

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ (XX – ПОЧАТОК XXI СТОЛІТТЯ)

ЗАХІДНІ ЗЕМЛІ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

**МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ
В УКРАЇНІ
(XX – ПОЧАТОК XXI СТОЛІТТЯ)
ЗАХІДНІ ЗЕМЛІ**

Монографія

Львів 2023

УДК 352(477.8)"19/20"
М 65
DOI: 10.33402/ms.2023

Місцеве самоврядування в Україні (XX – початок XXI століття). Західні землі: монографія / відп. ред. Михайло Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2023. 676 с.

У колективній монографії з'ясовано роль місцевого самоврядування на початку XX ст., під час Першої світової війни та визвольних змагань 1918–1921 рр. Розкрито стан і реформування місцевого самоврядування у Галичині в міжвоєнний період XX ст. та роки Другої світової війни. Висвітлено особливості розвитку місцевого самоврядування в західних областях України у другій половині XX ст. Окрему увагу приділено вивченню ролі місцевого самоврядування після відновлення незалежності, а особливо питанню його реформування та функціонування в умовах російсько-української війни.

Для істориків, політологів, державних службовців і всіх, хто цікавиться історією України.

Local self-government in Ukraine (XX – beginning of XXI century). Western lands: a monograph / Ed. by Mykhailo Romaniuk; NAS of Ukraine, I. Kryp'ak-evych Institute of Ukrainian Studies. Lviv, 2023. 676 p.

The collective monograph clarifies the role of local self-government in the early XX century, during the First World War and the liberation struggle for independence (1918–1921). The state and reform of local self-government in Galicia in the interwar period of the XX century and the years of the Second World War are disclosed. The features of the development of local self-government in the western regions of Ukraine in the second half of the XX century are also discussed. Special attention is paid to the study of the role of local self-government after the restoration of independence, and especially the issue of its reform and functioning in the conditions of the Russian-Ukrainian war.

For historians, political scientists, civil service officials, and anyone who is interested in the history of Ukraine.

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор Руслан Сіромський
доктор історичних наук, професор Орест Красівський
доктор політичних наук Ігор Береґ

Рекомендувала до друку вчена рада
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(протокол № 11 від 19 грудня 2023 р.)

ISBN 978-617-554-184-5

© Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України, 2023

ЗМІСТ

Передмова (Михайло РОМАНЮК)	7
Частина I. Місцеве самоврядування західноукраїнських земель наприкінці XIX – на початку XX століття та періоду ЗУНР.	11
РОЗДІЛ 1. Місцева адміністрація та самоврядування в Галичині наприкінці XIX – на початку XX століття (<i>Олена АРКУША</i>)	13
РОЗДІЛ 2. Взаємодія українських товариств «Сокіл», «Січ», «Пласт» і «Луг» у Галичині з органами місцевого самоврядування у контексті суспільно-культурної діяльності (перша третина XX століття) (<i>Андрій СОБА</i>)	52
РОЗДІЛ 3. Адміністративно-територіальний устрій Галичини й Буковини в 1914–1915 роках як складова інкорпорації краю в російську державну систему управління (<i>Іван ПАТЕР</i>)	90
РОЗДІЛ 4. Західноукраїнська Народна Республіка: від австрійської до національно-соборної моделі управління (<i>Микола ЛИТВИН</i>)	132
РОЗДІЛ 5. Під покровом кремля: система влади й управління Галицької Соціалістичної Радянської Республіки (<i>Микола ЛИТВИН</i>)	156
Частина II. Стан і реформування місцевого самоврядування в Галичині, Буковині та Закарпатті в міжвоєнний період.	171

РОЗДІЛ 1. Адміністративно-територіальний устрій Східної Галичини в 1919–1939 роках як чинник державно-управлінської системи Польщі (<i>Іван ПАТЕР</i>)	173
РОЗДІЛ 2. Політика польської влади у сфері самоврядування в першій половині 1920-х років (<i>Микола ІВАНИК</i> , <i>Любов ШЕПТИЦЬКА</i>)	203
РОЗДІЛ 3. Спроби реформування системи місцевого самоврядування (1927–1933) (<i>Микола ІВАНИК</i> , <i>Володимир БАКАЛА</i>)	228
РОЗДІЛ 4. Українські політичні партії у виборчій кампанії до органів місцевого самоврядування 1927 року (<i>Микола ІВАНИК</i> , <i>Ігор СОЛЯР</i>)	244
РОЗДІЛ 5. Вибори до органів самоврядування 1933–1935 років: український вимір (<i>Микола ІВАНИК</i> , <i>Юрій КАСАРАБА</i>)	267
РОЗДІЛ 6. Функціонування місцевого самоврядування в період політики нормалізації польсько-українських відносин (<i>Микола ІВАНИК</i> , <i>Поліна КОСТЮК</i>)	302
РОЗДІЛ 7. Взаємодія українських економічних організацій та установ Галичини з органами місцевого самоврядування (на прикладі товариства «Сільський господар») (<i>Оксана ПАСІЦЬКА</i>)	326
РОЗДІЛ 8. Правовий статус української мови в органах місцевого самоврядування та шкільництві міжвоєнної Галичини (<i>Оксана РУДА</i>)	343
Частина III. Особливості місцевого самоврядування періоду Другої світової війни	363
РОЗДІЛ 1. Становлення та функціонування органів місцевого самоврядування в західних областях Української РСР (1939–1941) (<i>Олександра СТАСЮК</i>)	365
РОЗДІЛ 2. Організація місцевого самоврядування в Західній Україні влітку 1941 року (<i>Павло ГАЙ-НИЖНИК</i> , <i>Микола ПОСІВНИЧ</i>)	388

РОЗДІЛ 3. Участь українських установ, громадських організацій і місцевих громад Галичини в порятунку українців-військовополонених із Червоної армії і потерпілих від повені та голоду (осінь 1941 – літо 1942 років) (<i>Олександр ЛУЦЬКИЙ</i>)	408

Частина IV. Місцеві органи влади УРСР (1944–1991) 443

РОЗДІЛ 1. Роль місцевих рад у політичних та економічних трансформаціях західних областей УРСР повоєнного періоду (<i>Олександра СТАСЮК</i>)	445

РОЗДІЛ 2. Формування структури та темпів розвитку промисловості західних областей УРСР: повноваження центральних і місцевих органів влади на зламі 60–70-х років ХХ століття (<i>Світлана ЛУК'ЯНЧЕНКО</i>)	462

РОЗДІЛ 3. Функціонування інституту місцевого самоврядування в УРСР в умовах політики перебудови, гласності, демократизації (<i>Олег МУРАВСЬКИЙ</i>)	474

РОЗДІЛ 4. Західні області України у виборах до місцевого самоврядування 1989 і 1990 років (<i>Василь ЧУРА</i>)	489

РОЗДІЛ 5. Дисидентки в інституціях місцевого самоврядування Львівщини (1985–1994) (<i>Роксолана ПОПЕЛЮК</i>)	547

Частина V. Місцеве самоврядування в незалежній Україні. 565

РОЗДІЛ 1. Місцеве самоврядування в Україні: становлення, законодавче забезпечення (кінець ХХ – початок ХХІ століття) (<i>Юлія АРТИМИШИН</i>)	567

РОЗДІЛ 2. Децентралізація влади в Україні: етапи й особливості (<i>Олеся РЕМЕНЯК</i>)	582

РОЗДІЛ 3. Реформа місцевого самоврядування в умовах російсько-української війни (2014–2021): західноукраїнський вектор (Роман ПУЙДА, Казимир ШОЛОТА)	599
РОЗДІЛ 4. Закон України «Про службу в органах місцевого самоврядування» (2023): специфіка ухвалення, новації (Ярослав МАРЧЕНКО).	613
РОЗДІЛ 5. Від державних до військових: діяльність Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської обласних адміністрацій у контексті повномасштабного російського вторгнення до України (Павло АРТИМИШИН)	624
РОЗДІЛ 6. Міська дипломатія Львова як приклад парадипломатії українських міст у глобальній політиці (Юрій ТИШКУН)	645
Список скорочень та аббревіатур	669

ПЕРЕДМОВА

Ратифікація Україною Угоди про асоціацію з ЄС 16 вересня 2014 р. суттєво вплинула на перебіг інституційних перетворень у державі. Передусім це пов'язано з пунктами політико-нормативних вимог, висунутих до України як потенційного члена європейської спільноти. Один з основоположних критеріїв євростандартів – відповідний ступінь децентралізації політичної влади, досягнення якого визначає публічність системи місцевого самоврядування. Отже, якісна організація влади на місцях перетворилася на ресурс і рушій політики євроінтеграції України.

Політико-адміністративні реформи на українських землях у вигляді проєктів, концепцій та державних програм розпочалися за Австро-Угорської монархії, продовжилися в період ЗУНР, у Польській державі й УСРР/УРСР. Натомість тільки сьогодні, після чіткого визначення зовнішньополітичного курсу, вони набули реального змісту. Відтак перед країною постало завдання вибору оптимальної моделі місцевого самоврядування та процедури формування його органів й обрання керівництва, створення механізмів децентралізації влади, забезпечення принципу субсидіарності та розширення можливостей для участі інститутів громадянського суспільства у функціонуванні органів місцевого самоврядування.

Біокремлення й інституційне закріплення інституту місцевого самоврядування в Конституції України стало значним досягненням новітньої політичної системи. Проте його становлення відбувалося непослідовно, в умовах концептуальної неузгодженості й теоретико-методологічного різнотлумачення головних засад, що змусило вдаватися до всебічного комплексного дослідження засад функціонування органів місцевого самоврядування у XX – на початку XXI ст.

Тому актуальність теми колективної монографії обумовлена тим, що становлення Української держави, демократизація суспільства вимагають удосконалення політичних інститутів, зокрема й місцевого самоврядування. В основі побудови нової моделі організації влади та управління має бути гармонізація інтересів держави, регіону, територіальної громади й особи. Врівноважувальними у взаємовідносинах держави і місцевого самоврядування повинні стати інтереси особистості, для реалізації потреб якої вони й функціують.

Пропоноване дослідження складається з п'яти частин, які комплексно відображають історію функціонування місцевого самоврядування на західноукраїнських землях від кінця XIX ст. до сьогодення, як в умовах панування різних окупаційних режимів, так і в час розгортання українських державних формацій, та й, зрештою, в незалежній Українській державі, зокрема в умовах російсько-української війни, яка розпочалася 2014 р. і триває досі.

Перша частина колективної монографії – «Місцеве самоврядування західноукраїнських земель наприкінці XIX – на початку XX століття та періоду ЗУНР» – представляє стан розвитку місцевої адміністрації і самоврядування в Галичині в умовах панування Австро-Угорської імперії (*Олена Аркуша*), рівень взаємодії українських товариств «Сокіл», «Січ», «Пласт» і «Луг» з органами місцевого самоврядування в контексті суспільно-культурної діяльності у першій третині XX ст. (*Андрій Сова*), особливості адміністративно-територіального устрою Галичини й Буковини в 1914–1915 рр. як складової інкорпорації краю в російську державну систему управління (*Іван Патер*), спробу розбудови національно-соборної моделі управління в час ЗУНР і систему влади й управління у ГСРР (*Микола Литвин*)

Стан і реформування місцевого самоврядування в Галичині, Буковині та Закарпатті в міжвоєнний період XX ст. представлено у другій частині дослідження, де окрему увагу зосереджено на питаннях адміністративно-територіального устрою Східної Галичини в 1919–1939 рр. як складової державно-управлінської системи Польщі (*Іван Патер*), політиці польської влади у сфері самоврядування в першій половині 1920-х років (*Микола Іваник, Любов Шептицька*), спробі реформування системи місцевого самоврядування у 1927–1933 рр. (*Микола Іваник, Володимир Бакала*), місця та ролі українських політичних партій у виборчій кампанії до органів місцевого самоврядування 1927 р. (*Микола Іваник, Ігор Соляр*) та 1933–1935 рр. (*Микола Іваник, Юрій Касараба*). Поза увагою не залишилися і питання особливостей функціонування місцевого самоврядування в період політики нормалізації польсько-українських відносин (*Микола Іваник, Поліна Костюк*), взаємодії українських економічних організацій та установ Галичини з органами місцевого самоврядування (*Оксана Пасіцька*) і правовий статус української мови в органах місцевого самоврядування та шкільництві міжвоєнної Галичини (*Оксана Руда*).

Третя частина монографії – «Особливості існування місцевого самоврядування в період Другої світової війни» – розкриває особливості становлення та функціонування органів місцевого самоврядування в західних областях в умовах першої більшовицької окупації краю 1939–1941 рр. (*Олександра Стасюк*), спробу організації

місцевих органів влади в Західній Україні в умовах відновлення української державності влітку 1941 р. (*Павло Гай-Нижник, Микола Посівнич*) та ролі місцевого самоврядування в умовах нацистської окупації регіону і, особливо, участі українських установ, громадських організацій і місцевих громад Галичини в порятунку українців-військовополонених із ЧА та потерпілих від повені й голоду восени 1941 – влітку 1942 рр. (*Олександр Луцький*).

У четвертій частині – «Місцеві органи влади УРСР (1944–1991)» – представлено дослідження про роль місцевих рад у політичних та економічних трансформаціях західних областей УРСР повоєнного періоду (*Олександра Стасюк*), розподіл повноважень центральних і місцевих органів влади на зламі 60–70-х років ХХ ст. у питанні формування структури та темпів розвитку промисловості західних областей (*Світлана Лук'янченко*), особливості функціонування інституту місцевого самоврядування в умовах політики перебудови, гласності, демократизації (*Олег Муравський*), впливу виборчих кампаній 1989 р. і 1990 р. на розвиток місцевого самоврядування (*Василь Чура*), а також місця дисиденток в інституціях місцевого самоврядування Львівщини в 1985–1994 рр. (*Роксолана Попелюк*).

Остання частина колективної монографії присвячена розгляду особливостей функціонування місцевого самоврядування в незалежній Україні. Серед питань, тут відображених: становлення та законодавче забезпечення місцевого самоврядування в Україні в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. (*Юлія Артимішин*), етапи й особливості децентралізації влади в Україні (*Олеся Ременяк*), реформа місцевого самоврядування в умовах російсько-української війни 2014–2021 рр. (*Роман Пуйда, Казимир Шолота*), специфіка ухвалення та новації ЗУ «Про службу в органах місцевого самоврядування» 2023 р. (*Ярослав Марченко*), діяльність Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської обласних адміністрацій у контексті повномасштабного російського вторгнення до України (*Павло Артимішин*).

Аналіз функціонування інституцій місцевого самоврядування на українських землях кінця ХІХ – початку ХХІ ст. надзвичайно важливий, оскільки саме цей рівень найбільш наближений до населення і може забезпечувати високий рівень надання управлінських послуг. Адже наявність повноцінного місцевого самоврядування з досконалим громадянським суспільством – це запорука утвердження правової та демократичної держави із притаманним їй верховенством права, де найвищою соціальною цінністю є людина. Висновки, положення, пропозиції та рекомендації дослідження можуть бути використані у правотворчій діяльності – у контексті розроблення й обґрунтування правотворчих пропозицій та ініціатив, проєктів

нормативно-правових актів щодо реформи місцевого самоврядування в Україні на засадах децентралізації та субсидіарності, а також удосконалення законодавства щодо проведення місцевих виборів і референдумів, інших форм локальної демократії з метою впровадження позитивного досвіду модернізації місцевого самоврядування, для прийняття оптимальних й ефективних рішень органами місцевого самоврядування, їхніми посадовими особами щодо продовження реформування місцевого самоврядування в Україні на засадах децентралізації і добровільного об'єднання територіальних громад; у просвітницькій роботі – для правового виховання та підвищення рівня правової культури жителів територіальних громад, службовців і посадових осіб органів місцевого самоврядування, державних службовців профільних міністерств й інших центральних органів виконавчої влади; у навчальному процесі – для підготовки дидактичних матеріалів та викладення навчальних дисциплін і спеціальних курсів з історії місцевого самоврядування.

У монографії цитати передано зі збереженням тогочасної мови. Виправлено лише явні одруки, помилки в написанні географічних назв, слів, висловів тощо. Уніфіковано вживання апострофа. Невеликі зміни стосуються лише пунктуації – розділові знаки проставлено за сучасними правилами. Варто зазначити, що автори намагалися максимально відтворити імена осіб, згаданих у їхніх текстах. У випадках, де ініціали не розшифровано, їм, на жаль, цього зробити не вдалося.

Маємо надію, що колективна монографія зацікавить як фахівців цієї тематики, так і широку читацьку аудиторію.

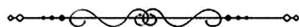
Завершуючи вступні зауваги, зазначу, що підготовка книжки була б неможливою без участі редакційного штату інституту, зокрема літературного редактора Наталії Галевич, коректора Наталії Кічули, упорядника науково-довідкового апарату Оксани Рак, дизайнера обкладинки Ігоря Тарая та художньо-технічного редактора Дмитра Савінова, за що їм особлива подяка.

Колектив авторів також висловлює подяку Президії Національної академії наук України та Міністерству освіти і науки України за підтримку та сприяння у виданні цієї праці.

Михайло Романюк

Частина I

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ ТА ПЕРІОДУ ЗУНР

РОЗДІЛ 1

МІСЦЕВА АДМІНІСТРАЦІЯ ТА САМОВРЯДУВАННЯ В ГАЛИЧИНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Система місцевої адміністрації та самоврядування в Габсбурзькій монархії була сформована під час ліберальних конституційних реформ 1860-х років і з невеликими змінами проіснувала аж до її розпаду. Основним змістом становлення цієї системи став пошук балансу між адміністративною вертикаллю і місцевим самоврядуванням, який опирався б на історично-правові традиції та враховував актуальний стан суспільства і розклад політичних сил. З одного боку, надання ширших повноважень місцевому самоврядуванню відкривало чимало можливостей для пришвидшеної модернізації, а гасло «У вільній державі – вільна громада» якнайкраще характеризувало конституційно закріплені права і свободи. Пояснюючи суть законодавства про громадське самоврядування, український політик та адвокат Кость Левицький так передавав дух свого часу: «Громади і справи громадські вельми важні, бо на них засновуються народи, краї і держави. Громади се особи безсмертні, що все ростуть і молодшають. Життя громадське улегшує життя чоловіка, бо ж громада бідного порятує і немудрого навчить, а кожному допоможе до добра і спокою»¹. Із другого боку, держава мусила встановити межі цієї свободи, щоб та не перетворилася на чинник дестабілізації. Вихід було знайдено в системі противаг і стримування, яка, хоча й нікого повністю не задовільняла, однак відкривала для всіх зацікавлених сторін певні можливості реалізувати свої інтереси та громадську активність.

Принципи конституційних реформ у Габсбурзькій монархії 1860-х років: права громадян і народів. Законодавча основа для

¹ Левицький К. Наш закон громадський або які ми маємо права і повинності в громаді. Львів: Коштом і заходом товариства «Просвіта», 1889. С. IV.

роботи в Галичині органів місцевої адміністрації та самоврядування була сформована під час конституційних реформ, які розгорнулися в Габсбурзькій монархії протягом 1860-х років. Згода на них стала вимушеним висновком австрійської влади із провалу всіх спроб перетворити державу на централізовану й германізовану. Такі спроби поставили Габсбурзьку монархію перед загрозою економічної та внутрішньополітичної кризи й поразок на зовнішній арені. Тож було вирішено відновити призупинені після революції 1848 р. конституційні експерименти й надати їм незворотності. Основною лінією дискусій між реформаторами залишалося віднайдження балансу між ліберально-демократичними перетвореннями й урахуванням національної або ж «історично-правової» специфіки регіонів. Додаткова складність полягала в тому, що консервативний елемент, який традиційно становить опору будь-якої імперської влади, у Габсбурзькій монархії представляла регіональна аристократія, інтересам якої відповідала якомога повніша децентралізація. Моду ж на нові віяння задавали німецькі ліберали. Вони ставили в центр реформ концепцію правової держави, що мала гарантувати права і свободи людини через норми законодавства.

Новочасне реформування Габсбурзької монархії відбувалося на шляху компромісу між абсолютною владою монарха й модерними принципами побудови держави. За основу державного устрою було взято не ліберальний підхід, що передбачав поділ гілок влади, а обмеження повноважень монарха. 20 жовтня 1860 р. Франц Йосиф видав Жовтневий диплом – перший правовий акт у ланцюгу конституційних перетворень. Його головною ідеєю стала готовність влади визнати оперту на історичному праві індивідуальність «країв і народів» для забезпечення політико-правової цілісності держави². А 26 лютого 1861 р. було видано Лютневий патент – черговий конституційний документ, який мав статус остаточної редакції Жовтневого диплому³ та коригував його в централістському напрямі.

Додатки до Лютневого патенту регламентували порядок формування та скликання парламенту (Державної ради) і провінційних сеймів. Вказівка в тексті на дотримання засади «історичного права» означала, що монархія зробила ставку на порозуміння з

² Franciszek Józef. Dyplom cesarski. Względem regulacyi wewnętrznych stosunków politycznych Monarchii. We Wiedniu, 20 października 1860.

³ Цьольнер Е. Історія Австрії / пер. з нім.: Р. Дубасевич, Х. Назаркевич, А. Онишко, Н. Іваничук. Львів: Літопис, 2001. С. 393.

національно-регіональною аристократією політично сильніших народів, передусім з угорською, чеською та польською. Так вона сподівалася обмежитися видимістю допуску ширших верств до впливу на владу й уникнути глибших перетворень. Франц Йосиф спершу вважав парламентаризм тільки «паском безпеки», який давав громадянам почуття того, що їхні інтереси представлено. Втім, перебіг реформ та їхні наслідки рідко коли збігаються із планами реформаторів, адже життя й ті, кого вони плануються реформувати, вносять корективи. Тож не дивно, що «перебудова монархії на засаді поваги до історичних прав її народів виявилася тільки побожним побажанням цісаря»⁴.

Реформи були завершені у грудні 1867 р., коли обидві палати парламенту прийняли положення про австро-угорський дуалізм та інші зміни в управлінні австрійською частиною монархії. Закони (всього їх було сім), відомі як Груднева Конституція⁵, були основою устрою Австро-Угорської монархії аж до кінця її існування. Гарантовані ними громадянські свободи, що відкрили простір для легальної політичної діяльності, дали змогу народам Габсбурзької монархії підготуватися до боротьби за державну незалежність під час Першої світової війни. Груднева Конституція належала до нечисельної групи конституційних актів XIX ст., які не були даровані монархом, а ухвалені обраним парламентом. Діяльність адміністрації регламентував Основний закон про функціонування урядової та виконавчої влади. За його основу взято принцип правової держави, згідно з яким органи адміністрації мали ухвалювати самостійні рішення не тільки для виконання законів, а й у їхніх рамках та несли цивільно-правову відповідальність за порушення. Особливістю закону було зосередження повноти урядової та виконавчої влади в руках цісаря, що в австрійських реаліях давало змогу збалансувати владну вертикаль.

Найбільше значення для життя звичайної людини й розвитку сфери громадської активності мав Основний закон про загальні права громадян (нім. *Grundrechte*). У ньому термінологічно були

⁴ Dziadzio A. Monarchia konstytucyjna w Austrii 1867–1914. Władza – obywatel – prawo. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2001. S. 11.

⁵ Тексти законів в оригіналі з коментарями опубліковано в: Die österreichischen Verfassungsgesetze mit Erläuterungen. Herausgegeben von Dr Edmund Bernatzik. Wien, 1911. Аналіз законів також див.: Dziadzio A. Monarchia konstytucyjna w Austrii 1867–1914... S. 46–56.

розрізнені «загальні права» («свободи») та власне «права». «Свободи» відносилися до діяльності особи й полягали в обмеженні втручання в неї державного апарату. Під цю категорію підпадали свобода переселення, зокрема еміграція, особиста свобода, свобода віровизнання і сумління, вибір фаху та заняття, навчання; недоторканість житла й таємниці кореспонденції (за її порушення чиновникові загрожувало покарання штрафом або ж до шести місяців ув'язнення). «Правами», за термінологією закону, вважалися: право петицій, товариств, зборів, вільного висловлення поглядів, створення релігійних об'єднань, збереження й розвитку мови та національності.

Суперечності традиційно виникли навколо національного питання. Зрештою його (§ 19 Основного закону про загальні права громадян) було сформульовано так: «Усі народи держави рівні у правах, і кожен народ має беззастережне право на збереження й плекання своєї національності та мови. Держава визнає рівноправність усіх мов, що вживаються у краях, у школі, адміністрації та громадському житті. У краях, де проживають кілька народів, публічні освітні заклади мають бути організовані так, щоб кожний із тих народів отримав однакові можливості для навчання рідною мовою, без примусового вивчення другої крайової мови»⁶. Хоча офіційна пропаганда стверджувала, що в Габсбурзькій монархії її народи мають сприятливіші, ніж в інших багатонаціональних державах умови, на практиці § 19 став лише символом у боротьбі за рівноправність, на який покликалися всі, хто домагався захисту або розширення національних прав. Уряд або керував національними справами в ручному режимі, або ж перекладав їх на місцеву владу.

Політична географія провінцій не в одному випадку була сконструйована так, щоби спрямувати зусилля політичних рухів на подолання внутрішніх суперечностей і в такий спосіб обмежити сепаратистські устремління. Українцям в опції Відня у вирішенні міжнаціональних протиріч належало далеко не перше місце. Фактично, йшлося про рівноправність у нерівних умовах: позиції т. зв. історичних народів міцнішали, а інші опинялися в залежності. Розширення простору для українського руху автоматично означало нові поступки Відня іншим зацікавленим сторонам – полякам,

⁶ Staatsgrundgesetz vom 21 December 1867 über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder. *Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich. Jahrgang 1867*. Wien, 1867. S. 394–396.

румунам, угорцям, тому наздогнати сусідів було дуже складно. Австрійський історик Геральд Штурц влучно окреслив цю правову ситуацію як «велич і нужденність права на національну рівноправність народів»⁷.

Конституційне право доступу громадян до органів управління було визначено так: «Публічні органи управління рівною мірою доступні всім громадянам держави»⁸. Це означало, що жодна група не могла бути недопущеною до роботи в адміністрації на підставі релігійної, соціальної, національної чи іншої належності та жоден орган управління не міг працювати винятково для однієї такої групи. Проте з цього не випливало право вимагати адміністративну посаду лише на тій підставі, щоб дотриматися національної чи соціальної рівноправності, тобто національні чи будь-які інші квоти в органах влади не були гарантовані Конституцією і ставали лише наслідком домовленостей. У випадку українців це означало, що засада національної рівноправності не суперечила призначенню навіть на всі адміністративні посади німців чи поляків (що в підсумку й відбулося). Усунення якоїсь групи від управління не вважалося порушенням її конституційних прав.

Основним результатом реформ 1860-х років стали гарантовані Конституцією права і свободи громадянина, на базі яких у наступні десятиліття розвинулася широка й напрочуд багатогранна сфера громадської активності. Хоча влада, ресурси і, відповідно, більші можливості продовжували концентруватися в руках сильних світу, все ж усі інші отримали шанс реалізувати свої ініціативи, якщо діяли достатньо наполегливо і креативно. Ці ініціативи могли стосуватися не лише громадсько-політичної, а й економічної, мистецької, науково-навчальної та багатьох інших сфер. «Неприязна» влада або ж така, яка багато в чому не задовольняла, теж не була остаточним присудом чи перепоною: її можна було критикувати, пробувати змінити та йти шляхом, який врешті-решт обрали й українці – створювати та розвивати мережу громадських інституцій, що формували власний простір і мало залежали від перипетій у верхівці влади. Спроби австрійської влади перетворити державу, яка століттями формувалася навколо історичного

⁷ Штурц Г. Рівноправність національностей у конституції та державному управлінні Австрії (1848–1918) / пер. з нім. Х. Николин; наук. ред. і упоряд. С. Пахолків. Львів: ЛА «Піраміда», 2019. С. 83.

⁸ Dziadzio A. Monarchia konstytucyjna w Austrii 1867–1914... S. 91.

ядра, на союз рівноправних націй сучасники назвали «найбільшим за всі часи починанням, за яке бралися в мистецтві управління державою»⁹.

Визначення національно-політичних позицій поляків та українців у Галицькій автономії. Принципову роль для визначення позицій поляків та українців у державній адміністрації відіграло рішення впливових польських політиків й аристократів після поразки повстання 1863 р. піти на компроміс із Габсбургами. Його символом стали слова з адресу Галицького сейму до трону від 10 грудня 1866 р.: «...при Тобі, Найясніший Цісарю, стоїмо і хочемо стояти»¹⁰. Щоб переконати власне суспільство в потребі переорієнтації, польські політики висунули тезу про те, що Габсбурзька монархія успадкувала від Речі Посполитої месіанське призначення – бути «щитом цивілізації Заходу, прав національності, людськості і справедливості»¹¹. В ідеологічній площині польсько-австрійське порозуміння довершили краківські консерватори (станьчики), які об'єднали фінансові й комунікативні можливості польської аристократії з інтелектуальним потенціалом гуманітарної еліти, згуртованої навколо Ягеллонського університету. Вони запропонували полякам погодитися з дійсністю та визнати довготривалі перспективи порозуміння з австрійською владою аж до можливості перетворити Галичину на «польський П'ємонт»¹².

Швидкі зміни в галицькій адміністрації під час конституційних перетворень провів граф Агенор Голуховський. Під час дискусій навколо глибини реформ, які відбувалися в період між Жовтневим дипломом та Лютневим патентом, йому довелося піти у відставку з посади очільника австрійського уряду, однак він був удруге призначений намісником Галичини з широкими повноваженнями. Використовуючи політичну непевність, А. Голуховський «поспішав, наскільки міг, реорганізувати крайову адміністрацію в польському дусі»,

⁹ Штурц Г. Рівноправність національностей у конституції та державному управлінні Австрії... С. 251.

¹⁰ Grodziski S. Sejm Krajowy galicyjski 1861–1914. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1993. T. 2: Źródła. S. 254–256 (Adres z 10. XII. 1866 r.).

¹¹ Ibid.

¹² Детальніше див.: Król M. Konserwatyści a niepodległość. Studia nad polską myślą konserwatywną XIX wieku. Warszawa: PAX, 1985. 283 s.; Jaskólski M. Kaduceus Polski. Myśl polityczna konserwatystów krakowskich 1866–1934. Warszawa; Kraków: PWN, 1990. 266 s.; Аркуша О. Краківський консерватизм та проблема українсько-польських взаємин у Галичині на початку XX століття. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 2008. Т. 256. С. 282–315.

маргіналізує українське питання як внутрішньогалицьке. Протягом кількох місяців він суттєво змінив персональний склад адміністративного апарату на користь поляків. Ці зміни передусім торкнулися вихідців з інших провінцій, однак не оминули й українців. Чиновники, яким загрожувало звільнення, йшли на пенсію, переходили на службу в інші провінції або ж у фінансові чи судові установи, яких не торкнулася реорганізація. Одночасно здійснювалися заходи для повернення в Галичину чиновників-поляків з інших провінцій¹³.

Хоча полякам не вдалося добитися для Галичини такого статусу, який отримала Угорщина, все ж їхні позиції багато в чому стали «особливими». У 1871 р. в уряді було створено посаду т. зв. міністра без портфеля, якого називали «міністром для Галичини». Це міністерство відігравало роль посередника між урядом і провінцією. Його обов'язком було розглядати загальнодержавні розпорядчі акти на предмет їхнього пристосування до Галичини, представляти інтереси провінції в уряді¹⁴. Усі 19 осіб, які обіймали посаду міністра для Галичини, були поляками, переважно консерваторами¹⁵. На думку польських політиків, одним із важливіших завдань цього міністерства було запобігати контактам між Віднем українськими політиками¹⁶. Більша частина його роботи розгорталася не так офіційно, як за кулісами: воно небезуспішно творило осередок для польського лобі у Відні¹⁷. Іншим важливим чинником польських впливів у Відні було Польське коло в австрійському парламенті. Ввійшовши до парламентської більшості, польські депутати нерідко нагадували уряду про те, що він потребує їхніх голосів¹⁸.

¹³ Піяй С. Політика Агенора Голуховського щодо галицьких українців у 1866–1868 роках та її наслідки. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2002. Вип. 37. Ч. 1. С. 246–252.

¹⁴ Детальніше про роботу Міністерства для Галичини див. у спогадах: Chłędowski K. *Pamiętniki* / 2 wyd. uzupełnione; do druku przygotował, wstępem i przypisami opatrzył A. Knot. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1957. T. 2: Wiedeń (1881–1901). 504 s.

¹⁵ Taborski R. *Polacy w Wiedniu*. Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1992. S. 101.

¹⁶ Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie. Korespondencja Leona Chrzanowskiego. Rkps 7898 (лист Ф. Зем'ялковського до Л. Хжановського, Відень, 21 травня 1875 р.).

¹⁷ Szymczak D. *Galiczyjska «ambasada» w Wiedniu. Dzieje ministerstwa dla Galicji 1871–1918*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2013. 362 s.

¹⁸ Buszko J. *Polacy w parlamencie wiedeńskim 1848–1918*. Warszawa: Wydawnictwo sejmowe, 1996. 459 s.

Українські ж громадські діячі в Галичині не зуміли відреагувати на зміну політичної ситуації. У 1860-х роках український рух був слабким та малоорганізованим. Незважаючи на проголошення принципу національної рівноправності, він не зміг добитися рівного доступу до прав, можливостей і владних повноважень, які відкривалися у зв'язку з набуттям Галичиною статусу провінційної автономії. Попри розчарування позицією Відня під час «Весни народів», відмовою поділити Галичину на українську й польську частини, українські політики середовища ГРР надалі очікували позитивного повороту з боку уряду, сподіваючись, що для цього достатньо переконати його у справедливості своїх вимог. Вони направляли до столиці звернення, у яких скаржилися на утиски від поляків та інертність уряду і просили розширити права української мови. Однак Відень, дедалі більше прислухаючись до голосів польських політиків, не хотів ускладнювати з ними відносини. Ті ж, перетворюючи Галичину на польську автономію, усували українців із політичної сцени як зайвий баласт, докладали зусиль для того, щоб закріпити за «українським питанням» статус «домашньої справи», будь-які рішення щодо якої не мали виходити за межі провінції. Непомітно для себе українці опинилися у становищі тих, хто мусив постійно виправдовуватися, запевнювати уряд у своїй лояльності й відсутності симпатій до Росії.

Створена наприкінці 1860-х років система австрійсько-польсько-українських відносин виявилася напрочуд тривкою, і невдоволення українців не вважалося достатньою підставою для її перегляду. Опір польських політиків рішенням на користь політичного зміцнення українців, який чинився всюди, де це було можливим, пояснювався захистом «рації стану» (*stanu posiadania*) – збірного поняття, яке важко піддається точному визначенню і перекладу й під яким розуміли недоторкану й майже сакральну фіксацію сукупності політичних, культурних та соціально-господарських позицій поляків у Східній Галичині.

Політичне протиборство між українцями й поляками поступово ставало основною проблемою провінції, якій доводилося підпорядковувати багато інших намірів і планів, що в періоди загострень неабияк емоційно виснажувало суспільство. «Въ нашомъ краю жіють побѣчъ себе два народы, – так змальовувала ситуацію найпливовіша українська газета Галичини “Діло”, – оба рѣвно численнѣ, але далеко не рѣвноправнѣ. Оба народы поносять рѣвнѣ обовязки и тягарѣ, але не оба користають въ рѣвнѣй мѣрѣ зъ правъ имѣ

прислугуючихъ. Поляки повною жменею черпають зъ скарбницѣ свободъ и правъ, а Русинамъ ледви часомъ удасться захопити яку дробницю, – и то ще приходится вести за неї завзяту борбу»¹⁹.

Утім, за наявного державного устрою здобутки поляків у Галицькій автономії протягом кількох десятиків років стали максимальними, а їхнє розширення передбачало докорінну перебудову держави, на яку Габсбурги вже не зважилися. Натомість український рух після деякої невизначеності став на шлях посилення, зокрема й на рівні місцевої влади. Відтіснення українців від впливу на ухвалення рішень призвело до формування в українському національному русі гасла «автономії народного життя», яке було протиставлене ідеї «польської галицької автономії». На практиці воно означало створення українських національних інституцій поза офіційною сферою, опираючись на ті можливості, які були відкриті завдяки конституційним правам і свободам.

Із кінця XIX ст., коли український національний рух зміцнів, створив партійні структури та перейшов у фазу доволі успішної «патріотичної агітації», розрив між його потенціалом і мізерними впливами українців в управлінні Галичиною ставав дедалі помітнішим. Така ситуація спричиняла в українських політичних середовищах невдоволення й роздратування, що виливалися в заклики радикально змінити тактику політичної боротьби. Вже під час «нової ери» 1890 р. один із найпливовіших українських політиків Юліан Романчук озвучив гасло «зміни системи», що передбачало докорінний перегляд становища українців у Габсбурзькій монархії. Коли ж ця спроба угоди між українцями й поляками зазнала невдачі, українські політики схилилися до того, що систему австрійсько-польсько-українських відносин потрібно розхитати і зламати.

Адміністративна вертикаль: Галицьке намісництво. Основним інструментом австрійської політики в Галичині, а водночас і символом польсько-австрійського зближення, було Галицьке намісництво²⁰. Намісництва (нім. *Statthaltereien*) як вищі органи

¹⁹ Новый намѣстникъ Галичины. *Дѣло*. 1883. 2 (14) серпня.

²⁰ Детальніше про діяльність галицьких намісників у контексті польсько-українських відносин див.: Аркуша О. Міхал Бобжинський та українське питання в Галичині. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2000. Вип. 35–36. С. 168–206; Аркуша О. Анджей Потоцький: біографія політика на тлі українсько-польських відносин. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2010. Вип. 45. Ч. 2: Галицький намісник. С. 169–282.

адміністративної влади у провінціях були запроваджені замість губернаторств зі середини XIX ст. (їхнє введення передбачав кромержизький проект Конституції, і хоча він не набув чинності, термін «намісництво» замість «губернаторство» в розпорядженнях австрійської влади використовували вже з 1850-х років). Цісарсько-королівський намісник (нім. *Kaiserlich-Königlicher Statthalter*, пол. *cesarsko-królewski namiestnik*) вважався особистим представником цісаря у провінції, очолював провінційну державну адміністрацію та керував роботою намісництва, що в низці визначених законом випадків діяло як колегіальний орган²¹.

В адміністративних питаннях намісництво підпорядковувалося Міністерству внутрішніх справ, в інших – галузевим міністерствам. Компетенція намісництва полягала у веденні всіх справ у межах повноважень австрійських міністерств: внутрішніх справ, віросповідань і освіти, оборони, сільського господарства, згодом – нових міністерств залізниці та громадських робіт, а також державної скарбниці й торгівлі. Намісництву підпорядковувалася низка установ та організацій (Міністерська комісія у справі звільнення від панщинних повинностей, крайові аграрна комісія, будівельна дирекція, рада охорони здоров'я тощо). Фінансові справи зосереджувалися у Крайовому фінансовому управлінні. У 1867 р. була створена Крайова шкільна рада. Хоча намісник очолював обидві останні установи, на практиці ними керували віцепрезиденти. Намісництво поділялося на департаменти, кількість яких у другій половині XIX ст. коливалася від 8 до 17, а напередодні Першої світової війни зросла до 37.

Намісник представляв цісаря на офіційних заходах, репрезентував інтереси уряду в сеймі, призначав нижчих чиновників і подавав на затвердження цісареві чи Міністерству внутрішніх справ кандидатури на вищі посади, керував усією адміністрацією провінції, відповідав за спокій і порядок та мав право застосовувати збройну силу, наглядав за дотриманням конституційних прав і свобод, діяльністю органів влади й самоврядування. Маючи право законодавчої ініціативи та представлення цісареві рішень сейму, намісник міг протегувати чи гальмувати законопроекти. Хоча важливі рішення ухвалювали колегіально, намісник особисто відповідав за все урядування

²¹ Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich. Jahrgang 1853. Wien, 1853. No 10. S. 65–110; Ibid. 1868. No 44. S. 76–81; Ibid. No 102. S. 306.

і колегіальні рішення ні до чого його не зобов'язували; на розгляд вищих органів він міг подати навіть протилежну за змістом ухвалу.

Визначення повноважень намісника як «виконання влади на території» означало, що він мав не лише керувати адміністрацією у провінції, а й вести політику, що відповідала політичним цілям Габсбурзької монархії. Окреслення апарату намісництва терміном «політична адміністрація» відрізняло Австрію від західноєвропейських країн, у законодавстві яких ішлося лише про органи місцевої адміністрації. Поняття «політичної адміністрації» обіймало всі важливі ділянки управління, за винятком армії та судочинства, однак воно не отримало конкретного юридичного тлумачення, а його елементи з часом змінювалися. У середині XIX ст. під терміном «політичний» розуміли радше «поліцейський», а нагальним завданням намісника вважалося забезпечення порядку на підвладній території. З розвитком громадсько-політичної активності суспільства намісник став активним політичним гравцем, який втручався в діяльність політичних сил, отримував регулярні донесення спеціальних служб про цілком легальні політичні процеси, був не лише керівником державної адміністрації, а й найвпливовішим політиком в автономії²².

Якщо посаду галицького губернатора обіймали вихідці з інших австрійських провінцій, то в автономній Галичині намісниками ставали поляки, що було одним із найнаочніших виявів їхнього політичного компромісу із Віднем. Уперше поляк очолив адміністрацію Галичини (тоді ще Галицьке губернаторство) на хвилі «Весни народів», коли Відень шукав союзників серед місцевих еліт перед небезпекою масових заворушень. Ним став знаний поет і етнограф Вацлав Залеський. Очевидці так описували переговори польських політиків з австрійським прем'єром: «Піллерсдорф сказав, що Стадйон піде у відставку, і питав, кого хочемо губернатором. Борковський відповів: “Усе одно, аби тільки поляк, дайте нам Залеського”»²³. Вацлав Залеський наполягав на впровадженні польської мови

²² Kutrzeba S. *Historia ustroju Polski w zarysie* / 2 wyd. Lwów, 1920. T. 4: Po rozbiorach. S. 224–227; Grzybowski K. *Galicja 1848–1914. Historia ustroju politycznego na tle historii ustroju Austrii*. Kraków; Wrocław; Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1959. S. 194–206.

²³ Ostaszewski-Barański K. Wacław Michał Zaleski (1793–1849). *Przewodnik Naukowy i Literacki*. Dodatek do Gazety Lwowskiej. 1911. Nr 11. S. 972–973. Детальніше див.: Аркуша О. Губернатори Галичини (1772–1849). *Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura*. Kraków, 2010. T. 7: Urzędy, urzędnicy, instytucje. *Studia z dziejów Lwowa* / pod red. K. Karolczaka i Ł. T. Sroki. S. 226–264.

в освіті й адмініструванні, рішуче виступав проти проєктів поділу Галичини, що відповідало настроям й очікуванням польської аристократії. Та все ж, залишаючись виразником романтичного світогляду, він не зумів (та й не встиг, оскільки 1849 р. помер) раціоналізувати відносини з Віднем – це завдання виконав А. Голуховський²⁴.

Чиновники-австрійці, зі зрозумілих причин, ще поверталися до вищих адміністративних посад у Галичині під час реформ 1860-х років і після початку Першої світової війни. Та, фактично, протягом усього періоду автономії Галицьке намісництво очолювали поляки (Агенор Голуховський, Альфред Потоцький, Філіп Залеський, Казімеж Бадені, Євстахій Сангушко, Леон Пінінський, Анджей Потоцький, Міхал Бобжинський, Вітольд Коритовський; усього – дев'ять осіб). Посаду намісника обіймали переважно вихідці з аристократичних родин, більшість із яких були політично пов'язані з краківськими консерваторами, хоча траплялися й вихідці зі Східної Галичини – «подоляки». Першим намісником, який не мав шляхетського походження, став 1908 р. історик, професор Ягеллонського університету Міхал Бобжинський. Це не завадило йому опинитися серед лідерів краківських консерваторів і найвпливовіших політиків Габсбурзької монархії, адже на початку XX ст. межі між соціальними верствами ставали все більше розмитими. Всі галицькі намісники були непересічними й не випадковими постатями, за якими стояли серйозні політичні сили.

Після конституційних реформ 1860-х років австрійська влада, довіривши управління провінціями локальним елітам, відмовилася від попередньої практики ротації губернаторів між кількома регіонами, де вони набиралися різноманітного досвіду, щоби згодом – із його висоти – управляти всією державою. Утім, це не означало, що шлях до найвищих посад в уряді для провінційних еліт був закритим. Три з дев'яти галицьких намісників-поляків ставали австрійськими прем'єрами (А. Голуховський, А. Потоцький, К. Бадені); Ф. Залеський та М. Бобжинський були міністрами для Галичини, а В. Коритовський – міністром фінансів. Усі вони ефективно відстоювали польські інтереси у Відні й протидіяли втручанню австрійських урядовців у польсько-українські відносини в Галичині.

Галицький намісник працював 5–8 років. Жоден із них не помер на посаді (крім А. Потоцького, який загинув, виконуючи службові

²⁴ Łazuga W. Kalkulować... Polacy na szczytach c. k. Monarchii. Poznań: Zysk i S-ka, 2013. S. 56–60.

обов'язки). Цього часу було достатньо, щоб реалізувати власне бачення роботи провінційної адміністрації, як і накопичити невдоволення своїм «правлінням», яке можна було розрядити, відправляючи намісника у відставку за рішенням цісаря. Зміна намісника щоразу ставала наслідком перегруповань різних сил і давала імпульс для політичного пожвавлення. Для нового намісника призначення було шансом реалізувати хоча б дещо з амбітних політичних планів свого середовища. Водночас розуміння того, що термін перебування на посаді відносно нетривалий, змушувала більшість із них діяти швидко й рішуче. Змінюваність намісників сприяла встановленню доволі надійних бар'єрів перед формуванням патрон-клієнтських взаємин навколо однієї особи.

Виконання повноважень намісництва забезпечував чималий штат чиновників. Тогочасна австрійська бюрократія, що стояла на одному щаблі з бюрократіями Західної Європи, принесла чимало позитивних зрушень у сфері державного управління, порівняно з попередньою практикою адміністрування, яке виконували шляхтичі без фахової підготовки. Проте перетворившись на цілісну систему, бюрократія почала характеризуватися й низкою типових для неї негативних ознак, як-от інертність, нездатність до внутрішнього реформування й оновлення, бюрократичний формалізм, підміна управлінських рішень паперовою творчістю, кругова порука чиновницького стану, врешті виникнення корупції і хабарництва всюди, де для цього склалися мінімальні передумови. Так, «замість чіткого раціоналізму системи виникали темні махінації влади»²⁵. Боротьба з недоліками австрійської бюрократії служила одним із головних гасел прихильників якнайширшої автономії Галичини.

Конституційні перетворення спричинили збільшення адміністративних функцій і швидке зростання чисельності чиновників. Перед особами з певним рівнем освіти відкрилися можливості адміністративної кар'єри. Зростала й оплата праці чиновників, особливо вищих рангів. У період автономії кількість урядників збільшилася із близько 10 тис. (1871) до близько 22 тис. (1906); вони склали найчисельнішу верству серед професійних груп галицької інтелігенції²⁶. Перелік чиновників Галицького намісництва напередодні

²⁵ Гайндль В. Модернізація та теорії модернізації: приклад Габсбурзької бюрократії. *Україна модерна*. 1996. Ч. 1. С. 89–100.

²⁶ Pamiętniki urzędników galicyjskich / przygotowali do druku I. Homola i B. Łopuszański. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1978. S. 7, 19, 22.

Першої світової війни налічував понад 600 осіб, їхні прізвища в більшості були польськими. Серед рядових службовців траплялися і представники відомих родів – сини польських землевласників так починали адміністративну кар'єру. Були чиновники з німецькими прізвищами (нащадки німецьких службовців, які залишилися в Галичині та здебільша полонізувалися), а також, доволі рідко, – з українськими²⁷.

Обрання вихідцями з українських родин кар'єри державного службовця в Галичині зазвичай вело до їхньої полонізації, адже для просування шаблями адміністративної вертикалі необхідно було інтегруватися в польське політичне середовище й отримувати відповідні протекції (нерідко такі можливості відкривалися через одруження). Урядником Галицького намісництва був, наприклад, старший син Олександра Барвінського Володимир, однак він рано помер, тому важко судити, чи вдалося б йому зробити адміністративну кар'єру. Іншим, доволі типовим, прикладом адміністративної кар'єри українця була доля сина Маркіяна Шашкевича Володимира, який, закінчивши юридичний факультет Львівського університету, почав працювати державним службовцем у Крайовому фінансовому управлінні й навіть спробував одночасно активно діяти в українському русі. Наслідком стало переведення В. Шашкевича до Західної Галичини, що означало примусовий розрив з українським середовищем. Його численні прохання про повернення у східну частину провінції були відхилені: лише вийшовши у відставку й уже будучи важко хворим, В. Шашкевич повернувся до Львова, де невдовзі помер²⁸.

Державний службовець у Галичині перебував під тиском кількох груп політичних інтересів, які не завжди вдавалося погодити. Відень вимагав від чиновників відданості державній службі й винятково австрійського патріотизму та неохоче споглядав на їхню громадську активність. Найбажанішим «типом австрійського урядника залишався чоловік освічений, який, поза адмініструванням і товариським життям, не брав ні в чому участі. Цей тип названо “защеплений на всі гудзики”. Не можна було зрозуміти, що він

²⁷ Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem na rok 1913. Lwów, 1913. S. XXXIV–XXXV, 1–15.

²⁸ Возняк М. Недрукована автобіографія Володимира Шашкевича. *Неділя*. 1911. Ч. 34–36; Середа О. Володимир Шашкевич у ранньому народовецькому русі 60-х років XIX ст. *Шашкевичіана. Нова серія*. Львів; Вінніпег, 2000. Вип. 3–4. С. 222–232.

думає й відчуває»²⁹. Водночас у період зростання національних суперечностей чиновник, попри зовнішню і нерідко лише видиме дотримання незворушності та об'єктивності, часто був втягнутий в орбіту національного руху і вирішував питання своєї компетенції саме крізь його призму.

Українські політики наголошували, що намісник передусім представляє австрійську владу та зобов'язаний підтримувати політичну рівновагу, ставитися до українців «справедливо»³⁰. Намісники ставали об'єктом гострої критики українських політичних сил, насамперед за те, що діяли в польських національних інтересах. Напередодні кожного призначення українська преса наголошувала, що намісником повинен стати українець, а коли цього не відбувалося, то здебільш оцінювала нового очільника крайової адміністрації негативно. Вістря критики українців було спрямоване в те, що між австрійськими державними й польськими національними інтересами існує колізія, тож, діючи на догоду польським середовищам, намісник мав би відразу складати повноваження. «Президент польської республіки, замаскований в мундур австрійського ц. к. намісника», – таке визначення української преси (у цьому випадку щодо Анджея Потоцького) було доволі узагальнювальним³¹.

Утім, намісники насправді не могли діяти самочинно та безконтрольно. Як інституція, провінційне намісництво найближче, ніж усі інші, стояло до пошуків порозуміння з українцями та в кількох випадках їх ініціювало³². Намісники зазнавали тиску і критики не лише від українських політичних сил, а й від власної патріотичної громадськості, якій здавалося, що вони малоактивно відстоюють польські інтереси. Дилеми намісника, який опинявся між перехресною дією патріотичного й державного обов'язку, влучно підмітив М. Бобжинський, який твердив, що вимагати війни з українцями поляки могли лише зі становища опозиції, а на посаді намісника кожен мусив шукати порозуміння, якщо й не по своїй волі, то

²⁹ Spiss T. Ze wspomnień c. k. urzędnika politycznego. Rzeszów, 1936. S. 8–12.

³⁰ Мудрий М. Галицькі намісники в системі українсько-польських взаємин (1849–1914). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 1998. Вип. 33. С. 93, 96.

³¹ Президент польської республіки. *Діло*. 1908. 27 н. ст. (14 ст. ст.) лютого.

³² Мудрий М. Галицькі намісники в системі українсько-польських взаємин... С. 91–101.

під тиском Відня³³. Намісники початку ХХ ст. прагнули налагодити чітке функціонування вертикалі державної влади в Галичині під власним контролем. Дедалі частіше лунали їхні заклики дотримуватися законів однаково для всіх суспільних і національних груп³⁴.

Самоврядування та представницька демократія: Галицький крайовий сейм. Головною самоврядною інституцією Галичини періоду автономії був Галицький крайовий сейм, у стінах якого депутати жваво дискутували з актуальних проблем, озвучували, а інколи й вирішували, важливі політичні питання. Понад пів століття з моменту утворення в 1861 р. він був символом Галицької автономії і, за влучним висловом його дослідника Станіслава Гродзиського, «вісью історії Галичини і ключем до розуміння її становища в межах Габсбурзької монархії»³⁵. Після конституційних реформ сейми зі суто декоративних інституцій з украй обмеженими функціями перетворилися на установи парламентського типу, у яких, попри неповний обсяг повноважень, вирували політичні пристрасті загальнонаціональних масштабів. Якщо інститут намісництва належав до управлінської вертикалі, що вела до уряду й цісаря, то сейми презентували виборну представницьку модель місцевого самоврядування. З роками їхня політична роль лише посилювалася, адже австрійський уряд намагався переносити центри політичних протиріч у провінції, залишаючи за собою функції арбітражу й інтеграції. Галицька громадськість незмінно виявляла інтерес до подій у сеймі та навколо нього. Про це, зокрема, свідчить той факт, що під час сеймових сесій і виборчих кампаній публікації на цю тему містилися на перших сторінках усіх політичних часописів.

Законодавчою базою діяльності сейму були додатки до Лютневого патенту 1861 р. – Крайовий статут і Виборча сеймова ординація для Галичини. За їх основу було взято принцип «представництва інтересів», згідно з яким перевагу на виборах здобували представники вищих верств. Право голосу залежало від податкового цензу. Галицький сейм налічував 150 депутатів, із яких 9 (вищі церковні

³³ Bobrzyński M. Z moich pamiętników / przygotował do druku A. Galos. Wrocław; Kraków: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1957. S. 204.

³⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 146 (Галицьке намісництво). Оп. 8. Спр. 200. Арк. 27–28 (Обіжник Анджея Потоцького до старост, Львів, 3 липня 1903 р.); Спр. 691. Арк. 77 (Обіжник А. Потоцького до всіх старост у Східній Галичині, Львів, 20 жовтня 1907 р.).

³⁵ Grodziski S. Sejm Krajowy galicyjski... T. 1. S. 10.

ерархи, ректори Львівського і Краківського університетів) мали «вірильні» мандати, тобто входили до сейму, обіймаючи певне становище, а решту депутатів обирали по чотирьох куріях: 44 – від великих землевласників, 20 – від міст, 3 – від торгово-промислових палат, 74 – від містечок і сіл. На початку ХХ ст. на підставі законів 1896 р. і 1900 р. кількість депутатів зросла до 161 особи за рахунок збільшення представництва від міст. Бути обраними до сейму могли австрійські громадяни, які досягли 30-річного віку. У четвертій курії вибори були двоступеневими (500 мешканців обирали 1 виборця), а голосування – усним і відкритим.

Українці, виходячи зі соціальної структури свого суспільства, не мали шансів здобути мандати у трьох перших куріях. У відкритій виборчій боротьбі вони могли отримати мандати з четвертої в 48 східногалицьких повітах, а також володіли трьома вірильними голосами греко-католицьких єрархів, що відкривало їм шлях максимально до третини місць. Саме таку частку мандатів українці здобули на перших виборах 1861 р., які проходили в атмосфері політичної невизначеності. Однак утримати цей показник не вдалося. На мандати в «сільських» повітах Східної Галичини претендували й місцеві польські землевласники, яким вдалося використати свої позиції та доступ до влади для суттєвого зміщення результатів виборів на свою користь. Та все ж Галицький сейм був для українців важливою інституцією, а насамперед – школою легальної політичної боротьби, досвід якої відрізняв українські регіони Габсбурзької монархії від тих, що перебували у складі Російської імперії³⁶.

³⁶ Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Im auftrag der Kommission für die Geschichte der Habsburgermonarchie herausgegeben von Helmut Rumpel und Peter Urbanitsch. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2000. Band. 7: Verfassung und Parlamentarismus. 1. Teilband: Verfassungsrecht, Verfassungswirklichkeit, zentrale Repräsentativkörperschaften. S. XXXII, 1310; 2. Teilband: Die regionalen Repräsentativkörperschaften. S. I–XXIV, 1311–2696; Grodziski S. Sejm Krajowy galicyjski...; Аркуша О. Парламентська традиція галицьких українців у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2000. Вип. 6. С. 68–91; Аркуша О. Політика польських клубів Галицького сейму щодо українського питання (кінець ХІХ – початок ХХ століття). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2000. Вип. 7. С. 191–220; Аркуша О. Українське представництво в Галицькому сеймі 1901–1907 років. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 2006. Т. 251. С. 191–239; Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму 1861–1901 (нарис з історії українського парламентаризму).

Загалом депутатами сейму від українців ставало приблизно 200 осіб. Більшість (179) обрана з курії сільських громад. Серед них були представники духовенства (54), селянства (42) і світської інтелігенції (83, із них 38 мали науковий ступінь доктора) – переважно дрібних чиновників, юристів, освітян.

Компетенцію Галицького сейму визначали як співучасть у законодавчій владі, що охоплювало: формування бюджету, рішення в аграрному секторі, фінансування громадських будівель і добродійних закладів, розпорядження в межах загальнодержавних законів щодо громадських справ, релігії, шкільництва, утримання війська, спеціально доручені справи. Сферу повноважень сейму означували терміном «крайова культура». Кваліфікованою більшістю сейм міг змінити свою виборчу ординацію. Проекти, які розглядали, мали бути урядовими або сеймовими ініціативами. Для введення закону в дію необхідними були ухвала сейму й санкція цісаря. Депутати мали право законодавчої ініціативи у вигляді подання законопроекту (не менше 15 підписів) і депутатського запиту (інтерпеляції), яку переважно скеровували до уряду.

Керували роботою сейму маршалок і віцemarшалок, яких призначав цісар³⁷. Постійним виконавчим органом був Крайовий виділ. Готували питання для обговорення комісії. Представництво українців у керівних органах сейму було нечисельним. Посаду маршалка обіймали вихідці з польської аристократії. Посада віцemarшалка традиційно належала українцеві, переважно греко-католицькому митрополитові. Вона була почесною, але маловпливовою. У складі Крайового виділу українці здебільша були представлені однією особою і мали одного заступника. Посада члена Крайового виділу була важливою. Від українців її зазвичай обіймали ті, хто був прийнятним для польської більшості. Відомі приклади, коли польські

Львів, 2002. 288 с.; *Ukraińskie tradycje parlamentarne, XIX–XXI wiek* / pod red. J. Mokłaka. Kraków: Historia Iagellonica, 2006. 259 s.; Małeckі M. *Wydział Krajowy sejmu Galicyjskiego: geneza, struktura i zakres kompetencji, następstwo prawne*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2014. 699 s.

³⁷ Мудрий М. Посада заступника маршалка Галицького крайового сейму (1861–1918). *Lwów. Miasto – społeczeństwo – kultura. Studia z dziejów Lwowa* / pod red. K. Karolczaka i Ł. T. Sroki. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2010. T. 7: Urzędy, urzędnicy, instytucje. С. 111–129; Szymczak D. *Najwyższy dostojnik autonomii. Instytucja marszałka Krajowego w Galicji (1861–1920). Przegląd Sejmowy*. Warszawa, 2022. Nr 3 (170). S. 143–173.

діячі блокували обрання до Крайового виділу впливових українських політиків, не бажаючи збільшувати їхній авторитет³⁸.

Каденція сейму тривала 6 років (за винятком 1867–1869 рр.). Щорічні сесії відбувалися у Львові. Існувала практика, за якою сейм скликали на кілька днів перед Новим роком для ухвалення бюджету провінції, а більша частина сесії тривалістю 1–2 місяці, протягом яких відбувалося 20–30 засідань, проходила навесні чи восени наступного року. Перебіг засідань детально стенографували, стенограми виходили друком і були доступними для всіх. Виступи українських депутатів друкували латинкою, і лише на початку ХХ ст. з'явилися тексти кирилицею. Крім стенограм, виходили також скорочені версії – протоколи, а також додатки, де містилися підготовчі матеріали й ухвали сеймових комісій і Крайового виділу. У сумі стенограми з додатками за одну сесію займають обсяг у декілька тисяч сторінок.

Спершу для засідань сейму орендували приміщення театру графа Станіслава Скарбека, а для роботи Крайового виділу – будинки в центрі міста. Ці приміщення спричиняли нарікання депутатів через непристосованість редутового (бального) залу театру для засідань і віддаленість різних секцій Крайового виділу. У 1874 р. вирішено спорудити власне імпозантне приміщення, що стало б символом автономії Галичини. На конкурс надійшло 30 проєктів, зокрема робота визначного віденського архітектора Отто Вагнера, яка за розмахом не поступалася парламенту у Відні. Та, щоби здешевити проєкт, Крайовий виділ замовив компіляцію результатів конкурсу директору Львівського міського будівельного управління Юліушеві Гохбергеру.

Будівельні роботи провели в 1778–1781 рр. Будинок обладнали новочасними системами обігріву й електропостачання. Під час закладення наріжного каменя вибухнув скандал: українські депутати запротестували через те, що грамоту записали латинською і польською мовами. Останнім акордом споруди стало її оздоблення скульптурними композиціями, зокрема на аттику – «геній Батьківщини», що простягає свою опіку над Галичиною, уособленою Дністром і Віслою (спершу розглядали варіант «законодавство», що простягає опіку над Польщею і Руссю, однак такий варіант визнано не до кінця лояльним щодо Габсбурзької монархії) та всередині споруди – фігури

³⁸ Bobrzyński M. Z moich pamiątek... S. 126–128.

чотирьох правителів Польщі й України – королів Мешка I і Казимира III, князів Володимира Великого і Ярослава Мудрого³⁹.

Польські політики відводили Галицькому сейму роль організатора праці над перетворенням Галичини в осередок польського національного життя. Зіткнувшись у сеймі зі значною кількістю українців, почувши заклики до рівноправ'я, згодом – вибух скарг на одвічні кривди від поляків, польська сторона зайняла позицію опору, заспокоюючи себе думками про схильність українців до радикалізму та анархії, їхні прагнення зруйнувати автономію Галичини – першу світлу сторінку в історії Польщі після втрати держави⁴⁰. Польські політики відчули полегшення, коли від других виборів до сейму кількість українців почала зменшуватися й вони змогли контролювати необхідні для ухвали будь-яких рішень дві третини голосів. Важливим аспектом перетворення Галичини на польську автономію стало надання польській мові офіційного статусу. Так, 4 вересня 1868 р. польська більшість ухвалила законопроект, згідно з яким в адміністрації мали використовувати польську мову, а за українською закріплено нерівноправний статус застосування її лише у відповідь на подання української сторони⁴¹. Такий самий принцип закладено в ухвалений того ж дня законопроект про мову в судівництві⁴². Тоді ж полонізовано систему освіти⁴³. Крайова

³⁹ Аркуша О., Мудрий М. З історії спорудження будинку Галицького крайового сейму у Львові. *Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка*. Львів, 2001. Вип. 4. С. 133–144; Grodziski S. Dyskusja o galicyjskich symbolach. *Grodziski S. Studia Galicyjskie. Rozprawy i przyczynki do historii ustroju Galicji* / red. i słowo o autorze G. Nieć. Kraków, 2007. S. 283–289; Szuro S. Powstanie gmachu Sejmu Krajowego we Lwowie (budynek obecnego Uniwersytetu Lwowskiego). *Studia Polsko-Ukraińskie*. Przemyśl, 2006. T. 1. S. 135–143.

⁴⁰ Аркуша О. Відкриття Галицького Крайового сейму у Львові. *Lwów. Miasto – społeczeństwo – kultura. Studia z dziejów Lwowa* / pod red. K. Karolczaka. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2002. T. 4. S. 135–164; Серета О. «Ми ту не прийшли на сміх»: участь східногалицьких селян у сеймових виборах та засіданнях у Львові (60-і роки XIX ст.). *Lwów. Miasto – społeczeństwo – kultura...* T. 4. S. 165–186.

⁴¹ Stenograficzne sprawozdania Sejmu Krajowego Królestwa Galicji i Lodomeryi wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim z roku 1868. [Lwów, 1868]. S. 70–98.

⁴² Ibid. S. 111.

⁴³ Moklak J. W walce o tożsamość Ukraińców. Zagadnienie języka wykładowego w szkołach ludowych i średnich w pracach Galicyjskiego sejmu krajowego 1866–1892. Kraków: Historia Jagellonica, 2004. S. 66–67.

шкільна рада була контрольована польськими політиками⁴⁴, українці ж безуспішно домагалися її поділу на національні секції.

Кількість обраних українських депутатів у Галицькому сеймі зменшувалася аж до 1883 р., коли сягнула найнижчої позначки – дев'ять обраних депутатів. Основним інструментом цього була система порушення законності на виборах. Із набуттям досвіду галицькі вибори перетворювалися на справжні драми, що інколи межували з комедіями, з купуванням голосів, переловлюваннями виборців, бійками, погрозами, арештами, приватними впливами тощо. Постійні програти утверджували в українському політичному полі стан апатії та зневіри, на тлі якого набували популярності русофільські настрої. Тактика українського клубу зводилася до демонстративних виходів із залу засідань на знак протесту. Русофіли вважали порозуміння з поляками неможливими і пропонували створити альтернативний до «польського» сейму політичний центр, на роль якого пропонували своє політичне товариство – «Руську Раду». Такі проекти лише віддаляли українців від розуміння механізмів функціонування конституційно-парламентського устрою.

Нові акценти в парламентській діяльності українців з'явилися на початку 1880-х років завдяки вступу в політику народовців. Вони пожвавили виборчі кампанії, поставили питання про відповідальність кожного виборця за свій голос, звернули увагу на місцеві виборчі комітети. Народовці сформували нову модель української сеймової політики, яка передбачала використання трибуни для декларування національних прагнень: української національної окремішності, єдності розділеного державними кордонами українського народу, поділу Галичини на українську та польську частини чи принципове визнання її осередком для праці й розвитку обох народів. Важливими елементами нової політики були: активність, зорієнтовані на конкретні результати пропозиції, зв'язок із виборцями, утвердження авторитету депутатів і забезпечення їм підтримки поза межами сейму. Народовці ствердили, що до українського представництва, навіть малочисельного, потрібно ставитися як до повноправної репрезентації всього українського народу в Галичині⁴⁵.

⁴⁴ Bartel W. M. *Galicyska Rada Szkolna Krajowa – Czasy, instytucja, ludzie. Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Prawnicze*. Kraków, 1980. Zesz. 86. S. 33–62.

⁴⁵ Детальніше про формування народовцями нової концепції політики українців у Галицькому сеймі див.: Аркуша О. Український національно-політичний

Наприкінці ХІХ ст. діяльність українського представництва в Галицькому сеймі проходила під знаком проголошеної 1890 р. із його трибуни польсько-української угоди за участю австрійського уряду – «нової ери». Її прихильники (група О. Барвінського)⁴⁶ намагалися підпорядкувати парламентську діяльність українській програмі «органічної праці». Однак «нова ера» як спроба українсько-польського примирення зазнала невдачі. Обидві сторони не були готові будувати відносини на підставі раціональних розрахунків і тверезої оцінки політичної ситуації та її перспектив. В українському політикумі «угодовий курс» був засуджений як зрада національних інтересів, а серед польського утверджувалося переконання в недоцільності будь-яких поступок українцям, які сприяли зміцненню українського національного руху та посилювали його антипольське спрямування. Кожне рішення Галицького сейму на користь українського національного розвитку ставало надзвичайною подією, що давалася ціною значного напруження сил і закулісних комбінацій.

На початку ХХ ст. контроль над діяльністю українського сеймового представництва перейшов до УНДП. Українське представництво, яким керували такі відомі політики, як Євген Олесницький, Кость Левицький, Євген Петрушевич, намагалося висловлювати позицію з більшості обговорюваних питань, однак відчувало брак професіоналів, які могли би сформулювати позицію в національних інтересах і зі знанням правової бази. Найбільшою увагою українців користувалися питання щодо мови, шкільництва, аграрних відносин і дрібного виробництва, місцевого самоуправління, фінансування національно-культурних товариств. Запити українських

рух у Галичині наприкінці 80-х рр. ХІХ ст. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 1997. Вип. 3–4. С. 118–139; Янишин Б. М. Українська міська політична еліта в Галичині та народовський рух останньої третини ХІХ ст. Київ, 2008. 320 с.

⁴⁶ Детальніше про український християнсько-суспільний рух у Галичині див.: Аркуша О. Український християнсько-суспільний рух у Галичині на початку ХХ століття: політичне товариство «Руська громада». *Шляхами історії. Науковий збірник історичного факультету ЛНУ ім. І. Франка. На пошану проф. К. Кондратюка*. Львів, 2004. С. 63–99; Кліш А. Між політикою та релігією: суспільно-християнський рух в Галичині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Тернопіль, 2018. 468 с.; Лехнюк Р. На порозі модерного світу: українські консервативні середовища в Галичині в першій чверті ХХ століття. Львів: Літопис, 2019. 392 с.

депутатів здебільша стосувалися дій органів влади, що порушували національні права. Українські представники використовували сеймову трибуну для промов, у яких вказували на нерівноправне становище українців, формулювали національні вимоги, що забезпечувало їм легальне входження в інформаційне поле Європи. Депутати сейму узгоджували дії з УПР у Відні. Також вони наполегливо шукали ефективну тактику, що привела б до врахування їхніх інтересів та зміцнення позицій, випробовуючи шлях як законотворчих ініціатив, так і демонстративного складання мандатів.

У роки, що передували Першій світовій війні, політичне життя Галичини оберталось навколо виборчої реформи до Галицького сейму. Добиваючись гідного представництва у крайовому парламенті, українські депутати вдалися до тактики голосної обструкції (галасували й використовували музичні інструменти), послідовно зриваючи роботу сейму. Іван Макух (представник УРП) пояснював таку поведінку тривалим накопиченням серед українців образи за те, що їх «все переголосували й перекричали. Ми рішилися тепер перекричати їх»⁴⁷. Із моменту початку обструкції 1910 р. Галицький сейм уже ніколи не повернувся до попереднього стану парламентських дебатів. Протягом кількох наступних років він збирався лише на короткотермінові сесії, під час яких українські депутати щоразу відновлювали галас, дотримуючись тези, що сейм не працюватиме, поки не ухвалить нового виборчого закону.

Боротьба за умови реформи була напруженою. Та в підсумку Галицький сейм у лютому 1914 р. таки ухвалив проєкт виборчої реформи. Куріальна система була збережена, однак виборчі округи розмежували за національним принципом. Сейм мав налічувати 225 депутатів, із них 10 вірилістів і 215 обраних депутатів у 6 куріях: великих землевласників (45), міській цензовій (46), міській загальній (12), торгово-промислових палат (5), промислових товариств (2), сільській (105). Закон гарантував українцям 61 мандат (27,2 %) ⁴⁸. Наріжним каменем реформи стало запровадження національного кадастру, проти чого виступали польські політики, передовсім східногалицька шляхта. Вони стверджували, що обрання національності стане для багатьох галичан надскладною дилемою.

⁴⁷ Макух І. На народній службі. Дітройт, 1958. С. 169.

⁴⁸ Buszko J. Sejmowa reforma wyborcza w Galicji 1905–1914. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1956. 299 s.

Запровадження національного кадастру розмежовувало українців та поляків й усувало на виборах міжнаціональну боротьбу, яка виснажувала край, призводила до спалахів насильства. Хоча умови реформи не задовольняли амбіцій українських політиків, усе ж вона була кроком уперед. Реформа продемонструвала зміцнення українського руху, довела можливість українсько-польського компромісу, визначила майбутні тенденції. Домігшись конкретної політичної угоди вперше з часу конституційних реформ, галицькі українці переконалися, що врешті обрали правильний шлях. Однак Перша світова війна перервала цей процес та не дала їм змоги закріпитися на здобутих позиціях, а вибори за новим виборчим законодавством так і не були проведені.

Поеднання в управлінні провінціями адміністративно-виконаччої вертикалі з регіональним самоврядуванням представницько-парламентського типу свідчило про дуалізм влади та намір австрійського уряду розвивати управлінські практики методом стримування і противаг. До найпринциповіших питань організації влади належали стосунки намісників із сеймами. Із правового погляду намісник був незалежним від сейму та мав можливість впливати на його діяльність. Він міг бути присутнім на засіданнях й у будь-який момент взяти голос, щоправда, для участі в голосуванні мусив належати до обраних депутатів (на практиці так і було). До компетенції намісника належало також оприлюднення й перевірка виборчих списків і виготовлення документів, що підтверджували право виборця взяти участь у голосуванні (легітимації). Контроль над усіма етапами виборчого процесу, а також політична практика забезпечували намісникові значний вплив на результати виборів аж до особистого узгодження з ним більшості кандидатур. Натомість сейм не мав на намісника важелів впливу. Його можливості зводилися до подання депутатами запитів, на які намісник навіть не був зобов'язаний відповідати. Намісники взаємодіяли зі сеймом лише в тих випадках, коли інтереси держави і краю збігалися; якщо ж вони розходилися, то й співпраця припинялася⁴⁹.

Спроби зробити намісника підзвітним Галицькому сейму були основним пунктом боротьби за розширення самоврядних прав

⁴⁹ Dziadzio A. Galicyjski Sejm Krajowy wobec namiestnictwa w początkach ery konstytucyjnej w Austrii. *Studia Iuridica Lublinensia*. Lublin, 2016. Vol. 25. Nr 3. S. 261–276.

Галичини, але локальні політики цього ніколи не домоглися, задовольняючись принципом його моральної відповідальності, яка ґрунтувалася на тому факті, що намісник був поляком та мусив служити інтересам свого народу. Не давали особливих результатів і спроби створити в Галичині другий центр влади навколо Крайового віділу Галицького сейму, який би поступово перетягував повноваження від намісництва. Відень не гірше від польських політиків розумів, що у випадку зміни політичних обставин саме намісники захищатимуть австрійські державні інтереси у провінціях, та протидіяв спробам поставити їх під місцевий контроль. Проте послідовно добиваючись автономії Галичини, польські політики обережно ставилися до одночасного розширення повноважень намісника, побоюючись, що «у випадку зміни політичного вітру» Відень призначить на цю посаду «німця, генерала чи навіть русина», і тоді для поляків було би «все втрачено»⁵⁰.

Адміністрація та самоврядування в повітах і громадах. Під час конституційних перетворень 1860-х років суттєвих змін зазнали й органи місцевої адміністрації та самоврядування. На рівні повітів у формі староств і повітових рад було відтворено той самий дуалізм адміністрації та самоврядування, який діяв у провінції. Однак дотримання дуалізму влади на рівні місцевих громад було неможливим, а передовсім надто затратним. Із місцевих громад створено окремі адміністративні одиниці. При виборах в усі представницькі органи діяв майновий ценз. Громадам надано право самоврядування, а водночас за ними встановлено подвійний контроль адміністративної та представницької влади. Австрійське законодавство, акцентуючи на місцевому самоврядуванні, створювало для цього сприятливий ґрунт. Місцеве самоврядування розглядали як школу громадянської зрілості, у якій навчалися працювати для суспільного блага та підпорядковувати йому власні інтереси⁵¹. Питання місцевої адміністрації належало до найобговорюваніших. За впливи на місцевому рівні розгорталася політична боротьба, яка з часом набувала національного виміру.

Закони про місцеве самоврядування Галицький сейм ухвалював 19–22 березня 1866 р.; цісар санкціонував їх 12 серпня того ж

⁵⁰ Głąbiński S. Wspomnienia polityczne. Pelplin, 1939. S. 77.

⁵¹ Nauka administracji według wykładów D-ra Tadeusza Piłata. Lwów: Biblioteka słuchaczy prawa, 1880. S. 51.

року. Були створені повітові ради та їхні виконавчі органи – повітові виділи. Повітова рада складалася з 26 членів, яких обирали по 4-х куріях. Число представників у кожній з них залежало від суми прямих податків, але одна курія могла вибрати до 12 осіб. Повітова рада обирала повітовий виділ і голову, якого затверджував цісар. До її компетенції належали господарські справи. Вона формувала бюджет, встановлювала надбавки до податків, брала позики, висловлювала позицію із запитів урядової влади чи сейму. Право розпуску повітової ради мав намісник⁵². Перевага в радах належала польській шляхті, яка вважала їх основою самоврядування і використовувала як засіб стримування українського руху. Обійнявши посади старост та маршалків повітових рад, польські землевласники подекуди поводитися як самостійні правителі територій. Тож стосунки повітової влади з намісництвом інколи складалися непросто.

Самоврядування міських і сільських громад мало певні особливості. Закони про місцеве самоврядування 1866 р. одразу не стосувалися двох найбільших галицьких міст – Львова і Кракова, які невдовзі отримали свої статuti (Львів 1870 р.). У 1889 р. типові статuti одним законом отримали 30 більших міст Галичини, а в 1896 р. – ще 138 «значніших» галицьких міст і містечок (самоврядування в решті дрібніших містечок, яких теж налічувалося 138, залишалося організованим за загальним громадським законом, що не розрізняв сільських і міських громад)⁵³. Міське самоврядування відкривало простір для самодіяльності громад, що вплинуло на урбанізацію. Західноукраїнські міста, особливо менші, розвивалися не лише як промислові, а й – більше – як адміністративні й культурно-освітні центри. Зростання самоврядних прав громад давало великі надії на нові можливості й швидкі темпи поступу, які пов'язували насамперед із правом розпоряджатися міськими фінансами.

Адміністративні центри провінцій, як-от Львів чи Чернівці, з часом набували амбіцій «міста столичного», наслідуючи Відень в архітектурі, способі й ритмі життя. За європейською класифікацією Львів перемістився з категорії середніх до великих міст.

⁵² Dziennik ustaw i rozporządzeń krajowych dla Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem. Lwów: Z ces. król. galicyjskiej Drukarni rządowej, 1866. Cz. 11. Nr 21. S. 106–127.

⁵³ Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych wydane przez Krajowe biuro statystyczne / pod red. T. Pilata. Lwów, 1909. T. 22. Zesz. 1: Skład wyznaniowy i zawodowy Rad gminnych / oprac. St. Kasznica. S. 3.

Чисельність його населення протягом «довгого» XIX ст. збільшилася від 20 до 212 тис. осіб. За чверть століття після надання Львову міського статуту з ініціативи міської ради було видано пам'ятну книжку на майже 1 000 сторінок, у якій із захопленням розповідалося про перетворення у столиці краю завдяки «своїй» владі⁵⁴. Доходи Львова протягом 1874–1911 рр. зросли на 275 % і становили 6 млн 641 тис. крон. Змінилася й їхня структура: якщо на початку періоду основним джерелом виступали податки й оплати, то наприкінці майже 60 % міського бюджету формували доходи від майна, капіталів і міських підприємств, що вказувало на десятиліття інтенсивного розвитку міського господарства. У структурі видатків найбільшими статтями були водопровід і каналізація (які саме в цей час споруджували), освіта й обслуговування міського боргу (це останнє теж вказувало на великі інвестиційні проекти для благоустрою). Інвестиції приносили прибутки. Серед найприбутковіших міських підприємств виділялися: трамваї, електричні та газові заклади, водопровід⁵⁵.

Зрештою, функціонування міста навіть як повітового центру притягувало людей і капітали. Так, лише чутки про ймовірне перенесення повітового староства з Жидачева до Миколаєва 1868 р. спонукали до побудови в місті кількох будинків, призначених для оренди житла чиновниками. Також містечко було освітлене гасовими лампами, а на вежі в костелі встановили годинник. У центрах деяких міст для розміщення повітових рад і староств споруджували новочасні будівлі⁵⁶. Попри традиційні й часто справедливі нарікання на поганий стан міського господарства, у роки автономії міста ставали заможнішими, можливості органів міського самоврядування зростали⁵⁷. Право міських громад розпоряджатися фінансами обмежували обов'язкові видатки, які мали покрити з доходів громади, а якщо їх бракувало, то можна було встановлювати додатки до

⁵⁴ Miasto Lwów w okresie samorządu. 1870–1895. Lwów: Nakładem gminy Król. Stoł. miasta Lwowa; z drukarni W. A. Szykowskiego, 1896. S. 1.

⁵⁵ Hołuj D. Samorząd miejski Krakowa i Lwowa w okresie autonomii galicyjskiej. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie*. 2013. Nr 917. S. 89–108.

⁵⁶ Hoff J. Mieszkańcy małych miast Galicji Wschodniej w okresie autonomicznym. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. S. 24–25.

⁵⁷ Broński K. Rola samorządu w rozwoju prowincjonalnych miast galicyjskich w dobie autonomicznej. *Zeszyty naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie*. 2000. Nr 548. S. 61–74.

державних податків. Місцеві додатки не могли перевищувати 20 % від податку, а на більшу суму потрібно було отримати дозвіл повітової ради. Міські громади мали представляти повітовим радам повний інвентар майна.

Основними статтями видатків були: утримання адміністрації (заробітні плати та пенсії чиновників і допоміжного персоналу, оренда приміщень, відрядження, канцелярія), податки, утримання поліції, забезпечення порядку в місті (прибирання вулиць, водних артерій, створення й утримання садів і парків, освітлення вулиць, криниці та водопроводи), будівництво й утримання доріг, замощення вулиць бруківкою, утримання мостів і регулювання рік, утримання пожежників, медичних закладів, шкіл, допомога вбогим та парафіяльні видатки, які впливали із права патронату, постій військ, придбання майна й цінних паперів, будівництво нерухомості, виплати боргових зобов'язань і надання позик. У структурі доходів найбільшу цифру давали надходження від пропінатії та оплат від напоїв, доходи від нерухомості і промислових підприємств, додатки до податків, торгові й копиткові мита, повернення коштів постою, виплати відсотків із розміщених капіталів, поліцейські штрафи. На кінець 1880-х років найбільші доходи у Східній Галичині (крім Львова) мали Ярослав, Дрогобич, Коломия, Стрий, Станіслав, Тернопіль⁵⁸.

Компетенцію органів міського самоврядування поділяли на «власну» й доручену. Під «власними» завданнями розуміли все, що стосувалося інтересів міської громади на її території та могло бути вирішеним (досягнутим) своїми силами. Виконавчими органами міських громад були магістрат і бургомістр (у містах із власним статутом – президент). До магістрату входили бургомістр, його заступник, 3–6 асесорів (їх обирала на 6 років міська рада зі свого складу). У більших містах магістрат складався із президії та департаментів, які очолювали радники. Бургомістр, заступник й асесор отримували заробітні плати з міського бюджету. Бургомістр керував діяльністю магістрату та роботою чиновників, мав право призупиняти дію ухвал міської ради до рішення староства, а також виплату зарплатні службовцям, які несумлінно ставилися до обов'язків, порушували законодавство чи службові приписи, міг

⁵⁸ Kucharski K. Gospodarstwo 37 większych gmin miejskich wraz z poglądem na ich stan majątkowy. *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych wydane przez Krajowe Biuro Statystyczne* / pod red. T. Pilata. Lwów, 1888. T. 11. Zesz. 1. S. 1–35.

тимчасово усувати чиновників від виконання службових обов'язків і порушувати дисциплінарні справи, однак остаточне рішення ухвалювала міська рада. До найважливіших завдань магістрату належало: управління майном, доходами й видатками міста в межах бюджету, виконання ухвал міської ради, організація опіки над убогими. Право розпуску міської ради мав намісник.

Деякі уявлення про те, як виглядали національні відносини в східногалицьких міських радах, можна скласти на підставі спогадів О. Барвінського, якого 1885 р. обрали до міської ради Тернополя. У ній, як і в багатьох інших, зберігався двоподіл радних на християнську (17 осіб) та юдейську (19 осіб) частини. Українців у складі ради було четверо: Олександр Барвінський і Віктор Загайкевич (професори), Андрій Сатурський і Василь Чумак (міщани). Ще під час виборів вони домовилися виступати українською мовою, чого раніше не бувало. Хоча інші радні сприйняли цей перехід спокійно, самі українські депутати потребували часу для адаптації, оскільки більше звикли спілкуватися польською. Василь Чумак і Андрій Сатурський перейшли на українську дещо згодом. Віктор Загайкевич «не міг відважитися на руську промову і так до кінця свого мандату остав мовчаливим»⁵⁹.

На 1907 р. у радах міст, що мали окремі статuti, по території всієї провінції римо-католики мали чисельну перевагу в 40 %, юдеї – у 20 %, греко-католики – лише в чотирьох міських радах (Глиняни, Поморяни, Олесько, Куликів), а в решті громадських рад представники жодного з віросповідань, які загалом співвідносилися з найбільшими національними групами провінції, не мали виразної чисельної переваги. У п'яти міських радах Східної Галичини (зокрема в Заліщиках і Чорткові) не був представлений жоден греко-католик⁶⁰. Римо-католики (переважно поляки) у Східній Галичині мали вищу частку представництва в міських радах, аніж у структурі населення, натомість греко-католики (українці) та юдеї (євреї) – нижчу⁶¹. Представництво греко-католиків у міських радах Східної Галичини з часом мало тенденцію до падіння на користь юдеїв⁶². Дещо інша динаміка простежувалася при аналізі персонального складу судової гілки влади: у Східній Галичині начальниками повітових судів

⁵⁹ Барвінський О. Спомини з мого життя / ред. Л. Винар, І. Гирич; упоряд. А. Шацька, О. Федорук. Нью-Йорк; Київ: Смолоскип, 2004. Ч. 1–2. С. 379.
⁶⁰ Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych... Т. 22. S. 14.

⁶¹ Ibid. S. 16.

⁶² Ibid. S. 20.

на 1907–1908 рр. були 27 поляків, 19 українців і жодного єврея. З кінця ХІХ ст. тут чисельність судових урядників-поляків почала зменшуватися, а українців – зростати. Такі тенденції спричиняли занепокоєння діячів польського національного руху, які сприймали їх як вияв гострої конкуренції між українською й польською інтелігенцією за державні посади та загрозу позиціям поляків у Східній Галичині⁶³.

Серед членів магістратів римо-католики становили більшість у половині міст, греко-католики – в 7, а юдеї – у 19. У категорії 30 більших міст римо-католики були бургомістрами у 23, юдеї – у 4, греко-католики – в 1 (Яворів), у менших містах керівниками громад римо-католики були у 82, греко-католики – у 15, юдеї – у 20⁶⁴. До органів міського самоврядування здебільшого йшли ті, хто мав організаторські здібності, суспільну й господарську ініціативність. Свою роботу вони вважали служінням локальній батьківщині. У половині міських рад більших міст переважали представники розумової праці (з-поміж яких найпомітнішою групою були адвокати й нотаріуси, за ними йшли чиновники, вчителі, переважно середніх шкіл, священники й лікарі); другу за чисельністю групу становили промисловці (купці, ремісники, підприємці), третю – рільники та землевласники. Загальна тенденція демонструвала зростання представництва інтелігенції. Однак серед радних греко-католиків усе ж більше було рільників⁶⁵.

Закони 1866 р. про місцеве самоврядування закріпили адміністративну окремість сільських громад і панських маєтків, хоча їхні творці вже на тоді визнавали її явищем тимчасовим. Австрійське законодавство передбачало, що будь-яке нерухоме майно та будь-який підданий Габсбурзької монархії повинні «належати» до якоїсь громади. У законі громаду визначено як поселення (село, містечко, місто), яке має власний громадський уряд. На недосконалість цього визначення вказав Адміністративний трибунал, ствердивши, що громада не може існувати без фізично окресленої території. Закон визнавав громади давньою суспільною інституцією, здатною на самоорганізацію. Обмежувати самоврядні функції громади держава могла лише для забезпечення функціонування більших утворень. По суті, головним визнано принцип «у вільній державі – вільна

⁶³ Hoff J. Mieszkańcy małych miast Galicji Wschodniej... S. 41.

⁶⁴ Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych... T. 22. S. 20.

⁶⁵ Ibid. S. 22–23.

громада». Важливими також були засади незалежності місцевого самоврядування від уряду і право громади самостійно формувати керівні органи. Оскільки на рівні громад призначених чиновників уже не було, органи громадського самоврядування були введені в урядову вертикаль через примус виконання «доручених обов'язків».

На початок ХХ ст. у Галичині налічувалося 5 943 сільських громад і 5 527 панських маєтків. Більшість населення сільських громад становили селяни; інтелігенція переважно була представлена кількома особами (священниками, вчителями). Компетенцію громади поділяли на власну й доручену. До власної належало: управління майном, організація місцевої поліції, справи комунікації та суспільної опіки. Заможніші громади мали більші можливості, бідні небагато могли зробити власними силами. Коло доручених обов'язків охоплювало десятки справ: статистика населення, співучасть у військовій і податковій адміністрації тощо. Право голосу у громаді мали її члени, яким виповнилося 24 роки і які сплачували прямі податки у громаді не менше року (тобто вважалися економічно самостійними), а також особи з певним рівнем освіти. Громадську раду, яка була органом постанов і контролю, обирали на 3 роки. Вона складалася із членів (8–36 осіб; кількість радних для кожної громади залежала від кількості виборців у ній) і «радних без вибору» (кожний член громади, який сплачував щонайменше 1/6 частину загальної суми прямих податків, володарі табулярної власності).

Громадська рада формувала зі свого складу правління громади (пол. *związchność*, нім. *Gemeindevorstand*) на чолі з начальником, якого в селі традиційно називали війтом, і щонайменше двома радними (присяжними). Ще у другій половині ХІХ ст. практикували старовинний звичай скликання на загальні збори громади, коли війт відправляв посланців у кожну хату з війтівським жезлом. Перед домом війта встановлювали спеціальний знак. У 1860-х роках звичаєві символи замінили на таблички⁶⁶. Народні критерії до вибору війта були скрізь приблизно однакові: «Міг бути неписьменним, але обов'язково жонатим», мав бути заможним, а найголовніше – «мудрим і авторитетним», «аби був розважливим і добре відносився до людей», «аби був порядним», «твердий і строгий»,

⁶⁶ Dziennik ustaw i rozporządzeń krajowych. Lwów, 1866. Cz. 11. Nr 19. S. 59–99; Grodziski S. Samorząd gminny i powiatowy w Galicji epoki autonomicznej. Grodziski S. *Studia Galicyjskie. Rozprawy i przyczynki do historii ustroju Galicji*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2007. S. 308–325.

«обов'язково газда»⁶⁷. Впливовою посадовою особою був писар. Найчастіше він не мав кваліфікації і навчався діловодству вже під час праці. Вплив здібного писаря на громадський уряд іноді ставав більшим, аніж війта⁶⁸.

Більшість війтів і присяжних займалася сільським господарством. Лише в деяких громадах війтами ставали землевласники, ремісники або купці. Дещо іншим був склад громадських писарів – більшість також становили рільники, однак доволі значною групою були дяки, вчителі, урядники, траплялися землевласники, священники, ремісники, купці, представники інших професій. Не всі війти і присяжні були грамотними. Війти, писарі, деякі присяжні, працівники громадської поліції та інші наймані громадою робітники отримували грошові винагороди. Більшість громадських службовців – продуктами або правом використання частини громадських утідь⁶⁹. Хоча система громадського самоврядування мала недоліки, суспільство ставало заможнішим, а можливості громад зростали.

Суттєвою проблемою системи місцевого самоврядування й адміністрації в Галичині була можливість її задіяння до порушення законності на виборах. Це явище ставало дедалі поширенішим із загостренням боротьби за мандати між українцями й поляками, яка охоплювала навіть ті терени, що раніше вважалися спокійними. Так, Є. Олесницький згадував, що в перші пореформені десятиліття поляки «не уважали Стрийщини своїм операційним тереном», вона мала славу «чисто української округи», мандати в якій завжди здобували українські кандидати⁷⁰. Старостою Стрийського повіту «був старий бюрократ Левицький, русин з походження й обряду аж до смерті, що урядував і говорив – правда – по польськи, однак не позбавлений був руського почування, чого доказом було, що вмираючи записав частину маєтку на стипендії для синів греко-католицьких священників»⁷¹. Один із комісарів староства, українець Волянський, проводячи селами правибори,

⁶⁷ Горинь Г. Громадський побут сільського населення Українських Карпат (XIX – 30-ті роки XX ст.). Київ: Наукова думка, 1993. С. 41.

⁶⁸ Там само. С. 45.

⁶⁹ Pilat T. Tablice statystyczne o stosunkach gminnych w Galicyi. Lwów: Z drukarni Kornela Pillera, 1877. 34 s.

⁷⁰ Олесницький Є. Сторінки з мого життя / упоряд.: М. М. Мудрий, Б. О. Савчик; авт. вступ. ст. О. Г. Аркуша. Львів: Медицина і право, 2011. С. 214.

⁷¹ Там само. С. 269.

одночасно розвозив агітаційні матеріали «Руської ради», а загалом виборчі комісари проводили правибори в порозумінні із греко-католицькими священниками. Проте такий стан не підготував українських виборців до запеклої боротьби, у стані якої вони опинилися вже в 1890-х роках і яку програвали⁷².

Головним засобом маніпуляцій при виборах були війти. Обрання війтом далеко не завжди впливало на особу позитивно. Легкий доступ до громадської каси не для одного з них виявлявся непосильною спокусою. Так, наприклад, священник М. Галушинський так характеризував війта с. Звиняч Чортківського повіту: «Третій рік, як його вибрали на війта, а він так змінився, що рідна мати не пізнала би його. Розпився, роззухвалився і на всі боки угинається»⁷³. Повітова влада переважно володіла повнотою інформації, однак не реагувала на неї, прикриваючи війтів. А на виборах приходив час використати це як елемент тиску. Староства погрожували війтам, відкрито вимагали зробити все можливе для обрання потрібного кандидата. Під прикриттям чи з мовчазної згоди місцевих органів влади діяли й жандарми, які не реагували на дії спеціально найнятих провокаторів, натомість утруднювали виборчу процедуру прихильникам опозиційних кандидатів.

У багатьох громадах про термін та місце правиборів не повідомляли заздалегідь або ж виборчий комісар прибував задовго до визначеного часу і проводив правибори з війтом і кількома названими ним «певними» людьми. Тактика втечі виборчого комісара та проведення правиборів так, щоби про них ніхто не взнав, вимагала від останнього неабиякої спритності. Так, до прикладу, під час виборів до Галицького сейму 1895 р. дописувач до газети «Діло» із Жовківщини повідомляв: «Дізнавшись, що селяни не можуть довідатися від війта, коли мають відбутися правибори, зібрались уже раненько в числі около 100 людей та порозставляли варту на всіх дорогах, писар Кеслер полишає далеко за селом свою фіру і таки пішки манівцями перекрадаєся бічною брамою до двірської шопи, описує по дорозі лісту голосуючих, котрих наперед замовив, спроваджує заулками війта і за кілька минут проводить вибори, заки ще люди схаменулися»⁷⁴. Використання місцевої влади для порушення

⁷² Там само. С. 270.

⁷³ З руху виборчого. *Діло*. 1895. 4 (16) вересня.

⁷⁴ З руху виборчого. *Діло*. 1895. 29 серпня (10 вересня).

законності на виборах було одним із головних аргументів українських політиків на користь реформи місцевого самоврядування⁷⁵.

Систему місцевого самоврядування в Галичині критикували всі політичні сили. Підсумовуючи її роботу на базі статистики, правник Тадеуш Пілят писав, що повітова влада не виправдала сподівань на гармонізацію соціальних відносин на місцевому рівні й «надто часто чуємо сьогодні нарікання, що повітові представництва нічого не роблять і нічого не можуть зробити», а лише ускладнюють «й без того обважнілу машину крайової адміністрації»⁷⁶. В атмосфері гострих дискусій у сеймі розглядали проекти адміністративних реформ, які базувалися на пруських та французьких взірцях⁷⁷. У підсумку вдалися до косметичного засобу: деякі повноваження староств передали повітовим радам, що нібито мало посилити самоврядні засади. Однак це рішення підірвало ефективність адміністрації, віддаючи громіздким представницьким органам дріб'язкові справи (як-от, що «нічна сторожа тієї-то ночі спала в громаді Х», «що є дірка в мості», «що поганий комин» тощо)⁷⁸. Нерідко землевласник, погодившись обійняти головування в повітовій раді на вмовляння «друзів-шляхтичів», уже наступного дня опинявся наодинці з багаточисельними господарськими проблемами повіту і тиском тих самих «друзів», які прагнули використати близькість до влади. Влучно, хоча й у карикатурній формі, ці «муки» повітового маршалка, який закреслював у календарі дні до виборів, змальовано у збірнику політичних памфлетів «TeKa Stańczyka»⁷⁹.

Проекти реформ оберталися навколо таких питань: зближення між панськими маєтками і громадами, чисельне й територіальне посилення останніх; роль повітових рад у системі самоврядування, контроль над громадами, підготовка фахових управлінців, збалансування самоврядного й управлінського чинників. Жоден із проєктів

⁷⁵ Детальніше див.: Аркуша О. Галицький сейм: виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. Львів, 1996. С. 136–150.

⁷⁶ Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych / zestawil i oprac. T. Pilat. Lwów: Z drukarni Winiarza, 1873. S. 3.

⁷⁷ Grzybowski K. Galicja 1848–1914... S. 281–283.

⁷⁸ Lewicki W. Materiały do reformy gminnej w Galicyi...; Górski P. Samorząd gminny. Kraków, 1907. T. 2. 356 s.

⁷⁹ List Paflagoniusza Tarapacińskiego (Prezesa Rady powiatowej w Tarapatowie). *TeKa Stańczyka* / oprac. nauk. i wprowad. A. Dziadzio. Kraków: TAiWPN Universitas, 2007. S. 77–80.

не задовольняв усіх, а спроба їх узгодження призводила до вихолощення змісту. Наприкінці 1880-х років у зв'язку з появою відразу кількох законопроектів про адміністративну реформу Крайовий виділ Галицького сейму звернувся до повітових виділів із проханням висловити свої міркування. Ті ж у відповідь одностайно констатували, що громада нездатна добре виконувати покладені на неї функції⁸⁰. Та створена комісія не змогла нічого запропонувати й обмежилася закликами посилити нагляд над громадською адміністрацією і запровадити кваліфікаційні вимоги для громадських писарів.

На зламі XIX–XX ст. з ініціативою адміністративної реформи виступили краківські консерватори (проекти Юліана Дунаєвського). Задум полягав у тому, щоб подолати дуалізм влади, поєднати факхово-бюрократичний і громадсько-вибиральний підходи до її формування, ліквідувати станові бар'єри, передумовою для чого мало стати об'єднання двору із громадою. Найнижчою адміністративною одиницею була б «окружна громада», яка об'єднувала кілька громад і панських маєтків. Окружні громади мали об'єднуватися в округи, які б замінили повіти, а їхня кількість зменшилася б до 20. Намісник мав стати підзвітним сейму й очолити Крайовий уряд – вищу виконавчу владу у провінції. Владу пропонували поділити на репрезентативну (окружні та громадські ради) і виконавчу (виділи) на чолі зі старостою в окрузі (призначав цісар) та начальником в окружній громаді (затверджував намісник). При виборах зберігався б майновий ценз. Упровадження адміністративної реформи розглядали як крок, що відкривав ширші можливості для «органічної праці»⁸¹.

Угрупування ліберально-демократичного напрямку говорили навіть не про об'єднання, а про потребу приєднання дворів до громад як шляху до подолання станових відмінностей, формування цілісного новочасного суспільства, вільного від пережитків минулого⁸². Розмежування громад із панськими маєтками вони вважали помилкою, яка не лише не сприяла єдності суспільства, а й прирікала громаду на слабкість, передусім фінансову, а двір позбавляла будь-якого впливу на неї. Взаємини в галицькому селі залишилися відкритими для входження «між паном і селянином» віденського централізму. Адміністративне

⁸⁰ Lewicki W. Materiały do reformy gminnej w Galicyi... S. 1–25.

⁸¹ Grzybowski K. Galicja 1848–1914... S. 281–283.

⁸² Stenograficzne sprawozdania Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1893. [Lwów, 1893]. S. 387–421, 455–466.

об'єднання ліберал-демократи бачили на шляху створення т. зв. збірних громад. При цьому землевласники мали відмовлятися від станових привілеїв, спершу погодившись на демократизацію виборчого законодавства. Обґрунтовуючи на засіданні Галицького сейму один із законопроектів у цьому напрямі, Тит Буйновський назвав «аномалією» проживання на теренах громади людей, які до неї не належали. За його твердженням, така практика зберігалася лише на Буковині, «а з Буковини ми ж не хочемо брати прикладу»⁸³.

Застосування до місцевої влади адміністративної моделі ліберал-демократам здавалося порушенням самоврядних засад. На їхню думку, такий підхід не враховував місцеві традиції та сліпо копіював німецьке законодавство. Вони вірили в те, що польська інтелігенція має достатньо сил, щоби справитися з національними викликами, а об'єднання поляків з українцями через долучення двору до громади відкріє краю шлях до успішного розвитку. Поляків у Східній Галичині, передусім землевласників, вони закликали готуватися до жертвовної праці, щоби втримати свої впливи⁸⁴. Проекти адміністративних реформ гальмували східногалицькі консерватори, якими керував панічний страх розчинитися в «українському морі». Вони побоювалися будувати вертикаль виконавчої влади, яка за несприятливих обставин могла опинитися чи-то під контролем австрійського уряду, чи-то в руках українців; стверджували, що адміністративна окремішність двору – єдина запорука суспільної рівноваги. Їхня ідея полягала в тому, що поставити громади під жорсткий контроль повітових рад і виділів, у яких вони завжди сподівалися мати більшість⁸⁵.

Українці спершу прагнули розширити самоврядні права громад та обмежити їхню залежність від повітової влади (метою якої, за висловом українського депутата Кирила Гаморака, нібито було «все, що єсть руське повижити»)⁸⁶. Однак із часом вони ставали менш

⁸³ Stenograficzne sprawozdania Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1901/1902. [Lwów, 1902]. S. 327.

⁸⁴ Див.: внесок Ф. Фрухтмана 1887 р. (Lewicki W. Materiały do reformy gminnej w Galicyi. Lwów, 1888. S. 1), Т. Рутівського (Stenograficzne sprawozdania Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1893. [Lwów, 1893]. S. 387–421), програму ліберал-демократів на сеймову каденцію 1895–1901 рр. (Romanowicz T. Po wyborach – przed Sejmem. Nowa Reforma. 1895. 4, 7, 19–20 grudnia).

⁸⁵ Lewicki W. Materiały do reformy gminnej w Galicyi... S. 11–25.

⁸⁶ Ibid. 1889. [Lwów, 1889]. S. 646–647, 652–653.

категоричними, бо позиції українців у повітових радах зростали. Польські й українські селяни виступали за злиття панських маєтків зі сільськими громадами, вбачаючи в цьому один із шляхів подолання економічних проблем (обезземелення селянства, питання лісів і пасовиськ, непропорційний розподіл податків між громадами та дворами на користь останніх тощо). «Приєднання до громади панських дворів, – наполягав український депутат Теофіл Окуневський, – є єдиним шляхом покращення сумного стану громад, щоб пани нарешті перейняли проблемами господарства замість того, щоб “політикувати від моря до моря”»⁸⁷.

Українські депутати Галицького сейму постійно утримували в полі зору стан місцевого самоврядування та подавали запити зі скаргами на правопорушення в цій сфері⁸⁸. У 1901 р. вони запропонували варіант громадської реформи (законопроект Є. Олесницького). У ньому передбачалося: зобов'язати уряд полагодити всі протести проти виборів громадських рад, збільшити кількість чиновників для нагляду над законністю діяльності громадських і повітових рад; доручити Крайовому виділу представити новий громадський закон на таких засадах: 1) термін повноважень громадської ради і громадського уряду не повинен перевищувати 3-х років; 2) начальника обирає вся громада серед її членів; 3) громадська рада двома третинами голосів може достроково усунути начальника⁸⁹. Проте ці пропозиції не охоплювали основ місцевого самоврядування, а були спрямовані лише на запобігання маніпуляціям у політичних цілях.

* * *

Унаслідок конституційних перетворень у Габсбурзькій монархії була сформована нова система місцевої адміністрації та самоврядування, яка, не відмовляючись від адміністративної вертикалі, водночас пробувала задовольнити амбіції місцевих еліт і заохочувала громадських активістів із часом приєднуватися до них для спільної праці на благо суспільства. Нові практики місцевого самоврядування виникали не тільки зі швидкої модернізації, а й були реакцією

⁸⁷ Stenograficzne sprawozdania Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1898/99. [Lwów, 1899]. S. 400–402.

⁸⁸ Stenograficzne sprawozdania Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1902. [Lwów, 1902]. S. 346–347.

⁸⁹ Stenograficzne sprawozdania Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1900/01. [Lwów, 1901]. S. 415.

на попередні бюрократичні та централістські підходи й утверджували ліберальну концепцію правової держави з її невідмінним елементом – самоврядними (зокрема і у фінансово-господарських питаннях) громадами. Однак в умовах зростання значущості національних рухів місцеві органи влади та самоврядування стали полем політичної боротьби між ними. Позиції українців у місцевій владі в Галичині були обумовлені соціальною структурою тогочасного українського суспільства і станом національного руху. Його розвиток і зміцнення на базі конституційних свобод вели до посилення українського чинника, передусім у представницьких органах влади, що, однак, потребувало значних організаційних та інтелектуальних зусиль.

Конституційні перетворення поставили діяльність чиновника під контроль представницьких органів, національних рухів і громадської думки. Суспільство на базі ліберальних свобод та розвитку сфери громадської активності стрімко змінювалося, зростала його політична і правова свідомість, а з нею й неохочість терпіти «певну нервовість у трактуванні зацікавлених сторін», «відстрашування громадськості від установ» і «варварську грубоватість» чиновників. Утверджувалося розуміння, що чиновник як «розумовий наймит» не є всесильним правителем, а лише функціонером держави, зобов'язаним працювати на благо її громадян⁹⁰. Змушування чиновників йти на компроміс зі законодавством, а інколи й власною совістю задля патріотичних чи інших міркувань стало об'єктом гострої критики, завдяки якій ця проблема перебувала у площині суспільного обговорення⁹¹.

Невдоволення рішеннями не на свою користь зацікавлені сторони втілювали в публічні кампанії осуду, у яких образ галицької адміністрації поставав як катастрофічний. «Усі, – стверджував сучасник, – бачать і чують, що зле діється в Галичині. Є невлаштованість і непорядок, розлад і недолугість»⁹². Такі характеристики, однак, не були цілком справедливими, адже локальна адміністрація реалізувала чимало важливих суспільних проєктів. На зламі XIX і XX ст. у Галичині починали розуміти, що чимало її проблем

⁹⁰ Bujak F. Galicya. Lwów, 1908. T. 1: Kraj. Ludność. Społeczeństwo. Rolnictwo. S. 185–186.

⁹¹ Winkowski F. O sejmie i kraju. *Krytyka*. Miesięcznik społeczno-literacki. Kraków, 1899. Rocz. 1. Czerwiec 1899. Zesz. 3. S. 113–122.

⁹² Górski P. Co robić? Kraków, 1900. S. 3.

не пов'язані з «чужою» владою і що на перешкоді розвитку нерідко стоять власна бездіяльність та звичка підмінювати щоденну працю наріканнями⁹³. Намагання вдосконалити місцеву владу трансформувалось в численні проекти адміністративних реформ, які були втілені лише частково. Ґрунтовні ж реформи могли бути проведеними лише за згодою Відня, який залишався зацікавленим у збереженні дуалізму влади та навіть підтриманні певної напруги, що забезпечувала австрійському уряду можливість виступати в ролі арбітра.

Олена Аркуша

⁹³ Ibid. S. 4.

РОЗДІЛ 2

**ВЗАЄМОДІЯ УКРАЇНСЬКИХ ТОВАРИСТВ
«СОКІЛ», «СІЧ», «ПЛАСТ» І «ЛУГ» У ГАЛИЧИНІ
З ОРГАНАМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ
У КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ
(ПЕРША ТРЕТИНА ХХ СТОЛІТТЯ)**

Важливою складовою українського молодіжного руху в Галичині першої третини ХХ ст. була діяльність товариств «Сокіл», «Січ», «Пласт» і «Луг». Ці масові організації проводили культурно-просвітню, руханково-спортивну та протипожежну роботу, що спрямовувалася на виховання молодого покоління українців. Однак не завжди їм виходило вповні виконати поставлені завдання. Далися взнаки й непрості відносини з органами місцевого самоврядування.

Українська історіографія представлена багатьма працями, у яких розглянута історія зазначених товариств і їхніх провідних діячів від кінця ХІХ ст. до 1939 р.¹, серед них, зокрема, й публікації автора².

¹ Наприклад, див.: Андрухів І. О. Західноукраїнські молодіжні товариства «Сокіл», «Січ», «Пласт», «Луг». Івано-Франківськ, 1992. 80 с.; Андрухів І. О. Українські молодіжні товариства Галичини: 1861–1939 рр. (Короткий історичний нарис). Івано-Франківськ, 1995. 72 с.; Вацеба О. М. Нариси з історії спортивного руху в Західній Україні. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1997. 232 с.; Трофим'як Б. Є. Гімнастично-спортивні організації у Національно-Визвольному русі Галичини (друга половина ХІХ ст. – перша половина ХХ ст.). Тернопіль: Економічна думка, 2001. 694 с.; Гуйванюк М. Р. Січовий рух у Галичині й на Буковині (1900–1914 рр.). Чернівці: Зелена Буковина, 2009. 254 с.; Сич О. Пласт – український скавтинг: нарис витоків, історії, сьогодення. 2-ге вид., змін., допов. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2012. 288 с.

² Сова А., Тимчак Я. Іван Боберський – основоположник української тіловиховної і спортової традиції. Львів: Априорі, 2017. 232 с.; Сова А. Іван Боберський: суспільно-культурна, військово-політична та освітньо-виховна діяльність: монографія. Львів, 2019. 512 с.; Сова А. Взаємодія українських товариств «Луг» і «Сокіл» у Галичині з органами місцевого самоврядування

Однак взаємодія українських товариств «Сокіл», «Січ» і «Пласт» у Галичині з органами місцевого самоврядування в контексті суспільно-культурної діяльності окремо не висвітлювалася. З огляду на це, підготовлено цей розділ.

У кінці XIX ст. в українських середовищах Галичини виникає товариство «Сокіл». Метою української гімнастичної організації «Сокіл», як зазначено в першому статуті (затверджений 26 липня 1893 р. МВС у Відні та 3 серпня 1893 р. Галицьким намісництвом), який розробили, зважаючи на статут чеського сокілства³, було «виобразувати членів в гімнастиці через спільні вправи, спільні прогульки і відчити. В товаристві уряджують ся також вправи сторожи пожежної, стріляння до ціли, їзди на кони і на скороходах (вельоципедах), плавання, весловання, фехтовання, співу і музики. До оживлення духа товариского служать відчити і розправи о річах гімнастичних, як також товарискі забави, гімнастичні продукції на боевищах і аматорські представлення. Товариство засновує філії в Галичині і на Буковині»⁴. Початком цілеспрямованого поширення українського сокілського руху в Галичині варто вважати установчі загальні збори гімнастичного товариства «Сокіл», що відбулися 11 лютого 1894 р. у Львові⁵. На них було окреслено основні напрями діяльності, розроблено план роботи й обрано керівництво⁶. Головою став Василь Нагірний, секретарем – Володимир Лаврівський. Відтоді розпочалася жвава суспільно-культурна діяльність і створення осередків у різних куточках Галичини. У 1908 р. у Галичині їх налічувалося 400⁷. За головування Івана Боберського (1908–1918), на червень 1913 р., український «Сокіл» уже мав 887 осередків, зокрема «Сокіл-Батько» (Львів),

(на прикладі села Уличного на Дрогобиччині). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / гол. ред. І. Соляр. Львів, 2022. Вип. 35. С. 104–112.

³ Перше руске товариство гимнастичне «Сокѡлъ». «Сокѡлъ». *Календарь на рѡкъ 1895* / зладивъ В. Лаврѡвскій. Львѡвъ, 1894. С. 3–4.

⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 312. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 3, 7.

⁵ Там само. Ф. 146. Оп. 25. Спр. 510. Арк. 4–12 зв.; Спр. 62. Арк. 3–25; Ф. 312. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 3–23 зв.

⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 1–2.

⁷ Альбом Українського Львова. Види Львова і знімки українських культурно-освітніх, господарських і інших установ та підприємств. Львів: Накладом видавничої кооперативи «Національне об'єднання», 1930. С. 56.

30 руханкових філій «Сокіл», 550 руханково-пожежних філій «Сокіл», 305 руханково-пожежних філій «Січ». А 596 товариств із 887, які надіслали звіт, налічували 32 717 членів⁸. Для порівняння, Чеський гімнастичний союз (заснований 1889 р. із центром у Празі) на тоді налічував 945 товариств і близько 96 тис. членів, Словенський союз (Любляна, 1905) – 82 товариства та близько 7 тис. членів, Сербський союз «Душан сильний» (Белград, 1910) – 26 товариств і близько 1 900 членів, Болгарський союз товариств «Юнак» (Софія) – 46 товариств і близько 6 тис. членів, Польський союз (Львів, 1892) – 238 товариств і близько 29 тис. членів⁹. На червень 1914 р. у Галичині, за даними І. Боберського, налічувалося 974 сокільські осередки із близько 70 тис. членів¹⁰. Наведені статистичні дані свідчать, що українці, хоч і заснували сокільське товариство пізніше від інших слов'янських народів, у переддень Першої світової війни змогли наздогнати, а за окремим напрямом навіть перегнати сусідів, зокрема поляків.

Ще одна масова організація під назвою «Січ» була заснована 5 травня 1900 р. на загальних зборах у с. Завалля Снятинського повіту. Спроби її створення робилися й раніше. З цього приводу ідейний натхненник, засновник і керівник січового руху Кирило Трильовський писав: «Першу “Січ” я старався оснувати зимою з 1899 на 1900-й рік в селі Устє, над Прутом, при чому помагав мені тамошній молодий селянин Дмитро Солянич. ... Статути першої “Січі” в Устю над Прутом галицьке Намісництво не прийняло до відома тому, що один з параграфів статуту зазначував право членів товариства носити відзнаки, тобто ленти ... На це Намісництво вимагало окремого дозволу. Отже, треба було вносити ще окреме подання з докладним описом тих відзнак. З того, я зрозумів, що Намісництво взагалі не дозволить на вживання таких

⁸ Перепись «Соколов» і «Січий» «Сокола-Батька» з 1912/13. *Календар «Вістий з Запорожа» на 1914 рік*. Львів: Наклад редакції «Вістий з Запорожа», 1913. С. 135.

⁹ Міжнародна руханкова злука. *Календар «Вістий з Запорожа» на 1914 рік*. Львів: Наклад редакції «Вістий з Запорожа», 1913. С. 146–147.

¹⁰ ЦДІАЛ України. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 1 зв.; Боберський І. Не згинати голови!: машинопис. Арк. 6. *Український національний музей у Чикаго; Боберський І. Українське сокільство 1894–1939*. Львів: Видавець Сокіл-Батько, 1939. С. 9. («Сокільська бібліотека», ч. 7).

відзнак»¹¹. Кирило Трильовський, розуміючи, що домогтися затвердження січової символіки навряд чи вдасться, подав статут товариства «Січ» у с. Завалля, пропускаючи пункти про відзнаки. Так уникнув повторної заборони. Статут «Січі» в с. Завалля був прийнятий рескриптом Галицького намісництва 8 березня 1900 р. (ухвала № 16995)¹². У затвердженому 1900-го та наступних роках статутах січової організації наголошено, що її мета – «передовсім несеє помічати при пожарах, а даліше ширене замилованя до тілесних вправ і атлетичних забав та піддержуванє товариського житя між членами»¹³. У прийнятому 1919 р. статуті зазначено, що його мета – «фізичне оздоровлення української нації і виховання національного почуття дисципліни і громадськості»¹⁴.

Перед Першою світовою війною також було створено організацію «Пласт», яка набрала масовості вже в 1920-х роках, поряд із заснованою 1925 р. «Луг». У 1911 р., ознайомившись із засадами англійського скаутингу, Іван Боберський, Олександр Тисовський, Петро Франко й Іван Чмола створили нову виховну організацію, якій надали української сутності. До творення «Пласту» та поширення його діяльності Іванові Боберському вдалося залучити молодих учителів: Олександра Тисовського, Петра Франка, Мирона Федусевича, Дарію Білинську (у заміжжі – Навроцьку), Савину Сидорович, Олену Степанів (у заміжжі – Дашкевич), Оксану Федів (у заміжжі – Суховерську), Теодора Поліху, Степана Гайдучка, Тараса Франка та ін.¹⁵. На тоді в Галичині вже існувало 11 пластових округ із центрами у Львові, Стрию, Станиславові (тепер –

¹¹ Трильовський К. З мого життя... (Уривок зі спогадів). *Гей! там на горі «Січ» іде!.. Про пам'ятна книга «Січей»* / зібрав і упоряд. П. Трильовський. Едмонтон, 1965. С. 15–16.

¹² Статут товариства гімнастичного і сторожи огневої «Січ». Коломия, 1908. С. 3; ЦДІАЛ України. Ф. 146. Оп. 25. Спр. 1240. Арк. 5.

¹³ ЦДІАЛ України. Ф. 146. Оп. 58. Спр. 2263. Арк. 253–258; Ф. 847. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 2 зв., 6 зв.; Статут тов. гімнастичного і сторожи огневої «Січ». Коломия: Накладом тов-ва «Народних Спілок» в Коломійі, 1902. С. 3; Статут тов. гімнастичного і сторожи огневої «Січ». Коломия: Накладом Д-ра К. Трильовського, 1908. С. 3; Статут тов. гімнастичного і сторожи огневої «Січ». Коломия: Накладом Д-ра Кирила Трильовського, 1909. С. 3.

¹⁴ Статут українського гімнастично-спортивного товариства «Січ». Б. м., 1919. С. 4.

¹⁵ Сова А. Внесок Івана Боберського у становлення організації «Пласт». *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*: зб. наук. праць. Львів, 2014. Вип. 15. С. 85–95.

Івано-Франківськ), Тернополі, Чорткові, Коломиї, Рогатині, Золочеві, Сокалі, Перемишлі, Самборі¹⁶.

Пластові осередки були тісно пов'язані зі сокільським рухом. Зусиллями членів організації «Сокіл-Батько», і її очільника І. Боберського, пластова ідея ширилася Галичиною. Зокрема, 1913 р. член «Сокола» Григорій Кичун організував у Станиславівській українській гімназії вісім гуртків пластунів; голова сокільської округи в Рогатині Микола Бабин займався організацією пластового життя в гімназії Українського педагогічного товариства; колишній член старшини «Сокола-Батька» Теодор Поліха – «Пластом» у Коломиї. Чимало зусиль до створення та діяльності пластового осередку в Перемишлі доклали соколи Євген Любович, Теодор Поліха й Іван Боберський¹⁷. Пластовий гурток в українській державній гімназії у Перемишлі 1912 р. увійшов до складу спортивного товариства «Сянова Чайка»¹⁸. Після Першої світової війни «Пласт» поширив діяльність на теренах Волині, Закарпаття та в українській діаспорі.

На початку ХХ ст. найпроблематичніше співпрацювати з органами місцевого самоврядування виявилось товариствам «Січ». Їхня діяльність мала неоднозначне трактування зі сторони тогочасної влади, що супроводжувалося обговоренням у тогочасній пресі, переслідуваннями, штрафами, судовими процесами та заборонаю осередків. Дуже часто приводом до цього ставало використання січової символіки, одностроїв, прапорів, відзнак, печаток тощо. Переслідування січового руху стало особливо відчутним, коли намісниками Галичини були Леон Пінінський (1898–1903) та Анджей Потоцький (1903–1908). Дещо зменшився тиск на товариства за Міхала Бобжинського (1908–1913) та Вітольда Коритовського (1913–1915).

¹⁶ Постанови про відзнаки. *Пластовий Табор*. 1914. 15 цвітня. Ч. 3. С. 1; *Вісти з Запорожа. Руханка, Змаг, Пожарництво, Мандрівництво, Пласт, Стрілецтво*. 1914. 15 цвітня.

¹⁷ Гайдучок С. Читаю і гадаю. *Сокільські Вісти. Орган Українського Сокільства*. Львів, 1937. Січень. Ч. 1. С. 7.

¹⁸ Беч Л. З. Пласт в перемиській українській гімназії. (Сторінки історії б. Курія У. У. П. Ю. ім. Ів. Богуна). «*Де срібнолентий Сян пливе*». *Пропам'ятна книга ювілею 50-ліття української державної гімназії в Перемишлі. 1888–1938*. Перемишль: Накладом Ювілейного Комітету, 1938. С. 86; Коцик Р. Початки пласту у перемиській українській гімназії. «*Де срібнолентий Сян пливе*». *Пропам'ятна книга ювілею 50-ліття української державної гімназії в Перемишлі. 1888–1938*. Перемишль: Накладом Ювілейного Комітету, 1938. С. 214.

Статистичні дані свідчать, що в Галичині на середину 1912 р. існувало 794 осередки товариств «Січ»¹⁹. Заборонено діяльність, згідно з цією статистикою, 29 осередків упродовж 1900–1912 рр.: у Бучацькому повіті – 1, Коломийському – 2, Косівському – 20, Львівському – 1, Печеніжинському – 3, Снятинському – 1, Станіславівському – 1²⁰. Зі всіх повітів найбільша протидія владних структур у заснуванні та суспільно-культурній діяльності січових товариств була на Косівщині. Зауважмо, що у представлений статистиці не відображено ще тих випадків, коли не дозволяли діяльність січових осередків, які подавали статuti на реєстрацію.

У 1900-х роках товариства «Січ» активно створювали на всій території Галичини. Цей процес супроводжувався негативним ставленням повітових старост. Почалися переслідування та заборони. У 1902 р. намісник Леон Пінінський видав циркуляр, у якому звернув увагу повітових старост і дирекції поліції на діяльність товариств «Січ», а також просив повідомляти його про політичні заходи, які проводили її осередки²¹. У листопаді 1903 р. з'явився обіжник Галицького намісництва, який застерігав староства перед «небезпекою подальшого неконтрольованого росту козацьких товариств, що всупереч своїм статутним цілям проводять політичну агітацію, перебуваючи під керівництвом руських радикалів [йдеться про Русько-українську радикальну партію – А. С.], відбувають військовий вишкіл та походи»²². Повітовим старостам наказано забороняти діяльність товариств, які виходили за межі своїх статутних завдань, особливо звертати увагу на використання січових відзнак²³. Зазначу, що на кінець 1903 р. у Галичині засновано 122 січових та 86 сокільських товариств, тоді як на кінець 1902 р.

¹⁹ Заложено в Галичині Січій в році. *Січові вісти. Письмо присвячене січовим справам просвіті і науці*. 1913. Січень. Ч. 1. С. 9.

²⁰ Там само. С. 8–9.

²¹ Круковський О. Прапорництво, емблематика та печатки спортивно-освітніх організацій і товариств на західноукраїнських землях кінця XIX – початку XX століть. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1996. Т. 231: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. С. 285.

²² Доценко А. Українські громадсько-патріотичні організації «Січ» і «Січ». *Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Івано-Франківськ, 21–22 листопада 1997 р.)*. Івано-Франківськ: Плай, 1997. С. 126.

²³ «Соколи» і «Січи» в 1903-ім році. *Діло*. 1904. 12 (25) січня. С. 1.

їх було 20 і 4 відповідно. Організація «Січ» налічувала близько 6 100 членів, «Сокіл» – 5 089²⁴.

Для розуміння тодішньої ситуації декілька слів варто приділити січовій символіці й атрибутиці, зокрема емблемі, відзнакам, прапорам і важливим елементам однострою – лентам. Вони дуже часто ставали для влади приводом для переслідування діяльності січового руху.

Організація «Січ» мала свою емблему – восьмипроменеву зорю, у центрі якої зображено дві руки в потиску, що тримають серп. Цей символ, що, за словами К. Трильовського, вказував на селянський вимір організації, використовувався на прапорах, металевих відзнаках, печатках і різних виданнях. Обабіч серпа розташовувалися букви «Р. П.», що розшифровується як «радикальна партія», бо спершу «Січ» мала радикальне спрямування. Згодом ці букви змінено на «У. С. С.», тобто Український січовий союз (створений у грудні 1912 р. у Львові)²⁵. УСС виконував функції центрального осередку «Січ» (як «Сокіл-Батько» в соколів) упродовж 1912–1914 рр. Його попередником був ГСК (1908–1912). Члени ГСК мали січові ленти з написом «Г[оловний] С[ічовий] К[омітет]», а УСС – з написом «У[країнський] С[ічовий] С[оюз]».

Січові відзнаки вперше запроваджено в широкий обіг стараннями К. Трильовського на вічі радикальної партії 5 жовтня 1900 р. Він у спогадах зазначав: «Тут мушу зазначити ось що: ті радикальні, тобто січові відзнаки-зірки були восьмикутні. Відзнаки жидівських націоналістів-сіоністів були шестикутні, тобто два трикутники, складені навпоперек. Натомість зірки комуністично-більшевицької партії, яка появилася щойно 1903 року, три роки пізніше, ніж я впровадив у радикальній партії згадані відзнаки, були п'ятикутні. Така сама справа з серпом на радикальній і січовій відзнаці. І серп той на прапорах та відзнаках комуністично-більшевицької партії з'явився набагато пізніше. На жаль, відзнака радикальної партії не прийнялася масово між її членами, бо та моя ідея немалу заздрість викликувала навіть між моїми партійними товаришами. “Що це Трильовський вигадує собі якісь речі, а ми мали б потурати тому?” – говорили. Взагалі можна зауважити: у нашій спільноті

²⁴ «Соколи» і «Січі» в 1903-ім році. *Діло*. 1904. 12 (25) січня. С. 2.

²⁵ Трильовський К. З мого життя... (Уривок зі спогадів). С. 15.

кожна нова ідея зараз мусить мати опозицію. Скільки то ворогів надбав я собі через мої “Січі” не тільки поза радикальною партією, але таки між самими радикалами! А нігде правди діти – якраз я з самого початку їхнього існування старався надавати радикального характеру, я просто таки врятував радикальну партію від розвалу в 1903 році. А яку національно-виховну роль ті “Січі” відіграли в нашому народі!»²⁶.

Однострій січовиків доповнювався постійно новими відзнаками. Так, у календарі «Запорожець» на 1908 р. зазначалося: «Крім лент січових, не забуваймо браття на січові медалі (з [Тарасом] Шевченком), на січові зірки та червоні радикальні пера»²⁷. Про те, що саме зображено на січових медалях, дають нам уявлення спогади К. Трильовського. Він про кошового товариства «Січ» у с. Жаб'я Юрія Соломійчука писав, що той носив на грудях дві медалі: одну – із зображенням Тараса Шевченка, другу – з Богданом Хмельницьким: «Коли він [Юрій Соломійчук-Юзенчук – А. С.], бувало, зі своїми двома-трьома товаришами влетить до мого мешкання в Коломиї, в руках сталева бардка, на грудях одна медала з [Тарасом] Шевченком, а друга – з [Богданом] Хмельницьким, малося враження, що це якийсь Перебийніс або Нечай, отаман народніх повстанців! У вільній незалежній Україні Гуцульщина не забуде свого славного січового організатора – в Жабю і в Косові здвигне йому достойні його пам'ятники!»²⁸. Найбільшого розповсюдження отримали медалі, де з одного боку зображено Т. Шевченка в смушевій шапці. Навколо зображення містився напис: «1814 Тарас Григорович Шевченко 1861». Із другого – січова емблема з написом по обидві сторони: «Р. У. Р. П.» (Русько-українська радикальна партія) та «Січова пам'ятка».

Існували медалі із зображенням гетьмана Івана Мазепи. Їх видали 1909 р. із нагоди 200-річчя битви під Полтавою. Наскільки масово вони застосовувалися в Галичині, – наразі невідомо. На Буковині медалі з Мазепою набули більшого розповсюдження. 21 вересня 1909 р. у Чернівцях відбулося січове свято буковинських товариств «Січ». До цього заходу січова організація належно підготувалася. 26 липня 1909 р. у часописі «Діло» з цього приводу зазначено:

²⁶ Трильовський К. З мого життя. Київ; Едмонтон; Торонто, 1999. С. 112–113.

²⁷ Кирило [Трильовський К.]. Добре слово до добрих людей. *Запорожець. Календар для народа на рік переступний 1908*. Коломия, 1907. С. 161.

²⁸ Трильовський К. З мого життя... (Уривок зі спогадів). С. 36.

«Союз Січий» робить вже тепер великі приготування. Незабаром вийде книга вправ для «Січий», щоби «Січі» могли приготувлятися до загальних вправ. Січовик, що візьме участь у сьвяті дістане на памятку січовий медаль з образом славного козацького гетьмана Івана Мазепи»²⁹.

Важливого значення у січових товариствах надавали прапорам. Спочатку через перешкоди влади, статут «Січей» не містив параграфів, які б регламентували використання організаційного прапора. Однак К. Трильовський всіма можливими шляхами намагався масово їх ввести в осередках. Достеменно не встановлена їхня кількість, однак їхнє застосування було непоодиноким явищем, а за намісника Галичини Міхала Бобжинського – стало масовим. У 1903 р. у календарі «Запорожець», який редагували Кирило Трильовський та Іван Чупрей, подано опис січового прапора. Його мали використовувати січові товариства як зразок для створення відповідної атрибутики. За цим описом, хоругва мала розмір 120x200 см. Із лицевого боку на малиновому полотнищі містилося зображення одного з видатних українських державних чи громадсько-політичних діячів, наприклад, Богдана Хмельницького, Івана Богуна, Івана Виговського, Петра Дорошенка, Тараса Шевченка, Михайла Драгоманова, Юрія Федьковича чи «руський» герб – «лев, що спирається на скалу». Над зображенням – напис: «Січ в...» (далі зазначалася назва місцевості, де діяло товариство). На зворотному боці – січовий знак: «... восьмикутна зірка, у середині якої зображення двох рук, які в братерській злуці тримають серп». «Єсть се такий знак, – зазначено в календарі, – як сей, що поміщений на першій стороні [тобто восьмипроменева зірка – А. С.] отсего календаря лише без букв Р. П.»³⁰. Також на цій стороні поміщено напис: «В єдності сила!» або «Бодрім ся!» та ін. На держак хоругви над полотнищем під гострою посрібленою чи позолоченою верхівкою прив'язувалося синьо-жовту стрічку з відповідним вишиваним написом. Держак хоругви становив 3,5 м. Кирило Трильовський дотримувався думки, що на січових прапорах не варто використовувати зображення святих. На його переконання, по-перше, святі мають право

²⁹ Велике січове сьвято буковинських «Січий». *Діло*. 1909. 26 н. ст. (13 ст. ст.) липня. С. 3.

³⁰ Січові звичаї. *Запорожець. Календар для народа на рік переступний 1904*. Коломия, 1903. С. 94.

зображуватися тільки на церковних хоругвах; по-друге, «малювати на січових прапорах святих, – се не лише глупе, але прямо нерелігійно. Се ж не означає великої пошани для святця, коли его таскає ся на полічені з танцями фестини і т. ін.»³¹. Починаючи з 1910 р., повітові організації «Січ» використовували синьо-жовті прапори з малиновими стрічками. Таке ж поєднання синього, жовтого та малинового було характерне для символіки «Сокола-Батька», спортового товариства «Україна», «Пласту» й інших товариств Галичини перед Першою світовою війною та в міжвоєнний період.

У січових товариствах обов'язковим елементом однострою була лента. У календарі «Запорожець» К. Трильовський подав опис відзнак для членів товариства «Січ». Це були вовняні ленти, які носили через праве плече і зав'язували з лівого боку над стегном. Лента кошового була на половину синя, на половину жовта; осавула – синя, яка по обох краях мала жовті паси 0,5 см ширини; писаря – синьо-червона; учителя – зелено-червона; скарбника – жовто-червона. Четарі носили ленти з паском по боках, як в осавула: перший четар із синім паском, другий – із зеленим, третій – із жовтим; четвертий – із чорним. Хорунжий мав червоно-синьо-жовту ленту. Крім того, у календарі зазначено, що рядовий січовик мав червону (тобто малинову) ленту, шириною 9 см, а старшина і хорунжий – 10 см. На кожній ленті містився напис: «“Січ” в...»³² (далі зазначалася назва місцевості, де діяло січове товариство). Сурмач і барабанщик мали ленту чорну з червоними пасками по боках, ад'ютанти (прибічники) – сині, обозний – зелено-червону. «Всі ленти були з гарної міцної вовни, а на них був напис жовтою волічкою: “Січ” в ... (назва села, згл[ядно] міста). Кожний “Січовик” мав дерев'яний топірець; кожна “Січ” мала обов'язково придержуватися народньої ноші свого села. На капелюсі, згл[ядно] на шапці кожний “Січовик” повинен був мати червоне перо, припняте січовою металевою зорею», – так писав із цього приводу К. Трильовський³³. Січові ленти старалися

³¹ Кл[им] Об[ух]. [Трильовський К.]. У Січі, у Січі єднаймось брати! *Запорожець, календар для народу на рік переступний 1912* / уложили К. Трильовський і І. Чупрей. Коломия, 1911. С. 224–225; Соколи а Січі. *Запорожець, календар для народу на рік звичайний 1911* / укл. К. Трильовський, І. Чупрей. Коломия, 1910. С. 160.

³² Січові звичаї. *Запорожець. Календар для народу на рік переступний 1904*. Коломия, 1903. С. 98.

³³ Трильовський К. З мого життя... (Уривок зі спогадів). С. 14.

мати в кожному осередку. Однак із цим виникали певні проблеми – деякі «Січі» не могли їх придбати. Це в багатьох випадках залежало від фінансової спроможності членів організації. Скажімо, «Січ» у с. Черніїв Станиславівського повіту (на 5 січня 1908 р.), проіснувавши 3 роки, не спромоглася забезпечити своїх членів січовими лентами³⁴. Однак, незважаючи на деякі фінансові труднощі, вони набули такої популярності, що ними навіть нагороджували видатних українських діячів того часу. Зокрема, 1913 р. у Львові в залі Народного дому урочисто проходило святкування дня народження Івана Франка. Очевидець цих подій – Осип Залеський, який виступав у хорі, так згадує цю подію: «В час концерту голова радикальної партії д-р К[ирило] Трильовський вручив [Іванові] Франкові січову ленту, іменуючи його почесним членом “Січі”»³⁵.

Щодо обмеження діяльності січових товариств у Галичині змістовним і показовим є таємний циркуляр, який видав у червні 1904 р. намісник Анджей Потоцький. Там по пунктах подано діяльність та методи боротьби зі січовим рухом. У циркулярі, як і в попередньому 1903 р., наголошувалося на військовому вишколі, який проводять січовики, а також їхній активній участі у громадському й політичному житті краю. Методи боротьби з цим рухом зводилися до заборон. По-перше, заборонялося членам товариств «Січ» при масових виступах і зборах носити відзнаки та прапори. Заборона ґрунтувалася на підставі § 7 цісарського розпорядження від 20 квітня 1854 р. кодексу законів № 96 руською мовою. У § 11 зазначено, що на кожного, хто порушив цю заборону, накладається штраф від 2 до 200 кор. або арешт від 6 год до 14 днів³⁶. При цьому зауважено, що «Січі» мають право використовувати відзнаки і прапори при пожежах, гімнастичних вправах та інших публічних заходах, але повинні подати до староства прохання про дозвіл із додатком кольорових ескізів відзнак та прапорів. Відповідний документ мали подати не пізніше як за три дні до запланованого заходу³⁷.

³⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 69. Арк. 1.

³⁵ Залеський О. З мого життя. Альманах Станиславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславіщини / ред.-упоряд. М. Климишин. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1985. Т. 2. С. 126.

³⁶ Нова Січ. 1904. 24 червня. Ч. 26. С. 3.

³⁷ Січовий порадник. У справі походів. Січові вісти. Письмо присвячене січовим справам просвіті і науці. 1912. Травень. Ч. 5. С. 16.

У п. 3 циркуляра вказано, що якби січові осередки подавали прохання про надання їм дозволу на використання відзнак і прапора, то «на такі заяви, з огляду на пануючі відносини, треба відповідати негативно (не посилаючись на циркуляр). А винятково тим товариствам “Січ”, яких поведінка була досі зовсім легальною, можна дозволити, до відкликання, вживати відзнаки тільки при гасінні пожеж»³⁸.

Друга заборона стосувалася проведення святкувань і походів січовиків. Для цього також потрібно було мати дозвіл від староства. Намісник вказував, що влаштування походів із масовим залученням членів та прихильників організації не має нічого спільного з метою й завданнями товариств і не передбачене статутами «Січей». «А якщо товариство “Січ” влаштує публічні походи, то незалежно від наслідків покарань взяти до уваги, чи не створюються умови для застосування § 24 закону про товариства [припинення діяльності товариства – А. С.], тому що вони зовсім не відповідають статутній меті “Січі”»³⁹. Такого типу розпорядження намісників у подальшому виходили щороку, а в 1907 р. заборону носіння січових лент підтвердило рескриптом МВС у Відні⁴⁰.

Ситуація в 1904 р. у селах і містечках Галичини набрала загрозливих форм. Так, у Косові староство заборонило гуцулам носити топірці. Покликаючись на цю постанову, місцеві війти масово конфісковували їх у селян. Однак на 1904 р. ці дії були невинуваті й не мали жодних юридичних підстав. За тодішніми законами Австро-Угорської монархії всі атрибути, навіть зброю, дозволялося носити, якщо це були елементи національного одягу⁴¹. Незважаючи на це, косівське староство не припинило незаконних дій, а пішло далі. 14 квітня 1904 р. вийшов обіжник № 10 853, де косівський староста Заграднік попередив членів товариства «Січ» про те, що вони не мають дозволу на застосування у походах та інших святкуваннях січових лент. А тому, як зазначено в обіжнику: «заказую [забороняю – А. С.] ношення яких-небудь відзнак і зазначую, що в случаю переступлення нинішнього наказу улягнуть члени Виділу,

³⁸ Круковський О. Прапорництво, емблематика та печатки спортивно-освітніх організацій... С. 286.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Доценко А. Українські громадсько-патріотичні організації «Січ» і «Січ»... С. 126.

⁴¹ Самоволя ц. к. старости. *Діло*. 1904. 27 лютого (11 марта). Ч. 46. С. 3.

взглядно члени товариства суворій гривні [грошовому штрафу – А. С.]»⁴². Окрім того, владу дратувало й те, що січовики використовували давні козацькі символи, іменували себе як колишня козацька старшина⁴³. На той час у товаристві побутовували давні назви: кошовий, писар, осавул, обозний та ін.⁴⁴.

Однак заборонити членам «Січі» популярні серед загалу січові ленти, а також топірі, було нереально. Січовики й надалі застосовували ці атрибути в організаційній діяльності та повсякденному житті. Тоді влада вдалася до інших, радикальніших, кроків, зокрема арештів і накладання штрафів. Так, у с. Полянці Косівського повіту у квітні 1904 р. справа зайшла так далеко, що мало бракувало до кровопролиття. Що ж відбулося? На урочистих зборах із нагоди заснування товариства «Січ» у с. Полянці жандарми заарештували громадського діяча Юрія Соломійчука за те, що той мав на собі січову ленту й відзнаку на капелюсі⁴⁵. Присутніх на зборах такий крок сильно обурив⁴⁶. Надзвичайно велику напругу вдалося розрядити місцевому парохіві о. Попелю, який був прихильником та активним діячем січового руху. Дещо згодом, 28 вересня 1904 р., Юрій Соломійчук вирішив повернути конфісковані ленту й відзнаку. З відповідним проханням він звернувся до старости Заградніка. Однак останній відправив його до комісара поліції Тишковського. Той понад 2 год розмовляв із Ю. Соломійчуком про ленти і відзнаки, розпитуючи про січову символіку й атрибутику, діяльність січових товариств, та зрештою запропонував йому за повернення конфіскованих речей заплатити 10 кор. Однак Ю. Соломійчук відмовився, а після завершення розмови пішов у редакцію часопису «Діло», яка в наступному числі надрукувала повідомлення про цю подію⁴⁷.

Заходи українських громадських, політичних діячів і членів товариств «Січ» на зміну наявній ситуації не принесли очікуваних результатів. У Косівському повіті й надалі відбувалися арешти, заборона проведення заходів та ношення січової атрибутики. Найбільше

⁴² Новий старостинський указ. *Діло*. 1904. 5 (18) цвітня. С. 2.

⁴³ Нагінка на Січи. *Діло*. 1904. 9 (22) цвітня. С. 3.

⁴⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 847. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 19 зв.

⁴⁵ Терор проти Січий. *Діло*. 1904. 13 (26) цвітня. С. 2.

⁴⁶ В. Г. З. Бунт в Полянках. *Діло*. 1904. 17 (30) цвітня. С. 2.

⁴⁷ Соломійчук Ю. З царства п. Заградніка. *Діло*. 1904. 23 вересня (6 жовтня). С. 2.

натерпівся Ю. Соломійчук, про якого лідер січового руху К. Трильовський згадував: «“Січ” у Жабю стала початком великого січового руху на Гуцульщині. Її кошовий Юра Соломійчук-Юзенчук визначався виїмковим організаційним хистом. Не дивно, що майже вся Гуцульщина вкрилася “Січами”. Очевидно, що Гуцулів найбільше притягала до “Січей” їх зовнішня декоративна сторона. Вони й самі любувалися в мальовничості своєї ноші і мають відчуття взагалі для краси, що так чітко пробивається у їхньому домашньому промислі. Порівняймо тільки гуцульський дерев’яний або металевий топірець з “цюпагою” польських гуралів, а різниця відразу впаде нам в очі! Січові ленти, восьмикінчасті зорі і червоні пера на їхніх “кресанях”, медалі з погруддям Шевченка – все це наче нарочно придумане для Гуцулів!»⁴⁸.

Староста в Косові, зважаючи на кількісне зростання січових осередків, вирішив нейтралізувати їхнього організатора. У січні 1905 р. у Коломії відбувся показовий судовий процес, на якому за сфабрикованими свідченнями Ю. Соломійчука засуджено на два місяці в’язниці⁴⁹. Таких процесів у палкого організатора «Січей» на Гуцульщині було декілька. Так, 14 травня 1907 р., коли К. Трильовський став послом до австрійського парламенту, його помічник Ю. Соломійчук, перебував у в’язниці⁵⁰.

Переслідування косівського старости Заградніка стосувалися й інших активістів і січових осередків. Так, у вересні 1904 р. за ношення металевої відзнаки, на якій зображено січову емблему, тобто восьмипроменеву зірку, староста покарав Івана Сінятовича і ще одного гуцула з с. Жаб’я. Потерпілі заплатили по 10 кор. штрафу. Часу не гаяли й жандарми. 25 вересня 1904 р. жандарми Броніслав Пушка та Соха, які на той час були не при виконанні обов’язків, буквально здерли січову ленту з Івана Дутчака – кошового «Січі» з Конятина. Подія відбулася біля церкви у с. Гриневі⁵¹.

До критики діяльності організації «Січ» долучилися й москвофіли. У своєму часописі «Галичанин» у квітня 1904 р. в одній зі статей зазначалося про «неправомірне» використання на січових прапорах зображення Богдана Хмельницького, Петра Дорошенка, Івана

⁴⁸ Трильовський К. З мого життя... (Уривок зі спогадів). С. 32.

⁴⁹ Там само. С. 34.

⁵⁰ Там само. С. 36.

⁵¹ П. Заграднік компромітує ся дальше. *Діло*. 1904. 2 (15) вересня. С. 3.

Гонти, Максима Залізняка, Тараса Шевченка, Михайла Драгоманова, що, на думку редакції, «заплямовує пам'ять цих історичних постатей»⁵². Зрозуміло, що москвофілів непокоїв швидкий розвиток українських національних товариств у Галичині. І вони в такий спосіб підігрували тодішній владі. Дії останньої призвели до того, що на листопад 1904 р. у Косівському повіті заборонено діяльність 14 січових товариств і велася планомірна робота для того, щоб не реєструвати нових осередків⁵³.

Ситуація в інших повітах Галичини була не кращою. Так, 5 липня 1904 р. староста Петруський у Мостиськах видав обіжник № 12510, яким забороняв січовикам у с. Крученичі використовувати відзнаки та прапори без окремого дозволу. У документі зазначено, що підставою до такого рішення є § 7 цісарського розпорядження від 20 квітня 1854 р. і «ті, хто порушить даний указ буде покараний від 2 до 200 корон, або карою арешту від 6 до 14 діб»⁵⁴.

Староство в Калуському повіті 11 серпня 1906 р. заборонило всім осередкам «Січ» застосовувати в діяльності січові ленти, відзнаки та прапори. Суворі заборона стосувалася як повсякденного використання символіки, так і під час гімнастичних показів та при гасінні пожеж. 25 серпня 1906 р. староство заборонило носіння січових лент товариству у Красній. До цих дій долучалися жандарми. Зокрема, у Небиліві вони здерли з Миколи Гаврила (кошового «Січі» у Ясені) січову ленту та медаль⁵⁵. Переслідування в Калуському повіті на тому не припинилися. У 1906 р. староство засудило кошового «Січі» у Прислупі Миколу Сиротюка за ношення січової ленти. Його покарали штрафом 10 кор. і 7-денним ув'язненням⁵⁶. 7 вересня 1906 р. староста повіту Лянге заборонив діяльність найкращої в повіті «Січі» с. Хотиня та конфіскував із приміщення «Провсвіти» козацькі шапки, січові ленти та прапор. У цій «спецоперації» брали участь жандарм, війт і місцевий мешканець Гнат Зеленко. У газеті «Діло» з цього приводу зазначено: «... розв'язане сеї найкраще розвиваючої ся “Січи” в повіті наступило на інтервенцію

⁵² Дѣти или сумашедшіе? *Галичанинъ*. 8 (21) апрѣля. С. 1.

⁵³ О. Б. З царства п. Заградніка. *Діло*. 1904. 28 жовтня (10 падолиста). С. 3.

⁵⁴ Пан Петруський а Січові ленти. *Діло*. 1904. 13 (26) цвѣтня. Ч. 81. С. 2.

⁵⁵ Січовий рух і его переслідуване в калуськім повіті. *Діло*. 1906. 25 серпня (7 вересня). С. 3.

⁵⁶ Переслідування Січий. *Діло*. 1906. 16 (29) вересня. С. 3.

і прошене арендара Шпаца, котрому вже поволи зачинала сохнути кишеня, бо люде утікали від горівки і корчми»⁵⁷. Зауважмо, що «Січі» пропагували здоровий спосіб життя та боролися з пияцтвом.

Справа масового переслідування січового руху занепокоїла українське громадянство. Дійшло до того, що 16 листопада 1907 р. про переслідування товариств «Січ» обговорювали у Відні. Від влади були міністр-президент Цислейтанії Макс фон Бек і міністр внутрішніх справ барон Ріхарт фон Бінерт. Інтереси українців представляли послы Микола Василько, д-р Лев Бачинський та голова «Січей» д-р Кирило Трильовський⁵⁸. Однак відчутних результатів переговори не принесли. Ще перед цією зустріччю до МВС у Відні надіслано запит від послів Теофіла Окуневського, Володимира Охримовича й інших українських діячів. У документі, датованому 20 липня 1907 р., зазначені неправомірні дії зі сторони староств і жандармерії до членів січових товариств. Наведено факти, які, на думку підписантів, виходили за межі здорового глузду. Наприклад, на 19 членів товариства «Січ» у Добрівлянах Заліщицького повіту 9 липня накладено штраф по 50 кор., що в сумі становило 950 кор.⁵⁹, за те, що вони без дозволу влади використовували в поході січові ленти. Захід відбувся у Заліщиках 9 червня 1907 р. Присутніми на ньому були громадські та політичні діячі, члени та представники багатьох українських товариств із Заліщицького й сусідніх повітів. Усього було близько 20 тис. присутніх. Ще один факт у запиті засвідчує те, що 13 липня 1907 р. староство із Заліщик покарало селян із Блищанки – Мартина Харовського і Михайла Малітовського – штрафом по 50 кор. за ношення січових відзнак⁶⁰.

Ситуація в Галичині дещо змінилася після вбивства 12 квітня 1908 р. Мирославом Січинським галицького намісника Анджея Потоцького. Новий намісник опинився перед нелегким вибором: підкоритися закликам поляків і запровадити у Східній Галичині надзвичайний стан або спробувати нормалізувати польсько-українські відносини несиловими методами. Міхал Бобжинський обрав другий. Він намагався залагодити конфліктні ситуації, які виникали у

⁵⁷ Староста Січі і корчма. *Діло*. 1906. 28 серпня (10 вересня). С. 2.

⁵⁸ Державна рада. Переслідування Січий. *Діло*. 1907. 22 н. ст. листопада. С. 3.

⁵⁹ Інтерпеляция послів Окуневського, Охримовича і товаришів. *Діло*. 1907. 8 н. ст. серпня. С. 2.

⁶⁰ Там само.

зв'язку з діяльністю організації «Січ». 25 травня 1908 р. Намісництво у Львові в таємному розпорядженні вимагало від усіх повітових старост Східної Галичини терміново, до 8 днів, повідомити про діяльність січового руху. Передовсім треба було звернути увагу на такі аспекти: кількість товариств, порівняно з попередніми роками; чи діяльні; чи виступи «Січей» мають радикальний, антидержавний, революційний вимір, як у попередні роки; чи гімнастична діяльність не є прикриттям політичних, революційних тенденцій; чи носіння січових відзнак і лент є звичайним у членів «Січей», чи тільки під час дозволених виступів; чи ленти є як оздоблення одягу, чи вони є демонстрацією січової символіки; чи староства за використання відзнак, лентів карають січовиків⁶¹.

Цікаві у плані польсько-українського порозуміння роздуми самого намісника М. Бобжинського щодо діяльності січового руху: «Закон про товариства і збори з 1867 р. був дуже ліберальний і не всі старости його однаково пояснювали. Траплялося, що один староста щось забороняв у своїм повіті, інший знову те саме у своїм дозволяв. Треба було устійнити однакове поступовання всіх старостів супроти товариств і зборів. Цей плян я старався застосувати наперед до українських товариств «Січ». На зразок польських протипожежних і гімнастичних товариств організували також Русини, головню радикальні Українці, протипожежно-гімнастичні товариства. Нав'язуючи до козацької минувшини назвали їх «Січами», а членів старшини – отаманами, кошовими і т. п. Замість одностроїв придумали т. зв. ленти, широкі паси в українських красках з написом «Січ». Не було там багато мови про гімнастику і гашення пожежі. Ціла організація мала політичну ціль – згуртувати селян, головню молодь, під управою головного провідника й ініціатора тих товариств, посла [Кирила] Трильовського, котрого називали «гетьманом Січі». Завдяки тій організації при перших загальних виборах 1907 р. вибрано в кількох округах великою більшістю голосів руських радикальних послів. «Гетьмана» [Кирила] Трильовського вибрали аж у двох виборчих округах. Небезпечні агітації взялася адміністраційна влада [за часів намісника А. Потоцького – А. С.] усувати при помочі жандамів і почала війну з «Січами»: забороняли

⁶¹ Трофим'як Б. Є. Гімнастично-спортивні організації у Національно-Визвольному русі Галичини... С. 247–248.

носити ленти, карали за публичні збірки, переривали діяльність “Січі” ... Все те викликавало враження переслідувань. “Січі” ширилися, дух членів тих товариств кріпшав. І тут показалася неординакова поведінка староств: за що в однім повіті карали, за те саме в іншому – ні! Коли я як намісник почав урядувати, застав багато рекурсів “Січей” від рішень староств до Намісництва, або спротивів тих товариств від рішення Намісництва до міністерства. Ці рекурси були зовсім не вирішені, згл[ядно] Намісництво не вислало їх до вирішення в міністерстві у Відні. Розглянувшись в тому матеріялі і поставивши його на порядок нарад сесій Намісництва, я переконався, що значну частину рішень староств взагалі не можна узасаднити на підставі закону, отже, я відразу їх уневажнив. Тим самим я поручив староствам, щоб залишали все те, про що закон виразно не говорить, значить чого у вищих інстанціях не можна узасаднити. Мені залежало на тому, щоб населення не думало, що його переслідують. Руським послам, які в тій справі зі мною говорили, я заявив, що хочу залишити “Січам”, як і всім іншим подібним товариствам, велику свободу, під умовою, що поступатимуть по закону і не нарушуватимуть публичного спокою. Я обіцяв, що предклататиму міністерству справи, щодо яких були б різниці думок у розумінні закону. Це зробив я після того, як дуже докладно розглянув весь матеріял на сесіях Намісництва. Та не було це так легко і вимагало багато розмов, засідань так, що аж 7 грудня 1911 р. міг я видати до староств обіжник, який нормував справу вживання прапорів, відзнак, одностроїв не тільки щодо “Січей”, але взагалі щодо всіх товариств – польських і руських. Моя політика супроти “Січей” виправдала мої надії. Зацікавлення “Січами” змаліло, почалися спори з руськими “Соколами”. Кріси, що їх в 1908 р. спровадили дідичі на свої двори, заржавіли»⁶².

Конфліктні ситуації навколо діяльності січового руху потрохи вщухли. Хоча час до часу в галицькій періодиці з’являлися статті, інформаційні повідомлення та замітки на цю тематику. Так, у серпні 1909 р. у львівському часописі «Діло» поміщено статтю під промовистою назвою «Чи вертається ера Потоцького?». Автор публікації з-поміж іншого наголошував на необ’єктивній подачі інформації

⁶² Бобрижинський М. «Січи» по смерті Потоцького. *Гей! там на горі «Січ» іде!.. Про пам’ятна книга «Січей»* / зібрав і упоряд. П. Трильовський. Едмонтон, 1965. С. 294–295.

про діяльність січового руху в Галичині польськими газетами, зокрема «Słowo polskie»⁶³.

Головний січовий комітет як керівний орган січового руху пильно стежив за подіями, які відбувалися в повітах. Щоб не наражати членів на небезпеку в січовій періодиці та виданнях, проводилася роз'яснювальна робота. Так, у друкованому органі товариства «Січ» – «Січові вісти» – у справі обмеження діяльності січових товариств зазначено: «Богато “Січий” питає, що треба робити, щоби виходити собі право робити похід з прапором і в лентах. Одні потребують такого права, бо хотять іти походом з нагоди якого торжества або обходу, другі хотілиби собі частійше устроювати такі паради у своїм селі, инша радіби йти походом на друге село. Після закона о зборах (§ 3.) треба на устроєне походу окремого писемного дозволу староства. Хто, отже, хоче устроїти публичний похід, має внести до староства таке подане. ... То подане має бути в старостві 3 дни наперед. Без дозволу на письмі не вільно робити походу. Дозволу на роблене походу в довільнім часі не можна дістати – лиш за кожний раз треба вносити окреме подане. Походи з церковними процесіями, при нагоді похоронів і т. п. не потребують бути зголошувані в старостві, але Січи – яко товариства чисто сьвіцькі – не повинні брати участі у жадних попівських торжествах, а лиш в народних сьвятах. Однакож торжественні походи треба відріжнити від науки іти походом. Коли Січ учить ся на мадані вправ, то може вздовж того майдану також учити ся іти походом. На се не треба дозволу староства. Однакож не належить учити ся іти походами також улицями, бо сего ніхто не взявби за науку і Січ булаби покарана за устроєне походу без дозволу староства»⁶⁴.

Керівництво товариств «Сокіл» і «Січ» постійно моніторило ситуацію щодо політики, яку провадила місцева влада стосовно українського молодіжного руху. Свідчення цього – квестіонар (питальник) Головного січового комітету, розісланий усім січовим осередкам Галичини 1909 р. Ось що з цього приводу 18 серпня 1911 р. писав Іван Чупрей у листі до Андрія Жука: «Високоповажаний Пан Андрій Жук, у Львові, вул[иця] Театинська

⁶³ Чи вертається ера Потоцького? *Діло*. 1909. 2 н. ст. серпня (20 ст. ст. липня). С. 1.

⁶⁴ Січовий poradnik. У справі походів. *Січові вісти*. *Письмо присвячене січовим справам просьвіті і науці*. 1912. Травень. Ч. 5. С. 14–16.

[тепер – вул. М. Кривоноса – А. С.], 12. Посилаємо Вам деякі дані про наші Січи (самостійні). Також залучаємо табелью після літ. Квестіонарі ми розсилали у 1909 році та відповідей прийшло менше як половину. Коли хочете їх переглянути, то можемо Вам їх післати. Такі квестіонарі (чисті) маємо ще, в запасі і може будемо їх розсилати з кінцем сего року – як будуть гроші. На се треба $762 \times 3 \text{ с[отиків]} = 22 \text{ К[орони]} 86 \text{ с[отиків]}$. Оден такий квестіонар посилаємо Вам. Коли би Ви хотіли розіслати їх – то звольте подати, які питання уважали би Ви за відповідне додати, ми відбили би їх додатково (– рівно ж як будуть гроші –) і розіслали би відси впрост до Січий. Числа членів усіх Січий годі подати. У квестіонарах є подано – але як сказано не всі Січи попросили відповіді. Се однако ж не є ознакою того, що ті Січи сплять, – противно ми знаємо звідки инде, що багато Січий тих дуже гарно розвиває ся. Не попросили однако ж відповідей тому, що наш мужик до писання дуже тяжкий. Просимо відповісти, чи треба Вам відповідей на квестіонарі з 1909 р., – і що ще треба доповнити, – а далі чи зможете прислати гроший на розсилку і друк додатку до квестіонаря. Здорові були! Д-р Кирило Трильовський в Яблонів Голова Г[оловного] К[омітету] С[ічового]. Канцелярия Головного Комітету Січового Чупрей Іван»⁶⁵.

Друкований бланк звіту Головного січового комітету містив 34 питання, які охоплювали різні аспекти діяльності січових товариств⁶⁶. У контексті взаємодії з місцевими органами самоврядування інформативними та показовими є пункти: 17 (Чи «Січ» устроювала доси які фестини, вечерки, представлена театральні, курси пожарничо-гімнастичні, і коли? Чи ходять на Різдво колядувати?), 18 (Чи члени носять ленти?), 19 (Чи за се робить хто трудности? Хто?), 23 (Чи устроює «Січ» для своїх членів забави з танцями? Як часто? Чи робить хто за се які трудности? Хто?), 24 (Хто в селі, що не належить до Січи, є приятелем Січи і її допомагає та радить в потребі? Хто найбільше старає ся о розвиток «Січи?»), 25 (Хто в селі є ворогом «Січи»? Чи дуже шкодить? Як і чому?). У березні 1910 р. до Головного січового комітету надіслали звіти

⁶⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 847. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 6–7.

⁶⁶ Там само. Спр. 2. 543 арк.

всього 216 товариств (майже 1/3 від усіх наявних осередків)⁶⁷ із 34 повітів Галичини⁶⁸. Ці документи – важливе джерело до висвітлення діяльності січових осередків і взаємодії з місцевими органами самоврядування в Галичині напередодні Першої світової війни. Наведу кілька прикладів.

Так, у звіті «Січі» в Дібці Бережанського повіту (кошовий – Семен Сирота, писар – Олекса Жуківський, 35 членів) зазначено, що товариству дуже шкодить вїт, який подав скаргу до староства, де вказав, що січовики без дозволу проводять руханкові вправи⁶⁹. Діяльності січових осередків у Лісниках (кошовий – Ілько Чвартницький, писар – Михайло Михайлів, 30 членів) та Саранчуках (кошовий – Михайло Ковальчук, писар – Василь Лотоцький, 31 член) Бережанського повіту перешкоджало староство, зокрема не дозволяло носити ленти⁷⁰. У звіті «Січі» у Стриганцях Бережанського повіту (кошовий – Павло Юзефик, писар – Микола Ковальчук, 64 члени) зазначено, що січовикам за ношення лент роблять труднощі «хруні, жиди, бо брешуть до жандармерії, а та нас переслідуює і страшить»⁷¹. А у звіті січового осередку у Гриневі Бібрського повіту (кошовий – Микола Репен, писар – Дмитро Шарабура, 34 члени) вказано, що «за ношенє лент ніхто не робить трудностей, бо ношенє лент і других відзнак дозволено староством в Бібрці з 5/7.1910 ч. 16177/10». Натомість товариству шкодив місцевий вїт⁷².

Діяльності «Січі» у Богородчанах (кошовий – Федор Проць, писар – Іван Кочкодан, 40 членів) певні перепони робило староство, зокрема наклало двічі штрафи на січовиків за використання лент. Організація змушена була заплатити 70 кор. Вороже налаштовані до

⁶⁷ На кінець 1909 р. у Галичині налічувалося 617 товариств «Січ», з них у 1900 р. засновано – 1 товариство, 1901 р. – 1, 1902 р. – 4, 1903 р. – 104, 1904 р. – 118, 1905 р. – 33, 1906 р. – 75, 1907 р. – 90, 1908 р. – 114, 1909 р. – 77. У 1910 р. організовано ще 107 січових осередків. Детальніше див.: Заложено в Галичині Січій в році. *Січові вісти. Письмо присвячене січовим справам просвіті і науці*. 1913. Січень. Ч. 1. С. 8–9; Заклинський Р. Кілько є Січій в Галичині. *Січові вісти. Письмо присвячене січовим справам просвіті і науці*. 1913. Січень. Ч. 1. С. 13–14.

⁶⁸ Круковський О. Прапорництво, емблематика та печатки українських спортивно-освітніх організацій... С. 287.

⁶⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 847. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 21.

⁷⁰ Там само. Арк. 25, 27.

⁷¹ Там само. Арк. 29.

⁷² Там само. Арк. 42.

«Січі» в Богородчанах були місцеві поляки. З цього приводу у звіті зазначено: «Всі місцеві поляки доносять про кожний рух в Січи староству. Господь їх знає чому!»⁷³. У Саджаві (кошовий – Михайло Палько, писар – Юрій Бобик, 50 членів) січовики організовували та проводили забави з танцями. Це спричинило шквал критики та заперечення зі сторони війта⁷⁴.

Цікава ситуація склалася в Більчі Золотому Борщівського повіту, де чудово розвивався січовий осередок, створений 1909 р. На березень 1910 р. він налічував 77 членів. Січовики проводили гімнастичні та пожежні вправи, курс для неписьменних, на Різдво організували колядників, збирали членські внески, винаймали приміщення для засідань і проведення різних заходів. 59 членів товариства придбали січові ленти. Староство не дозволяло носити січовикам ленти, за винятком тих заходів, на які були відповідні дозволи⁷⁵. Зберігся документ, адресований Кирилові Трильовському, датований 22 березня 1910 р., який підписало керівництво організації, зокрема кошовий Василь Шологон та писар Микола Думанський. У ньому зазначено: «Всечесний Пане После! Ми, Товариство “Січі” з Більча Золотого, просимо будьте ласкаві постарати ся нам в Старостві повіта Борщівського, щоби було нам вільно носити ленти одиницями в Неділі і Свята в часі вправ як гімнастичних так і пожарничих. Нам вільно носити, тільки в часі виступу корпорацийного. Дорогий Пане После, ми Виділови Товариства, старалим ся в справі, що до ношення лент, одиницями то єсть в Неділі і Свята в часі вправ гімнастичних і пожарничих, але Староство нам відмовило, чому? ми не знаєм: як вільно в іншій повіті в нашій державі: то належить ся і нам. Сердечно просим о відповід нашого листа. Гаразд, Пане После»⁷⁶.

Незважаючи на певні перешкоди зі сторони тодішньої влади, зокрема й органів місцевого самоврядування, напередодні Першої світової війни вдалося розгорнути широку суспільно-культурну діяльність товариств «Сокіл», «Січ» і «Пласт» у Галичині. Найважче було працювати січовим осередкам. Натомість сокільські та пластові структури мали незначні перешкоди. Керівництво «Сокола-Батька» ретельно вивчало законодавство, своєчасно намагалося

⁷³ Там само. Арк. 55.

⁷⁴ Там само. Арк. 62.

⁷⁵ Там само. Арк. 63–64 зв.

⁷⁶ Там само. Арк. 65.

реагувати на конфліктні ситуації, готувало правильники, звернення тощо. На сторінках сокільського часопису «Вісти з Запорожа», який виходив у Львові, час до часу публікували роз'яснення щодо полагодження різних справ з органами місцевого самоврядування. Серед іншого є детальна інформація щодо посвячення прапора сокільського осередку в Новому Селі біля Підволочиськ. Старшина «Сокола-Батька» зазначала, що треба клопотати про проведення походу у староства й останнє не може заборонити церемонію посвячення прапора, оскільки дозвіл надає намісництво⁷⁷. В іншому дописі йшлося про те, що 18 членів сокільського осередку в Ниневі горішньому (тепер – с. Горішнє) у січні 1911 р. через надумані звинувачення та донесення війта Міхала Фортгайма були покарані старством 14 добами арешту⁷⁸.

Так чи так, а українські молодіжні організації зуміли якісно та кількісно зростати. Це засвідчують січові й сокільські свята, а також Крайові здвиги. Ідея їхнього проведення корінилася у практиці організації Всесокільських злетів у Празі, започаткованих 1882 р. із нагоди 20-річчя заснування чеського сокільського руху. Впродовж кінця XIX – першої половини XX ст. усього їх відбулося 11 у Празі: I – 1882 р., II – 1891 р., III – 1895 р., IV – 1901 р., V – 1907 р., VI – 1912 р., VII – 1920 р., VIII – 1926 р., IX – 1932 р., X – 1938 р., XI – 1948 р.⁷⁹. У Галичині на початку XX ст. українці апробували власний досвід проведення подібних заходів. Починаючи з 1902 р., крайові «Січові свята» організовувало українське товариство «Січ». I «Січове свято» відбулося 1902 р. у Коломиї, II – 1903 р. у Коломиї, III – 1904 р. у Станіславі (тепер – м. Івано-Франківськ), IV – 1909 р. у Коломиї, V – 1911 р. у Станіславі, VI – 1912 р. у Снятині⁸⁰.

⁷⁷ «Сокіл» в Н. Селі к. Підв. *Вісти з Запорожа. Часопись руханкових і пожарних товариств*. 1911. 30 січня. С. 7.

⁷⁸ Сокіл в Ниневі горішнім. *Вісти з Запорожа. Часопись руханкових і пожарних товариств*. 1911. 30 січня. С. 7.

⁷⁹ Сова А., Кравець Н. Українсько-чеські відносини в контексті діяльності гімнастичних товариств «Сокіл» (кін. XIX ст. – 1914 р.). *Міжнаціональні відносини в Україні у XX – на початку XXI ст. Західні землі: монографія / відп. ред. І. Патер, упоряд. М. Романюк*. Львів, 2020. С. 13–37.

⁸⁰ Андрухів І. О. Західноукраїнські молодіжні товариства... 80 с.; Андрухів І. О. Українські молодіжні товариства Галичини... 72 с.; Гуйванюк М. Р. Січовий рух у Галичині й на Буковині... 254 с.; Сова А. Сфрагістичні пам'ятки січового руху в Галичині першої третини XX століття. Львів: ЛДУФК, 2014. 72 с. (Серія 1. Дослідження; вип. 1) та ін.

Українські соколи до Першої світової війни провели у Львові два такі масові грандіозні заходи: I та II Крайові здвиги (1911, 1914). Другий, з огляду на 100-річчя від дня народження Т. Шевченка, отримав назву «Великий пропам'ятний Шевченківський здвиг» і був організований спільно з іншими руханковими, спортовими та напіввійськовими організаціями: «Січ», «Пласт», спортовим товариством студентів вищих шкіл Львова «Україна», «Українськими січовими стрільцями»⁸¹.

Період Першої світової війни та початок 1920-х років для сокільської, січової та пластової організацій виявився досить несприятливим – більшість цих товариств не змогли нормально проводити роботу через війну, зміну влади й інші обставини. З окупацією Галичини поляками, діяльність українських сокільських, січових і пластових товариств переходить в інший формат. Треба було пристосовуватися до нових реалій, дещо змінювати форми роботи. Так, на початку 1920-х років відновлюється діяльність сокільських товариств у Галичині, зокрема в 1920 р. існував 1 осередок, 1921 р. – 6, 1922 р. – 37, 1923 р. – 44, 1924 р. – 44, 1925 р. – 42, 1926 р. – 254, 1927 р. – 493, 1928 р. – 586⁸². Загалом, відновлено діяльність і зареєстровано нові товариства. У багатьох випадках траплялося так, що новозасновані товариства «Січ», «Сокіл», пластові полки (у 1924 р. змінили назву на курені) після деякого часу роботи припиняли діяльність через перешкоди, недостачу відповідних людей, незнання законів, своїх завдань та обов'язків чи з байдужості. Щоб цьому запобігти і вказати напрями праці осередкам, організаційна секція «Сокола-Батька», Верховна пластова рада та Верховна пластова команда, «Повітова Січ» у Львові проводили збори, наради і курси в повітах Галичини, залучаючи при цьому якнайбільше членів товариств. На курсах були спеціальні заняття із впоряду (стройової підготовки), вправ вільноруч і з приладами, теоретичні та практичні заняття з пожежництва та гігієни, лекції, інформовано про

⁸¹ Сова А. Внесок Івана Боберського в підготовку та проведення Шевченківського здвигу 1914 року у Львові. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / гол. ред. І. Соляр. Львів, 2018. Вип. 31. С. 145–155.

⁸² Гайдучок С. Деякі цифри про сокільську організацію за 35 літ. *Сокільські Вісти. Орган Українського Сокільства*. 1929. Вересень. Ч. 9. С. 9; Українське сокільство в другій половині 1927 р. *Сокільські Вісти. Орган Українського Сокільства*. 1928. Січень. Ч. 1. С. 5.

стан, завдання й організаційну ідеологію, учасників повідомляли про всі справи, пов'язані з діяльністю товариств, роз'яснювали тодішнє законодавство тощо.

У найгіршій ситуації опинилися січові осередки. Як і перед Першою світовою війною, у 1920-х роках вони зіштовхнулися з нерозумінням влади. У час Другої Речі Посполитої на базі колишніх австрійських повітових управлінь створено повітові староства. Вони займалися різними питаннями, зокрема й боротьбою проти українського молодіжного руху. У багатьох повітах Львівського, Тернопільського та Станіславівського воєводств не вдалося відновити довоєнні січові осередки. 22 січня 1922 р. у Львові проведено загальні збори та відновлено діяльність «Повітової Січі»⁸³. Кошовим (керівником) обрано відомого українського громадсько-політичного та військового діяча д-ра Романа Дашкевича, який ще перед Першою світовою війною керував січовим осередком у Львові. У відновленому друкованому органі «Січові вісти» в першому числі за червень 1922 р. з'явилася стаття Романа Дашкевича «Як відновлювати січові товариства?», де детально описано, які заходи потрібно зробити для створення та активізації січових осередків, зокрема проведення загальних зборів, вибір керівництва тощо⁸⁴. Наводилися зразки документів, які треба було подати до староства перед і після проведення загальних зборів. В інших публікаціях йшлося про те, у яких напрямках проводити діяльність та які погодження потрібно робити у староствах. Так, із приводу організації фестивалів зазначено: «Про фестин слід повідомити староство на 8 днів і узискати дозволення. ... Крім подання написати рубрум такого самого змісту, на яке в старостві дадуть печатку. Коли перед фестином не прийшлоби дозволення, слід піти до староства з рубрум і спитати, чому досі не прийшло дозволення»⁸⁵.

За дуже короткий час відновлено діяльність січових осередків у Гаях біля Львова, Горбачах, Сороках Львівських, Яворові,

⁸³ Михайленко І. Відновлення січового руху. *Січові Вісти. Письмо присвячене січовим справам, просвіті і науці*. 1923. Падолист-грудень. Ч. 3–4. С. 12.

⁸⁴ Р. Д. [Роман Дашкевич]. Як відновлювати січові товариства? *Січові Вісти. Письмо присвячене січовим справам, просвіті і науці*. 1922. Червень. Ч. 1. С. 4–6.

⁸⁵ Як улаштувати Січовий фестин. *Січові Вісти. Письмо присвячене січовим справам, просвіті і науці*. 1922. Вересень. Ч. 4. С. 10.

Слободі Золотій, Черчі, Дмитровичах, Дмитре, Попелянах, Глуховичах, Жидятичах, Каменополі, Коцурові, Селиськах, багато осередків у Борщівському, Надвірнянському, Підгаєцькому, Стрийському повітах. Створено «Січ» у Здолбунові на Волині. Діяльність «Січі» в Черкасах воєводство заборонило. Активно проводилася праця у Львові. До «Повітової Січі» вступило чимало членів ремісничого товариства «Зоря». Започатковано збірку коштів на «Січовий дім» у Львові, який мав стати центром січового руху в Галичині⁸⁶. 29–30 квітня 1923 р. у Львові проведено пожежно-гімнастичний курс, у якому взяли участь представники підльвівських січових осередків⁸⁷, а 24 червня 1923 р. – «Січове свято»⁸⁸. Щоправда останнє пройшло не без інцидентів, про що повідомляли в «Січових Вістях»: «Дня 24 червня погода не сприяла. Небо покрилося хмарами. Падав дрібний дощ. Та Січовики не знають перешкод. Вже рано почали напливати вони з львівського та бобрецького повіту на площу “Сокола-Батька”. Не спала й поліція. Як тільки Січовики зі Щиреччини всіли до потягу, кондуктор призначив для них задний вагон. На станції Щирець впав межи них жандарм, який нарочно в тій справі приїхав зі Львова до Черкас і почав “роботу”. Кричав, сварився та повикидав усіх Січовиків, що не мали легітимацій. Певно разив його бадьорий настрій Січовиків, та їх топірці. Викинені Січовики хотіли йти пішки до Львова. Та дарма... За далека дорога ... З лютістю вернули домів»⁸⁹.

Відновлення та перші кроки січового руху отримали негативні відгуки в польській пресі, де появилися «злобні статті, яких ціллю є викликати нагінку на наш січовий рух»⁹⁰. У «Слові польському» за 5 листопада 1923 р. з'явилася стаття, у якій закликали владу заборонити діяльність «Повітової Січі» у Львові та січового руху в

⁸⁶ Михайленко І. Відновлення січового руху. *Січові Вісти. Письмо присвячене січовим справам, просвіті і науці*. 1923. Падолист–грудень. Ч. 3–4. С. 12.

⁸⁷ Січовий Дім у Львові. *Січові Вісти. Письмо присвячене січовим справам, просвіті і науці*. 1923. Січень–лютий. Ч. 1–2. С. 13.

⁸⁸ -ий. «Повітова Січ» у Львові. *Січові Вісти. Письмо присвячене січовим справам, просвіті і науці*. 1923. Падолист–грудень. Ч. 3–4. С. 21.

⁸⁹ Прокопів І. Січове Свято у Львові 1923 р. *Січові Вісти. Письмо присвячене січовим справам, просвіті і науці*. 1923. Падолист–грудень. Ч. 3–4. С. 22.

⁹⁰ Напасть. *Січові Вісти. Письмо присвячене січовим справам, просвіті і науці*. 1922. Серпень. Ч. 3. С. 2.

Галичині. Аргументувалося це тим, що організація має неприйнятну назву і проводить антипольську роботу⁹¹.

Перешкоди в діяльності, заборона проведення різних заходів староствами, нагнітання у пресі врешті-решт призвели до того, що керівництво січового руху знайшло радикальний вихід із цієї ситуації. У 1925 р. січова старшина у Львові, щоби зберегти кількісний та якісний склад організації, подала на затвердження влади проекти нових статутів для товариств під трьома різними назвами: «Січ» (с. Сороки), «Братство» (с. Глуховичі), «Луг» (с. Підберізці). Львівське воєводство зареєструвало статuti «Братства» та «Лугу», а «Січі» відкинуло. 25 березня 1925 р. утворене перше – «руханкове і сторожи огневої Луг» у с. Підберізці Львівського повіту⁹². У 1935 р. із нагоди 10-річчя існування «Лугу» в Галичині член товариства Володимир Федорчак писав: «Після цього як влада перестала затверджувати січові статuti, та почала розв'язувати січові товариства, що встигли дотепер відновити свою діяльність, Старшина Повітової Січі постановила змінити статут. По вичерпанні всіх заходів, що роблено їх у воєвідському уряді й міністерстві, по відкиненні всіх ресурсів, прийшлося зрезигнувати з дотеперішньої, так дорогою нам усім назви, Січ, щоб рятувати саму організацію»⁹³. Так, замість товариств «Січ» утворено нову лугову організацію, яка швидко поширилася в Галичині. Цьому значною мірою сприяла назва товариства, що пов'язувалася з історичними традиціями Козаччини. Отже, ідеї передвоєнної січової організації скристалізовані, перевірені й вдосконалені в передвоєнні та воєнні роки, в умовах польської окупації проникнули в лави організації «Луг».

До появи лугового руху великих зусиль доклав Роман Дашкевич. Статут «Лугу» передбачав: організацію виступів, лекцій, доповідей, аматорських вистав, курсів для неписьменних, бібліотек, читалень,

⁹¹ Нагінка на «Січі». *Січові Вісти. Письмо присвячене січовим справам, просвіті і науці*. 1923. Падолист–грудень. Ч. 3–4. С. 33.

⁹² Федорчак В. Лугова Організація. В р. р. 1925–1935. Історичний нарис. Львів: Накладом «Вістий з Лугу», 1935. С. 4; Дашкевич Р., Ничка Г. Товариство «Повітова Січ» у Львові. *Гей! там на горі «Січ» іде!.. Пропам'ятна книга «Січей»* / зібрав і упоряд. П. Трильовський. Едмонтон, 1965. С. 248; Дашкевич Р. Підручник для руханково-пожарних товариств Січей та Лугів. Львів, 1925. С. 2; Статут руханкового товариства і огневої сторожі «Луг». Львів, 1925. С. 2.

⁹³ Федорчак В. Лугова Організація. В р. р. 1925–1935. Історичний нарис. Львів: Накладом «Вістий з Лугу», 1935. С. 4.

хору, фестин (свят) і забав, проведення гімнастичних вправ вільноруч та на приладах, утримання спортивних секцій і футбольних команд, заняття різними видами спорту, проведення гімнастичних, освітніх та пожежних курсів⁹⁴. Незважаючи на перешкоди в діяльності польської окупаційної влади, товариства «Луг», як і «Сокіл», засновуються на значній території Галичини.

Розвиток лугової організації в Галичині проходив досить успішно, про що свідчать якісні та кількісні показники. Лише під кінець 1925 р., у перший рік існування товариства, «Лугів» у Галичині налічувалося понад 200⁹⁵. На основі праці Володимира Федорчака, я підрахував зміни чисельності лугових осередків упродовж 1920–1930-х років. Так, на середину 1926 р. товариств із такою назвою в Галичині налічувалося близько 600, 1928 р. – 721, 1929 р. – 750, 1930 р. – 695, 1931 р. – 598, 1933 р. – 236⁹⁶. У 1935 р. товариств «Луг» у Галичині нараховувалося 556, 1939 р. – 805 із близько 50 тис. членів⁹⁷. Зменшення кількості товариств у кінці 1920-х – на початку 1930-х років пов'язане з переслідуваннями зі сторони польських владних структур, насамперед староств та поліції.

У 1920-х роках відновлюється діяльність «Пласту». Однак спроби зареєструвати статут організації на загальнодержавному рівні чи на рівні Станиславівського, Львівського та Тернопільського воєводств наштовхнулися на заборони. Польські урядовці під різними приводами не приймали статутні документи. Спроби реєструвати пластові осередки при різних навчальних закладах також не увінчалися успіхом. Тому пластові активісти, щоби проводити подальшу нормальну роботу та не наражати пластові осередки на різні заборони зі сторони влади, вирішили їх створити при УКТОДОМ, статут якого був зареєстрований ще 1917 р.⁹⁸. Головна мета цієї організації – «охорона та опіка над дітьми і молоддю української національності, особливо опіка над українськими воєнними сиротами»⁹⁹. Для вирішення статутних завдань організація мала

⁹⁴ Статут руханкового товариства і огневої сторожі «Луг». Львів, 1925. С. 2–3.

⁹⁵ Федорчак В. Лугова Організація. В р. р. 1925–1935... С. 6.

⁹⁶ Там само. С. 7, 24, 27, 48.

⁹⁷ Луг. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина* / гол. ред. В. Кубійович. Париж; Нью-Йорк, 1962. Т. 4. С. 1382.

⁹⁸ ЦДІАЛ України. Ф. 321. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 2.

⁹⁹ Січ О. Пласт – український скавтинг: нарис витоків... С. 65; ЦДІАЛ України. Ф. 321. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 2.

право створювати секції і відділи. Саме цим скористалися пластуни. При УКТОДОМ було створено пластову комісію¹⁰⁰. Вона отримала назву «Верховна пластова рада». До її керівництва ввійшли: Олександр Тисовський (голова), о. Євген Монцібович, Мирон Федусевич, Степан Тисовський, Ольга Мриц, Марія Кекиш, Павло Зимак. При ВПР створено виконавчий відділ, який одержав назву «Верховна пластова команда». Невдовзі діяльність «Пласту» поширилася в багатьох населених пунктах Галичини. Пластові осередки відновлюють та створюють у Львові, Стрию, Перемишлі, Станиславові, Бережанах, Дрогобичі, Самборі та інших містах. У 1924 р. ВПК на чолі зі Северином Левицьким провела структурні зміни в організації¹⁰¹. Замість полків створено курені, до яких входило від трьох до семи гуртків. Декілька куренів однієї місцевості творили кіш. Кожен мав опікуна, який із-поміж іншого полагоджував конфліктні ситуації, які виникали з органами місцевого самоврядування. Для активізації роботи «Пласту» ВПК, як і перед Першою світовою війною, ввела поділ на округи. У 1920-х роках їх існувало шість із центрами в Перемишлі, Львові, Стрию (згодом перенесено у Дрогобич), Станиславові, Коломиї, Бережанах (згодом перенесено в Тернопіль). У кожній окрузі ВПК призначала Округну пластову команду.

Незважаючи на те, що пластові гуртки та курені працювали під прикриттям УКТОДОМ, польська влада хотіла припинити діяльність «Пласту». Адже чимало пластунів були членами нелегальних УВО й ОУН, які своєю головною метою вважали створення Української самостійної соборної держави. Перші арешти та заборона пластової діяльності відбулися 1922 р. 16 червня польська поліція вдерлася до пластової домівки у Львові. З цього приводу у пластовому часописі «Молоде життя» зазначено: «16.VI. Сторона, для якої львів[ський] магістрат зареквірував безправно льокаль Домівки льв[івського] пл[астового] Коша, вдердася при помочи поліції насильно до Домівки і заняла її мимо протесту і відклику до Воевідства; цим позбавлено львівську пластову молодь головного огнища їх щоденних пластових вправ і сходин, а брутальними

¹⁰⁰ Левицький С. Український Пластовий Улад в роках 1911–1945 у спогадах автора. (Причинки до історії Пласту). Мюнхен: Молоде життя, 1967. С. 26–27.

¹⁰¹ Мартиролог Українського Пласту / уклад.: О. Свідзинська (відп. ред.), А. Сова, Ю. Юзич. Львів: Дизайн-студія «Папуга», 2015. С. 394.

переведенням займлення спричинено львів[ському] пл[астовому] Кошеви чималу матеріальну шкоду»¹⁰².

На 21–23 червня 1922 р. було заплановано у Львові Пластовий здвиг із нагоди 10-річчя від створення «Пласту». Однак 17 червня Львівське воєводство заборонило проведення цього заходу¹⁰³.

У жовтні 1922 р. відбулися репресії проти 19-го пластового полку ім. Максима Залізняка в Коломиї, 25-го пластового полку ім. Юрія Федьковича та 16-го пластового полку ім. Наталі Кобринської в Косові. У Сокалі покарано пластунів за участь у Богослуженні за світлої пам'яті Ольги Бассараб¹⁰⁴. 11 жовтня розпорядженням Шкільної кураторії заборонено учням української гімназії у Стрию належати до «Пласту». 14 жовтня поліція провела обшуки й конфіскувала книжки діловодства в помешканні полковника та прокуратора 9-го пластового полку ім. гетьмана Петра Дорошенка в Сокалі. Перед виборами до польського сейму і сенату відбулися арешти пластунів у Коломиї, Стрию, Львові й інших містах¹⁰⁵.

Взаємодія організації «Пласт» у Галичині з органами місцевого самоврядування була досить складною упродовж 1922–1930 рр. Заборони, арешти, конфіскація майна, пошук забороненої літератури, зброї і як підсумок – повна заборона діяльності в 1930 р. Львівське староство 26 вересня 1930 р. прийняло ухвалу, у якій зазначало: «Львівське міське староство дня 26.IX.1930 року ліквідувало організацію Пласт і Головне Управління Пластового Уладу, так як акції відділів Пласту мають виразний антипольський характер і зобов'язує Головний Відділ Українського краєвого товариства охорони дітей і опіки молоді протягом 14-ти днів розв'язати всі відділи Пласту»¹⁰⁶. Зважаючи на такі обставини, багато пластунів поповнили лави організацій «Сокіл» і «Луг».

Яскравий приклад, на основі якого можна простежити взаємодію українських товариств у Галичині з органами місцевого самоврядування міжвоєнного часу, – с. Уличне на Дрогобицьчині. У Дрогобицькому повіті з 1925 р. по 1928 р. зареєстровано 19 лугових

¹⁰² З пластової хроніки. *Молоде життя*. 1922. Червень–липень. Ч. 6–7. С. 13–14.

¹⁰³ Там само. С. 14.

¹⁰⁴ Левицький С. Український Пластовий Улад в роках 1911–1945... С. 36.

¹⁰⁵ З пластової хроніки. *Молоде життя*. 1922. Серпень–грудень. Ч. 8–9. С. 13–14.

¹⁰⁶ Андрухів І. О. Західноукраїнські молодіжні товариства... С. 59.

товариств¹⁰⁷, серед них у с. Колпець (тепер – у складі м. Стебника)¹⁰⁸, с. Болехівці¹⁰⁹, с. Тустановичі (тепер – частина м. Борислава)¹¹⁰ й ін. Процес створення та перші кроки в діяльності товариства «Луг» у с. Уличне детально описано у часописі «Вісти з Лугу»: «Свята то правда – що від напасти не пропасти. Ще лише ми внесли статута до затвердження, як поліції це не сподобалося і відгрожувалася, що товариства Лугу не допустить заснувати. Та товариство засновано 5 вересня [1926 р. – А. С.]. Молоде т[овариств]во не мало часу і розвинулося як тут знайшлася причина його розв'язати [заборонити діяльність – А. С.]. Дня 24 вересня вибух в селі в год[ині] 10 в ночі вогонь. На ратунок прибігли перші луговики і вогонь загасили, і виратували 1½ літну дитину. До того треба згадати, що в той час в селі була повинь і не можна було перейти з хати до хати. Жандарми приїхали на возі як вогонь погашено. Та замість признання т[овариств]ву, зроблено донос і молоде товариство розв'язано. Не обійшлося тут і без яничарів. П[ан] [Михайло] Николин найбільше вигавкував на Луг – чому мовляв не з'явилися всі до одного Луговики. А сам чейже бачив, що вони були, але через повинь не могли дістатися до вогню. Та [Михайлові] Николину було цього замало – тому треба було Лугови пошкодити, бо Луговики не ходять п'янствувати до нього. А він, бідака, шинок має, тай тому Лугу боявся. [Михайло] Николин з поліцією поставили на своїм. Луг розв'язано. Ми внесли рекурс. [Михайло]

¹⁰⁷ Стан Лугової організації при кінці 1928. *Вісти з Лугу. Письмо присвячене луговим і січовим справам, просвіті і науці*. 1929. Січень. Ч. 1. С. 6.

¹⁰⁸ Свій. Хочемо бути в поступовій лаві Лугового брацтва. Колпець, пов. Дрогобич. *Луговик. Письмо присвячене Луговим і Січовим справам, просвіті і науці*. 1926. 20 грудня. С. 9; Козак Ничай. Вперед! Славне Товариство! Колпець, пов. Дрогобич. *Луговик. Письмо присвячене Луговим і Січовим справам, просвіті і науці*. 1927. 20 березня. С. 10.

¹⁰⁹ Свій. До гурту пристаєм молодого! Болехівці, пов. Дрогобич. *Луговик. Письмо присвячене Луговим і Січовим справам, просвіті і науці*. 1927. 20 січня. С. 11; До гурту пристаєм молодого! Болехівці, пов. Дрогобич. *Луговик. Письмо присвячене Луговим і Січовим справам, просвіті і науці*. 1927. 20 березня. С. 11.

¹¹⁰ Дашкевич Р. Тустановичі. *Дрогобиччина – земля Івана Франка. Збірник географічних, історичних та етнографічно-побутових і мемуарних матеріалів* / гол. ред. кол. д-р Л. Луців. Нью-Йорк; Париж; Сидней; Торонто, 1973. Т. 1. С. 416, 426.

Николин донощик, нас в освітній праці не спинить»¹¹¹. Організація мала мати свою печатку. Однак через брак джерел, невідомо, чи її замовили і що на ній було зображено.

Спроби відновити «Луг» у с. Уличному не мали успіху¹¹². Староство категорично відмовлялося реєструвати товариства там, де вони раніше були заборонені¹¹³. Тому уличнянська молодь почала шукати інших шляхів вирішення цієї проблеми. Всю надію покладали на реєстрацію товариства, але вже під іншою назвою та підпорядкуванням – «Сокіл». До цього активно долучилися члени «Просвіти» та протиалкогольного товариства «Відродження»¹¹⁴. Однак час минав, а зареєструвати його через перепони влади не вдавалося.

Це питання стало актуальним 1929 р. Так, 7 червня виконувачі обов'язків голови організації Василь Сирватка та писаря Орест Бодревич надіслали товариству «Сокіл-Батько» у Львові всі потрібні для реєстрації документи, зокрема 5 примірників статуту¹¹⁵ та прохання до воєводства, підписані комітетом засновників (чисельністю 10 осіб)¹¹⁶. Поштовху для його вирішення надали важливі обставини, зокрема в Уличному поляки планували створити т. зв. державну огневу сторожу, яка, безперечно, мала би більші фінансові можливості та впливи, ніж українці¹¹⁷. Це призвело б до того, що новозасноване українське сокільське товариство не витримало б конкуренції і перестало виконувати деякі функції, одна з них – боротьба з пожежами. Однак у Львівському воєводстві чиновники не хотіли реєструвати товариств із такими статутами. «Сокіл-Батько» у Львові як центр прийняття стратегічних рішень усього українського сокільського руху Галичини змушений був вести відповідні переговори з органами місцевого самоврядування та давати поради осередкам¹¹⁸. Мешканці с. Уличного тільки намарно витрачали кошти на листування. Проте, незважаючи на труднощі, громадська робота передвоєнних соколів і недавніх луговиків продовжувалася,

¹¹¹ Луговики. З Лугу в Уличні, пов. Дрогобич. *Вісти з Лугу. Письмо присвячене луговим і січовим справам, просвіті і науці*. 1926. 25 грудня. С. 14.

¹¹² ЦДІАЛ України. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 12 зв.

¹¹³ Там само. Спр. 616. Арк. 88.

¹¹⁴ Там само. Спр. 731. Арк. 19.

¹¹⁵ Там само. Арк. 14.

¹¹⁶ Там само. Спр. 7. Арк. 3.

¹¹⁷ Там само. Спр. 731. Арк. 15–15 зв.

¹¹⁸ Там само. Арк. 15–19 зв., 57.

зокрема в читальні «Просвіта» та гуртку українського протиалкогольного товариства «Відродження». Члени останнього допомагали відновити «Сокіл» в Уличному¹¹⁹. Щоб не виникло зайвих неприємностей, було прийнято рішення у комітет засновників підібрати «найкращих людей, і нікого з тих, які були членами “Лугу”»¹²⁰.

У Центральному державному історичному архіві України у Львові вдалося виявити титульну сторінку статуту пожежно-руханкового товариства «Сокіл» в Уличному¹²¹. На її звороті написано: «Улично, пов[іт] Дрогобич р. Stebник. Бодревич Іван. Вислати руханк[ові] статуту. 3.VI.1930 [р.]. розв'язано Луг»¹²². 2 липня 1930 р. керівництво «Сокола-Батька» у Львові надіслало листа на адресу Ореста Бодревича в Уличному. У ньому зазначено: «У відповідь на Ваше письмо доносимо, що на разі не можемо Вам вислати статутів Т[овариств]ва “Сокіл”, а то з цієї причини, що воєвідство в останнім часі почало відкидати статуту, котрі перед тим були затверджені. В справі статутів ведуться тепер переговори і як тільки вони увінчаються успіхом, то потрібну кількість Вам вишлемо. Остаємо з сокільським привітом ГАРАЗД!»¹²³. Однак лише після року кропіткої праці вдалося зареєструвати тут сокільське товариство¹²⁴. Про це свідчить дозвіл від влади, датований 23 вересня 1931 р.¹²⁵.

У 1920–1930-х роках у Польщі прийнято низку законів, які регламентували діяльність громадських товариств, що призвело до зміни статутів пожежно-спортивних організацій у Галичині, зокрема й «Сокола»¹²⁶, за якими товариства могли бути або пожежними, або тіловиховними. Зважаючи на перешкоди зі сторони польських окупаційних владних структур, практичніше було відмовитися від протипожежної діяльності та перейти до руханкової і спортивної.

¹¹⁹ Луговики. З Лугу в Уличні, пов. Дрогобич... Арк. 19.

¹²⁰ Там само.

¹²¹ Там само. Арк. 12.

¹²² Там само. Арк. 12 зв.

¹²³ Там само. Арк. 17.

¹²⁴ Кульчицький Ю. Улично 1930–1940-их років. Ріст культурно-національної свідомості. *Дрогобиччина – земля Івана Франка. Збірник географічних, етнографічно-побутових матеріалів та мемуарів* / упоряд. і ред. М. Шалата. Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 1997. Т. 4. С. 478.

¹²⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 731. Арк. 24, 28, 31.

¹²⁶ Там само. Спр. 15. Арк. 1–3; Сова А. Діяльність українських товариств «Сокіл» на Дрогобиччині. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич: Коло, 2005. Вип. 9. С. 363.

Тому старшина «Сокола-Батька» змінює статuti сокільських осередків і переходить до дещо іншої форми роботи. Завдяки таким заходам вдалося уникнути масових заборон діяльності сокільських організацій у Львівському, Станіславівському та Тернопільському воєводствах. В Уличному врахували побажання «Сокола-Батька» – товариство було зареєстроване як руханково-спортивне.

Перші Загальні збори новозаснованого товариства «Сокіл» в Уличному відбулися 4 жовтня 1931 р. Розпочалися вони о 16:00 в будинку читальні «Просвіта»¹²⁷. Усіх присутніх було близько 100 осіб. Програма заходу охоплювала: 1) відкриття зборів; 2) обрання їхнього передсідника (голови); 3) реферат про «Сокіл»; 4) ознайомлення присутніх зі статутом новоствореного товариства; 5) впис (вступ) членів; 6) визначення величини членської вкладки (внесків); 7) вільні внесення (різне). Їх відкрив один із членів комітету засновників – студент права Омелян Кульчицький. Він коротко поінформував громаду про події 1926–1931 рр., які не дали можливості заснувати сокільське товариство. На його пропозицію головою зборів обрано студента права Івана Бодревича, секретарем – Івана Ляха. Іван Бодревич у виступі зосередив увагу на історії виникнення і розвитку сокільства у слов'янських народів. Доповідач також попросив хвилиною мовчання вшанувати пам'ять відомого українського педагога, публіциста, військового, культурно-освітнього і громадсько-політичного діяча Михайла Галушинського. Опісля ознайомив присутніх зі статутом новоствореного товариства. Відтак членами організації стало 25 хлопців. Інших зголошених вирішили приймати дещо пізніше. Соколи здали членські внески – в підсумку 15 зл. 55 грош, із них 10 зл. вніс комітет засновників. Далі перейшли до обрання старшини, при цьому всі, хто не був членом товариства, покинули приміщення. Після відповідних обговорень, у яких взяло участь 35 осіб (25 новоприбулих і 10 із комітету засновників), обрано керівництво. До його складу ввійшли: Омелян Кульчицький, Іван Лях, Ілько Черепущак, Василь Сирватка, Ілько Галик, Михайло Гаврилів, Василь Петрівський, Олекса Стечик, Микола Сирватка, Іван Гутнікевич, Михайло Пилипів, Іван Кушнір. Підтримано пропозицію О. Бодревича про обрання головою О. Кульчицького, першим містоголовою (заступником) – В. Сирватку. Загальні

¹²⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 731. Арк. 20–20 зв.

збори одноголосно вирішили, що вписове (перший вступний внесок) та річні становитимуть 0,5 зл. відповідно. Новообрана старшина найближчим часом мала подбати про приміщення, у якому можна було проводити руханкові вправи. Збори закінчилися сокільським привітом «Гаразд!».

Зареєстроване товариство мало великі видатки. Тому 11 жовтня 1931 р. старшина звернулася до «Сокола-Батька» із проханням про звільнення від сплати організаційних внесків до кінця року¹²⁸. Документ завірили новою організаційною печаткою. Її відтиск був круглим, із зображенням символу сокільства – сокола з гантелею у кігтях, поверненого праворуч, діаметр – 37 мм, із легендою (написом): «Руханково-Спортове Т-во “Сокіл” в УЛИЧНІ», текст розділений двома зірочками. Цей відтиск печатки (фіолетове чорнило) сокільського осередку в Уличному наявний на документах упродовж 1931–1939 рр.¹²⁹.

Про діяльність руханко-спортивного товариства «Сокіл» в Уличному в 1931 р. зберігся детальний звіт, датований 28 лютого 1932 р.¹³⁰, завірений головою О. Кульчицьким і виконувачем обов'язки справника І. Бодревичем. У ньому зазначено, що впродовж року проведено 12 засідань старшини. Товариство налічувало 90 членів віком понад 18 років. До складу керівництва входили: голова – студент права Омелян-Олександр Кульчицький, начальник – рільник Василь Сирватка, містоначальник – столяр Іван Кушнір, справник – рільник Ілько Черепущак, скарбник – кравець Михайло Пилипів, господар – кравець Олекса Стечик; три четарі – рільники Іван Гутникевич, Микола Сирватка, Михайло Гаврилів; члени провірної (ревізійної) комісії – Іван Лях, Василь Петрівський, Ілько Галик. Упродовж 1931 р. соколи збиралися тричі в тиждень у читальні «Просвіта», де проводили гімнастичні вправи. Старшина робила певні заходи щодо виготовлення сокільського прапора. Однак успішність цієї справи залежала передовсім від фінансових можливостей, а їх у товариства на той час було недостатньо. Організаційна бібліотека нараховувала 10 книжок спортивного і руханкового змісту, а також 2 числа часопису «Сокільські вісти». Для членів

¹²⁸ ЦДІАЛ України. Ф. 312. Спр. 731. Арк. 21.

¹²⁹ Там само. Арк. 21–23 зв., 25 зв., 27, 29 зв., 32 зв., 33 зв., 35–36, 38–39, 40 зв., 42 зв., 43, 44 зв., 45–46, 49–50, 51 зв., 52.

¹³⁰ Там само. Арк. 24–25 зв.

організації було проведено дві лекції: «Про повстання світового та українського Сокілства» і «Про значіння “Сокола” в Уличні та причини його повстання та відновлення діяльності». Упродовж року курс для неписьменних не проводився. Товариство не мало власної рухівні (спортивного залу). Соколи робили все для того, щоби громадський уряд упорядкував і віддав земельну ділянку розміром 200х90 м для облаштування спортивного майданчика. Святкових руханкових одностроїв та оркестру товариство не мало. Село Уличне тоді нараховувало 680 житлових будинків, у яких мешкало 3 300 осіб, із них – 3 100 українців. У місцевості не було могил українських січових стрільців. Товариство структурно поділялося на 3 чети, які сукупно провели близько 60 год руханкових вправ. Із 15 жовтня по 30 грудня 1931 р. усього займалося 50 соколів. До впоряду (стройової підготовки) одночасно могло стати 80 членів. Товариство не мало відповідного руханкового інвентарю (поруч, коня, м'ячів, булав, палиць, дисків, линв, куль, драбинок тощо). Руханкових виступів, мандрівок (на колесах, лещетах (лижах), пішо, човном) соколи не проводили. Старшина докладала зусиль, щоби громадський уряд визнав «Сокіл» пожежним товариством і після цього передав йому громадську сикавку (вогнегасник). За звітний період пожеж у селі не було. До майна товариства належала тільки бібліотека вартістю 20 зл. Його прибутки становили 53,5 зл., видатки – 47,65 зл. Надзвичайною подією уличнянських соколів була спільна фотографія. Про перешкоди у звіті зазначено: «Нема відповідної салі до вправ в літній і зимовій порі, до приміщення приладдя і вправ на них, нема відповідної площі та брак грошей, щоби закупити руханкове приладдя та відповідну літературу»¹³¹. Головна мета товариства – «занятися пожежництвом, але думаємо далі добре вишколити впоряд, перейти до вправ вільноруч, будування веж, вправляти руховиків покищо у всіх вправах без приладдя, вправляти декілька родів спорту, та справити прапор і деякі части однострою»¹³².

У звіті також висловлені побажання до «Сокола-Батька», зокрема збільшити періодичність видання фахового часопису «Сокільські вісти», налагодити тісніший зв'язок з осередками, видавати місячні

¹³¹ Там само. Арк. 25.

¹³² Там само.

накази про їхню діяльність тощо. Влада перешкод не чинила. До товариства в селі ставилися «дуже прихильно, але старші громадяне покищо не вписуються в члени з виїмком яких 10 [осіб]»¹³³. Публікацій і будь-яких згадок про «Сокіл» с. Уличне в часописах не виявлено.

У 1920–1930-х роках до роботи в сокільських товариствах широко залучають доріст – молодь віком від 6 до 18 років, що поділялася на три відділи (групи): 1) 6–10 років; 2) 10–14 років; 3) 14–18 років¹³⁴. Це дало змогу збільшити кількість членства, а також розширити вплив на українську молодь. Наприклад, товариство «Сокіл» у Стебнику налічувало близько 200 членів віком від 17 до 20 років¹³⁵. Відповідну роботу в цьому напрямі проводили соколи с. Уличне.

Здавалося, що діяльності товариства «Сокіл» в Уличному вже нічого не буде перешкоджати. Однак тиск із боку влади не припинявся. Про це яскраво свідчить подія 1936 р. «Сокіл» у с. Уличне у своїх святкуваннях використовував національні синьо-жовті прапори. Однак не завжди такі заходи позитивно сприймала польська окупаційна влада та шовіністи. Проводячи велику роботу, спрямовану на піднесення національної свідомості й добробуту українського села, громада с. Уличне не могла уникнути конфліктів із владою. У 1936 р. представники польської адміністрації заборонили товариству «Сокіл» святкування, на яке були запрошені люди з навколишніх сіл. Причиною заборони став той факт, що майдан у центрі села був прикрашений синьо-жовтими прапорами і тризубом. Із Дрогобича для «наведення порядку» автомобілем приїхав комісар поліції. Під час цієї акції не випадково було заарештовано голову сокільського осередку Б. Кульчицького. Адже він був одним із активних громадських діячів села. Переїхав на постійне проживання в с. Уличне 1932 р., успадкувавши маєток матері (57 га землі, 30 голів худоби, 10 коней). Був сином священника, вчився у Львівській

¹³³ ЦДІАЛ України. Ф. 312. Спр. 731. Арк. 25.

¹³⁴ Організуйте сокільський доріст. *Сокільські Вісти. Орган Українського Сокольства*. 1932. Вересень–жовтень. Ч. 5. С. 4.

¹³⁵ Івасівка (Лищук) М. Стебник. *Дрогобиччина – земля Івана Франка. Збірник географічних, історичних та етнографічно-побутових і мемуарних матеріалів* / гол. ред. кол. Л. Луців. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1973. Т. 1. С. 386.

політехніці, був однокурсником і товаришем Степана Бандери. У с. Уличне долучився до праці в читальні «Просвіта» (1933 р. обраний заступником Юрка Микитина), провідний член товариства «Сокіл». Маючи освіту агронома, Б. Кульчицький читав лекції для членів «Сільського господаря», у 1934 р. заснував «Хліборобський вишкіл молоді», товариство «Рідна школа» й ін. Безперечно, така людина була не до вподоби владі. Отцю Бодревичу шляхом переговорів та завдяки особистим знайомствам вдалося заспокоїти поліцію і не допустити сутички. Свято відбулося із прапорами, але вже без тризуба. Соколи змушені були його зняти на категоричну вимогу поліції¹³⁶.

Отже, у першій третині ХХ ст. взаємодія українських товариств «Сокіл», «Січ», «Пласт» та «Луг» у Галичині з органами місцевого самоврядування в контексті суспільно-культурної діяльності була досить складною. Органи влади, зважаючи на стрімкий розвиток молодіжних організацій, під будь-яким приводом намагалися перешкоджати діяльності сокільських, січових, пластових і лугових осередків. Громадські активісти, серед яких компетентне керівництво та молодь, попри знання законодавства, докладали чимало зусиль для реєстрації та чинної діяльності організацій. Незважаючи на перешкоди, штрафи, арешти, конфіскацію майна, заборону осередків, велику паперову роботу для отримання різноманітних дозволів на втілення в життя статутних завдань, товариствам вдалося проводити успішну культурно-просвітницьку працю, виконуючи не тільки зобов'язання перед своїми членами, а й перед громадою села та міста. Товариства «Сокіл», «Січ», «Пласт» і «Луг» у Галичині стали кузнею кадрів для українського визвольного руху першої половини ХХ ст. Тому й не дивно, що окупаційна влада намагалася завадити діяльності цих організацій.

Андрій Сова

¹³⁶ Кульчицький Ю. Улично 1930–1940-их років.... Т. 4. С. 479, 483–484.

РОЗДІЛ 3

**АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ
ГАЛИЧИНИ Й БУКОВИНИ В 1914–1915 РОКАХ
ЯК СКЛАДОВА ІНКОРПОРАЦІЇ КРАЮ
В РОСІЙСЬКУ ДЕРЖАВНУ СИСТЕМУ УПРАВЛІННЯ**

Влітку 1914 р. постріл у Сараєві запустив колесо великої руйнівної сили й у вирі воєнної катастрофи опинилися десятки країн і мільйони людей. У цю величезну криваву баталію, що одержала назву «Перша світова», або «Велика війна», від початку був втягнений, розділений між двома могутніми імперіями-суперниками, український народ.

Війна між Росією та Австро-Угорщиною, що почалася в серпні 1914 р., внесла відповідні зміни й у життя населення Галичини та Буковини, зламала їхній звичний уклад буття, розірвала налагоджені десятиліттями економічні й культурні зв'язки, започаткувала великі міграційні процеси, зруйнувала бачення тодішніх своїх соціально-політичних проблем.

Вступ російських військ у ЗУЗ констатував, що край опинився в руках чужої для його населення влади, управа перейшла до людей з іншими політичними переконаннями, громадянськими прагненнями і культурою. Життя галичан та буковинців переходило тепер в інше русло різноманітних змін їхнього способу перебування, розглядалося під різними ракурсами.

Вже 3 серпня 1914 р. російський імператор Микола II, відповідаючи на вірнопідданську телеграму Карпато-руського визвольного комітету* від 2 серпня 1914 р. із проханням «прийняти змучену багатовіковою лютою міжплеменною неволею Карпатську

* Карпато-руський визвольний комітет утворений в Києві 29 липня 1914 р. галицькими москвофілами. Головою обрано Юліана Яворського, секретарем – Семена Лабенського.

Русь у рідне лоно великої русскої сім'ї та завершити святе історичне посланництво збирання Землі русскої», висловив надію «побачити наших закордонних руських братів, які вільно злилися з Великою Русью»¹.

Велике захоплення в москвофілів викликала відозва від 5 серпня 1914 р. верховного головнокомандувача російської армії великого князя Миколи Миколайовича «До руського народу в Австрії», яка остаточно сформулювала під гаслом «Нехай не буде більше під'яремної Русі!.. Звільнені руські брати! Всім нам знайдеться місце в лоні матері-росії» офіційний політичний курс російської влади щодо інкорпорації Галичини, Буковини й Угорської Русі².

У зв'язку з цим МЗС Росії видало 11 серпня 1914 р. наказ щодо заходів російських воєнних властей у Галичині. У ньому попереджено військових про те, що населення Галичини складають «русские», а виходячи з цього, необхідний особливо гуманний підхід до місцевих жителів, надання їм відповідної допомоги і так прихилити їх «на нашу сторону». Вимагалось припинити діяльність усіх українських організацій, відноситися до них жорстко і непримиренно. Однак військам наказано охороняти їхнє майно³.

Зайнявши у вересні 1914 р. Галичину й остаточно в жовтні 1914 р. Буковину, російські власті, що офіційно стали називати цю територію «зайнятою по праву війни», взялися за організацію управління цього обширного простору.

Варто наголосити, що на 1914 р. територія Східної Галичини становила 54 577 км² із населенням 5 378 600 осіб: 3 415 000 українців, 1 243 370 поляків, 661 490 євреїв і 47 390 німців⁴. До Східної Галичини примикала довга смуга Лемківщини, що тягнулася від Сяноцького повіту вздовж Карпат на захід майже по Татри, займаючи південні частини повітів: Кросно, Ясло, Грибів, Горлиці та Новий Санч. Її поверхня становила близько 1 300 км², а українське населення (за віросповіданням греко-католики) нараховувало 80 000⁵.

¹ Петрович І. [Крип'якевич І.]. Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 – червень 1915. *Московська окупація Галичини 1914–1917 рр. за свідченнями сучасників*. 2-ге вид. Львів, 2020. С. 30.

² Там само. С. 30–31.

³ Савченко В. Восточная Галиция в 1914–1915 годах. *Отечественная история*. 2002. № 5. С. 77.

⁴ Кордуба М. Територія і населення України. Відень, 1918. С. 22.

⁵ Карпинець І. Галичина: військова історія 1914–1921. Львів, 2005. С. 11–12.

Етнографічна українська частина Буковини на 1914 р. займала 5 276 км² із населенням 460 400 осіб: 304 100 українців, 2 900 росіян (великоросів), 27 000 поляків, 73 200 євреїв, 21 000 німців та 31 300 волохів (румунів)⁶. Українці заселяли переважно повіти: Вашківці, Вижниця, Заставна, Кіцмань, Серет, більшу частину Чернівецького й половину Радовецького, які розташовані в західній, північній і східній частинах Буковини⁷.

Організація російської влади й управління зайнятими галицько-буковинськими землями реалізовувалися на підставі таких вихідних документів: «Правила про місцевості, оголошені на воєнному стані» (1892) і «Положення про польове управління військами у воєнний час» (1912). Вони склали основу розробленого «Тимчасового положення про управління областями Австро-Угорщини, зайнятими по праву війни», затвердженого 1 вересня 1914 р. верховним головнокомандувачем російської армії великим князем Миколою Миколайовичем⁸. У розробці «Тимчасового положення» активну участь брали генерал-лейтенант граф Георгій Бобринський та головний начальник постачання армії Південно-Західного фронту Олександр Забілін.

Зазначу, що «Тимчасове положення» складалося з п'яти структурних підрозділів: «Загальні положення», «Про військового генерал-губернатора і керованих ним управліннях», «Про губернатора», «Про начальника повіту» та нараховувало 44 статті⁹.

Зайняття російськими військами майже всієї Галичини й Буковини вимагало необхідності з'ясування подальших дій російської політики та діяльності властей. «Найважливішим завданням нашої політики у Східній Галичині та Буковині, – наголошував член Державної Думи Дмитро Чихачов, – повинно бути умиротворення краю, піднесення добробуту російського (українського) населення і об'єднання його з рештою Русі»¹⁰. Тому встановлення нового ад-

⁶ Кордуба М. Територія і населення України. С. 22.

⁷ Карпинець І. Галичина: військова історія 1914–1921. С. 11.

⁸ Патер І. Російська окупація Галичини у 1914–1918 роках. *Цивільно-військове співробітництво на території Донецької та Луганської областей: моделі, тенденції, перспективи*. Львів, 2018. С. 38.

⁹ Любченко В. Російська окупаційна адміністрація у Галичині та на Буковині. *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна*. Київ, 2013. С. 249.

¹⁰ Буковина в роки Першої світової війни 1914–1918 рр. Документи / упоряд., передм., комент., пер. з рос. мов В. М. Ботушанського. Чернівці, 2014. С. 78.

міністративно-територіального устрою Східної Галичини й Буковини, діяльність російської адміністрації в економічній, політичній та культурній сферах були підпорядковані і мали реалізувати головну мету царизму – злиття цих регіонів з імперією.

Відповідно до зазначених документів, велика перевага в організації та здійсненні управління Галицько-Буковинським краєм відводилася головно військовим владним структурам, власне ставці верховного головнокомандувача, якому фактично підлягали і штаб командувача Південно-Західним фронтом, і військовий генерал-губернатор, призначений керівником російської окупаційної адміністрації. Основним завданням військових було забезпечення безперервного постачання армії всім необхідним і стабільності в тилу. Цивільні імперські управлінські структури, чиї представницькі функції не були унормовані положеннями цих документів, на практиці отримали загалом допоміжний статус¹¹.

Згідно з «Тимчасовим положенням», у Галичині та Буковині ліквідовували всі органи австрійської влади і формували владні структури російської адміністрації, до яких входили: воєнний генерал-губернатор, губернатори, градоначальники й начальники повітів. Головним їхнім завданням було сприяти всіма засобами задоволенню потреб армії, полегшувати відносини між військом і місцевим населенням. Безпосередніми обов'язками новоутвореної російської адміністрації вважалися: організація місцевого управління, своєчасне повідомлення населення про вимоги для війська, вчасне збирання податків, забезпечення суворого порядку на місцях, неухильне стеження за виконанням населенням усіх повинностей для потреб армії. За таких умов жителям окупованих країв гарантували громадські свободи, життя, майно, правовий захист, місцеве самоврядування під наглядом російської адміністрації¹².

Чиновники окупаційної адміністрації зобов'язані були контролювати й охороняти казначейства, банки, архіви, склади, казенне майно. Крім того, вони визначали розміри реквізицій, контрибуцій

¹¹ Ільницький І. Нормативні та ідейно-концептуальні основи організації управління західноукраїнськими землями у період першої російської окупації. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ, 2013. Вип. 21. С. 361–362.

¹² Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 361. Оп. 1. Спр. 85. Арк. 14.

із населення для потреб армії. Також повинні були дбати про охорону культових споруд, лікувальних закладів, музеїв та історичних пам'яток¹³.

У «Тимчасовому положенні» були визначені повноваження військового генерал-губернатора й управлінь як вищого наглядового органу: керівництва адміністрації, губернаторів та їхніх канцелярій, а також начальників повітів. У документі подано попередній тимчасовий штат губернських і повітових управлінь із річними посадовими окладами чиновників¹⁴.

Згідно з наказом верховного головнокомандувача російської армії від 11 вересня 1914 р., у Галичині та Буковині було утворено тимчасове військове генерал-губернаторство*, яке охоплювало театр воєнних дій в Австро-Угорщині. Генерал-губернаторство поділялося на губернії, на чолі з губернаторами з відповідним штатом чиновників, які здійснювали тільки функції контролю над діяльністю повітової адміністрації. Не відкидалася можливість збереження громадських і адміністративних установ за умови їхнього підпорядкування російським властям. Губернії, розташовані на окупованих російськими військами територіях Галичини й Буковини, поділялися на повіти, межі яких збігалися з колишнім австрійським адміністративним поділом. Утворення губерній та повітів на території Галичини і Буковини було тісно пов'язане з перебігом воєнних дій. У перші дні російської окупації адміністрація перебувала в руках воєнних властей. Так, після зайняття Львова 3 вересня 1914 р. градоначальником призначено колишнього волинського віцегубернатора 32-річного полковника Сергія Шереметьєва. У менших центрах урядували різні військові чини, зокрема етапні коменданти, які в околицях воєнного терену залишалися й пізніше (наприклад, у Любачеві був такий ще в січні 1915 р.).

¹³ ЦДІАК України. Спр. 21, ч. 2. Арк. 1–24.

¹⁴ Ботушанський В. Російські плани інкорпорації Буковини (1914–1916 рр.). *Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини*: зб. наук. праць. Чернівці, 2004. Вип. 229–230. С. 27.

* Повністю поділяю думку істориків Івана Зуляка і Сергія Сегеди щодо назви «Тимчасове військове генерал-губернаторство Галичини і Буковини» замість «Тимчасове військове генерал-губернаторство Галичини». Див.: Зуляк І., Сегеда С. Окупаційна політика російської влади в генерал-губернаторстві Галичини в 1914 р. (на прикладі Тернопільської губернії). *Український історичний журнал*. 2022. № 1. С. 50–51.

Сергій Шереметьєв під час короткого правління видав наказ висити на ратуші Львова замість австрійського російський прапор, середньоевропейський час замінив на петроградський, встановив комендантську годину, посилив режим прописки в готелях, в обіг запровадив російські рублі (1 крона – 30 копійок). Порушників громадського порядку, грабіжників і злодіїв карали згідно із законами воєнного часу. Тільки у вересні 1914 р. у Львові військовий суд оголосив та виконав 27 смертних вироків злодіям і грабіжникам¹⁵. У дрібних кримінальних справах, згідно з розпорядженням російської влади від 11 вересня 1914 р., діяли суди за австрійськими законами, але вирoki виносили від імені царя¹⁶.

Щодо поляків, то С. Шереметьєв їх не виділяв, але й не застосовував якихось різких обмежень чи репресій. За його згодою у Львові відкрито польські народні школи і кілька приватних.

Українцям, особливо інтелігенції, від початку влада дала зрозуміти, що вони не можуть розраховувати на толерантність, це означало, що для російського уряду українці, в принципі, не існували, що й підтвердив Сергій Шереметьєв візитом до архієпископів: римо-католицького Юзефа Більчевського і вірменського Йосифа Теодоровича, при цьому не згадавши митрополита Андрея Шептицького – представника українців¹⁷. Щоправда, він прийняв представників українських економічних і культурних товариств – Володимира Шухевича, о. Йосифа Боцяна, Володимира Охримовича, Степана Федака – із проханням дозволити товариствам продовжувати винятково економічну й культурну працю, використовуючи загальнолюдську місію, а також видавати свої «обіжники, розпорядження в мові для того населення (українців) зрозумілій»¹⁸. У відповідь на це С. Шереметьєв заявив, що справа товариств тепер не на часі, а щодо мови, то він знає, що є тільки «один русский язык» і

¹⁵ Мазур О., Патер І. Перша світова війна. *Історія Львова*: у 3 т. Львів, 2007. Т. 2: 1772–1918. С. 507.

¹⁶ Cybichowski Z. Die Besetzung Lembergs im Kriege 1914–1915. E. m. S. 147.

¹⁷ Achmatowicz A. Polityka Rosji w kwestii polskiej w pierwszym roku Wielkiej Wojny 1914–1915. Warszawa, 2004. S. 366.

¹⁸ Український інтелігент в окупованому росіянами Львові. Зі щоденника Володимира Шухевича за осінь 1914 року. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/chitanka/rosiiska-okupatsiia-lvova-zi-shchodennika-volodimira-shukhevi-cha-za-osin-1914-roku-chastina-2/>

велів їм «радоваться, что воссоединятся с великой Россией»¹⁹. Втім, повівся з українською депутацією зухвало і грубо²⁰.

Проти євреїв С. Шереметьєв не чинив репресій, але за умови, що вони мають «відповідно» поводитися. На зустрічі з єврейськими представниками – Філіпом Шляйхером, Якубом Діаманом, Германом Рабнером, рабином Ар'є Лейб Брауде і професором Бернардом Гауснером – він заявив, що не робитиме різниці між євреями та християнами, зберігатиме повну справедливість і цінуватиме право мешканців. Проте від них вимагав: 1) не переховувати вояків-євреїв, а видавати владі кожного втікача; 2) не допускати пошкодження телефонного обладнання на своїх ділянках; 3) не збиратися на вулицях та не вступати в розмови зі солдатами; 4) не розповсюджувати ніяких слухів і фальшивої інформації. За невиконання цих вимог пригрозив покараннями відповідно до воєнного часу. Ці вимоги рабини оголосили в синагогах²¹.

До Львова 18 вересня 1914 р. прибув воєнний генерал-губернатор граф Георгій Бобрінський, який фактично підпорядковувався верховному головнокомандувачеві великому князю Миколі Миколайовичу за посередництвом його начальника штабу Миколи Янушкевича, що практично оформило коло управлінської системи російської адміністрації на окупованих галицько-буковинських землях²². Георгій Бобрінський як тимчасовий військовий генерал-губернатор був основною фігурою в російській окупаційній адміністрації та мав поєднувати управління військовою і цивільною сферами, але, по суті, його повноваження зводилися лише до виконавчої ролі. Однак щодо населення окупованих територій та військових чинів тилових служб розпорядження і накази генерал-губернатора в політичній, економічній, освітній, судовій, поліцейській, жандармській сферах були обов'язковими для виконання. Так, генерал-губернатор мусів забезпечувати солдатів російської армії продовольством, за необхідності займатися їхнім розквартируванням, здійснювати контроль за діяльністю поліцейського апарату, мати облік, проводити збір податків, санітарні заходи, вести

¹⁹ До історії Галицької Руїни (матеріал К. Паньківського). *Наше минуле*. 1918. Ч. 1. С. 64.

²⁰ Janusz B. 239 dni. Lwów, 1916. S. 122–123.

²¹ Ibid. S. 70–71.

²² ЦДІАК України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 5–9.

реєстр збитків місцевого населення, контролювати в'їзд/виїзд людей у межах зайнятої території²³.

Щодо новопризначеного генерал-губернатора Олексій Брусілов у спогадах зазначав: «Я його знав давно, як людину дуже коректну, безумовно чесну, але як такого, який все своє життя по суті ніякою справою не займався і, зрозуміло, ніякого адміністративного досвіду не мав і не міг мати. В молодості служив у лейб-гусарському полку, а потім майже весь час нічим не займався, інколи виконуючи різні тимчасові доручення. З Галичиною він, безумовно, не був знайомий, і потрібно думати, що більшість помилок, згодом здійснені ним у Львові, виникли від недосвідченості та відсутності знання краю»²⁴. Генерал-губернатор мав помічника (генерал-майора Андрія Половцова), канцелярію штабу (начальник – генерал-майор Костянтин Новогробельський, бухгалтер канцелярії – Євген Кичин). Военним цензором у вересні 1914 р. був Філіп Свистун, потім – капітан Микола Наркевич, від жовтня 1914 р. – ротмістр Сушков, корнет Сухотин, колезький асесор* Могила і д-р Іван Завадовський, супент (помічник учителя) гімназії. Від відповідних російських міністерств були призначені спеціальні представники: для шкільництва – член Державної Думи Дмитро Чихачов; торгівлі – колишній службовець Міністерства торгівлі у Відні А. Остроградський; судівництва – прокурор Варшавської палати Олександр Гессе. У Генерал-губернаторстві працював значний штат офіцерів і чиновників з особливих доручень, серед яких були москвофіли Маріян Глушкевич та Семен Лабенський. Останній очолював філію Петербурзького агентства при военній цензурі, яка мала подвійне підпорядкування по адміністративній та військовій лініях²⁵.

Львів отримав градоначальника, яким спочатку став генерал-майор Мільх Ейхе, а в середині жовтня його змінив полковник Олексій Скаллон, що перед тим був поліцмейстером у Києві та Мінську. Помічником градоначальника призначено капітана Яцевича, секретарем – Федора Гурського, управителем канцелярії – надзвичайного радника Миколу Бушева²⁶.

²³ Там само. Спр. 85. Арк. 8; Спр. 86. Арк. 3; Спр. 87. Арк. 5.

²⁴ Брусілов А. Мои воспоминания. Москва, 1946. С. 96–97.

* У дореволюційній Росії цивільний чин.

²⁵ Петрович І. [Крип'якевич І.]. Галичина під час російської окупації... С. 32–33.

²⁶ Там само.

«Перед нашою адміністрацією в Галичині, – писав у доповідній записці від 16 вересня 1914 р. віцедиректор дипломатичної канцелярії при Ставці Базілі верховному головнокомандувачу російськими військами великому князю Миколі Миколайовичу, – поставлені надзвичайно високі та важкі завдання. Обстановка, в якій прийдеться працювати надзвичайно складна. Австрійська адміністрація, якою б вона не була упередженою і несправедливою, представляла собою дуже вдосконалену машину. Російська влада, яка постає на її місці, не повинна їй поступатися якісно. Виходячи з цих причин, здалося б необхідним управління цим краєм, який покликаний стати корінною частиною Росії, поставити на відповідну висоту і зробити це потрібно з самого початку»²⁷.

Тому 11 вересня 1914 р. одночасно з утворенням у Галичині та Буковині Генерал-губернаторства київському, подільському та волинському генерал-губернатору Федорові Трепову було дане розпорядження підібрати на посади 8 начальників повітів, 50 стражників і 10 урядників; чернігівському та полтавському губернаторам – про підбір відповідно 8 і 2 кандидатур на посади начальників повітів²⁸.

Крім того, верховний головнокомандувач 1 вересня 1914 р. затвердив тимчасовий штат повітового управління російської адміністрації в окупованих областях. До нього входили: начальник повіту – 1 особа, помічник начальника з господарської частини – 1, помічник начальника з поліцейської частини – 1, секретар – 1, перекладач – 1, діловод – 2, помічник діловода – 2, писар вищого окладу – 2, писар середнього окладу – 2, урядники – 5, стражники – 25, всього – 43 особи²⁹.

Генерал-губернаторство в адміністративному порядку поділялося на 4 губернії: Львівську, Галицьку, Перемишльську та Чернівецьку; згодом замість Галицької утворено Тернопільську. Зазначу, що губернатори не мали віцегубернаторів і губернських управ, проте в них були свої канцелярії³⁰.

²⁷ Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительств. 1878–1917. Серия 3: 1914–1917. Москва; Ленинград, 1935. Т. 6. Ч. 1. С. 13.

²⁸ Любченко В. Російська окупаційна адміністрація у Галичині та на Буковині. С. 249.

²⁹ Буковина в роки Першої світової війни... С. 33.

³⁰ Петрович І. [Крип'якевич І.]. Галичина під час російської окупації... С. 32; Весь адміністративний поділ Галичини головню взято із названої книги І. Петровича [І. Крип'якевича].

Львівську губернію очолював Михайло Мельников, дійсний статський радник, колишній волинський губернатор. До управління губернії входили: офіцер штабу для доручень граф Альберт Елліс, чиновник для спеціальних доручень Яків де Бальмен, управитель канцелярії колезький асесор В. Вітковський, помічник управителя канцелярії колезький секретар Б. Сенегуб, лікарський інспектор Н. Геменовський, ветеринарний інспектор Н. Туров³¹.

До складу Львівської губернії входило 15 повітів:

1) Львівський (начальник – спочатку граф Павло Ламбсдорф-Галаган, а від березня 1915 р. – камер-юнкер Борис Євреїнов, помічники: Цветкович і д-р Михайло Сохоцький, член Народної Ради Галицької Русі);

2) Бродівський (начальник – К. Кульбицький, помічники: спочатку – Проценко і Карлюзев, потім – Н. Гульденбалк де Гійдль);

3) Бібрський (начальник – князь Лобко-Лобановський (корінний москаль) із двома помічниками – Павловським і Матвієвим – одразу взявся до нищення українства. Маючи в руках список усіх інтелігентів-українців, який доставили їм москвофіли, «викликали до себе на протоколи окремих інтелігентів і, вилаївши ціле українство, грозили кожному ссилкою в Сибір, коли далі буде держатися “мазепинскаво” руху»)³²;

4) Городоцький (начальник – Госочинський, потім – Д. Яновський, помічники: спершу – Желеховський і Яремін, потім – І. Вергун);

5) Долинський (начальник – Н. Любченко, помічники: І. Желізинський і Я. Рудько);

6) Дрогобицький (начальник – Рапота, згодом – капітан А. Тилло, помічники: Печковський і Красницький);

7) Жидачівський (начальник – Євстафієв, помічники: Мошинський і Петров);

8) Жовківський (начальник – П. Зубов, помічники: Кониський і Мураневич проводили «арешти українців, зокрема о. В. Гоцького з Колоденця, опісля вивезеного на Сибір, о. Алексевича з Бячич, о. К. Грушкевича з Куликова, учителя з Боянця, академіка (студента) Струницького з Желдця, міщанина С. Порождька з Куликова, селян Босака і Родя з Мервич й багато видніших селян-українців із

³¹ Там само. С. 34.

³² Бобреччина під час і після наїзду. *Діло*. 1916. 18 січня.

Бутин та інших громад, котрі брали участь в українських організаціях. Арештуваннями кермував москвофільський й академік (студент) Лозинський з Куликова, котрий в часі наїзду був толмачем (перекладачем) при уїзнім начальстві в Жовкі, а згодом втік з росіянами. Жовківські арешти були все переповнені українцями, так що бували дні, коли арештанти не мали, де сісти»³³);

9) Золочівський (начальник – Комаревич, помічники: Мінаєв і Берегун. «Начальник повіту Комаревич, – повідомляв часопис “Діло”, – стягнув зі своїх “парохіян” близько 70 тис. рублів»³⁴). Це були «грошеві урядові кари», які накладалися на заможніших жидів і мазепинців. Тих, хто чинив опір, били нагайками або визнавали політично «неблагонадійними» і висилали цілком легально на Сибір. Зрозуміло, що з тих грошових стягнень «казна не виділа і зламаной копійки»³⁵);

10) Кам’янка-Струмилівський (начальник – Корочанський, помічники: Нефедов і Максимчук);

11) Перемишлянський (начальник – Поляков, помічники: Яковлев і Марковський);

12) Рогатинський (начальник – Богуш, помічники: Садовський і Погребний, від квітня 1915 р. О. Котомкин);

13) Рава-Руський (начальник – Голубев, «р’яний москаль, який українцям дався добре взнаки». У кінці вересня 1916 р. на повітових зборах війтів і громадських писарів він виголосив антиукраїнську промову, кажучи, що «Україна вже пропала, а хто посмів би далі бути “мазепинцем”, того арештує і вишле в Сибір». «Нема ніякої України, – говорив Голубев, – є тільки непобідима Росія, яка в Галичині остане на все». Як закінчилося його «пророцтво», – відомо. Його помічником у поліційних справах був Корольов – «москаль, що говорив по-українськи і відносився до них доволі добре»; другим помічником у господарських справах був Зінченко, «свідомий українець з Полтавщини, котрий зі сторонами говорив по-українськи, незвичайно інтересувався нашими (галицькими) справами і, де міг, помагав українцям»³⁶);

³³ Жовківщина під час і після наїзду. *Діло*. 1916. 30–31 січня.

³⁴ Там само.

³⁵ З переживань першого наїзду. *Діло*. 1915. 10 вересня.

³⁶ Рава-Руська. Московський наїзд і московська управа в повіті. *Свобода*. 1915. 20 листопада.

14) Стрийський (начальник – Андреев, помічники: Минко і Бублей, а з березня 1915 р. О. Богдановський).

Принагідно зазначу, що у Стрию, після зайняття його 8 вересня 1914 р. донськими козаками, російської адміністрації не встановлено. Тоді Стрийщина перебувала під «козацьким присудом», тобто під владою 2-ї бригади Кубанського козачого війська, до складу якої входили два «чорноморські полки»: 2-й Уманський і 2-й Полтавський. Ці козацькі частини, вояки яких визначалися високою українською національною свідомістю, були розташовані на Стрийщині для охорони тилу 3-ї російської армії генерала Радко-Дмитрієва, яка наступала на Перемишль і пробула тут аж до австрійського наступу у другій половині жовтня 1914 р. (австрійці зайняли Стрий 21 жовтня). Коли російські війська знову зайняли Стрийщину, сюди замість кубанських прибули російськомовні оренбурзькі козаки, а згодом – «Дика дивізія». Тільки після того у Стрию почала діяти російська адміністрація на чолі з поліцмейстером із Бердянська А. Андреевим і його заступником капітаном жандармерії С. Гавриленком³⁷.

15) Сокальський (начальник – М. Дзецюк, «з роду українець, котрий до українців не відносився ворожо і оставив їх в спокою. Так само не відносився ворожо до українців командант етапової команди капітан Горіцин, рівно ж українець»³⁸. «Сим двом людям, – зазначало «Діло», – треба завдячити, що росіяни наших людей не переслідували»³⁹. Проте дошкуляли українцям помічники повітового начальника, корінні москалі, беручи від місцевого населення хабарі. Війтів по селах російські власті залишили тих самих, що були перед війною, однак по містах з управи повиганяли жидів і віддали керівництво в руки міщан. У Сокалі, наприклад, порядкувала родина Караванів⁴⁰).

Тернопільську губернію очолював статський радник Іван Чарторижський. У штаті були: оберофіцер від 15 березня 1915 р. – поручник Георгій Юров, перекладач і молодший чиновник з особливих

³⁷ Стрийщина. Історико-мемуарний збірник Стрийщини, Скільщини, Болахівщини, Долинщини, Рожнітівщини, Журавенщини, Жидачівщини і Миколаївщини / ред.: І. Пеленська, К. Баб'як. Нью-Йорк; Торонто; Париж; Сідней, 1990. Т. 1. С. 143–144.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Сокальщина і російський наїзд. *Діло*. 1916. 11 січня.

доручень – адвокат Юліан Сьокало, управитель губернської канцелярії – Петров, помічник – Куцериб.

Губернія складалася з 16 повітів*:

1) Тернопільського (начальник – Доброгорський, помічник – Козакевич, перекладач і радник – З. Лукавецький (член місцевого суду), помічники секретаря: Герман і Мушастий);

2) Бережанського (начальник – Улянов, помічник – Артимішин. Росіяни, а зокрема начальник Улянов, дали відчуття українцям своє панування. Закрили передовсім українські товариства. «Прийшли однак тяжкі часи, гіркі та чорні чотири тижні безправства, насильства та розбою, – відзначав часопис “Українське слово”, – котрі уряжували собі охрону, на чолі якої стояв змосковичений черкес князь Ерістов. Вивезено в глибину росії кількадесят осіб з інтелігенції та міщан, між ними судового радника Івана Масляка, гімназійних професорів Бобика і Ковальського»⁴¹. Лють москалів на бережанських українців виливалася ще й тому, що всі їхні заходи щодо поширення православ’я не мали ніяких успіхів. У березні 1915 р. російські жандарми заарештували і вивезли вглиб Росії посла від Бережанщини до австрійського парламенту Тимофія Старуха разом із сином, студентом права⁴²);

3) Борщівського (начальник – Параделов, застрілився. Після нього був Бондарук, який, підбурюваний москвофілами, «всю злість свою виливав на війтах ріжними лайками російськими та викриками: “Ви – сволоч австрійська, Ви – мазепинці, я Вас вивішаю, я Вас на Сибір і т. д.”. Поліція і жандармерія за його панування “гуляла” безкарно по повіті і знущалася над народом»⁴³. Помічник – Туриков);

4) Богородчанського (начальник – Шевелев, помічники: Зеленцев і Олексій Кулицький, від березня 1915 р. – Михайло Єрмалін і Сергій Часин, перекладач – інженер В. Могильницький);

5) Бучацького (начальник – невідомо, помічники: Мединський і Фідлер);

* Деякі сучасні дослідники історії Тернопільщини (Іван Зуляк та Сергій Сегеда) вважають, що повітів було 15. Думаю, що такий скрупульозний історик, як Іван Крип’якевич мав на те, очевидно, підстави й документи щодо віднесення Турківського повіту до Тернопільської губернії.

⁴¹ З освободжених Бережан. *Українське слово*. 1915. 18 вересня.

⁴² Зруйнований повіт: Бережанщина по відході росіян. *Діло*. 1915. 31 жовтня.

⁴³ Три роки російського панування в Борщівському повіті. *Діло*. 1917. 20–21 листопада.

6) Гусятинського (начальник – Євген Касдорф, від травня 1915 р. – Олександр Тугаринов, помічник – Бернасовський, помічники-москвофіли: суддя Д. Козоровський і Кунанець, від березня 1915 р. – А. Стефанів);

7) Заліщицького (начальник – Сенокосов, помічники: Масловський і Янкевич, від березня 1915 р. – Тихон Проценко);

8) Збаразький (начальник – Конашевич, помічник – Колесников, перекладач – М. Цебринський);

9) Калуського (начальник – І. Балицький (колишній помічник поліцмейстера з Бердичева), помічники: «тактовний великорос» Кельбедін та хвалькуватий «хахол» Когутівський, який своїми витівками надокучив начальникові і той поставив його «як свою експозитуру» в містечко й повітовий суд Войнилів. У повідомленні «З Калуша» зазначено: «Скликавши війтів на сесію, заявив начальник повіту, що “русскому оружию повелось, вся країна переходить під владу росії”. Слідувала коротка увага, що «правительство не буде піддержувати українців-мазепинців, які у вас вивелись, так тому яких 10, ні! – яких 15 років; пам’ятайте, що ви “русіни”, що інтерес ваш держати з росією»⁴⁴);

10) Підгаєцького (начальник – Матвієнко, помічник – Славинський);

11) Скалатського (начальник – І. Студенецький, помічник – Камінський);

12) Станіславівського (начальник – А. Гавинський, який оголосив про обов’язкове здійснення 21 жовтня 1914 р. богослужінь у місцевих церквах на честь російського імператора Миколи II⁴⁵. Помічники: Янкевич і Ю. Ковальський, перекладач – д-р Адріян Копистянський, помічник секретаря – В. Хорошак);

13) Тереховлянського (начальник – Манастирський, помічники: Олійников і місцевий москвофіл Курдидик);

14) Товмацького (начальник – Трунов, помічники: Гимченко і Баков, від березня 1915 р. – Мирон Копертинський);

15) Турківського (начальник – О. Яворський, помічники – да-них немає);

⁴⁴ З Калуша. *Українське слово*. 1915. 3 вересня.

⁴⁵ Адамович С. Станіславів у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.). URL: <http://lib.pu.if.ua:8080/handle/123456789/6127?locale=uk>

16) Чортківського (начальник – Витович, помічники: Вульман і місцеві русофіли – Сосенко і Павлюк).

Чернівецьку губернію очолив Сергій Євреїнов, колишній віце-губернатор Бессарабської губернії, колезький радник. Він 14 вересня 1914 р. перебрав від генерал-майора Навроцького, який був комендантом Чернівців, цивільні справи. На зустрічі із представниками міської влади Чернівців – бургомістром Соломоном Вайсельбергером, віцебургомістрами М. Барлеоном і Доріаном Поповичем та ін. – Сергій Євреїнов запевнив у невтручанні в міські справи, натомість розпочав переслідування діячів українського руху. У цьому окупаційній владі велику послугу надавали запеклі вороги українства на Буковині – москвофіли, зокрема брати Алексей і Георгій Геровські⁴⁶.

Вже 1 жовтня 1914 р. військовий генерал-губернатор граф Г. Бобрінський надіслав С. Євреїнову як допомогу 20 тис. руб., із яких пропонував 10 тис. виділити на забезпечення чинів губернії підйомними та грошовою допомогою, належною у воєнний час; 5 тис. – на видачу їм же оплати, відповідно до штатів, затверджених верховним головнокомандувачем⁴⁷.

Щодо адміністративно-територіального поділу краю Г. Бобрінський пропонував залишити таким же, тобто за австрійським поділом, з об'єднанням деяких повітів. Проте повітів – Радівці, Сучава, Гурагумора, Кимпулунг, які, можливо, могли відійти до Румунії, він радив поки що не займати адміністративно до отримання з цього приводу відповідних інструкцій⁴⁸.

Згідно з цими вказівками, зайняті росіянами райони губернії, ділилися на такі повіти: 1) Чернівецький з об'єднаним Серетським; 2) Вашковецький; 3) Вижицький; 4) Заставнівський; 5) Кіцманський; 6) Радівецький; 7) Сторожинецький. До складу Чернівецької губернії входили також 6 галицьких повітів: Городенківський, Коломийський, Косівський, Надвірнянський з об'єднаним Делятинським, Печеніжинський і Снятинський.

Незважаючи на те, що військовий генерал-губернатор клопався перед відповідними вищими органами про надіслання до Чернівецької губернії згідно зі штатним розписом 10 повітових

⁴⁶ Заполовський В. Чернівці в обіймах Першої світової війни. URL: <https://www.ji.lviv.ua/n56texts/zapolovskyj1.htm>

⁴⁷ Буковина в роки Першої світової війни... С. 45.

⁴⁸ Там само.

начальників, 20 їхніх помічників, 50 урядників і 200 стражників у доповнення до тих 50, що вже були в розпорядженні губернатора, С. Євреїнов не зміг одразу належно організувати владу в повітах, не маючи достатньої кількості вишколених службовців⁴⁹.

Власне, ця обставина змусила С. Євреїнова всю увагу зосередити на урядуванні в Чернівцях. Він призначив нового бурмістра – адвоката д-ра Боканча⁵⁰. Крім того, перебування в межах новоствореної губернії австрійських патрулів і постійні переміщення російських військ не давали змоги губернаторові планомірно її обстежувати. Сергій Євреїнов, за його ж визнанням, діяв на «свій страх і ризик», але винятково в дусі політичного курсу російської окупаційної влади. Він чітко наголошував, що «російська влада міцно утвердилася в краю і вона зуміє підтримати своїх друзів та справитися з ворогами»⁵¹.

Варто зазначити, що 20 жовтня 1914 р. росіяни покинули Чернівці, а керівництво губернії евакуювалося до Тернополя. У Чернівцях австрійці відразу ж сформували міську управу. Тимчасовим міським командантом став жандармський ротмістр Яськевич, а членом міської управи – колишній віцебургомістр Д. Попович (румун), членами громадської ради: д-р Норст (німець), Кампельмахер (єврей), крайовий шкільний інспектор Антон Клим (українець), радник громадської ради Коритинський (поляк). Доти Яськевич здійснив уже 100 арештів⁵². 27 листопада 1914 р. росіяни вдруге оволоділи Чернівцями й урядували в місті до 17 лютого 1915 р., коли здали його без опору, пограбувавши перед відступом. Вся російська управа вдруге виїхала до Тернополя⁵³.

Тільки в середині червня 1915 р. у результаті наступу австро-угорські війська спромоглися вийти в буковинсько-бессарабське прикордоння, де аж до літа 1916 р. встановилася смуга фронту, і тим самим російська загроза для Чернівців тимчасово минула.

Із здобуттям Перемишля і прилеглих до нього територій у березні 1915 р. була утворена четверта галицька губернія – Перемишльська, а Перемишль став її центром. Зі створенням цієї губернії російські власті розглядали питання встановлення повного

⁴⁹ Там само; Заполовський В. Чернівці в обіймах Першої світової війни...

⁵⁰ Буковина в роки Першої світової війни... С. 53.

⁵¹ Заполовський В. Чернівці в обіймах Першої світової війни...

⁵² Буковина в роки Першої світової війни... С. 53.

⁵³ Любченко В. Російська окупаційна адміністрація у Галичині та на Буковині. С. 250; Заполовський В. Чернівці в обіймах Першої світової війни...

контролю над Східною Галичиною як доконаний факт. Варто зазначити, що деякий час її управління перебувало у Ярославі. Це засвідчила телеграма Чернівецького губернатора С. Євреїнова, тимчасово призначеного виконувачем обов'язків Перемишльського губернатора, від 3 квітня 1915 р. до воєнного генерал-губернатора Г. Бобрінського. У ній він повідомляв, що 2 квітня 1915 р. прибув до Ярослава і приступив до управління губернією, а також про призначення начальників повітів і вимагав усі рапорти, донесення та службове листування подавати до губернського управління⁵⁴.

До складу Перемишльської губернії входило 14 повітів, із них 8 суто українських:

1) Перемишльський (начальник – Михайло Киряков, перекладач – А. Пілат, секретар – Л. Галафре, писар – Н. Булат, із квітня 1915 р. – С. Ізманов);

2) Добромильський (начальник – невідомо, секретар – М. Степанов, помічник секретаря – М. Мельниченко);

3) Мостиський – центр Судова Вишня (начальник – Михайло Киряков, помічник – М. Попов, секретар – Л. Галафре, писарі: Н. Булат і С. Ізманов);

4) Самбірський (начальник – В. Красовський. «Він, – зазначав письменник Андрій Чайковський, – був якимось чиновником земства на Волині, мав бути скінченим правником, а властиво він скінченим лайдаком з роду тих, яких має росія на запас пускати їх на каламутну воду... Красовський відразу оточив себе кацапською сволочею, слухав її підшептів, у них лише засягав відомості і робив те, що вони йому порадили, чого він радо слухав, бо з такого гешефту капнула і йому копійчка. Красовський оголошує публічно до 1 000 рублів за видання шпіона в користь Австрії»⁵⁵. Помічник – Г. Павликов, перекладач – о. Ільницький);

5) Старосамбірський (начальник – князь Костянтин Гагарін, який «таки відразу заявив, що “руських” буде любити, поляків шанувати, євреїв бити, а мазепинців у Сибір вивозити»⁵⁶);

⁵⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 645. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1–2.

⁵⁵ Чайковський А. Вісім місяців під медвежою лабою. *Московська окупація Галичини 1914–1917 рр. в свідченнях сучасників* / упоряд. передм. В. Семенів. Львів: Апріорі, 2018. С. 234–247.

⁵⁶ Діло. 1915. 18–20 жовтня.

6) Чесанівський – центр м. Любачів (начальник – невідомо, перекладач – М. Міцінський, секретар – А. Токмачев);

7) Яворівський (начальник – князь Урусов);

8) Ярославський (начальник – статський радник, провідник дворянства Семен Коморний, помічник – Я. Ступницький).

До складу Перемишльської губернії входило шість змішаних повітів, у яких населення було винятково польське, із двома-трьома гмінами українського⁵⁷, що територіально належали до Західної Галичини:

1) Кольбушівський (начальник – М. Дехтярев, який арештував як заручників п'ятьох євреїв у Кольбушеві та двох – у містечку Ранижеві і здав у розпорядження командирові етапу цього містечка. Мешканцям цих міст оголошено, що в разі вступу австрійського війська за кожного страченого ними мешканця, запідозреного у співчутті до росіян, буде скарано двох заручників⁵⁸);

2) Ланцутський (начальник – П. Зогубин, помічники: О. Кулицький, С. Гунько, С. Часин, перекладач – Р. Витвицький);

3) Нисківський (населення винятково польське, дві-три гміни – «руссские», тобто українські, зазначено в доволі детальній інформації Перемишльському губернаторові на початку 1915 р. про кількість і склад населення за повітами, а також про земельні угоддя⁵⁹);

4) Переворський (начальник – ротмістр І. Гартонг, секретар – В. Кравченко, писар – В. Тяжелов, перекладач – Н. Скоблик);

5) Ряшівський (начальник – барон Юрій Мейендорф, помічники: С. Рубашкін і С. Красовський, перекладач – Л. Дейницький);

6) Тарнобжеський (начальник – невідомо, помічник – Садовський; населення винятково польське⁶⁰).

Варто зазначити, що спочатку у проєктованій Перемишльській губернії мав функціювати Ліський повіт, навіть був уже призначений його штат (начальник – Ю. Давидов, згодом його замінив прапорщик Нестеренко, помічник – С. Саблін, секретар – Б. Барабашов, писарі: І. Розанов і Р. Пашинський)⁶¹. Однак уже при остаточному формуванні повітів Перемишльської губернії замість

⁵⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 645. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 1–2.

⁵⁸ Там само. Спр. 31. Арк. 87.

⁵⁹ Там само. Спр. 15. Арк. 1–2.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Петрович І. [Крип'якевич І.]. Галичина під час російської окупації... С. 35.

Ліського повіту, який відійшов до Лемківщини, був утворений Нисківський, про що свідчить статистична інформація щодо земельних угідь, кількості й національного складу населення повітів, подана новопризначеному губернаторові С. Євреїнову⁶².

Зрозуміло, що входження цих шести повітів до Перемишльської губернії не подобалося польським русофільським колам, які й без того не зовсім були задоволені польською політикою російських властей у Галичині, сподіваючись на надання їм більших прав і привілеїв в управлінні краєм. За даними російської жандармерії, у Галичині прагнення польських діячів показати себе корисними для Росії «навіть чи треба враховувати як дійсне спрямування» польської суспільності, оскільки факти «вказують па легку зміну почуттів» поляків, що підтвердилося при відступі російських військ із Галичини в 1915 р.⁶³

У Західній Галичині повинно бути утворено дві польські губернії – Тарнівську і Краківську, які згодом передбачалося приєднати до Царства Польського. Перемишльська мала охоплювати найзахідніший рубіж «русского племени», охоплюючи й Лемківщину.

Варто зацентрувати, що напередодні війни *staroruska* Лемківщина з великим запалом чекала, коли прийдуть «браття» визволяти її з «мазепинсько-австрійської неволі». З вибухом війни Лемківщина стала тереном шестимісячних кривавих битв – стільки господарили москалі в лемків. Як не дивно, саме війна з москалями підняла національну свідомість лемків. «Ніяка сила, – писав часопис “Діло”, – не вміла викоренити на Лемківщині москвофільства, аж на диво, доконав сього сам цар, за посередництва свого розбишачього війська. На Лемківщині вигас нараз слід москвофільства. Найбільші прихильники Юрчакевичів, Колдрів, Вислоцьких та Сандовичів стали тепер їх смертельними противниками. Тепер тільки пізнав лемко велику правду, хто він»⁶⁴.

Під час російської окупації в адміністративному порядку Лемківщина поділялася на повіти: Новосандецький, Грибівський, Ясельський, Кроснянський, Сяноцький і Ліський. Найбільше під

⁶² ЦДІАЛ України. Ф. 645. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 1–2.

⁶³ Галиция. Временный военный генерал-губернатор. Отчет временного военного губернатора Галиции по управлению краем с 1-го сентября 1914 года по 1-е июля 1915 года. Приложение 6. Киев, 1916. С. 8.

⁶⁴ Лемківщина по прогнанню ворога. *Діло*. 1915. 12 червня.

час російського наїзду потерпіли гірські частини, заселені винятково лемками⁶⁵.

В адміністративно-територіальному плані, крім утворених губерній та повітів, було організовано також управи, головами яких здебільша призначено москвофілів, у таких містах: Броди – міський голова Н. Кушпета, члени міської управи: Михайло Микулин, Густав Лонкевич, Іван Мельничук, Микола Сужинський; Городок – Василь Качмарський, управитель школи на львівськім передмістю; Золочів – М. Лонжинський, члени управи: А. Шуль, Яків Жиборовський, Ю. Труш, Я. Барановський; Зборів – Валентин Янушкевич, члени управи: Т. Янишевський, С. Кузь, Йосип Кузів, Григорій Дідик; Жовква – Степан Козицький, члени управи: Йосип Грунер, д-р Сильвестр Дрималик, Генріх Гідліх і Франц Юліковський, секретар – Казимир Торжанський; Перемишляни – Іван Трофим'як, член управи – С. Доморацький; Кам'янка Струмилова – Н. Залуга; Сокаль – Ян Ярмулович, члени управи: Т. Демчук, Н. Караван, Антін Караван і П. Тимошек; Самбір – Фатіанов; Белз – Н. Старко; Станіславів – Леонід Левкович; Перемишль – Маріан Глушкевич⁶⁶, а комендантом фортеці призначено Леоніда Артамонова, невдовзі його замінив Сергій Дельвіг (згодом – майбутній генерал армії УНР)⁶⁷.

У Тернополі бурмістром під час російського панування громадська рада обрала українця Януша Корчака, у Бережанах бурмістром був призначений адвокат М. Боровський⁶⁸. У м. Комарному бурмістром москалі призначили адвоката П., який вірно їм служив, потім забрав громадські гроші та втік із москалями⁶⁹.

У Старому Самборі під час російської інвазії градоначальник Замчалов пропонував одному українцеві прийняти головування міста, однак той відмовився. У зв'язку з цим, Замчалов іменував адвоката-поляка. Новий комендант Старого Самбора Савурський зняв із посади попереднього бурмістра, призначивши нового, також поляка⁷⁰.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Петрович І. [Крип'якевич І.]. Галичина під час російської окупації... С. 35.

⁶⁷ Петрій І. Перемишль – галицька твердиня. *Галичина: історія, політика, культура. Перша світова війна*. Львів; Тернопіль, 2016. С. 242.

⁶⁸ Українське слово. 1915. 18 вересня; Діло. 1917. 20–21 листопада.

⁶⁹ Діло. 1915. 12 листопада.

⁷⁰ Діло. 1915. 18–20 жовтня.

Після створення на окупованих західноукраїнських територіях воєнного Генерал-губернаторства і губерній сформувалася схема управління краями. Воєнне управління залишилося в руках військових, а цивільне – у віданні воєнного генерал-губернатора та губернаторів. Хоч цивільне управління Галичиною залишалося в руках військових властей, які із просуванням війська вглиб Австро-Угорщини все менше контролювали життя краю, проте рішення багатьох злободенних питань залишалося місцевій адміністрації. Тому посилення цієї гілки влади і, особливо поліції, ставали кінцевою проблемою. Для того призначення на посади замість австрійських чиновників представників російської адміністрації проводилося відразу після утворення Генерал-губернаторства. У згаданій доповідній записці Базілі наголошував «Було би надзвичайно бажаним, щоб на ці посади залучалися особи освічені та незалежні щодо свого особистого становища, на зразок наших предводителів дворянства і кращих місцевих діячів»⁷¹. Окрім того, повітовим начальникам потрібно дати на допомогу достатньо персоналу.

Зазначу, що на чолі повітів було поставлено з російської знаті повітових начальників і їхніх заступників, на чолі міст – градоначальників, сільських громад – вїтїв (старост). Такі призначення відбулися, зокрема у Львівській та Перемишльській губерніях, де начальниками повітів було призначено російських дворян і чиновників⁷².

Потрібно зазначити, що вже за місяць після обійняття посади Г. Бобрінським у Львові відкрилося тимчасове жандармське управління при Генерал-губернаторстві. Його діяльність визначав «Приказ о ведомственной компетенции» від 24 грудня 1914 р. У ньому, зокрема, наголошено, що в обов'язки російських жандармів, покликаних на службу в Галичину й Буковину, входить «вивчення впливу війну па підвласну тепер нашому імператорові територію, визначити міру зруйнувань від бойових дій, повідомляти урядові про наявність місць, які вціліли від знищення»⁷³. Крім того, вони

⁷¹ Международные отношения в эпоху империализма... Серия 3: 1914–1917. Т. 6. Ч. 1. С. 13.

⁷² Петрович І. [Крип'якевич І.]. Галичина під час російської окупації... С. 34; ЦДІАЛ України. Ф. 645. Оп. 1. Спр. 172. Арк. 3–4; Спр. 118. Арк. 1.

⁷³ Там само.

повинні були розібратися в різних видах занять місцевого населення і скласти загальну картину щодо економічного потенціалу окремих регіонів. Однак одним із найголовніших завдань був контроль за відношенням місцевого населення до Росії, особи «Его Величества», нової влади, до самого факту «входження галицьких земель до складу держави династії Романових». Особливо наголошувалося на виявленні «вогнищ ворожого опору, які залишилися ще з минулих літ, і не допускати створення подібних у майбутньому»⁷⁴. Тобто особливий інтерес у російських жандармів викликала діяльність українських політичних партій та організацій.

Надзвичайно важлива ділянка в роботі тимчасового жандармського управління стосувалася агентури, методів фіксації, отриманих оперативним шляхом свідчень, способів їхнього подальшого опрацювання. Наприклад, щодо агентури рекомендовано, крім загальних списків, заводити особові справи на всіх без винятку позаштатних працівників із зазначенням походження, адреси, віку, статі, оперативного прізвища (клички) кожного з них.

Щодо методів фіксації та способів їхнього опрацювання, то на кожний окремий випадок мала бути заведена окрема папка, до якої вносилися всі, навіть найдрібніші, дані. Отже, як зазначено у службових листах від 17 до 25 січня 1915 р., у «такій країні, як Галичина, все повинно привертати увагу, нічим не можна тепер не зацікавитися»⁷⁵. Відзначу, що тільки у Львові жандармам вдалося завербувати для агентурної роботи 14 таємних інформаторів⁷⁶.

Першим заступником галицького намісника Георгія Бобрінського у справі політичного розшуку став полковник Олександр Мезенцев. Його заступником був підполковник Покришинський, начальник канцелярії – поручник Кульчинський, а безпосередньо Львовом заопікувався ротмістр Камодзінський. 5 листопада 1914 р. у Львові утворено жандармське управління краю (штат 115 осіб) із безпосереднім підпорядкуванням вищій інстанції на чолі з О. Мезенцевим.

Управу жандармерії в Львові очолював Лукіянов. У Тернополі «головним нишпоркою» в антиросійських справах був підполковник Орлов, у Ярославі – ротмістр Лазаревський, а у Станіславові

⁷⁴ Машкин А. Третье отделение в Галиции. Секретные материалы. Киев, 2008. С. 22.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Історія Львова. Т. 2. С. 510.

аналогічні функції виконував підполковник Балабанов. Обов'язки поліцмейстера Перемишльського міського поліцейського управління виконував колезький асесор Леонід Федоров, який перед тим був помічником пристава Петроградської столичної поліції⁷⁷.

У директиві від 29 грудня 1914 р. помічником начальника новоствореного управління жандармським обер- й унтерофіцерам визначено 9 районів, що входили в компетенцію їхнього керівництва. Так, до Львівського р-ну належали Городок, Жовква, Рава-Руська, Сокаль, Рогатин; Бродівського – Золочів, Зборів, Перемишляни; Тернопільського – Збараж, Скалат, Теремовля, Підгайці, Гусятин, Чортків, Борщів, Заліщики; Станиславівського – Бучач, Тлумач, Калуш, Богородчани, Надвірна; Стрийського – Дрогобич, Жидачів, Турка, Сколе, Долина; Самбірського – Старий Самбір, Добромиль, Сянок, Ліско; Перемишльського – Мостиська, Яворів, Чесанів, Ярослав; Коломийського – Городенка, Косів, Снятин; Чернівецького – Кіцмань, Вашківці, Вижниця, Сторожинець, Радівці, Серет, Кимполунг, Гура Гуморський⁷⁸.

Органи громадської безпеки були досить різноманітні. Справи цивільного населення належали передусім до компетенції повітових властей, зокрема губерній. При начальникові повіту були жандармерія, а жандарми по одному розташовувалися по містечках і в окремих селах. Існувала також «жандармська управа галицьких залізниць» на чолі з начальником, яка мала свої відділи на більших залізничних станціях. Коменданти станційної жандармерії вважалися також властями для цивільного населення – видавали перепустки, проводили арешти.

У грудні 1914 р. Д. Чихачов у доповідній записці воєнному генерал-губернаторові писав, що при формуванні поліцейських органів треба враховувати, що цей край «мав прекрасно організовану поліцію – австрійську. Надто небажано, щоби російські поліцейські порядки виявилися гіршими австрійських»⁷⁹. Російська адміністрація, особливо поліція, повинні, з одного боку, «ліквідувати в корені будь-які рухи, ворожі російській державності, а з другого – енергійно захищати права власності і тим здобувати симпатії

⁷⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 645. Оп. 1. Спр. 179. Арк. 1.

⁷⁸ Машкин А. Третье отделение... С. 22.

⁷⁹ Там само.

та вдячність консервативних кіл суспільства»⁸⁰. Поліцейські штати пропонувалося набрати в Російській імперії, і лише на нижчі посади можливі призначення з місцевих жителів⁸¹.

У Львові для забезпечення громадського порядку було створено «міську гражданську сторожу», згодом – ще й міську поліцію. Проте поволі ці правоохоронні органи втратили свої функції і в кінці лютого 1915 р. їх ліквідовано й замінено російською поліцією. А у зв'язку з новим адміністративним поділом міста на 10 окремих дільниць МВС Росії відрядило до Львова 12 приставів, 15 їхніх помічників, 88 наглядачів і 588 городових.

Для Чернівців військовий генерал-губернатор клопотав перед відповідними центральними органами відрядити для забезпечення громадського порядку 10 помічників-приставів, 15 окологородних наглядачів, 20 старших і 100 молодших городових, а решту, вважав Г. Бобринський, можна набрати з місцевого населення⁸².

Чисельність працівників російського поліцейського управління м. Станіслава на 1 жовтня 1916 р. становила лише 11 осіб, із них 7 були околоточними*, згодом їхня кількість зросла до 9. Відповідно до наказу по Тернопільській губернії № 85 від 4 грудня 1916 р., до штату Станіславівської міської поліції зачисляли вже 80 городових⁸³.

Незважаючи на вказівку згори про необхідність строгого відбору російських чиновників, які скеровувалися до Галичини й Буковини, запрошені особи з поліцейських чинів ні за освітою, ні за загальним розвитком не підходили для того, щоби стати провідником російської державності. Надзвичайно низьким був освітній рівень місцевої адміністрації: ні одного з вищою освітою, зі середньою – шість, решта – з початковою⁸⁴. Зазначу, що серед австрійської місцевої адміністрації переважали особи з вищою освітою.

⁸⁰ Там само.

⁸¹ ЦДІАК України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 107. Арк. 10.

⁸² Буковина в роки Першої світової війни... С. 45.

* Окологородник – наглядач, чиновник міської поліції, який відав околотком, мінімальною частиною поліцейської ділянки в більших містах Російської імперії.

⁸³ Адамович С. Станіславів у часи лихоліть Великої війни (1914–1916 рр.). Івано-Франківськ, 2013. С. 56–57.

⁸⁴ Отчет временного военного генерал-губернатора Галиции в период с 19 августа 1914 г. по 1-е июля 1915 г. Киев, 1916. С. 4.

У 1914 р. на посади начальників повітів потрапили особи, які зовсім не були знайомі з Галичиною, у кращих випадках – справники або їхні помічники, і часто – поліцейські пристави.

Низький ступінь освіченості та моральний рівень кадрів російської адміністрації в Галичині й Буковині визнавав і військовий генерал-губернатор Г. Бобрінський. Так, при зайнятті Галичини в 1914 р. туди було направлено близько 30 осіб на посади начальників повітів і майже 60 осіб як їхніх помічників із поліцейських, а також із різних губерній імперії – ісправників, помічників ісправників, приставів й околочників. «На жаль, – констатував Г. Бобрінський, – вищеозначений склад як за своїм освітнім цензом і моральними якостями далеко не міг відповідати тим завданням, які на нього покладалися і особливо в областях, тільки-но зайнятих нашими військами, де вимагалось високо тримати прапор і престиж російської влади. Невідповідність цього складу особливо відчувалася місцевим населенням, яке привикло бачити на чолі староств [повітів] при австрійській владі чесних людей з вищою освітою й відмінно вихованих»⁸⁵.

Зрозуміло, що високі ставки окладів, які назначалися начальникам повітів (близько 7 000 руб. у рік), давали змогу запросити до Галицько-Буковинського краю гідних осіб. Однак сюди прибули адміністративні кадри здебільша невисокої кваліфікації, нерідко з метою покращення свого матеріального становища, просування по службі⁸⁶.

Дії особового складу російської адміністрації в Галичині спричиняли невдоволення місцевого населення. З Росії скеровувалися «покидьки поліції», для яких тут відкривалася можливість швидшого службового росту. За влучним висловом Дмитра Дорошенка, це були урядовці «найгіршого сорту», хабарники, злодюги, п'яниці⁸⁷.

Тому воєнний міністр Росії 7 квітня 1915 р. розпорядився надавати цивільні посади пораненим і покаліченим воякам, якщо вони визнані непридатними до військової служби та не можуть забезпечити собі проживання фізичною працею, але спроможні обіймати деякі посади. Наголошував, що внаслідок виняткових умов війни кількість нижчих чинів, які не можуть воювати, без сумніву,

⁸⁵ ЦДІАК України. Ф. 363. Оп. 1. Спр. 301. Арк. 51.

⁸⁶ Там само. Спр. 299. Арк. 4.

⁸⁷ Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923. Ужгород, 1932. Т. 1. С. 7.

зростатиме. При цьому військове відомство визнавало за можливе влаштовувати поранених нижчих чинів на службу в довіреному йому управлінні Галичиною. Військові чиновники також вважали, що обійняття цивільних посад у Галичині колишніми вояками буде надзвичайно бажаним для інтересів держави. Адже особи, які «стануть на службу в тільки що “возз’єднаному” з імперією краї, внесли би в нього елементи порядку і дисципліни, а також стали б розсадником російської культури, так необхідної місцевому населенню, яке тривалий час піддавалося іноземному впливу»⁸⁸.

Так, кадрова проблема у Східній Галичині виявилася надзвичайно складною для російських властей. Однак активна заміна місцевої адміністрації на окупованих територіях, як уже зазначено, проводилася практично на всіх рівнях. Виняток становили судові установи.

Організація цивільного управління окупованих земель передбачала, крім створення тут російської виконавчої влади, формування судових установ. Судову реформу в Галичині пропонувалося провести через поширення на них судових статутів імператора Олександра II та інституту мирових судів, а також російського кримінального законодавства. Проте цивільне законодавство тимчасово залишалося австрійським – продовжували діяти австрійські суди.

Зазначу, що для всієї Галичини й Буковини один вищий крайовий суд розміщувався у Львові. Він був другою інстанцією для крайових судів (їх створено дев’ять на території Галичини) і третьою та останньою – для повітових, але лише з цивільних справ. Найвищою судовою інстанцією в Австро-Угорщині був Верховний і касаційний трибунал у Відні⁸⁹.

Зі вступом російського війська на територію Галичини більшість колишніх австрійських судових службовців залишилися на місці. У вересні 1914 р. делегація президії Львівської судової палати була прийнята Г. Бобрінським, який запропонував чиновникам Львівського суду продовжувати свою роботу і пообіцяв вирішити питання про їхню платню. Генерал-губернатор, виходячи з тодішньої ситуації щодо неможливості якнайшвидшого введення в дію російської судової системи, вважав за потрібне зберегти тимчасово австрійське законодавство, чиновників судового відомства та

⁸⁸ ЦДІАЛ України. Ф. 694. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 60–61.

⁸⁹ Кульчицький В., Бойко І., Настюк М. Мікула О. Апарат управління Галичиною в складі Австро-Угорщини. Львів, 2002. С. 59.

виплачувати їм зарплату за рахунок російської казни. Стабілізація воєнної ситуації і курс на якнайшвидше долучення Галичини до складу імперії звернули увагу Ставки, МЗС і Міністерства юстиції на сам факт функціонування на «русской» території австрійських чиновників⁹⁰.

Міністр закордонних справ росії Сергій Сазонов у листі до міністра юстиції Івана Щегловітова від 25 жовтня 1914 р. зазначав, що, оскільки Галичина – споконвічна «руська» земля, то її населення повинно мати разом із російським устроєм і «справедливий російський суд».

За перебудову австрійських судів виступав і начальник штабу верховного головнокомандувача М. Янушкевич, який наголосив на перевазі серед суддів осіб, вороже налаштованих до Росії, зокрема євреїв, німців і мадярів, веденні судочинства польською, німецькою мовами і на «местных наречиях», а також на великих затратах для утримання австрійських судових чиновників.

Доповідну записку М. Янушкевича передано міністрові юстиції І. Щегловітову, який висловився за необхідність стриматися від реформування австрійського суду до остаточного приєднання до імперії Східної Галичини і Буковини. Проте погодився на відправку до Галичини російського представника прокурорського нагляду⁹¹.

Для обговорення питання перебудови судів у Галичині у грудні 1914 р. відбувалися міжвідомчі наради під керівництвом заступника міністра юстиції І. Золотарева, які носили, як писав «Колокол», «принциповий та інструкційний характер»⁹². Зазначалося, оскільки існують суттєві відмінності між російським та австрійським Кримінальним і Цивільним кодексами, то вони створюють ненормальне становище в Галичині. Для цього група чиновників судового відомства виїхала до Львова для ознайомлення зі ситуацією на місцях⁹³.

Незважаючи на різноманітні проекти щодо перебудови судової системи в Галичині, суперечки навколо них, австрійська судова система й надалі зберігалася у краю. Згідно з постановою російського уряду від 24 лютого 1915 р., яка була обов'язковою для місцевих

⁹⁰ Бахтурина А. Политика российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. Москва, 2000. С. 83–84.

⁹¹ Там само. С. 86.

⁹² Там само.

⁹³ Украинская Жизнь. 1914. № 11–12. С. 98–99.

судових установ окупованих частин Галичини й Буковини, вищий контроль за наглядом за роботою системи у краю покладався на окрему посадову особу. Визнавалася правочинність австрійського законодавства і принципів судочинства, однак зазначалося, що рішення повинні виноситися не від імені австрійської влади, а «в ім'я закону». Вищий касаційний суд у Відні й австрійське Міністерство юстиції не належали до інстанцій, тому їхня компетенція не поширювалася на судові установи Галицько-Буковинського краю. При провадженні судових процесів визнавалася російська мова і «місцеві її піднаріччя», зокрема гуцульський та лемківський діалекти, які вважалися менше ворожими російській державності й не були пов'язані з «мазепинством». До «піднаріч» негласно зараховувалася українська мова, оскільки одним розчерком пера заборонити її було неможливо⁹⁴.

Георгій Бобрінський із приводу збереження в Галичині австрійської судової системи відзначав, що він як військовий генерал-губернатор Галичини насамперед прагнув забезпечення російських військ у межах увіреної йому території, збереження спокою і миру у краю. «Керуючись такими міркуваннями, – наголошував він, – я поставив собі завдання зберегти в краю ті австрійські установи, які могли продовжувати свою діяльність без шкоди для наших інтересів»⁹⁵.

Реально в 1914–1915 рр. на території Галичини з австрійських судів діяли суди всіх рівнів тільки у Львові й Тернопільській губернії. На місцях функції дізнання, по суті, проводили адміністрації, а вироки виносив судовий відділ штабу Генерал-губернаторства і військовий суд 12-го армійського корпусу. У січні 1915 р. утворено військово-окружний суд, який розглядав справи злочинів, скоєних у місцевостях, де не діяли австрійські суди, а також усі без винятку справи потерпілих російських підданих або підданих союзників, а також злочини проти Російської держави⁹⁶.

Взагалі, і військові, і цивільні власті Галичини усвідомлювали відсутність у політиці російської адміністрації, на відміну від австрійської, чітких національних орієнтирів. Це відзначав і директор кийівської Олександрівської гімназії, статський радник Микола Стороженько в супровідному поясненні до нового проекту «Положення

⁹⁴ Бахтурина А. Политика российской империи... С. 88.

⁹⁵ Украинская Жизнь. 1915. № 34. С. 165–166.

⁹⁶ Отчет временного военного генерал-губернаторства Галиции... С. 18.

про управління областями Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни» від 5 січня 1916 р. про кадри російської адміністрації Галичини й Буковини в 1914 р. – на початку 1915 р. Він наголошував, що російська адміністрація в Галичині залишила після себе надто несхвальну пам'ять через безтактність, помилки і зловживання низки повітових відомств. «Грубощі, адміністрування, полювання на людей у Львові інтелігентного походження, – акцентував М. Сторожено, – з метою одержати під загрозою відправлення на окопні роботи викуп. Начальники повітів дивилися на місцеве населення як на природних ворогів, яких треба або залякати, або підкупити»⁹⁷. Власне, й сам Г. Бобрінський вказував на невдоволення російським управлінням усіх головних національних груп населення⁹⁸. Однак це не означало, що російська адміністрація зовсім не проводила політики «возз'єднання краю» на «русских началах». Напевно, вона прагнула вести її, виходячи із загальноросійської політики щодо Галичини та Буковини, тому й розуміла дещо по-іншому, ніж керівництво Руської Народної Ради (Русского Народного Совета) і шовіністично налаштовані суспільно-політичні кола Росії.

«Москалі скоро почули себе панами “русского края” і розгосподарювалися як сірі гуси, – зазначав відомий український громадський діяч Богдан Чайковський, який під час російської окупації перебував у Самборі. – Поперед усього випустили з арештів усіх політичних проступників, себто інтернованих кацапів (московфілів), а опісля і прочих розбійників. Тим відразу здобули собі симпатії сеї кляси людей. Далі старалися москалі з'єднати собі селян, заохочували їх рабувати панські двори, та роздаючи їм коров, збіже та все двірське добро. Поляків теж утаскали тим, що дозволили зіставити на ратуші польського орла, тоді як скинули звідти австрійського. Жиди робили інтереси і були щасливі. Хоч ще вони були найбідніші, бо здається найбільше витерпіли»⁹⁹.

Варто зазначити, що внаслідок постійного втручання в управління Галичини й Буковини політичних чинників, незнайомих із місцевими умовами, виникла низка яскравих суперечностей між проголошеними найвищими інстанціями лозунгами визволення слов'ян

⁹⁷ ЦДІАК України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 301. Арк. 75.

⁹⁸ Савченко В. Восточная Галиция в 1914–1915 годах. С. 85–86.

⁹⁹ Чайковський Б. Під московським пануванням. *Вістник Союзу визволення України* (Вістник). 1915. Ч. 21–22. С. 12.

від німецького поневолення і адміністративною практикою. Все це насправді призводило до прагнення російського політикуму якомога швидше знищити українство у Східній Галичині та Буковині.

Щодо українців Г. Бобрінський виклав свою програму так: «Східна Галичина і Лемківщина – давно невіддільна частина однієї великої Росії, на тих землях місцеве населення завжди було руське, тому їх устрій повинен бути основний на руських началах. Я буду тут заводити російську мову, закон і порядки»¹⁰⁰. Які були оті «руські начала», – неважко здогадатися. Вже 19 вересня 1914 р. генерал-губернатор Галичини Г. Бобрінський видав обов'язкову постанову «Про заборону функціонування різного роду клубів, союзів і товариств та про тимчасове закриття існуючих у Галичині навчальних закладів, інтернатів і курсів, за винятком навчальних майстерень»¹⁰¹. Запроваджено жорстку військову цензуру, зокрема заборонялося вміщувати дані про військові операції, роботу російської влади, друкування і розповсюдження плакатів, оголошень, малюнків, без дозволу місцевої поліції. Випуск друкованої продукції мусів бути тільки із зазначенням прізвища власника закладу, влаштування концертів, лекцій, постановка на публічних сценах п'єс дозволялися тільки із санкції адміністрації, а демонстрування кінофільмів – тільки після попереднього перегляду. Найголовніше, що було в цій постанові, – заборона продажу і видачі з бібліотек книжок російською й українською мовами, виданих поза межами Російської імперії. Така заборона стосувалася насамперед солдатів-українців російської армії, які, незважаючи на таке суворе табу, все ж таки купували, особливо «Кобзар», і читали українські книжки. Заборона продажу та видачі книжок стосувалася й видань іноземними мовами, якщо вони були антиросійського спрямування. Винуваті в порушенні тієї постанови каралися ув'язненням до трьох місяців тюрми або штрафом до 3 000 руб.¹⁰².

У листопаді 1914 р. генерал-губернатор видав правила щодо переміщення населення краю. Вільний переїзд дозволено тільки в межах повіту особам, які постійно тут проживали. Для переїзду в інший повіт у межах Галичини потрібна була перепустка від повітового начальника або начальника жандармерії залізничної станції чи від вищих властей. На виїзд за межі Галичини перепустки

¹⁰⁰ Петрович І. [Крип'якевич І.]. Галичина під час російської окупації... С. 36.

¹⁰¹ ЦДІАЛ України. Ф. 694. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 101.

¹⁰² Украинская Жизнь. 1914. № 8–10. С. 100.

видавали: генерал-губернатор, губернатори, градоначальник Львова, начальники канцелярії і штаб генерал-губернаторства, начальник жандармерії залізниць. Для цього особа, що виїжджала, повинна була пройти попередню перевірку в адміністрації з обов'язковим виясненням її роду занять¹⁰³. Окрім того, штаб генерал-губернатора Галичини дав вказівку війсьній цензурі в окупованих російськими військами областях приймати і передавати кореспонденцію від приватних осіб на поштово-телеграфних відділеннях тільки російською, польською, чеською, румунською, французькою, англійською або німецькою мовами. Кореспонденцію, відправлену іншими мовами чи наріччями, знищували. Серед вказаних української мови не було¹⁰⁴.

Відношення російських окупаційних властей до поляків у Галичині впливало із загальнодержавної політики щодо польського питання. Суть його полягала в тому, що до складу майбутньої Польської держави повинні ввійти губернії Варшавського генерал-губернаторства і польські землі, які відійдуть до Росії після перемоги над Австро-Угорщиною. Восени 1914 р. російська політика в Галичині, по суті, поділялася на дві частини: праця в Західній Галичині з погляду її входження до складу майбутньої Польщі та у Східній Галичині як території, що приєднуватиметься до Російської імперії.

Польську суспільність у Галичині російські війська привітали маніфестом верховного головнокомандувача Миколи Миколайовича: «Поляки! Російські війська несуть вам благословенну вістку згоди. Нехай щезнуть кордони, що ділять польський народ, нехай він з'єднається і утворить цілість під скіптром російського царя. Під тим скіптром відродиться Польща вільна в збереженні своєї віри, рідної мови і самоуправи»¹⁰⁵.

На початку політика російських властей щодо поляків була прихильною. Перший військовий губернатор С. Шереметьєв проводив полонофільську політику, відкрив польські школи, ввів у краю оголошення польською мовою, навіть в українських селах. Однак генерал-губернатор Г. Бобрінський на зустрічі 23 вересня 1914 р. із польською делегацією на чолі з віцепрезидентом Львова Т. Рутівським, заявивши, що Східна Галичина – російська земля і тут

¹⁰³ Петрович І. [Крип'якевич І.]. Галичина під час російської окупації... С. 41.

¹⁰⁴ Украинская Жизнь. 1914. № 11–12. С. 104–105.

¹⁰⁵ Петрович І. [Крип'якевич І.]. Галичина під час російської окупації... С. 105.

вводитимуться російська мова, закони й устрій, відразу ж пом'якшив свою заяву. Він наголосив: «У Західній Галичині історичне минуле інше. Коли наші війська визволять цю частину Галичини, я з радістю застосую там засади, висловлені у маніфесті верховного головнокомандувача великого князя Миколи Миколаєвича до польського народу, очевидно при умові, що польське населення виявить прихильне відношення до російських військ і влади. Я певний, що призваний Росією до нового світлого майбутнього польський народ зрозуміє для себе всю важливість теперішньої історичної хвилини»¹⁰⁶.

Заява Г. Бобрінського викликала деяке пригнічення серед польських політичних кіл, навіть серед ендеків, які займали русофільські позиції. Власне, поляки не сподівалися на такий розвиток подій і не могли уявити, що Східна Галичина разом зі Львовом повинна повністю відійти під російське панування. У пропагандивній брошурі Начального комітету народowego* наголошувалося: «Зміст промови Бобрінського засвідчив тільки те, як москалі розуміють свою “визвольну” місію в Галичині. Для польського населення, в т. ч. мільйонові селянської маси, слова графа Бобрінського з національного погляду винесли вирок знищення ... Львів після кількох років російського панування, з міста, яке є одним з найбільших польських культурних осередків, перетвориться на щось подібне до Житомира, де польськість насильно стиснута у вузькі рамки домашньо-родинного життя, ледве животіє»¹⁰⁷. Передбачалася навіть масова еміграція польської інтелігенції зі Східної Галичини¹⁰⁸.

Ставлення поляків у Східній Галичині взагалі до російських властей було приховано ворожим, незважаючи на те, що їм було дозволено приватне шкільництво, але з умовою вивчення російської мови. Львівський університет вирішено перенести до Варшави, відкрито товариства, що перебували під впливом «всехполяків» (наприклад Академічна читальня (Czytelnia Akademicka)), визнано право польської мови в суді, нічого не

¹⁰⁶ Odezwy i rozporządzenia z czasów okupacji rosyjskiej Lwowa 1914–1915. Lwów, 1916. S. 23.

* Утворений у листопаді 1914 р. у Варшаві, навколо якого мали об'єднатися всі польські політичні сили, незалежно від ідейних переконань, із метою утворення незалежної Польської держави.

¹⁰⁷ Там само.

¹⁰⁸ Achmatowicz A. Polityka rosyj w kwestii polskiej... S. 384.

втратила Римо-Католицька Церква, за винятком перевезення єзуїтів із містечка Хирів до Львова¹⁰⁹.

Крім того, військовий генерал-губернатор призначив поляка-австрофіла Тадеуша Рутковського президентом Львова, віцепрезидентами – Леонарда Штала і Філіпа Шляйхера, а також 12 членів магістрату як дорадників¹¹⁰. Взагалі, з боку поляків у Східній Галичині ніяких відкритих виступів проти окупаційної влади не було, вели вони себе досить коректно. Незважаючи на те, що поляки всіляко акцентували на «польському характері Львова», наголошували, що вони є «справжніми господарями цього краю (Східної Галичини) і своїх прав не уступлять добровільно»¹¹¹, російські власті сподівалися, що з часом вони змиряться з необхідністю відмовитися від зазіхань на Східну Галичину. Це, на думку властей, відбудеться тоді, коли вони переконаються, що їх «побажання будуть задоволені на землях з дійсно польським населенням, зокрема в Західній Галичині»¹¹². Начальник штабу ставки головнокомандувача російськими військами Микола Янушкевич у листі від 2 жовтня 1914 р. голові Ради міністрів Іванові Горемикіну писав: «Коли скоро наша влада пошириться на ці землі (Західну Галичину), прийдеться застосовувати інші методи управління, ніж у Східній Галичині. Зробити це виявиться необхідним, щоб дати полякам докази наших намірів піти назустріч їх побажанням»¹¹³. Далі М. Янушкевич наголошував на тому, що вже пора дати полякам деякі більш позитивні запевнення щодо пропонованих поступок. «Повне і детальне вирішення тепер польського питання, очевидно, і неможливе, і передчасне, – зазначав він, – але збереження цілковитої невизначеності в цьому відношенні створить сприятливу атмосферу для розвитку недовіри в польських колах і, особливо, серед австрійських поляків, відношення яких до нас не можна признати співчутливим»¹¹⁴.

До цього додавалося ще й видане на початку окупації Східної Галичини розпорядження військового генерал-губернатора

¹⁰⁹ Петрович І. [Крип'якевич І.]. Галичина під час російської окупації... С. 114.

¹¹⁰ Achmatowicz A. Polityka rosji w kwestii polskiej... S. 382.

¹¹¹ Przysiecki F. Rządy rosyjskie w Galicji Wschodniej. 1914–1915. Piotrków, 1915. S. 57.

¹¹² Международные отношения в эпоху империализма... С. 336.

¹¹³ Там само.

¹¹⁴ Там само. С. 356.

Г. Бобрінського «Про конфіскацію майна», яке не повністю вписувалося у загальноросійську політику уряду і, особливо, військових щодо польського питання. Згідно з цим розпорядженням, конфіскувалися всі міські та сільські маєтки великих власників разом із рухомим і нерухомим майном, які втекли разом з австрійським військом і не залишили управляючих їхньою власністю із законними довіреностями. Залишені їхні сім'ї негайно виселялися з маєтків у двотижневий термін із дозволом взяти тільки рухоме майно¹¹⁵.

Тому невдовзі російська окупаційна влада надзвичайно обережно поставилася до земельної власності польських поміщиків у Східній Галичині, охоплюючи й тих, які відкрито виступали проти Росії (через міжнародні організації вони домоглися збереження за ними права на земельну власність у районах, зайнятих російськими військами)¹¹⁶. У зв'язку з цим Г. Бобрінський заявив, що небажано «завдавати без потреби матеріальних збитків майбутнім підданам імперії»¹¹⁷. Така обережність щодо польських інтересів у краю давала результати.

Вічікувальна позиція поляків, що спостерігалася на початку війни, за декілька місяців змінилася. Це констатовано в доповідній записці Генерал-губернаторства від 9 лютого 1915 р. Міністерству закордонних справ щодо польського питання. У ній відзначено проросійське становище народних демократів (ендеків), а також представників великого землеволодіння, які для збереження своїх станових справ і при неодмінній умові утворення єдиної Польської держави готові були відмовитися від панування у Східній Галичині. Ендеків підтримували чиновники, міщани, професорсько-викладацькі кола, близько половини селян Західної та практично все польське селянство Східної Галичини, католицька партія і великі землевласники Східногалицьких земель¹¹⁸.

Член Державної Думи Михайло Караулов, характеризуючи відносини поляків із російськими властями в Галичині, зауважував: «Частина польських панів та інтелігенції бачила у росіянах ворогів.

¹¹⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 691. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 101.

¹¹⁶ Савченко В. Восточная Галиция в 1914–1915 годах (этносоциальные особенности и проблема присоединения к России). *Вопросы истории*. 1996. № 11–12. С. 103.

¹¹⁷ Отчет временного военного генерал-губернатора Галиции... С. 4, 66.

¹¹⁸ Савченко В. Восточная Галиция в 1914–1915 годах (национально-политическая ситуация и политика российской администрации). *Отечественная история*. 2009. № 5. С. 84.

Однак, зі сторони польських дідичів, ксьондзів і вчителів, нам дуже часто приходилося зустрічати таке прихильне відношення, що дай Боже його знайти і в Росії. Що ж торкається селян-поляків, то їх відносини до російських військ не давали бажати нічого кращого. Очевидно, були й винятки, але, як відомо, винятки тільки підтверджують справедливість правила»¹¹⁹.

Російська суспільність загалом ставилася до польської справи досить прихильно, зокрема поступові партії, а русифікаторські кола ще більше, виявляли своє задоволення щодо проведення владою польської політики. У великих містах відбувалися «дні Польщі», на яких виголошували різні доповіді, проводили концерти, робили пожертвування на знищене війною Польське Королівство. Поляки в Королівстві одержали частину самоуправління, полегшення у шкільництві та багато обіцянок на майбутнє. Серед усіх тих дискусій порушувалася й справа поляків у Галичині¹²⁰.

Польська суспільність зносила присуд долі терпеливо – проти російської влади явно ніхто не виступав. Арешти поляків проводилися рідко і не масово. Щоправда, перед вступом австрійців у львівських тюрмах перебувало декілька польських соціалістів, окремих польських демократів вислано вглиб Росії¹²¹. Признання за свою лояльність до Росії поляки отримали від генерал-губернатора Г. Бобрінського, який зазначив, що поляки-австрофіли втекли разом з австрійськими військами, а ті, що залишилися, належать до «наших прихильників або тих, що вагаються. Але в ім'я леліаного ними ідеалу – одної Польщі – ряди тих, хто вагається, поступово тануть і збільшується кількість тих, що майбутнє відродження Польщі пов'язують із долею Росії»¹²².

Переслідування німців, хоч вони і становили напередодні війни невелику частку населення (в Галичині – 0,9 %), трохи більше на Буковині – 4,6 %, тривали до останніх днів російської окупації. Галицькі німці терпіли знущання російських властей тільки за те, що вони німці, а Росія воює проти Німеччини. У більших містах арештовували інтелігентів, а на провінції – сотні нещасних селян. З одного Городоцького повіту Львівської губернії за підозрою у

¹¹⁹ Петрович І. [Крип'якевич І.]. Галичина під час російської окупації... С. 108.

¹²⁰ Там само. С. 109.

¹²¹ Ганкевич М. Під теперішню хвилю. *Вістник*. 1915. Ч. 21–22. С. 6.

¹²² Історія Львова. Т. 2. С. 511.

шпигунстві в травні 1915 р. вивезено 68 сімей німецьких колоністів¹²³. Так, у переддень залишення Львова царськими військами до Росії вивезено голову організації «Bund der christlichen Deutschen», голову євангелістської громади й інших німецьких діячів¹²⁴.

Перед загрозою наступу російських військ у вересні 1914 р. значна частина німецьких колоністів Станіславова евакуювалася. Зокрема, станіславівські благодійні установи німецька церковна влада вирішила перенести до австрійської місцевості Галлнойкірхен. Після відходу російських військ із краю в червні 1915 р. євангелістський пастор Теодор Цеклер повернувся до Станіславова і зайнявся відновленням церковного та шкільного життя місцевих німців¹²⁵.

Як німців й українців, російська окупаційна влада переслідувала і євреїв, яких хоч і визнавала окремою нацією, але без будь-яких прав. У доповідній записці верховному головнокомандувачу російськими військами Базілі наголошував, що євреї дуже вороже ставляться до росіян, але «перед торжеством нашої сили не сміють відкрито показувати свою неприязнь». Далі зазначав, що вони прагнуть шкодити росіянам, наскільки це можливо, зокрема вилучають з обігу дрібну монету, тим самим пробують створити грошовий голод, спекулюють на подорожчаннях продуктів, ховають їхні запаси, а під час битви під Городком, коли здавалося неминучим повернення Львова австрійцям, не приховували своєї радості¹²⁶.

Базілі пропонував також приступити до негайної ліквідації великого єврейського землеволодіння. Адже євреї володіли 35 % поміщицької власності, та $\frac{3}{4}$ цієї землі фактично перебувало в їхніх руках унаслідок розвитку т. зв. єврейського посесорства*. Всю цю землю, вважав він, потрібно передати у кредит селянам і так підірвати єврейське засилля¹²⁷.

З окупацією Львова взято єврейських заручників поряд з українцями, поляками і москвофілами. Російська окупаційна влада

¹²³ Пілінкевич А. Львів в умовах російської окупації. *Галицька Брама*. 2007. № 7–8. С. 24.

¹²⁴ Історія Львова. Т. 2. С. 511.

¹²⁵ Адамович С. Станіславів у часи лихоліть Великої війни. С. 40–41.

¹²⁶ Международные отношения в эпоху империализма... С. 337.

* Посесія – форма земельного орендованого володіння (державного маєтку), що передавалося в оренду державою разом із підприємствами і приписаними до них селянами.

¹²⁷ Там само. С. 335.

закликала бойкотувати жидівські товари, нічого не купувати від жидів. Невдовзі почалися антиєврейські провокації, внаслідок яких 17 жовтня 1914 р. у місті через спровоковану стрілянину загинуло декілька невинних людей. Російські власті skonфіскували тоді три єврейські камениці (житлові будинки), взяли нових заручників, багатьох євреїв вивезли з міста. Загалом зі Львова за час окупації на заслання до Росії було вислано 213 євреїв¹²⁸.

Микола Ганкевич тонко іронізував із тих російських політиків, які вважали, що царат – союзник «західно-європейської демократії», який іде «визвольною війною» проти «німецького імперіалізму» для оборони «культури і цивілізації». «Він [царизм], – зазначав галицький соціал-демократ, – вже дав величавий доказ своєї високо-культурної місії – у Львові вже відбулися погроми жидів. Мужикам (йдеться про галицьких селян) проводирі царських військ дозволяють, а навіть приказують грабити панські двори і жидівські склепи та корчми. Хто з мужиків не хоче йти за приказом царських демагогів, той гине смертю як приятель жидів, як заушник (посібник) австрійського війська»¹²⁹.

У Коломиї на євреїв російські власті наклали своєрідну контрибуцію за «неправдиві дані» про свою власність, переслідування відбулися у Станіславові, Чернівцях, Самборі й інших містах. 26 лютого 1915 р. генерал-губернатор Г. Бобрінський, на основі наказу головнокомандувача Південно-Західного фронту М. Іванова про збільшення шпигунської діяльності зі сторони євреїв, видав розпорядження, згідно з яким євреям заборонялося селитися в Галичині, переїжджати з одного повіту до іншого, а порушників карали штрафом до 3 000 руб. або трьома місяцями тюрми¹³⁰.

Проте російська влада мала й інші плани щодо євреїв. У квітні 1915 р. Г. Бобрінський визнав лояльність єврейського населення до влади. Він зазначив, що хоча галицьким євреям, які користувалися у краю повною рівноправністю, важко відмовитися від деякої внутрішньої ворожості до російських властей, проте їхня поведінка в межах генерал-губернаторства не є ворожою. Він висловив думку, що галицькі євреї невдовзі стануть податливим знаряддям русифікації краю. Це припущення найбільше підтверджувалося у

¹²⁸ Петрович І. [Крип'якевич І.]. Галичина під час російської окупації... С. 110.

¹²⁹ Ганкевич М. Під теперішню хвилю. С. 6.

¹³⁰ Петрович І. [Крип'якевич І.]. Галичина під час російської окупації... С. 110.

Львові, Чернівцях, Станіславові й інших містах, де єврейські купці, незважаючи на нелюбов до Росії, дуже швидко та ревно почали вживати російську мову в торговельній сфері. Але з відступом царського війська всюди відбувалися єврейські погроми, і євреїв масово вивозили на заслання до Росії¹³¹.

Крім винятково політичних питань – ставлення до українців, поляків, німців, євреїв, про мову, школу, ГКЦ, судочинство, важливе місце в діяльності російської окупаційної влади щодо інтеграції краю до складу Росії займали економічні справи. Насамперед це стосувалося сільського господарства. Член Державної Думи Дмитро Чихачов у доповідній записці військовому генерал-губернатору Георгієві Бобрінському від 3 листопада 1914 р. про необхідність проведення першочергових реформ у Галичині та Буковині з метою входження цих регіонів у російський господарський комплекс відзначав, що в основу російської політики в Галичині має бути покладена «турбота про сільське, переважно “руське” населення краю, про його прилучення до загальноросійської культури та піднесення економічного достатку»¹³². Він вимагав від військової адміністрації енергійно втрутитися в економічні відносини галицько-буковинського села у зв'язку з визиском селян євреями-землевласниками й орендарями. Наголошував, що лише військове управління може здійснити надзвичайні заходи – ліквідувати єврейське землеволодіння та їхні оренди¹³³. Дмитро Чихачов, стверджуючи про мало- або безземелля галицького селянства, вважав за потрібне розгорнути ширшу діяльність Селянського банку, який зайнявся б устроєм земельних відносин. Адже багато великих господарств знищено, чимало дідичів (із політичних та економічних причин) приступлять до ліквідації маєтків і банк зміг би купувати землю на помірно вигідних умовах (навіть ціною зменшення на деякий час діяльності в середині Росії), і в такий спосіб утворити фонд для збільшення землеволодіння місцевого селянства. Він також наполягав на зменшенні великих податків для сільського населення, оскільки міське, серед якого переважали поляки і євреї, платило порівняно небагато. Дмитро Чихачов зазначав, що податкові полегшення мають стати початком економічного

¹³¹ Там само. С. 111.

¹³² ЦДІАК України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 32.

¹³³ Там само.

відродження краю, бо австрійська податкова система дуже незадовільна й недосконала, тому її потрібно в майбутньому радикально реорганізувати¹³⁴.

Інші російські урядовці вважали перепродаж землі тільки через Селянський банк дуже проблематичним через відсутність у Галичині фонду державних земель, низьку купівельну спроможність безземельних селян і невелику кількість землі, що піде на продаж. Тому висловлювалися думки про переселення галицьких селян до Сибіру, про необхідність наділити селян землею за рахунок великих і середніх власників. Існувала навіть думка, яку висловила газета «Русское слово», щодо скерування у грудні 1914 р. переселенців із Росії до Галичини, оскільки після закінчення війни тут будуть значні простори вільних ґрунтів. Особливо наголошувалося на колонізації Галичини, йшлося також про Буковину і Закарпаття, де є сильний німецький та мадярський елемент. За підрахунками російських урядовців, на ці терени можна було би скерувати щонайменше 300 тис. переселенців¹³⁵. Такі дивні твердження і плани русифікаторів викликали рішучий протест не тільки в українській галицькій пресі. Навіть «Прикарпатская Русь» і Осип Марков називали його «неудачным проектом»¹³⁶.

Принагідно зазначу, що серед населення західноукраїнських теренів проводилася сильна російська агітація щодо виїзду до Росії, де селяни мають усі права, не знають пана і податкових тягарів, користуються повною свободою під опікою великої непоборної царської влади та під благословенням православної віри. «Селянам, – писав відомий український громадський діяч Зенон Кузеля, – обіцуювано всі неможливі благодаті: землю і волю, усунення панів – дідичів і жидів, розділ панських і жидівських ґрунтів, знесення податків»¹³⁷.

Важливою сферою щодо інтеграції галицько-буковинських земель до Росії була діяльність Управління фінансовими справами при військовому Генерал-губернаторстві Галичини й Буковини. Канцелярія військового генерал-губернатора за участю ревізора департаменту державного казначейства, титулярного радника М. Чамова

¹³⁴ Патер І. Селяни на українських землях Австро-Угорської імперії. *Історія українського селянства. Нариси*: в 2-х т. Київ, 2006. Т. 2. С. 501.

¹³⁵ Украинская Жизнь. 1915. № 4. С. 8.

¹³⁶ Патер І. Селяни на українських землях Австро-Угорської імперії. С. 502.

¹³⁷ Вістник. 1915. Ч. 33–34. С. 8.

розробила пакет установчих документів для створення спеціальних закладів під назвою «Тимчасове управління фінансовими органами Галичини й Буковини» із проектами до нього тимчасових правил і тимчасового штату. Ці документи 3 листопада 1914 р. відправили до командування Південно-Західного фронту для подальшого затвердження верховним головнокомандувачем. Не деталізуючи висвітлення всіх перепитів із затвердженням наведених документів, зазначу, що протягом семи місяців існування російського окупаційного режиму в Галичині та Буковині питання щодо того, які державні податки і в якому обсязі їх стягувати з місцевого населення, залишилося не вирішеним та перебувало на рівні рекомендацій та обговорення різних підходів. Проте такі прямі податки, як прибутковий, поземельний, подомовий, стягували з населення за австрійським законодавством. Акцизні збори, промисловий податок, гербовий збір та інші дозвольні збори збирали за російськими імперськими законами. Російські власті визнавали, що досвід урядування 1914–1915 рр. Галицько-Буковинським регіоном показав, наскільки складною виявилася справа і завдання фінансового управління для її подальшого вирішення¹³⁸.

Російська влада на основі подання верховного головнокомандувача щодо припинення діяльності в Галичині філій австрійських і німецьких банків взялася за організацію у краї фінансово-банківської системи. У грудні 1914 р. Міністерство фінансів вирішило відкрити у Львові філію державного банку. Чимало приватних торговельних банків у Петербурзі цікавилася справою заснування філій у Галичині. Мав намір створити свою філію у Львові Варшавський комерційний банк. У березні 1915 р. відкрив філію у Львові один із найбільших банків Росії – Російсько-Азійський (Русско-Азиатский), основний капітал якого становив 45 млн руб., а резервний – 10 млн руб.¹³⁹.

З усіх галузей промисловості Галичини російський уряд найбільше цікавила нафтова. Адже у краї щорічно видобували 60–70 млн пудів нафти, незначна частина якої йшла на місцеві потреби, а решту – експортували. Галицька нафта була серйозним

¹³⁸ Орлик С. Фінансова політика російського уряду на окупованих територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни (1914–1917 рр.). Біла Церква, 2018. С. 172–180.

¹³⁹ Петрович І. [Крип'якевич І.]. Галичина під час російської окупації... С. 56.

конкурентом бакинської – дешевшою і якіснішою. Реконструкції підлягали галицькі залізниці, вирішено утворити в Галичині новий поштово-телеграфний і львівський дорожній округи, проєктовано утворення 40 нових лісництв.

Варто наголосити, що на 20 листопада 1915 р. зі стабілізацією фронту, під контролем російської окупаційної влади перебувало вісім повітів Галичини, що мали свої повітові управління й підпорядковувалися Тернопільському військовому генерал-губернаторові І. Чарторийському, резиденція та канцелярія якого тимчасово були перенесені до Волочиська: Борщівський, Гусятинський, Заліщицький, Збаразький, Скалатський, Тернопільський і Чортківський¹⁴⁰.

Військове Генерал-губернаторство Галичини й Буковини проіснувало ще до березня 1916 р. 4 березня імператор Микола II звелів скасувати посаду тимчасового військового генерал-губернатора (наказ начальника штабу верховного головнокомандувача від 7 березня 1916 р. за № 308) із зарахування генерал-ад'ютанта Г. Бобрінського в розпорядження головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту. Також скасовувалися штаб військового генерал-губернатора, посади двох старших чиновників для доручень і штабофіцера для доручень при військовому генерал-губернаторові. Канцелярія у вигляді архіву мала перейти в тимчасове підпорядкування головного начальника Київського військового округу. Відповідний наказ за № 845 від 15 березня 1916 р. видав безпосередній начальник Г. Бобрінського головний начальник постачань армій Південно-Західного фронту. Своїм наказом за № 480 від 23 березня 1916 р. генерал-ад'ютант Г. Бобрінський склав із себе повноваження тимчасового генерал-губернатора Галичини, завершивши тим самим процес розформування адміністративного апарату Генерал-губернаторства¹⁴¹.

Адміністративно територіальні структури (Генерал-губернаторство, губернії, повіти), утворені в 1914–1915 рр., на окупованих російською армією галицько-буковинських землях, мали своїм нагальним завданням дбати про повне забезпечення всіх потреб армій Південно-Західного фронту. Також, за їхньою допомогою тимчасове військове Генерал-губернаторство реалізовувало політику для

¹⁴⁰ ЦДІАЛ України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 780. Арк. 49.

¹⁴¹ Любченко В. Російська окупаційна адміністрація у Галичині та на Буковині. С. 261–262.

остаточної русифікації, особливістю якої стало знищення українського національного руху, закриття всіх українських інституцій та організацій, арешти й висилка вглиб Росії українських громадсько-політичних діячів, зруйнування української шкільної совіти, релігійна нетерпимість.

Крім винятково політичних питань, вагоме місце в діяльності російських адміністративних органів у Галичині та Буковині займали економічні проблеми, зокрема становище сільського господарства, подальший розвиток нафтової та лісової промисловості, організація фінансово-банківської системи й торгівлі. Загалом, російська окупаційна влада підготовляла ґрунт для повної політичної та економічної інкорпорації Східної Галичини й Буковини в російську державну систему. Однак наступ навесні 1915 р. австро-німецьких військ змусив росіян згорнути широко закроєну програму впровадження у Східній Галичині й Буковині великодержавної політики інтеграції цих регіонів до складу Росії, не дав змоги перетворити галицько-буковинські землі на нові російські губернії.

Іван Патер

РОЗДІЛ 4

**ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА:
ВІД АВСТРІЙСЬКОЇ
ДО НАЦІОНАЛЬНО-СОБОРНОЇ
МОДЕЛІ УПРАВЛІННЯ**

Формування та функції центральних органів управління. Закінчення Першої світової війни засвідчило крах планів Росії здобути Галичину і здолати «український П'ємонт», небажання вже нової більшовицької імперії толерувати українське національно-державне життя на Наддніпрянщині, до якого активно долучалися галицькі українці, творці ЗУНР. На той час автономні плани співжиття в інших державах уже стали неактуальними для народу, що прагнув розбудови самостійного державного організму поза межами Росії й Австрії. Зрештою, польські політики, як-от соціал-демократ Леон Василевський, вважали, що «унезалежнення російської України – врегулює тривале історичне протиборство між поляками і українцями»¹, зокрема за Східну Галичину, Західну Волинь, Холмщину.

Останній день світової війни – 11 листопада 1918 р. – відродив державну незалежність Польщі, яка за декілька років стала парламентською республікою, але так і не вирішила української проблеми, зокрема маркування нових східних кордонів з Українською державою та ЗУНР. Незадовго до закінчення війни, 16 жовтня 1918 р., цісар оголосив про реорганізацію Австро-Угорської монархії на федеративних засадах у «союз вільних народів», де кожен народ може творити «власний державний організм»². З огляду на це, 18–19 жовтня у Львові представницьке зібрання (т. зв. Конституанта)

¹ Романюк Р. Українська державність в європейській думці початку XX ст. Львів, 2003. С. 85–99.

² Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали: у 5 т. / відп. ред. О. Карпенко. Івано-Франківськ, 2001. Т. 1: Листопадова 1918 р. національно-демократична революція. Проголошення ЗУНР. С. 174–175.

українських послів до Віденського парламенту, Галицького і Буковинського крайових сеймів, єпископату ГКЦ, керівників українських партій обрало тимчасовий парламент – УНРаду на чолі з адвокатом Євгеном Петрушевичем, який мав досвід праці в австрійській Державній Раді (1907–1918) та Галицькому крайовому сеймі (1908–1914), був одним із керівників УНДП, співзасновником низки фінансово-банківських структур³. До новосформованого представницького органу, згідно зі статутом, увійшли українські депутати обох палат Державної Ради, крайових сеймів Галичини і Буковини та по три представники українських партій із цих земель. Окрім них, до засідань ради допускали делегатів від українського студентства та журналістів. Функції Президії УНРади в перші дні виконувала Президія УПР на чолі з Є. Петрушевичем. 19 жовтня УНРада ухвалила рішення про створення трьох делегацій: Віденської (голова – Євген Петрушевич); для полегдження справ Галичини у Львові (Кость Левицький), Буковинської у Чернівцях (Омелян Попович)⁴. Загалом в УНРаді працювали знані фахівці, громадські діячі: митрополит ГКЦ Андрей Шептицький та десятки священників, адвокати Роман Перфецький, Володимир Бачинський, Лев Бачинський, Олександр Марітчак і Володимир Загайкевич, педагоги Антін Крушельницький, Андрій Алиськевич, Павло Банах, Клавдій Білинський, Федір Замора і Тадей Залеський, письменники Василь Стефаник і Осип Назарук, вчені Іван Горбачевський, Станіслав Дністрянський, Степан Томашівський, Богдан Барвінський, журналіст Василь Панейко, фольклорист Олександр Колесса, фінансисти Степан Баран і Андрій Манько, гірничий інженер Мар'ян Козаневич, лікар Іван Куровець, заможний землевласник Яким Маркус та ін. Загалом, через цей орган за пів року пройшло дві сотні осіб⁵. 18 жовтня УНРада проголосила на українських етнічних землях монархії Українську державу. Йшлося передовсім про територію, яка б охоплювала Східну Галичину по Сян із Лемківщиною, північно-західною

³ Левицький К. Великий зрив. Львів, 1931. С. 113–116; Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. Львів, 1995. С. 25.

⁴ Павлишин О. Українська Національна Рада ЗУНР–ЗОУНР: реконструкція особового складу (жовтень 1918 р. – серпень 1919 р.). *Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні*. Львів, 1999. Вип. 2. С. 234–252.

⁵ Павлишин О. Львівщина в добу Західно-Української Народної Республіки (1918–1919). Львів, 2008. С. 71–77.

Буковиною з містами Чернівці, Сторожинець й «українською полоєю північно-східної Угорщини», тобто Закарпаттям⁶. Декларована територія становила близько 75 тис. км², фактично – близько 40 тис. км²; деклароване населення – 6,5 млн, фактично – 4 млн осіб. До її творення закликано національні меншини краю. Новостворена рада заявила про тимчасовий статус, вбачаючи своїм завданням організацію демократичних виборів до майбутнього парламенту.

Український політикум за безпосереднім командуванням Української генеральної команди загалом легально і мирно, без збройних протистоянь, перейняв державну владу 1 листопада 1918 р. у Львові (сейм, намісництво, міську ратушу, пошту, банки, телеграф, радіо-телеграф) та більшості повітів краю, крім Нового Сончу, Сяноку, Ліска, Балигорода, Перемишля, Борислава, Рудок, Яворова, Ходорова, де польські урядовці й військовики, парамілітарні структури чинили опір⁷. Пополудню 1 листопада австрійський намісник Галичини Кароль фон Гуйн склав Урядовий акт про передачу «урядової влади» своєму заступникові українцю Володимирові Децикевичу, а той, уже на підставі зазначеного цісарського маніфесту, – УНРаді в особі Костя Левицького, Олександра Барвінського, Сидора Голубовича, Лонгіна Цегельського⁸. Щоб не допустити перейняття українцями влади, польський політикум 1 листопада призначив генерала Вігольда Чарторийського генеральним комісаром Галичини, генерала Станіслава Пухальського і Роберта де Салена Лямезана – командувачами польськими військами у Кракові та Львові; вони мали співпрацювати з новоствореною Польською ліквідаційною комісією, а також Прибічною радою м. Львова, на засіданні якої 21 жовтня «поляки проголосили злучення Галичини з Польщею»⁹. 3 листопада український комендант Львова Микола Маринович перейняв військову владу від австрійського військового коменданта міста Рудольфа Пфеффера¹⁰.

У програмному маніфесті УНРади від 5 листопада 1918 р. декларовано громадянські свободи: загальне виборче право, рівність усіх

⁶ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали Т. 1. С. 180–181.

⁷ Там само. С. 317, 320, 328, 349, 361, 410, 506, 544; Дедик О. Бої у Львові. 1–21 листопада 1918 року. Львів, 2018. Ч. 1. С. 9–39.

⁸ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали. Т. 1. С. 246–247.

⁹ Там само. С. 248–253.

¹⁰ Там само. С. 260–261, 296, 350.

громадян, незалежно від віри, мови чи статі, перед законом, 8-годинний день, соціальний захист людей похилого віку й інвалідів, охорону праці та громадський спокій, проведення аграрної реформи. За поданням УНРади, 9 листопада 1918 р. у Львові сформовано перший коаліційний уряд республіки – Раду Державних Секретарів, яка складалася з 14 секретарств (міністерств): внутрішніх справ (Лонгин Цегельський), зовнішніх справ (Василь Панейко), фінансів (тимчасово Кость Левицький), військових справ (Дмитро Вітовський), юстиції (Сидір Голубович), торгівлі та промислу (Ярослав Литвинович), земельних справ (Степан Баран), шляхів (Іван Мирон), пошти і телеграфу (Олександр Пісецький), праці та суспільної опіки (Антін Чернецький), суспільного здоров'я (Іван Куровець), освіти (тимчасово – Олександр Барвінський), публічних робіт (Іван Макух). Окремі політики, а серед них Михайло Лозинський, вважали, що склад першого кабінету міністрів із «технічного боку» був надто великим: «Творилися окремі секретаріати так, як у “людей”, себто у великій упорядкованій державі. Тим часом на той час більше надавався виконуючий орган, зложений з малого числа людей»¹¹. Щоправда, наприкінці місяця кількість міністерств було зменшено до 10: об'єднано секретаріати освіти і віросповідання, шляхів, пошти і телеграфів; ліквідовано секретаріати праці і суспільної освіти, суспільного здоров'я, що входили до секретаріату внутрішніх справ на правах відділів, які очолили «товариші секретарів», тобто заступники міністра. Спершу на правах відділу до Міністерства публічних робіт увійшов Харчовий уряд на чолі зі Степаном Федаком (створений 29 жовтня 1918 р.), який згодом став окремою структурою секретаріату й налагодив конструктивну співпрацю з відновленим товариством «Сільський господар», українською кооперацією та фінансовими інституціями¹². Вісім міністрів були членами національно-демократичної партії, двоє – радикальної, по одному – соціал-демократичної і християнсько-суспільної; троє – безпартійними. Закони УНРади й ухвали уряду регулярно публікували у «Віснику державних законів і розпорядків Західної області Української Народної Республіки» (перший випуск датовано

¹¹ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті / гол. ред. ради Я. Ісаєвич; упоряд.: М. Литвин, І. Патер, І. Соляр. Львів, 2018. С. 5–6.

¹² Тищик Б. Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923). Історія держави і права. Львів, 2017. С. 156–157.

31 січнем 1919 р.), урядовому часописі «Республіка», окремі міністерства друкували власні інформаційні «Вісники».

УНРада 13 листопада 1918 р. ухвалила «Тимчасовий Основний закон», який уконституював назву держави – Західноукраїнська Народна Республіка й ствердив її територіальні межі – колишні коронні краї Галичини з Володимирією і Буковиною, а також українські комітати Закарпаття. Після переїзду до Станиславова на початку січня 1919 р. УНРада затвердила оновлений склад уряду республіки, до якого ввійшли дев'ять державних секретарів на чолі з головою Державного секретаріату правником Сидором Голубовичем, який мав досвід праці в УНДП, Галицькому сеймі, Українському клубі Віденського парламенту. Він же вів фінанси, торгівлю і промисловість. За внутрішні справи відповідав Іван Макух, а за військові – Дмитро Вітовський (13 лютого його замінив генерал Віктор Курманович). Державний секретаріат суддівства очолив Осип Бурачинський, який мав досвід праці судовим радником, послом у Буковинському сеймі. Традиційно урядові засідання вів його голова, а за відсутності – державний секретар внутрішніх справ, який також відповідав за розбудову та вдосконалення системи органів місцевої влади й управління, насамперед на повітовому рівні. У такому складі секретаріат працював до проголошення 9 червня 1919 р. на спільному засіданні виділу і депутатів УНРади, державних секретарів, Євгена Петрушевича – диктатором. Диктаторські права означали сумісництво обов'язків президента УНРади і голови уряду; функції Державного секретаря передано уповноваженим, зокрема С. Голубовичу (внутрішні справи), В. Курмановичу (військові), С. Витвицькому (закордонні). Керівництво УНР розцінило таке рішення недемократичним, вбачаючи в ньому сепаратизм. Відтак Є. Петрушевича усунуто від Директорії, а щоб утримати вплив на регіон при уряді УНР 4 липня 1920 р. сформовано Міністерство для Галичини на чолі з соціалістом-галичанином Семеном Вітиком.

Як уже зазначено, після урочистого оголошення і схвалення Акта злуки УНР і ЗУНР у Києві 22 січня 1919 р. Є. Петрушевича ввели до складу Директорії УНР, але в її засіданнях до літа він участі не брав. Щоправда, зі Симоном Петлюрою зустрічався 27 лютого 1919 р. у Ходорові на польсько-українських переговорах за участю місії Антанти Жозефа Бартелемі. Власне тоді їхні погляди на українську геополітику та державні кордони розійшлися. Євген Петрушевич

критикував Головного отамана, який допускав можливість встановлення демаркаційної лінії по р. Західний Буг і входження Львова та нафтового басейну до Польщі. Не сприймав Є. Петрушевич і польсько-української угоди 22 квітня 1920 р. щодо введення Східної Галичини й Західної Волині до Польщі¹³. Щоправда, окремі галицькі політики, зокрема А. Шептицький, на представницькій нараді УНРади 19 червня 1920 р. у Львові не підтримали критики Є. Петрушевича щодо цих домовленостей. Її учасників митрополит сміливо запитав: «Хто є більшим ворогом України – Росія чи Польща?» і спонукав диспутантів підтримати зовнішню політику С. Петлюри¹⁴.

Місцеве самоврядування, господарське самоуправління. Проголошення української державності на західних етнічних землях спонукало центральні органи влади ЗУНР і місцевих громадських активістів терміново формувати нові структури виконавчої влади та місцевого самоврядування. Однак жорсткий спротив старої польської адміністрації, насамперед у західних повітах, наступ польського війська, загалом польсько-українська війна (листопад 1918 р. – липень 1919 р.; у тогочасних документах – українсько-польська війна) дали можливість сформувати місцеві українські управлінські структури лише у 50 політичних повітах Східної Галичини. Нова влада, особливо в перші місяці, насамперед приймала традиції і функції довоєнної адміністрації Австро-Угорської монархії (цісарсько-королівських староств, бургомістрів міст та містечок, сільських війтів тощо)¹⁵. Зміну (перейняття) влади регламентували

¹³ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті. С. 249–254; Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924). Документи і матеріали / упоряд. док. Л. В. Андрієвська та ін. Київ, 2010. С. 396–397; Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. Київ, 2008. С. 210–254.

¹⁴ Голубко В. Варшавська угода 1920 року та її перспективи у візії західноукраїнських політиків. *Україна модерна*. 2002. Ч. 7. С. 92–93.

¹⁵ У добу Австро-Угорщини органами місцевого самоврядування були повітові, міські й сільські ради. Їх обирало населення міст та сіл на 6 років і сплачувало податки щонайменше рік. Поміщицькі маєтки теж становили окремі адміністративно-територіальні одиниці. Виконавчим органом сільської (гмінної) ради була, обрана нею ж, гмінна управа на чолі з начальником гміни, у містах – магістрат на чолі з бургомістром. Вищою інстанцією для сільських і міських громад, поміщицьких маєтків на території повіту була повітова рада, до складу якої входили власники великих маєтків, промисловці, купці, які сплачували не менше 100 крон

ухвалені УНРадою «Устав і Інструкції для повітових органів Української Національної Ради» (29 жовтня 1918 р.), розпорядження «Про тимчасову адміністрацію областей Західно-Української Народної Республіки» (16 листопада 1918 р.). Ці документи фактично продовжили дію законів і розпоряджень Австро-Угорської монархії, якщо не суперечили Основному закону республіки, загалом політиці української влади¹⁶. Розпорядження допускало залишення на багатьох посадах, незважаючи на національність, держслужбовців колишньої Австро-Угорської монархії.

Первинною структурою політичної адміністрації республіки визначено повіт «аж до уладження державно-правових відносин», а його головною адміністративною посадою – український державний повітовий комісар, який мав берегти інтереси української державності. Його призначав і звільняв Державний секретар внутрішніх справ. До компетенцій державних повітових комісарів входило: протидіяти шкідникам держави; приймати присягу службовців повітових служб і адміністрації; ухвалювати рішення щодо австрійських службовців, які відмовляються від служби; затверджувати розпорядження повітової адміністрації, що мають «загальний публічний характер»; дозволяти носити зброю цивільному населенню; вести нагляд за діловодством державних структур у повіті тощо. Господарські питання повітові комісари мали вирішувати з повітовими харчовими урядами.

Із владної компетенції повітових комісарів виведено стратегічні об'єкти – пошту, телеграф, залізницю, судові органи. Щоправда, вони мали право впливати на їхню діяльність, насамперед контролювати. У питаннях публічної безпеки комісарам підпорядковувалися повітові військові коменданти і коменданти

безпосередніх податків, а також представники сільських і міських громад. Більшість цих органів у довоєнний час склалися з поляків. Науковці-правники вважають, що ці органи самоврядування не мали реальної влади. Дехто доводив існування т. зв. дуалізму, рівноправності органів державної адміністрації та органів самоуправління в Австро-Угорській монархії, які фактично взаємно себе не контролювали й мали різну компетенцію. Див.: Тищик Б. Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923). Історія держави і права. Львів, 2017. С. 36–39.

¹⁶ Збірник законів, розпоряджень та обіжників, проголошених Державним Секретаріатом Західно-Української Народної Республіки. Станиславів, 1918. С. 5–7.

жандармерії; в інших питаннях вони зобов'язані були співпрацювати¹⁷. Зазначені обов'язки в умовах війни сумлінно виконували місцеві громадсько-політичні активісти і знані фахівці: адвокати Костянтин Стецяк (Добромиль), Лонгин Озаркевич (Городок), Антін Горбачевський (Дрогобич), Михайло Король (Жовква), Михайло Балтарович (Золочів), Степан Витвицький (Львів), Франц Свістель (Перемишль), Олександр Марітчак (Рудно), Андрій Чайковський (Самбір), Роман Перфецький (Сокаль), судді Микола Бодруг (Дрогобич), Костянтин Дуб (Бібрка), Роман Петрушевич (Кам'янка Струмилова), Сиверин Левицький (Старий Самбір), педагоги Іван Зілінський (Жидачів), Микола Білик (Яворів), священник Іван Винницький (Броди), інженери Іван Мельник (Поморяни), Олександр Росткович (Радехів) та ін. Проблеми влади, загалом життєдіяльності повітів висвітлювали повітові пресові органи: «Борщівський голос», «Бережанський вістник», «Голос з-над Буга» (Сокаль), «Золочівське слово», «Україна» (Жовква), «Стрийський вістник», «Покутський вістник» (Коломия), «Станіславський голос» та ін.

Репрезентантами міських адміністрацій республіки були державні міські комісари, які в листопаді 1918 р. замінили на посадах австрійських бурмістрів (посадників). Інколи до переобрання їхньої влади створювали ліквідаційні комісії (Кам'янка Струмилова, Тернопіль)¹⁸. Ці посади обійняли відомі громадсько-політичні діячі міст і містечок: педагог Микола Мацюрак (Городок), священник Григорій Музичка (Журавно), селяни Євстахій Сасик (Борислав), Андрій Гірник (Миколаїв), лікар Йосиф Гольд (Золочів), урядовець Станіслав Ріттель (Броди) й ін. Міські комісари допомагали забезпечувати правопорядок, сприяли міжнаціональній толерантності, організовували через харчові уряди постачання продуктів, підтримували функціонування комунального господарства; важливі

¹⁷ Павлишин О. Державний повітовий комісар. *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія*. Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 2018. Т. 1: А–Ж. С. 540–542; Ортинський В. Л. Силкові структури Західно-Української Народної Республіки. Львів, 2004. С. 121–122.

¹⁸ Павлишин О. Державний міський комісар. *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія*. Т. 1: А–Ж. С. 499; Павлишин О. Організація цивільної влади ЗУНР в повітах Галичини (листопад–грудень 1918 року). *Україна модерна*. 1999. Ч. 2–3. С. 132–193; Павлишин О. Львівщина в добу Західно-Української Народної Республіки (1918–1919). С. 96.

питання вирішували спільно з повітовими комісарами та військовими комендантами.

На урядову службу не приймали боржників податків, злочинців, ув'язнених. У згаданому законі УНРади від 16 листопада 1918 р. про тимчасову адміністрацію наголошено також, що між керівником і його підлеглими урядниками не може бути споріднення аж до «другого ступеня». У розпорядку секретаріату внутрішніх справ від 18 березня 1919 р. «В справі унормування спеціальних вимог до урядників у державній адміністративній службі» наголошено, що до служби в державних органах влади допускають лише громадяни УНР бездоганної поведінки, які володіють письмово та усно українською мовою віком до 40 років (це стосувалося тих, хто вперше йшов на адміністративну службу). Державні урядовці поділялися на керівних (концептових урядників) і виконавців (канцелярійних). Першими могли стати лише дипломовані правники, які склали три державні іспити. Від канцелярійних урядників вимагали знання української, польської та німецької мов, досконале володіння діловодством. Були й контрактні урядники: адвокати, судді й нотаріуси. Вони складали не політичний, а фаховий іспит. Виховну мету мав розпорядок Державного секретаріату внутрішніх справ від 22 квітня 1919 р. «Про поборювання хабарництва», який передбачав факти хабарництва серед урядовців карати штрафом до 10 тис. грн або тримісячним арештом; якщо ж хабарництво супроводжувалося погрозами чи здійснено вдруге – штрафом до 20 тис. грн або ж шестимісячним арештом¹⁹.

Українська влада прагнула якнайшвидше запровадити для поляків і євреїв національно-персональну автономію, для них планували створити спеціальні секретаріати. Повітові й міські адміністрації намагалися толерувати міжнаціональні відносини: не забороняли діяльність громадських національних структур – єврейських національних рад, Польської національної організації, польських рятункових і повітових комітетів, Німецької народної ради, які насамперед опікувалися соціально-економічними та культурно-освітніми проблемами своїх громад. На початках поряд із новими українськими владними структурами паралельно діяли громадські ради міст, магістрати, у яких працювали місцеві поляки та

¹⁹ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті. С. 8.

євреї. При окремих українських радах функціювали т. зв. прибічні тісніші й ширші ради міста, де були репрезентовані місцеві євреї та поляки²⁰. Національним меншинам гарантовано свободу усного та писемного спілкування з державними і громадськими структурами рідною мовою. Закон про скликання сейму від 15 квітня 1919 р. передбачав загальні, таємні та прямі вибори за національними куріями осіб, не молодших 20 років, зокрема вибори 160 депутатів від українського, 33 – від польського, 27 – від єврейського і 6 – від німецького населення краю, разом – 226 обранців. Право висувати кандидатів у депутати надавали партіям і групам виборців за спеціальними виборчими списками (від 200 осіб)²¹. Обмежень за соціальним походженням, релігійною та національною належністю не передбачалося. Члени виборчих комісій складали письмові присяги. Однак заплановані на травень 1919 р. сеймові вибори не відбулися через наступ польського війська і початок відступу української влади на схід, до Збруча.

Громадянство ЗУНР надавали особам із постійним місцем проживання (хоча б 5 років); службу в державних установах і організаціях дозволяли лише після громадянської присяги, яку не поспішали приймати недавні урядовці польської національності.

Реформування суду, прокуратури, адвокатури, нотаріату. Нова судова система розбудовувалася на основі австрійського Цивільного кодексу 1811 р., Цивільно-процесуального кодексу 1895 р., Кримінального кодексу 1852 р., Кримінально-процесуального кодексу 1873 р. Згідно із законом УНРади від 21 листопада 1918 р. «Про тимчасову організацію судів і влади судейської» створено нову систему судових органів, до якої мали ввійти повітові й окружні, а також вищий суд, який повинні були створити окремим законом. Компетенції колишнього Міністерства юстиції монархії перейшли до Державного секретаріату судівництва ЗУНР. За його розпорядженням започатковано творення 12 округів зі 130 судовими повітами: Бережанський – 9, Буковинський – 9, Золочівський – 11, Коломийський – 11, Львівський – 17, Станиславівський – 10,

²⁰ Фан Р. Історія єврейської національної автономії у період Західно-Української Народної Республіки. Львів, 2019. С. 111–122; Павлишин О. Львівщина в добу Західно-Української Народної Республіки (1918–1919). С. 126–131.

²¹ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Т. 2: Державотворчі й адміністративно-організаційні процеси. С. 359–360, 407–414.

Стрийський – 9, Тернопільський – 8, Чортківський – 8. Згідно з національним складом населення до окружних судів належало обрати суддів (мандат від 40 тис. мешканців): українців – 102, поляків – 25, євреїв – 17. Суддів безпосередньо призначав уряд за поданням Міністерства судівництва. Вся судова документація мала написи й логотипи українською; судочинство могло використовувати також мови національних меншин. Спеціальний закон скорочував термін стажування кандидатів на посади суддів від 3 до 2 років. Загалом, профільне міністерство створило суди першої, другої і третьої інстанцій, а також прокуратуру й нотаріати. Планувалося створити і т. зв. громадські суди. У судах розглядали чимало справ, пов'язаних із порушенням громадського спокою, дезертирством, хабарництвом, корупцією, зловживаннями, пов'язаними із продажем нафти та свічок. Улітку 1919 р. система цивільного судочинства ЗУНР/ЗОУНР фактично припинила функціонування, хоча галицький еміграційний уряд продовжував удосконалювати національне правосуддя, зокрема в Конституції ЗУНР 1920 р., яку розробив учений-правник, дійсний член НТШ Станіслав Дністрянський²².

Паралельно формувалася система військового судочинства, яка мала складатися з військових округів: Львів, Перемишль, Рава-Руська, Самбір. Львівський військовий окружний суд почав перебрання карних справ від колишнього бригадного у Львові²³.

Функції публічного звинувачення виконувала прокурорська система. 18 грудня 1918 р. прийнято розпорядок Державного секретаріату судівництва «Про Державну Прокуратуру», у якому стверджено, що нормативна правова база колишньої монархії щодо охорони прав громадян відтепер буде «аналогічно примінюватися до охорони прав та інтересів Західно-Української Народної Республіки, її армії, та її органів»²⁴. Однак налагоджено діяльність лише прокуратури в судах першої інстанції, Генеральну прокуратуру так і не було створено, як і не призначено Генерального прокурора.

²² Тишик Б. Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923). Історія держави і права. С. 191–199; Ортинський В. Л. Силіві структури Західно-Української Народної Республіки. С. 154–181.

²³ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали / відп. ред. О. Карпенко. Івано-Франківськ, 2008. Т. 4: Збройні сили у боротьбі за свободу і незалежність. С. 72–73.

²⁴ Збірник законів, розпорядків та обіжників проголошених Державним Секретаріатом Зах.-Укр. Нар. Республіки. Станіславів, 1918. С. 16–17.

Розпорядок Державного секретаріату судівництва від 15 квітня 1919 р. утворив Палату адвокатів у Станиславові та її структури в судових округах Станиславів, Бережани, Коломия і Чортків. Адвокати, як і судді та прокурори, складали професійні присяги на вірність УНР. Адвокатам було заборонено «всілякі додатки до назви, приміром карний оборонець, надворний і судовий, краєвий, судовий»²⁵. Дозволено працю не лише в органах влади, а й провадити власну практику.

Розпорядок Державного секретаріату судівництва від 1 березня 1919 р. започаткував створення нотаріальної служби, на чолі якої стала Нотаріальна палата. У владних структурах бракувало не лише суддів і адвокатів, а й нотарів, чимало з яких подалися до праці в різних комісаріатах²⁶.

Створення силових органів правопорядку. У перші тижні перебрання влади місцеві громадські активісти, військові та недавно демобілізовані юнаки почали стихійно творити структури народної міліції, які на певний час стали громадськими органами самооборони населених пунктів і тимчасовими органами правопорядку. Вказані структури створювали не лише українці, а й поляки (Львів, Перемишль, Дрогобич та ін.) і євреї (Львів, Борислав, Коломия, Станиславів, Тернопіль, Чортків, Щирець та ін.)²⁷. Тоді ж відбувалося роззброєння австрійських військових і жандармських структур.

Впорядкувати нові органи охорони суспільного правопорядку мав законодавчий акт «Про Корпус Української Державної Жандармерії» від 6 листопада 1918 р., який підготували УНРада і Начальна команда Українського війська, згідно з яким стара австрійська жандармерія була розпущена, а на її матеріально-технічній базі сформовано нову структуру на чолі з Командою Української державної жандармерії, що мала організовувати боротьбу із криміналітетом, корупціонерами, шпигунами, диверсантами, терористами, саботажниками. Особливу увагу жандарми повинні були звертати на вияви більшовицького руху. 13 листопада уряд прийняв

²⁵ Вістник державних законів і розпорядків Західної Области Української Народної Республіки. Станиславів, 1919. Вип. 8. С. 61–62.

²⁶ Там само. Вип. 4. С. 27–29.

²⁷ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали. Т. 4. С. 38–40; Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. Львів, 1995. С. 113; Павлишин О. Організація цивільної влади ЗУНР... С. 172.

розпорядок «Про створення Корпусу Української Державної Жандармерії». Нову структуру спершу підпорядковували Міністерству військових справ, а згодом – Міністерству внутрішніх справ. Згідно з урядовим розпорядком, Державну жандармерію поділено на три військово-територіальні області: А – Львів, Б – Тернопіль, В – Станиславів, на чолі яких призначено «експонованих старшин жандармерії» – відповідно Івана Козака, Миколу Алеськевича, Степана Малиновича. Їм підпорядковувалися команди окремих відділів, повітів і станиць. Область Львів охоплювала повіти: Львів, Сокаль, Жовква, Городок, Рудки, Перемишль, Мостиська, Добромиль, частину Березова, Сянік, Ліско, Рава-Руська, Ярослав, Яворів, Чесанів, Самбір, Старий Самбір, Турка, Дрогобич; область Тернопіль охоплювала повіти: Тернопіль, Збараж, Скалат, Терехівля, Золочів, Радехів, Камінка-Струмилова, Броди, Зборів, Бучач, Копичинці, Борщів, Заліщики, Бережани, Бібрка, Перемишляни, Рогатин, Підгайці; область Станиславів об'єднувала повіти: Станиславів, Богородчани, Надвірна, Товмач, Городенка, Стрий, Жидачів, Сколе, Долина, Калуш, Коломия, Печеніжин, Косів, Снятин, Чернівці, Кіцмань, Заставна, Вашківці, Серет, Вижниця, Сторожинець. Зауважу, що окуповані в листопаді буковинські повіти фактично були поза сферою впливу жандармерії. Фахівців до нової структури готувала Станиславівська жандармська школа, до якої приймали українських військовиків. Як і у війську, у Державній жандармерії служили старшини, підстаршини та рядові стрільці віком 20–40 років, фізично здорові, неодружені чи бездітні вдівці, вони вміли писати, читати і рахувати, знали державну мову²⁸. Влітку 1919 р., коли силові структури та цивільна адміністрація ЗУНР відступали за Збруч, Державну жандармерію перейменовано на Народну сторожу, яка в умовах російсько-української війни продовжувала виконувати у прифронтовій зоні військово-поліційні функції.

У період польсько-української війни від початку грудня 1918 р. у фронтовій зоні діяла Польова сторожа (жандармерія) Галицької армії, яка фактично була органом безпеки й виконувала військово-поліційні функції у місцях передислокації та розташування армійських частин: забезпечувала громадський спокій у війську,

²⁸ Козак І. Дещо про Державну жандармерію ЗОУНР. *Літопис Червоної Калини*. Львів, 1932. Ч. 3. С. 5–24; Ортинський В. Л. Силові структури Західно-Української Народної Республіки. С. 210–219.

охороняла військове майно та зброю, протидіяла диверсійним акціям на шляхах і лініях зв'язку, боролася з дезертирством, супроводжувала конвої та кур'єрів, організовувала для населення пропускний режим у фронтовій смузі. До її структури належали відділи польової жандармерії окремих бригад, груп та корпусів. До неї також приймали осіб від 20 до 40 років, фізично здорових і лише неодружених. Польова сторожа діяла також у ЧУГА, після розформування якої чимало старшин-жандармів спецслужби більшовицької Росії репресували, зокрема в концтаборі Кожухів та на Соловках²⁹.

У лютому 1919 р. при Державному секретаріаті військових справ створено Залізнодорожну військову управу, яка організовувала безпеку на залізничному транспорті, охороняла шляхи і державне майно. Комендантом управи призначено Юліана Буцманюка (між іншим, талановитого маляра, який розписував церкви; сотника УСС, згодом отамана Армії УНР, якому безпосередньо підпорядковувалися структурні підрозділи: адміністрація КОШТ, команди двірців (Тернопіль, Ходорів, Станиславів, Чортків, Стрий), залізнична охорона. КОШТ-1 контролював такі залізничні шляхи: Тернопіль-Підволочиська, Великі Бірки-Гримайлів, Тернопіль-Збараж, Тернопіль-Теребовля, Тернопіль-Березовиця-Криве, Тернопіль-Красне-Броди. КОШТ-2 охороняв залізниці: Ходорів-Потутори, Потутори-Підгайці, Потутори-Бережани-Львів (до межі фронту), Підвисоке-Більшівці, Ходорів-Вершани, Ходорів-Більшівці, Ходорів-Галич. КОШТ-3 контролював шляхи: Ходорів-Галич-Станиславів, Станиславів-Нишнів, Станиславів-Коломия-Снятин, Коломия-Городенка, Станиславів-Вороненка, Станиславів-Калуш, Долина-Мартин. КОШТ-4 охороняв шляхи: Чортків-Бучач-Комарівка, Вигнанка-Копичинці-Дернівка, Чортків-Гусятин, Чортків-Іване Пусте, Чортків-Заліщики. КОШТ-5 забезпечував правопорядок на залізничних шляхах: Стрий-Миколаїв-Дроговиж, Стрий-Борислав-Трускавець, Самбір-Хирів, Самбір-Сянки, Самбір-Комарно, Самбір-Лавочне.

²⁹ Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів, 1998. С. 130; Шанковський Л. Українська Галицька Армія. Львів. 1999. С. 307; Козак І. Польова жандармерія УГА. *Українська Галицька Армія. Матеріали до історії*. Вінніпег, 1958. С. 295–296; Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории. Ф. 17. Оп. 61. Д. 8. Л. 19.

У лютому, згідно з розпорядженням Державного секретаріату військових справ при Залізничній військовій управі, створено Залізничну жандармерію з відділами у Станиславові, Ходорові, Тернополі, Стрию, Чорткові, Коломиї, Красному, Бродах, Підволочиську, Гусятині, Бережанах, Ворохті, Лавочному. Її представники перевіряли документи в подорожних військових і цивільних, виявляли злочинців, шпигунів, провокаторів, диверсантів, забезпечували громадський порядок у вагонах, охороняли майно³⁰.

У прифронтовій зоні представниками влади зазвичай виступали командири УГА. Мобілізаційні заходи здійснював Державний секретаріат військових справ на території держави, яку 13 листопада 1918 р. було поділено на три військові області: А – Львів, Б – Тернопіль, В – Станиславів, які об'єднали 12 військових округів і 60 повітових військових команд (комісаріатів), частина з яких так і не була створена. Область Львів охоплювала такі округи: Львів (повіти Львів, Сокаль, Жовква, Городок, Рудки), Перемишль (повіти Перемишль, Мостиська, Доброміль, Березів, Ліско, Сянік), Рава-Руська (повіти Рава-Руська, Ярослав, Яворів, Чесанів), Самбір (повіти Самбір, Стрий, Турка, Дрогобич). Область Тернопіль об'єднала округи: Тернопіль (повіти Тернопіль, Збараж, Скалат, Теребовля), Золочів (повіти Золочів, Радехів, Кам'янка-Струмилова, Броди, Зборів), Чортків (повіти Чортків, Бучач, Гусятин, Борщів, Заліщики), Бережани (повіти Бережани, Бібрка, Перемишляни, Рогатин, Підгайці), Станиславів (повіти Станиславів, Богородчани, Надвірна, Товмач, Городенка), Стрий (повіти Стрий, Жидачів, Сколе, Долина, Калуш), Коломия (повіти Коломия, Печеніжин, Косів, Снятин), Чернівці (повіти Чернівці, Кіцмань, Заставна, Вашківці, Серет, Вишня, Сторожинець). За участю Начальної команди УГА в січні 1919 р. створено 3 корпуси і 12 бригад³¹.

Духовну опіку над вояками здійснювало Зарядче преподобництва при Державному секретаріаті військових справ на чолі з о. Миколою Їжаком, якому підпорядковувалося новостворене Польове

³⁰ Вістник Державного Секретаріату Військових Справ. Станиславів, 1919. Ч. 6. С. 3–6; Буцманюк Ю. Залізнодорожна Військова Управа. *Українська Галицька Армія*. Вінніпег, 1958. Т. 1. С. 299–300.

³¹ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали: у 5-т. Івано-Франківськ, 2008. Т. 4: Збройні сили у боротьбі за свободу, незалежність, соборність / уклад.: О. Карпенко, К. Мицан. С. 50–51; Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919. С. 107–112; Шанковський Л. Українсько-Галицька Армія. С. 22–27, 326.

преподобництво Начальної команди. У галицьких корпусах створено референтури духівництва, у стрілецьких бригадах – відділи духівників, які обслуговували духовні потреби старшин і стрільців бойових підрозділів – куренів та сотень (батарей)³². Мобілізувати поборовців 1883–1900 р. н. армійським підрозділам допомагали повітові комісаріати³³.

Владним структурам ЗУНР протистояли представники ліворадикальних сил – нелегальні осередки Комуністичної партії Східної Галичини, які з весни 1919 р. діяли за фінансової та кадрової підтримки російської Ради народних комісарів, ЦК РКП (б), КП(б)У, ЦК КП(б)У³⁴. Нерідко вони ініціювали створення опозиційних до влади селянських, робітничих і військових рад. Владно-партійні структури більшовицької України неодноразово зверталися до галицького населення із проханням сприяти «революційному добровільному об'єднанню Галичини і України» в межах формування «Всесвітньої радянської соціалістичної республіки»³⁵.

Загалом, правові акти та діяльність центральних і місцевих органів влади ЗУНР довели політико-правову зрілість українців як політичної нації, їхню готовність до державно-соборного життя в умовах конституційної республіки.

Особливість владних трансформацій на Буковині, Закарпатті, Лемківщині. Перейняття влади на Буковині готувала Буковинська делегація УНРади, створена 19 жовтня 1918 р. у Львові й організаційно оформлена в Чернівцях за декілька днів, 21 жовтня. Вона складалася з депутатів обох палат австрійської Державної Ради, послів Буковинського крайового сейму та представників українських

³² Вістник Державного Секретаріату Військових Справ. Станиславів, 1919. Ч. 6. С. 6; Ч. 7. С. 5; Футулуйчук В. Українсько-Галицька Армія: військово-патріотичне виховання та вишкіл (1918–1920 рр.). Донецьк; Львів, 2000. С. 60–61.

³³ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали. Т. 4. С. 40, 45.

³⁴ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали: у 5 т. Івано-Франківськ, 2005. Т. 3. Кн. 2: Соціально-політичні процеси. Національно-культурне відродження / уклад.: О. Карпенко, К. Мицан. С. 182–183, 185–186, 191–192, 198–199; Литвин М. ЗУНР і Галицька СРР у геостратегії більшовицької Росії. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2009. Вип. 18. С. 101–118.

³⁵ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали: у 5 т. Івано-Франківськ, 2009. Т. 5. Кн. 1: Зовнішня політика і міжнародне становище. 1918–1919 р. / уклад.: О. Карпенко, К. Мицан. С. 379–392.

політичних партій краю, її головою обрано відомого письменника, педагога і громадського діяча, посла Буковинського крайового сейму Омеляна Поповича, а заступником – талановитого мовознавця і педагога, довоєнного голову Товариства вчителів вищих шкіл ім. Г. Сковороди на Буковині Агенора Артемовича³⁶. 24 жовтня до неї кооптовано ще 10 представників від православного духовенства, педагогів, правників, міщан та жінок і реформовано у Крайовий комітет. За його участю 3 листопада проведено в Чернівцях українське віче, яке висловилося за передачу влади УНРаді, злуку з Галичиною і якнайшвидшим об'єднанням із Наддніпрянською Україною, висловлено протест проти намагання інших народів, насамперед румунів, захопити українську територію краю (Заставнівський, Кіцманський, Вашковецький і Вижицький повіти повністю, Чернівецький і Серетський – за винятком румунських громад, а також українські громади Сторожинецького, Радівецького та Кимполунзьких повітів). Омеляна Поповича обрано президентом краю. 6–7 листопада 1918 р. Крайовий комітет трансформовано в Українську крайову національну раду на чолі з Агенором Артемовичем³⁷.

Новій українській владі протистояв румунський політикум на чолі зі сторожинецьким землевласником Янку Флондором, який 27 жовтня провів у Чернівцях збори Румунської Національної Ради, що проголосили Буковину «румунською землею», яка має об'єднатися з Банатом і Трансильванією в одну румунську область у складі Австро-Угорщини. Збройний наступ румунського війська 9–11 листопада 1918 р. призупинив діяльність української влади в Чернівцях і започаткував інкорпорацію краю до Румунії³⁸. Що-

³⁶ Павлишин О. Буковинська делегація. *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія* / голова редкол. М. Кугутяк. Івано-Франківськ, 2018. Т. 1: А–Ж. С. 199; Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України: змагання за українську державність на Буковині у спогадах очевидців (1914–1921 рр.). Одеса, 2008. С. 820–830; *Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті*. С. 15–22.

³⁷ Добржанський О. Соборницькі прагнення українців Буковини восени 1918 р. *Український історичний журнал*. 2009. № 1. С. 28–38; Добржанський О. Буковинське віче 3.11.1918. *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія* / голова редкол. М. Кугутяк. Т. 1: А–Ж. С. 200–201.

³⁸ Ботушанський В., Макар Ю. Буковина в українських національно-визвольних змаганнях. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2000. Вип. 6: *Західно-Українська Народна Республіка. Історія і традиції*. С. 125–127.

правда, місцева УНРада в Кіцмані проіснувала до 17 листопада; частину її членів румунська окупаційна влада заарештувала. Повна окупація завершилася на початку грудня 1918 р., коли румунське військо ввійшло до Вижниці та Путили. Нова влада заборонила діяльність українських партій і заарештувала кількох членів буковинської секції УНРади³⁹. Уряд ЗУНР та Директорія УНР виступили із протестом проти окупації території Північної Буковини.

У березні 1919 р. у тимчасовій столиці ЗУНР – Станиславові – створено Буковинську раду, яка прагнула консолідувати поневолене населення в боротьбі проти румунської окупаційної влади. Органом, який виконував функції ради, була президія на чолі з Омеляном Поповичем, його заступниками обрано Осипа Бурачинського й Агенора Артемовича (від січня виконував також обов'язки державного секретаря освіти та віросповідання ЗУНР), їм допомагали писарі Ізидор Цурканович і Михайло Кочерган, а також референти – Осип Безпалко (дипломатія), Ілько Попович (військові справи), Микола Драгомирецький (фінанси), Юрій Сербенюк (преса). Новий орган повідомив Директорії УНР про необхідність порозуміння з ним щодо вирішення проблем буковинських українців⁴⁰. Окремі дослідники вважають, що українському політикуму краю не вдалося утримати владу, бо Чернівці покинув і виїхав до Львова полк УСС, а мобілізацію до війська не було проведено. Натомість румунські політики на чолі з Я. Флондором зробили ставку не на переговори з українцями, а на окупацію краю румунським військом⁴¹.

Після відступу УГА та центральних органів влади ЗУНР/ЗОУНР за Збруч Буковинська (Українська) Національна Рада (голова – М. Кочерган) у серпні–листопаді 1919 р. поновила свою діяльність у тимчасовій столиці УНР – Кам'янці на Поділлі. До неї кооптовано Романа Жуковського (секретар), референтів – Олексу Штробеля (фінанси), Северина Івановича (військові справи), Івана Герасимовича (преса). Ця структура нерідко критикувала Є. Петрушевича в

³⁹ Добржанський О. Соборницькі прагнення українців Буковини... С. 37–38.

⁴⁰ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали. Т. 3. Кн. 2. С. 71–72; Патер І. Артемович Агенор. *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія* / голова редкол. М. Кутутяк. Т. 1: А–Ж. С. 81–82.

⁴¹ Добржанський О. Соборницькі прагнення українців Буковини... С. 36–37.

питанні співпраці УНР і ЗУНР⁴². Після окупації території УНР частина буковинських політиків виїхала до Відня.

Героїчною та водночас трагічною виявилася доля творців Гуцульської Республіки на Закарпатті, зокрема її президента, а згодом міністра народної оборони Карпатської України Степана Ключурака, який після Другої світової війни відбув ув'язнення у сталінських таборах за Полярним колом. У період розпаду Австро-Угорської монархії, восени 1918 р., у містечку Ясіня місцеві українські активісти роззброїли угорську жандармерію і прикордонну поліцію, сформували з недавніх військовослужбовців-українців гуцульську міліцію (близько 200 осіб, серед них були навіть євреї та німці) на чолі із С. Ключураком, яка розпочала перебрання влади і складів австрійської армії. Аналогічні відділи народної міліції створено в навколишніх селах. У листопаді сформовано Гуцульську народну оборону і Ясінську народну раду (Українську народну раду, Гуцульську народну раду) з осідком в місцевому кінотеатрі. За участю цих структур 8 листопада 1918 р. на площі проведено величаву маніфестацію під синьо-жовтими прапорами, на якій виступив С. Ключурак, закликавши гуцулів з'єднатися із своїми кровними братами-українцями, з'єднатися з Україною. Під вигуки «Най живе наша Україна!» учасники зборів підтримали цю пропозицію. Виступаючий, Василь Климпуш розповів про революційні події в Галичині. Тоді ж до місцевої УНРади кооптовано 42 члени, серед яких були педагоги, священник, сільські господарі, військовики; її головою збори рекомендували обрати С. Ключурака. Новообраний орган обрав Головну управу із 12 членів, призначив старостою містечка Дмитра Іванюка, обрав нотаріальний уряд і скарбника. Із членів Головної управи створено різні комісії: шкільну, лісову, лісових робіт, торговельну, адміністративну, а також військову, яку безпосередньо підпорядковано голові ради. За участю харчової комісії проведено контроль крамниць і продуктових складів, частину прихованого й реквізованого товару та худоби напередодні Різдва роздано військовим інвалідам, вдовам,

⁴² Брицький П., Добржанський О., Юрійчук Є. Буковинці в боротьбі за українську державність (1917–1922). Чернівці, 2007. С. 454–469; Павлишин О. Буковинська (Українська) національна рада у м. Кам'янець на Поділлі. *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія*. Т. 1: А–Ж. С. 200–201.

сиротам і старцям. Для нужденних безкоштовно виділено будівельні матеріали. Аналогічні сільські ради створено в Ізі, Бедевні, Дубовім та інших селах. Степан Ключурак відвідав у Станиславові голову уряду ЗУНР Сидора Голубовича, у якого попросив військової допомоги для підтримки української влади. Налагоджено контакти з редакцією часопису «Нове життя»; його співробітника і професора Станиславівської гімназії Костя Кисілевського призначено представником секції пропаганди з осідком у Станиславові й філіями в Ясіню та Лавочному. За його сприяння на Закарпаття надіслано чимало українських часописів і кількості українських підручників для народних шкіл⁴³.

В опозиції до української влади були не лише представники румунського та угорського політикумів, а й чимало українських інтелігентів: священників, вчителів і сільських господарів, які «орієнтувалися на Мадярщину». Це частково підтвердили збори з «русинською інтелігенцією» 10 грудня 1918 р. у Будапешті за участю «міністра для русинів» Ореста Сабова. Після гострих дискусій делегати не схвалили владну пропозицію «про державну приналежність Карпатської України до Мадярщини» (Угорського королівства), а С. Ключурак відмовився від пропозиції обійняти посаду секретаря в Міністерстві для русинів⁴⁴. Зазнала невдач «мадярська орієнтація» і в Сиготі 18 грудня 1918 р. на установчих зборах Мараморської руської (української) ради, головою якої обрано Михайла Бряжайка⁴⁵. Проукраїнську позицію більшості населення краю підтвердив Всеукраїнський конгрес у Хусті 21 січня 1919 р., який виступив за «злуку з Україною». Цього дня на допомогу Гуцульській Республіці прибув невеликий загін Галицької армії на чолі з поручником Нестором Рогужинським⁴⁶. На той час військо Гуцульської Республіки нараховувало 1 100 осіб, які на озброєнні мали, крім крісів, 5 кулеметів і 2 гармати. Влада Гуцульської Республіки підтримувала контакти не лише з урядом ЗУНР, а й УНР, які надіслали землякам на Закарпаття чимало продуктових транспортів. До речі, між Ясінем і Раховим тоді було встановлено залізничне сполучення, а між Ясінем, Станиславовим та Коломиєю щоденно курсували

⁴³ Ключурак С. До волі. Ужгород, 2009. С. 11–106.

⁴⁴ Там само. С. 107–111.

⁴⁵ Там само. С. 112–116.

⁴⁶ Там само. С. 145; Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. С. 73–74.

пасажирські потяги. Українська влада налагодила навчання у школах, пенсійне забезпечення, допомогу потерпілим від війни. До читалень надходили українські часописи і книжки. Про бажання закарпатських українців жити в соборній Україні ще раз засвідчив З'їзд угорських українців у Станиславові 7 травня 1919 р., на який прибуло 132 делегати із 62 громад. Його делегатів прийняв президент УНРади Є. Петрушевич, якому передано ухвалену з'їздом резолюцію з вимогою до Паризької конференції про приєднання «території Мадярщини, заселеної русинами-українцями» до України, а також якнайшвидший вивід румунських, угорських і чеських військ із Закарпаття⁴⁷. Однак збройна агресія сусідніх держав наприкінці 1918 р. – у першій половині 1919 р. призупинила українське державотворення на Закарпатті⁴⁸.

Наприкінці Першої світової війни у вир визвольного руху втягнуто і населення Лемківщини, де були створені т. зв. лемківські республіки – проукраїнська Вислоцька (Команчанська) і москвофільська Фльоринська (Лемко-Русинська). Влада першої – УНРада Сяноцького повіту – сформована на зібранні населення с. Вислок Великий, де підтримано прокламацію о. Пантелеймона Шпильки про необхідність долучитися до творення Української держави. Тоді ж священника обрано головою повітової ради, а вчителя Г. Судомира – керівником Українського повітового комісаріату. Наступного дня збори населення заснували озброєну поліцію на чолі з комендантом Андрієм Кирою, купцем із с. Команча, що мав досвід служби у війську. Сформовано також окружний комісаріат, який поширив свою владу на 35 сіл. Проукраїнські віча та зібрання відбулися також за участю громад Новосончівського, Горлицького, Грибівського, Ясельського, Кросненського повітів. Українські службовці і військовики прийняли присягу на вірність Україні. Пантелеймон Шпилька побував у тимчасовій столиці ЗУНР – Станиславові, де попросив Дмитра Вітовського надати українцям Лемківщини військову допомогу; немало лемків у час польсько-української війни вступило до Галицької армії, насамперед бойової групи «Лютовиська», яка сформувала бойові застави вздовж берегів Сяну. Влада Вислоцької Республіки призупинила функціонування 24 січня 1919 р.,

⁴⁷ Ключурак С. До волі. С. 156–157.

⁴⁸ Павлюк О. ЗУНР і політика Угорщини. *Україна в минулому*. Київ; Львів, 1995. Вип. 7. С. 33–35.

коли польське військо захопило с. Команчу, а чимало її прихильників було заарештовано⁴⁹.

Владу москвофільської Фльоринської Республіки репрезентували Руські ради кількох сіл із центром у с. Фльоринка. Там також сформовано «Русський уряд» на чолі з президентом Ярославом Качмариком, що толерував москвофільський політичний рух. Ця «республіка» проіснувала до березня 1920 р., коли польська влада арештувала її провідників⁵⁰. Територія Лемківщини була введена до державно-політичного організму Польщі.

Інкorporація західних земель України до Румунії, Угорщини та Чехословаччини стала можливою ще й тому, що уряд ЗУНР прагнув налагодити з ними торгіву співпрацю, зокрема термінове постачання зброї та амуніції для українського війська, пообіцявши за це нафту і продукти.

Владні структури ЗУНР в еміграції. Після військової окупації Східної Галичини органи влади ЗУНР (Галицької Республіки) перебралися до Відня. Від 25 липня 1920 р. до 30 квітня 1923 р. там діяв коаліційний еміграційний уряд – Колегія уповноважених диктатора ЗУНР, яка виконувала функції не лише виконавчої, а й законодавчої влади, створена спеціальним розпорядженням Є. Петрушевича, який і очолив уряд. До нього ввійшли уповноважені: Степан Витвицький (закордонні справи; від 1921 р. – Кость Левицький, який також очолив колегію), Володимир Сінгалеви́ч (фінанси, торгівля, промисли), Осип Назарук (преса та пропаганда; від 1921 р. – Ярослав Підляшецький), Йосип Ганінчак (внутрішні справи, судівництво, освіта, віросповідання, рільництво, пошта і телеграф, шляхи та публічні роботи), Роман Перфецький (референт для зв'язку з краєм, 1921 р. він також перейняв обов'язки Йосипа Ганінчака). У 1921 р. проблеми освіти перейшли до обов'язків Степана Смалъ-Стоцького, а політичним референтом зв'язку із краєм призначили Олександра Марітчака. У 1922 р. склад колегії знову оновився: Станіслав Сінгалеви́ч став відповідальним за внутрішні справи, Олександр Сероїчковський – за фінанси, Роман Перфецький – за пресу та пропаганду, Ярослав Підляшецький – за зв'язок

⁴⁹ Любчик І. «Лемківські республіки». *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія* / голова редкол. М. Кутутяк. Івано-Франківськ, 2019. Т. 2: 3–О. С. 411–412.

⁵⁰ Там само. С. 412–413.

із краєм. Складовою уряду була Військова канцелярія на чолі з отаманом Ярославом Селезінкою (вирішувала проблеми інтернованих скитальців УГА в Чехословаччині) та Президіальна канцелярія на чолі з Левом Петрушевичем. Кодифікаційна комісія при уряді готувала владні законопроекти. За відсутності диктатора в осідку уряду функції державної влади виконувала Колегія уповноважених⁵¹.

Активною була зовнішня політика еміграційного уряду: готували і відряджалися за кордон місії та посольства, для закордонної преси писали комунікати (про зловживання окупаційної влади під час перепису населення в Східній Галичині, про опір населення Східної Галичини польським окупантам та ін.), публікувалися редакційні статті до урядового часопису «Український прапор», аналітичні урядові реферати: «Теорія торговельного балансу Східної Галичини» (1920), «Економічне становище селян Східної Галичини навесні 1921 р.», «Польський перепис у Східній Галичині», «Нищення землеволодіння під польською окупацією: колонізація», «Політичні арешти і репресії» (1921), «Нищення сільськогосподарської продукції польською окупаційною владою» (1922), «Стан української школи під теперішню пору» (1923) та ін.⁵².

В австрійській столиці наприкінці 1919 р. реанімовано ще один представницький орган влади – УНРаду, головою якої обрано Євгена Левицького (згодом його змінив Лев Левицький), а заступником – Теофіля Окуневського. В її засіданнях брали участь відомі галицькі правники, педагоги, фінансисти, журналісти, військовики. В офіційних документах і пресових виданнях вона фігурувала під назвами «Закордонна група Української Національної Ради» або «Збори членів УНРади у Відні». Її депутати підготували численні

⁵¹ Павлишин О. Євген Петрушевич (1863–1940). Ілюстрований біографічний нарис. Львів, 2013. С. 258–259; Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: Історія / відп. ред. О. Карпенко. Івано-Франківськ, 2001. С. 346–373; Кугутяк М. Українська націонал-демократія. Київ; Івано-Франківськ, 2004. С. 134, 176–207; Дерещук Т. Колегія уповноважених диктатора Західно-Української Народної Республіки. *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія* / голова редкол. М. Кугутяк. Т. 2: 3–О. С. 238–240; Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали. Івано-Франківськ, 2005. Т. 3. Кн. 1: Соціально-економічні відносини і визвольні змагання / уклад.: О. Карпенко, К. Мицан. С. 330.

⁵² Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали. Т. 3. Кн. 1. С. 369–616.

протестаційні ухвали проти передачі Галичини під польську юрисдикцію, на захист інтернованих українців, проти репресій у краї, які традиційно надсилали до Ради послів у Париж, урядів і парламентів зарубіжних країн⁵³. Паралельно у Львові продовжувала діяльність Львівська делегація УНРади, яка неодноразово зверталася до нової польської влади із проханням вирішити культурно-освітні та гуманітарні проблеми населення⁵⁴. Ухвала Ради послів від 14 березня 1923 р. призупинила діяльність еміграційного уряду ЗУНР, його дипломатичних структур. Досвід тогочасного українського державотворення намагалися стерти в пам'яті галичан не лише польські, а й радянські державно-політичні структури.

Микола Литвин

⁵³ Павлишин О. Євген Петрушевич (1863–1940). С. 254–255.

⁵⁴ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали. Т. 3. Кн. 1. С. 325–327, 333–336.

РОЗДІЛ 5

**ПІД ПОКРОВОМ КРЕМЛЯ:
СИСТЕМА ВЛАДИ Й УПРАВЛІННЯ
ГАЛИЦЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ
РАДЯНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ**

«Терористичний централізм»: формування та функції Галревкому. Повалення самодержавства й кількомісячна побудова територіальної автономії України в Російській Федеративній Республіці, а 1918 р. проголошення незалежної УНР і ЗУНР викликало серед мільйонів українців справжню ейфорію та патріотичний запал. Натомість вожді більшовицької Росії замість обіцяного укладення миру і припинення імперіалістичної війни фактично почали війну громадянську – не менш жорстоку воєнно-політичну експансію на постімперські терени Росії й Австро-Угорщини. При цьому новітні адепти комуносоціалізму свої загарбницькі цілі прикривали ідеєю творення нових національних чи незалежних локальних «радянських» республік – харківської УНР (згодом – УСРР), Донецько-Криворізької, Таврійської, Галицької Соціалістичних Республік тощо. Один із командирів російсько-більшовицького війська, донедавна підполковник царської армії Михайло Муравйов, розгортаючи наступ на територію небільшовицької УНР, видав цинічний наказ: «Цю владу ми несемо з далекої півночі на вістрях своїх штиків, і так, де її встановлюємо, всемірно підтримуємо її силою штиків»¹.

Власне в розпал російсько-української (першої більшовицько-української) війни, у січні 1918 р., УЦР проголосила в Києві самостійність УНР, але так і не змогла провести Всеукраїнські установчі збори, які мали усталити народовладдя та демократичні процеси в

¹ Христюк П. Українська революція. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. Відень, 1921. Т. 2. С. 149; Водотика Т., Головка В., Кульчицький С., Якубова Л. Українське століття (1921–2021). Витоки, уроки, перспективи державотворення. 2-ге вид. Київ, 2022. С. 28–54.

новій національній державі. Натомість російський Раднарком, більшовицькі лідери Володимир Ленін і Лев Троцький почали нав'язувати секретаріату УСРР, ЦК КП(б)У політику «поганого терористичного централізму»². Аналогічною стала політика маріонеткової ГСРР, «влада» якої була експортована з більшовицького Харкова за погодженням Кремля. Вказана «республіка» мала прокласти шлях світовій соціалістичній революції через Галичину до Угорщини, Польщі й Баварії, а згодом приєднатися до Країни Рад. Вона повинна була також пригасити серед населення регіону пам'ять про державотворення ЗУНР, її злуку з УНР.

Ідеологічне забезпечення «визвольного походу» мали здійснювати різні галицькі комуністичні структури, які фінансово й організаційно підтримували радянсько-більшовицькі органи Російської і Української Республік: Тимчасовий комітет комуністів Східної Галичини, Українська комуністична партія Прикарпаття, Комуністична партія більшовиків Галичини і Буковини, Крайова організація Наддністрянщини Української комуністичної партії (боротьбистів), різноманітні Галбюро і Галоргкоми тощо, які намагалися дискредитувати владу ЗУНР, її провідника Євгена Петрушевича, що ніби-то «продався» білогвардійському генералу Антонові Денікіну³. Питання про формування майбутнього керівного органу ГСРР – Галревкому – розглядали в Харкові ще 4 квітня 1920 р., тобто до початку радянсько-польсько-української війни, на засіданні Тимчасового бюро ЦК КП(б)У за участю Християна Раковського, Олександра Шумського, Станіслава Косіора та ін., на якому ухвалено рішення сформувати Галревком у складі п'яти осіб (трьох обрали, а недавнього діяча ЗУНР лівих поглядів Осипа Устияновича та комуніста-галичанина Івана Сіяка призначили). Передбачалося, що Галревком «ніякого відношення не матиме до армії, ніяких прав і функцій органу влади й існує як політичне представництво»⁴. Однак після квітневих подій на польському фронті (перехід двох бригад ЧУГА до польсько-українського війська), 11 травня 1920 р., Політбюро ЦК КП(б)У, заслухавши доповідь Івана Сіяка, вирішило

² Грушевський М. На порозі Нової України. Гадки і мрії. Київ, 1991. С. 78–79.

³ Галицький комуніст. 1919. 10 травня, 8 червня; 1920. 5 березня, 2 квітня, 3 квітня

⁴ Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). Ф. 17. Оп. 12. Д. 681. Л. 59.

створення Галревкому тимчасово призупинити. Галичан-військовиків і недавніх полонених, які залишилися на території України, перекинути в Росію, сформувати з них запасну бригаду, яку згодом використати для «визвольного походу» в Галичину і її радянзації. Однак 30 червня 1920 р. на засіданні ЦК КП(б)У в Харкові таки ухвалили постанову про утворення Галревкому. Щоправда, щодо його особового складу згоди не досягли. Станіслав Косіор виступив категорично проти входження до нього колишніх старшин Легіону УСС, УГА і навіть ЧУГА. Врешті Галревком сформували в Харкові за тиждень, 8 липня 1920 р., на спільному засіданні Галревкому та Політбюро ЦК КП(б)У у складі наддніпрянських і галицьких комуністів: Володимира Затонського (голова), Михайла Барана, Арнольда Баралія, Федора Конара, Михайла Левицького, Казимира Литвиновича, Івана Немоловського⁵. 15 липня Галревком ухвалив постанову про створення ГСРР. Наступного дня після бесіди з В. Затонським В. Ленін на засіданні ЦК ВКП(б) затвердив склад і план діяльності, ухвалу про виділення йому 50 млн крб. 18 липня червоноармійці розповсюдили у прифронтовій зоні листівку «До селян і робітників Галичини!» (наклад 50 тис. прим.), у якій сповіщалося, що вони вже громадяни радянської республіки й мають зустрічати «гідно і достойно пролетарську Червону армію»⁶. Більшість україно- й польськомовних листівок та військових газет тоді друкували в Кам'янці-Подільському, у штабі 14-ї армії, куди В. Затонський виїхав із деякими членами Галбюро. Галревком розпочав свою практичну діяльність і проголошення декларацій та постанов лише після того, як зібрався майже в повному складі у Тернополі 8 серпня 1920 р. Іван Немоловський доповів Галбюро при ЦК РКП(б) Олександрові Пушкарю, що «Галревком в середині липня з Харкова виїхав до Вінниці, звідти до Жмеринки і прибув у Тернопіль 8 серпня»⁷. На той час його члени ще жодного разу не збиралися у повному складі: В. Затонський як член

⁵ Там само. Л. 1; Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 172. Арк. 1, 14.

⁶ Тищик Б. Галицька Соціалістична Радянська Республіка (1920 р.). Львів, 1970. С. 65–66; Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Ф. 2189. Оп. 1. Спр. 44. С. 64–65.

⁷ Під прапором Жовтня. Документи і матеріали / відп. ред. О. Карпенко. Львів, 1957. Т. 1. С. 344.

Революційної військової ради (Реввійськради) 14-ї армії був на Південно-Західному фронті. Між іншим, 31 липня він також очолив Галоргком ЦК КП(б)У і в листі до С. Косіора писав: «Прошу відрегулювати питання про Галоргбюро. Я поки що самовільно оголосив себе головою замість Кона, хоча не його членом»⁸. Казимир Литвинович та Іван Краснокутський усе ще перебували в Москві, Федір Конар – у Києві. У Харкові, де містився уряд більшовицької України і ЦК партії, були лише І. Немоловський та М. Баран (деякий час). Вони й склали Галревком, про що свідчать підписи під усіма документами І. Немоловського, який писав 14 липня 1920 р. до Галбюро в Москві: «Реввійськрада Південно-Західного фронту [опікувалася Галревкомом – *М. Л.*] запевняє, що за два тижні буде у Львові. Гоніть наших людей з Москви до Києва»⁹. Однак столицю ГСРР довелося розмістити не у Львові, який обороняв добре озброєний польський гарнізон, а в Тернополі, неподалік кордону.

Російський слід у творенні Галревкому ще раз підтверджують документи 14-ї армії з фондів Російського державного військового архіву. Серед них – протоколи засідань Галбюро Південно-Західного фронту спільно з політвідділом армії. Один із них, від 28 липня 1920 р., свідчить, що на засідання у Жмеринці за участю Михайла Горбунова (член Реввійськради 14-ї армії), Михайла Барана, Никифора Гірняка, Омеляна Паліїва, Федора Конара було ухвалено: «Галбюро при політвідділі К. Литвиновича, І. Немоловського вважати Галревкомом»¹⁰. За кілька днів, 31 липня, В. Затонський телеграфував Й. Сталіну та С. Косіору: «Прошу відрядити до мене галичан. Тут в Галревкомі страшне безлюддя»¹¹. Зрештою, у постанові засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 3 серпня 1920 р. за участю С. Косіора, Г. Петровського, В. Чубаря прийнято рішення утворити у Львові нелегальний партійний центр – ЦК КПСГ, до якого кооптовано членів Галревкому й О. Шумського, недавнього діяча УЦР, а від березня 1920 р. члена КП(б)У¹². Згідно з повідомленням Польового управління 14-ї армії, В. Затонський виїхав до Тернополя

⁸ РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 61. Д. 1. Л. 80.

⁹ Российский государственный военный архив (РГВА). Ф. 199. Оп. 1. Д. 48. Л. 14.

¹⁰ РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 61. Д. 1. Л. 78.

¹¹ РГВА. Ф. 199. Оп. 1. Д. 48. Л. 27.

¹² Там само. Л. 13.

3 серпня 1920 р. і лише 11 серпня 1920 р. у цьому місті відбулося засідання ЦК КПСГ, яке перезатвердило склад Галревкому на чолі з В. Затонським¹³. До Галревкому планували також залучити представника Тимчасового революційного комітету Польщі, з яким намагалися налагодити співпрацю¹⁴. До речі, окремі документи радянського походження доводять, що Галревком був репрезентантом не так цивільної, як «військової влади». В одному з листів Управління справами Раднаркому УСРР від 17 серпня 1920 р. цей орган влади названо Галревкомом 14-ї армії¹⁵.

Зауважмо, що спеціально для членів Галревкому владні органи УСРР виділили напередодні поїздки вагоном першого класу до Тернополя продуктові набори: 250 пудів сала, 300 пудів борошна, 200 пудів круп, 450 пудів цукру, а також по 200 цигарок на кожную особу і партію свічок¹⁶.

У Галревкомі було сформовано такі відділи: закордонних справ, фінансовий (із бухгалтерією), земельний, продовольчий, торговельно-промисловий, праці та соціального забезпечення, юстиції, народного здоров'я, шляхів, організаційно-політичний (у формі управління); на правах відділів діяли Рада народного господарства і Надзвичайна комісія з боротьби з контрреволюцією. Невдовзі до них долучилися нові відділи: внутрішніх справ, військовий, робітничо-селянська інспекція, народної освіти, пошти і телеграфу. Його структурним підрозділом було й Всегалвидав, яке складалося з голови і 2 членів (згодом апарат розширено до 28 осіб), яких призначав Галревком. Як бачимо, до середини вересня в Галревкомі започатковано діяльність 18 відділів, назви яких майже збігалися з наркоматами більшовицької Росії¹⁷. Їх розміщено в різних будівлях по вул. Словацького, 2, 4, 6, 12, Шевченка, 2, 4, 22, Святоіванівській, 4, 6, Коцюбинського, 3, 5, Шашкевича, 7, Лесі Українки, 8, а також у Домініканському костелі¹⁸.

¹³ РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 61. Д. 681. Л. 28.

¹⁴ ЦДАВО України. Ф. 257. Оп. 2. Спр. 193. Арк. 11–12.

¹⁵ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали / відп. ред. О. Карпенко. Івано-Франківськ, 2005. Т. 3. Кн. 2. С. 271–273.

¹⁶ ЦДАВО України. Ф. 2189. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 130; Спр. 17. Арк. 2.

¹⁷ ЦДАВО України. Ф. 2189. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 35; Спр. 44. Арк. 137–138, 183; Тищик Б. Галицька Соціалістична Радянська Республіка (1920 р.). С. 78–81; Верига В. Галицька Соціалістична Советська Республіка. Нью-Йорк, 1986. С. 62–86.

¹⁸ ЦДАВО України. Ф. 2189. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 35.

Окремі відділи ділилися на підвідділи, комітети і комісії, які відповідали за розробку законодавчих документів: декретів, постанов, статутів тощо. Вказані структури діяли за принципом єдиначальності й колективного керівництва. Військовий, внутрішніх справ і транспортний відділи одноосібно очолювали керівники. Відділом пошти і телеграфу, Всегазвидавом керували колегиї. Фінансовим та народної освіти – спільно завідувачі з колегіями¹⁹. До кадрових рішень активно долучався ЦК КПСГ, який активно фінансували і зміцнювали кадрово більшовицькі республіки Росії та України. Представники Галревкому їздили до партійно-радянських органів Москви на погодження різних кадрових і фінансово-господарських питань²⁰.

Згідно з більшовицькими поглядами на місцеве самоуправління, владу у ГСРР зосередили в надзвичайних органах – ревкомів (організовано 20 повітових, 48 містечкових, 2 залізничних і понад 600 сільських). Зазвичай їх обирало населення на сходинах під контролем військових або чекістів²¹. Керуючись ідеями пролетарського інтернаціоналізму, Галревком підтримував обрання до місцевих ревкомів, інших органів влади не лише українців, а й зuboжілих поляків і євреїв, як це відбулося в Перемишлянах, Поморянах, Стрию та інших населених пунктах Львівщини. Поляки лівих поглядів – Арнольд Бараль, Казимир Литвинович, Ян Губер – також працювали в центральних органах влади республіки²². Членами ревкомів забороняли обирати польських війтів, священнослужителів, службовців й агентів колишньої поліції та жандармерії, а також «експлуататорів чужої праці» (підприємців, банкірів, куркулів тощо). Аналізуючи декрети й розпорядження Галревкому в ті дні, пересвідчуємося, що вони нагадують відповідні документи Раднаркомів радянських республік Росії та України, тобто відірвані від реальності, незабезпечені обґрунтованою правовою базою, діяльністю місцевих виконавчих структур, до яких нерідко обирали (або призначали) нефахівців і навіть військовослужбовців.

¹⁹ Тищик Б. Галицька Соціалістична Радянська Республіка (1920 р.). С. 82; ЦДАВО України. Ф. 2189. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 137–183.

²⁰ Там само. Спр. 34. Арк. 15; Спр. 44. С. 35–47, 61–62.

²¹ РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 61. Д. 681. Л. 29, 31, 36.

²² Klimecki M. Galicyjska Socjalistyczna Republika Rad. Okupacja Małopolski (Galicji) Wshodniej przez Armię Czerwoną w 1920 roku. Toruń, 2006. S. 148–149.

Декрет № 1 Галревкому проголосив не лише зміну державного устрою та польської влади, а й декларував ліквідацію приватної власності на засоби виробництва, передачу у «всенародну власність» фабрик, заводів, банків, рудників. Однак влада намагалася націоналізувати не лише великі та середні промислові підприємства, а й дрібні, зокрема побутові та торговельні, що завдало багатьом польським і єврейським підприємцям економічної та моральної шкоди. Контроль за виробництвом почали здійснювати фабрично-заводські комітети, наспіх обрані профспілки. Для пришвидшення відбудови господарських об'єктів, ліній зв'язку влада організовувала комуністичні суботники та недільники. Зареєстрованим безробітним почали надавати грошові допомоги або харчові пайки²³.

Практично не вирішувалося питання декларованого права на землю. Лише частина зубожілих селян отримала наділи землі, які було націоналізовано в заможних поляків, власників фільварків і монастирів, насамперед римо-католицьких. Водночас розпочато створення перших сільськогосподарських комун, до яких переважно вступали без- або малоземельні українські селяни. На базі старих кооперативних структур розпочато створення Галицького кооперативного комітету, який мав допомагати владі перерозподіляти продукти, які здебільша скеровувалися для війська²⁴. В окремих селах створювалися комітети бідноти (переважно у складі трьох осіб) або незаможних селян – комнезами²⁵.

Окремим декретом Галревкому скасовано обов'язковість державної мови, а всі мови населення оголошено рівноправними. Впровадження державної української мови урядом ЗУНР засуджено й визнано антинародним. Діловодство в органах влади вели найпоширенішими мовами – українською і польською, інколи російською; основні законодавчі акти видавали головними мовами краю: українською, польською і єврейською (ідишем). Військові накази та розпорядження – російською. Ворогами народу оголошено

²³ Тищик Б. Галицька Соціалістична Радянська Республіка (1920 р.). С. 111–115.

²⁴ ЦДАВО України. Ф. 2189. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 4–6.

²⁵ Державний архів Тернопільської області (Держархів Тернопільської обл.). Ф. Р-2827. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 2–3, 18, 36–38; ЦДАВО України. Ф. 2189. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 5.

тих, хто пропагував «національну ворожнечу і ненависть серед пролетарських мас»²⁶.

Соціалістична влада прагнула обмежити суспільну роль і соціальні функції Римо- і Греко-Католицької та інших Церков. Декретом № 2 від 1 серпня 1920 р. Галревком відокремив Церкву від держави та школи, оголосив народним добром всі маєтки Церков і релігійних організацій, декларував свободу віри та свободу незнання жодної віри, заборонив будь-які церковно-релігійні обряди в державних установах і громадських організаціях. Реєстрацію шлюбу, народження та смерть людей передано від Церкви до місцевих органів влади²⁷.

Владні функції також виконували повітові партійні комітети (партійні трійки), містечкові (підрайонні) парткоми, а також комуністичні гуртки в радянських установах й навіть профспілкових організаціях. Як свідчать партійні звіти, представники місцевого населення поповнювали «партійні сили» неохоче. Зокрема, у Тернопільському повіті виявилось охочих 21 особа, Чортківському – 8 осіб, Бережанському і Зборівському – по 7, Скалатському – 6, Борщівському, Бродівському, Заліщицькому і Городенківському – по 5, Бучацькому і Сокальському – по 4 особи, Тербовлянському, Рогатинському і Золочівському – по 3, Перемишлянському – лише 2. Приїжджі комуністи працювали у відділах Галревкому, Секретаріаті й Організаційному бюро Центрального комітету партії та галицьких червоноармійських куренях. Для праці серед населення ЦК встановив «інститут інструкторів праці на селі» і «спеціальний інститут інструкторів – організаторів серед жіноцтва». Організаційна комісія ЦК нерідко реєструвала не лише партійців, а й евакуйованих і біженців – потенційно партійців²⁸. У Москві залишено «свого уповноваженого», який здійснював зв'язки з виконавчим комітетом III Комуністичного інтернаціоналу і ЦК РКП(б)²⁹.

Створення органів правопорядку і силових структур. Згідно з декретом № 18 від 28 серпня 1920 р., правопорядок у республіці мали здійснювати нові народні суди і з'їзди народних суддів, революційні трибунали, касаційний трибунал. Судові органи повинні

²⁶ Тищик Б. Галицька Соціалістична Радянська Республіка (1920 р.). С. 74.

²⁷ Під прапором Жовтня. С. 371–372.

²⁸ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Т. 3. Кн. 2. С. 281–284.

²⁹ Там само. С. 285.

були комплектувати винятково зі середовища трудового населення без огляду на національність, віросповідання чи стать. На той час бракувало професійних суддів і адвокатів, оскільки майже всі польські службовці виїхали на захід. Тому нерідко юридичну практику провадили відділи правової поради при ревкомках, які мали реорганізовуватися в народні суди. До кандидатів у народні судді висували суворі вимоги: мати право обирати і бути обраним до органів влади ГСРР, мати політичний досвід роботи у пролетарських організаціях, Компартії, профспілках, робітничих кооперативах, заводських комітетах чи радянських установах, мати теоретичну підготовку для виконання обов'язків суддів. Народним суддям у межах дільниць були підсудні всі кримінальні та цивільні справи, а також неспірні, зокрема ствердження факту або події, легалізація підписів і затвердження копій. Останні функції вони виконували за відсутності нових нотаріатів. Народний суддя мав право одноосібно вирішувати справи про розлучення, проводити попереднє слідство щодо кримінальних справ, перевіряти законність затримання осіб під вартою і у випадку безпідставності затримання – звільняти їх із-під варті, здійснювати нагляд за діяльністю міліції. Попереднє слідство за кримінальними справами вели народні слідчі, згруповані у слідчі комісії. Народних слідчих обирали місцеві органи влади. Розслідування незначних злочинів належало до обов'язків міліції. У термінових випадках народний суд сам проводить слідство. Виконання вироків покладали на органи міліції, а рішення щодо цивільних справ – на судових виконавців, яких мали обирати на з'їздах народних суддів³⁰. Однак запланованого реформування судочинства за кілька тижнів так і не провели³¹. Тому судові функції реально виконували товариські мирові суди, або «полюбовні суди» (так їх називало населення), які здебільш обиралися в селах і містечках на зборах уповноважених до голосування громадян у кількості трьох–п'яти осіб зі середовища бідноти³². Оскільки Кримінального кодексу в республіці не було, то вибір міри покарання чи звільнення підозрюваної особи відбувалися на підставі т. зв. революційної совісті та правосвідомості.

³⁰ Під прапором Жовтня. С. 456–465.

³¹ Тищик Б. Галицька Соціалістична Радянська Республіка (1920 р.). С. 96–101.

³² Держархів Тернопільської обл. Ф. Р.-2369. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 1, 33; Ф. Р-2286. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 10.

Важливою функцією Галревком вважав боротьбу з «буржуазією» і «контрреволюційними елементами». Наприкінці липня 1920 р. І. Немоловський надіслав прохання до Реввійськради 14-ї армії «організувати два концтабори: у Вінниці – для лояльних галичан, і в Харкові – для ненадійних»³³. У ті дні Володимир Затонський звернувся до Харкова із проханням надіслати «для організації чекістської роботи» з Одеси Миколу Яковлева (Епштейна), який 1919 р. був членом Реввійськради 14-ї армії і, як вважав голова Галревкому, добре зарекомендував себе під час очистки Одеси від «ворогів радянської влади і розбирається в проблемах Галичини»³⁴.

Із вересня завідувач відділу Галревкому М. Левицький надіслав до Москви перший звіт про діяльність органів Надзвичайної комісії в Галичині, де повідомляв: у повітах утворено ревкоми, тісно пов'язані з Галицькою надзвичайною комісією, що мають завдання боротися з контрреволюціонерами, саботажниками, спекулянтами, шпигунами тощо. У доданій «Інструкції» показано форми й методи: обшуки, арешти, облави, конфіскація майна арештованих, нагляд за людьми, адміністративні та кримінальні карі. Додано також списки сотні осіб у Тернополі, які підлягали репресіям: перша класа (категорія) – власники підприємств, аптек, поміщики; друга – власники землі, шевці, пекарі; третя – купці. Окремий список визначав «буржуазний елемент» – купців, шинкарів, переважно євреїв і поляків³⁵. Надзвичайна комісія також виконувала функції найвищої судової інстанції з розгляду контрреволюційних і кримінальних справ. Однак радикальна зміна на фронті – широкий вересневий контрнаступ польсько-українського війська – не дала Галицькій надзвичайній комісії (голова – Сергій Лебединський) «очистити» місто і загалом республіку від «ворогів народу». Особливе обурення галичан спричиняло залучення «буржуазії» до примусових робіт, а також масові реквізиції коней, майна (прикрас, посуду, меблів) заможних міщан. Частину з них, зокрема золоті та срібні годинники, В. Затонський любив видавати підлеглим – водіям, провідникам службових вагонів. Реквізовані мило, сірники, чай, шоколад, вино, тканини, сорочки переважно реалізовували

³³ РГВА. Ф. 199. Оп. 1. Д. 48. Л. 3.

³⁴ Там само. Л. 39.

³⁵ РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 62. Д. 3. Л. 4–16.

через магазин. Мед і пиво передавали війську й безкоштовним ідальням для бідноти³⁶.

Надзвичайній комісії активно допомагали місцеві команди міліції. Сільську і містечкову обирали в кількості 5–10 осіб, у більших населених пунктах кількість збільшено до 15 осіб³⁷. До виборів міліціонерів долучалися не лише цивільні органи, а й представники політвідділів військових частин 14-ї армії. Чимало клопоту владі, зокрема її силовим структурам, завдавали і прибулі зі сходу – з Росії та більшовицької України – численні «авантюристи», проститутки, яких доводилося арештовувати або «виховувати»³⁸.

Відзначу і те, що незадовго до панічного відступу влади за Збруч постановою Політбюро ЦК КПСГ від 10 вересня партія (близько 230 членів і 250 кандидатів; партійний апарат ЦК – 21 особа) несподівано була розпущена як «засмічена» інтелігентськими та міщансько-націоналістичними елементами³⁹. Йшлося, зокрема, про вихідців з УПСР, т. зв. боротьбистів, один із яких – Карло Саврич (Максимович) – певний час очолював перший ЦК КПСГ у Станиславові. Як відомо, того ж року під тиском Комінтерну й фактично ЦК КП(б)У партія боротьбистів саморозпустилася; її вихідці заважали Москві та Харкову контролювати й діяльність КПСГ. Майже всіх галицьких комуністів «командировано» до 14-ї армії⁴⁰. Незначна кількість комуністів, прихильників націонал-комунізму таки залишилася у Східній Галичині.

У «республіці» формувалися й апарати «військової влади», зокрема за участю командування Київського округу – військкомати, які мали допомогти здійснити приховану мобілізацію. Галревком намагався також сформувати ЧУГА, яка б мала допомагати робітничо-селянській армії більшовицької Росії. Однак боячись протестів місцевого населення, яке не довіряло більшовицькій владі, Галревком вирішив «мобілізацію в Галичині не проводити, добровольців приймати обережно»⁴¹. Водночас Галревком намагався залучати до радянзації краю

³⁶ ЦДАВО України. Ф. 2189. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 1–6; Спр. 39. Арк. 3–7.

³⁷ Тищик Б. Галицька Соціалістична Радянська Республіка (1920 р.). С. 89–90.

³⁸ Klimecki M. *Galicyska Socjalistyczna Republika Rad*. S. 187.

³⁹ ЦДАГО України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 23; ЦДАВО України. Ф. 2189. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 17.

⁴⁰ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Т. 3. Кн. 2. С. 284; Зайцев О. *Україні в Сеймі та Сенаті Польщі (1922–1939)*. Львів, 2022. С. 56.

⁴¹ РГВА. Ф. 199. Оп. 1. Д. 48. Л. 27.

галичан із Росії та України, багато з яких були або вважалися формально комуністами. На початку серпня В. Затонський засипав телеграмами й листами В. Леніна, Л. Троцького, Ф. Дзержинського, Галбюро при ЦК РКП(б), бажаючи скерувати до Тернополя сформовані у Казані в Запасній армії галицькі частини, ув'язнених у Кожухівському концтаборі (під Москвою) старшин ЧУГА і взагалі галичан, передусім членів партії. Московські чиновники виконали його прохання. 10 серпня секретар ЦК РКП(б) Микола Крестинський розіслав усім губернським парткомам Росії телеграми: «У зв'язку з утворенням Радянської влади у Східній Галичині ... ЦК пропонує в дводенний термін провести мобілізацію всіх комуністів-галичан (уродженців Східної Галичини й русинів з Буковини) віком 18–40 років і скерувати їх у розпорядження ЦК РКП(б). Сімей з собою не брати»⁴².

Невдовзі завідувач військового відділу Галревкому М. Баран доповідав В. Леніну в Москву і Й. Сталіну до Харкова: з Казані до Вінниці прибув перший галицький запасний батальйон (1 500 бійців), який буде поповнено. Сформовано 3 стрілецькі галицькі батальйони по 300 бійців у кожному, 2 з яких скеровано до Тернополя, 1 – до Чорткова. На території Галичини формують військкомати, зокрема в Тернополі, Чорткові, Гусятині, Заліщиках, Борщеві, Збаражі, Теремовлі, які приступили до роботи – почали приймати до війська лише добровольців⁴³. Згідно з радянськими джерелами, до ЧА зголосилося: у Підгаєцькому повіті – 300, Бродівському – 200, Теремовлянському – 176, Гусятинському – 36 осіб⁴⁴. Із місцевих добровольців і прибулих із Казані вояків у Тернополі сформували невеликий військовий гарнізон. 8 вересня В. Затонський повідомляв Реввійськраду 14-ї армії, що «охорону м. Тернополя, варту службу і патрулювання здійснюють 1-й і 2-й галицькі батальйони ... Формуємо новий батальйон»⁴⁵. Він доповідав також Й. Сталіну, що в Тернополі сформовано 1-шу Галицьку стрілецьку бригаду⁴⁶. Загалом до ЧА вступило небагато галичан. Чоловіків-українців і поляків бракувало в містах і особливо в селах ще від Першої світової війни.

⁴² РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 61. Д. 3. Л. 57.

⁴³ Там само. Д. 8. Л. 13–15.

⁴⁴ Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр. / відп. ред. Ю. Кондуфор. Київ, 1970. Т. 3. С. 356.

⁴⁵ РГВА. Ф. 199. Оп. 1. Д. 8. Л. 104, 112, 124.

⁴⁶ Там само.

За кошти уряду більшовицької Росії відремонтовано залізничний шлях від Волочиська до Тернополя, на відкриття якого 22 вересня 1920 р. прибув комісар Начальної експлуатації залізничної служби РСФСР⁴⁷. Патронат над вказаним проектом здійснював відділ шляхів Галревкому. Реанімований залізничний шлях мав допомогти передислокації червоноармійських частин на захід. Однак вересневий наступ польсько-українського війська ще раз підтвердив небажання більшості галицьких українців боронити більшовицьку владу промосковської ГСРР.

Місцеве «самоуправління». На засіданні Галревкому 1 серпня 1920 р., яке, очевидно, відбулося у прифронтовому вагоні поза межами «республіки», прийнято тимчасову інструкцію «Про організацію органів Радянської влади», яка, на відміну від РСФСР і УСРР, залишила старий територіально-адміністративний поділ та регламентувала способи формування і компетенцію нових органів більшовицько-радянської влади, якими ставали повітові, містечкові й сільські революційні комітети. Низові сільські ревкоми мали обиратися на сільських сходах у кількості 3-х осіб, коли населення сіл становило до 2 000, і 5-х осіб – коли понад 2 000. У сільських сходах дозволяли брати участь тільки «трудовим» елементам – без- і малоземельним селянам; цього права були позбавлені ті, хто використовував найману працю або «спекулював». Власне на сходах здебільш обирали голову; розподіл функцій між членами ревкому здійснювали на його перших засіданнях. Сільревкоми підпорядковувалися повітовим ревкомам, водночас зобов'язувалися виконувати накази й розпорядження червоноармійських частин, затверджені круглою печаткою. Аналогічно створювали містечкові ревкоми, які теж підпорядковувалися повітовим.

Натомість повітові ревкоми не обирали населення – їх призначав Галревком через своїх представників або комісарів політвідділів ЧА. Нерідко до формування вказаних органів владу в повітах мали тимчасові органи із представників війська і кількох осіб із міста чи повіту, яких висували місцеві робітники чи сільська біднота. Ці органи переважно обліковували державне майно, яке залишилося після відступу польських службовців. При повітревкомках насамперед створювали відділи управління, земельно-господарський,

⁴⁷ ЦДАВО України. Ф. 2189. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 5.

фінансовий, управління боротьби з контрреволюцією, згодом – праці та соцзабезпечення (при них діяли інспекції праці й технічного нагляду промисловості). Відділи праці розглядали також трудові спори. Ними переважно керувала колегія, до якої залучали завідувача повітревкому і представника профспілки. Продовольчі відділи організовували не лише заготівлю і підрахунок харчів, а й їхній розподіл серед населення по категоріях. Чималі повноваження мали підвідділи міського управління. Лише 13 вересня 1920 р. започатковано формування правових відділів повітових комітетів, які склалися з підвідділів: організаційно-судового, адміністративно-господарського, правового контролю і порад, тюремно-карного. Створені в окремих ревкомах підвідділи правової поради мали право розглядати майнові й інші цивільні справи, бо чіткого розмежування компетенцій між товариськими судами і вказаними підвідділами не існувало. Кримінальні справи здебільша розслідували підвідділи для боротьби з контрреволюцією при відділах управління повітових ревкомів, які нерідко населення називало «політбюро». До структур повітових ревкомів залучали не лише український «трудоий елемент», а й польський і єврейський⁴⁸. Влада намагалася не допустити до виборчого процесу місцевих священнослужителів і заможних господарів, представників «буржуазних» українських політичних партій. Декрет Галревкому «Про активне і пасивне виборче право по виборах до органів Радянської влади в ГССР» від 28 серпня 1920 р. гарантував право обирати і бути обраним у нові органи влади всіх громадян «республіки», незалежно від віросповідання, національності, місця проживання, освіти, яким на день виборів виповнилося 18 років. Позбавлялися політичних прав експлуататори чужої праці, особи, що жили з нетрудового доходу, приватні торговці, служителі культу, служителі й агенти колишньої поліції, жандармерії розвідувальних органів, злочинці⁴⁹.

Після червоноармійських поразок під Львовом і Замостям, а відтак польсько-українського наступу, органи влади та самоуправління ГССР 20–21 вересня 1920 р. відступили за Збруч і фактично

⁴⁸ РГВА. Ф. 199. Оп. 1. Д. 8. Л. 104, 112, 124; ЦДАВО України. Ф. 2189. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 24–25; Ф. 2190. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 2.

⁴⁹ Тищик Б. Галицька Соціалістична Радянська Республіка (1920 р.). С. 94; Збірник декретів, декларацій і постанов Галицького Революційного Комітету. Тернопіль, 1920. Ч. 1. С. 16–17.

самоліквідувалися. Галревком передав свої фінансові резерви – близько 6,2 млн руб. – банку УСРР. Аналогічні операції щодо повернення коштів здійснили Заліщицький (4,8 млн), Бережанський (1,2 млн), Чортківський (11,4 млн) повітревкоми⁵⁰. Щоправда, певний час на міжнародній арені діяли «дипломатичні представники» вже неіснуючої ГСРР. У нових умовах більшовицько-радянської структури Росії та України знову інспірували діяльність підпільних структур КПСГ, які в липні 1921 р. були підпорядковані Комуністичній робітничій партії Польщі й фінансувалися Комінтерном, а фактично владою більшовицької Росії⁵¹. Відступ ЧА та владних структур ГСРР за Збруч активізував український визвольний рух, діяльність українських політичних партій, а також відновив структури польської цивільної і військової адміністрацій.

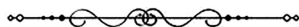
Микола Литвин

⁵⁰ ЦДАВО України. Ф. 2189. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 5; Спр. 53. Арк. 41, 43, 98.

⁵¹ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Т. 3. Кн. 2. С. 356–358.

Частина II

СТАН І РЕФОРМУВАННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В ГАЛИЧИНІ, БУКОВИНІ ТА ЗАКАРПАТТІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

РОЗДІЛ 1

**АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ
СХІДНОЇ ГАЛИЧНИНИ В 1919–1939 РОКАХ
ЯК ЧИННИК ДЕРЖАВНО-УПРАВЛІНСЬКОЇ
СИСТЕМИ ПОЛЬЩІ**

Перша світова війна пришвидшила розпад Австро-Угорської, Російської та Німецької імперій, унаслідок чого на їхніх територіях, відповідно до права націй на самовизначення, утворилися самостійні національні держави. Так, 17 березня 1917 р. у Наддніпрянщині виникла УЦР, яка 22 січня 1918 р. проголосила самостійну Українську державу – УНР. 19 жовтня 1918 р. УНРада проголосила державність на всіх українських землях у складі Австро-Угорщини, а національно-демократична революція 1 листопада 1918 р. у ЗУЗ привела до проголошення 13 листопада суверенної самостійної ЗУНР¹.

Незалежність Польщі стала dokonаним фактом 11 листопада 1918 р. Варто зазначити, що важливим чинником для відбудови польської державності стали листопадові акти 1916 р. щодо проголошення Центральними державами Польського Королівства «самостійною державою з дідичною монархією і конституційною формою правління», однак без означення її чітких кордонів². Власне тоді було закладено основи польської адміністрації, війська, шкільну систему, судовий апарат і підготовлено базу для фахових державних чиновників.

Із проголошенням незалежності найвищу владу в Польщі отримав Юзеф Пілсудський, який як Начальник держави утворив Раду Міністрів. Упродовж кількох днів розпочала регулярні військові дії армія, чисельність якої за кілька місяців склала 500 тис. жовнів.

¹ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Історія / кер. авт. кол. й відп. ред. О. Карпенко. Івано-Франківськ, 2001. С. 597–598.

² Лозинський М. Галичина в роках 1918–1920. Нью-Йорк, 1970. С. 20.

Удосконалено державну адміністрацію, створено служби забезпечення й суспільну опіку. У січні 1919 р. відбулися парламентські вибори, а 19 лютого ухвалено Малу Конституцію³. 17 березня 1921 р. прийнято Конституцію, чим завершено процес формування політичного устрою Польської держави⁴.

Відповідно до адміністративно-територіального поділу Польщі, державне управління поділялося на центральне (Рада Міністрів та міністри) і територіальне (місьцеве), що передбачало урядову адміністрацію та самоврядування.

Відповідно до положень Конституції, Польща ставала парламентською республікою. На чолі держави був Президент, якого обирали на 7 років більшістю голосів об'єднані в Національні збори палати парламенту – сейм і сенат. Він очолював виконавчу владу, був гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності, дотримання положень Конституції, прав і свобод людини та громадянина, репрезентував державу на міжнародному рівні.

Державний переворот Ю. Пілсудського у травні 1926 р. зміцнив посаду Президента. Пріоритетами його правління були: підсилення армії, створення сильного уряду, розбудова державного сектора економіки, пропагування у школах ідеології державницького виховання та боротьба проти загрози державі суспільних, національних і політичних рухів⁵.

Відповідно до квітневої Конституції 1935 р., Президентіві передавалася вся повнота влади, його обирали процедурою, далекою від демократичних норм, сильно обмежувалася компетенція парламенту, зокрема контроль за урядовими і президентськими рішеннями в багатьох державних справах, значно зменшувався обсяг громадянських прав і свобод.

Окремою одиницею центральної адміністрації Другої Речі Посполитої була Рада Міністрів, яку призначав Президент. Вона складалася з міністрів під керівництвом голови Ради Міністрів – прем'єра, який представляв уряд і, згідно з Конституцією 1935 р., «визначав головні засади державної політики»⁶.

³ Польща – нарис історії / за ред. В. Менджецького, Є. Брацисевича; пер. з пол. І. Сварника. Варшава, 2015. С. 227–229.

⁴ Там само. С. 233.

⁵ Там само. С. 234.

⁶ Рубльов О. Центральні органи адміністрації. *Історія державної служби в Україні*: у 5 т. Київ, 2009. Т. 2. С. 11.

Варто зазначити, що адміністрація східногалицьких земель у перші роки Другої Речі Посполитої була тимчасовою. 10 січня 1919 р. Ю. Пілсудський утворив Правлячу комісію для Галичини й Тешинської Сілезії з осідком у Львові. Вона уконституювалася 28 січня 1919 р. й охоплювала своєю діяльністю всі питання, крім військової та закордонної політики. З огляду на бойові дії на території ЗУНР, значна частина Комісії перебувала у Кракові. Однак уже 7 березня 1919 р., згідно з розпорядженням Ради Міністрів Польщі, Правляча комісія передала владу Генеральному делегату уряду для Галичини, якому визначалася, щоправда в дещо менших обсягах, компетенція колишнього австрійського намісника краю⁷.

Генеральний делегат здійснював адміністративно-політичне управління, виконуючи функції тимчасового органу, який займався ліквідацією діяльності намісництва, та готуючи одночасно ґрунт для створення нового адміністративного апарату воєводського управління. Крім того, Генеральний делегат здійснював загальне керівництво за тими ділянками адміністрації, які не ввійшли до компетенції міністерств⁸. Цю посаду обіймав колишній міністр із питань Галичини в австрійському уряді Казімеж Галецькі (1862–1941). Ці функції він виконував аж до часу ліквідації посади Генерального делегата у квітні 1921 р.⁹

Очевидно, потрібно наголосити, що внаслідок польсько-української війни впродовж листопада 1918 р. – червня 1919 р. ВР Паризької мирної конференції 25 червня 1919 р. прийняла постанову, згідно з якою польський уряд був уповноважений: 1) окупувати військовими силами Східну Галичину до р. Збруч; 2) використати будь-які військові сили, зокрема й Армію Галлера, для цієї окупації; 3) встановити у Східній Галичині цивільне управління під мандатом головних союзних та асоційованих держав, які повинні будуть забезпечити, наскільки це можливо, автономію цієї території, політичні, релігійні й особисті свободи громадян; 4) цей мандат мав діяти аж до наступного самовизначення жителів Східної Галичини щодо їх політичної належності. Рішення ВР Мирної

⁷ Рубльов О. Структура управління в українських землях. *Історія державної служби в Україні*: у 5 т. Київ, 2009. Т. 2. С. 18.

⁸ Галицьке намісництво (1772–1921). Архівно-бібліографічний фондний покажчик / уклад.: У. Я. Єдлінська, О. Я. Мацюк. Київ, 1990. С. 16.

⁹ Województwo Tarnopolskie. Tarnopol, 1931. S. 301.

конференції негайно було доведено до польського уряду, а пізніше й до уряду ЗУНР¹⁰.

Вже того ж дня, 25 червня 1919 р., польська армія, зосередивши значні сили, перейшла в наступ по всьому фронту. УГА, перевтомлена боями, не маючи достатнього озброєння й аmunіції, змушена була відступити й у середині липня відійшла за р. Збруч¹¹.

ВР Мирної конференції 20 листопада 1919 р. прийняла статут для Східної Галичини про її належність до Польщі, а після цього Союз Народів мав вирішити долю краю¹².

Ризький договір 18 березня 1921 р., підписаний представниками РФ та УСРР і Польщі, формально завершив польсько-радянський конфлікт 1919–1920 рр. та санкціонував поділ українських і білоруських земель між Польщею й Росією. Цей договір підтвердив право поляків на ЗУЗ, задовільнив їхні територіальні вимоги.

Рішенням Ради послів Антанти від 14 березня 1923 р. Східна Галичина відійшла під юрисдикцію Польщі. Свої дії рада аргументувала тим, що «Польща визнавала етнографічні умови Східної Галичини, які вимагали автономного устрою та необхідність надання цьому краю автономії»¹³. Цим рішенням завершився процес входження східногалицьких земель до складу Другої Речі Посполитої. Такі твердження країн Антанти були суто декларативними. Уряд Польщі цілком знехтував міжнародним правом і прагненням українців до власної державності.

У грудні 1920 р. польський сейм ухвалив рішення про створення на території колишньої Галичини чотирьох воєводств: Краківського, Львівського, Станиславівського і Тернопільського. Поділ краю на воєводства суперечив статуту для Східної Галичини, який прийняла Антанта в листопаді 1919 р., відповідно до якого Польща отримувала мандат над цим тереном на 25 років. Друга Річ Посполита мала представляти Галичину на міжнародній арені, українська мова – вживатися на рівні з польською в суді, адміністрації, органах місцевого самоврядування та шкільництві. Категорично заборонялася польська колонізація краю. Щоб пом'якшити цю заборону,

¹⁰ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923... С. 447.

¹¹ Там само. С. 450.

¹² Гаврилів І. Західна Україна у 1921–1941 роках: нарис історії боротьби за державність. Львів, 2012. С. 71.

¹³ Х Роковини сумного акту. *Діло*. 1933. 16 березня.

польський сейм 26 вересня 1922 р. прийняв закон про воєводську автономію Східної Галичини й утворення у краю українського університету¹⁴. Однак він так і не був виконаний.

Згідно з переписами 1921 р. і 1931 р., у трьох воєводствах Східної Галичини переважало українське населення: у Станіславівському – понад 70 %, у Тернопільському – понад 50 %, а у Львівському – понад 40 %¹⁵. Офіційно ці воєводства почали функціонувати 1 вересня 1921 р.

На теренах колишньої російської займанщини, заселених здебільше білоруським і литовським населенням, а на Волині – українським, також формувалася відповідна адміністративна структура. Територія Західної Волині в 1919 р. потрапила під контроль польської військової адміністрації, де Юзеф Пілсудський запровадив Цивільну управу східних земель, яку 19 лютого 1919 р. очолив видатний польський історик, уродженець Галичини Людвик Коланковський. Отримавши звання генерального комісара уряду й шефа цивільної управи східних земель, у квітні 1919 р. поступився посадою Єжи Осмиловському, який виконував ці обов'язки до ліквідації цивільної управи 9 вересня 1920 р. Владі генерального комісара підлягали терени Волині та Полісся, де переважало українське населення. На цих територіях 19 лютого 1921 р. сформовано Волинське воєводство з центром у Луцьку і Поліське – у Бересті¹⁶. Остаточно адміністративно-територіальний поділ Польщі сформувався після утворення 20 січня 1926 р. Віленського воєводства і складався із 16 воєводств й виокремленого міста Варшави як самостійної адміністративної одиниці.

Відповідно до постанови Президента Другої Речі Посполитої від 19 січня 1928 р. зроблено чіткий розподіл між адміністративними органами I ступеня (повітів) та II ступеня (воєводств), підтверджено поділ держави на 16 воєводств на чолі з воєводами. Воєводства поділялися на повіти, які очолювали старости. Окремий статус залишився у столиці – Варшава. Щодо міст, то вони поділялися на

¹⁴ O zasadach powszechnego samorządu wojewódzkiego, a w szczególności województwa lwowskiego, tarnopolskiego i stanisławowskiego: Ustawa z dnia 24 września. 1922 r. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. 1922. Nr 90. Poz. 829.

¹⁵ Пасицька О. «Львівський Манчестер» і «Галицька Каліфорнія». Соціально-економічна діяльність українців Галичини (20–30-ті роки XX ст.). Львів, 2019. С. 13.

¹⁶ Рубльов О. Структура управління в українських землях. С. 18.

міські повіти з міськими старостами на чолі, і були органами адміністрації I інстанції¹⁷.

У Другій Речі Посполитій органи територіального самоврядування існували поза державною адміністрацією. Найнижчою його ланкою було **гмінне самоврядування** в містах і селах. Їхня кількість у повітах Галичини коливалася від 9 до 14, в інших українських землях – від 5 до 8. Гміни в Галичині успадкували території попередніх австрійських органів самоуправління, на Волині, Підляшші та Холмщині – російських волостей.

Перша світова війна і як її наслідок – декомплектація гмінних і міських рад – змусили австрійський уряд до застосування положень § 107 статуту про гміни від 1866 р. – сформувати в багатьох місцевостях Галичини гмінні представництва і провадити поточні справи відповідно до розпоряджень їхніх керівників. Такий стан був у всіх гмінах Галичини від моменту упадку Австро-Угорської імперії аж до приєднання краю до Польщі. Вже в перші дні існування Другої Речі Посполитої виявилось, що такі відносини не відповідали духу часу, а окремими обов'язковими постановами закону про гміни Польська ліквідаційна комісія у Кракові хотіла заспокоїти суспільні верстви. Однак, не маючи тоді виборчого права до гмінних рад, репрезентації в них, Ліквідаційна комісія видала розпорядження від 23 листопада 1918 р. про додаткове виборче право повнолітнім громадянам, незалежно від статі. Його умовою вважалося однорічне проживання у гміні. Крім того, закон від 26 липня 1919 р. вилучив із гмінного складу двірські території, зміцнюючи в такий спосіб гмінну спілку, у зв'язку з чим двірські території втратили свою особливість як самоврядні одиниці¹⁸.

Водночас державна влада і сейм спрямовували зусилля на впровадження на нових засадах законів самоврядування, проте в силу інших важливих проблем відбудови держави це не могло відбутися швидко. Для збереження основ самоврядування залишалися попередні розпорядження, а проведені в 1927–1928 рр. у Східній Галичині вибори до гмінних і міських рад на засадах виборчої гмінної ординації (положення) з 1866 р. були доповнені розпорядженнями Польської ліквідаційної комісії від 23 листопада 1918 р., на основі яких існували й тодішні вибрані гмінні репрезентації у всіх

¹⁷ Рубльов О. Структура управління в українських землях. С. 19.

¹⁸ Województwo Tarnopolskie. S. 313.

місцевостях колишньої австрійської займанщини. Виняток становили нечисленні вибрані гміни, де були випадки локальних сутичок або невідповідальних виконавців своїх обов'язків, тому існувала необхідність ліквідації таких гмінних репрезентацій, а їхні функції надано тимчасовим гмінним урядам¹⁹.

На 1 січня 1931 р. у Тернопільському воєводстві нараховувалося 35 міст (міських гмін), зокрема 6 міст, які керувалися законом «для 30 міст» від 1889 р.: Броди, Бережани, Бучач, Золочів, Тернопіль і Теребовля. 29 міських гмін керувалися законом 1896 р., а 1 091 сільська гміна – від 1866 р., з яких 4 повіти: Золотий Потік (Бучацького), Мельниця (Борщівського), Козлів (Тернопільського) і Товсте (Заліщицького), відповідно до наданих їм у 1927–1929 рр. повноважень, фінансувалися як міські гміни. Із загальної кількості гмін 4 міські та 20 сільських на 1 січня 1931 р. мали тимчасове управління²⁰.

Органи гмінного самоврядування були засновані відповідно до положення від 1866 р. про громадське самоврядування в Галичині. Вони склалися із громадських рад та їхніх виконавчих органів – гмінних управ. Наприклад, у 1927–1928 рр. до громадських управ у 17 повітах Тернопільського воєводства було вибрано в сільських гмінах 24 208 депутатів, а у міських – 1 344²¹. До основних функцій гмінних управ входило: управління майном, складання і виконання бюджетів гмін, збір місцевих податків тощо.

Громадська рада, яка складалася з радних та їхніх заступників (від 12 до 48 осіб), була низовою ланкою самоврядування і її обирала сільська громада на 6 років. Перші вибори солтисів і підсолтисів після узгодження їхніх кандидатур, згідно з побажанням старости повіту, відбулися наприкінці 1934 р. – на початку 1935 р. Ухвалу про затвердження на посаді солтиса приймав повітовий староста на підставі погоджень із поліцією²².

Спеціальний Закон «Про часткову зміну устрою територіального самоврядування» прийнято 23 березня 1933 р. Згідно з ним, нижчі адміністративні органи Галичини укрупнювалися, внаслідок чого усувалися деякі регіональні відмінності. Така схема територіально-адміністративного поділу не узгоджувалася ні з економічними,

¹⁹ Ibid.

²⁰ Ibid.

²¹ Ibid.

²² Адміністративно-територіальний устрій України: методологічні основи та практика реформування / наук. ред. В. С. Кравців. Львів, 2016. С. 103.

ні з природно-географічними принципами, а лише з політичними. Запроваджено збірну громаду – волость, яка об'єднувала кілька, а іноді понад десяток сільських громад (понад 10 тис. населення). Наприклад, у Станіславівському воєводстві, відповідно до зазначеного закону, були утворені такі сільські збірні об'єднання. Так, громада с. Мала Тур'я Долинського повіту входила до гміни Вигода, громада с. Ковалівки Коломийського повіту – до Яблунів, громади сіл Келихів, Любківці, Олешків, Орелець, Тулува, Тулуків Снятинського повіту – до Вовчківці, Льдзяни Калуського повіту (тепер – с. Вербівка Рожнятівського р-ну) та с. Джурів Снятинського повіту були окремими гмінами. Передмістя Княгин-Колонія та Княгинин-Гірка Станіславівського повіту ввійшли до м. Станіславів²³.

Варто наголосити, що реалізацію закону від 23 березня 1933 р. добре ілюструє факт приєднання сіл у Львівському воєводстві. Відповідно до розпорядження міністра внутрішніх справ від 14 липня 1934 р. про поділ Дрогобицького повіту Львівського воєводства на сільські гміни, до Добрівлянської гміни ввійшли такі сільські громади: Грушів, Добрівляни, Літиня, Ролів, Тинів, Воля Якубова, Вороблевичі, Волоща²⁴.

Волосна рада обирала війта та його заступника, яких влада перевіряла на політичну лояльність, а без затвердження старости їхній вибір вважався недійсним. Кожна з волостей, незалежно від кількості населення, обирала двох представників до повітової ради, створюючи тим самим сприятливі умови для домінування в них поляків, що підтвердили вибори 1935 р. Того ж року відбулися вибори до воєводських рад, куди повітові й міські ради обирали по представників²⁵.

Закон «Про вибір громадських і повітових радних» від 16 серпня 1938 р. нічого нового до системи виборів органів місцевого самоврядування не вносив. Щоправда, спрощував механізм виборів, запроваджував виборність членів виборчих комісій та їхніх

²³ Державний архів Івано-Франківської області. Путівник. Київ, 2008. Т. 1: Фонди періоду до 1939 року / упоряд.: В. Гнатів, Н. Калюжна, О. Човганюк, В. Янош. Київ, 2008. С. 74.

²⁴ Галів М. Протести селян Дрогобицького повіту Львівського воєводства міжвоєнної Польщі проти методів проведення місцевих виборів (лютий–березень 1939 р.). URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewBy-FileId/457854.pdf>

²⁵ Адміністративно-територіальний устрій України... С. 103.

заступників відповідними самоврядними установами. Однак, як і раніше, їх призначали повітові старости. Згаданий закон скорочував віковий ценз для кандидатів на самоврядні посади від 30 до 27 років і скасовував акумуляцію голосів. Відтепер кожен кандидат міг отримати лише один голос виборця²⁶.

Під час місцевих виборів у Польщі (грудень 1938 р. – початок березня 1939 р.) голів виборчих комісій і надалі призначали повітові старости. Проводячи вибори на східногалицьких теренах, владні структури робили все можливе, щоб забезпечити польський «стан посідання». Головами комісій призначали переважно поляків, а їхніми членами були якщо не поляки, то лояльні до влади українці. Масштабне використання «адміністративного ресурсу» давало змогу польським властям зберігати свої позиції в органах громадського самоврядування, що повністю відповідало офіційній політиці польського уряду, спрямованій на зміцнення «польськості на Східних кресах»²⁷.

Повітове самоврядування. На підставі Закону «Про повітове представництво» від 12 серпня 1866 р. прийнято закон вищого рівня, а саме про повітові гміни. Округ повітової гміни відповідав округу політичного повіту, а органами повітової ради були розпорядча та наглядова влади, і також повітовий виділ як виконавча влада. Повітова рада складалася з 26 осіб, вибраних із мешканців повіту з відповідних груп: найбільших землевласників, із найбільш оподаткованих (тобто дієздатних) категорій промисловців і торговців міських та сільських гмін. Повітовий виділ складався з голови (т. зв. маршалка) і шести членів, вибраних із повітової ради, зокрема і заступника голови. Вибір голови та його заступника вимагав цісарського затвердження²⁸.

Повітова репрезентація своєю діяльністю охоплювала такі справи: управління маєтками й установами, нагляд над господарствами сільських гмін, затвердження важливіших ухвал гмінних властей, розгляд скарг/позовів проти розпоряджень, що належали до сфери діяльності гмін²⁹.

У випадку недостатньої укомплектованості міських і сільських гмін та їхньої нездатності до урядування, відповідно до § 53 Закону

²⁶ Іваник М., Кондратюк С. Система органів місцевого самоврядування в Галичині у 1919–1939 рр. Історико-правовий аспект. Львів, 2007. С. 198–199.

²⁷ Галів М. Протести селян Дрогобицького повіту Львівського воєводства...

²⁸ Województwo Tarnopolskie. S. 314.

²⁹ Ibid.

«Про повітові представництва», влада адміністрації II інстанції могла розпустити повітову раду і надати повноваження тимчасовому органу аж до заснування нової повітової ради. З розпуском повітових представництв порушувалися всі управлінські функції повіту аж до діяльності повітового старости³⁰.

Занадто невизначені трактування § 53 цього закону викликали багато різнорідних форм внутрішньої розбудови щодо владних повноважень тимчасових повітових вимог в окремих частинах Східної Галичини, тому МВС із метою впровадження необхідних єдиних організаційних форм видало низку приписів на предмет організації повітових управ³¹.

Варто зазначити, що з переходом влади в Галичині до Польщі на базі повітових управлінь були утворені повітові староства – органи загальної адміністрації I інстанції на їхній території. Старосту призначав міністр внутрішніх справ, а підпорядковувався він воєводі разом із підлеглим йому апаратом, який за кількістю посад був не однаковим у повітових староствах у всіх трьох східногалицьких воєводствах. У Тернопільському воєводстві, наприклад, у 1921 р. кількість посад у староствах коливалася від 13 до 18. Найбільший штат мали Тернопільське і Бродівське староства – по 18 штатних одиниць, Золочівське – 17, Бережанське – 15, а в інших – 13–14³².

З вересня 1921 р. адміністративні органи I інстанції на території повіту, очолювані старостою, підпорядковувалися безпосередньо МВС і воєводі. Вони займалися охороною державної безпеки, боротьбою з національно-визвольним рухом, контролем за діяльністю органів самоврядування – повітових рад і виділів, політичних партій, громадських організацій і товариств, наглядом за дотриманням законодавства в галузі народного господарства, зокрема промисловості, торгівлі, лісівництва, обліком і допризовною підготовкою військовозобов'язаних.

У міських повітах органами першої інстанції були громадські (міські) староства, які очолював гродський староста, призначений міністром внутрішніх справ і підпорядкований воєводі. Статус

³⁰ Województwo Tarnopolskie. S. 315.

³¹ Ibid.

³² Стронський М. Тернопільське воєводство в складі Другої Речі Посполитої (1921–1939). *Pamiętnik Kijowski. Stowarzyszenie Uczonych Polskich Ukrainy*. Kijów, 2004. T. 7: Polacy na Podolu. C. 194.

міських повітів отримували міста з населенням понад 75 тис. мешканців. У Західній Україні такий мав тільки Львів³³.

Староства як органи, підпорядковані відповідній вертикалі воеводи, мали виконувати всі воеводські постанови й розпорядження. Так, наприклад, виконуючи розпорядження Тернопільського воеводи від 9 березня 1923 р., усі старости воеводства повинні були подати у двотижневий термін до президіального виділу дані про свої повіти. У звітах вимагали такої інформації: загальна чисельність мешканців повіту, національний, релігійний і мовний склад населення, характеристика клімату, місцевості, шляхів сполучення, перелік продукції, яку виробляли на підприємствах і вирощували в сільському господарстві, кількість шкіл, освітніх товариств, музеїв, наявність санітарних закладів та установ соціальної допомоги³⁴.

На основі отриманих повітових звітів воеводи, на вимогу Президента Другої Речі Посполитої, подавали річні звіти за ціле воеводство, відповідно до розпорядження «Про організацію і діяльність загальної адміністрації» від 19 січня 1928 р. Воно було спрямоване на централізацію державної влади на місцях, а керівництво країни мало детальнішу й повнішу інформацію про стан справ у кожному воеводстві, що давало змогу ефективніше здійснювати управління та вносити корективи для його покращення³⁵.

До 1930 р. повіт і повітові організації, по суті, не мали чіткого структурного поділу. А впроваджені від 1 червня 1930 р., згідно з розпорядженням міністра внутрішніх справ Польщі від 30 червня 1930 р. «Про внутрішню організацію і діяльність староств», приписи гласили, що тимчасова повітова рада діє під керівництвом повітового старости як постановляючий і контролюючий орган, а тимчасовий повітовий виділ – як виконавчий та управлінський, очолюваний також повітовим старостою. Обсяг повноважень цих тимчасових повітових представництв діяв на підставі австрійських законів про повітову репрезентацію від 12 серпня 1866 р. У межах цих повноважень повітова рада мала право вирішального голосу щодо призначення і прийняття ухвал, не пов'язаних з ухвалами тимчасового повітового виділу. Так, прийняті ці відповідні приписи гарантували громадським чинникам можливість вирішення повітових справ³⁶.

³³ Рубльов О. Організація державної служби... Т. 2. С. 28.

³⁴ Там само. С. 29.

³⁵ Там само.

³⁶ Województwo Tarnopolskie. S. 315.

На підставі розпорядження міністра внутрішніх справ Польщі від 30 червня 1930 р. була введена організаційна структура староств, що поділялася на 12 рефератів (відділів). Наприклад, у Станиславівському воєводстві повітове староство мало такі: загальний, організаційний, безпеки, адміністративно-законодавчий, самоврядування, бюджетно-господарський, кримінально-адміністративний, військовий, санітарний, ветеринарний, охорони лісів і воєнних інвалідів. У 1932 р. був створений додатковий будівельний реферат, а 30 квітня 1934 р. замість рефератів самоврядування і бюджетно-господарського – соціального забезпечення, землеробства й аграрних реформ.

Розпорядження від 30 серпня 1930 р. запровадило й адміністративно-територіальні зміни у східногалицьких воєводствах. Так, у Львівському 1 квітня 1932 р. був розформований Стрижівський повіт, а його територія ввійшла до складу Ряшівського і Кросненського, територія Старосамбірського повіту – до Самбірського. До воєводства 17 квітня 1931 р. віднесено Турківський повіт, відокремлений від Станиславівського воєводства³⁷.

На початку 1930-х років територіальні зміни заторкнули й Львівський повіт. Відповідно до розпорядження Ради Міністрів від 11 квітня 1930 р., із нього були вилучені такі приміські села: Замарстинів, Клепарів, Голоско Мале, Знесіння, Сигнівка, Кульпарків, частини сіл Білогорщі, Козельників, Кривчиць і приєднані до Львова. У результаті цього територія міста збільшилася з 32,4 км² до 66,9 км². У цих селах переважало польське населення, що давало змогу владі ще сильніше стверджувати про польськість Львова³⁸.

У 1930-х роках за площею Львів займав п'яте місце в Польській державі, поступаючись Варшаві, Вільнюсу (Вільно), Познані та Бидгощі, а за кількістю населення – третє, після Варшави й Лодзі, але випереджав Познань і Краків³⁹.

Міжвоєнний Львів спочатку адміністративно поділявся на п'ять дільниць: Галицьку, Краківську, Жовківську, Личаківську і Середмістя. У 1928 р. із частини Краківського і Галицького передмість

³⁷ Львівське воєводство. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9B%D1%8C%D0%B2%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B5_%D0%B2%D0%BE%D1%94%D0%B2%D0%BE%D0%B4%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE

³⁸ Пасіцька О. Львів і львів'яни: український соціум та промисел (20–30-ті роки XX століття). Львів, 2014. С. 30.

³⁹ Історія Львова: у 3 т. Львів, 2007. Т. 3: Листопад 1918 – поч. XXI ст. / редкол.: Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. С. 42–43.

виокремлено шосту діляницю – Новий Світ. У 1930 р., внаслідок збільшення території міста, впроваджено новий адміністративний поділ Львова на дев'ять діляниць, змінилися межі чотирьох наявних, окрім Середмістя, і додатково утворено ще три: VII (Левандівка, Сигнівка, Білогорща та частина Клепарова), VIII (Замарстинів, Голоско Мале і решта Клепарова) та IX (утворена з частини Жовківської діляниці й Знесіння). У 1934 р. у Львові повернулися до шести діляниць, а у 1937 р. – знову до дев'яти⁴⁰.

Більшість населення в діляницях Львова, згідно з переписом 1931 р., у Галицькій (64,1 %), Личаківській (54,5 %), Середмісті (68,2 %) і Новому Світі (55 %) становили поляки, а у Краківській (54 %) і Жовківській (52,8 %) – євреї. Найбільше українців проживало в Галицькій (18,4 %) і Новий Світ (17,8 %) діляницях. Українське населення у Львові, згідно з переписом 1921 р., становило 12,4 %, а відповідно до перепису 1931 р. – 15,9 % жителів міста, і за чисельністю посідало третє місце після поляків і євреїв⁴¹.

У Станиславівському воєводстві 1 квітня 1929 р. ліквідовано Печеніжинський повіт, а його територію приєднано до Коломийського, 1 квітня 1932 р. – Богородчанський, а його територія відійшла до Надвірнянського і Станиславівського. Ліквідовано Сколівський повіт і територію приєднано до Стрийського. У 1921 р. до складу Станиславівського воєводства входило 16 повітів, а у 1932 р. – 12, які охоплювали 746 сільських і 26 міських гмін⁴².

Із проведенням адміністративної реформи місцевого самоврядування 1934 р. змінено структуру повітів Станиславівського воєводства, яке тоді нараховувало 901 громаду, об'єднану у 119 сільських і 28 міських гмін⁴³. А територія 17 самоврядних повітів Тернопільського воєводства повністю збігалася з кількістю політичних повітів⁴⁴.

Варто виокремити питання про самоврядування в містах у міжвоєнний період. Вищим органом самоуправління у містах була міська рада, а виконавчим – міська управа. Очолював міську управу бурмістр,

⁴⁰ Там само. С. 42.

⁴¹ Пасіцька О. Львів і львів'яни... С. 31–32.

⁴² Станиславівське воєводство. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B5_%D0%B2%D0%BE%D1%94%D0%B2%D0%BE%D0%B4%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE

⁴³ Zbiór rozporządzeń administracji województwa Stanisławskiego. Stanisławów, 1934. S. 88.

⁴⁴ Województwo Tarnopolskie. S. 315.

а в містах, виділених із повітів (у Галичині це були: Перемишль, Дрогобич, Борислав, Станіславів, Коломия й Тернопіль) – президент. На посаду заступника бурмістра вибирали віцєбурмістра, а заступника президента міста – віцєпрезидента. Усі бурмістри та віцєбурмістри призначалися тільки за згодою старост і воевод, а президентів і віцєпрезидентів в обов'язковому порядку затверджувало МВС Польщі.

Склад міської ради залежав від кількості мешканців міста: до 5 тис. – 12 міських радників, до 10 тис. – відповідно 16, до 25 тис. – 24, до 40 тис. – 32, до 60 тис. – 40, до 180 тис. – 56 і до 250 тис. – 72⁴⁵.

Необхідно зазначити, що у 1930-х роках у Львові з населенням понад 300 тис. мешканців було 3 віцєпрезиденти. Кількість лавників (членів міської управи) мала становити 10 % від чисельності міських радників, але не менше 3-х осіб⁴⁶.

Наголосимо, що відповідно до Закону «Про зміни до місцевого самоврядування» 1933 р., міське управління у всіх галицьких містах було практично однаковим. Траплялися винятки, наприклад, коли могли бути окремі утворення в магістраті для потреб міста. Так, 1924 р. у Станіславівському магістраті утворені експозитури (заступництво управління) у Княгинин-Селі та Княгинин-Колонії, а 1925 р. при магістраті створено комітет із забудови міста⁴⁷.

До компетенції міської управи входило: управління міським рухомим і нерухомим майном, складання і виконання міського бюджету, збір податків із населення, будівництво й утримання шкіл, керівництво і нагляд за міськими опікунськими установами, слідкування за санітарним станом та благоустроєм міста. Для реалізації цих завдань у міській управі працювали відповідні структурні одиниці – відділи: загальний, фінансовий, суспільний (інші назви – громадський, технічний, адміністративний). Кожний відділ поділявся на реферати (відділення) – окремі організаційні одиниці, які складалися з певної кількості службовців, залежно від вирішення кількості справ⁴⁸.

⁴⁵ Куйбіда В. Конституційно-правові проблеми міського самоврядування в Україні. Львів, 2001. С. 69–71.

⁴⁶ Там само. С. 71.

⁴⁷ Станіславська міська управа, м. Станіслав Станіславського повіту Станіславського воеводства. *Державний архів Івано-Франківської області. Путівник*. Київ, 2008. Т. 1: Фонди періоду до 1939 року / відп. ред. К. Мицан. С. 71–72.

⁴⁸ Куйбіда В. Конституційно-правові проблеми міського самоврядування... С. 72.

Варто наголосити, що у структурі міського самоврядування цього періоду були незначні відмінності, зумовлені різними чинниками, які ніяк не звужували сферу його повноважень. У 1934 р. магістрат як виконавчий орган міської ради був перейменований на міську управу з тими самими функціями й структурою магістрату. Наприклад, міська управа Станіславова 1934 р. поділялася на чотири відділи, кожен із яких мав підвідділи. Це були відділи: загальний (підвідділи – організаційний, господарський, громадської опіки, санітарний, юридичний); адміністративний (підвідділи – адміністративний та обліку руху населення); фінансовий (підвідділи – бюджетно-податковий і рахунково-касовий); технічний (підвідділи – технічно-будівельний, комунікаційний, контрольно-будівельний)⁴⁹.

Міські управи (магістрати) у своїй діяльності вели широке листування з міністерствами внутрішніх справ, фінансів, громадських робіт, Головним статистичним управлінням, зі Станіславським і Львівським відділеннями Крайового господарського банку, кредитними закладами, іншими містами Польщі, державними та самоврядними установами, а також із державними й громадсько-політичними інституціями.

Воеводське самоврядування. Із входженням Галичини й Буковини до складу Австрійської монархії, згідно з імператорським патентом від 1775 р., був створений відповідний спільний для обох країв станово-представницький орган – Галицький сейм. Він проіснував до революції 1848 р. Організація крайового сейму, що опиралася на нові засади, запроваджена у краю імператорським патентом тільки в лютому 1861 р. У ньому наголошувалося, що Галичину у справах краю в центральних органах представляв крайовий сейм, а повноваження, що належали до обсягу діяльності репрезентації, виконував або сам сейм, або крайовий виділ (комітет). Це був управлінський і виконавський орган крайового представництва, до якого входило шість послів, обраних зі складу сейму терміном на 6 років, згодом ще додано посла від міст⁵⁰.

Крайовий виділ, відповідно до патенту, мав налагоджувати діяльність крайового господарства, капіталу, фондаций і крайових

⁴⁹ Станіславська міська управа, м. Станіслав Станіславського повіту Станіславського воеводства. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-8225-28-4/966-8225-28-4.pdf>

⁵⁰ Тищик Б. Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923). Історія держави і права. Львів, 2004. С. 24–25.

інституцій, водночас здійснювати керівництво й нагляд за підлеглими йому службами та чиновниками. До його обов'язків входило також стежити за тим, щоб майно повітових установ і закладів не було ущемлене, щоби провадити правильно рахунково-касовий капітал, що перебував під управою повітових рад, і щоб останні ефективно здійснювали нагляд над майном гмін та їхніми закладами, як і над діяльністю гмінних службовців у межах їхніх обов'язків⁵¹.

Із приєднанням Галичини до Польщі 1918 р. розпорядженням від 30 січня 1920 р. ліквідовано, запроваджені патентом 1861 р., Галицький сейм і крайовий виділ, тобто політичну автономію краю, а всі права й обов'язки сейму перейшли до Польської держави. Майно та фундації, які до того належали крайовому виділу, входили з моменту дії розпорядження до впровадження єдиної державної адміністрації та зорганізування самоврядних вищих урядових (воєводських) тіл до Тимчасового самоврядного виділу з осідком у Львові. До виділу належали: керівник, шість членів і три заступники. Керівником був Генеральний делегат уряду для Галичини, а по скасуванню Генеральної делегатури його призначав Начальник держави за поданням міністра внутрішніх справ, а шість членів і три заступники обирав сейм Другої Речі Посполитої за пропозицією уряду⁵².

Розпорядженням Президента Польщі від 16 січня 1928 р. Тимчасовий самоврядний виділ був ліквідований, а всі його права й обов'язки перейшли до воєводського управління. Особливий нагляд над повітовими громадськими організаціями, а також над міськими і сільськими гмінами, який досі виконував Тимчасовий самоуправний виділ, повинні були виконувати до часу уконституювання дійсних воєводських органів самоуправління самі воєводи на територіях воєводств. Інші функції, які зазвичай виконував Тимчасовий самоуправний виділ, у випадку його ліквідації, Рада міністрів передавала відповідним державним і громадським органам та суспільним організаціям. До моменту повідомлення дійсним органам їхніх функцій, повинен їх виконувати Львівський воєвода, як ліквідатор Тимчасового самоврядного виділу, а особливо до них повинні належати справи фундацій, що підлягали компетенції виділу⁵³.

⁵¹ Województwo Tarnopolskie. S. 317.

⁵² Ibid.

⁵³ Ibid. S. 317–318.

Згідно з розпорядженням Президента Речі Посполитої від 19 січня 1928 р. про громадський чинник в організації загальної адміністративної влади, як органу воєводського самоврядування на засадах, визначених Конституцією, – створювалися при воєводі воєводські ради і виділи.

Воєводська рада складалася з членів, обраних на повітових сеймиках і міських радах міст, виділених із повітових громадських союзів. Вона була дорадчим органом, а у випадку, коли рада могла діяти з вирішальним голосом, мали визначити чинні правові приписи.

Воєводський виділ мав дорадчий голос в усіх справах, які воєвода передавав до його оцінювання, а також вирішальний у виняткових справах, наприклад, для відкликання затверджених ухвал самоуправних органів⁵⁴.

На території галицьких воєводств вибори до воєводських рад проводилися на підставі відповідних розпоряджень. Після проведення виборів до повітових рад (сеймиків) міністр внутрішніх справ розпорядився, що до виборів воєводських виділів їхні функції тимчасово виконуватимуть під керівництвом воєводи виділи, утворені з трьох осіб, яких він призначив із громадян, що проживали на терені воєводства, а також із трьох державних чиновників, визначених відповідно до розпорядження Президента Другої Речі Посполитої від 1928 р.⁵⁵. На території Східної Галичини, як і всієї Польщі, діяли воєводські управління, очолювані воєводами, яких призначав міністр внутрішніх справ, а затверджував Президент. Воєводське управління поділялося на загальну (політичну) та спеціальну адміністрації. Загальна адміністрація виконувала завдання, які входили до компетенції МВС, а спеціальна – здійснювала функції інших відомств.

В окремих випадках у системі урядового управління виділи спеціальної адміністрації були об'єднані з органами загальної адміністрації. Виняток становили виділи (сектори) промисловості та торгівлі, сільського господарства, засобів сполучення, соціального забезпечення, а також питань, пов'язаних із віросповіданням, мистецтвом і культурою. Решта виділів спеціальної адміністрації мала самостійну структуру територіальних органів. Такий поділ робив

⁵⁴ Ibid. S. 318.

⁵⁵ Ibid.

загальну адміністрацію об'єднаною, а спеціальну – необ'єднаною. Органами загальної адміністрації II інстанції на території воєводства були самі воєводства, які очолювали воєводи⁵⁶.

Воєвода як представник центрального уряду виконував і контролював виконання усіх розпоряджень та постанов Ради Міністрів. На їхній основі він міг видавати свої розпорядження, що стосувалися безпосередньо воєводства і набували чинності після опублікування в газеті «Dziennik Wojewódckie». Особливо воєвода опікувався справами охорони суспільного ладу та громадського порядку, сферою національно-релігійних відносин. Виконуючи адміністративні функції, воєвода своїми розпорядженнями сприяв регулярному набору до війська, а за потреби – навіть проведенню мобілізації. Він також здійснював нагляд в останній інстанції за діяльністю гмін, міських органів самоуправління (зокрема щодо виборів до гмін і міських рад), вирішував фінансові питання. У сфері соціального забезпечення стежив за виконанням підприємцями й робітниками розпоряджень про трудові взаємовідносини, затверджував тарифи оплати за житлові приміщення, а також відав проведенням профілактичних і лікувальних заходів, санітарною інспекцією, перевіряв роботу медичних закладів. Крім того, у надзвичайних випадках воєвода мав право звертатися за допомогою до військових властей, а також надавати дозвіл на проведення театральних вистав, кінематографічних показів та інших масових акцій. До того ж він повинен був здійснювати нагляд за пресою і переміщенням населення у воєводстві⁵⁷.

Воєводське управління, як уже зазначено, поділялося на виділи, які ділилися на відділи, а ті – на підвідділи або реферати. Структура воєводського управління впродовж усього періоду існування Другої Речі Посполитої суттєво не змінювалася. Так, у 1921–1924 рр. воєводське управління у всіх трьох східногалицьких областях складалося з 10 виділів: президійного, адміністративного, самоврядування, бюджетно-господарського, релігійних культів або віросповідання, охорони громадського здоров'я, земельно-ветеринарного, промислового, праці та соціальної опіки, окружної дирекції громадських робіт.

⁵⁶ Рубльов О. Організація державної служби... Т. 2. С. 26.

⁵⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 196. Оп. 2а. Спр. 178. Арк. 21.

Протягом наступних років у структурі Станиславівського воєводства відбулися зміни: президійний виділ 1930 р. перейменовано на загальний; адміністративний 1935 р. увійшов на правах підвідділу до загального; бюджетно-господарський і віросповідання 1925 р. ліквідовані, з передачею функцій відповідно президійному й адміністративному; охорони громадського здоров'я 1932 р. увійшов на правах підвідділу у праці, опіки й охорони здоров'я; земельно-ветеринарний 1930 р. реорганізований у земельний, а 1934 р. – у земельний та земельних реформ; 1925 р. ліквідовано промисловий із передачею функцій адміністративному; праці й соціальної опіки 1925 р. на правах підвідділу увійшов у виділ самоврядування, а з 1929 р. знову став самостійним; виділ окружної дирекції громадських робіт 1934 р. реорганізований у комунікаційно-будівельний; 1925 р. підвідділ преси та громадської безпеки із президійного виділу, а 1929 р. військовий підвідділ з адміністративного були реорганізовані в самостійні виділи – спочатку громадської безпеки, з 1930 р. – безпеки, а з 1935 р. – у громадсько-політичний і військовий виділи⁵⁸.

У структурі Тернопільського воєводського управління міжвоєнного часу також відбувалися певні зміни, про що свідчило зменшення виділів у 1924–1929 рр. до семи. Президійний виділ з окремою структурною одиницею – відділом суспільної безпеки – був поділений на два окремі. Бюджетно-господарський, релігійний і промислово-торговий ліквідовано, а замість них утворено відповідні відділи в інших виділах. У 1935 р. ліквідовано адміністративний виділ, який увійшов як відділ до загального виділу. Технічний виділ перейменовано на виділ шляхів сполучення і будівництва (комунікаційно-будівельний)⁵⁹.

Виділи, відділи та реферати (підвідділи) очолювали начальники й референти, яким допомагали відповідні канцелярські працівники – інспектори, секретарі, друкарки. Всі службовці воєводського управління й підпорядкованих йому органів зараховувалися до штату МВС. Виняток становили окремі фахівці – інженери, лікарі, ветеринари та інші, які перебували у штатах галузевих міністерств. Усі виділи та їхні службовці, яких призначав і переміщував на інші посади воєвода, не мали права самостійно виступати,

⁵⁸ Державний архів Івано-Франківської області. Путівник. Т. 1. С. 26.

⁵⁹ Стронський М. Тернопільське воєводство у складі Другої Речі Посполитої (1921–1939). С. 192–193.

а діяли тільки від його імені. Всі розпорядження та кореспонденція виходили за підписом воєводи, що робило його єдиним начальником у всіх сферах життєдіяльності воєводства⁶⁰.

Основні функції діяльності воєводського управління були такі: загальнополітичні – нагляд за станом громадської безпеки й політичною ситуацією у воєводстві; керівництво і контроль за діяльністю повітових органів і поліції; військові – взаємодія з військовими органами у вирішенні всіх питань із військового будівництва; самоврядні – нагляд за всією діяльністю гмінних і міських управ; нагляд за діяльністю промислових підприємств, торгово-промислових палат й акціонерних товариств, затвердження і контроль за виконанням бюджетів усіх рівнів; нагляд за діяльністю всіх сфер сільського господарства та суміжних галузей, особливу увагу приділялося земельним реформам; нагляд за роботою в галузі громадських і комунікаційно-будівельних робіт; керівництво діяльністю закладами соціальної опіки та праці й охорони здоров'я; нагляд за діяльністю закладів культури, релігійних культів, установ громадянського стану⁶¹.

Українці у Другій Речі Посполитій рідко обіймали державні посади. Дискримінація щодо українців виявлялася практично всюди. З березня 1920 р. в офіційному діловодстві запроваджено термін «*Malopolska Wschodnia*», заборонено вживати «Західна Україна». Також замість етноніма українець ввели старі визначення часів Речі Посполитої: «*rusin*», «*ruski*» та «*rusiński*». В органах самоврядування, згідно зі законом від 23 березня 1933 р., шляхом ускладнення процедури виборів, обмежено кількість українців. Накладено заборону й обмеження на діяльність українських громадсько-політичних, культурно-освітніх і спортивних організацій та товариств. Хоч час до часу центральна влада у Варшаві оголошувала про поступки для українців, але прибічники твердої лінії (ендеки) в середовищі місцевих урядовців, офіційних чиновників й армійських командирів відмовлялися їх втілювати. Невдоволення зростало серед української інтелігенції, особливо серед її молодих (і безробітних) представників, через те, що всі нечисленні урядові й адміністративні вакансії неодмінно віддавали полякам, навіть у гмінах. Українці нарікали, що «наказний вїйт заступає тепер волю громади,

⁶⁰ Рубльов О. Організація державної служби... Т. 2. С. 27.

⁶¹ Державний архів Івано-Франківської області. Путівник. Т. 1. С. 26–27.

наказний війт орудує майном громади, польський наказний війт заступає українську громаду. Це воля старостів, поліцаїв і вшехполяків, а не української громади»⁶².

Тривалі переговори українців із польською стороною закінчилися укладанням обмеженої угоди з УНДО, відомої як «нормалізація». До результатів угоди 1935 р. можна зарахувати обрання лідера УНДО Василя Мудрого одним із п'яти віцемаршалків сейму. Було звільнено більшість українських в'язнів із Берези Картузької, а деякі українські наукові організації, культурно-освітні товариства, економічні установи та кооперативи отримали фінансові позички⁶³.

Відомий журналіст і політичний діяч із Галичини Іван Кедрин-Рудницький, підсумовуючи результати польсько-української «нормалізації» 1935–1938 рр. зазначав: «Безумовно, в добі “нормалізації” трохи покращала загальна атмосфера. Але ми не хотіли окрушків і ми були обурені, що та наша спроба порозуміння дала у крайовій практиці реакцію польських гуррапатріотичних організацій, які почали кричати про “українську небезпеку”, знаходили підтримку від місцевих органів, не знаходили відпору від членів уряду, і в тому хаосі топилася головна ідея, головна ціль проблеми порозуміння: української автономії з усіма її користями для розвитку української місцевої самоуправи, української культури й економіки»⁶⁴.

Польська влада, використовуючи свій державно-адміністративний апарат, прагнула передусім забезпечити цілісність держави й довести до розуміння українцями «ідеї польської державності», заблокувати їхні автономічні стремління та гарантувати полякам переваги в усіх сферах життя. Займаючи головні позиції в усіх самоуправлінських структурах, влада не допускала ніяких антидержавних виступів проти «польського стану посідання», прагнула переробити українців на свій лад, тобто провести їхню державну (не національну) асиміляцію, і так домогтися законного визнання ними територіальної цілісності Польщі в кордонах, затверджених Версальською системою.

Воєводство. Львівське воєводство, утворене 23 грудня 1920 р., було найбільшим і найчисельнішим у Східній Галичині. Воно займало територію 28,1 тис. км² і нараховувало разом зі Львовом за

⁶² Гаврилів І. Західна Україна у 1921–1941 роках... С. 129.

⁶³ Субтельний О. Історія України. Київ, 1992. С. 374.

⁶⁴ Кедрин І. Життя–події–люди: спомини і коментарі. Нью-Йорк, 1976. С. 272.

переписом 1931 р. 3,1 млн осіб, з яких українці становили 34 %, поляки – 56 %, євреї – 7 %, інші (зокрема вірмени й німці) – 3 %⁶⁵. Віросповідна статистика була такою: греко-католики – 41,7 %, римо-католики – 46,3 %, юдеї – 11 %, протестанти – 0,4 %, православні – 0,3 %⁶⁶. До складу воєводства на 30 вересня 1934 р. входило 58 міст і містечок, 252 сільські гміни. Головними містами були: Львів, Борислав, Дрогобич, Ярослав, Кросно, Перемишль, Рава-Руська, Жешув (Ряшів), Самбір, Сянок і Жовква⁶⁷.

Кількість повітів у воєводстві в різних роках коливалася від 24 до 28: Бібрський, Березівський, Чесанівський (існував до 1922 р.), Добромильський, Дрогобицький, Городоцький, Ярославський, Кольбушовський, Кросненський, Ліський, Любачівський (виник 1923 р. унаслідок перенесення осідку повіту з Чесанова), Львівський, Ланьцутський, Мостиський, Нисківський, Перемишльський, Переворський, Равський, Рудківський, Ряшівський, Самбірський, Сяноцький, Сокальський, Старосамбірський (у 1922 р. розформований), Стрижівський (у 1932 р. розформований), Турківський (з 1931 р.) і Жовківський.

У 17 повітах переважало українське населення: Бібрка, Чесанів, Добромиль, Дрогобич, Городок, Яворів, Львів-повіт, Лісько, Мостиська, Перемишль, Рава-Руська, Рудки, Самбір, Сокаль, Старий Самбір, Сянок, Жовква; у 2-х українці становили меншість: Березів і Ярослав, а у 8-ми повітах Західної Галичини українці були меншістю: Кросно, Ланьцут, Ниско, Переворськ, Ряшів, Стрижів; а 2 повіти були чисто польськими: Тарнобжег і Кольбушова⁶⁸.

Потрібно зазначити, що окремі терени (сільські громади) восьми політичних повітів разом зі судовими округами, які лежали до східного берега р. Сян, входили до складу ЗУНР. Це були сільські громади таких повітів і судових округів: Березів (судові округи – Березів, Димів); Ярослав: Ярослав, Радимно і Синява; Ланьцут (судовий округ – Лежайськ); Ліско (округи – Ліско, Лютовиська, Нижні та Верхні Устрики); Перемишль (округи – Нижанковичі та Перемишль); Сянок (округ – Сянок); Тарнобжег (округ – Розвадів)⁶⁹.

⁶⁵ Mały rocznik statystyczny. Warszawa, 1938. Tabl. 14. S. 22.

⁶⁶ Ibid. Tabl. 15. S. 25.

⁶⁷ Województwo Lwowskie. URL: https://pl.wikipedia.org/wiki/Wojew%C3%B3dztwo_lwowskie

⁶⁸ Кубійович В. Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939. Національна статистика Галичини. Вісбаден, 1983. С. 108–113.

⁶⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 383. Оп. 1, Зв'язка 1. Спр. 13. Арк. 1–2.

Першим керівником Львівського воєводства був Казамир Грабовський, який головував від 23 квітня 1921 р. до 30 червня 1924 р. Його наступником став Станіслав Зміни, який пробув на цій посаді до 4 грудня 1924 р. Далі Львівське воєводство очолювали: Павел Гарапіх (30 грудня 1924 р. – 29 липня 1927 р.); Пйотр Дунін-Борковський (29 липня 1927 р. – 30 квітня 1930 р.); Войцех Агенор Голуховський (9 липня 1928 р. – 29 серпня 1930 р.); Броніслав Наконечніков-Клюковський (29 серпня 1930 р. – 6 липня 1931 р.); Юзеф Рожнецький (22 липня 1931 р. – 30 січня 1933 р.); Владислав Беліна-Празмовський (31 січня 1933 р. – 14 квітня 1937 р.); Альфред Білик (16 квітня 1937 р. – 19 вересня 1939 р.).

З усіх керівників Львівського воєводства лише двоє вважали за потрібне вести конструктивні відносини з українцями. Таким був П. Дунін-Борковський, один із головних діячів львівської консервативної групи. На думку Івана Кедрина-Рудницького, «білий крук у польському політичному світі», що разом із нечисленними однодумцями, зокрема Юзефом Лободовським, Леоном Василевським, Тадеушем Голувком, Адольфом і Олександром Бохенськими й іншими, прагнув діалогу з українцями, зближення і порозуміння між двома народами в межах Польської держави⁷⁰. Своє недовге урядування у Львові воєвода П. Дунін-Борковський пояснював тим, що його «вигризли» звідси керівники різних польських організацій, які «засипали» Варшаву скаргами на нього, що він «братається з українцями й підбурює їх проти Польщі»⁷¹. Польський політик разом зі своїми однодумцями був постійним учасником приватних товариських польсько-українських зустрічей, у яких брали участь представники великого польського землеволодіння і репрезентанти українських політичних та господарських кіл Другої Речі Посполитої, сприяючи цим пом'якшенню польсько-українських відносин. Він висунув консервативну програму нормалізації польсько-українських відносин на засадах державної асиміляції українців із наданням їм широкої культурно-територіальної автономії в межах Польської держави, опублікувавши 1931 р. знакову статтю «Директиви програми польсько-українського зближення»⁷².

⁷⁰ Kedryn I. Białt Kruki. *Kultura* (Paryż). 1977. Nr 10. S. 72–79.

⁷¹ Ibid. S. 76.

⁷² Dunin-Borkowski P. Wytyczne programu zbliżenia polsko-ukraińskiego. *Nie jesteśmy ukrainofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy: Antologia tekstów*. Wrocław, 2008. S. 115–125.

Другим воєводою був Альфред Білик, який, за словами Івана Кедрин, «найпристойніше ставився до українців»⁷³. Він – уродженець Львова, його батьки – українці. Закінчив гімназію у Бережанах, де мав гімназійних друзів-українців і зберігав із ними зв'язки, тому орієнтувався в основних питаннях українських справ. Альфред Білик – правник за освітою, яку здобув у Ягеллонському та Львівському університетах. Від 1924 р. займався адвокатською практикою у Лодзі, мав свою контору, був членом Вищої адвокатської ради. Після смерті Юзефа Пілсудського і посилення впливу на внутрішню політику маршала Едварда Ридз-Смігли, його однокласника, Альфреда Білика як майора, колишнього легіоніста в резерві та знавця українсько-польських відносин 15 липня 1936 р. призначили Тернопільським воєводою, а 16 квітня 1937 р. перевели на таку ж посаду до Львова.

Іван Кедрин зазначав: «Він ставився розумно до української проблематики, визнавав потребу спільного польсько-українського фронту проти Москви, визнавав існування потенціальної загрози від СРСР без уваги на існуючий пакт неагресії і згодом був прихильником останньої і найповажнішої спроби порозуміння під назвою “нормалізація”». Далі автор наголошував, що «Альфред Білик, з-посеред так званих польських “українофілів” (так їх називали іронічно і поляки, які себе до “українофілів” не зараховували), хоч і займав високе становище у польській державній верхівці, проте також не мав вирішного впливу на політику Варшави»⁷⁴.

Варто зазначити, що напередодні Другої світової війни, у зв'язку з оголошенням 29 серпня 1939 р. мобілізації в Польщі, щоб не допустити зростання продовольчих цін і спекуляції, львівський воєвода А. Білик провів інспекцію декількох продовольчих магазинів, намагаючись заспокоїти львів'ян⁷⁵.

У Львові перед загрозою авіанальотів споруджували укриття, копали траншеї. Щоб підняти дух мешканців, до цієї акції долучилися і службовці воєводського управління на чолі з воєводою А. Біликом. «На площі Бернардинців, – повідомляла газета “*Plustrowany Goniec Weczorny*”, – серед інших копає траншеї воєвода Альфред Білик»⁷⁶.

⁷³ Кедрин І. Життя–події–люди: спомини і коментарі. С. 156.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Голубко В. Львів і львів'яни: перші воєнні будні. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2012. Вип. 12. С. 231.

⁷⁶ Там само. С. 229.

З наближенням німців до Львова, за сумнівними свідченнями І. Кедрина, «чи Білик теж* уже знаходився в дорозі до Румунії, чи перебував у Косові на феріях – не знаю, але чув я, що Складковський накинувся на Білика, чому він у Косові, коли у такий трудний час він повинен сидіти у воєвідстві у Львові. Білик дійсно негайно вернувся до Львова, але, побачивши повний хаос і розвал державного апарату, повну розтіч польського суспільства, і зрозумівши трагічну ситуацію, коли із сходу йшли большевики та з заходу німці – стрілив собі в лоб»⁷⁷.

За іншою версією, А. Білик 15 вересня 1939 р. за розпорядженням Ф. Славої-Складковського виїхав до містечка Кути, де перебував евакуйований польський уряд. Там отримав розпорядження терміново виїхати до польського консульства в Мункачі (тепер – Мукачеве), яке було зайняте Угорщиною. Після того, як ЧА перейшла р. Збруч, польський уряд перетнув румунський кордон, а Білик залишився в Угорщині. Двічі він подавав прохання про повернення до Львова, до якого вже підходили радянські війська. Після того, як це стало неможливим, 19 вересня 1939 р. у номері 5 готелю «Csillag» («Зірка») у Мукачеві, написавши лист-заповіт, А. Білик застрелився⁷⁸. Польські дослідники також підтверджують версію, що він наклав на себе руки не у Львові, а тієї ж трагічної осені 1939 р. в Угорщині⁷⁹.

Львівське воєводство припинило існування 27 листопада 1939 р. після анексії Галичини Радянським Союзом: м. Львів і вісім повітів (Львівський, Бібрський, Городецький, Жовківський, Любачівський, Рава-Руський, Сокальський та Яворівський) увійшли до новоутвореної Львівської обл., а ще вісім (Дрогобицький, Добромільський, Ліський, Мостиський, Перемишльський, Рудківський, Самбірський і Турківський) – до Дрогобицької обл. УРСР, західна ж частина воєводства ввійшла до Краківського і Люблінського дистриктів⁸⁰.

Станиславівське воєводство утворене 23 грудня 1920 р., а фактично почало функціювати з 1 вересня 1921 р. Займало площу

* Тут йдеться про міністра внутрішніх справ Польщі Феліціана Славої-Складковського.

⁷⁷ Кедрин І. Життя–події–люди: спомини і коментарі. С. 156.

⁷⁸ Альфред Білик. URL: <https://www.famous-people.pp.ua/2015/12/alfred-bilyk.html>

⁷⁹ Czajka M., Kamler M., Sienkiewicz W. Leksykon historii Polski. Warszawa, 1995. S. 54.

⁸⁰ Львівське воєводство...

18,368 км² і було одним із найменших у Польщі, йому поступалися тільки Тернопільське (16,533 км²) і Шльонське (5,122 км²). На 1920 р. Станиславівське воєводство нараховувало 29 міст і 905 сіл⁸¹.

Кількість повітів у воєводстві польська влада корегувала як із доцільності державно-адміністративного управління регіоном, так і з погляду зміни етнографічної картини в національному плані – зменшення кількості українців через передачу окремих повітів до Львівського воєводства, де чисельність польського населення становила більшість, і так кількість українців, порівняно з поляками, не була такою вже різною, як у Станиславівському. Адже на його території, згідно з польським урядовим переписом 1931 р. (із застереженнями в підтасуванні польськими урядовцями даних щодо чисельності українців) проживало 1 480 300 мешканців, із них 1 018 303 особи – українці (68,9 %), 332 175 – поляки (22,4 %), 109 378 – євреї (7,4 %), 16 737 – німці (1,1 %), 7 507 – інші (0,2 %)⁸². Релігійний склад населення за тим же переписом був таким: греко-католики становили 1 079 019 (72,9 %), римо-католики – 245 944 (16,6 %), юдеї – 139 746 (9,4 %), протестанти – 12 492 (0,8 %), православні – 891 (0,1 %)⁸³.

Тому чисельність повітів коливалася від 12 до 16: Богородчанський (існував до 1 квітня 1932 р.), Городенківський, Долинський, Жидачівський, Калуський, Коломийський, Косівський, Надвірнянський, Печеніжинський (існував до 1 квітня 1929 р.), Рогатинський, Сколівський (існував до 1 квітня 1932 р.), Станиславівський, Стрийський, Снятинський, Тлумацький, Турківський (17 квітня 1931 р. увійшов до Львівського воєводства).

Станиславівське воєводство очолювали: Едмунд Юристовський (21 жовтня 1921 р. – 18 серпня 1925 р.), який до того був старостою в Тернополі; Александр Дес Логес (18 серпня 1925 р. – 25 жовтня 1926 р.); Владислав Корсак (18 грудня 1926 р. – 12 вересня 1927 р.); Александр Моравський (28 жовтня 1927 р. – 30 жовтня 1928 р.); Броніслав Наконечников-Клюковський (30 жовтня 1928 р. – 29 серпня 1930 р., згодом львівський і варшавський воєвода; у 1933–1934 рр. – міністр сільського господарства та аграрних реформ); Зигмунт Ягодзінський (3 вересня 1930 р. – 1 лютого 1936 р.; до 2 лютого

⁸¹ Гаврилишин П., Чорненький Р. Станиславів: віднайдені історії. Брустурів: Дискурс, 2020. С. 139.

⁸² Mały rocznik statystyczny. Warszawa, 1938. Tabl. 14. S. 22.

⁸³ Ibid. Tabl. 15. S. 25.

1931 р. – виконувач обов'язків); Мечислав Стажинський (виконувач обов'язків – 11 лютого – 22 червня 1936 р.); Ян Савіцький (виконувач обов'язків – 23 червня – 14 липня 1936 р.); генерал Стефан Паславський (14 липня 1936 р. – 20 січня 1939 р.); Станіслав Ярецький (20 січня – 17 вересня 1939 р.)⁸⁴.

Найбільшим за площею на 1939 р. був Надвірнянський повіт (2 472 км²), а найменшим – Снятинський (533 км²), а за чисельністю населення найбільшими були Станиславівський (198 359 осіб) і Коломийський (176 000), а найменшими – Жидачівський (83 817) і Снятинський (78 025)⁸⁵.

Головними містами воєводства були Станиславів (60 256 мешканців), Коломия (33 800), Стрий (30 500). У містах переважало єврейське та польське населення, а в селах – українці. У Станиславові, наприклад, за переписом 1931 р. мешкало 60 256 осіб, із них 24 823 (41,4 %) євреїв, 22 312 (37,2 %) поляків, 11 134 (18,6 %) українців, 1 691 (2,8 %) представників інших національностей. Сучасні дослідники столиці Прикарпаття цілком правильно зазначають, що, «будучи жителем тогочасного Станиславова, ви б, дуже ймовірно, розуміли, як мінімум, три мови (польську, українську, ідиш) і, цілком можливо, ще й німецьку, адже німецька меншина теж була на мапі міста, маючи свою протестантську церкву та німецьку гімназію»⁸⁶.

У міжвоєнний період українцям Станиславівського воєводства проблематично було влаштуватися на державну роботу. Із 5 713 українців, що працювали на державні роботі, найбільше – 1 637 (28,6 %) – було на залізниці. Однак і тут їх не допускали до керівних посад.

Щоправда із приходом у 1926 р. до влади Юзефа Пілсудського на військову службу приймали солдатів і старшин Армії УНР Симона Петлюри. Маршал також підтримував українську кооперацію, у якій працювали колишні петлюрівські вояки, що спричиняло сильне обурення польських кооператорів.

Особливим обмеженням піддавалися українські вчителі, коли після набуття чинності 1 жовтня 1924 р. «Закону Грабського» їх зі Східної Галичини почали масово переводити до західних польських воєводств. Так, національний склад учителів Станиславівського

⁸⁴ Станиславівське воєводство...

⁸⁵ Там само.

⁸⁶ Гаврилишин П., Чорненький Р. Станиславів: віднайдені історії. С. 141.

воєводства 1924 р. був таким: із загальної кількості 2 834 осіб 1 633 (57,6 %) становили поляки, 1 096 (38,6 %) – українці, 94 (3,3 %) – євреї, 11 (0,3 %) – німці⁸⁷.

Станиславівське воєводство припинило існування після анексії його території Радянським Союзом. Із 10 повітів Станиславівського воєводства 27 листопада 1939 р. утворено Станіславську обл. УРСР, а Жидачівський і Стрийський повіти ввійшли до складу Дрогобицької обл.

Тернопільське воєводство утворене 23 грудня 1920 р., займало площу 16 533 км² і поділялося на 17 повітів: Борщівський, Бродівський, Бучацький, Гусятинський (з 1925 р. – Копичинський), Заліщицький, Збаразький, Зборівський, Золочівський, Кам'яно-Струмилівський, Перемишлянський, Підгаєцький, Радехівський, Скалатський, Терехівський, Тернопільський, Чортківський⁸⁸.

Тернопільськими воєводами в міжвоєнному часі були: Кароль Ольпінський (23 квітня 1921 р. – 23 січня 1923 р.); Луціян Завістовський (24 лютого 1923 р. – 16 лютого 1927 р.); Миколай Квасневський (16 лютого 1927 р. – 28 листопада 1928 р.); Казімеж Мошинський (28 листопада 1928 р. – 10 жовтня 1933 р.); Артур Марушевський (21 жовтня 1933 р. – 15 січня 1935 р.); Казімеж Гінтовт-Дзевалтовський (19 січня – 15 липня 1936 р. – виконувач обов'язків); Альфред Білик (15 жовтня 1936 р. – 16 квітня 1937 р.); Томаш Маліцький (16 квітня 1937 р. – 17 вересня 1939 р.)⁸⁹.

У воєводстві було 35 міст і містечок та 1 091 гміна⁹⁰. Найбільшими за площею були повіти: Тернопільський – 1 266 км², Бучацький – 1 193, Золочівський – 1 183, Бережанський – 1 117, а найбільшими містами: Тернопіль – 40,2 тис. населення, Золочів – 11,1, Броди – 10,8, Бережани – 10,1, Збараж – 8,4, Копичинці – 8,1, Бучач – 7,5⁹¹.

⁸⁷ Гаврилишин П., Чорненький Р. Станиславів: віднайдені історії. С. 142–144.

⁸⁸ Гуцал П. Адміністративно-територіальний поділ Тернопільщини. *Тернопільський енциклопедичний словник*. Тернопіль, 2004. Т. 1: А–Й. С. 28.

⁸⁹ Województwo Tarnopolskie. S. 301–302; Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej / red. nauk. prof. J. M. Majchrowski przy współpracy G. Mazura i K. Stepana. Warszawa, 1994. S. 162–177.

⁹⁰ Województwo Tarnopolskie. S. 321.

⁹¹ Тернопільське воєводство. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%BE%D0%BF%D1%96%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B5_%D0%B2%D0%BE%D1%94%D0%B2%D0%BE%D0%B4%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE

За переписом 1921 р. у воєводстві проживало 1 428 500 осіб, а за переписом 1931 р. – 1 600 316 осіб. На 1 січня 1939 р. у воєводстві проживало 1 726 310 осіб, із них 1 050 630 (61 %) – українців-греко-католиків, 316 685 (18 %) – українців-латинників, 176 350 (10 %) – поляків, 38 810 (2 %) – польських полоністів, 137 315 (8 %) євреїв і 6 520 – німців, інших національностей – менше 1 %⁹².

Мовний склад населення Тернопільського воєводства відомий лише за даними перепису 1931 р.: польською мовою розмовляло 789 114 осіб (49,3 %), українською – 728 135 (45,55 %), єврейською – 72 932 (4,9 %), німецькою – 2 675 (0,2 %), російською – 193 (0,01 %)⁹³.

Українською як рідною мовою найбільше розмовляли жителі в таких повітах: Радехівському – 57,7 %, Заліщицькому – 57,1 %, Бродівському – 55,3 %, Копичинському – 51 %, Борщівському – 50,9 %. Польську мову вважали рідною найбільше в повітах: Скалатському – 67,4 %, Тернопільському – 66 %, Перемишлянському – 58,1 %, Кам'яно-Струмилівському – 50,8 %⁹⁴.

Щодо релігійного складу населення, за переписом 1931 р., греко-католиків нараховувалося 871 971 (54,5 %), римо-католиків – 586 603 (36,7 %), юдеїв – 134 117 (8,4 %), протестантів – 3 749 (0,3 %), православних – 1 882 (0,1 %)⁹⁵. Українцями визнавало себе 50 %, поляками – 45 %, євреями – 4,9 % жителів⁹⁶.

Тернопільщина 18 вересня 1939 р. повністю опинилася під більшовицькою займанщиною, а 27 листопада воєводство як адміністративна одиниця було ліквідоване. 12 повітів – Бережанський, Борщівський, Бучацький, Заліщицький, Збаразький, Зборівський, Копичинський, Підгаєцький, Скалацький, Тербовлянський, Тернопільський і Чортківський – увійшли до утвореної Тернопільської обл., а 5 – Бродівський, Золочівський, Кам'яно-Струмилівський, Перемишлянський і Радехівський – до Львівської.

Адміністративно-територіальний поділ Східної Галичини польська влада успадкувала з австрійських часів, щоправда, дещо змінивши. Замість повітів на східногалицьких теренах утворено три воєводства: Львівське, Станіславівське і Тернопільське, які поділялися на повіти та гміни. Першим кроком у проведенні поляками

⁹² Там само.

⁹³ Там само.

⁹⁴ Там само.

⁹⁵ Statystyka Polskiej. Główny urząd statystyczny Polskiej. T. 29. S. 20–21.

⁹⁶ Mały rocznik statystyczny. Warszawa, 1938. Tabl. 14. S. 22.

політики асиміляції з використанням територіальних змін стало приєднання до Краківського воєводства українського населення, що належало до етнічної групи лемків і проживало в таких повітах: Горлиці (23,7 %), Малий Сонч (13,2 %) і Ясло (6,5 %) ⁹⁷.

Отже, сформувавши воєводства у східногалицьких землях, польський уряд цілковито знехтував національними інтересами українського народу. До того ж новий територіально-адміністративний поділ зменшував досить широку автономію Галичини, сформовану в австрійський період.

Воєводські управління, повітові староства, гміни як самоврядні структури, у яких усі головні посади обіймали поляки, стали опорою польської влади в управлінні анексованими галицькими територіями, зміцнюючи тут «польський стан посідання», прагнучи гарантувати неподільність і безпеку держави.

Адміністративно-державний апарат у проведенні політики денаціоналізації українців використовував певні територіальні зміни всередині гмін, об'єднуючи українські села з польськими в одну структурну одиницю або розформовуючи з цієї метою повіти.

Адміністративно-територіальний поділ сприяв польській колонізації східногалицьких земель, особливо у прикордонних місцевостях, звідки відселяли українців, а їхнє місце займали осадники, зміцнюючи так «польськість» цих теренів.

Владна вертикаль від гміни до воєводських управлінь найбільше спрямовувала вістря своєї діяльності проти національно-визвольної боротьби українців за свою державність.

Іван Патер

⁹⁷ Рубльов О. Організація державної служби... Т. 2. С. 30.

РОЗДІЛ 2

**ПОЛІТИКА ПОЛЬСЬКОЇ ВЛАДИ
У СФЕРІ САМОВРЯДУВАННЯ
В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1920-х РОКІВ**

Політика польського уряду щодо місцевого самоврядування в Галичині після відновлення державності, порівняно з Австро-Угорською монархією, стала діаметрально протилежною. Якщо до розпаду Австро-Угорщини всі зусилля польських політичних сил були спрямовані на розбудову самоврядних інституцій, особливо на повітовому рівні, та максимально можливе їхнє унезалежнення від адміністративної влади, то після відновлення незалежності Польщі влада намагалася встановити повний контроль над самоврядуванням. Зволікання із проведенням радикальних реформ у цій сфері, анархія в місцевому самоврядуванні мали головну мету – позбавити українське населення впливу на них, адже в Галичині українці становили більшість.

Основним джерелом для вивчення етнічного складу населення Галичини стали проведені в міжвоєнний період два переписи – 1921 р. і 1931 р. Проте до оцінки їхніх результатів науковці підходять критично, оскільки вони містять низку суттєвих недоліків. Щодо перепису 1921 р., то на тоді міжнародно-правовий статус Галичини ще не був визначений, тривав бойкот дій польської адміністрації українськими політичними партіями та населенням. Тому польський уряд поспішав із проведенням перепису, щоб мати додаткові аргументи на свою користь на міжнародній арені. Ці обставини мали значний вплив на підсумки перепису. Що стосується перепису 1931 р., то і його результати далекі від реальності. Основною причиною цього було намагання офіційних властей будь-що збільшити кількість польського елементу на західноукраїнських землях. Перепис проводився за мовною та релігійною ознаками. Після його закінчення виявилось, що у списках громадян є багато виправлень. Переважно вони стосувалися населення Західної України. Замість

спочатку записаної української (чи русинської) мови іншим почерком було вписано польську. З метою прикриття масштабів фальсифікацій влада заборонила публікацію даних перепису по малих адміністративних одиницях, як-от сільські громади, оскільки вони відразу виявили б очевидні фальсифікації¹.

Варто звернути увагу ще на той факт, що польська статистична служба опрацьовувала лише загальні дані. Матеріали перепису, перед тим як потрапити до Головного управління статистики, проходили відповідну обробку чиновниками староств. Усе це, безперечно, вплинуло на результати перепису. Не досконалий і метод аналізу етнічного складу за релігійною належністю. Ототожнення поляків із католиками, а українців – із православними чи греко-католиками не зовсім правильне². Значна частина українців визнавала себе католиками, були поляки – греко-католики, проте владі перепис за релігійною належністю був вигідний, оскільки давав можливість маніпулювати результатом, а отже, механічно збільшувати відсоток польського населення в Західній Україні. Щоби виявити масштаби фальсифікацій під час перепису 1931 р., треба порівняти його дані з даними інших джерел і підрахунками окремих дослідників. Так, за офіційними даними, українців налічувалось 4 463 000³; за підрахунками Є. Томашевського – 5 145 000⁴; а за загальноприйнятими підрахунками українських учених, чисельність українського населення – 5 587,4 000, що становить 62,6 % від загальної кількості населення краю. Ця цифра, визначена із врахуванням усіх можливих чинників впливу на результат, найближча до істини. Отже, опинившись у ролі національної меншини, українське населення, як свідчать наведені дані, становило більшість на території трьох південно-східних воєводств Другої Речі Посполитої.

Необхідно відзначити ще одну особливість розміщення українського населення – його більшість була зосереджена в сільській місцевості. За офіційними даними, у Львівському воєводстві в сільських районах проживало 53,3 % українців, 43,6 % поляків і 2,3 % євреїв; у Тернопільському – 50,8 %, 47,5 % і 1,5 %; у

¹ Szturm de Sztrem E. Prawdziwa statystyka. *Kwartalnik historyczny*. 1973. Nr 3. S. 666.

² Етнічний склад населення УРСР. Київ: Наукова думка, 1965. С. 76.

³ Tomaszewski J. *Ojczyzna nie tylko polaków: Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918–1939*. Warszawa: Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, 1985. S. 51.

⁴ Ibid. S. 52.

Станиславівському – 78,6 %, 17,9 % та 2,4 % відповідно⁵. Що стосується національної структури галицьких міст, то українці становили в них третю за чисельністю етнічну групу. У жодному повітовому центрі, за винятком м. Городенка Станиславівського воєводства, українці не становили більшості⁶. І лише в небагатьох менших містечках вони чисельно переважали поляків та євреїв⁷.

Подібна національна структура населення краю давала підстави сподіватися, що в органах місцевого самоврядування, особливо сільського рівня, українці здобудуть більшість, у міських радах – пропорційне представництво, і так, сільські та міські ради стануть надійним захисником інтересів українського населення краю. Проте цього не сталося.

Ще в часи перебування Галичини у складі Австро-Угорщини польське населення краю за посередництва своїх політичних організацій і послів у Віденському парламенті всіма можливими засобами намагалися захищати автономію краю, розширити сферу діяльності та компетенції автономістських інституцій: Крайового сейму, Крайового віділу, повітових рад і відділів та громадських рад. Саме завдяки такій політичній лінії повітові ради діяли в Галичині. В інших частинах імперії, за винятком Чехії, аналогічних інституцій не було. Українські політичні партії вели боротьбу за скасування повітових рад, справедливо вбачаючи в них твердині польського панування у краї. З відновленням Польської держави ситуація змінилася. Добре усвідомлюючи роль і значення органів місцевого самоврядування, центральні органи влади всіма можливими засобами намагалися не допустити переваги українців в органах місцевого самоврядування та взяли їх під повний контроль. Урядова політика в цій сфері була спрямована на обмеження крайового, повітового та громадського самоврядування.

Першою жертвою такої політики став автономний статус Галичини і відповідних інституцій. Спеціальним розпорядженням Ради міністрів Польщі 7 березня 1919 р. було призначено Генерального делегата уряду для Галичини, а також керівника усіх самоврядних крайових і повітових органів⁸. Незабаром закон від 30 січня 1920 р.

⁵ Sprawy Narodowościowe. 1935. Nr 6. S. 563.

⁶ Sprawy Narodowościowe. 1937. Nr 3. S. 253–256.

⁷ Кубійович В. Етнічні групи південно-західної України (Галичини) на 1.1.1939. Весбаден: Otto Harrassowitz, 1983. 175 с.

⁸ Громадський голос. 1926. 1 травня.

ліквідував Крайовий сейм і Крайовий виділ. Функції Крайового виділу перебрав на себе новостворений ТВС⁹. Цей закон визначив також сферу його діяльності та межі компетенцій. На цей орган були покладені обов'язки управління крайовим майном і фондами. На засіданнях сейму 26 березня і 4 травня 1920 р. було обрано шість членів ТВС та трьох заступників. Уже 19 червня 1920 р. під керівництвом Генерального делегата уряду Костя Галецького відбулося перше засідання відділу. Протягом 1921–1922 рр. відбувалися зміни в керівництві й особовому складі. Остаточного його склад сформувався у червні 1922 р. і в такому вигляді проіснував до 1928 р. Очолював ТВС А. Кендзьор, його членами були: С. Бялий, Т. Дверницький, В. Децикевич, Я. Павловський, З. Паздро, Я. Щирек. Складався він із шести департаментів.

У сфері компетенцій І департаменту було місцеве самоврядування¹⁰. За законом, до ТВС переходили повноваження колишнього Крайового виділу у сфері управління крайовим майном, фондами й адміністративно-виконавчі функції. Проте з моменту створення ТВС його повноваження постійно обмежували. Окремі державні міністерства перепідпорядковували собі частину крайового майна. Так, головна дирекція гірничих підприємств забрала акції товариства експлуатації покладів солі в Калуші, що становили власність крайового фонду. Це було зроблено без попереднього повідомлення ТВС і будь-якого пояснення. Нагляд за вузькокошляковими залізницями та дорогами, над професійними школами (рільничими, молочарськими) перейшов до держави; 4 крайові та 38 повітових лікарень теж стали власністю держави. Така ж доля спіткала меліоративне бюро. Крайова каса була переведена в підпорядкування Міністерства фінансів¹¹. Крайовий банк, незважаючи на неодноразові протести ТВС, також став власністю держави в особі Міністерства фінансів. Резиденцію банку перенесено до Варшави, а його перейменовано на Польський банк крайовий, а згодом – на Банк крайового господарства. Причому із складу його Наглядової ради усунуто всіх українців¹². Позбавляючи ТВС можливості

⁹ Dziennik Lwowski. 1927. 9 pazdziernika.

¹⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 770. Тимчасовий комітет самоврядування, м. Львів. Оп. 1. Спр. 1467. Арк. 8.

¹¹ Там само. Арк. 7.

¹² Громадський голос. 1926. 1 травня.

самостійно розпоряджатися значною частиною крайового майна, власті тим самим позбавляли його важелів впливу на економічне життя краю, і взагалі розглядали як тимчасове явище. Конституція Польщі від 17 березня 1921 р. встановлювала єдину центральну владу у країні і не передбачала для українських земель будь-якого автономного устрою.

Для заспокоєння міжнародної громадськості, передовсім для позитивного для себе вирішення питання про статус Східної Галичини, польський Сейм 26 вересня 1922 р. ухвалив спеціальний закон про самоврядний устрій для трьох південно-східних воєводств¹³. Він передбачав запровадження мініавтономії для східно-галицьких воєводств. Стаття 21 твердила: «На території перелічених воєводств ані держава, ані жодний самоврядний орган не може проводити колонізації». Статті 22, 23 і 25 дозволяли вживання української мови як урядової, поряд із польською. Стаття 24 передбачала утворення українського університету, надання йому автономії та фінансування його діяльності. Стаття 26 твердила, що спеціальний самоврядний устрій для Львівського, Тернопільського та Станіславського воєводств буде введено не пізніше, ніж за 2 роки. Саме до введення в дію цього закону функції найвищого органу крайового самоврядування покладали на ТВС. Проте положення закону так і залишилися на папері. Польські власті не лише не планували вводити його в дію, а й проводили цілеспрямовану політику обмеження повноважень і сфери діяльності ТВС.

У подібному становищі перебували повітові органи самоврядування. Формально продовжував діяти закон від 12 серпня 1866 р. із відповідними змінами, який вимагав після розпуску повітової ради чи припинення її діяльності внаслідок закінчення терміну повноважень проводити вибори. На практиці це положення закону відкрито ігнорували. Повітові ради розпускали без призначення дати нових виборів. Із 74 повітових рад, охопно з Краківським воєводством, власті розпустили 43, до того ж майже винятково в українській частині Галичини¹⁴. ТВС різко виступив проти такої практики, оскільки це суперечило чинному самоврядному законодавству. Проте протести не допомогли і процес розпуску рад з одночасним

¹³ Dziennik Ustaw RP. 1922. Cz. 90. Poz. 829.

¹⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 770. Тимчасовий комітет самоврядування, м. Львів. Оп. 1. Спр. 1467. Арк. 11.

призначенням на їхнє місце тимчасових повітових тривав. За даними ТВС, опублікованими у звіті про його діяльність за 1923 р. і 1924 р., у Львівському воєводстві було розпущено 48 % повітових рад, у Тернопільському – 73 %, а Станіславському – 66 %. На кінець 1925 р. у Львівському воєводстві кількість розпущених рад досягла 56 %, Тернопільському – 73 %, Станіславському – 78 %¹⁵. Втручалося у справи повітового самоврядування і МВС через призначення старост керівниками повітових відділів. Це не лише суперечило чинному законодавству, а й зовсім по-іншому трактувало саму суть самоврядування, перетворюючи його на додаток до адміністративної влади. Численні спроби протесту проти такої політики залишалися без уваги. На 1922 р. у 14 повітах Галичини повітові відділи перебували під керівництвом старост¹⁶.

Постійне втручання у справи повітового самоврядування та обмеження сфери його діяльності з боку властей в особі старост і воєвод призвело до того, що повітові відділи, у яких без винятку переважали поляки, почали протестувати. 10 квітня 1926 р. відбувся з'їзд членів повітових відділів, на якому розглядали цю ситуацію. У прийнятій ухвалі було висловлено рішучий протест проти урядової політики щодо повітового самоврядування. У ній, зокрема, заявляли: «Делегати повітових рад вимагають обмеження права воєвод до втручання в справи самоврядування; вимагають вільного розпорядження бюджетом, що спирається на потреби населення повіту; вимагають обмеження втручання старост в діяльність повітових відділів»¹⁷. І на цей раз протести не допомогли.

Не обминула політика розпуску й ради найнижчого ступеня – сільські та міські. Процес їх масового розпуску розпочався влітку 1919 р. Спеціальною постановою від 12 червня уряд наділив старост повноваженнями розпускати ради. Генеральний делегат уряду видав відповідне розпорядження, у якому прямо зазначалося, що необхідно створювати тимчасові громадські уряди у складі не менше п'яти осіб «під політичним оглядом повністю надійних, на чію лояльність можна сподіватись»¹⁸. Головним критерієм в оцінці діяльності ради для старости були не результати її господарської діяльності

¹⁵ Там само. Спр. 1438. Арк. 12.

¹⁶ Там само. Спр. 1467. Арк. 12.

¹⁷ Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.). Ф. 2. Станіславське воєводське управління. Оп. 7. Спр. 131. Арк. 2.

¹⁸ ЦДІАЛ України. Ф. 146. Галицьке намісництво. Оп. 33. Спр. 2030. Арк. 8.

чи фінансового становища конкретної громади, а національність та особиста політична лояльність керівників громад. Досить поширеною була практика перевірки старостою їхніх політичних поглядів. У донесенні старости Рогатинського повіту (Станіславське воєводство) до президії намісництва у Львові від 12 серпня прямо зазначено: «Щодо змін в особах начальників громад розпочав розслідування з метою виявити їх лояльність, а якщо буде необхідність усунення їх з посади, неухильно буду діяти згідно з рескриптом від 12 червня 1919 р. і донесу це в Президію»¹⁹. На практиці перевірка лояльності означала розпуск передовсім тих громадських рад, які склалися з українців. Іноді було достатньо скарги кількох поляків – мешканців громади – з вимогою розпустити раду, щоб це було зроблено. Наприклад, у донесенні на начальника громади і поліцію в Миколаєві (Львівське воєводство) від 10 квітня 1920 р. прямо вказано: «1) міська поліція складається з самих українців; 2) керівником громадського уряду є русин; 3) оголошення в громаді відбуваються в руській мові; 4) русини ... проводять різноманітні наради з начальником громади»²⁰. Реакція Намісництва була швидкою. Вже 23 квітня старости доручили розглянути скаргу²¹. Подібна мотивація розпуску громадської ради була і в листі старости до громадської верхності громади Кутаїв (Львівський повіт): «З метою впорядкування місцевих громадських стосунків, які під час українського вторгнення прийшли в розлад, і запевнення громаді належної адміністрації усуваю теперішню, встановлену нелегальним українським урядом громадську верхність і запроваджую тимчасово, аж до відкликання провізоричний громадський уряд»²². Повітовий староста в Жовкві (Львівське воєводство) вже в лютому 1920 р. повідомляв намісництво, що в усіх громадах повіту діють тимчасові уряди, бо попередні були розпущені «з політичних мотивів»²³.

Розпуск громадських рад набирав масовості. Відповідним розпорядженням старости Дрогобицького повіту (Львівське воєводство) лише протягом 9, 11, 13 та 14 серпня 1920 р. у повіті розпущено 19 громадських рад і лише в 2 із них (громади Літинія та

¹⁹ Там само. Оп. 8. Спр. 4037. Арк. 2.

²⁰ Там само. Оп. 8. Спр. 3809. Арк. 23–24.

²¹ Там само. Арк. 40.

²² Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.). Ф. 7. Львівське повітове староство. Оп. 1. Спр. 562. Арк. 2.

²³ ЦДІАЛ України. Ф. 146. Галицьке намісництво. Оп. 33. Спр. 2057. Арк. 1.

Раделич) на посаду голови тимчасового громадського уряду були призначені українці²⁴. У наступні декілька днів така ж доля спіткала ще 26 громадських рад цього ж повіту²⁵. Процес розпуску рад охопив усі без винятку повіти Львівського, Тернопільського та Станіславівського воєводств. Зокрема, 10 лютого 1921 р. у Тлумацькому повіті (Станіславівське воєводство) було розпущено 6 громадських рад²⁶. Якщо у грудні 1921 р. в усіх повітах Станіславського воєводства залишалися ще громади, де діяли виборні ради, то в 1924 р. у Богородчанському, Городенківському, Надвірнянському, Печеніжинському, Сколівському, Тлумацькому повітах не залишилося жодної²⁷. У Тернопільському воєводстві лише в повітах Скалат і Радехів залишилося кілька не розпущених рад²⁸.

Робилися окремі спроби протестувати проти такої політики властей, проте вони, як правило, залишалися без уваги. Зокрема, посол Є. Бобровський 20 квітня 1920 р. звернувся із запитом до міністра внутрішніх справ у справі «толерування Генеральним делегатом уряду анархії в самоврядуванні в Малопольщі»²⁹. З подібним запитом до міністра у справі непризначення виборів до органів місцевого самоврядування в Теребовлянському повіті Тернопільського воєводства виступив посол З. Путек. У запиті зазначено: «В усіх сільських і міських громадах Теребовлянського повіту староста розпустив громадські ради і усунув виборну громадську верхність, а на її місце призначив комісарів з іменованими прибічними радами. Незважаючи на те, що згідно положень громадського закону через 6 тижнів після призначення комісара повинні бути призначені вибори до громадської ради, староста вибори не призначив, а комісари керують далі»³⁰. Всього, за даними звіту ТВС, на кінець 1924 р. із 3 700 сільських громадських рад не діяло 2 584³¹. З них у Львівському воєводстві розпущено 779 рад, що становить 35 % від

²⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 146. Галицьке намісництво. Оп. 8. Спр. 3075. Арк. 2–38.

²⁵ Там само. Оп. 8. Спр. 3076. Арк. 2–52.

²⁶ Там само. Оп. 8. Спр. 4952. Арк. 1–6.

²⁷ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Станіславське воєводське управління. Оп. 7. Спр. 9. 55 арк.

²⁸ Державний архів Тернопільської області (Держархів Тернопільської обл.). Ф. 231. Тернопільське воєводське управління. Оп. 5. Спр. 87. Арк. 17, 25.

²⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 146. Галицьке намісництво. Оп. 8. Спр. 4142. Арк. 7.

³⁰ Там само. Спр. 5011. Арк. 1.

³¹ Целевич В. Практичний порадник про виборчу ординацію до громад в Галичині. Львів, 1927. С. 4.

загальної кількості, у Тернопільському – 1 016 рад, а це 94 %, у Станиславівському – 789 рад, чи 87 %, відповідно.

Подібна ситуація склалася і в міських радах. У Львівському воєводстві розпущено 53 % міських рад, у Тернопільському – 57 %, а у Станиславівському – 76 %. Для порівняння треба відзначити, що у Краківському воєводстві було розпущено лише 1 % сільських громадських рад і 34 % міських³². Варто зауважити, що ради різних рівнів розпускали не лише з ініціативи властей, але, так би мовити, законним шляхом – унаслідок закінчення терміну їх дії. Проте в таких випадках уряд не поспішав із проведенням виборів у громадах, як цього вимагав закон, у якому стверджувалося, що вони повинні бути проведені не пізніше трьох місяців від дня розпуску ради. Натомість власті призначали т. зв. наказних комісарів (іноді їх називали наказними війтами чи бургомістрами). Для допомоги цим чиновникам призначали тимчасові прибічні ради з кількох осіб. Іноді, на основі інструкцій своїх начальників, тобто старост, тимчасові ради присвоювали собі функції, які їм не належали.

Особливо це стосується шкільництва. Неодноразово на підставі ухвал, прийнятих прибічною радою, шкільні інспектори змінювали в українських школах мову викладання – з української на польську. Протести громади не допомагали. Особливе невдоволення селян спричиняла позиція громадських урядів під час шкільного плебіситу. Для одержання дозволу на навчання дітей у школі рідною мовою, за законом від 31 липня 1924 р., батькам необхідно було подати шкільну декларацію з підписами не менше 40 осіб. Для того, щоб декларацію визнали дійсною, батькам необхідно було офіційно підтвердити свої підписи. Ця функція, згідно з розпорядженням Міністерства освіти, належала громадським урядам, тобто війтам, наказним комісарам чи бургомістрам. У 1925 р. було проведено шкільний плебісцит, під час якого влада вдалася до тиску на батьків із метою недопущення викладання у школах українською мовою. Були зафіксовані численні випадки відмови в підтвердженні підписів батьків під шкільними деклараціями. Бургомістр Яворова відмовився підтвердити підписи, не пояснюючи причини. Так само вчинив наказний комісар у громаді Лагодів Перемишлянського повіту³³. У громаді Сороки (повіт Бучач)

³² Діло. 1926. 15 липня.

³³ Держархів Львівської обл. Ф. 1. Львівське воєводське управління. Оп. 11. Спр. 1958. Арк. 19.

наказний комісар П. Пруцак на вимогу батьків підтвердити підписи заявив, що мусить у цій справі порадитися із старостою, а повернувшись від нього, відмовився це зробити. У відповідь на скаргу батьків староста порадив їм подати на комісара письмову скаргу. У громаді Новоставне того ж повіту комісар відмовився підтвердити підписи, вимагаючи від селян письмового дозволу старости. У громаді Воля Висоцька (повіт Жовква) комісар відмовився виконувати свої обов'язки без пояснення причин. У громаді Шегині (повіт Перемишль) комісар відмовив українським батькам у підтвердженні підписів. У відповідь на скаргу селян староста заявив, що комісар може, але не зобов'язаний це робити³⁴. Ніякі розпорядження вищих властей не змогли примусити комісара Мальчиць (повіт Городок Ягайлонський) підтвердити підписи на шкільних деклараціях. Він прямо заявив, що не робитиме цього. А у громаді Суховоля того ж повіту комісар сказав, що не підтвердить підписи, тому що не має відповідного розпорядження. Оригінально пояснив свою відмову вїйт громади Домажир (повіт Городок Ягайлонський). Він прямо констатував: «Тепер наша влада і ми робимо, що хочемо. Нам руського язика не треба»³⁵. У Чортківському повіті факти відмови керівників громадських урядів підтвердити підписи були зафіксовані у громадах Швайковець, Нагорянки, Хом'яківка, Скородинець, Старий Чортків, Колиндян, Дятковець, Романівка³⁶. У громаді Пікуловичі (Львівський повіт) наказний комісар Я. Мушинський заявив, що він відмовляється підтверджувати підписи, бо йому заборонили це робити. Староста повіту відмовився розглядати скаргу і відіслав батьків до повітової шкільної ради³⁷. На підставі ухвали прибічної громадської ради с. Лисиничі (Львівський повіт) ще 19 травня 1924 р. Кураторіум Львівського шкільного округу поміняв мову викладання у школі з української на польську. Вже 26 травня 1924 р. жителі села внесли протест до Міністерства освіти і віровизнання. Незважаючи на те, що не було прийнято остаточного рішення, мова викладання була змінена³⁸. Подібний випадок відбувся у громаді Скварява Нова Жовківського повіту в жовтні 1924 р.³⁹

³⁴ Держархів Львівської обл. Ф. 1. Львівське воєводське управління. Оп. 11. Спр. 1958. Арк. 43.

³⁵ Там само. Спр. 1963. Арк. 6.

³⁶ Там само. Арк. 22.

³⁷ Там само. Спр. 1958. Арк. 46.

³⁸ Там само. Арк. 52.

³⁹ Там само. Арк. 80.

Підсумки плебісциту, які залежали від позицій громадських урядів, були відповідними. Якщо до 1925 р. у Станиславівському воєводстві налічувалося 793 українських і 346 польських шкіл, то після плебісциту українськими залишилися 337 шкіл, зате 487 стали утраквістичними і 285 – польськими⁴⁰. До кінця 20-х років ХХ ст. таке становище стало типовим для всієї Галичини.

Чисельність громад, де вся влада була зосереджена в руках наказних комісарів, постійно зростала. Якщо 1924 р. із 6 275 громад Галичини у 2 300 правили наказні комісари, то 1925 р. чисельність таких досягла 3 500⁴¹. Цей процес тривав. На всі вимоги громадськості провести вибори офіційні власті відповідали відмовою, пояснюючи її тим, що сейм ще не прийняв нового самоврядного законодавства. Урядовим структурам було вигідно тримати під контролем, хоча і в повному безладі, органи самоврядування всіх рівнів, навіть якщо такий стан речей порушував ст. 3 Конституції 1921 р., яка твердила про устрій держави на засадах широкого територіального самоуправління⁴². А ст. 65, 66 та 67 вирішували деякі засади організації самоврядування⁴³. Показово, що відмова у проведенні виборів до сільських, міських і повітових рад стосувалася лише Галичини. У всіх інших регіонах країни відносини у сфері самоврядування були частково внормовані. У Краківському воєводстві вибори до сільських і міських рад проведено на основі старих австрійських законів із відповідними змінами до них. Так само на території колишньої «прусської займанщини» – на основі дещо зміненої прусської виборчої ординації. На території колишнього Конгресового Королівства було введено в дію тимчасовий закон про організацію самоврядування та проведено вибори до повітових сеймиків. Навіть у Волинському воєводстві проведено вибори до самоуправних установ на основі спеціально прийнятих урядових ухвал⁴⁴. Галичина в цьому плані залишалася винятком.

Безперечно, однією із причин затримки із проведенням виборів до органів місцевого самоврядування в Галичині було не лише

⁴⁰ Макарчук С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. Львов: Вища школа, 1983. С. 156.

⁴¹ Свобода. 1927. 13 лютого.

⁴² Konstytucja Rzeczypospolitej z dnia 17 marca 1921 r. Lwów; Warszawa: Atlas, 1926. Art. 3.

⁴³ Ibid. Art. 65–67.

⁴⁴ Діло. 1926. 15 липня.

намаганням властей не допустити українське населення до участі в них, але й через узаконення анархії та беззаконня в самоврядних інституціях упродовж тривалого часу знищити ті традиції громадського життя австрійського формату, що жили серед українців Галичини.

Подібне становище з організацією самоврядування в південно-східних воєводствах і особливо призначення та методи правління у громадах наказних комісарів спричиняли протест населення. Обговорювали цю проблему і на засіданнях сейму. Ще в лютому 1923 р. послы Я. Бриль та Я. Павловський внесли на розгляд парламенту подання у справі проведення виборів до громадських рад, проте конкретної ухвали не було прийнято⁴⁵. Після цього справою почала займатися Адміністративна комісія сейму, але також без конкретних результатів.

Урядові кола на офіційному рівні не заперечували катастрофічного стану справ з організацією місцевого самоврядування в Галичині, але всю відповідальність за такий стан речей перекладали на сейм і сенат. Треба зазначити, що польські уряди не відзначалися стабільністю та часто існували лише декілька місяців. Саме так трапилося з урядом генерала В. Сікорського, який, не маючи підтримки в сеймі, змушений був лавірувати між посольськими клубами.

Внаслідок цього уряд не зміг виробити єдиної державної політики щодо місцевого самоврядування, як і провести в парламенті необхідні закони, зокрема самоврядні. Більшість послів у сеймі розуміла, що довго так тривати не може, тому вирішила створити нову парламентську більшість із чіткою програмою дій та доручити їй формування нового уряду. 17 травня 1923 р., після тривалих переговорів, відповідну угоду підписали⁴⁶ представники ННС, християнські демократи та представники ПСЛ «П'яст». Особливий інтерес викликав її текст, оскільки він дає уявлення про політику цих партій щодо національних меншин і фактично став першим офіційним документом, у якому значну увагу було приділено справі організації системи органів місцевого самоврядування. Вже в першому пункті зазначено: «Національний польський характер має бути забезпечений в устрої держави і самоврядуванні. Польська мова повинна вживатись як урядова в адміністрації та самоврядуванні на

⁴⁵ Sprawa Ludowa. 1923. 18 lutego.

⁴⁶ Tymowski M., Kieniewicz J., Holzer J. Historia Polski. Warszawa: Editions spotkania, 1990. S. 285.

всій території країни ... Польський вплив у самоврядуванні буде забезпечений відповідними виборчими ординаціями до громадських, повітових і воєводських рад ... Необхідно запровадити принцип посередності виборів до самоврядування II і III ступенів (повітового і воєводського)»⁴⁷. Так, ця програма передбачала значне обмеження прав національних меншин не лише в культурному, політичному та національному житті, а й у сфері самоврядування. А оскільки в польських урядах із 1923 р. по 1926 р. переважали ендеки, то ця угода була покладена в основу національної політики офіційної Варшави⁴⁸.

Новостворений уряд на чолі з В. Вітосом проіснував недовго – з 28 травня 1923 р. по червень 1923 р. В. Вітоса на посаді прем'єр-міністра замінив В. Кернік. Цього ж місяця при вступі на посаду новий прем'єр виголосив промову, у якій заторкнув проблему самоврядування. Він пообіцяв призначити дату проведення виборів до органів місцевого самоврядування. В. Кернік дотримав свого слова і 28 липня 1923 р. у пресі з'явилося його відповідне розпорядження. У ньому, зокрема, зазначено: «Відносини, які виникли внаслідок світової війни, та надія швидкого оперття устрою сільських та міських громад і виборчого права до представництва в цих органах на нових правових основах, стримувало до цих пір Міністерство внутрішніх справ від розписання виборів у згаданих громадах. Однак, зважаючи на те, що праця Сейму і Сенату над проектами законів про територіальне самоврядування і пов'язану з ними виборчу ординацію з огляду на розмір і значення предмету, мабуть, триватиме довгий час, а даліше відкладення виборів було б рівнозначне підтримці аномальних відносин в самоврядуванні, змушений наказати наступне. Пан воєвода негайно видасть відповідні укази з метою проведення виборів громадських представництв в сільських громадах»⁴⁹.

Вибори повинні були відбутися на основі австрійських законів через два місяці після їхнього призначення. Але дуже швидко з'ясувалося, що прем'єр поквапився із призначенням. Ряд положень виборчої ординації робили неможливою участь у виборах значної кількості польського населення і передовсім колоністів. Зокрема, п. 6 закону від 12 серпня 1866 р. твердив, що членами громади, а отже, і право

⁴⁷ Witos W. Moje wspomnienia. Paryż: Instytut Literacki, 1965. T. 3. S. 36–37.

⁴⁸ Кондратюк В. О., Зайцев О. Ю. Суспільно-політичне життя в Україні в 20–30 рр. Львів, 1993. С. 47.

⁴⁹ ДАІФО. Ф. 2. Станіславське воєводське управління. Оп. 7. Спр. 21. Арк. 1.

брати участь у виборах, мають ті громадяни, які не менше року проживають у громаді і сплачують місцевий податок⁵⁰. Так, у разі проведення виборів у сільських громадах більшість здобули б українці. А цього польський уряд не хотів і аж ніяк не міг допустити. Першими проти виборів виступили старости. Вже у вересні 1923 р. вони почали звертатися до воєводських управлінь із повідомленнями про недоцільність їхнього проведення. Зокрема, староста в Тлумачі (Станіславівське воєводство) пояснював це тим, що в голосуванні не зможуть взяти участі власники двірських маєтків⁵¹. Староста Жидачівського повіту також звернувся із проханням відкласти вибори. І хоча в кількох громадах повіту вони все ж таки відбулися, староста не дозволив новообраним радним виконувати свої обов'язки⁵². Згодом проти проведення виборів виступили львівський, тернопільський і станіславівський воєводи. Особливо різко критикував спроби уряду провести вибори львівський воєвода К. Грабовський⁵³. Після відповідного тиску на прем'єр-міністра було вирішено їх відкласти, як згодом з'ясувалося, на невизначений термін⁵⁴.

Незважаючи на невдалу спробу проведення виборів, ця акція мала певні позитивні результати, оскільки поставила питання становища органів місцевого самоврядування в центрі уваги громадськості, хоча і не на тривалий час, змусила політичні партії, як українські, так і польські, висвітлити свою позицію щодо цієї проблеми.

Серед основних українських політичних партій, що діяли на той час, – народно-трудової, радикальної, християнсько-суспільної й соціал-демократичної – найбільшу увагу проблемам самоврядування приділяла УРП. 1 квітня 1923 р. у Львові відбувся її з'їзд, на якому значну увагу було приділено самоврядуванню. У прийнятій резолюції заявлено: «З'їзд УРП протестує проти ліквідації громадського самоврядування на українських землях польськими адміністративними властями»⁵⁵. Після отримання повідомлення про призначення виборів, керівництво УРП розпочало активну підготовку до них. 23 вересня

⁵⁰ Баран С. Галицький закон громадський з 1866 р. зі всіма пізнішими змінами. Львів: Громадська самоуправа, 1927. С. 6.

⁵¹ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Станіславське воєводське управління. Оп. 7. Спр. 21. Арк. 48.

⁵² Там само. Арк. 57.

⁵³ Діло. 1923. 13 жовтня.

⁵⁴ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Станіславське воєводське управління. Оп. 7. Спр. 21. Арк. 61–62.

⁵⁵ Громадський голос. 1923. 7 квітня.

1923 р. відбулося засідання Головної управи УРП, на якому було прийнято таку постанову: «Головна Управа УРП визнає потребу взяти якнайбільш активну участь у виборах до громадських рад та інших самоуправних інституцій та закликає всі партійні установи і поодиноких членів докласти всіх зусиль, щоб ці вибори пройшли по думці і по інтересах українських працюючих мас»⁵⁶. На сторінках друкованого органу УРП газети «Громадський голос» з'явилося чимало матеріалів, що стосувалися майбутніх виборів, роз'яснювали положення виборчої ординації. Всього протягом 1923 р. у восьми номерах «Громадського голосу» були статті, присвячені майбутнім виборам.

Решта українських політичних партій практично не приділили уваги виборам. 21 травня 1923 р. у Львові був скликаний перший повоєнний з'їзд УНТП. На ньому було ухвалено т. зв. автономістичну резолюцію, що означало повний поворот у дотеперішній політиці трудовиків. Проте ця концепція протрималася лише вісім місяців і її скасували 21 квітня 1924 р. Що стосується політики партії в галузі самоврядування, то вона опинилася поза увагою її керівництва. З'їзд обмежився протестом проти наявного стану речей. У прийнятій резолюції зазначено: «Народний з'їзд протестує проти безправного скасування громадської самоуправи та домагається негайного проведення нових законних виборів до громадських рад в Східній Галичині»⁵⁷. УСДП взагалі зникла з політичної арени, оскільки 30 січня 1924 р. її заборонила польська влада⁵⁸. Друковані органи цих партій – газети «Діло», «Свобода», «Вперед» – обмежилися повідомленнями про розпорядження прем'єр-міністра В. Керніка про призначення виборів. За весь 1923 р. у «Ділі», хоча це щоденна газета, з'явилося лише дві статті, що торкалися самоврядної тематики⁵⁹. Згодом у редакційній статті «Діла», опублікованій 1926 р., визнано: «Той незаконний стан, в якому перебуває місце самоврядування вже декілька років, якось не знайшов в нас відповідної зацікавленості»⁶⁰.

⁵⁶ Там само. 6 жовтня.

⁵⁷ Українська суспільно-політична думка в 20 ст.: документи і матеріали: в 3 т. / ред.: Т. Гунчак, Р. Сольчаник. Мюнхен: Сучасність, 1983. Т. 2: Міжвоєнний період. С. 91.

⁵⁸ Райківський І. Українська соціал-демократична партія (1928–1939 рр.). Івано-Франківськ, 1995. С. 3.

⁵⁹ Діло. 1923. 14 вересня, 13 жовтня.

⁶⁰ Діло. 1926. 24 січня.

Щодо польських політичних партій, то ситуацію з виборами намагалися використати для себе передусім опозиційні уряду ліві партії. У редакційній статті «Dziennika Ludowego» – органу ППС, зокрема, стверджено: «Уряди міських і сільських громад існують ще з довоєнних часів або їх змінено урядовими комісарами з прибічними радами. Цей ненормальний стан вимагає негайної зміни»⁶¹. 14 листопада 1923 р. відбувся конгрес цієї партії, на якому було прийнято спеціальну резолюцію, присвячену стану місцевого самоврядування. Зокрема, стверджено: «Стосовно катастрофічного стану самоврядування в Польщі конгрес вважає за необхідне якнайшвидше ухвалення Сеймом закону про самоврядування. Виступає за єдиний закон для всієї Польщі»⁶². Значну увагу проблемам самоврядування ППС приділяла і після того, як стало зрозуміло, що вибори так і не відбудуться. Саме з ініціативи цієї партії 7–8 грудня 1924 р. у Варшаві відбувся з'їзд самоврядних діячів ППС. На ньому було представлено 39 міст з усієї Польщі, зокрема і з Галичини. Посол Р. Яворовський у виступі піддав гострій критиці внесені урядом проекти законів про самоврядування, характеризував політику правих угруповань як таку, «що прагне звести роль самоврядування до нуля»⁶³. На з'їзді були остаточно визначені основні цілі політики партії у справі самоврядування, а саме: ППС виступала за п'ятиприметникове право голосу, проти надмірних повноважень органів контролю, проти затвердження складу магістрату адміністративними властями. Значну увагу було приділено аналізу стану міського самоврядування в Галичині. Зокрема, гостро розкритиковано австрійське самоврядне законодавство, виборчі ординації, комісарське правління. У прийнятій резолюції зазначено: «З'їзд самоврядних діячів ППС закликає до енергійної боротьби за повернення міського самоврядування в Малопольщі і до внесення в Сейм пропозиції про поширення дії закону про міську виборчу ординацію в Конгресівці на цілу Малопольщу»⁶⁴.

Подібне становище щодо виборів зокрема та організації самоврядування загалом займало ПСЛ. Друкований орган цієї партії – «Sprawa Ludowa» – приділив значну увагу самоврядній проблематиці, про що свідчать вісім публікацій за 1923 р. Що стосується

⁶¹ Dziennik Ludowy. 1923. 25 kwietnia.

⁶² Robotnik. 1923. 7 października.

⁶³ Samorząd Miejski. 1925. T. 5. S. 72.

⁶⁴ Ibid. S. 73–74.

проурядових польських політичних партій, то вони обійшли це питання майже повним мовчанням. Коли стало зрозуміло, що вибори так і не відбудуться, зацікавлення самоврядною тематикою почало зменшуватися, стан справ у громадському самоврядуванні знову опинився поза увагою основних політичних сил краю.

Залишилася складною і нерегульованою ситуація в міській раді й магістраті Львова. Після падіння ЗУНР Львів залишався головним осередком політичного й суспільно-економічного життя західних українців. У Львові було зосереджено правління основних українських політичних партій та організацій. За офіційними даними, у Львові на 1931 р. на 312 231 мешканця припадало 35 149 українців, що становило 11,3 % від загальної кількості населення⁶⁵. За підрахунками самих українців, їхня кількість сягала майже 60 тис.⁶⁶. Отже, чисельність українського населення становила значний відсоток. Саме тому воно було зацікавлене у своєму представництві в міській раді. Це давало змогу впливати на діяльність ради та магістрату, особливо на ухвалення бюджету міста, а отже, і на виділення з нього коштів на потребу українських організацій та установ.

Перебуваючи під юрисдикцією Австро-Угорщини, місто управлялося на основі окремого статуту від 14 жовтня 1870 р. Опіраючись на маєтково-податковий ценз, статут був спрямований проти українського елементу в місті, про що свідчить відсутність українців у складі ради і магістрату. Останні передвоєнні вибори до міської ради відбулися 16 січня 1913 р.⁶⁷. Українці були представлені в новообраній раді лише одним радним – І. Павлишаком. Та ввійшов він до складу ради не як представник від української громади Львова, а був обраний як представник міщанства із загально-міщанського виборчого списку⁶⁸.

Військові дії в Галичині й захоплення російськими військами Львова паралізували діяльність міської ради та магістрату. Тому після повернення австрійських військ до Львова в червні 1915 р. Галицьке намісництво своїм указом 30 червня 1915 р. розпустило міську раду і призначило урядового комісара в особі старости К. Грабовського, що було необхідним заходом, оскільки президент міста Юзеф Нойман ще на початку війни покинув Львів, а три

⁶⁵ Sprawy Narodowościowe. 1937. Nr 5–6. S. 575.

⁶⁶ Нова зоря. 1939. 25 травня.

⁶⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 146. Галицьке намісництво. Оп. 4. Спр. 5173. Арк. 1.

⁶⁸ Наш прапор. 1934. 3 червня.

віцепрезиденти опинилися в російському полоні. У лютому 1917 р. К. Грабовського було звільнено з посади і на його місце призначено Т. Рutowського⁶⁹.

У грудні 1917 р. Львів знову став резиденцією Галицького намісництва і справа відновлення львівського самоврядування стала актуальною. Проте провести вибори в умовах, коли тривала війна, стало неможливо. Саме тому 31 січня 1918 р. була призначена Тимчасова міська рада. Її чисельність становила 100 осіб⁷⁰. Представництво українців у ній було мінімальним – лише п'ять осіб, зокрема радними призначили: С. Федака, С. Громницького, Т. Лежогубського, В. Нагірного, С. Онишкевича⁷¹. Кількість радних-українців не відповідала ні силі, ні значенню українського населення міста. Створена указом намісництва Тимчасова міська рада діяла до розпаду Австро-Угорщини. Відбувалися лише персональні зміни в керівництві міста. 11 березня 1918 р. було звільнено з посади комісара Тадеуша Рutowського і на його місце призначено колишнього посла до Віденського парламенту В. Стисловича⁷².

Восени 1918 р. Австро-Угорщина перестала існувати. На початку 1919 р. польський Тимчасовий правлячий комітет, який після захоплення польськими військами в листопаді 1918 р. Львова зосередив владу в місті у своїх руках, указом від 12 січня 1919 р. надав Тимчасовій раді всі права органу міського самоврядування. Чисельність радних збільшили до 150 осіб. Проте зі збільшенням кількості радних кількість українців у ній не зростає. Навпаки, після смерті Т. Лежогубського, С. Онишкевича та В. Нагірного їх залишилося двоє⁷³. 17 лютого 1919 р. Ю. Ноймана обрали президентом міста⁷⁴. Становище радних-українців було безнадійним. Жодна з його пропозицій не знаходила підтримки. Інтереси українського населення Львова взагалі не брали до уваги, а самих радних ігнорували. Це призвело до того, що українські радні 2 березня 1919 р. заявили про вихід із ради. Безпосереднім приводом до такої акції протесту став той факт, що, прибувши на засідання ради, вони почули від її члена Т. Дверницького заяву, що «українцям немає місця

⁶⁹ Діло. 1930. 3 квітня.

⁷⁰ ЦДІАЛ України. Ф. 146. Галицьке намісництво. Оп. 4. Спр. 5174. Арк. 23.

⁷¹ Діло. 1930. 3 квітня.

⁷² Там само.

⁷³ Там само.

⁷⁴ Держархів Львівської обл. Ф. 2. Магістрат м. Львова. Оп. 26. Спр. 8. Арк. 106.

в раді м. Львова». Решта радних промовчала⁷⁵. Для п'ять українців⁷⁶, стільки ж – у Станіславі⁷⁷.

Тимчасова міська рада, створена ще 1919 р., керувала містом до 1927 р. Про будь-який вплив української громади міста на міську раду взагалі говорити не доводиться. Не було прийнято жодної ухвали щодо виділення додаткових коштів для українських установ у місті. Українське населення та його потреби ігнорували. Сама діяльність магістрату Львова супроводжувалася періодичними скандалами, пов'язаними з низкою виявлених зловживань його керівництва. Про результати діяльності магістрату свідчать також неодноразові перевірки, проведені ТВС. Окрім того, МВС створило спеціальну слідчу комісію, яка виявила багато фактів зловживань і використання службового становища посадовими особами магістрату. З цього приводу львівський воєвода Пйотр Дунін-Борковський заявив: «Перевірка дала негативні результати. Подальше існування теперішньої міської ради неможливе»⁷⁸. Опираючись на звіти комісії, він указом 31 серпня 1927 р. розпустив міську раду, звільнив віцепрезидента та президента міста Юзефа Ноймана з посади і передав управління урядовому комісару Янові Стшелецькому. Одночасно була створена Прибічна рада чисельністю 60 осіб, яка мала лише дорадчі функції⁷⁹.

Так, самоврядування у Львові перебувало в такому ж стані, як громадське і повітове. Потрібно зазначити, що не було прийнято жодної ухвали, яка би скасовувала дію статуту міста 1870 р. Проте політика адміністративних властей, спрямована на повне підпорядкування міських, робила цей документ фікцією. Українці в міській раді були представлені мінімальною кількістю і не мали жодного впливу на її діяльність.

Становище в органах місцевого самоврядування всіх рівнів залишалося складним. Відмова проводити нові вибори, правління наказних комісарів, які не несли відповідальності перед громадами,

⁷⁵ Історія Львова в документах і матеріалах / упоряд.: У. Я. Єдлінська та ін., редкол. М. В. Брик. Київ: Наукова думка, 1986. С. 15.

⁷⁶ Держархів Тернопільської обл. Ф. 32. Тернопільське міське управління. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 1.

⁷⁷ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 27. Станіславське міське управління. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 40.

⁷⁸ Dziennik Lwowski. 1927. 22 sierpnia.

⁷⁹ Ibid. 2 wzesnia.

не сприяли нормалізації ситуації. Навпаки, такий стан речей сприяв зловживанню комісарами службовим становищем. Саме їхнє правління спричиняло найбільший спротив українського населення. Якщо врахувати той факт, що в більшості наказними комісарами призначили поляків, то стосунки між ними і громадами характеризувалися не лише гострими господарськими конфліктами, а й міжнаціональними. Це не сприяло міжнаціональному порозумінню і лише поглиблювало українсько-польські протиріччя. Випадки самоуправства комісарів, нехтування інтересами громади, розбазарювання громадського майна ставали все численнішими та поступово заповнили сторінки преси.

Особливу увагу цій проблемі, як і в попередні роки, приділяла УРП. На сторінках її органу – газети «Громадський голос», починаючи з травня 1925 р., з'являється рубрика «З життя міста і села», спеціально присвячена висвітленню методів правління наказних комісарів у громадах. Практично в кожному номері протягом 1926–1927 рр. друкували матеріали, присвячені цій проблемі. Ця цілеспрямована та тривала акція мала позитивні наслідки. Справа організації і діяльності органів місцевого самоврядування знову набувала актуальності. Проте треба відзначити, що інші політичні партії не виявили значної зацікавленості. Інтерес до самоврядного життя був епізодичним. Що стосується ставлення польських політичних сил до цієї проблеми, то його яскраво ілюструє вислів посла сейму М. Козловського, який заявив: «Краще, щоб в Малопольщі панував “комісарський стан” у 128 містах і 2 400 селах, ніж через нові громадські вибори до влади прийшло українське населення»⁸⁰.

Особливий резонанс у країні мали випадки, коли безгосподарність комісарів призводила до селянських бунтів і сутичок із поліцією. Такі випадки були не поодинокі. Зокрема, факти селянських виступів зафіксовані в селах Верхні Гаї, Селиська, Дашава, Солонка Львівського воєводства⁸¹. Так, у березні 1927 р. 12 селян із с. Бикова були притягнуті до судової відповідальності за звинуваченням у вчиненні опору властям. Розгляд справи відбувався в суді м. Самбора. З акта обвинувачення випливає, що місцевий наказний вїйт за згодою прибічної ради вирішив продати дві десятини

⁸⁰ Громадський голос. 1936. 6 червня.

⁸¹ Громадський голос. 1937. 22 січня.

громадського пасовища. Цю ухвалу затвердив повітовий відділ та староста. Але громада села звернулася до ТВС у Львові зі скаргою на таке рішення. Розгляд справи затягнувся. Та, незважаючи на відсутність остаточної ухвали, вїйт вирішив продати землю. Під час передачі виникла бійка, внаслідок якої постраждав поліцейський. Своїм рішенням суд визнав незаконним продаж громадського майна, скасував рішення повітового відділу та звільнив майже всіх обвинувачених, окрім кількох безпосередніх учасників бійки⁸². Наказний комісар с. Пасічне (Станіславський повіт) був звинувачений у вирубці 15 моргів лісу, привласненні грошей⁸³.

Конфліктна ситуація виникла і в с. Саджавки. 29–31 березня 1927 р. цю справу розглядав окружний суд у Станіславі. До відповідалності було притягнуто 34 жителі села. Причиною конфлікту між громадою і наказним комісаром стала спроба останнього продати кілька десятків десятин громадського поля. Дійшло до бійки між громадою й родиною комісара. Староста змушений був усунути комісара з посади, а проведена перевірка виявила ще й інші його зловживання; 33 селян було засуджено на декілька днів ув'язнення⁸⁴.

Самоуправство наказних комісарів виявлялося не лише в питаннях, пов'язаних з управлінням громадським майном. Як випливає з донесення поліції до Львівського староства, «начальник громади в Сецехові Я. Файда самовільно, без дотримання приписів закону, доповнив комплект членів громадської ради, добираючи до них своїх родичів. У громаді панують не порядок і немає контролю над фінансами і майном громади»⁸⁵. Населення фактично було беззахисним та безсилим перед сваволею наказних комісарів. Ніякі норми закону не мали впливу на їхню поведінку. Факт їх призначення на посаду робив наказних комісарів непідзвітними громаді. Населенню села залишалося хіба що апелювати до вищих органів влади. Показовою у цьому плані була ситуація, що склалася у громаді Винники (Львівський повіт). Протягом 1919–1927 рр. тут змінилося три наказні комісари. Причому їхні звільнення з посад завжди супроводжувалися скандалами та взаємними звинуваченнями у

⁸² Там само. 9 квітня.

⁸³ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 23. Станіславський повітовий відділ самоврядування. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 5.

⁸⁴ Громадський голос. 1927. 1 травня.

⁸⁵ Держархів Львівської обл. Ф. 7. Львівське повітове староство. Оп. 1. Спр. 563. Арк. 3.

зловживанні владою. Проте найбільше запам'ятався жителям Винників наказний комісар Макс Вейс, що керував громадою з 1922 р. по 1924 р. Упродовж свого правління він перебував у стані перманентної війни із громадою, діяв за власним бажанням, зовсім не прислухаючись до думки селян. Скандальне правління комісара набуло розголосу, йому було присвячено кілька публікацій у пресі⁸⁶. Проте ні численні скарги селян, ні критика у пресі не дали жодних результатів⁸⁷.

Не лише самоуправство комісарів спричиняло невдоволення селян. Іноді сама влада давала приводи для цього, трактуючи українців як громадян другого сорту, застосовуючи подвійні стандарти при вирішенні конфліктних ситуацій. Показовий випадок трапився у Сквилові (Львівський повіт). У 15 жителів на потреби військового аеродрому було забрано від 1 до 4 моргів поля. Власті пообіцяли, що у вигляді компенсації селяни отримають землю в іншому місці. Вони повірили обіцянкам про відшкодування і підписали необхідні документи. Проте згодом виявилось, що влада своїх обіцянок не виконала. Як наслідок селяни отримали грошову компенсацію за землю в розмірі 320 дол. за 1 морг. Особливе невдоволення спричиняв той факт, що польським мешканцям села виплатили компенсацію в розмірі 1 000 дол. за 1 морг. Протести та скарги українських селян не допомогли⁸⁸.

Травень 1926 р. докорінно змінив внутрішньополітичну ситуацію в Польщі. Державний переворот і прихід до влади Юзефа Пілсудського дав надію частині українських політиків на лібералізацію національної політики уряду. На перший погляд, федералістична програма пілсудчиків щодо національних меншин відрізнялася від інкорпораційної політики ендецьких урядів, що перебували при владі до 1926 р. Зокрема, вони пропонували піти на окремі поступки українцям. Ендецьку програму національної асиміляції замінило гасло «державної асиміляції окраїн». Проте мета обидвох програм була одна – асиміляція непольського населення. Відрізнялися вони лише засобами досягнення. Незважаючи на те, що третину населення країни становили національні меншини, урядова

⁸⁶ Wiek Nowy. 1924. 19 października.

⁸⁷ Держархів Львівської обл. Ф. 7. Львівське повітове староство. Оп. 3. Спр. 74. 279 арк.

⁸⁸ ЦДІАЛ України. Ф. 493. Міністерство внутрішніх справ Польщі, м. Варшава. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 1–4.

програма у сфері національної політики була відсутня. До 1926 р. найприйнятнішу програму виробили польські соціалісти Тадеуш Голувком⁸⁹ і Леон Василевським⁹⁰. Тадеуш Голувко висловився за надання широкої автономії українцям Галичини із власним сеймом та урядом, акцентував увагу на організації органів місцевого самоврядування. Він зазначав: «Українське населення мусить, як мінімум, мати ті самі права і привілеї в галузі шкільництва, адміністрації і судочинства, які мали за часів австрійських. Мусять якнайшвидше відбутися на підставі демократичної виборчої ординації вибори до громад, сеймиків і міських рад, які втягнуть українське населення до спокійної самоврядної праці, якої воно позбавлене зараз унаслідок престарілої антидемократичної виборчої ординації, так і тому, що вибори не проводились вже 15 років. Неуникнені тертя нехай тут ослабнуть, бо самоврядна праця дозволяє політичні та національні протиріччя замінити спільними економічними інтересами, які в першу чергу становлять обсяг діяльності самоврядних органів. Якщо хочемо істотної, а не поверхової пацифікації стосунків на селах, то мусимо якнайшвидше відбудувати самоврядне життя»⁹¹. Та навіть така поміркована програма, кінцевою метою якої було остаточне закріплення польського панування на анексованих землях, не мала шансів стати урядовою.

Не змінилася ситуація і після приходу до влади Ю. Пілсудського. Першим симптомом того, що національна політика нового уряду не зміниться, стали дебати над проектом директив для уряду у справі стосунків із національними меншинами. Цей проект 18 серпня 1926 р. представив на розгляд Ради міністрів міністр внутрішніх справ К. Млодзяновський. У виступі він заявив: «На протязі семи років існування Польської держави справа національних меншин не зрушилась з місця. Що гірше – можна ствердити – що це справа загострилась і ускладнилась. Причиною такого стану, крім ряду зроблених в цій справі помилок, є також відсутність з боку уряду конкретних дій в цій області на довший час»⁹². Ствержувалось: «Асиміляція народних мас руської, німецької, жидівської чи

⁸⁹ Hołówko T. Minimalny program polityku polskiej we Wschodniej Galicji i na t. zw. «kresach». *Droga*. 1924. Nr 10. S. 4–17.

⁹⁰ Wasilewski L. Kwestia ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe. Warszawa, 1934. S. 144.

⁹¹ Hołówko T. Minimalny program polityku polskiej... S. 10.

⁹² Garlicki A. Józef Pilsudski. 1867–1935. Warszawa: Czytelnik, 1989. S. 404.

литовської національностей є фікцією; реальним завданням, яке ставить перед собою держава – втягнути ці народні маси в польську державну систему, погодити їх з цією системою»⁹³.

Особливий інтерес представляє реакція Ю. Пілсудського на запропонований проєкт. У виступі, що відрізнявся від попередників, він основну увагу приділив здобуткам у сфері поширення польських культурних впливів і державної асиміляції. Рішуче виступив за те, щоб польська мова була єдиною урядовою, захищав військове осадництво. Основний зміст його виступу полягав у тезі про те, що не належить переоцінювати національних проблем. І хоча Ю. Пілсудський прямо заперечував лише деякі постулати проєкту, вся його промова прямо суперечила головним ідеям проєкту директив. Із цього приводу польський дослідник А. Чойновський писав: «Оце, найвищий авторитетний чинник у своєму єдиному, як згодом з'ясується, широкому виступі на тему основ національної політики зайняв становище, яке свідчить про недостатнє розуміння значення цієї проблеми. З тону його виступу не випливало, щоб бачив потребу швидких змін у цій сфері»⁹⁴. Тим не менше, за ініціативою К. Млодзяновського була створена комісія з метою вироблення детальної програми національної політики. Це коштувало міністру його посади. 30 вересня 1926 р. за ініціативою послів із християнсько-демократичного клубу К. Млодзяновському був висловлений вотум недовіри. Заодно відправили у відставку міністра освіти і віровизнання А. Суйковського за його підтримку справи утворення українського університету⁹⁵. Найменші поступки національним меншинам окремих урядовців натрапляли на повне неприйняття правими і центристськими послами в сеймі. Так, дуже швидко з'ясувалося, що надії українців на нову національну політику Ю. Пілсудського марні⁹⁶. Ані він, ані його оточення не мало чіткої програми дій у цій сфері. У його оточенні не було особистостей, для яких проблематика міжнаціональних відносин була би справою особистої зацікавленості.

⁹³ Garlicki A. Józef Pilsudski. 1867–1935. Warszawa: Czytelnik, 1989. S. 404.

⁹⁴ Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. Wrocław: Zakład narodowy im. Ossolińskich, 1979. S. 77–78.

⁹⁵ Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy (1933–1945). Warszawa: K. i W., 1972. S. 59.

⁹⁶ Kedryn I. Ewolucja stosunków polsko-ukraińskich. *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. 1936. Nr 25. S. 257–258; Nr 26. S. 269–270.

Протягом кількох років уряд нічого не зробив для вноормування відносин у сфері самоврядування і налагодження його ефективної діяльності. Показово, що така бездіяльність простежувалася лише в Галичині. Підтримка штучної анархії в органах місцевого самоврядування пояснювалася побоюваннями властей, що українське населення здобуде в них вплив. Цього правляча верхівка Польщі не хотіла допустити. Така бездіяльність поступово призвела до руйнування системи місцевих органів влади, до низької ефективності їхньої діяльності. Формально не відмовляючись від законодавчої бази самоврядування часів Австро-Угорщини, ні парламент, ні уряд не поспішав із прийняттям нової. Такий стан речей у самоврядуванні, хоча і суперечив нормам чинної Конституції, повністю влаштував урядові структури. Національний аспект функціонування місцевого самоврядування, прагнення будь-що забезпечити польський «стан посядання» в них, диктував уряду саме таку лінію поведінки щодо місцевих органів самоврядування на теренах трьох південно-східних воєводств. Лише відмовляючись проводити вибори до органів самоврядування та повністю контролюючи останні, уряд здобув можливість забезпечити перевагу польської меншості над українською більшістю у громадах.

Водночас політика властей у сфері самоврядування впродовж перших повоєнних років опосередковано висвітлила наміри уряду щодо нього в майбутньому. Постійне втручання державних структур у справи самоврядування, право необмеженого контролю з боку адміністративної влади в особі повітових старост засвідчило, що система органів місцевого самоврядування в Польщі еволюціонує в бік повного підпорядкування центральним органам влади.

Микола Іваник, *Любов Шептицька*

РОЗДІЛ 3

**СПРОБИ РЕФОРМУВАННЯ
СИСТЕМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ
(1927–1933)**

На початку 1927 р. в органах місцевого самоврядування Галичини продовжував панувати безлад, що неодноразово визнавала сама влада. Громадські ради були розпущені й не діяли або їхні функції виконували наказні війти та комісари. Самоврядування на рівні повітів не діяло. Особливе невдоволення населення спричинила господарська діяльність комісарів, їхнє намагання одноособово розпоряджатися громадським майном на шкоду інтересам громади. Нерідко це призводило до селянських виступів та сутичок із поліцією. Незважаючи на такий стан речей, уряд і надалі не поспішав із реформами.

Відсутність єдиної концепції розвитку самоврядування, нестійкість урядів та політичні протиріччя в сеймі не дали змоги останньому розробити і прийняти єдине самоврядне законодавство для всієї країни. Запропонований Адміністративною комісією сейму т. зв. Малий самоврядний закон уряд відхилив. Відсутність змін в організації громадського життя спричинила негативну реакцію населення. На сторінках преси з'являлося все більше матеріалів, присвячених самоврядним справам. Не лише українські політичні партії на сторінках своєї партійної преси виявляли невдоволення таким станом речей, але й опозиційні польські політичні угруповання використовували безлад в органах місцевого самоврядування для критики політики уряду в цій сфері. Все це змусило його зважитися на призначення виборів на середину 1927 р. Але й у цьому випадку уряд виявився непослідовним. Відхиливши Малий самоврядний закон, який запропонували парламентарі, він вирішив провести вибори на основі старого австрійського самоврядного законодавства та виборчої ординації. Незважаючи на те, що низка статей прямо суперечила кільком положенням Конституції Польщі

1921 р., уряд свідомо пішов на порушення Основного закону країни, переслідуючи єдину мету – зберегти повний контроль адміністративної влади над органами місцевого самоврядування і звести до мінімуму вплив українців у них.

Внутрішньополітичні події, зокрема переворот 1926 р. і прихід до влади Юзефа Пілсудського, політичні репресії проти опозиції та дострокові парламентські вибори 1930 р., неабияк вплинули на роль і місце самоврядування в системі організації влади в Польщі. 1926 р. дав поштовх, а 1930 р. закріпив тоталітарні тенденції в управлінні країною. Як наслідок, місцеве самоврядування почали трактувати як додаток до державної адміністрації. Закон від 23 березня 1933 р. не лише докорінно змінив устрій самоврядування, а й перетворив останнє на фікцію.

У лютому 1927 р. польський сейм впритул підійшов до прийняття нового самоврядного законодавства. Адміністративна комісія сейму, яка готувала законопроекти в цій галузі, підготувала Малий самоврядний закон і прийняла його у другому читанні. Основні його положення передбачали негайне призначення виборів, поширювали на територію Галичини виборчу ординацію з п'ятиприметниковим виборчим правом (вибори прямі, безпосередні, рівні, таємні та пропорційні), а також передбачали реформування повітового через самоврядування, через створення повітових сеймиків.

Однак сейм не прийняв закону головно через протидію уряду та політичні протиріччя між посольськими клубами. Спочатку уряд схилився до прийняття цього законопроекту. 11 лютого 1927 р., виступаючи в сеймі, віцепрем'єр Казимир Бартель у промові торкнувся проблем місцевого самоврядування, окреслив основні завдання уряду в цій галузі. «Сучасний стан самоврядування виражається в його дезорганізації і є фатальним, – заявив він. – В таких умовах, в яких самоврядування перебуває в даний час, воно не може виконувати своєї ролі в державному житті. Тому швидке відновлення самоврядних органів і їх діяльності є постулатом першочергового значення»¹. Піддавши критиці законопроект, запропонований Адміністративною комісією сейму, віцепрем'єр усе ж зазначив, що уряду належить «поширити на Малопольщу постанови декретів про повітове самоврядування, модернізувати виборчу ординацію до громад в Малопольщі». Далі він заявив: «Ця програма

¹ Sprawozdanie Stenograficzne Sejmu. (S.S.S.). Okres L–323 pos. z 11.02.1927. I. 90.

відповідає більш-менш так званому “Малому самоврядному закону”, поданому на розгляд сейму. Щоб прискорити справу, уряд готовий підтримати ініціативу послів. Але залишає за собою право на зміну деяких положень проекту, особливо щодо виборчої ординації в Малопольщі»².

Проте за два тижні уряд змінив свою позицію щодо законопроектів. На черговому засіданні Адміністративної комісії сейму директор департаменту самоврядування МВС Г. Вайсброд виступив від імені уряду із заявою про неприйняття Малого самоврядного закону. Пояснюючи позицію уряду, він зазначив, що на таке рішення вплинула «істотна різниця поглядів між урядом і авторами проекту, некомпетентність авторів проекту, істотні і дуже значні вади проекту з точки зору їх відповідності Конституції. З цих причин уряд переконаний, що законодавчі органи не змогли вирішити цю проблему»³.

Однією з важливих причин негативного ставлення уряду до Малого самоврядного закону загалом були ті його положення, які поширювали на територію Галичини п'ятиприметникове виборче право до громадських і повітових рад. В умовах чисельної переваги в сільських громадах українці отримали б у них значний вплив. А цього уряд аж ніяк не хотів допустити. В одному з виступів К. Бартель прямо заявив, що вважає головним недоліком проекту впровадження єдиної виборчої ординації до громадських рад на території всієї Польщі⁴.

Відповідний тиск на уряд чинили окремі політичні партії, домагаючись неприйняття Малого самоврядного закону. Незважаючи на те, що п'ять партій у сеймі (від ППС до вшехполяків), уклали компроміс щодо засад нового закону, згодом саме останні виступили проти нього. Вони вимагали розробити для непольських громад окремі постанови, які регламентували б діяльність самоврядних органів у таких громадах. Таким способом представники цієї партії намагалися забезпечити перевагу польської меншості над українською більшістю у громадах. Їхній посольський клуб прийняв відповідну заяву, у якій стверджено, що теперішні проекти громадських самоврядних законів «не забезпечують в східних воєводствах польського “стану посідання” і “державного інтересу”. Одночасно послі закликали не допустити ухвалення цих законів

² Sprawozdanie Stenograficzne Sejmu. (S.S.S.). Okres L–323 pos. z 11.02.1927. 1.91.

³ Gazeta Polska. 1927. 25 lutego.

⁴ Громадський голос. 1927. 19 лютого.

сеймом⁵. Подібну позицію в цьому питанні зайняли християнські демократи. У статті, опублікованій в газеті «Glos Narodu», було заявлено: «Або самоврядування на Сході не запроваджувати, або зберегти іменовані ради і магістрати, або ввести на “кресах” окрему польську курію. Але ця курія повинна обирати більшість міської ради, як довго цього буде вимагати безпека держави»⁶.

У роботі Адміністративної комісії сейму брали участь українські й білоруські посли, однак вони не мали в ній жодного впливу. Всі поправки до закону, які вони вносили, відкидались. Тому на одному із засідань комісії, на знак протесту, вони відмовилися брати участь у подальшій роботі⁷. 27 березня 1927 р. сейм і сенат припинили роботу. Закони, які б регламентували новий устрій органів місцевого самоврядування, так і не були прийняті⁸.

Саме намагання уряду забезпечити перевагу польської меншості на «східних кресах» стали перешкодою на шляху прийняття нового самоврядного законодавства. Уряд свідомо йшов на збереження анархії в місцевому самоврядуванні Галичини, погоджувався з порушенням відповідних норм Конституції, щоб не допустити посилення українських впливів у цих органах.

Не дійшовши згоди з сеймом у питанні прийняття нового самоврядного законодавства, уряд зважився на проведення виборів. 25 квітня 1927 р. міністр внутрішніх справ Феліціян Славой-Складковський підписав розпорядження про призначення виборів до сільських і міських громадських рад на території трьох південно-східних воєводств, окрім м. Львів⁹. Відповідне розпорядження було розіслано трьом воєводам.

Відразу після призначення виборів відбулася пресконференція, на якій представники уряду намагалися обґрунтувати таке рішення. Зокрема, віцеміністр Мауріцій Ярошинський заявив: «Теперішній стан справ у самоврядуванні є нелегітимним і безправним»¹⁰. Серед причин, які змусили уряд призначити вибори, він назвав: «По-перше – повернення дії права на території Малопольщі. Тому що ні один закон не ліквідував самоврядування на території

⁵ Там само.

⁶ Glos Narodu. 1927. 2 lutego.

⁷ Gazeta Polska. 1927. 5 marca.

⁸ Gazeta Polska. 1927. 27 marca.

⁹ Gazeta Lwowska. 1927. 27 kwietnia.

¹⁰ Ibid.

Малопольщі. По-друге – необхідно усунути комісарів, які зайняли місце виборних громадських органів»¹¹. Наприкінці виступу віце-міністр піддав особливо гострій критиці господарську діяльність комісарів. Це досить оригінальна позиція уряду, якщо врахувати той факт, що саме на ньому лежала вся провина за такий стан справ у самоврядуванні.

Вибори 1927 р., які на деякий час опинилися в центрі уваги громадськості та суспільно-політичних організацій Галичини і стали причиною пожвавлення політичного життя у краї, лише частково врегулювали стосунки у сфері самоврядування.

Існування автономних самоврядних інституцій не перебувало в інтересах правлячих кіл, які намагалися контролювати найменші вияви громадсько-політичного життя населення, особливо в Галичині. Така політика щодо самоврядування не була чимось притаманним лише Польщі. У цьому контексті вона йшла в руслі загальноєвропейської тенденції, основою якої були посилення ролі державних органів, централізації влади та тотального контролю за громадянами. У Польщі ця тенденція особливо посилилася після подій 1930 р. і мала ознаки авторитаризму. Особливістю цього процесу було посилення впливу військових на внутрішньополітичне життя країни. Що стосується самоврядування, то від початку організаційно воно підпорядковувалося МВС. Усі міністри цього відомства розглядали органи самоврядування лише як додаток до державних адміністративних органів. Така модель організації самоврядування повністю відповідала «моделі агентства». Саме таким шляхом ішов розвиток самоврядних інституцій у міжвоєнній Польщі – через повне підпорядкування та тотальний контроль над ними з боку адміністративних властей. В умовах Галичини, де, крім правових і політичних аспектів діяльності органів місцевого самоврядування величезну роль відігравав національний аспект, вони об'єктивно не могли розвиватися по-іншому.

Абсолютно закономірними в цьому контексті були такі дії уряду щодо ТВС у Львові. Його ліквідація стала черговим ударом по відмінному устрою самоврядування краю. Цей орган самоврядування найвищого ступеня, створений замість ліквідованих у 1920 р. Крайового сейму та виділу, повинен був діяти аж до втілення в життя закону про воеводське самоврядування від 26 листопада 1922 р.

¹¹ Dziennik Lwowski. 1927. 29 kwietnia.

Він мав набрати чинності впродовж 2 років. Проте уряд не лише не поспішав із виконанням своїх обіцянок, а й спочатку значно обмежив сферу діяльності ТВС.

Указом Президента Польщі від 10 грудня 1924 р. було проведено реорганізацію ТВС через скорочення частини управлінського апарату¹². На справді, це означало не лише кількісне скорочення адміністративного апарату ТВС, а й значне обмеження його повноважень. Проте і в такому урізаному вигляді виділ не влаштував правлячі кола. Особливе невдоволення у влади спричинили протести ТВС проти урядової політики у сфері самоврядування. Уніфікуючи устрій держави та лякаючись будь-яких автономістських тенденцій, Варшава вирішила ліквідувати ТВС. Проте зробити це до виборів не наважувалася. Коли у квітні 1927 р. посли з ППС З. Марек та А. Хауснер подали офіційний запит на ім'я міністра внутрішніх справ Ф. Славої-Складковського про можливість ліквідації виділу, то міністр заявив, що уряд не має наміру цього робити, але лише бере під контроль бюджет цієї установи¹³. Коли ж виявилось, що уряд збирається ліквідувати ТВС, колишні члени відділу спробували вплинути на наміри уряду в цій справі. У грудні 1927 р. вони попросили аудієнції в міністра. На зустрічі кожен із присутніх виголосив невелику промову, у якій пояснював необхідність збереження відділу. У відповідь Ф. Славої-Складковський спромігся лише заявити: «Коли б я вам, панове, хотів відповісти на все, що ви тут порушили, то я мусив би мати вдсятеро більшу голову, ніж її маю. До побачення панам»¹⁴. Саме фінансові справи ТВС стали приводом для його ліквідації. У пресі з'явилося кілька статей, у яких робився висновок, що в сучасних умовах ТВС є непотрібною установою¹⁵. Проте значного зацікавлення справа закриття ТВС не викликала. Очевидно, розуміючи всю безперспективність протестів проти такого кроку властей, як польська опозиція, так і українські політичні партії обмежилися висловленням жалю із приводу цієї події. Вже 16 січня 1928 р. з'явилося

¹² Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 770. Тимчасовий комітет самоврядування, м. Львів. Оп. 1. Спр. 1438. Арк. 4.

¹³ Dziennik Ludowy. 1927. 3 kwietnia.

¹⁴ Кедрин-Рудницький І. Причини упадку Польщі. Краків: Українське видавництво, 1940. С. 50–51.

¹⁵ Dziennik Lwowski. 1927. 9 października.

розпорядження про ліквідацію ТВС¹⁶. Згідно з ним, «контроль над повітовими комунальними союзами, а також сільськими і міськими гмінами в обсязі, що виконував дотепер ТВС будуть виконувати, до часу уконституювання відповідних органів воєводського самоврядування – воєводи»¹⁷. Вже 7 лютого 1928 р. львівський воєвода Пйотр Дунін-Борковський звітував перед міністром внутрішніх справ про початок ліквідації виділу¹⁸. Проте ТВС було частково збережено і до 1939 р., він офіційно іменувався – ТВС у ліквідації. До самоврядування він не мав жодного відношення, у його компетенції залишилися лише лікарні та різні добротинні фонди¹⁹.

Ліквідація ТВС була заздалегідь підготовленою акцією. Про це свідчить той факт, що вже 19 січня 1928 р., тобто на третій день після указу про ліквідацію виділу, з'являється ще одне розпорядження президента – «Про організацію і обсяг діяльності загальних адміністративних властей»²⁰. Цей документ містив положення про організацію самоврядування на рівні воєводств, а також про часткову реорганізацію повітового самоврядування. Проте важливіше значення указ мав в іншому аспекті – саме він окреслив стосунки між адміністративними та самоврядними органами і фактично визначив шляхи реформування органів місцевого самоврядування у Польщі в наступні роки. Він містив положення, які передбачали, що до часу організації воєводського самоврядування на засадах, визначених Конституцією, при воєводі створюється воєводська рада та воєводський виділ. Кожна повітова рада та ради міст, виділених із повітового комунального зв'язку (тобто є повітом), повинні делегувати до складу воєводської ради по особі. Засідання ради повинно відбуватися раз на рік. До того ж воєводська рада отримала лише дорадчі функції. Чисельність воєводського відділу становила 6 осіб. Очолював його воєвода. Двох членів відділу призначав міністр внутрішніх справ і ще трьох – обирала воєводська рада. Виділ, як і рада, також був наділений лише дорадчими функціями²¹.

¹⁶ Dziennik Ustaw RP. 1928. Nr 7. Poz. 40.

¹⁷ Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.). Ф. 1. Львівське воєводське управління. Оп. 11. Спр. 2636. Арк. 1.

¹⁸ Там само. Арк. 2.

¹⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 770. Тимчасовий комітет самоврядування, м. Львів. Оп. 1. Спр. 5059. Арк. 28.

²⁰ Держархів Львівської обл. Ф. 1. Львівське воєводське управління. Оп. 11. Спр. 2598. 31 арк.

²¹ Там само. Арк. 10–12.

Так, ліквідовуючи ТВС, влада одночасно підмінила його фікцією воєводського та повітового самоврядування. Фактично, цей указ означав початок законодавчого процесу оформлення підпорядкування органів самоврядування адміністративній владі. Спочатку це було зроблено на рівні повітів і воєводств²². Небезпідставно, відомий фахівець у галузі самоврядування проф. В. Яворський, характеризуючи цей указ, стверджував, що «він знає лише передачу, доручення певних завдань самоврядним органам, а ці завдання окреслені так широко, що для самоврядування, згідно з нашим розумінням, нічого не залишається»²³.

Польська влада постійно приділяла увагу справам самоврядування. Періодично проводилися з'їзди самоврядних чиновників різних рангів. Зокрема, у січні 1928 р. відбувся 3-їзд представників органів самоврядування Тернопільського воєводства, на якому було висловлено думку про необхідність зробити все для усунення політики з цієї сфери²⁴. У грудні 1928 р. у Львові відбувся 3-їзд представників повітових відділів трьох південно-східних воєводств. На ньому було одноставно прийнято ухвалу про необхідність збереження прибічних рад та опосередкованості виборів до них у разі їхнього проведення²⁵. У листопаді 1929 р. з ініціативи МВС відбувся 3-їзд бургомістрів, на якому розглядали винятково господарські питання²⁶. Такі ж обговорювали старости Тернопільського воєводства на своєму з'їзді в січні 1931 р.²⁷.

Залишалася складною і проблема примусового виділення коштів із громадських бюджетів на потреби, безпосередньо непов'язані з повсякденним життям громад. Подібні додаткові витрати були дуже обтяжливими для громад, які і без того перебували у важкому фінансовому становищі. Уряд намагався вплинути на поведінку старост і хоч якось виправити становище. Зокрема, з 9 по 11 грудня 1928 р. у Варшаві проходив 3-їзд представників повітових самоврядних союзів. На ньому з доповіддю виступив міністр

²² Там само. Арк. 16.

²³ *Dzień Polski*. 1928. 21 lutego.

²⁴ Державний архів Тернопільської області (Держархів Тернопільської обл.) Ф. 231. Тернопільське воєводське управління. Оп. 5. Спр. 519. Арк. 3.

²⁵ Там само. Оп. 5. Спр. 728. Арк. 2–3.

²⁶ Там само. Спр. 1172. 36 арк.

²⁷ Держархів Тернопільської обл. Ф. 137. Тернопільський повітовий відділ самоуправління. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 7.

Юзеф Бек. Він заторкнув проблему взаємовідносин органів самоврядування і контрольних органів. Міністр висловився за необхідність послаблення тиску на самоврядування з боку властей в особі громадського інспектора чи люстратора. Міністр також констатував факт поганих стосунків між повітовими відділами та громадами, і передовсім через спірні питання, пов'язані із прийняттям бюджету громад²⁸.

На засіданні Економічного комітету Ради міністрів 27 лютого 1930 р. ухвалено план фінансової допомоги сільському господарству. Один із його пунктів торкався питання самоврядних податків. У ньому стверджувалося, що для покращення фінансового становища громад «необхідно припинити виділення коштів з бюджету громад для різних інституцій, що в останні роки внаслідок розпоряджень адміністративної влади було широко практиковано»²⁹. Подібні заклики польських урядовців до старост не мали на останніх жодного впливу, зате слугували наочною ілюстрацією існування проблеми. Потрібно зазначити, що фінансове становище більшості громад було вкрай скрутним. За даними звіту станиславівського воєводи про діяльність адміністративних властей за 1928–1929 рр., річний бюджет більшості громад становив від 2 000 до 3 000 зл. Рідкістю були громади з бюджетом у 8 000 зл.³⁰

Ще на початку 1929 р. Адміністративна комісія сейму продовжила інтенсивну працю над новим законопроектом. Проект закону, який внесли послы із ППС, передбачав уніфікацію устрою самоврядування та надання більш демократичного виміру виборчій ординації. Всі члени комісії, що належали до опозиційних до уряду політичних партій, а також представники національних меншин висловилися за негайне введення єдиного закону про устрій самоврядування. Представники ББСУ у сеймі зайняли протилежну позицію. Вони заявили, що «місцеве самоврядування в Галичині функціонує добре» і всіляко затягували розгляд проект закону³¹. Саме через небажання уряду йти на компроміс із парламентом

²⁸ Там само. Спр. 879. Арк. 6.

²⁹ Ciepielewski J. *Więś polska w latach wielkiego kryzysu 1929–1935. Materiały i dokumenty*. Warszawa: K i W., 1965. S. 78.

³⁰ Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.). Ф. 25. Богородчанський повітовий відділ самоврядування. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 5.

³¹ S.S.S. Okres II. – 70 pos. z 3 1.01.1930. S. 27.

багаторазові спроби прийняти самоврядне законодавство не увінчалися успіхом³².

Протягом 1930 р. Адміністративна комісія сейму продовжувала роботу³³ над законопроектами і зуміла прийняти їх у другому читанні. Показово, що були прийняті лише ті поправки, які внесли представники ББСУ³⁴. Якщо загалом законопроект не викликав занепокоєння в українських політиків, і вони поставилися до нього прихильно, то поправки наštтовхнулися на рішучий опір. Перша поправка вимагала від війта вільного володіння польською мовою усно й письмово, а друга – передбачала затвердження новообраного керівництва громади адміністративною владою в особі старости. На загальну думку, висловлену в українській пресі, ці поправки заперечують саму суть самоврядування і ставлять його в повну залежність від адміністративної влади, яка так отримує можливість не затверджувати обраного кандидата на посаду керівника громади.

З цього приводу на засіданні ЦК УНДО 8 березня 1930 р. була прийнята спеціальна резолюція, яка засуджувала прийняття цих поправок³⁵. Проте зусилля українських політиків, як і вся праця Адміністративної комісії, виявилися марними. Проурядовий ББСУ вкотре заблокував прийняття цього законопроекту, а дострокові парламентські вибори та «пацифікація» Галичини докорінно змінили суспільно-політичну ситуацію у країні.

Праця над законопроектами в галузі самоврядування не припинилася, але ініціативу в цьому питанні взяв на себе уряд. Вплив на урядовий законопроект мала праця спеціальної урядової комісії, яка готувала проект нового адміністративного поділу країни. Закінчивши свою роботу, вона видала спеціальну брошуру, яка містила рекомендації щодо адміністративно-територіальної реформи. Кілька висновків, до яких вона дійшла, безпосередньо торкалися проблем самоврядування і стали основою урядового проекту уніфікації устрою самоврядування. Зокрема, комісія пропонувала ліквідувати одиничні громади в Галичині й рекомендувала створити збірні – волості, на зразок тих, що існували на Волині³⁶.

³² Próchnik A. (H. Swoboda). Pierwsze piętnastolecie Polski niepodległej: zarys dziejów politycznych. 2 wyd. Warszawa: PWN, 1957. 263 s.

³³ S.S.S. Okres II. – 70 pos. z 1.01.1930. S. 14.

³⁴ Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych. 1930. S. 6.

³⁵ Sprawy Narodowościowe. 1930. Nr 1. S. 61.

³⁶ Administracyjny podział państwa. Warszawa, 1931. S. 34.

У 1932 р. сейм укотре повернувся до розгляду нового законопроєкту про устрій самоврядування, цього разу того, що розробив уряд і представив на розгляд парламенту міністр внутрішніх справ Броніслав Перацький 22 січня 1932 р.³⁷ У сеймі підтримку урядовому законопроєкту висловили лише представники ББСУ³⁸. Виступаючи від імені УПР, посол Олександр Луцький оголосив протест проти запропонованого законопроєкту³⁹. У майбутньому українські посли постійно використовували трибуну парламенту для критики урядового проєкту закону. Зокрема, посол Степан Кузик схаактеризував проєкт закону як «вбивчий для українського народу»⁴⁰. Під час обговорення бюджету посол Дмитро Левицький висловив своє ставлення до урядового законопроєкту, заявивши, що «найбільшу небезпеку для українського народу криє в собі проєкт самоврядного закону, який хіба що для іронії можна назвати самоврядним, в дійсності він є запереченням будь-якого самоврядування»⁴¹.

Незважаючи на протидію опозиції, уряду вдалося провести цей законопроєкт як в Адміністративній комісії, так і в парламенті. 10 лютого 1933 р. на останньому засіданні Адміністративної комісії під час третього читання урядового проєкту протягом 45 хв було прийнято 40 статей проєкту у формі, запропонованій урядом. Поправки, які внесли представники УПР в Адміністративній комісії посли Степан Баран і Степан Кузик, були відхилені⁴². Вже 13 лютого 1933 р. законопроєкт був переданий на затвердження в сейм, що свідчить про значну зацікавленість уряду в його швидкому прийнятті. Представники УПР під час дебатів над законопроєктом намагалися захистити інтереси українського населення і спробували не допустити затвердження закону. У виступі голова УПР Д. Левицький заявив: «Внесений проєкт закону про часткову зміну територіального самоврядування має на меті перекреслити будь-які можливості суспільного життя і розвитку українського народу в такій важливій ділянці суспільного життя, як локальне, чи повітове самоврядування»⁴³. Далі посол розкритикував ті положення

³⁷ S.S.S. Okres III. – 45 pos. z 22.01.1932. S. 49–56.

³⁸ Ibid. S. 69–72.

³⁹ Ibid. S. 67–68.

⁴⁰ Ibid. 50 pos. z 6.02.1932. S. 92.

⁴¹ Ibid. 48 pos. z 4.02.1932. S. 44.

⁴² Діло. 1933. 13 лютого.

⁴³ Ibid.

проекту закону, які ставили громадські уряди в повну залежність від адміністративних властей, та заявив, що це «найбільший удар з часів колонізації»⁴⁴. Посол С. Баран запропонував, щоб дія закону не поширювалася на територію Львівського, Тернопільського і Станіславівського воєводств⁴⁵. Хоча під час дебатів над законопроектом було запропоновано близько 100 поправок до нього, затвердили лише 2, котрі внесли представники ББСУ⁴⁶. Коментуючи марні зусилля українських послів внести зміни у проект закону, посол С. Баран опублікував на сторінках «Діла» статтю під красномовним заголовком «Повний сумерк самоуправи в Польщі»⁴⁷.

Сейм 23 березня 1933 р. ухвалив Закон «Про частинну зміну устрою територіальної самоуправи»⁴⁸. Ставлення провідних українських партій до закону залишилося незмінним, як і тон коментарів провідних політиків. В одному із виступів Д. Левицький заявив, що новий закон «позбавив український народ тих прав досить широкого територіального самоуправління, яке він здобув за часів Австрії»⁴⁹. Члени УПР висловлювали негативну оцінку закону. Зокрема, виступаючи в сеймі 6 листопада 1934 р. Д. Левицький дав вичерпну характеристику закону, оцінивши його як такий, що «в дійсності зніс самоуправу та вчинив з неї інструмент адміністративної влади, значно ослабив зацікавлення народних мас виборами»⁵⁰.

Така різко негативна оцінка нового закону про устрій самоврядування українського політикуму була небезпідставною. Уніфікуючи устрій місцевого самоврядування в межах усієї країни, він спричинив найбільші зміни саме в Галичині. Абсолютною новиною для регіону стало запровадження збірних громад – волостей. Така волость об'єднувала кілька, а іноді й понад десяток колишніх сільських громад. Так, у триступеневу структуру місцевого самоврядування (громада, повіт, воєводство) вводився ще один ступінь – волость. Хоча одинична громада була збережена, її повноваження і компетенції – обмежені на користь волості. Громадські ради були збережені. Вони

⁴⁴ S.S.S. Okres III. – 86 pos. z 14.02.1933. S. 36.

⁴⁵ Ibid. 87 pos. z 15.02.1933. S. 122.

⁴⁶ Діло. 1933. 19 лютого.

⁴⁷ Там само. 13 лютого.

⁴⁸ Держархів Львівської обл. Ф. 19. Повітова рада у Львові. Оп. 1. Спр. 152. Арк. 27–83.

⁴⁹ Biuletyn Polsko-Ukraiński. 1933. 12 października. S. 8–9.

⁵⁰ S.S.S. Okres III. – 124 pos. z 6.11.1934. S. 66–67.

обирали нове керівництво громади – солтиса і підсолтиса (аналог колишнього вїйта і його заступника). Проте їхні функції зводилися фактично лише до участі у виборах членів волосної ради, оскільки закон передбачав посередність цих виборів. Не більше прав мали й солтиси. Будь-яке їхнє рішення, навіть у справах, що стосувалися місцевих потреб, набирало чинності лише після затвердження у волості. Саме волость була покладена в основу нової структури самоврядування і лише вона мала права юридичної особи. У виборах волосних радних мали право брати участь лише члени громадських рад, солтиси і підсолтиси. Волосні радні обирали вїйта, його заступника і двох лавників. Головну роль у громадському уряді відігравав волосний писар. Усі разом вони становили волосну управу. Проте, згідно з нормами закону, обрання на посади солтиса та підсолтиса, вїйта і всього складу волосної управи вимагало обов'язкового затвердження старостою. Тим самим заперечувалася сама суть самоврядування, оскільки вирішальну роль тепер відігравала не воля територіальної громади, а представника адміністративної влади – старости.

У цей період зафіксовано чимало випадків, коли старости відмовлялися затверджувати на посадах солтиса чи вїйта українців, особливо, якщо вони були членами українських політичних партій⁵¹. На початку 1934 р. МВС запровадило інститут професійних вїйтів, яких безпосередньо міг призначати староста керівниками волостей. Вимоги до кандидатів на ці посади були доволі високі. Зокрема, професійний вїйт повинен був мати гімназійну (середню) освіту або закінчену професійну школу, а також трирічну практику роботи на посаді вїйта, секретаря чи працівника повітового відділу. Достатньо було також мати трирічний стаж роботи в органах державної адміністрації⁵². Не менш високі вимоги пред'являли і кандидатам на посаду писаря. Він повинен був мати середню загальну або фахову освіту, трирічну практику роботи у громадському уряді й успішно скласти іспит⁵³. Запровадження інституту професійних вїйтів ще більше ускладнило доступ українців на ці посади.

Дещо менших змін зазнало самоврядування в містах. Було збережено дію законів про міське самоврядування з 1889 р. і 1896 р.

⁵¹ Держархів Львівської обл. Ф. 7. Львівське повітове староство. Оп. 1. Спр. 1389. Арк. 112; Там само. Спр. 2286. Арк. 56–57; Там само. Спр. 2434. Арк. 46–87; Там само. Спр. 2435. Арк. 43–51; Там само. Спр. 2437. Арк. 87.

⁵² Там само. Оп. 1. Спр. 1550. Арк. 42.

⁵³ Там само. Арк. 41.

Куріальне виборче право було скасовано, натомість збережено безпосередність виборів. Чисельність міської ради залежала від чисельності населення міста і могла становити від 12 до 72 осіб. Міські радні обирали у великих містах президента, віцепрезидента і лавників, а в менших – бургомістра, віцебургомістра та лавників. Вони становили міську управу – магістрат. Проте в містах воля міських радних мало що значила, оскільки вибір президента чи бургомістра та їхніх заступників також вимагав затвердження воєводою чи старостою. Крім права затверджувати склад магістрату, воєводи і старости мали дуже широкі контрольні повноваження щодо міських рад. Окрім того, право контролю над міськими радами належало МВС (відносно міст, виділених із повітового комунального зв'язку). Міністерство отримало право розпускати міську раду ще до закінчення терміну її повноважень із низки причин, зокрема через «допущення виступів, які підривають повагу чи зменшують довіру суспільства, якщо попереднє попередження контролюючих властей не принесло результатів»⁵⁴. Фактично, під це поняття можна було підтягнути кожен критичний виступ на адресу сананційного режиму зокрема чи польської влади загалом. Розпуск міської ради не означав обов'язкового призначення нових виборів протягом шести місяців, як цього вимагав закон. Адміністративна влада (староста, воєвода) могла продовжити цей термін ще на шість місяців. Після розпуску ради її функції виконував магістрат, склад якого знову ж таки повністю залежав від волі воєводи чи старости.

Повітове самоврядування зазнало лише формальних змін. Фактично, було юридично закріплено той стан речей у повітовому самоврядуванні, який склався в попередні роки. Збережено опосередкованість виборів до повітових рад (лише члени волосних рад та управ і члени міських рад та магістратів мали право брати участь у виборах). Повітова рада обирала повітовий виділ. На чолі виділів закон поставив старост. Повітові ради мали власну й доручену сфери діяльності. Власна полягала в контролі над станом повітового майна, сюди ж належали всі справи, пов'язані з розвитком економіки, освіти і культури повіту. До дорученої сфери діяльності належав контроль та опіка над волостями й містами, що розміщувалися на терені повіту. Право контролю над повітовим самоврядуванням, окрім старост, мали ще воєводи та воєводські відділи.

⁵⁴ Historia państwa i prawa Polski. 1918–1939. Warszawa: PWN, 1962. Cz. I. S. 207.

Реформа не заторкнула організації самоврядування на рівні воєводств. Формально продовжував діяти указ Президента від 19 січня 1928 р. про створення воєводських рад і воєводських відділів із воєводою на чолі. Проте на ділі до створення цього сурогату воєводського самоврядування приступили лише 1935 р. Цього ж року були проведені перші повоєнні вибори до повітових рад.

Отже, новий Закон «Про частинну зміну устрою територіальної самоуправи» вніс найбільше змін в організацію самоврядного життя саме сільської громади, мало що змінивши в самоврядуванні на рівні міст, повітів і воєводств. Саме в селах відсоток українського населення був значно вищий, що давало підстави українцям сподіватися і на перевагу в сільських громадських радах. Проте новий закон зруйнував надії українців перетворити органи місцевого самоврядування на осередки розбудови національного, господарського і культурного життя. Закон запроваджував додаткову ланку у структуру самоврядування – волость, а також ввів опосередкованість виборів до волосних рад. Утворення волостей призвело до утворення чисельної волосної бюрократії, що важким фінансовим тягарем лягло на плечі громад.

Фундаментальною засадою нового закону, яка перекреслювала саму суть самоврядування у класичному значенні, була передача компетенцій на користь виконавчих органів самоврядування та їхнього керівництва. Фактично, ради втратили свої колишні повноваження та значення, перетворившись на дорадчі органи. Інша фундаментальна засада закону – повне підпорядкування місцевого самоврядування адміністративній владі. Суть цієї залежності полягала у формі контролю над органами самоврядування. Вибори до громадських, волосних, міських і повітових рад, затвердження на посадах солтисів, війтів, бургомістрів та президентів міст, а також розпуск органів самоврядування – всі ці питання вирішували старости та воєводи. Контроль над господарською діяльністю було передано повітовим і воєводським віділам, які знову ж таки очолювали старости та воєводи. Так, на рівні повітів і воєводств дійшло до безпосереднього злиття адміністративного й самоврядного чинників в устрої самоврядування. До позитивних моментів нового закону треба зарахувати лише уніфікацію устрою самоврядування в межах всієї країни та ліквідацію куріального виборчого права. Закон нормативно закріпив у сфері самоврядування ті тоталітарні тенденції в управлінні державою, які почали простежуватися

в діяльності польських урядів після 1926 р., особливо після 1930 р. Закон надійно забезпечив головний постулат урядової політики у сфері самоврядування в Галичині, суть якого полягала у збільшенні польського «стану посядання» в місцевих органах самоврядування за рахунок українського населення. Тим самим закон мав негативний вплив на українсько-польські відносини, оскільки їхнє протиборство у площині самоврядування ще більше загострилося.

Микола Іваник, Володимир Бакала

РОЗДІЛ 4

УКРАЇНСЬКІ ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ У ВИБОРЧІЙ КАМПАНІЇ ДО ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ 1927 РОКУ

Відразу після отримання повідомлення про призначення виборів як українські, так і польські політичні партії розпочали активну підготовку до них. Варто зазначити, що в середині 1920-х років відбулися значні зміни в суспільних настроях українського населення. Ідея консолідації національних політичних сил знаходила все більше прихильників. Ці зміни привели до перегрупування політичного спектра західноукраїнського суспільства і виникнення нових, більш потужних, політичних партій.

На початку 1925 р. з'явився задум об'єднати незалежну групу УНТП із групою «Заграва», що в 1923–1924 рр. оформилася як окрема політична організація під назвою «Українська партія національної роботи». Згодом до переговорів про об'єднання приєдналася група членів УНТП, яка гуртувалася навколо часопису «Діло», та українські послы в сеймі від Волині. У липні 1925 р. дійшло до об'єднання цих груп в УНДО. Внутрішня боротьба в УНДО, яка загострилася під час обговорення програми партії на II Народному з'їзді 19–20 листопада 1926 р. у Львові, призвела до виходу з партії політиків лівої орієнтації й утворення Української партії праці.

Програма УНДО містила основні положення політичної платформи своєї попередниці – УНТП. Головною метою УНДО проголошувалося здобуття соборної незалежної Української держави. Партія декларувала, що здійснюватиме свої задуми «всіма доцільними засобами боротьби»¹. Значну увагу в новій програмі, ухваленій на II Народному з'їзді, приділено політиці партії щодо місцевого

¹ Соляр І. Українське національно-демократичне об'єднання: перший період діяльності (1925–1928). Львів, 1995. С. 49–50.

самоврядування. Проте в цьому питанні вона відзначалася односторонністю. У прийнятих резолюціях висловлювався рішучий протест проти безладу, що панував, зокрема делегати протестували проти «політики безправства і штучного підтримання анархії» в самоврядуванні. Особливу стурбованість у них викликали урядові проекти реформування громадського самоврядування та виборчої ординації, які, на думку делегатів, спрямовані на підпорядкування самоврядних органів державній адміністрації. Був висловлений протест проти обмеження компетенцій ТВС і намірів влади ліквідувати його². Проте далі висловлення протесту справа не пішла.

Реорганізація охопила й ліве крило українського національно-державницького політичного спектра. У лютому 1926 р. на з'їзді УРП було прийнято рішення про її об'єднання із крайовою організацією УПРС на Волині в єдину УСРП. Основною її метою було встановлення соціалістичного ладу та досягнення політичної й національної незалежності українського народу. УСРП займала опозиційне щодо офіційної Варшави становище. Що стосується політики в галузі самоврядування, то, на відміну від своєї попередниці – УРП, вона у програмних документах приділила значно менше уваги цій проблемі. Зокрема, у програмі партії, прийнятій на Установчому з'їзді у Львові 14 лютого 1926 р., було лише побіжно згадано про необхідність «мати свої виборні уряди в громадах, повітах і в цілій краї; щоб всіх урядників настановлював сам працюючий народ»³. У новій програмі, затвердженій на XXXII Конгресі партії, що відбувся у Львові 1932 р., про місцеве самоврядування не було жодної згадки⁴. Проте відсутність програмних документів партія компенсувала активною практичною роботою у сфері самоврядування.

Починаючи з 1925 р., робилися спроби відновити колишню УСДП, заборонену польською владою ще 1924 р. Цього вдалося досягнути лише за 3 роки – 8–9 грудня 1928 р. у Львові відбувся з'їзд УСДП. Партія проголосила своєю метою побудову Української Соціалістичної Республіки. Проте, на відміну від початку 1920-х років, УСДП мала значно менший вплив на українське населення.

² Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали: у 3 т. / ред.: Т. Гунчак, Р. Сольчаник. Мюнхен: Сучасність, 1983. Т. 2: Міжвоєнний період. С. 176–177.

³ Там само. С. 227.

⁴ Державний архів Тернопільської області (Держархів Тернопільської обл.). Ф. 4. Збаразьке повітове староство. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 1–9.

Її осередки діяли лише у Львівському та Станиславівському воеводствах, а чисельність партії не перевищувала 1 000–2 000 осіб. За визнанням одного з колишніх лідерів партії Антона Чернецького, «партія існувала хіба формально, бо політичного впливу вона не мала і видатної ролі в політичному житті більше не грала»⁵.

У 1926 р. на політичній арені з'явилася ще одна партія лівого спрямування. За порадою ЦК КПЗУ «Сельсоюз», що діяв як легальна організація на Волині, та партія «Народна воля», яка стояла на москвофільських політичних позиціях, об'єдналися в Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання («Сельроб»). 10 жовтня 1926 р. на з'їзді у Львові відбулося організаційне оформлення цієї партії⁶. Основу її програми складала програма КПЗУ, пристосована до умов легальної діяльності. Проблеми самоврядування залишилися поза увагою керівництва «Сельробу». У програмі лише побіжно згадано, що «партія “Сельроб” бореться за право виборності і повну незалежність від державної адміністрації гмінного, повітового і крайового самоврядування»⁷.

Так, серед усіх українських політичних партій Галичини лише дві – УНДО та УСРП – приділяли значну увагу проблемам самоврядування. З них лише УНДО володіло необхідним людським і матеріальним потенціалом, політичним впливом на населення та представництвом у сеймі, щоби проводити і координувати роботу в самоврядуванні в межах усього регіону. Решта політичних партій не мала вагомого впливу на стан справ у самоврядуванні, їхнє зацікавлення цією проблематикою було локальним і тимчасовим.

Українська й польська преси відразу відгукнулися на повідомлення про майбутні вибори. Вже наступного дня після оголошення терміну виборів, 29 квітня 1927 р. у газеті «Діло» з'явилася редакційна стаття, де було заявлено про різко негативне ставлення УНДО до куріальної системи виборів і робився висновок, що в інших умовах «ми мусіли б не лише поборювати такі вибори, але й бойкотувати їх. Однак, маючи на увазі вищі громадянські цілі, мусимо використати цю рідкісну нагоду покласти край комісарській сваволі»⁸.

⁵ Райківський І. Українська соціал-демократична партія (1928–1939 рр.). Івано-Франківськ, 1995. С. 47.

⁶ Маківка С. А. Тривожні дороги. Львів: Каменяр, 1967. С. 48.

⁷ Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.). Ф. 91. Лумацьке повітове староство. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 3.

⁸ Діло. 1927. 29 квітня.

Подібне становище щодо виборів зайняли й інші провідні західноукраїнські політичні партії. Зокрема, у зверненні «Сельробу» стверджено: «Призначення виборів до органів місцевого самоврядування означає кінець комісарської сваволі, проте не означає кінця безправного стану в цій ділянці суспільного життя. Зваживши, що вибори, проведені навіть серед найгірших умов, є школою політичного виховання для широких українських мас, “Сельроб” закликає всіх селян і робітників до активної участі у виборах»⁹. 7 травня 1927 р. відбулося засідання Головної управи УСРП, на якому була прийнята постанова із закликом до всіх українців, не залежно від їхньої політичної належності, взяти активну участь у виборах¹⁰. Навіть друкований орган УХО газета «Нова зоря», що виражала інтереси церковних кіл, опублікувала звернення «Єпископи Галицької провінції до священства і народу», у якому містився залик до активної участі у виборах¹¹. Не залишилися осторонь виборчої акції і старорусини. Газета «Русскій голос» опублікувала повідомлення про крайовий з'їзд Руської народної організації і про прийняту на з'їзді резолюцію із закликом до активної участі у виборах¹². Нелегальна КПЗУ, використовуючи легальні та напівлегальні комітети, створені за участю «Сельробу», ППС – лівих, також долучилися до передвиборчої боротьби, використовуючи її передовсім для агітації¹³. Так, західноукраїнські партії всього політичного спектра вирішили взяти участь у виборах до сільських і міських громадських рад.

Польські політичні партії також брали активну участь у підготовці до виборів, за винятком ППС. Її головною вимогою була ліквідація куріальної системи виборів і запровадження п'ятипартійного виборчого права. Оскільки виборча ординація не відповідала цим вимогам, вона вирішила бойкотувати вибори. З такою пропозицією окружний комітет ППС Східної Малопольщі звернувся до центральних партійних органів. Одночасно, на конференції ППС Східної Малопольщі, була прийнята відповідна резолюція¹⁴.

⁹ Dziennik Ludowy. 1927. 20 maja.

¹⁰ Громадський голос. 1927. 14 травня.

¹¹ Нова зоря. 1927. 5 червня.

¹² Руський голос. 1927. 26 червня.

¹³ Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.). Ф. 1. Львівське воєводське управління. Оп. 56. Спр. 776. Арк. 210–218.

¹⁴ Dziennik Ludowy. 1927. 18 maja.

Ця позиція знайшла підтримку з боку Центрального виконавчого комітету партії¹⁵. Намагаючись якось вплинути на уряд, 24 травня 1927 р. делегація ППС Східної Малополющі на чолі з послом Юліаном Смуліковським побувала на прийомі у віцепрем'єра Казимира Бартеля та міністра внутрішніх справ Філіціана Славой-Складковського і вручила їм петицію із пропозицією відмовитися від проведення виборів. Однак міністри заявили, що лише беруть до уваги їхню позицію¹⁶. У газеті «Діло» з'явилася стаття, у якій УНДО прокоментувало відмову ППС брати участь у виборах так: «Чи можемо ми дозволити собі бойкот виборів? Очевидно, ні! Бо чи візьмуть пепеесівці участь у виборах, чи ні, польськість на цьому не втратить»¹⁷. У зв'язку з виборами до громадських рад польські партії створили єдиний проурядовий блок. Поза ним залишилися лише національні демократи (ендеки) та християнські демократи (хадеки)¹⁸. Українські партії так і не створили єдиного передвиборчого блоку. Неодноразово ЦК УНДО закликав керівництво інших партій об'єднати свої сили напередодні виборів, проте відповідної угоди так і не було досягнуто.

Ще одна важлива проблема, яку активно обговорювали на сторінках преси, – укладення передвиборчих союзів. 28 квітня 1927 р. у редакційній статті «Діла» УНДО висловилося за «єдиний український виборчий фронт» і союзником назвало єврейське населення¹⁹. Можливість укладення українсько-єврейського передвиборчого союзу дуже занепокоїла польські урядові структури. «Dziennik Lwowu» відреагував на це так: «Відповідальні єврейські політики повинні розуміти, що виборчий компроміс з УНДО, партією, що принципово негативно відноситься до польської держави, кинув би тінь на дальший розвиток польсько-єврейських відносин. Чи євреї хочуть взяти на себе відповідальність за їх погіршення – на це дасть відповідь майбутнє»²⁰. «Dziennik Polski», торкаючись цієї проблеми, заявив: «Якщо українці в державі свідомо представляють собою відцентрові сили і бажають перетягнути на свій бік євреїв, то з польського боку на адресу тих партій,

¹⁵ Dziennik Ludowy. 1927. 20 maja.

¹⁶ Ibid. 26 maja.

¹⁷ Діло. 1927. 29 квітня.

¹⁸ Там само. 4 червня.

¹⁹ Там само. 28 квітня.

²⁰ Dziennik Lwowski. 1927. 29 kwietnia.

які б прийняли таку пропозицію, повинна бути висловлена пересторога»²¹.

Так, у виступах офіційних польських посадових осіб було недвозначно зроблено натяк на негативні для євреїв наслідки українсько-єврейського союзу під час виборів. Саме тому до його укладення не дійшло. Євреї зайняли вибічувальну позицію і загалом дотримувалися укладеної ще 1925 р. угоди між польською владою та Єврейським клубом у сеймі. Згідно з нею, єврейська сторона обіцяла підтримувати певні польські інтереси, тоді як уряд погодився на деякі поступки єврейській меншості в Польщі²². УНДО вдалося увійти в союз лише з однією єврейською політичною партією – сіоністами.

Активна підготовка до виборів і велике зацікавлення ними українського населення, громадських організацій та політичних партій викликали занепокоєння в деяких польських політичних угруповань. Головна управа ПСЛ «П'яста» провела нараду за участю члена ТВС у Львові сенатора С. Бялого і прийняла постанову про шкідливість виборів для «польського стану посядання».

Делегація польського «табору народowego» у складі послів З. Стронського, Я. Замоєського та Я. Бриля побувала на прийомі у віцепрем'єра К. Бартеля і звернула його увагу на те, що майбутні вибори можуть зовсім змінити вигляд громадських рад у Галичині²³. Навіть у розпал виборів, робилися спроби їх зупинити. 30 червня 1927 р. відбулося засідання Адміністративної комісії сейму, на якому представник ННС посол М. Козловський виступив із вимогою перенести термін виборів до органів місцевого самоврядування в Галичині й Волині. На його думку, їхнє проведення на основі австрійської виборчої ординації і відповідних розпоряджень Польської ліквідаційної комісії призведе до штучного, непропорційного зміцнення представництва українського і єврейського населення у громадських радах. У прийнятій резолюції висловлювався заклик до уряду припинити вибори²⁴.

Проте подібні заяви та заклики не вплинули на позицію уряду щодо виборів, який мав підстави сподіватися на їхні сприятливі

²¹ Dziennik Polski. 1927. 6 maja.

²² Редліх С. Єврейсько-українські стосунки в міжвоєнній Польщі у висвітленні української преси. *Сучасність*. 1992. № 8. С. 78.

²³ Діло. 1927. 15 травня.

²⁴ Ilustrowany Kurjer Codzienny. 1927. 2 lipca.

результати для польської сторони. Були причини, які давали йому підстави для оптимізму. Весь процес підготовки до виборів і їхній перебіг контролювала адміністративна влада в особі старости. Величезний вплив на процес виборів мали виборчі комітети, членів яких призначали старости. Українці потрапляли до їхнього складу як виняток. Адміністративна влада мала практично необмежену можливість втручання у їхній перебіг, а відтак впливати на результат. Всі ці чинники застосувала влада під час виборчої кампанії.

Вибори до органів місцевого самоврядування відбувалися в напруженій боротьбі. Намагаючись будь-що забезпечити перевагу поляків, державні чиновники всіма можливими способами втручалися у вибори. Особливо відзначилися наказні комісари і війти. Наприклад, у с. Заставне біля Угнова до виборчого комітету було внесено 23 протести, проте місцевий наказний війт відмовився їх розглядати, мотивуючи своє рішення тим, що вони написані «руською мовою»²⁵. У Василеві Великім (повіт Рава-Руська) наказний війт за мовчазної згоди повітового відділу самовільно вніс зміни у список виборців і тримав його в себе доти, доки не закінчився термін внесення протестів. Коли мешканці села ознайомилися з ним, то виявилось, що зі списку зникли прізвища кількох десятків українців. Проте вдіяти нічого не можна було²⁶.

Нерідко комісари за допомогою погроз примушувати селян голосувати за потрібних людей. Так, у с. Нагоряни (Львівський повіт) 19 і 20 червня 1927 р. проходили вибори. За кілька днів до них наказний комісар за допомогою погроз намагався вплинути на виборців. Двірський економ погрожував звільнити з роботи двірську службу, якщо та не проголосує за потрібних людей. Відтак, із 16 радних були обрані лише 3 українці, хоча село на дві третини – українське²⁷.

Найпоширенішим порушенням виборчої ординації було невнесення українців до списків виборців. Використовуючи необізнаність селян із тонкощами виборчої ординації, влада позбавляла частину з них можливості брати участь у виборах. У всіх випадках це були українські селяни. Наприклад, у с. Константи́нівка (Тернопільський повіт) до списку IV виборчого кола було внесено лише

²⁵ Діло. 1927. 21 червня.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само. 25 червня.

30 виборців, хоча насправді їх налічувалося 200²⁸. У громаді Звиначі (Чортківський повіт) 22 жителі села із правом голосу не знайшли своїх прізвищ у виборчих списках²⁹. Часто махінації ставати демонстративними і набирали такого масштабу, що старости змушені були зупиняти вибори й переносити їх на пізніше. Такі випадки, зокрема, зафіксовані в селах Гоголів, Новий двір (Сокальський повіт)³⁰. Дуже часто, у разі перемоги українців, вибори визнавали недійсними. Наприклад, у с. Воля Висоцька (Жовківський повіт) після того, як у трьох із чотирьох виборчих колах перемогли українці, наказний комісар оголосив вибори недійсними³¹.

Протестуючи проти зловживань і фальсифікацій властей, українські виборчі комітети переважно вносили протест проти результатів виборів або бойкотували їх. Так, у с. Кукизові (Львівський повіт) унаслідок зловживань, а саме через внесення польських колоністів із сусіднього села у списки виборців, голосування за людей, які роками не живуть у селі, участь у виборах малолітніх, перемогу здобули поляки. Українці внесли протест, проте безрезультатно³². У протесті селян Дарахова (Теребовлянський повіт) було перелічено 16 видів зловживань: від невнесення до списку виборців до голосування за померлих. Особливо вразив селян той факт, що у II виборчому колі голосувало всього 83 особи, а польський список отримав 115 голосів³³.

Подібна ситуація, хоча і в менших масштабах, склалася і під час виборів до міських рад. Українці становили третю за чисельністю етнічну групу в галицьких містах. Тому масові зловживання були переважно в тих містах і містечках, у яких українці чисельно переважали. Наприклад, у м. Яворів під час виборів до міської ради були допущені такі масові зловживання, що Український виборчий комітет змушений був послати телеграму протесту львівському воєводі та в МВС. У ній стверджено: «До списків виборців свідомо не внесено 800 виборців – українців. З 1 100 виборчих

²⁸ Там само. 29 червня.

²⁹ Держархів Тернопільської обл. Ф. 14. Чортківське повітове староство. Оп. 2. Спр. 135. Арк. 1–37.

³⁰ Діло. 1927. 30 червня.

³¹ Там само. 3 липня.

³² Там само. 22 липня.

³³ Держархів Тернопільської обл. Ф. 10. Теребовлянське повітове староство. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 3–4.

протестів відкинуто майже всі. Інтервенції у старостві безуспішні. Просимо усунути зловживання»³⁴. Проти підсумків міських виборів масово вносили протести. Зокрема, у Тернопільському воєводстві були внесені в 40 міських виборчих округах із 85³⁵. До того ж протести також вносили і від імені єврейських виборчих комітетів, як-от у Станіславі³⁶.

Польська влада використовувала всі можливі способи, щоб забезпечити перевагу поляків у громадських радах. У громадах, де українці становили більшість, старости закликали до укладення передвиборчого компромісу між польським та українським населенням і складання спільних списків кандидатів на радних. Унаслідок такого «компромісу», наприклад, у с. Небилові (Калуський повіт) із 6 поляків, що мали право голосу, до громадської ради було обрано 3-х³⁷. Проте там, де чисельна перевага українців була незначною, про жодні компроміси вже не йшлося. У с. Буцнів (Тернопільський повіт) 54 % населення становлять українці і 46 % – поляки. Польський виборчий комітет запропонував українцям 2 мандати із 32-х. У відповідь українське населення бойкотувало вибори³⁸. Подібні випадки адміністративного тиску на українське населення під час виборів і фальсифікацій їхніх результатів були не поодинокими й відбулися в усіх трьох південно-східних воєводствах Польщі. Про це свідчить не лише величезна кількість фактичного матеріалу, опублікованого у пресі, але й той факт, що майже у 80 % громад після проведення виборів було внесено протест із вимогою скасувати їхні результати і провести перевибори.

Вибори 1927 р. до органів місцевого самоврядування не торкнулися Львова. Формально діяв Статут міста від 1870 р., оскільки жодного розпорядження про призупинення його дії не було прийнято. Фактично, місто перебувало під керівництвом львівського воєводи. Створена на основі його указу Прибічна рада на чолі з урядовим комісаром Яном Стшелецьким не являла собою представницький орган самоврядування, оскільки походила з номінації,

³⁴ Діло. 1927. 30 червня.

³⁵ Держархів Тернопільської обл. Ф. 231. Тернопільське воєводське управління. Оп. 5. Спр. 1458. Арк. 44–51.

³⁶ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 27. Станіславське міське управління. Оп. 1. Спр. 132. Арк. 89–95.

³⁷ Діло. 1927. 3 липня.

³⁸ Там само.

мала лише дорадчі функції і у діяльності користувалася винятково указами воеводи. Крім того, більша частина владних повноважень була передана комісарові. Початково чисельність Прибічної ради становила 32 особи. Згодом декілька разів збільшувалася: 17 листопада 1927 р. – на 37 осіб, а 14 травня 1929 р. – ще на 16 радних. Остаточо налічувала 60 осіб.

Прибічна рада керувала містом до червня 1930 р. У 1928 р. відбулися персональні зміни в керівництві радою. 27 вересня Яна Стшелецького на посаді урядового комісара замінив ОТО. Надольський³⁹. Українці мали чотирьохособове представництво у Прибічній раді, але були позбавлені будь-якого впливу на її діяльність. Зокрема, виступаючи на її засіданні 23 лютого 1928 р., радний Володимир Децикевич вніс пропозицію про вживання української мови, поряд із польською, у повідомленнях і відповідях магістрату. Польські радні відхилили цю пропозицію, мотивуючи своє рішення тим, що рада не компетентна вирішувати політичні питання. Така ж доля спіткала пропозицію українських радних виділити кошти на підтримку Українського національного музею та Українського театру⁴⁰.

Виділення коштів на потреби українських культурно-освітніх установ Львова було надзвичайно болючим питанням. Ця проблема постійно поставала на засіданнях міської ради при обговоренні бюджету міста. З цього приводу член Прибічної ради Дам'ян Лопатинський, виступаючи на її засіданні під час обговорення бюджету, заявив: «Не знайшли заспокоєння в бюджеті потреби мешканців-українців. На українські потреби знаходимо в бюджеті лише дві позиції: це в розділі суспільної опіки 5 000 злотих на Український притулок і в розділі охорони здоров'я 5 000 злотих на народну лікарню. Може скластися враження, що чисельність українського населення незначна, або що немає ніяких українських інституцій, які б працювали в сфері освіти, культури, охорони здоров'я і заслуговували на допомогу. Для прикладу, міська рада виділила для потреб польського театру у Львові 1 млн злотих протягом року, а прохання виділити 20 тис. злотих для Українського театру було відхилено»⁴¹.

³⁹ Держархів Львівської обл. Ф. 1. Львівське воєводське управління. Оп. 35. Спр. 153. Арк. 1; Оп. 35. Спр. 572. Арк. 1.

⁴⁰ Діло. 1930. 5 квітня.

⁴¹ Діло. 1929. 28 березня.

Прибична рада проіснувала до 12 червня 1930 р.⁴². У зв'язку із протестом попередньої Тимчасової міської ради проти її розпуску і позитивним вирішенням цього питання Найвищим адміністративним трибуналом львівський воєвода Агенор Голуховський 24 травня 1930 р. видав розпорядження про розпуск Прибичної ради і відновлення діяльності Тимчасової міської ради. Одночасно кількість радних була збільшена до 130 осіб⁴³. Новопризначена міська рада управляла містом до травня 1934 р. – до перших виборів, проведених уже на основі нового самоврядного законодавства⁴⁴. У червні 1930 р. новим президентом міста було обрано Яна Бжозовського. Згодом, 26 листопада 1931 р., його замінив Вацлав Дрояновський⁴⁵. У новопризначеній Тимчасовій раді було 9 українців. Це найбільша кількість радних-українців, які були членами міської ради Львова в міжвоєнний період. Очолив українців у міській раді Володимир Децикевич. Окрім цього, ще чотири радних представляли «руське населення» Львова. Проте кількісне збільшення українського представництва не вплинуло на становлення міської ради до потреб української частини населення міста – їх і надалі ігнорували.

Наприкінці літа 1927 р. вибори до органів місцевого самоврядування Галичини в більшості громад закінчилися і дали результати. У Львівському воєводстві українці здобули: 15 986 мандатів у громадських радах (40,4 %), 284 – в міських (11,1 %), 59 – у повітових (15,6 %). Водночас поляки отримали 19 069 мандатів у громадських радах (48,2 %), 1 325 – у міських (51,9 %), 282 – у повітових (74,8 %).

У Тернопільському воєводстві українці здобули 15 670 мандатів у громадських радах (62,1 %), 326 – у міських (24,4 %), 72 – у повітових (26,9 %). Поляки отримали 8 776 мандатів у громадських радах (34,6 %), 492 – у міських (36,8 %), 179 – у повітових (66,8 %).

Найкращі результати українці отримали у Станиславівському воєводстві: 17 845 мандатів у громадських радах (79,9 %), 363 – у міських (28,5 %), 86 – у повітових (24 %). Водночас поляки – 2 877 мандатів у громадських радах (12,8 %), 427 – у міських (33,6 %), 151 – у повітових (57,6 %).

⁴² Держархів Львівської обл. Ф. 2. Магістрат м. Львова. Оп. 26. Спр. 2025. Арк. 41–42.

⁴³ Діло. 1930. 27 травня.

⁴⁴ Держархів Львівської обл. Ф. 2. Магістрат м. Львова. Оп. 26. Спр. 285. Арк. 5.

⁴⁵ Там само. Спр. 2240. Арк. 36.

Підсумки виборів до громадських і міських рад викликали бурхливу дискусію на сторінках як польської, так і української партійної преси. «Громадський голос», орган УСРП, оцінюючи роль партії у виборах, зазначав: «Якщо розглянути щойно минулу кампанію за вільні громадські вибори, то треба визнати, що на загал і майже без винятку ціла УСРП як організація і її повітові та місцеві сільські організації, гідно стали на бойових позиціях»⁴⁶. У статті «Як ми провели вибори», надрукованій в органі УНДО газеті «Свобода», стверджено: «Аналізуючи результати виборів в цілому, визнаємо, що вони в загальному для нас корисні»⁴⁷. В іншій статті – «Після громадських виборів» – усі заслуги за результати приписували УНДО⁴⁸. Партійна преса інших українських політичних партій обмежилася повідомленням про загальні результати виборів.

Якщо тон української преси був спокійним, то польської – тризовним. Так, у статті «Самогубна політика», надрукованій у газеті «Słowo Polskie», вказано, що результати виборів «принесли погром польськості на Волині і болюче зменшення польського “стану посаданя” в Галичині. Виною тут “санація”, яка в боротьбі з ендекамі довела до проведення виборів»⁴⁹. Подібний тон коментарів був і в «Ilustrowanego kurjera codziennego»⁵⁰. Тернопільський «Głos Polski», коментуючи результати виборів до міських рад, із жалем зазначав: «Найгірше є те, що до міських рад допущено величезну кількість русинів. Вибрано, як правило, рішучих ворогів держави»⁵¹.

Різкий тон коментарів польської преси і звинувачення на адресу уряду за негативні, з погляду опозиції, результати виборів змусили останній виправдовуватися. У проурядовій варшавській газеті «Епока» з'явилася стаття, у якій було заявлено: «Навіть при найбільших успіхах виборчої акції поляки не можуть мати впливу на хід самоврядних справ на східних окраїнах»⁵².

Основним завданням під час підготовки і проведення виборів польський уряд вважав недопущення їхнього проведення в заполітизованому форматі, а лише – на платформі реальної господарської

⁴⁶ Громадський голос. 1927. 23 липня.

⁴⁷ Свобода. 1927. 7 серпня.

⁴⁸ Там само. 17 серпня.

⁴⁹ Słowo Polskie. 1927. 10 sierpnia.

⁵⁰ Ilustrowany Kurjer Codzienny. 1927. 17 lipca.

⁵¹ Głos Polski. 1927. 21 sierpnia.

⁵² Епока. 1927. 8 sierpnia.

співпраці. З цією метою була висунута ідея створення передвиборчого блоку трьох народів: польського, українського і єврейського. Новостворене політичне об'єднання одержало назву «Союз направи Польщі». Проте ця проурядова організація не виправдала покладені на неї надії. Незважаючи на те, що в низці громад, особливо в містах, були випадки складання спільних передвиборчих списків кандидатів на радних, все ж вони стали швидше винятком, ніж правилом. Показово, що керівництво СНП позитивно оцінило свої здобутки під час виборів. Так, член його правління Зигмунд Стронський заявив: «Істотно, результат виборів становить великий успіх СНП, що виявляється не лише у великій кількості членів і прихильників цієї організації, що увійшли до складу громадських рад, але й у перемозі ідей, оголошених СНП. Ідея блоку трьох народів була прийнята цілим місцевим населенням»⁵³.

Зовсім по-іншому оцінив результати виборів генеральний секретар опозиційного урядові ННС З. Свірський. «Можу заявити, – твердив він, – що ідея блоку трьох народів не знайшла підтримки більшості поляків»⁵⁴. Подібну оцінку ролі СНП у виборах дав член правління УНДО Олександр Марітчак. Він зазначив: «При виборах до міських рад УНДО уклало угоду лише з Крайовою сіоністичною організацією. Результати виборів вважаю корисними для українців, хоча в ряді місцевостей ми не здобули належної кількості мандатів внаслідок порушень під час проведення виборів»⁵⁵.

Кожна з політичних партій, яка взяла участь у виборах, на сторінках своєї преси намагалася переконати, що висунуті програми та ідеї знайшли підтримку серед населення і здобули помітний успіх. Проте результати, їх національна та політична характеристика дають підстави зробити висновки, які не зовсім збігаються з офіційними заявами керівництва основних політичних партій.

Якщо взяти загальні результати виборів по трьох воєводствах, то можна побачити, що українці досягли значного успіху у виборах до сільських громад і отримали представництво в міських радах. Особливо відчутною їхня перемога була на виборах до сільських рад у Тернопільському і Станиславівському воєводствах. У першому українське сільське населення становило, за офіційними

⁵³ Dziennik Lwowski. 1927. 29 lipca.

⁵⁴ Ibid.

⁵⁵ Ibid.

даними, 50,8 %, а на виборах здобуло 62,1 % мандатів сільських радних; у другому ці цифри становлять 78,6 % і 79,9 % відповідно. Лише у Львівському воєводстві при 53,3 %⁵⁶ українців, що проживали у селі, на виборах здобули 40,4 % мандатів⁵⁷. Саме в цьому воєводстві, де українське населення в селах мало незначну перевагу, адміністративній владі вдалося забезпечити перемогу на виборах польській меншині.

Детальний аналіз результатів виборів до сільських громад у Львівському воєводстві дає підстави зробити певні висновки. Вибори були призначені в 1 819 громадах. У 116 громадах із різних причин (зупинка виборів, визнання недійсними результатів і призначення перевиборів) вибори не відбулися. Тому на кінець 1927 р. були відомі результати в 1 703 громадах: у 1 067 переважали українці, у 612 – поляки, у 3 – поляків і українців було приблизно порівно, у 21 – переважали німці. У результаті виборів українці здобули більшість лише в 1 002 громадах, у 36 – однакове представництво з поляками, у 41 – перемогли німці. Так, поляки здобули перемогу не лише в тих громадах, де переважали, але й у тих, де становили меншість⁵⁸.

Якщо після виборів до сільських громадських рад можна було говорити про перемогу українців, то у виборах до міських їхні успіхи були значно менші. Лише в Тернопільському воєводстві українці здобули дещо більшу кількість мандатів міських радних відносно кількості українського населення в містах. При 19,5 % міського населення вони здобули 24,4 % мандатів міських радних⁵⁹. І хоча поляки також не одержали абсолютної переваги в міських радах, оскільки значну кількість мандатів отримали євреї, при розгляді спірних питань єврейські радні завжди блокувалися з поляками. Міські вибори мали ще одну особливість. Саме в містах, де майнова нерівність між українцями, з одного боку, і поляками та євреями – з другого, була значною, найбільше виявила себе куріальна система виборів, яка прямо заперечувала принцип рівності, задекларований у Конституції Польщі. Зокрема, у Станиславові I виборче коло налічувало 1 049 виборців, II – 609, III – 11 002, IV – 21 496. У всіх виборчих колах обирали однакову кількість міських

⁵⁶ Sprawy Narodowościowe. 1935. Nr 6. S. 563.

⁵⁷ Felinski M. Ukraińcy w Polsce odrodzonej. Warszawa, 1931. S. 80.

⁵⁸ Ilustrowany Kurjer Codzienny. 1927. 26 października.

⁵⁹ Sprawy Narodowościowe. 1935. Nr 6. S. 16.

радних⁶⁰. З огляду на це, скандального резонансу набули вибори до міської ради Дрогобича. Кількість виборців, які мали голосувати в I колі, становила лише 9 осіб. Із них голосувало лише 8, а обирали вони 18 радних. Тому один із виборців у листі до товариша писав: «Призначаю тебе міським радним в Дрогобичі»⁶¹.

Аналіз виборів був би не повним без їхньої політичної характеристики. Серед усіх українських політичних партій лише УНДО мало реальні можливості для підготовки і координації виборів у межах усього регіону. Проте, незважаючи на неодноразові заклики його керівництва, створити єдиний український передвиборчий блок не вдалося. Найбільшу кількість мандатів здобуло УНДО – 52,1 %; УСРП – 12,2 %; проурядовий УНС – 7,4 %; москвофіли – 7,3 %; «Сельроб» – 2,9 %; комуністи – 0,6 %. Значну кількість мандатів здобули безпартійні – 15,9 %⁶². Із цього приводу польська преса не без задоволення констатувала: «Значна частина українських радних є безпартійними. Вони лояльні і ні до якої політики не втручаються»⁶³. Оцінюючи результати виборів із такого погляду, треба зазначити, що заяви українських політиків у пресі про перемогу на виборах були явним перебільшенням.

Ще одна особливість устрою самоврядування в Галичині фактично зводила нанівець чисельну перевагу українців у громадських радах: устрій місцевого самоврядування, побудований на австрійській законодавчій базі і частково пристосований до сучасних умов польськими урядами, реальну владу у громаді віддав громадській старшині в особі війта у селі, бургомістра чи президента в містах. І хоча ці посади були виборними, для затвердження рішення радних необхідна була згода повітових відділів та старост. Тому кількість війтів-українців, не кажучи вже про бургомістрів, була мізерною. Навіть коли вся громадська рада складалася з українців, влада не погоджувалася на призначення війтом українця, особливо коли претендент на цю посаду належав до української політичної партії чи займав активну громадську позицію. Крім того, будь-яке рішення громадської ради повинно було пройти процес затвердження виконавчим органом місцевого самоврядування вищого ступеня – повітовим відділом, який одночасно виконував контрольні функції

⁶⁰ S.S.S. Okres II. – 70 pos. z 31.01.1930. S. 16.

⁶¹ Ibid.

⁶² Свобода. 1927. 9 жовтня.

⁶³ Słowo Polskie. 1927. 20 sierpnia.

щодо громадських рад. Повітовий відділ мав право відхилити будь-яку постанову громадської ради без обґрунтування свого рішення.

Вибори до повітових рад та відділів у 1927 р. так і не були проведені. Влада зберегла повноваження старих повітових рад та відділів, створених винятково шляхом призначення. Це також суперечило положенню Конституції 1921 р., яке твердило, що органи місцевого самоврядування всіх рівнів, а отже, і повітові ради, повинні формуватися шляхом виборів.

Хоча вибори до органів повітового самоврядування не відбулися, влада його реформувала. До 1927 р. у Галичині лише в деяких повітах діяли повітові ради і відділи, обрані ще до війни. У тих, де ці ради внаслідок різних причин були неуккомплектовані, вона призначала урядових комісарів. У низці повітів їхні функції виконували старости. Після виборів санаційний режим вирішив об'єднати адміністративну та самоврядну владу в повіті. З цієї метою були розпущені наявні повітові ради. Місце голів повітових рад та урядових комісарів обійняли старости. Їм, як новим головам повітових рад, додавалися прибічні, які офіційно називалися тимчасовими повітовими урядами. Така реорганізація була проведена в усіх повітах Галичини. Востаннє це було зроблено в Копичинському повіті Тернопільського воєводства в листопаді 1928 р.⁶⁴

Після реорганізації повітового самоврядування виявилося, що поляки отримали абсолютну перевагу в повітових прибічних радах. У Львівському воєводстві чисельність польських радних у них становила 74,8 %, у Тернопільському – 66,8 %, у Станиславівському – 57,6 %⁶⁵. Відсоток українців у повітових радах був незначним. За свідченням української преси, влада призначала радними неписьменних українців або колишніх наказних комісарів, усунених із посад унаслідок зловживань⁶⁶.

Проведені вибори до громадських рад у Галичині лише частково вносили вкрай ненормальні відносини у сфері самоврядування, і то лише в селах та містах. Повітове самоврядування повністю контролювала влада. Реальної картини співвідношення національностей вибори не могли дати, оскільки влада робила все можливе для забезпечення переваги поляків. Головною метою уряду було не

⁶⁴ Діло. 1929. 20 квітня.

⁶⁵ Feliński M. Ukraińcy w Polsce odrodzonej. S. 80.

⁶⁶ Діло. 1929. 20 квітня.

лише зберегти дотеперішній «стан посядання», а й збільшити його. Для досягнення цієї мети він не гребував жодними засобами. Саме тому вибори до органів місцевого самоврядування в Галичині були проведені на основі австрійської куріальної системи, яка ставила в упривілейоване становище заможні верстви населення, тобто поляків та євреїв. Фальсифікації, зловживання під час виборів і втручання державних чиновників у їхній перебіг сприяли перемозі поляків у низці громад.

На результати виборів вплинула також неготовність провідних українських партій до них, а також відсутність єдності. У підсумку поляки не лише зберегли вплив у місцевому самоврядуванні, а й збільшили його. При збереженні повного контролю властей над повітовим самоврядуванням надії українців на те, що самоврядування стане для них тим самим, чим було для поляків за Австро-Угорщини, виглядали марними. Очевидно, розуміючи це, українська преса змінила тон публікацій, а Олександр Марітчак, віце-голова ексекутиви УНДО, змушений був визнати: «Не вважаю, що результати виборів мали якийсь вплив на зміну відносин в краю. Безперечно, що вибори приведуть до покращення господарського становища громад. Проте негативне ставлення всіх польських партій ... до українського населення не зміниться. У поляків немає розуміння української справи»⁶⁷.

Самоврядні вибори 1927 р. у Галичині лише частково врегулювали стосунки в цій сфері. З одного боку, законодавча неврегульованість питань, що стосуються самоврядування, а із другого – надмірна зацікавленість урядових структур у контролі над ними, не сприяли ефективному функціюванню самоврядних установ. У центрі уваги політичних сил краю опинився саме національний аспект цієї проблеми. Перед українським громадянством вибори поставили більше питань, аніж відповідей. З одного боку, вони показали велику зацікавленість українців справою організації власного самоврядного життя, а з другого – неспроможність політичних партій організувати планомірну роботу в самоврядних інституціях. Українські партії та провідні політики не знайшли ефективного засобу відстоювання інтересів українського населення в органах самоврядування.

Безперечно, що однією із причин такого стану речей була урядова політика щодо самоврядування. Навіть призначення виборів

⁶⁷ Dziennik Lwowski. 1927. 29 lipca.

на конкретний термін зовсім не означало їхнього проведення. У низці громад вибори так і не відбулися і вони й надалі залишалися під управлінням наказних комісарів. Неодноразово такі факти прямого порушення відповідного розпорядження міністра внутрішніх справ ставали предметом запитів українських послів у сеймі. Зокрема, у громадах Потеличі та Верхрата (Рава-Руський повіт) вибори проведено аж у липні 1928 р., тобто із затримкою в рік. Відповідаючи на офіційний запит із цього приводу, староста заявив: «Серед причин затримки з проведенням виборів є політичні моменти. Особливо мені залежить на тому, щоб вибори до громадської ради не відбулись під час виборів до Сейму, під час яких дуже сильна українська агітація не сприяла б проведенню цих виборів»⁶⁸. У громадах Дарахів та Островчик (Теребовлянський повіт) новообрані ради були розпущені, і ці села ще в 1928 р. перебували під управлінням наказних комісарів⁶⁹.

Значної частини громад торкнулися повторні вибори – у цьому випадку влада виявила подвійні стандарти у вирішенні спірних питань. Якщо протест проти результатів вносив польський виборчий комітет, то здебільша його відразу розглядали і приймали позитивне рішення щодо нових виборів. Зокрема, в с. Угринів (Сокальський повіт) у липні 1927 р. на виборах до громадської ради перемогу здобули українці. Поляки внесли протест, відтак вибори визнали недійсними і призначили перевибори. За ініціативою старости були складені нові списки виборців, викреслено з них значну частину українців. Так він домогся обрання потрібного складу громадської ради на виборах у червні 1928 р.⁷⁰.

Зовсім по-іншому староста ставився до протестів українців. У с. Журавка (Рава-Руський повіт) унаслідок зловживань була обрана така громадська рада, проти якої запротестувало все село. Але протягом року староста не розглядав протесту і не призначав нових виборів; у селі й надалі керував наказний комісар⁷¹. Іноді старости без видимих на те причин не затверджували складу

⁶⁸ Держархів Львівської обл. Ф. 1. Львівське воєводське управління. Оп. 11. Спр. 2657. Арк. 5–7.

⁶⁹ Держархів Тернопільської обл. Ф. 10. Теребовлянське повітове староство. Оп. 2. Спр. 51. Арк. 1.

⁷⁰ Держархів Львівської обл. Ф. 1. Львівське воєводське управління. Оп. 11. Спр. 2646. Арк. 4.

⁷¹ Там само.

новообраних рад, навіть коли проти виборів не було внесено офіційного протесту. У с. Городовичі (повіт Старий Самбір) упродовж року новообрані радні чекали на затвердження їхнього вибору старостою. Тим часом село і надалі залишалося під управлінням наказного комісара⁷². Наведені факти були непоодинокими і відбувалися на території всіх трьох південно-східних воєводств Польщі. Так, на 1 грудня 1928 р., за даними уряду, у Львівському воєводстві продовжували існувати 134 громади, де громадські ради так і не були обрані. У Тернопільському воєводстві таких налічувалося 46, а у Станиславівському – 41⁷³.

Українсько-польське протистояння за впливи в самоврядних установах, що загострилося під час виборів до громадських рад, продовжилося і в час виборів керівництва громад – війта, лавників (асесорів). І тут вирішальний вплив мали старости. Використовуючи прямий тиск на населення та особливо право затверджувати війта на посаді, вони домагалися обрання потрібних їм людей. При цьому національний склад громадської ради не мав жодного значення. Затвердження українця на посаді війта було рідкісним явищем. У с. Дорожів (Самбірський повіт) староста за допомогою поліції не допустив обрання війтом українця. Один із поліцейських прямо заявив кандидату на посаду війта І. Гіщак: «Не ставте своєї кандидатури на війта, бо вам це на добре не вийде, тим більше, що староста вас не затвердить і будете переслідувані»⁷⁴. Інший поліцейський агітував одного із членів ради голосувати за польського кандидата, заявляючи, що це бажання старости і що нікого іншого він на цій посаді не затвердить⁷⁵. У випадках, коли з першого разу не вдалося провести вибору потрібної людини на посаду війта, староста вибору не затверджував. У с. Лука Шляхетська (Самбірський повіт) громадська рада, у якій більшість мали українці, обрала війтом українця – В. Луцького-Вадяка. Староста його не затвердив і призначив нові вибори. На цей раз війтом було обрано поляка. Староста вибір затвердив⁷⁶. У

⁷² Держархів Львівської обл. Ф. 1. Львівське воєводське управління. Оп. 11. Спр. 2648. Арк. 2.

⁷³ Діло. 1929. 7 квітня.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Держархів Львівської обл. Ф. 1. Львівське воєводське управління. Оп. 11. Спр. 2643. Арк. 2.

⁷⁶ Там само. Спр. 2655. Арк. 1, 16.

с. Купновичі (Рудківський повіт) староста протягом п'яти місяців не затверджував вибору війтом українця, хоча протесту проти вибору не було внесено і перевибори не були призначені. Лише після відповідного посольського запиту він змушений був це зробити⁷⁷. Подібна ситуація склалася і в с. Сприня (Самбірський повіт)⁷⁸.

Найбільший резонанс у Львівському воєводстві викликала справа обрання керівництва громади в с. Острів (Львівський повіт). Ще 1927 р. староста затвердив склад новообраної громадської ради. Проте через протидію урядового комісара вибори війта постійно зривалися. На 17 липня 1930 р. призначено вже четверті вибори війта, але і на цей раз вони не відбулися⁷⁹. Лише 16 лютого 1931 р. вдалося обрати такого, якого на посаді затвердив староста⁸⁰.

Так, значна частина громад і надалі залишалася без виборних органів самоврядування, у частині протягом кількох років новообрані громадські ради чи керівництво громади не мали можливості виконувати свої функції, чекаючи на затвердження результатів виборів старостою. Тим часом громадами надалі керували наказні комісари. Конфлікт між громадою і комісаром – типове явище для українських сіл, особливо, коли це стосувалося управління громадським майном. Використовуючи непідконтрольність громадській раді, комісари одноосібно приймали рішення у справах, що не входили у сферу їхньої компетенції, чим викликали справедливе обурення селян. Іноді це призводило до справжніх заворушень. Так, в Апеляційному суді Львова розглядалася справа 9 жителів с. Синьовидне Верхнє (Стрийський повіт), яких звинувачували в підбурюванні жителів села до непокори владі. Суть справи полягала в тому, що без згоди громадської ради була подарована громадська земля римо-католицькій парафії у Сколе. У день передачі землі, 24 квітня 1928 р., зібрався великий натовп, озброєний киями для охорони поля. На вимогу розійтися люди не реагували. Врешті передачу землі заборонили і справа була передана на розгляд Найвищому адміністративному трибуналу⁸¹. У с. Вербівка (Городенківський повіт) 21 селянина було покарано на різні терміни ув'язнення

⁷⁷ Там само. Спр. 2650. Арк. 6.

⁷⁸ Там само. Спр. 2649. Арк. 1–5.

⁷⁹ Там само. Спр. 1088. Арк. 74–75.

⁸⁰ Там само. Арк. 83.

⁸¹ Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 205. Прокуратура апеляційного суду у Львові. Оп. 1. Спр. 608. Арк. 1–23.

за те, що вони побили новопризначеного комісара при спробі перебрати правління громадською радою⁸².

Вибори до сільських і міських громадських рад у 1927 р. стали помітною політичною подією, своєрідною репетицією перед виборами до сейму і сенату. Вони продемонстрували високу активність українського населення, засвідчили його зацікавленість громадським життям. Водночас дали змогу новоствореним українським політичним партіям продемонструвати організаційні можливості, засвідчити ставлення до проблем діяльності органів місцевого самоврядування. З цього ракурсу вибори виявили як переваги, так і недоліки у ставленні українського політикуму до виборчої акції зокрема та самоврядних інституцій загалом. До позитивних варто зарахувати передусім високу активність українських виборців, що свідчить про їхнє сподівання на перетворення громадських і міських рад на осередки розбудови національного, економічного й культурного життя в умовах польського державного організму. З цим пов'язана потужна передвиборча агітація та активна участь у виборах українських політичних партій, насамперед УНДО й УСРП. Водночас вибори означили перед українським суспільством низку проблем, до вирішення яких воно виявилось неготовим. Об'єктивно куріальна система виборів ставила додаткові перешкоди на шляху українців до громадських і міських рад. Чисельну перевагу у громадських радах нівелювала повна їхня залежність від повітових відділів. Архаїчні австрійські юридичні норми надійно забезпечували польський «стан посідання» в органах самоврядування. Треба зазначити, що польські уряди не дуже зважали на юридичні норми, особливо, коли вони стояли на заваді їхнім планам. Саме з цієї обставиною пов'язано збереження дії куріального виборчого права на території трьох південно-східних воєводств, а також відмова впродовж тривалого часу від проведення виборів. Національний аспект відігравав вирішальну роль у політичній лінії уряду щодо самоврядування на території Галичини. Українські партії нічого не змогли протиставити тиску адміністративних властей, виявилися неготовими до такого перебігу подій. Це можна пояснити браком достатньої зацікавленості самоврядною проблематикою з їхнього боку, а також відсутністю чіткої програми дій у цій сфері. Вибори

⁸² Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 205. Прокуратура апеляційного суду у Львові. Оп. 1. . Спр. 609. Арк. 1–15.

засвідчили також неспроможність українських партій поставити принцип національної солідарності вище партійних інтересів.

Після закінчення громадських виборів українське населення було втягнуто у вир нових, на цей раз – парламентських. Повноваження сейму та сенату закінчувалися в листопаді 1927 р., і нові вибори були призначені на березень 1928 р. Усі українські політичні партії взяли активну участь у передвиборчій кампанії, що відразу різко зменшило зацікавлення станом справ у самоврядуванні, хоча безпосередньо після громадських виборів керівництво УНДО й УСРП здійснило спробу виробити основні засади своєї політики щодо нього. Представники цих партій розпочали інтенсивну агітацію серед громадських радних-українців на теренах трьох південно-східних воєводств. Була висунута ідея створення організації радних-українців, яка б координувала їхню діяльність на території громад⁸³. Агітація проводилася шляхом скликання інструктивних засідань. Їхнім основним завданням було навчання радних про специфіку повноважень у галузі господарського життя громад. Особливу увагу на засіданнях приділяли проблемі виділення з бюджетів громад (на підставі власних ухвал громадських рад) коштів на потреби українських культурно-освітніх організацій. Робилися спроби запровадження української мови як офіційної на засіданнях громадських рад на підставі відповідних ухвал громадських рад і відповідно до норм закону про мови. Причому представники УНДО й УСРП намагалися уникати конкуренції між собою під час цієї акції, а в низці повітів дійшло до порозуміння між ними і спільних дій⁸⁴. Проте ця акція не набула поширення через відсутність постійної організаційної підтримки з боку УНДО. З цього приводу в газеті «Діло» було зазначено: «Спочатку говорили про скликання нарад міських радних українців у Львові та повітових з'їздів сільських радних у повітових центрах, але на балачках все скінчилось. Наші партії та керована ними преса не спромоглися на ніяку програму нашої діяльності в самоврядуванні, не зв'язала українських радних ніяким звеном спільної організації, навіть не пробувала з'ясувати української самоврядної політики в ціло-сті»⁸⁵. Намагаючись виправдати свої помилки в політиці у сфері

⁸³ Sprawy Narodowościowe. 1929. Nr 1. S. 480.

⁸⁴ Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych. Warszawa, 1930. S. 5.

⁸⁵ Діло. 1929. 30 квітня.

самоврядування, керівництво УНДО на сторінках «Діла» опублікувало статтю «Наша праця в самоврядуванні». У ній стверджено, що об'єктивні причини завадили УНДО реалізувати свої плани, а саме: неуконституювання частини громадських рад унаслідок виборчих протестів з оскарженням результатів виборів⁸⁶.

Микола Іваник, Ігор Соляр

⁸⁶ Діло. 1929. 16 травня.

РОЗДІЛ 5

**ВИБОРИ ДО ОРГАНІВ САМОВРЯДУВАННЯ
1933–1935 РОКІВ: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР**

Ухвалення Закону «Про часткову зміну устрою територіальної самоуправи» 23 березня 1933 р. стало переломним моментом на шляху розвитку самоврядних інституцій у Польщі. Уніфікуючи устрій самоврядування в межах усієї країни, новий закон до найбільших змін привів саме в Галичині. Замість колишньої одиничної галицької громади запроваджувалася збірна – волость, яка об'єднувала кілька, а іноді понад десяток одиничних громад. Зміни, які вніс новий закон, були не лише косметичними, поверховими – змінилася сама концепція організації самоврядування. Закон, порівняно з попереднім, зовсім по-іншому визначав роль і місце органів самоврядування в системі політико-адміністративного устрою держави. Він розглядав їх не як окремих, відносно незалежний інститут публічної влади, що виконує свої функції в межах, визначених законом, а як складову державної адміністрації. Таке трактування відобразилося і в новій Конституції Польщі, прийнятій у квітні 1935 р.

З ухваленням закону від 23 березня 1933 р. розпочався тривалий процес реформування системи самоврядування, який закінчився лише наприкінці 1936 р. Він був тісно пов'язаний і з адміністративно-територіальними змінами, і передовсім з утворенням збірних громад – волостей. Нерідко в умовах Галичини головну роль під час створення волостей відігравали не економічні, культурні чи адміністративні чинники, а суто національні. Це стало причиною того, що ставлення українського політикуму як до закону загалом, так і до створення волостей зокрема, було різко негативним.

Реформування устрою самоврядування відбувалося одночасно з виборами до самоврядних органів усіх рівнів. Тривалий виборчий марафон охоплював вибори: до міських, громадських рад та міських урядів і керівництва громад, до волосних рад та управ, а також повітових і воєводських рад. Виборчий процес тривав 2 роки.

Наслідки введення в дію закону та підсумки виборів для українського населення були негативними. Якщо до 1933 р. влада шляхом порушення чинного законодавства намагалася підпорядкувати собі органи самоврядування і значною мірою це їй вдалося, то із прийняттям закону від 23 березня 1933 р. вона одержала правові підстави закріпити такий стан. Процес злиття адміністративної та самоврядної влади з повним підпорядкуванням останньої органам державної влади набув юридичного оформлення. Фактично, самоврядування у класичному розумінні, з тими елементами відносної самостійності, притаманними австрійському періоду, було ліквідоване. Від нього залишилася хіба назва. Такий стан речей, коли все залежить від адміністративної влади, а не від населення, вплинув на рівень зацікавлення останнього самоврядним життям. Вибори 1934 р. проходили в атмосфері байдужості та апатії українського населення. Показовим був той факт, що в більшості громад виборів як таких не було, оскільки висувався лише один виборчий список кандидатів на радних. За таких умов поляки значно збільшили своє представництво в органах самоврядування всіх рівнів. Ці вибори мало чим відрізнялися від попередніх – українське представництво в радах ще більше скоротилося. Так, новий устрій самоврядування повністю відповідав тим вимогам, які ставив перед ним польський владний режим. Адміністративна влада домоглася повного підпорядкування самоврядних органів та усунула будь-яке «самоврядування» з них. Одночасно українське населення було позбавлене будь-якого впливу на діяльність органів самоврядування.

У грудні 1933 р. у Галичині стартував виборчий марафон до місцевих органів влади, який тривав до кінця 1935 р. і закінчився виборами до повітових і воєводських рад. У більшості східно-галицьких міст та містечок вибори були призначені на 10 грудня 1933 р. Лише в незначній кількості міст вони відбулися весною 1934 р.¹.

Відразу після оголошення дати виборів, провідні українські політичні партії на сторінках партійної преси оприлюднили свою позицію щодо них. Провідна думка публікацій – ідея створення спільного виборчого блоку і висунення українських виборчих списків. Із цього приводу на засіданні ЦК УНДО 18 листопада 1933 р. було прийнято низку резолюцій, де стверджено: «З огляду на велику вагу міст у нашому національному житті ЦК вважає необхідним, щоби

¹ Dziennik Ludowy. 1933. 7 grudnia.

українське населення взяло масову участь у виборах. Причому ЦК виключає будь-яке порозуміння з представниками неукраїнського населення»². Проте реалізувати прийняті резолюції не вдалося. Як і під час виборів 1927 р., вузькопартійні інтереси переважили принцип національної солідарності – спільний український передвиборчий блок так і не було створено. УНДО взяло участь у виборах окремо. УСРП і УСДП уклали угоду про спільні дії під час виборів і склали спільні передвиборчі списки. Решта українських партій участі у виборах не взяли³. Треба відзначити ще одну особливість передвиборчої кампанії – вона проходила в умовах незначного зацікавлення населення, особливо якщо порівняти з відповідною кампанією 1927 р. Про це свідчила і відносно невелика кількість публікацій в українській пресі, які до того ж стосувалися або повідомлень про терміни виборів, або ж містили пояснення нової виборчої ординації до міських рад.

Польські політичні партії виявили ще менше зацікавлення виборами. Кілька коротких заміток і повідомлень про призначення виборів – це все, що можна відшукати на сторінках польської галицької преси. Навіть орган ендеків «Kurjer Lwowski», що традиційно приділяв значну увагу українському питанню і, зокрема, міжнаціональним стосункам у сфері самоврядування, на цей раз оминув увагою майбутні вибори до міських рад.

Певне зацікавлення виявила адміністративна влада та діячі, пов'язані з ББСУ. Показовою є стаття у варшавській проурядовій «Gazeti Porannej» під заголовком «Самоуправні вибори»⁴. Автор розкрив позицію уряду, який головну мету нового закону і виборчої ординації вбачав в усуненні політики зі самоврядних установ й обмеженні їхньої діяльності до місцевих справ, переважно господарських. Із цією метою уряд висунув ідею створення спільного передвиборчого блоку трьох народів: польського, українського і єврейського. Проте ця ідея не знайшла розуміння та підтримки як серед українських політичних угруповань, так і опозиційних уряду польських політичних сил, особливо ендеків⁵. Як і під час попередніх виборів, поляки створили спільний передвиборчий блок. І хоча деякі партії, зокрема ППС та ендеки, висунули окремі виборчі

² Діло. 1933. 22 листопада.

³ Sprawy Narodowościowe. 1933. Nr 6. S. 687.

⁴ Gazeta Poranna. 1933. 6 listopada.

⁵ Biuletyn Polsko-Ukraiński. 1934. 7 stycznia. S. 2.

списки, це було зроблено лише в кількох містах⁶.

За подібною схемою під час підготовки до виборів діяло єврейське населення, яке традиційно мало значне представництво в міських урядах. Формально на виборах у грудні 1933 р. до міських рад єдиного єврейського блоку не було створено, проте євреї виступили єдиним фронтом. Лише у травні 1934 р., під час довиборів до міських рад, єврейські партії та організації продемонстрували небувалу єдність і створили Об'єднаний єврейський виборчий блок. До нього ввійшли навіть ті організації, які мали діаметрально протилежні позиції⁷.

Незначне зацікавлення польської сторони підготовкою до виборів і самими виборами пояснюється впевненістю урядовців у корисних (позитивних) для них результатах виборів. Незважаючи на те, що весь процес підготовки до виборів і їхнє проведення перебували під повним контролем адміністративної влади, остання вдалася до зловживань та фальсифікацій із метою одержання потрібних результатів. Зокрема, в Устриках Нижніх (Львівський повіт) виборча комісія визнала український виборчий список недійсним. Протести проти такого рішення не дали жодних результатів. Те саме трапилося і в Долині. Коли і на цей раз протест залишився без уваги, українці відмовилися взяти участь у голосуванні. У Сасові виборча комісія також визнала недійсним український виборчий список⁸. Це повторилося і в Терехові, Будзанові, а в Сокалі поліція вдалася до арештів під час виборів⁹. У Надвірній поза списками виборців опинилося 250 українців. Із тих, що залишилися, одних під різними приводами не допустили до голосування, а інших позбавили права голосу. Внаслідок таких дій виборчої комісії з 940 виборців-українців одного з виборчих кіл участь у виборах змогли взяти лише 525 осіб¹⁰. Визнання недійсними українських виборчих списків і штучні перешкоди в голосуванні були найпоширенішим видом зловживань, хоча й не єдиним. У Сколе 2 грудня 1933 р., незадовго до дня виборів, Головна виборча комісія викликала близько 100 осіб, навіть із вищою освітою, переважно українців, і влаштувала їм іспит

⁶ Dziennik Ludowy. 1933. 7 grudnia.

⁷ Меламед В. Ш. Евреи во Львове (XIII – первая половина XX века). События. Люди. Общество. Львов: ТЕКОП, 1994. С. 178.

⁸ Діло. 1933. 16 грудня.

⁹ Там само. 17 грудня.

¹⁰ Там само. 21 грудня.

із польської мови та знання закону від 23 березня 1933 р. Його результати стали приводом для визнання недійсним українського виборчого списку в I виборчому колі. У відповідь Український виборчий комітет оголосив бойкот виборам до міської ради. Наслідком було необрання жодного українця до міської ради¹¹. У Бучачі український виборчий список визнано недійсним, бо підписи у списках виборців були неповними¹². У Тернополі український список кандидатів на радних також визнали недійсним. Окрім того, українцям влаштовано іспит на знання польської мови, який більшість не склала, і як наслідок, її не допустили до голосування¹³. Подібні випадки адміністративного тиску з боку влади на українське населення під час виборчої акції до міських рад стали масовими. Протести здебільша не допомагали. Зокрема, у Коломиї Український виборчий комітет вніс шість протестів проти виборів міських радних. На жоден із них відповідь так і не надійшла¹⁴. Підсумки виборів були відповідними. Показовою є стаття в газеті «*Słowo Polskie*», яка дала офіційну оцінку результатів виборів представниками санаційного табору. На думку керівника Головної ради ББСУ на території трьох східно-галицьких воєводств посла А. Домашевича, підсумки виборів із політичного й національного погляду були позитивними. З цього приводу він прямо заявив: «Оцінюю результати виборів як великий успіх державної думки та ідеології ББСУ. Вдалося нам здобути величезну більшість, бо понад 6/7 громадянства всіх національностей і всіх партійних напрямків получили і з'єднали на площині тісної співпраці самоуправи з урядом»¹⁵. Підстави для такої оптимістичної оцінки результатів виборів польська влада безперечно мала. У 35 східно-галицьких містах вибори відбулися на безальтернативній основі, оскільки в них було заявлено і відповідно затверджено лише по одному компромісному списку кандидатів на радних. Із 1 480 мандатів 1 256 здобули кандидати від ББСУ, з них 91 мандат з окремих списків, але в порозумінні з ББСУ¹⁶. З опозиційних

¹¹ Там само.

¹² Діло. 1934. 11 січня.

¹³ Наш прапор. 1933. 14 грудня.

¹⁴ Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.). Ф. 91. Тлумацьке повітове староство. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 11.

¹⁵ Діло. 1933. 22 грудня.

¹⁶ Державний архів Тернопільської області (Держархів Тернопільської обл.). Ф. 231. Тернопільське воєводське управління. Оп. 5. Спр. 1458. Арк. 43.

уряду польських політичних партій найбільше мандатів міських радних здобули національні демократи – 45, ППС – 24, християнські демократи – 22. Загалом польська опозиція спромоглася вибороти лише 81 мандат.

Українські політичні партії здобули 192 мандати, з них на УНДО припадало 173. Усупереч постанові ЦК УНДО про шкідливість укладення передвиборчих компромісів, 77 його членів погодилося на компроміс із представниками ББСУ та укладення спільних виборчих списків. Оцінюючи цей факт порушення партійної дисципліни, «Діло» опублікувало статтю, у якій визнавало, що це «сумний показник занепаду громадської дисципліни»¹⁷. Загалом підсумки виборів для українців були негативними. У Львівському воєводстві з 632 мандатів вони здобули лише 65 (10,3 %), у Станіславському – із 348 – 67 (16,3 %) ¹⁸. Якщо врахувати, що близько половини обраних радних-українців кандидувало із проурядових списків, то результати виборів будуть ще гіршими.

Довибори до міських рад були призначені на 27 травня 1934 р. Вони викликали ще менше зацікавлення в українського населення і мало чим відрізнялися від попередніх. Винятком стали лише вибори до міської ради Львова. Загалом результати довиборів суттєво не вплинули на представництво українців у міських органах самоврядування. Із 572 мандатів українці здобули лише 57¹⁹. Якщо порівняти результати виборів 1927 р. і 1933–1934 рр., то побачимо, що в Тернопільському та Станіславівському воєводствах представництво українців у міських радах зменшилося майже наполовину, лише у Львівському воно залишилося на попередньому рівні.

Незважаючи на те, що в більшості східно-галицьких міст вибори відбулися на безальтернативній основі, все ж деяким українцям вдалося домогтися затвердження власного виборчого списку. Подекуди проти результатів українці внесли офіційний протест. Показовий випадок трапився у Тернополі. Ще у грудні 1933 р. до НАТ надійшла скарга від Українського виборчого комітету на результати виборів в одному з виборчих округів міста. Проте протягом 3,5 років НАТ так і не спромігся призначити дату розгляду цього протесту²⁰.

¹⁷ Діло. 1933. 22 грудня.

¹⁸ Наш прапор. 1933. 14 грудня.

¹⁹ Sprawy Narodowościowe. 1934. Nr 2–3. S. 250.

²⁰ Діло. 1937. 7 жовтня.

Значно більшу увагу української громадськості привернули вибори до міської ради та міського уряду у Львові. Це можна пояснити кількома чинниками: 1) це були перші прямі й безпосередні вибори до міської ради в післявоєнний період (до цього як рада, так і магістрат походили з номінації); 2) значний відсоток українців серед львів'ян робив їх сподівання на представництво в міській раді небезпідставними. За даними д-ра Володимира Огоновського, опублікованими в рефераті «Національна, соціальна та професійна структура населення Львова за переписом населення з 3 грудня 1931 р.», на цей момент у місті проживало 312 231 осіб. За визнанням вони поділялися так: 49 747 (15,9 %) – греко-католики; 1 077 (0,3 %) – православні; 157 490 (50,5 %) – римо-католики та 99 595 (31,9 %) – юдеї. За мовною ознакою: 24 245 (7,8 %) – українці (10 892 – русини); 198 212 (63,5 %) – поляки; 75 316 (21,6 %) – євреї²¹. Так, чисельність українців у Львові коливалася в межах 50 тис. осіб.

У березні 1934 р. МВС опублікувало нове розпорядження, яке містило основні положення виборчої ординації до міських рад на території всієї держави²². Цей документ подавав детальний механізм підготовки та проведення виборів до міських рад. Згідно з його положеннями, до міської ради Львова обиралося 72 радних. У квітні 1934 р. львівський воєвода Владислав Беліна-Пражмовський своїм розпорядженням призначив вибори до міської ради Львова на 27 травня 1934 р.²³. Усі українські політичні партії, що мали осередки у Львові, надавали величезного значення майбутнім виборам до міської ради, вказуючи на те, що Львів повинен стати прикладом для решти східно-галицьких міст. Для підготовки до виборів було створено Український виборчий комітет чисельністю 115 осіб. Очолив його посол сейму Степан Білак²⁴. На засіданні виборчий комітет прийняв рішення виступити на виборах з окремим українським виборчим списком і не укладати ні з ким союзів²⁵. Український виборчий комітет розгорнув активну агітацію. Передвиборчі наради відбувалися в багатьох районах міста. З 29 квітня по 10 травня 1934 р. – на Личакові, Левандівці, Середмісті, Жовківському

²¹ Львів у цифрах. Львів: Накладом УКО, 1938. С. 4, 7–8.

²² Dziennik Ustaw RP. 1934. Cz. 29. Poz. 259.

²³ Kurjer Lwowski. 1934. 22 kwietnia.

²⁴ Наш прапор. 1934. 3 травня.

²⁵ Sprawy Narodowościowe. 1934. Nr 2–3. S. 250.

передмісті²⁶. 10 травня – загальноміське передвиборче віче, у якому взяло участь близько 700 осіб²⁷. За кошти Українського виборчого комітету значним накладом були видані брошури, які роз'яснювали положення виборчої ординації. Поширювалися вони безкоштовно.

Вибори до міської ради Львова використали й комуністичні організації, передовсім із метою агітації. Зокрема, у травні 1934 р. у місті була поширена підпільна листівка, що містила відозву окружного комітету Комуністичної спілки молоді Західної України до молоді міста у зв'язку з виборами такого змісту: «27 травня відбудуться вибори до міської ради. Польська буржуазія виборчим шахрайством, терором, розколюванням революційного руху при допомозі реакційних виборчих правил хоче створити собі слухняний фашистський апарат самоврядування. Фашистське самоврядування має служити окупантам для зміцнення їх панування і посилення імперіалістичного грабунку, національного гніту і колоніальної експансії. Фашистсько-окупантське самоврядування проведе зниження платні і буде штовхати безробітних далі на шлях голоду. Але асигнує великі суми на Лігу протиповітряної оборони, на банди “Стшельца”, на “Військову підготовку”». Далі виснувано, що «вибори до самоврядування – це дальше зміцнення окупації та національного гніту»²⁸.

Готувалася до виборів і польська сторона. 6 травня 1934 р. був створений Польський виборчий комітет. Його очолив віцепрезидент Львова З. Стронський. У передвиборчій відозві, прийнятій комітетом, зацентовано: «Нове самоврядування повинно утвердити, розвинути і збагатити безсмертну традицію Львова, як незламну твердиню польськості і любові до держави»²⁹. В іншій відозві зазначено: «Треба пам'ятати, що Львів – це місто зі змішаним населенням. Тому на нас, як на польських мешканцях, лежить високий обов'язок оборони, утримання і зміцнення польського характеру міста»³⁰. А одна з польських львівських газет помістила статтю під красномовним заголовком: «Поляк, який не голосує – зраджує національні інтереси»³¹. Показово, що весь наклад газет, де була на-

²⁶ Діло. 1934. 11 травня.

²⁷ Там само. 13 травня.

²⁸ Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.). Ф. 1. Львівське воєводське управління. Спр. 860. Арк. 36–37.

²⁹ Gazeta Lwowska. 1934. 9 maja.

³⁰ Kurjer Lwowski. 1934. 18 maja.

³¹ Gazeta Poranna. 1934. 27 maja.

друкована передвиборча відозва Українського виборчого комітету, влада конфіскувала³².

Львів був поділений на 20 виборчих округів, у 19 із яких були висунуті українські виборчі списки кандидатів на радних. Український виборчий комітет прогнозував здобути до 10 місць у раді, проте дійсність виявилася зовсім іншою. Українська громада Львова змогла обрати до міської ради лише 1 радного з 72 її членів³³. Коментуючи результати виборів, польська «Gazeta Poranna» вийшла під красномовним заголовком «Українська поразка» і не приховувала задоволення з такого стану речей³⁴. Для порівняння треба зазначити, що в Тернополі українці здобули 7 мандатів³⁵.

Поразка українців на виборах до міської ради Львова була прогнозованою, оскільки вся підготовка до проведення виборів здійснювалася під контролем адміністративної влади, яка будь-що намагалася довести «польськість» міста. Зокрема, жодного українця не було призначено членом окружних виборчих комісій, які безпосередньо займалися підготовкою і проведенням виборів. Лише 9 українців із 159 кандидатів призначено заступниками членів виборчих комісій³⁶. Поділ міста на 20 виборчих округів значно зменшив шанси українців на здобуття мандатів. При цьому поділ на округи провели так, що деякі вулиці, на яких переважало українське населення, були поділені між кількома виборчими округами, а це призвело до розпорошення голосів українських виборців. У списках виборців були відсутні прізвища багатьох українців, які мали право голосу. Деякі – перекручені, а це давало головам виборчих комісій можливість не допускати таких виборців до голосування.

Крім того, Головна виборча комісія скасувала українські списки кандидатів на радних в 11 з 20 виборчих округів³⁷. Протести українців не розглядали. Свою негативну роль відіграла і виборча ординація до міських рад, яка не передбачала можливості пропорційності виборів. Голосування, під час якого все вирішувала

³² Діло. 1934. 25 травня.

³³ Там само. 31 травня.

³⁴ Gazeta Poranna. 1934. 3 czerwca.

³⁵ Держархів Тернопільської обл. Ф. 32. Тернопільське міське управління. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 1–12.

³⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 344. Українське національно-демократичне об'єднання. Оп. 1. Спр. 505. Арк. 1.

³⁷ Там само.

проста більшість голосів, призвело до того, що кількість поданих голосів не відповідала кількості обраних радних. Так, українці здобули один мандат у 18-му виборчому окрузі. За український список проголосувало 8 105 виборців. Тут польські соціалісти отримали 9 445 голосів і здобули 5 мандатів³⁸. Так, саме адміністративний тиск властей обумовив той факт, що майже 50-тисячна українська громада Львова змогла обрати до міської ради лише одного свого представника – Івана Стевчака.

Президентом Львова було обрано Вацлава Дрояновського, який і до цього виконував обов'язки іменованого президента. За нього проголосувало 44 радних із 72. Першим віцепрезидентом став С. Островський. Що стосується участі єдиного радного-українця в роботі міської ради, то потрібно зазначити, що вона була мінімальною. Лише раз І. Стевчак виступив на засіданні міської ради. Та коли він розпочав промову українською мовою, польські радні запротестували. Президент міста звернув йому увагу на те, що потрібно промовляти польською і І. Стевчак змушений був покинути трибуну³⁹. Цим виступом обмежилася участь єдиного радного-українця в засіданнях міської ради. Якщо до цього українська громада була позбавлена належного представництва в раді та магістраті Львова, то після виборів 1934 р. фактично втратила його повністю.

Підсумки виборів до міської ради Львова й інших східно-галицьких міст викликали бурхливу дискусію насамперед на сторінках української преси. Партійні угруповання вказували на різні причини таких результатів. УНДО небезпідставно звинувачувало польську владу в передвиборчих зловживаннях і дискримінації українців⁴⁰. На думку керівництва УХО, причина поразки полягала у відмові від виборчого блоку з поляками⁴¹. Для прикладу наводилася позиція єврейської громади Львова, яка здобула 16 місць у раді та провела своїх представників до міської ради, як з окремого єврейського списку кандидатів на радних, так і зі спільного польсько-єврейського. УСРП усю відповідальність за поразку поклала на українське суспільство через недостатню активність та організованість на виборах⁴². Натомість цікаву оцінку підсумкам виборів дав

³⁸ Наш прапор. 1934. 3 червня.

³⁹ Наш прапор. 1935. 4 червня.

⁴⁰ Діло. 1934. 30 травня, 2 червня.

⁴¹ Наш прапор. 1934. 3 червня.

⁴² Громадський голос. 1934. 9 червня.

ФНЄ. Всю відповідальність за негативні для українців результати він поклав на українське політичне керівництво за його неспроможність організувати виборчу акцію й активізувати маси⁴³.

Підсумки виборів до міських рад показали, що з низки причин українське населення міст і його політичні провідники не змогли нічого протиставити адміністративному тиску та втручанню влади в їхній перебіг. Виборча ординація давала можливість владі маніпулювати підготовкою та процесом виборів і тим самим відчутно впливати на результат. Водночас вибори ще раз показали, що в середовищі українських політичних партій відсутня будь-яка політична лінія щодо роботи в органах місцевого самоврядування. Вкотре принцип національної солідарності був принесений у жертву вузькопартійним інтересам.

Що стосується польської сторони, то лозунг збільшення польського «стану посідання» став лейтмотивом не лише виборів до міських рад, а й наступних – до органів самоврядування. Для досягнення своєї мети влада вдалася до всіх можливих засобів адміністративного впливу. Як наслідок польський «стан посідання» в міських органах значно збільшився, при цьому не лише за рахунок українців, а й єврейського населення.

Треба зазначити, що виборчий процес відбувався під час адміністративно-територіальної реформи, яка заторкнула і Галичину. Тому потрібно обережно підходити до порівняння підсумків виборів 1927 р. та 1933–1934 рр., оскільки необхідно враховувати ті територіальні зміни кордонів окремих повітів і воєводств, що відбулися 1934 р. Зокрема, до 1934 р. Львівське воєводство складалося з 28 повітів. Але 1 серпня, під час адміністративної реформи, було ліквідовано повіти Старий Самбір і Стрижів, а Тешанів перейменовано на Любачів. До Львівського воєводства приєднано Турківський повіт, який досі входив до складу Станиславівського⁴⁴. Проте суттєво змінити загальну картину співвідношення польського й українського представництва в органах місцевого самоврядування це не могло.

Поклавши засади асиміляції національних меншин в основу урядової політики щодо українського населення в Західній Україні,

⁴³ Новий час. 1934. 1 червня.

⁴⁴ Trojański P. Liczba, rozmieszczenie oraz struktura wewnętrzna ludności wyznania mojżeszowego w województwie Lwowskim w okresie międzywojennym. *Lwów: miasto-społeczeństwo-kultura*. Kraków: W.S.P., 1998. T. 2. S. 224.

Польща робила все можливе для досягнення своєї мети. Методи збільшення польського «стану посідання» в органах місцевого самоврядування засвідчили, що останні перетворюються на ще один інструмент асиміляції українського населення. У цьому питанні серед польської правлячої еліти простежувалася єдність. Як інкорпораційна концепція ендеків, так і федералістична пілсудчиків передбачала в підсумку колонізацію українського населення. Відрізнялися вони лише методами досягнення мети. Саме тому не виконувалася стаття Конституції 1921 р., яка гарантувала надання культурно-національної автономії українському населенню.

Свого часу зовнішньополітичні міркування змусили сейм погодитися на прийняття закону про воеводське самоврядування для трьох південно-східних воеводств у вересні 1922 р. і створення українського університету. Проте цей закон так і залишився обіцянкою. Натомість був прийнятий закон про мови від 31 липня 1924 р., який значно обмежив сферу вживання української. Згодом урядові програми колонізації українських земель і пов'язаного з ним осадництва ще більше загострили українсько-польські протиріччя. У таких умовах українське населення було позбавлене можливості офіційно апелювати до міжнародних установ й організацій у справі порушення своїх прав. Єдиним способом звернути увагу міжнародної громадськості на факти порушення Польщею своїх зобов'язань щодо національних меншин була можливість використання з цією метою факту підписання Польщею трактату про охорону національних меншин 28 червня 1919 р. Від імені Польщі його підписали Ігнацій Падеревський та Роман Дмовський. Низка положень Трактату зобов'язувала Польщу гарантувати національним меншинам права в галузі віровизнання, освіти, мови, а також у сфері самоврядування. Ліга Націй залишила за собою право контролю за дотримання цих зобов'язань. Делегація Польщі погодилася із правом кожного члена Ради Ліги Націй звернути увагу офіційних властей на порушення чи можливість порушення цих зобов'язань⁴⁵.

Трактат був частиною міжнародної системи охорони прав національних меншин, що ґрунтувалися на міжнародних зобов'язаннях

⁴⁵ Michowicz W. Polska wobec traktatu i procedury mniejszościowej w latach 1920–1934. *Zeszyty naukowe uniwersytetu Łódzkiego. Nauki humanistyczno-społeczne*. Łódź, 1960. Ser. 1. Zecz. 15. S. 192.

та резолюціях Ліги Націй, які містили механізм гарантій їх дотримання⁴⁶. Відразу після підписання трактату, проти нього різко виступили послы в сеймі та польська преса, стверджуючи, що його підписання обмежує суверенітет країни і дозволяє іншим державам втручатися у внутрішні справи Польщі⁴⁷. Особливе невдоволення спричинило положення, яке надавало національним меншинам можливість скласти петиції до Ліги Націй.

Вперше українські політики скористалися такою нагодою після «пацифікації», перетворивши її на чинник міжнародного політичного життя. У січні 1931 р. на адресу Секретаріату Ліги Націй надійшла спільна заява українських послів сейму і сенату, у якій наводився численний фактичний матеріал про порушення Польщею своїх зобов'язань про охорону прав національних меншин під час «пацифікації». Послы вимагали змусити Польщу виконувати свої зобов'язання⁴⁸. Хоча петиція і не призвела до прийняття якоїсь конкретної резолюції із засудженням дій Польщі, все ж примусила її представників у Лізі Націй виправдовувати свої дії щодо мирного населення в Західній Україні⁴⁹. Якщо до 1931 р. Польща прагнула домогтися перегляду своїх зобов'язань по цьому трактату, то після 1931 р. зусилля її зовнішньополітичного відомства були спрямовані на відмову від цього договору. Таке прагнення знайшло логічне завершення в заяві міністра закордонних справ Юзефа Бека від 13 вересня 1934 р. «Про припинення Польщею виконання умов трактату про меншини»⁵⁰.

Реакція провідних українських партій на цю подію була досить спокійною та вираженою й містила багато спільних моментів. Очевидно, вони реально оцінювали можливості цього трактату у справі охорони прав національних меншин. Зокрема, на шпальтах часопису «Діло» з'явилася стаття, яка відображала офіційну позицію УНДО щодо заяви міністра закордонних справ Польщі. У статті стверджувалося: «Для українців виступ міністра Бека має значення подвійне:

⁴⁶ Kutrzeba S. Mniejszości w najnowszym prawie międzynarodowym. Lwów; Warszawa; Kraków: Wydawnictwo zakładu narodowego im. Ossolińskich, 1925. S. 132.

⁴⁷ Michowicz W. Polska wobec traktatu i procedury mniejszościowej... S. 189–192.

⁴⁸ Діло 1931. 17 січня.

⁴⁹ Швагуляк М. М. Суспільно-політична ситуація у Західній Україні на початку 30-х рр. XX ст. *Записки НТШ*. Львів, 1991. Т. 222. С. 111–145.

⁵⁰ Michowicz W. Polska wobec traktatu i procedury mniejszościowej... S. 189–224.

1) негативне – як позбавлення нас останньої можливості боротьби на міжнародній арені;

2) позитивне – як демонстрація проти французько-радянської комбінації з введенням Совітів до Ліги Націй і як дискредитація Ліги в момент її перетворення внаслідок прийняття СРСР, у ворожу для українців організацію»⁵¹. Далі виснувано, що «український народ не буде носити жалобу з приводу заяви Ю. Бека і не бачить в тому для себе катаклізму»⁵².

Під час обговорення заяви голови зовнішньо-політичного відомства Польщі на шпальтах органу УХО – газети «Нова зоря» – з'явилася стаття, у якій було стверджено: «Найкращим способом самоохорони є економічна організація ... Гасло “Свій до свого” стає вирішальним гаслом в житті і смерті народу»⁵³. Оцінюючи роль Женеві, зазначено, що «доля меншин зовсім не там буде вирішена, хоча б ухвалювали різні резолюції»⁵⁴. Подібне становище з цього питання зайняв «Новий час». Спочатку газета визнала відмову Польщі від своїх зобов'язань у межах Трактату про охорону національних меншин «за погіршення існуючого стану»⁵⁵. Проте вже в наступній статті висловлювала думку, що женевські події – це ще один доказ того, що охорона інтересів українців залежить від них самих. «Коли український народ буде становити організовану і гармонійну цілісність, то існування чи неіснування трактату буде мати лише формальне значення»⁵⁶. Позиція офіційної Варшави зводилася до твердження, що Польща не порушує охорони меншин у межах своїх кордонів, бо вона є частиною внутрішнього права Польщі, а лише відмовляється від співпраці з органами Ліги, що виконують контроль над охороною»⁵⁷.

Після закінчення виборів до міських рад і уконституювання міських урядів восени 1934 р. стартували вибори до сільських громадських рад. На підставі розпорядження МВС на 18 вересня 1934 р. було призначено початок виборів в окремих місцевостях.

⁵¹ Діло. 1934. 16 вересня.

⁵² Там само.

⁵³ Наш прапор. 1934. 20 вересня.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Нова зоря. 1934. 16 вересня.

⁵⁶ Там само. 17 вересня.

⁵⁷ Kurjer Poranny. 1935. 28 stychnia.

У більшості сільських громад вибори розпочалися 30 вересня 1934 р.⁵⁸

Як і під час попередніх виборів, українські політичні партії розпочали активну підготовку, популяризуючи серед населення положення виборчої ординації до сільських громад. Особливо наголошувалося на тому, що підсумки виборів до міських рад для українців були негативними, отже, необхідно докласти всіх зусиль, щоб такий результат не повторився на виборах до громадських. «Діло» особливо акцентувало, що новий закон про вибори вимагає старанного підготування й абсолютної солідарності та дисципліни серед виборців⁵⁹. Маючи найбільший організаційний апарат, УНДО взяло на себе роль ініціатора в організації проведення виборів. Посол С. Баран під час обговорення технічних питань, пов'язаних із виборами, торкнувся проблеми укладання передвиборчих угод у селах зі змішаним населенням. Він висловив думку, що справедливі компроміси необхідно укласти⁶⁰. Ця заява тим більше заслуговує на увагу, якщо врахувати той факт, що під час попередніх виборів до міських рад УНДО відмовилося від укладення передвиборчих угод із поляками. Проте, як показали результати, це рішення не витримало проби часом і багато радних-українців кандидувало із проурядових списків. Ця обставина змусила керівництво партії змінити свою позицію в цьому питанні.

Всі спроби створити єдиний передвиборчий український блок знову закінчилися невдачею. І на цей раз партійні інтереси переважили принцип національної солідарності. УНДО, УСРП та ФНЄ взяли участь у виборах окремо. До того ж позиції керівництва українських партій щодо можливості досягнення компромісу були діаметрально протилежними. Якщо легальні партії не передбачали можливості укладення угоди навіть із поляками, то націоналістичні групи виступали не лише проти укладення будь-яких угод із неукраїнцями, а й проти союзу з легальними українськими партіями. Зокрема, «Українські вісті» стверджували, що в сучасних політичних умовах будь-яка самостійна роль самоврядних установ неможлива і будь-які зміни в самоврядуванні не мають значення, необхідно змінювати саму реальність. На думку редакції «Українських вістей», вибори

⁵⁸ Діло. 1934. 5 жовтня.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Sprawy Narodowościowe. 1935. Nr 5–6. S. 595.

до органів місцевого самоврядування – це політичний наступ властей із єдиною метою – зробити неможливими будь-які зміни та зберегти наявний стан речей. Для того, щоби протистояти цьому наступу, українська спільнота повинна докласти максимум зусиль. Проте «необхідно не лише протистояти чужими списками, але й протистояти партійно-політичному поділу українських списків. Кооперація з УНДО, радикалами та іншими зробили б цілі українського населення у виборах невиразними»⁶¹. Проти такого підходу до цієї проблеми різко виступила УСРП. На сторінках «Громадського голосу» з'явилася стаття, у якій наголошувалося, що в момент, «коли майже всі українські політичні організації, які до сих пір мали якийсь вплив на населення, почали працювати, щоб вибори дали позитивні результати для українського народу – становище українських націоналістів є досить смішним, тому що ґрунтується на голому теоретизуванню без конкретних підказок, як організувати працю, як боротись з надужиттями та апатією населення в цій справі»⁶².

Як і під час попередньої виборчої кампанії до міських рад українське населення виявило незначну зацікавленість виборами до громадських рад. Окрім того, ці вибори мали ще одну особливість: у більшості громад вони були формальністю, оскільки ще до них укладалися угоди і висувався один список кандидатів на радних. Це явище набуло масового поширення й було ініційоване представниками адміністративної влади. Старости та польські громадські активісти, переважно із членів «Стшельца» та ББСУ, проводили інтенсивну агітацію. Вона полягала в тому, що старости скликали в повітах збори війтів і домовлялися з ними про майбутній склад громадських та волосних рад, а також узгоджували кандидатури майбутніх війтів. Зокрема, староста Коломийського повіту (Станиславівське воєводство) в донесенні воєводі повідомляв, що він особисто двічі об'їздив увесь повіт і всюди проводив консультації з метою укладення компромісних списків⁶³. У Підгаєцькому повіті (Тернопільське воєводство) староста домовився з війтами, що одна половина майбутніх війтів буде українцями, а друга – поляками⁶⁴.

⁶¹ Українські вісті. 1934. 11 жовтня.

⁶² Громадський голос. 1934. 17 жовтня.

⁶³ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 8. Коломийське повітове староство. Оп. 1. Спр. 465. Арк. 1.

⁶⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 309. Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові. Оп. 1. Спр. 1949. Арк. 1–5.

Таким способом влада намагалася не допустити альтернативних виборів. При укладенні компромісних списків майбутніх радних старости прямо вимагали забезпечити польському населенню непропорційне, щодо його чисельності, представництво у громадській раді.

На цих виборах адміністративна влада також вдалася до відомої тактики грубого тиску на українське населення. Шпальти газет знову заповнили матеріали про зловживання владою під час виборчої акції та фальсифікації їхніх результатів. На цей раз вони викликали значно менше зацікавлення та емоцій⁶⁵. Порухення виборчої ординації були різними. Іноді влада забороняла проведення передвиборчих нарад, організованих українським виборчим комітетом. Зокрема, 7 жовтня 1934 р. зусиллями Повітового народного комітету було призначено віче із приводу виборів громадських рад Зборівського повіту (Тернопільське воєводство). Проте комісар староства заборонив його проведення, пояснюючи тим, що воно почалося пізніше вказаного часу. Протести не допомогли⁶⁶.

Поширенішим явищем було недопущення українського списку кандидатів на радних до участі в голосуванні. Досягалося це різними способами. Зокрема, у громаді Чорнушовичі (Львівський повіт) голова виборчої комісії змусив представника Українського виборчого комітету забрати український список, бо той був внесений пізніше встановленого терміну. Протест проти такого рішення, внесений Українським комітетом, староста відхилив. У підсумку 4 листопада 1934 р. відбулися «вибори без вибору» у формі формального затвердження єдиного проурядового виборчого списку⁶⁷. Подібний випадок трапився і у громаді Ляшки Муровані. Голова виборчої комісії під час виборів зняв із голосування український список через те, що його представник не зміг з'явитися у виборчій комісії у визначений термін, до того ж саме з вини останньої⁶⁸.

Іноді влада вдавалася до прямих поліційних репресій і погроз на адресу українських активістів. Найпоширенішими були заяви з погрозами заарештувати за антидержавну діяльність чи навіть

⁶⁵ Діло. 1934. 18, 21, 23, 25, 26, 27, 28, 29 жовтня.

⁶⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 344. Українське національно-демократичне об'єднання. Оп. 1. Спр. 488, 505, 506, 537, 563, 581.

⁶⁷ Держархів Львівської обл. Ф. 7. Львівське повітове староство. Оп. 1. Спр. 1869. Арк. 17.

⁶⁸ Там само. Оп. 1. Спр. 1873. Арк. 21.

помістити в Березу Картузьку тих, хто відмовляється голосувати за урядовий список. Було зафіксовано кілька таких випадків. Зокрема, у громаді Желдець (Жовківський повіт) заарештовано голову Українського виборчого комітету і відправлено в Березу Картузьку, а у громаді Мокротин цього ж повіту заарештовано трьох членів Українського виборчого комітету саме в день оголошення українського списку кандидатів на радних⁶⁹. Не менш дієвим способом забезпечення польського «стану посідання» у громадських радах був поділ громад на виборчі округи. Наприклад, у Тлумацькому повіті (Станиславівське воєводство) громада Ворона налічувала 2 000 українців і 20 поляків, яку поділено на 6 виборчих округів: українці голосували в одному окрузі й обирали 15 радних, а поляки – в п'яти теж 15. В одному з округів голосувало лише шість поляків, які обирали трьох радних⁷⁰.

Масовість зловживань, майже нічим не прикриті втручання адміністративних властей у перебіг виборів стали приводом для спільного запиту 14 лютого 1935 р. послів УПР у сеймі до міністра внутрішніх справ. Під ним поставили підписи 14 українських послів. Текст цього документа загалом дає вичерпну характеристику виборам і виборчим технологіям, застосованим владою під час виборчої акції. Зокрема, у ньому стверджено: «Те, що до цих пір діється при так званих самоврядних виборах в трьох південно-східних воєводствах, не можна назвати виборами. Це не акт вільного висловлення волі народу. Те, що діється з листопада на території трьох південно-східних воєводств під час так званих самоврядних виборів є однією великою сумою зловживань адміністративної влади або призначених нею виборчих комісій»⁷¹. Далі в запиті наведено перелік найхарактерніших видів зловживань: призначення виборів в українських громадах у незручний час, під час сільськогосподарських робіт; неповідомлення про дату голосування; визнання недійсними українських виборчих списків; абсолютна перевага у виборчих комісіях поляків; позбавлення права голосу активних українських громадських діячів; змушення до укладання компромісних списків тощо⁷².

⁶⁹ Sprawozdanie Stenograficzne Sejmu. (S.S.S.). Okres III. 133 pos. z 11.02.1935. S. 34.

⁷⁰ Ibid. S. 39.

⁷¹ Там само.

⁷² ЦДІАЛ України. Ф. 344. Українське національно-демократичне об'єднання. Оп. 1. Спр. 563. Арк. 1–5.

Вибори проходили в атмосфері байдужості й апатії українського населення. У більшості громад їх як таких не було. У Львівському повіті в 50 громадах із 79 було заявлено на голосування єдиний список. Подібна картина спостерігалася і в інших повітах Львівського воєводства⁷³. У Збаразькому повіті (Тернопільське воєводство) у всіх громадах, за винятком Токи, було заявлено один компромісний список⁷⁴. Загалом, із 2 233 громад Львівського воєводства альтернативні вибори відбулися лише у 247 громадах⁷⁵. У Тернопільському майже в 90 % громад вибори пройшли у формі голосування за єдиний список. Із 1 163 громад, де вони відбулися, лише в 219 конкурували між собою український і проурядовий виборчі списки⁷⁶. Зокрема, у повіті Борщів альтернативні вибори відбулися лише у трьох громадах, в повіті Броди – у двох, у повіті Бучач – у семи⁷⁷. Аналогічно вони проходили й у Станіславівському воєводстві. Лише в 98 громадах із 889 відбулося альтернативне голосування⁷⁸.

Результати таких «виборів без вибору» були відповідними. У Львівському воєводстві українці здобули 34,2 % мандатів радних, у Тернопільському – 42,4 %, а у Станіславівському – 73,4 %. Якщо порівняти ці результати з результатами виборів 1927 р. до громадських рад, то побачимо, що в усіх трьох південно-східних воєводствах представництво українців у громадських радах скоротилося. У Львівському – на 6,2 %, у Тернопільському – на 19,7 %, у Станіславівському – на 6,5 %.

Коментуючи результати виборів, українська преса одностайно стверджувала, що це – поразка українців. Офіційний орган УНДО – часопис «Свобода» – стверджував, що майже всюди, за невеликими винятками, робилися спроби досягнути передвиборчих угод. Але під час переговорів у більшості випадків українці занижували свої вимоги й викликали здивування властей поступливістю, якої ті навіть не очікували. Це свідчить, на думку газети, що деякі кола українського громадянства на селі відмовилися від політичної боротьби і діяли так тому, що на перше місце ставили свої безпосередні

⁷³ Діло. 1934. 2 листопада.

⁷⁴ Держархів Тернопільської обл. Ф. 4. Збаразьке повітове староство. Оп. 1. Спр. 94. Арк. 1.

⁷⁵ Sprawy Narodowościowe, 1934. Nr 5–6. S. 596.

⁷⁶ Ibid.

⁷⁷ Діло. 1934. 11 листопада.

⁷⁸ Sprawy Narodowościowe. 1934. Nr 5–6. S. 596.

інтереси⁷⁹. Орган ФНЄ (група Дмитра Паліїва) газета «Батьківщина» наголошувала, що результати виборів до громадських рад – це «болісна поразка українців», а причину таких результатів убачала в тому, що з боку українських партій виборами ніхто не керував. Партії робили вигляд, що керують, однак фактично обмежилися технічними питаннями. Не було пояснено виборцям генеральну політичну лінію українських партій. Не вказано, чи йти на компроміс, чи ні, а якщо йти, то на який. Як наслідок компроміс перетворився на капітуляцію⁸⁰. Велику за обсягом статтю про вибори, яка загалом правильно відображає настрої українського населення після них і робить спробу пояснити причини поразки, вмістила «Мета» – орган УКС. У статті стверджено: «Пройдений виборчий етап показав нам зовсім інше обличчя нашої селянської маси, ніж ми його бачили в 1930 р. на сеймових виборах. Це обличчя сьогодні стомлене, а подекуди й зломлене. Правда, сам виборчий акт до громадських рад куди складніший, ніж був до Сейму. Правда й те, що натиск урядових й громадських польських кіл мав більшу спромогу себе виявити, ніж тоді. Однак правда й те, що в теперішніх політичних умовах ми не зуміли організувати та підняти селянські маси до одноцілої політичної боротьби, до одностайного відпору. Ця маса була в переважній більшості до такої боротьби нездатна. Мало того, цілі наші території являють собою політично деморалізовану селянську масу, в якій переважає шкурність інтересів або руйнуюче все капітулянтство. Підкреслюючи втомлення чи заломлення нашої селянської маси не входимо в те, скільки тут завинила наша партійно-політична роздробленість і безалаберна демагогія наших політичних груп, яка паралізує або робить неможливою всяку одностайну акцію»⁸¹. Далі автор статті вказував на ще одну особливість цих виборів: «... незвичайну активність, а навіть агресивність польських низів на наших територіях. Ми звикли до активної верхівки, до натиску урядового адміністративного апарату. Сьогодні цей апарат майже не втручається в саме технічне проведення якоїсь політичної акції на нашій території. Для цього вже є, наприклад, “Стшельци” чи проурядові політичні організації. У деяких місцевостях (Чортківський та Коломийський

⁷⁹ Свобода. 1934. 11 листопада.

⁸⁰ Батьківщина. 1934. 15 листопада.

⁸¹ Мета. 1934. 25 листопада.

повіті) спостерігаємо цікавий факт: цей польський елемент у своїх вимогах йде далі, ніж урядовий»⁸². І, на кінець, у статті «Про внутрішню єдність», опублікованій у газеті «Наш прапор», стверджено, що вибори до громадських рад показали внутрішню роздробленість села. Причиною такого становища були як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники. «Не в тому полягає помилка, що люди в окремих селах укладали угоди з противником, а в тому, що не хотіли домовитись між собою. З розбитим фронтом ніхто не хоче серйозно рахуватись. Українці повинні пам'ятати, що в народі, який не має своєї держави, прагнення до спільного ідеалу повинно перемогти партійне самолюбство»⁸³.

Так, цілий комплекс чинників, детально проаналізованих у пресі, вплинув на негативні для українців результати виборів до громадських рад. Обговорення на шпальтах газет причин поразки української громади у виборах виявило кілька нових аспектів цієї проблеми, порівняно з подібним обговоренням результатів виборів 1927 р. Поряд із традиційними, хоча й небезпідставними, звинуваченнями польських властей у махінаціях і зловживаннях під час виборчої кампанії, українські політичні партії змушені були визнати й власні помилки. Не останню роль у тому, що представництво українців у громадських радах значно скоротилося, відіграв той факт, що український політикум виявився неготовим до активних дій у нових політичних умовах. Партії нічого не змогли протиставити урядовій політиці в цій сфері й адміністративному тиску властей. Це пояснюється, зокрема, й відсутністю в них чіткої програми дій щодо органів місцевого самоврядування. Відсутність самоврядної політики як чогось цілісного засвідчило, що самоврядування й надалі залишається на маргінесі партійних інтересів провідних українських партій і зацікавлення ним епізодичне. Не змогли вони здійснити те, що цілком було їм під силу. Вкотре, хоча б на період виборів, вони не змогли припинити партійних чвар і поставити на перший план принцип національної солідарності. Негативні результати виборів для українців полягали не лише в чисельному зменшенні їхнього представництва у громадських радах, які до того ж втратили своє колишнє значення, а насамперед у тому, що від цієї чисельності залежало їхнє представництво у волосних

⁸² Там само.

⁸³ Наш прапор. 1934. 13 грудня.

радах. Саме волосним радам, за новим законом про устрій самоврядування, були передані компетенції колишньої галицької одиничної громади. Наступні вибори до волосних рад наочно це підтвердили.

Після закінчення виборів до громадських рад та обрання керівництва громад (солтисів і підсолтисів) весною 1935 р. розпочалася чергова виборча кампанія до волосних рад. Закон «Про часткову зміну устрою територіальної самоуправи» передбачав створення збірних громад – волостей через об'єднання кількох одиничних громад. Подібні збірні громади були абсолютною новиною для Галичини, хоча вже існували на Волині. Утворення волостей відбувалося під час проведення адміністративної реформи під керівництвом уряду. Пропозиції про поділ на волості готували старости та воеводи. Організаційно все оформлялося відповідним розпорядженням міністра внутрішніх справ. Так, на цей етап перебудови устрою самоврядування українські політичні чинники не мали жодного впливу.

Процес утворення волостей у трьох південно-східних воєводствах мав свої особливості: адміністративна влада прагнула, щоб резиденцією волосних управ завжди були містечка або села з більшістю польського населення. Від цього правила вона відступала лише тоді, коли провести такий поділ було неможливо. Виступаючи в сеймі 3 листопада 1933 р., Дмитро Левицький гостро розкритикував такий підхід до поділу громад на волості, ствердивши, що створення збірних громад «має на меті зміцнення польського стану посідання. Садибою збірних гмін мають бути малі містечка або села, заселені колоністами, чи там, де переважає польське населення, щоб в цей спосіб зробити залежними від себе громади з перевагою українського населення. Це новий спосіб колонізації, що буде мати негативний вплив на культурний і господарський розвиток українського народу»⁸⁴.

Такий принцип утворення волостей наперед забезпечував перевагу польського елемента в повітовому самоврядуванні. У цьому випадку кількісна перевага українців у громадських радах чи волосних уже не мала жодного значення. Крім того, у спеціальній інструкції МВС стверджувалося, що сільська волость може налічувати понад 10 тис. населення⁸⁵. Розпорядженням властей утворюва-

⁸⁴ Biuletyn Polsko-Ukraiński. 1933. 12 listopada. S. 8–9.

⁸⁵ Держархів Тернопільської обл. Ф. 137. Тернопільський повітовий відділ самоуправління. Оп. 1. Спр. 106. Арк. 4.

лися малі за кількістю населення з перевагою польського населення і дуже великі – з перевагою українського. На виборах до повітових рад кожна з волостей, незалежно від кількості населення, обирала двох представників. Саме тому ставлення українських послів у сеймі до утворення збірних громад було негативним. Зокрема, виступаючи на сесії сейму 11 лютого 1935 р., посол С. Біляк заявив: «З цілого ряду малих польських колоній утворено окремі волості. Резиденція волостей знаходиться в польських громадах, винятково в мішаних, а території волостей визначено штучно в той спосіб, щоб в повітовому самоврядуванні забезпечити перевагу полякам. Волості з перевагою польського населення утворено з кількох громад, а в склад волостей з перевагою українського населення входить кілька десятків громад. Так, наприклад, польська волость Кривчиці (Львівський повіт), за даними статистики, налічувала 4 016 мешканців і обирала двох членів повітової ради, а українська волость Наварія (Львівський повіт), яка налічувала 13 185 мешканців, обирала трьох членів повітової ради»⁸⁶.

З подібною критикою процесу утворення волостей виступив сенатор Іван Макух під час обговорення в сенаті проекту бюджету МВС. Він заявив: «При утворенні гмін вирішували національні та фінансові чинники, а не комунікаційні, сусідські чи культурні. При утворенні нових громад рішали виключно національні мотиви й упривілеювання польського елементу»⁸⁷.

Так, уже у процесі створення волостей, забезпечивши передумови для переваги поляків у повітових радах, уряд розпочав наступний етап реформування устрою самоврядування. На початку 1935 р. розпочалися вибори до волосних рад. Вони були опосередкованими, тобто лише члени громадських рад і керівництво громад (солтиси й підсолтиси) мали право обирати волосних радних. Вибори повністю контролювали старости і проходили без значного зацікавлення українського населення. Посередність виборів призвела до того, що лише незначна частина населення мала право брати в них участь. Зокрема, 23 лютого 1935 р. відбулися вибори у волості Пруси (Львівський повіт), на яких обирали 16 радних, а право голосу мало лише 102 особи⁸⁸. У волості Давидів (Львівський повіт),

⁸⁶ S.S.S. Określił. 133 pos. z 11.02.1935. S. 34.

⁸⁷ S.S.Senatu. Okres III. 76 pos. z 5.03.1935. S. 20.

⁸⁸ Держархів Львівської обл. Ф. 7. Львівське повітове староство. Оп. 1. Спр. 2039. Арк. 3–6.

що об'єднувала 9 громад, – лише 193 особи⁸⁹. Така ситуація була притаманна для всіх волостей трьох південно-східних воєводств.

Не обійшлося і без адміністративного тиску. Щоб забезпечити перевагу польському населенню, влада, де це давав можливість національний склад населення, проводила поділ на виборчі округи за національною ознакою. Зокрема, у січні 1935 р. відбулися вибори у Брюховичах (Львівський повіт). Волость, що складалася з 13 громад, була поділена на 4 виборчі округи й обирала 20 радних. Перший виборчий округ складався з 5 польських громад, де обиралося 11 радних, решта 8 громад, з українською більшістю, були поділені на 3 виборчі округи і в них обирали 9 радних⁹⁰. За подібною схемою було проведено поділ на виборчі округи й у волості Малехів (Львівський повіт)⁹¹.

Поділ на виборчі округи за національною ознакою став ще одним інструментом штучного забезпечення переваги поляків у волосних радах. Як і вибори до громадських рад, волосні в більшості також відбувалися без альтернативного голосування. Переважно висувався один проурядовий, у кращому разі – компромісний список кандидатів. У випадку висунення компромісного списку напередодні виборів досягалася відповідна угода. Зокрема, 14 лютого 1935 р. відбулися вибори волосної ради волості Чижки (Львівський повіт). Право голосу мали 172 осіб, обирали 16 радних. Напередодні було погоджено текст угоди такого змісту: «Ми, нижче підписані, ... погоджуємося на такі умови компромісу: 1) 10 радних – поляків та 6 радних – українців і така ж кількість заступників; 2) війт – поляк, підвійт – українець; лавники – поляк і українець»⁹². Незважаючи на чисельну перевагу українського населення у волості, а також у громадських радах, умови угоди забезпечили перевагу польському населенню. Подібного компромісу було досягнуто й у волості Черкаси (Львівський повіт): із 16 мандатів радних – 10 закріплено за поляками. У волості також переважало українське населення⁹³.

За подібним принципом укладалися передвиборчі угоди у всій Галичині. У виняткових випадках до виборів допускали два виборчі

⁸⁹ Держархів Львівської обл. Ф. 7. Львівське повітове староство. Оп. 1. Спр. 2029. Арк. 18–24.

⁹⁰ Там само. Спр. 2028. Арк. 1–49.

⁹¹ Там само. Спр. 2035. Арк. 1–13.

⁹² Там само. Спр. 2042. Арк. 11.

⁹³ Там само. Спр. 2041. Арк. 9.

списки – український і польський. Якщо ще до голосування влада не знаходила формальних приводів для анулювання українського списку, вона вдавалася до фальсифікацій результатів виборів. У волості Красів (Львівський повіт) українці мали значну чисельну перевагу. Саме тому Український виборчий комітет висунув власний список. Йому протистояв список ББСУ. Право голосу мало 168 осіб. І хоча за український список проголосувало понад 100 осіб, у підсумку виявилось, що переміг проурядовий. На протест проти таких «об'єктивних» результатів виборів староста повіту не відреагував⁹⁴. Укладення дискримінаційних виборчих угод, анулювання українських виборчих списків і фальсифікації результатів виборів, а також сам виборчий механізм призвели до того, що в більшості волостей, навіть із чисельною перевагою українського населення, співвідношення між новообраними радними поляками й українцями складалося не на користь останніх. Показова в цьому національна структура ради волості Чижки (Львівський повіт). Волость складається з 8 громад. Українське населення становить 4 425 осіб, польське – 3 539 осіб. Всього нараховується 166 громадських радних, із них – 74 українці та 92 поляки. До волосної ради обрано 6 українців та 10 поляків. Війтом – поляка⁹⁵. Подібна картина характерна для більшості східно-галицьких волостей, про що свідчать результати волосних виборів. На близько 1 300 членів волосних рад у межах 3-х воеводств українці спромоглися обрати лише 458 радних. Значна частина з них була членами ББСУ або симпатизувала цьому політичному блоку⁹⁶.

Після закінчення волосних виборів протягом травня–червня 1935 р. проходили вибори до повітових рад. Останні, особливо їхні виконавчі органи – повітові відділи, відігравали у структурі органів місцевого самоврядування провідну роль. Будь-яке рішення волосної чи міської ради набувало чинності лише після його затвердження повітовим відділом. Від початку уряд законодавчо закріпив перевагу адміністративного чинника в повітовому самоврядуванні, призначивши старост керівниками рад і відділів. Вибори до повітових рад та відділів відбувалися вперше з часу відновлення незалежності. До 1935 р. повітові ради не обирали, а призначали, й

⁹⁴ Там само. Спр. 2033. Арк. 85–87.

⁹⁵ Свобода. 1936. 2 лютого.

⁹⁶ Громадський голос. 1936. 1 лютого.

вони мали лише дорадчі функції. Вибори не викликали значного зацікавлення українських політичних партій, що можна пояснити кількома причинами. Зокрема, вибори до повітових рад були посередніми. Тобто лише члени волосних рад, війти й їхні заступники з лавниками, а також міські радні та члени міських управ мали право обирати повітових радних. Окрім того, згідно з розпорядженням воєвод, головами виборчих комісій у своїх волостях і містах призначалися війти, керівники міських управ або бургомістри⁹⁷. Ще на стадії проведення волосних виборів, під час укладення компромісних угод між польською й українською сторонами, наперед узгоджувалася кандидатура члена повітової ради. Це у кращому випадку, а переважно все вирішувала воля старости. Тому результати виборів практично були відомі заздалегідь.

До 1934 р. на теренах Львівського, Тернопільського та Станіславського воєводств не було жодної повітової ради чи відділу, де б українці мали більшість. Вибори 1935 р. дали ще нижчий відсоток українців у повітових органах самоврядування. Якщо взяти національний склад повітових рад і відділів будь-якого повіту на території Галичини, то чітко простежується спільна для всіх повітів риса – мінімальне представництво українців у цих органах, незалежно від національної структури населення. У повіті Підгайці (Тернопільське воєводство) з 26 членів повітової ради лише 6 – українці. У відділі вони були представлені однією особою⁹⁸. У Турківському повіті (Львівське воєводство), 88 % населення якого складали українці, з 29 членів повітової ради було лише 11 українців⁹⁹. Те саме й у Станіславському (Станіславське воєводство), 85 % населення якого – українці. З 26 членів повітової ради обрано лише 11 українців. За 2 роки урядування цієї ради не було жодного випадку, коли би був затверджений внесок українських радних. У березні 1936 р. була прийнята постанова про введення до бюджету пункту про надання «Рідній школі» фінансової допомоги в розмірі 250 зл. Проте при затвердженні бюджету його викреслили¹⁰⁰. У Сокальському повіті з 21 повітового радного обрали лише 6 українців. У відділі

⁹⁷ Держархів Тернопільської обл. Ф. 11. Підгаєцьке повітове староство. Оп. 2. Спр. 21. Арк. 19.

⁹⁸ Свобода. 1935. 2 червня.

⁹⁹ Там само. 26 травня.

¹⁰⁰ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Станіславське воєводське управління. Оп. 7. Спр. 783. Арк. 13–16.

опинився лише один українець¹⁰¹. Присутність українців у повітових виділах була показовою. Фактично, без винятків, це були члени ББСУ або прихильники цього блоку. Іноді обирали до відділу людей практично недієздатних, спроможних лише підняти руку при голосуванні. Так, повітова рада в Тернополі складалася із 32 радних: 27 поляків, 3 українців та 2 євреїв. До відділу обрали 5 поляків і 73-річного українця – Д. Дебельського¹⁰². Більш наглядний приклад дає аналіз національної структури місцевого самоврядування в межах одного повіту на всіх рівнях, а також аналіз національного складу виконавчих органів самоврядування.

Візьмімо для прикладу повіт Бучач Тернопільського воєводства. Він складався з 92-х громад, поділених на 11 волостей, 2-х одиничних громад із правами волостей і 3-х міст: Бучача, Бариша та Монастирська. Усіх громадських радних налічувалося 1 698: 970 українців (57,1 %), 317 поляків, 10 євреїв і німець. Міських радних налічувалося 56, із них лише 8 – українців. У 11 волостях було обрано 160 радних, із них 84 (52,5 %) – українці, проте лише в одній війтом обрано українця, а з 33 лавників обрали лише 14 українців (42,4 %). Чисельність працівників волосних управ становила 55 осіб, із яких 21 (38,2 %) – українець. У повітовій раді був 31 радний, із них 8 (25,8 %) – українців. Із 6 членів відділу – лише 2 українці¹⁰³. Така ж ситуація і в повіті Рудки (Львівське воєводство). Повіт складався з 70 громад, поділених на 6 волостей. На загальну кількість – 1 232 громадських радних було обрано 887 українців, 410 поляків, 12 німців та 3 євреї. Тобто у громадських радах українці вдвічі чисельно переважали поляків. Проте до повітової ради було обрано 8 українців, 7 поляків і єврея. До відділу ввійшли 4 поляки та 2 українці¹⁰⁴. Аналіз національної структури органів самоврядування в будь-якому повіті Галичини буде аналогічним. Що стосується повітового самоврядування, то перевага польського елемента в ньому була абсолютною.

Після тривалого виборчого марафону до громадських, міських, волосних і повітових рад та уконституювання їх виконавчих органів уряд вирішив ввести самоврядування на рівні воєводств. Ще

¹⁰¹ ЦДІАЛ України. Ф. 344. Українське національно-демократичне об'єднання. Оп. 1. Спр. 488. Арк. 7.

¹⁰² Там само. Арк. 20.

¹⁰³ Там само. Арк. 16.

¹⁰⁴ Свобода. 1935. 9 червня.

1928 р. Президент Польщі видав розпорядження про організацію й обсяг діяльності органів загальної адміністрації¹⁰⁵. Документ надавав додаткові повноваження адміністративним органам, а також окреслював сферу діяльності та повноваження воєводських рад і відділів. Особливість постанов, що стосувалися воєводського самоврядування, – вони були тимчасовими і мали діяти лише до введення в дію закону від 26 вересня 1922 р. про підстави загального воєводського самоврядування. Розпорядження передбачало створення для співпраці з воєводою у справах, що стосуються самоврядування, воєводської ради та відділу. Проте рада одержала лише дорадчі функції. Відділ мав дещо більші, оскільки саме від його позиції залежало затвердження чи незатвердження ухвал повітових рад. Насправді все вирішував воєвода, оскільки саме він очолював воєводське самоврядування.

Тривалий час уряд не поспішав із виконанням розпорядження президента, пояснюючи це тим, що незабаром набере чинності закон від 26 вересня 1922 р. Проте введення його в дію не відповідало інтересам правлячих кіл, тому обіцянка надати йому чинності так і залишилася невиконаною. Лише 1935 р. уряд розпочав реалізовувати розпорядження президента. Згідно з виборчою ординацією, прийнятою у формі розпорядження міністра внутрішніх справ від 28 березня 1928 р.¹⁰⁶, кожна повітова і міська рада обирала по члену до воєводської. Рада обирала відділ – три особи. Знаючи національний склад повітових рад, неважко було передбачити результати виборів до воєводських.

За даними статистики, у Львівському воєводстві нараховувалося 27 повітів (охопно із м. Львів), у Тернопільському – 17, а у Станіславівському – 12¹⁰⁷. Так, чисельність воєводських радних дорівнювала кількості повітів. Вибори відбулися протягом жовтня–листопада 1935 р. Їхні результати були закономірними – жодного українця у воєводській раді чи відділі.

Закон «Про часткову зміну устрою територіальної самоуправи» вніс зміни не лише в організаційну структуру місцевого самоврядування, а й суттєво перерозподілив владні повноваження між радами та їхніми виконавчими органами на користь останніх. Саме

¹⁰⁵ Dziennik Ustaw RP. 1928. Cz. 11. Poz. 86.

¹⁰⁶ Ibid. Cz. 46. Poz. 453.

¹⁰⁷ Mały rocznik statystyczny / gol. red. S. Szulc. Warszawa: Nakładem G.U.S., 1935. S. 8.

солтиси у громадах і війти у волостях уособлювали місцеву владу. Ліквідувавши одиничну галицьку громаду й утворивши збірну – волость, закон переніс повноваження колишньої громадської ради на волосну. Громадська рада формально зберегла повноваження щодо розпорядження власним майном, проте, насправді, роль радних зводилася лише до одного – участі у виборах волосних радних. У громадах усі питання вирішували солтис і підсолтис. Формально їх обирали громадські радні, проте затвердження цього вибору залежало від рекомендації волосної ради та згоди повітового відділу, а фактично – від волі старости, який очолював цей відділ. Саме тому чисельність українців-солтисів була мінімальною. Відтак виборів як таких не було, оскільки громадські радні попередньо узгоджували кандидатуру солтиса і підсолтиса з побажанням старости. Затвердження українців на цих посадах було можливим лише в тому випадку, якщо вони були членами ББСУ чи симпатиками цього політичного блоку. Тобто основними критеріями відбору на ці посади були не особисті якості чи фахова підготовка кандидатів, а національна належність і політична лояльність.

Вибори солтисів та підсолтисів у громадах відбулися в кінці 1934 р. – на початку 1935 р., їхні результати в кожному східно-галицькому повіті мали спільні риси – абсолютну перевагу поляків на цих посадах і політичну лояльність українців, як умову їх затвердження. До того ж рішення громадської ради не мало жодного впливу на позицію старости. Зокрема, 20 лютого 1935 р. у громаді Солонка (Львівський повіт) солтисом обрано поляка С. Штиха, а підсолтисом – Т. Гривинського. Вибір останнього староста не затвердив. У результаті перевиборів підсолтисом обрано поляка Я. Майку. Незатвердження українця на цій посаді староста пояснив так: «Т. Гривинський проводив агітацію, ворожу Польській державі, і як такий був відомий»¹⁰⁸. Староста приймав рішення про затвердження чи незатвердження на посаді солтиса на підставі донесень поліції. Достатньо було в донесенні згадки про членство в українській політичній партії чи симпатіях до неї, щоби староста вибору не затвердив. Зокрема, у симпатіях до УНДО були запідозрені новообрані солтиси у громадах Зарваниця, Боків, Голгочі, Носів, Васнівчик, Славентин Підгаєцького повіту (Тернопільське

¹⁰⁸ Держархів Львівської обл. Ф. 7. Львівське повітове староство. Оп. 1. Спр. 1389. Арк. 112.

воєводство)¹⁰⁹. У цьому ж запідозрили новообраного солтиса у громаді Михайлівці цього ж повіту¹¹⁰. Жоден із них не був затверджений на посаді. У Городоцькому повіті (Львівське воєводство) з 68 солтисів обрано 29 поляків, 18 українців, 14 старорусинів, 7 німців. У Золочівському повіті того ж воєводства обрано 94 солтиси: 65 поляків, 19 українців, 8 старорусинів і 2 німці¹¹¹. На грудень 1934 р. у Збаразькому повіті (Тернопільське воєводство) в 59 громадах обрали солтисів, із них – лише 8 українців¹¹². Якщо радні виявляли наполегливість й обирали осіб, які не влаштовували старосту, останній по кілька разів не затверджував вибір. Такі випадки трапилися у громадах Антонів¹¹³ та Сусолівка (Чортківського повіту Тернопільського воєводства)¹¹⁴. У Мостиському повіті староста не затвердив жодного солтиса – свідомого українця¹¹⁵.

Оскільки за законом повноваження солтиса і його заступника тривали лише 3 роки, то на рубежі 1937–1938 рр. відбулися чергові вибори. Під час них перевірка кандидатів на політичну лояльність стала нормою і практично не маскувалася. До процесу перевірки була залучена поліція. Повітове староство зобов'язало начальників відділів поліції надавати характеристику на новообраних керівників громад і лише у випадку позитивної характеристики затверджувало їх на посадах. Робилося це практично за однією й тією ж схемою, подібно, як під час виборів солтиса у громаді Брюховичі (Львівський повіт) у травні 1937 р. Солтисом обрали поляка А. Косткевича, підсолтисом – єврея Ф. Гігеля. Староство надіслало до відділу державної поліції такий запит: «Львівське повітове староство наказує донести, якою є поведінка Косткевича А. і Гігеля Ф., а також чи не має перешкод для їх затвердження на посадах солтиса і підсолтиса»¹¹⁶. Отримавши позитивну характеристику, староста затвердив їх вибір. Зовсім по-іншому розгорталися події, коли вибір

¹⁰⁹ Держархів Тернопільської обл. Ф. 11. Підгаєцьке повітове староство. Оп. 2. Спр. 20. Арк. 19–64.

¹¹⁰ Там само. Оп. 2. Спр. 12. Арк. 16.

¹¹¹ Діло. 1934. 30 грудня.

¹¹² Держархів Тернопільської обл. Ф. 4. Збаразьке повітове староство. Оп. 1. Спр. 94. Арк. 2–15.

¹¹³ Там само. Ф. 14. Чортківське повітове староство. Оп. 3. Спр. 125. Арк. 7.

¹¹⁴ Там само. Оп. 3. Спр. 126. Арк. 45.

¹¹⁵ S.S.S. Okres III. 133 pos. z 11.02.1935. S. 39.

¹¹⁶ Держархів Львівської обл. Ф. 7. Львівське повітове староство. Оп. 1. Спр. 2286. Арк. 8.

громадських радних не збігався з думкою начальника поліційного відділу. Зокрема, у громаді Поршна (Львівський повіт) 11 березня 1937 р. на посаду підсолтиса було обрано українця І. Галапача. Достатньо було згадати в характеристиці, що він «негативно відноситься до Польщі і поляків і є шкідливий для інтересів держави», щоб його не затвердили на посаді. Обрали іншого, «менш шкідливого», українця¹¹⁷. У лютому 1938 р. обраного підсолтисом у громаді Солонка (Львівський повіт) українця І. Копача не затвердили на посаді. Проти нього висунули такі звинувачення: нелояльний громадянин; будучи радним, виступав проти будови римо-католицької каплиці; під час шкільного плебісциту агітував за українську школу і поширював листівки; симпатизував ОУН¹¹⁸.

Іноді для того, щоби староста не затвердив на посаді, достатньо було бути членом будь-якої української громадської організації. Саме в цьому «звинуватили» обраного солтисом у громаді Піски (Львівський повіт) українця Т. Мандзика¹¹⁹. У випадку, коли громадська рада виявляла наполегливість та послідовність і декілька разів обирала керівниками громади одних і тих самих людей, староста з не меншою послідовністю відмовлявся затверджувати цей вибір. Показовий випадок трапився у громаді Поршна (Львівський повіт). У лютому 1938 р. солтисом було обрано Т. Меленишина, а підсолтисом – А. Торбу (обидва українці). Достатньо було того, що троє жителів села (поляки) звинуватили їх, що вони «українські шовіністи», щоби староста не затвердив вибір¹²⁰. У травні 1938 р. на повторних виборах радні знову обрали Т. Меленишина солтисом. На цей раз староста анулював вибори «у зв'язку з порушенням виборчої ординації»¹²¹. У липні цього ж року його втретє обрано солтисом, і на цей раз староста не міг не затвердити¹²². Причини такої поведінки старости крилися у змісті характеристики, наданої йому поліцією. «Провина» Т. Меленишина полягала в тому, що він «і надалі виявляє свою нелояльність до Польської держави, взяв участь в урочистостях в громаді Підліски з нагоди посвячення “Народного дому”, взяв участь у панахиді по генералу М. Тарнавському, його

¹¹⁷ Там само. Арк. 56–57.

¹¹⁸ Там само. Спр. 2437. Арк. 87.

¹¹⁹ Там само. Спр. 2435. Арк. 51.

¹²⁰ Там само. Спр. 2434. Арк. 46–50.

¹²¹ Там само. Арк. 69.

¹²² Там само. Арк. 80.

дочка публічно носила жалобу по Є. Коновальцю»¹²³. Поліція зробила обшук у будинку Т. Меленишина і звинуватила його в симпатіях до ОУН¹²⁴. Подібні звинувачення були висунуті і проти новообраного солтиса у громаді Щирець (Львівський повіт). Йому інкримінували те, що він був членом «всіх українських суспільно-політичних і громадських товариств: “Рідної школи”, “Просвіти”, “Маслосоюзу” і підтримував їх фінансово; клопотав про виділення ділянки для будови Маслосоюзу; брав участь в урочистостях з нагоди українських свят»¹²⁵. У кінці характеристики зроблено красномовний висновок: «Проти затвердження вибору Г. Книша існують перешкоди політичного характеру»¹²⁶.

Іноді голови виборчих комісій безпосередньо втручалися в перебіг виборів. Робилося це переважно за погодженням зі старою. Найрезонантніші випадки ставали приводом до офіційних запитів українських послів у сеймі. Зокрема, посол С. Баран звернувся із запитом до міністра внутрішніх справ у справі фальсифікації результатів виборів солтиса у громаді Озимина (Самбірський повіт) 28 січня 1938 р. головою комісії Л. Урбанським¹²⁷. Із подібним запитом до міністра звернувся й посол Дмитро Великанович. Суть справи полягала в тому, що у громаді Верхній Лужок (повіт Турка) 9 березня 1938 р. голова виборчої комісії сам призначив солтиса і підсолтиса. Подібні випадки трапилися у громадах Тур'є, Бусовиська цього ж повіту¹²⁸.

Національна належність і політична лояльність – основні умови, необхідні для затвердження на посаді війта. Чисельність українців-війтів була ще меншою, ніж солтисів. Формально війта та його заступника обирала волосна рада, проте без затвердження старости вибір вважався недійсним. Ситуація з виборами на посаду війта-українця була тотожною з виборами солтиса-українця. У волосній раді Блюдників (Львівський повіт) із 20 радних 14 були українцями. Проте вибір війта-українця двічі скасовували. Волость

¹²³ Держархів Львівської обл. Ф. 7. Львівське повітове староство. Оп. 1. Спр. 2434. Арк. 79.

¹²⁴ Там само. Арк. 87.

¹²⁵ Там само. Оп. 1. Спр. 2435. Арк. 43

¹²⁶ Там само.

¹²⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 344. Українське національно-демократичне об'єднання. Оп. 1. Спр. 563. Арк. 19.

¹²⁸ Там само. Арк. 16.

Нове Село (повіт Збараж) складалася з 11 українських сіл. Проте війтом було обрано майора Соколовського з Тернополя, який взагалі не проживав у ній¹²⁹. У Львівському повіті з 14 волосних рад українці здобули більшість лише у 3-х. Проте вибір єдиного українця війтом у волості Старояричів староста не затвердив¹³⁰. Повіт Городенка (Станіславське воєводство) складався з семи волостей. У всіх волосних радах українці мали більшість. Проте в п'яти волостях війтами було обрано поляків і лише у двох (Чернява і Тишківці) – українців¹³¹. Повіт Рудки (Львівське воєводство) складався із шести волостей. В усіх громадських радах переважали українці. Проте у трьох волостях війтами обрано поляків¹³². Повіт Турка Львівського воєводства належить до тих, у якому найбільший відсоток мало українське населення (88 %). Повіт складався з 13 волостей. Проте вибори війтів були проведені так, що лише у волості Завадка на цю посаду було обрано українця. Затвердження на ній українця пояснюється тим, що він був членом ББСУ¹³³. Всього, за офіційними даними, у 3-х південно-східних воєводствах із 427 війтів обрали лише 113 українців¹³⁴. Якщо взяти до уваги той факт, що війти-українці були затверджені на своїх посадах завдяки тому, що належали до ББСУ або уклали угоду із представниками цього блоку, то про відстоювання українських інтересів у волостях не могло бути й мови.

Ще одним нововведенням влади в устрій виконавчих органів самоврядування було запровадження інституту професійних війтів. Хоча закон передбачав обрання у волості непрофесійних чи професійних війтів, перевага здебільша надавалася останнім. Досить високі вимоги до рівня освіти кандидатів на професійних війтів ще більше ускладнили доступ українців на ці посади. Враховуючи той факт, що відсоток професійних війтів із року в рік зростав, чисельність українців на цих посадах відповідно зменшувалася. Взагалі сам інститут професійних війтів суперечив принципу виборності цієї посади. Доволі високі вимоги до кандидатів на ці посади, які передбачали знання законів, розпоряджень і різноманітних вказівок

¹²⁹ Батьківщина. 1935. 4 квітня.

¹³⁰ Свобода. 1935. 28 грудня.

¹³¹ Громадський голос. 1935. 30 березня.

¹³² Свобода. 1935. 9 червня.

¹³³ Там само. 26 травня.

¹³⁴ Громадський голос. 1936. 1 лютого.

властей щодо діяльності громад, ставили додаткові перешкоди для українців, що прагнули обійняти посаду секретаря¹³⁵. Щодо присутності українців на цих посадах влучно висловився під час виступу в сеймі посол С. Біляк: «У зв'язку з перебудовою самоврядного устрою на території Галичини знайдуть роботу нові кадри самоуправної бюрократії. Українці виключені і з цієї сфери. Влада в швидкому темпі на спеціальних курсах готує кандидатів на становища професійних вейтів, громадських секретарів та допоміжного персоналу. Пан міністр (міністр внутрішніх справ М. Зиндрам-Косцялковський) заявив, що підготовлено в минулому році біля 1 200 кандидатів на ці посади. Між тими кандидатами не було навіть 10 українців»¹³⁶.

У подібному дусі висловився в сеймі й посол Володимир Целевич. Він заявив, що адміністративна влада лише як виняток допускає на посаду волосного секретаря українців. Аналізуючи національний склад волосної бюрократії, посол заявив: «У 496 галицьких волостях (включаючи Краківське воєводство) працює близько 2 000 службовців. Серед них немає навіть десятої частини українців»¹³⁷. Присутність українців серед службовців повітового самоврядування взагалі була винятковою. Про причини такого стану речей дає уявлення розпорядження станиславівського воєводи. Передбачаючи майбутні вибори до повітових рад, він розіслав старостам розпорядження: «... необхідно врахувати те, що прийдуть вибори до повітових рад, тому необхідно постаратись про те, щоб всі посади в повітових відділах були розподілені стосовно польської раси стану, щоби потім, де ці нещасливі українці увійдуть до повітових рад, не було можливості прийняти ані одного службовця української народності»¹³⁸.

Отже, процес реформування устрою самоврядування через його уніфікацію в межах усієї країни закінчився наприкінці 1935 р. Найбільше змін зазнала Галичина. Національна структура населення регіону обумовила те, що процес реформування мав свої особливості. Значний відсоток українського населення змусив уряд шукати нових шляхів реалізації своїх планів, що полягали в непропорційному

¹³⁵ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 25. Богородчанський повітовий відділ самоврядування. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 2.

¹³⁶ S.S.S. Okres III. 133 pos. z 11.02.1935. S. 41.

¹³⁷ Свобода. 1938. 17 липня.

¹³⁸ S.S.S. Okres II. 70 pos. z 31.01.1930. S. 28.

забезпеченні представництва поляків у місцевих органах влади. До того ж це досягалося не лише максимальним використанням адміністративного ресурсу та застосуванням відповідних виборчих технологій, а й прийняттям потрібних законів. У цьому плані Закон «Про часткову зміну устрою самоуправління» повністю відповідав потребам правлячого режиму. Вибори 1934–1935 рр. до громадських, волосних і повітових рад призвели до значного зменшення чисельності українців у них. Більшого властям досягти не вдалося, оскільки цьому завадив значний відсоток українців, особливо в селах. Проте це вже не мало суттєвого значення, оскільки владні повноваження закон передавав виконавчим органам рад. Саме самоврядна бюрократія уособлювала місцеву владу. Уряд домогся того, що присутність українців серед керівників громад, волостей, міст була мінімальною. Вдалося йому досягти й ще однієї, не менш важливої, мети – знищити рештки самоврядних традицій австрійського типу, що ще жили серед української спільноти, та перекреслити надії українців на те, що вони зможуть використати органи місцевого самоврядування для розбудови свого національного життя. Процес витіснення українців із рад та їхніх виконавчих органів супроводжувався паралельним процесом підпорядкування органів самоврядування адміністративній владі. Новий закон заперечував головний принцип самоврядування – виборність керівництва громадських урядів. Національний аспект при прийнятті старостою рішення про затвердження обраного радою кандидата на посаду солтиса чи вїйта відігравав головну роль. Окрім того, на рівні повітів і воеводств дійшло до безпосереднього злиття самоврядного й адміністративного чинників в устрої держави. Фактично, реформа самоврядування, започаткована законом від 23 березня 1933 р., призвела до ліквідації останнього.

Микола Іваник, Юрій Касараба

РОЗДІЛ 6

**ФУНКЦІЮВАННЯ МІСЦЕВОГО
САМОВРЯДУВАННЯ
В ПЕРІОД ПОЛІТИКИ НОРМАЛІЗАЦІЇ
ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІДНОСИН**

На рубежі 1934–1935 рр. серед українських політиків, переважно з середовища УНДО, визріла ідея досягти укладення угоди про нормалізацію стосунків із поляками. З ініціативою укладення такої виступив посол Олександр Луцький, який через Романа Смаль-Стоцького звернувся із запитом до міністра внутрішніх справ Мар'яна Зиндрам-Косцялковського, чи уряд готовий піти на «нормалізацію» відносин з українською меншиною. Після позитивної відповіді міністра В. Мудрий, Олександр Луцький і Володимир Целевич побували на аудієнції у Мар'яна Зиндрам-Косцялковського й одержали запевнення в готовності уряду укласти угоду.

Було кілька причин, як внутрішніх, так і зовнішніх, які штовхнули УНДО на такий крок. Процес поступової ліквідації демократичного парламентського устрою в Польщі, що розпочався після «брестських виборів» 1930 р., робив неможливим проведення ефективної опозиційної політики в сеймі. Ще в лютому 1935 р., виступаючи в сеймі, Дмитро Левицький заявив, що його партія готова припинити боротьбу з польською владою¹. Остаточного переконав керівництво УНДО в необхідності досягнення угоди процес прийняття нової Конституції. Проурядовий ББСУ не мав необхідної більшості у дві третини голосів для зміни Основного Закону, тим не менше йому вдалося це зробити. Скориставшись відсутністю опозиційних послів, які у знак протесту покинули зал засідань, 26 січня 1934 р. посли від ББСУ визнали запропонований проєкт

¹ Sprawozdanie Stenograficzne Sejmu. (S.S.S.). Okres III. 45 pos. z 22.01.1932. S. 49–56, 67–68, 69–72; 48 pos. z 4.02.1932. S. 44; 50 pos. z 6.02.1932. S. 91, 92; 86 pos. z 14.02.1933. S. 36; 87 pos. z 15.02.1933. S. 122; 124 pos. z 6.11.1934. S. 66–67; 138 pos. z 5.02.1935. S. 44; 133 pos. z 11.02.1935. S. 34, 39, 41.

зміни Конституції за формальний внесок і за декілька хвилин затвердили його у другому і третьому читаннях.

Упродовж року сенат доопрацював Конституцію і 16 січня 1935 р. ухвалив її. Після повернення Конституції в сейм більшість парламентарів прийняла рішення, що для її ухвалення достатньо лише звичайної більшості голосів. 23 квітня 1935 р. її підписав Президент². Нова Конституція, від процесу прийняття якої опозиція була фактично усунена, остаточно закріпила ті тоталітарні тенденції в управлінні й устрої держави, що були до цього. Права сейму були різко урізані, кількість послів скоротилася у понад двічі (від 444 до 208). Виборчий закон давав можливість відсіювати небажаних кандидатів. А УНДО не хотіло позбуватися свого представництва в парламенті.

На рішення УНДО укласти угоду вплинули також економічні чинники. Партія була тісно пов'язана з українським кооперативним рухом і постійно відчувала з його боку тиск. Українська кооперація перебувала в нерівноправних умовах, порівняно з польською. Штучні перешкоди на шляху її розвитку були переважно політичними. Утруднений доступ до державних кредитів вимагав від кооперативного руху політичної стабільності та заступництва УНДО. Спроба УНДО порозумітися з польською стороною пояснюється також реальним погіршенням становища українського населення в соціально-економічній сфері, звуженням його культурно-національних прав. Не останню роль відіграло позбавлення українців впливу на діяльність самоврядних органів і значне скорочення їхнього представництва в радах усіх рівнів.

Остаточно умови «нормалізації» було узгоджено під час візиту міністра внутрішніх справ М. Зиндрам-Косцялковського 8 липня 1935 р. до Львова. Його супроводжували директор політичного департаменту Генрих Кавецький і начальник відділу національних справ Генрих Сухенек-Сушацький. Львівський воєвода Владислав Беліна-Прахмовський влаштував міністрові зустріч із кількома десятками відомих українських політичних діячів³. По змісту «нормалізаційної» угоди УНДО підготувало 18 меморіалів, що охоплювали найважливіші аспекти українсько-польських відносин. Деякі з них

² Smolinski T. Rządy J. Piłsudskiego w latach 1926–1935. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1985. S. 168.

³ Кедрин І. Життя – події – люди. Спомини і коментарі. Нью-Йорк: Червона Калина, 1976. С. 253–254.

стосувалися самоврядування. Зокрема, висувалася вимога полегшити українській молоді доступ до державних та самоврядних посад і поширити права українців у міському й повітовому самоврядуванні. Міністр заявив, що уряд намагатиметься задовільнити ці вимоги⁴.

У вересні 1935 р. з усіх українських політичних партій лише УНДО, УНО та ВУО в порозумінні з ББСУ взяли участь у парламентських виборах. Відтак УНДО отримало 13 місць у сеймі та 4 – у сенаті, УНО – по мандату в обидвох палатах парламенту⁵. Остаточню курс на «нормалізацію» українсько-польських стосунків закріплено на засіданні ЦК УНДО 12 жовтня 1935 р. Внаслідок зближення УНДО із правлячими колами відбулися зміни в керівництві партії, зокрема головою обрано В. Мудрого.

Уряд зробив низку кроків назустріч українським вимогам. Зокрема, В. Мудрого було призначено віцемаршалком сейму, з Бережи Картузької звільнено більшість утримуваних українців. У січні 1936 р. для них ухвалено амністію. Українським економічним і кооперативним організаціям надано значні кредити. Проте ці поступки не змінили дискримінаційної політики щодо українців у культурно-національній сфері. Хоча, виступаючи в сеймі 12 березня 1936 р., міністр внутрішніх справ Генрих Пашкевич заявив: «Уряд буде підтримувати процес нормалізації українсько-польських взаємин і візьме під увагу господарські потреби та мовну і культурну окремішність української меншини»⁶. Насправді це виглядало так, що ні в одній сільській громаді на території Галичини місцева поліція і старости не допустили, щоби вивіска на будинку громадського уряду була українською мовою.

Вже 1936 р. стало зрозуміло, що політика «нормалізації» не принесла очікуваних результатів. Наприкінці року українські посли зробили спробу нагадати уряду про необхідність виконання обіцянок, надіславши відповідну записку. У документі знову були перелічені найважливіші вимоги, зокрема і щодо самоврядування⁷. Проте це ніяк не вплинуло на уряд. Згодом, на V З'їзді УНДО (1938) заявлено, що Польща не виконала передумов нормалізаційної політики, і стверджено, що після 1935 р. настало повне

⁴ Кедрин І. Життя – події – люди. Спомини і коментарі... С. 253–254.

⁵ Sprawy Narodowościowe. 1935. № 5. S. 453.

⁶ Кедрин І. Життя – події – люди... С. 248.

⁷ Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.). Ф. 1. Львівське воєводське управління. Оп. 51. Спр. 491. Арк. 3–25.

усунення українського народу «навіть від впливу на власне зорганізоване життя на власній території»⁸. Реальне ставлення польських державних структур до українського населення було далеким від офіційних урядових заяв.

Всупереч досягнутим домовленостям, урядовці намагалися ускладнити доступ українців до посад в органах самоврядування. Щоб перешкодити їхньому влаштуванню на службу в державних чи громадських установах, від них стали вимагати зміни національності чи віросповідання⁹. У червні 1936 р. на одному із засідань спеціальної комісії сейму, що розглядала проект закону про повноваження Президента щодо видання декретів, із промовою виступив віцемаршалок В. Мудрий. У промові він заявив: «Про самоуправління і участь в ньому українців шкода говорити. Стосунки в цій галузі гідні жалю. В численних випадках, навіть там, де 80–90 % становлять українці, в органах місцевого самоврядування більшість мають поляки. А на відповідальних посадах в цих органах українців є мінімальна кількість»¹⁰.

Так, політика «нормалізації» не принесла очікуваних результатів керівництву УНДО. У жодному з найважливіших аспектів українсько-польських стосунків не було досягнуто прогресу. Не стали винятком і стосунки у сфері самоврядування. «Нормалізаційна» політика призвела до послаблення позицій УНДО в українському суспільстві, зниження популярності об'єднання та критики його політичної лінії інших політичних груп. Зокрема, «Батьківщина» (орган ФНЄ Дмитра Паліїва) помістила редакційну статтю «Самоуправа – наше болюче місце», у якій автор прямо звинуватив УНДО в угодовстві. Одночасно він розкритикував і позицію ОУН щодо самоврядування, звинувативши в «безнадійності її акцій і жертв»¹¹. У підсумку автор доходить висновку, що «треба переходити до нової тактики: відкидаючи терор, відкидаючи шлях ласки, мусимо перейти до здобуття впливу в самоврядуванні»¹². Тому, на його думку, необхідно в наявних умовах «розбудити заінтересування

⁸ Українська суспільно-політична думка в 20 ст. Документи і матеріали: в 3 т. / ред.: Т. Гунчак, Р. Сольчаник. Мюнхен: Сучасність, 1983. Т. 2: Міжвоєнний період. С. 396.

⁹ *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. 1936. 9 lutego. S. 55.

¹⁰ *Ibid.* 26 czerwca. S. 226.

¹¹ Батьківщина. 1935. 18 липня.

¹² Там само.

громадянства до самоврядних справ і розуміння їх ваги. Треба викликати активність на цьому відрізку життя, а не чекати, що нам щось дадуть»¹³.

У реаліях тогочасного політичного життя в Галичині лише УНДО мало необхідний людський, інтелектуальний і матеріальний потенціал для проведення своєї політичної лінії у сфері самоврядування. Його керівництво робило спроби виробити таку політичну лінію, проте вони були епізодичними і непослідовними. Ще після виборчої акції 1927 р. в українській пресі з'явилися заклики до скликання повітових з'їздів українців – членів самоврядних органів і надання їм регулярності. Проте далі закликів справа не пішла. У 1936 р. знову повернулися до цієї ідеї. Зокрема, зусиллями повітового народного комітету Львівського повіту 29 травня 1936 р. у Львові пройшов I Загальний з'їзд самоврядних діячів-українців. На нього було запрошено всіх повітових, волосних і міських радних-українців, а також делегатів від громадських рад. У його роботі взяло участь 145 осіб, які представляли 64 громади (62 села і 2 містечка). У вступному слові голова повітового комітету Г. Гладкий ствердив: «Ширше громадянство не входило в суть самоуправи, в її ціль і завдання та діяльність. Навіть ті, що сиділи в самоуправі, не використовували й малої частини тих можливостей, які були в самоуправі»¹⁴. Серед резолюцій, прийнятих на з'їзді, була з вимогою зміни самоврядних законів «в бік більшої автономності самоуправних органів»¹⁵. Проте далі закликів справа не пішла. Жодної послідовної і цілеспрямованої політичної програми дій щодо самоврядування українські партії не змогли виробити. Варто зазначити, що уряд постійно тримав під контролем органи самоврядування, активно впливав на їхню діяльність через проведення з'їздів старост як керівників повітового самоврядування, членів повітових управ, бургомістрів, війтів, солтисів. Подібні відбувалися в усіх воєводствах¹⁶.

У грудні 1934 р. затверджено статут Інституту територіального самоврядування і скликано організаційний комітет щодо його створення у Варшаві. Згодом він розпочав роботу, а в

¹³ Батьківщина. 1935. 18 липня.

¹⁴ Свобода. 1936. 7 липня.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Державний архів Тернопільської області (Держархів Тернопільської обл.). Ф. 231. Тернопільське воєводське управління. Оп. 5. Спр. 728. 4 арк.; Спр. 1172. 36 арк.; Спр. 1418. 187 арк.

1936/1937 н. р. – відкрито відділ у Львові. Головним його завданням була підготовка фахівців у галузі самоврядування на терені трьох південно-східних воєводств¹⁷. Українців у цій установі не було.

У 1936 р. виявилися перші наслідки реформування системи самоврядування та з'явилися відгуки на них української спільноти. Ще до введення в дію закону від 23 березня 1933 р. «Про часткову зміну устрою самоуправи» всі українські політики оцінили його негативно й піддали критиці. Особливе невдоволення спричинило створення в Галичині збірних громад – волостей. Починаючи з 1936 р., головним об'єктом критики стала волосна бюрократія та бюджетні витрати на її утримання. Оцінка ефективності діяльності волосного самоврядування була різко негативною. Зокрема, виступаючи в сеймі 18 лютого 1937 р. посол Григорій Тершаковець заявив, що адміністрація збірних громад – цілком нова стаття видатків. Опираючись на дані звіту воєводського уряду у Львові за 1935–1936 рр., він навів кілька цифр – про бюджетні витрати на утримання волосної бюрократії. Згідно з цими даними, збірні громади Львівського воєводства в 1935–1936 рр. витратили на утримання адміністрації 1 866 295 зл., а на освіту в цих громадах цього ж бюджетного року – 1 280 197 зл. Далі посол доходить висновку про необхідність скасування збірних громад¹⁸. Подібна оцінка економічної доцільності існування волостей пролунала і з вуст представника УПР сенатора Антіна Горбачевського: «Створення збірних громад лише збільшило тягарі, наложені на населення, і не принесло ніякої користі. Адміністрація збірних громад є дуже коштовна»¹⁹. Негативно оцінив ефективність волосних органів управління у виступі й посол В. Целевич, зазначивши: «Триступеневий устрій самоврядування не дав позитивних наслідків. Збірні громади – волості призвели до виникнення дуже чисельної та коштовної самоврядної бюрократії»²⁰. На цьому ж пленумі сейму у виступі інший український посол – Г. Тершаковець – прямо пов'язав витрати на утримання волосної бюрократії із різким зменшенням витрат на суспільну опіку, заявивши: «Тут говорилося, що в теперішній самоуправі навіть суспільна опіка просувається вперед. Прошу панів пригляньмося цифрам “Малого Річника Статистичного” за 1938 р.

¹⁷ Samorząd Terytorialny. 1937. Zesz. 1–2. S. 219–220.

¹⁸ S.S.S. Kadencja IV. 41 pos. z 18.02.1937. S. 100.

¹⁹ S.S.Senatu. Kadencja IV. 11 pos. z 12.03.1936. S. 30.

²⁰ S.S.S. Kadencja IV. 86 pos. z 7.07.1938. S. 76–78.

видатків союзів територіальної самоуправи на суспільну опіку. Сільські громади в 1929–1930 рр. видали 7 400 000 злотих, в 1931 році – 8 300 000 злотих, а в 1937–1938 рр. – 5 900 000 злотих. Так само в містах, повітах»²¹. Оцінка перших результатів діяльності органів волосного самоврядування в українській пресі була подібною. Зокрема, «Громадський голос» опублікував змістовну статтю «Ще про нове самоврядування», де було піддано гострій критиці волосних чиновників за бюрократичну тяганину – наведено конкретні приклади зволікання з вирішенням повсякденних проблем населення.

Особливе невдоволення спричинила бюрократична тяганина з отриманням чи завіренням різних свідоцтв, які видавала волость. Для отримання свідоцтва сторони спочатку повинні були звернутися до війта, війт – до солтиса, і лише отримавши згоду останнього, той видавав необхідне посвідчення. Така ж ситуація виникала і з іншими справами: асекурацією, податками і навіть судовими позовами²². Значні бюджетні витрати на утримання волосної бюрократії та численні нарікання на бюрократичну тяганину мало хвилювали уряд, оскільки волосні чиновники здебільша були поляками. Частина витрат на їхнє утримання покривалася за рахунок місцевих бюджетів, тобто українського населення.

Треба зазначити, що негативна оцінка наслідків реформи 1933 р. і особливо наслідків запровадження інституту збірних громад, була притаманна не лише українській стороні. І серед польських фахівців у цій галузі не раз звучала думка, що самоврядування «не в стані до якоїсь важливішої творчості, а лише до існування»²³. Польська преса виступила з подібною оцінкою реформованого самоврядування. Зокрема, у газеті «Kurjer Poranny» з'явилася стаття під красномовним заголовком «Витягнути з болота самоврядний віз», із критикою фінансового становища громад. Воно пояснювалося «нерозумінням суспільством суспільно-господарських функцій самоврядування»²⁴. У газеті «Czas» у кількох номерах було опубліковано статтю «Вади самоврядування і способи їх усунення». Критикуючи численні недоліки нового устрою місцевого самоврядування, газета доходить

²¹ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 344. Українське національно-демократичне об'єднання. Оп. 1. Спр. 537. Арк. 73.

²² Громадський голос. 1936. 21 березня.

²³ Samorząd Terytorialny. 1937. Zesz. 1–2. S. 248.

²⁴ Kurjer Poranny. 1937. 8 lipca.

доволі оригінального висновку про необхідність повної ліквідації одиничних громад²⁵.

Подібна негативна оцінка стану самоврядування, що лунала як від українських політиків, так і польських фахівців у цій галузі, не мала жодного впливу на позицію влади. Уряд досягнув головної мети, яку переслідував, уніфікуючи місцеве самоврядування в межах усієї країни: підпорядкував місцеве самоврядування державній адміністрації, позбавив українську громаду впливу на організацію власного самоврядного життя через усунення українців із громадських, волосних та повітових рад і їхніх виконавчих органів. Власті повністю контролювали органи місцевого самоврядування. Будь-які вияви непокори чи прийняття радою небажаних ухвал негайно призводили до розпуску такої громадської ради. Резонансний випадок трапився у громаді Якимів (повіт Кам'янка-Струмилова Львівського воєводства). Завдяки посольському запиту Володимира Кузьмовича на ім'я міністра внутрішніх справ він став відомим на всю країну. У червні 1938 р. громадська рада прийняла низку політичних резолюцій. Зокрема, були висунуті вимоги скасування обмежень у придбанні землі громадянами української національності; введення в дію закону від 1922 р. про воєводську автономію; утворення українського університету; автономії для земель, населених українцями; скасування положень про прикордонну смугу. Коли на вимогу інспектора повітового відділу радні відмовилися скасувати свої ухвали, повітовий відділ розпустив громадську раду²⁶.

Треба зазначити, що будь-яка ухвала громадської ради набувала чинності лише після її затвердження повітовим виділом. Тому затвердження ухвал про виділення коштів на потреби українських культурно-освітніх організацій було рідкісним явищем і робилося лише у випадку виділення додаткових коштів на потреби польської громади села. Зокрема, громадська рада у Бродках (Львівський повіт Львівського воєводства) прийняла ухвалу про продаж громадської землі та виділення отриманих коштів на ремонт греко-католицької церкви і школи, а також рішення надати земельну ділянку місцевому осередку «Просвіти». Повітовий виділ затвердив ці ухвали

²⁵ Czas. 1937. 12, 14, 16 maja.

²⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 344. Українське національно-демократичне об'єднання. Оп. 1. Спр. 581. Арк. 1.

лише після того, як радні прийняли ще одне рішення – про виділення коштів на ремонт римо-католицької каплиці²⁷.

Політична лояльність і національна належність, що були основними критеріями при призначенні на керівні посади в органах самоврядування, призвели до того, що керівництво громад слабо орієнтувалося в місцевих проблемах, нехтувало інтересами громад, а іноді діяло їм на шкоду. Особливо це стосується питань, пов'язаних із розпорядженням громадським майном. Повітові виділи розглядали численні скарги селян на рішення громадських урядів чи війта. Зокрема, селяни с. Лани (Львівський повіт Львівського воєводства) подали скаргу на правління громади за те, що вона продала громадське пасовище²⁸. Подібна ситуація склалася і в інших селах цього повіту – у громадах Піски й Острів. Радні проголосували за продаж громадської землі, що була спільною власністю цих громад. Це і спричинило невдоволення їх мешканців²⁹.

Використання службового становища у власних корисливих цілях було типовим явищем у житті громад. Скандали, пов'язані з оприлюдненням фактів хабарництва посадових осіб в органах самоврядування, стали регулярними. Показовий випадок трапився в м. Турка (Львівське воєводство). Місцевого війта Я. Яворського та кількох службовців звинуватили у привласненні грошей. Справу розглядав Самбірський окружний суд. Акт обвинувачення містив 18 пунктів звинувачень у привласненні громадських грошей; грошей, зібраних для будівництва доріг, мостів, школи; привласненні будівельних матеріалів; підробці документів і хабарництві протягом 1935–1938 рр. Пікантності цій ситуації надавав той факт, що Я. Яворський був активним діячем ББСУ, головою і касиром повітового Союзу шляхти загородової, керівником комітету будови костелу в с. Комарники. Незважаючи на те, що факти зловживань були відомі давно, його протягом 3 років не наважувалися притягнути до відповідальності³⁰.

Низька ефективність діяльності органів самоврядування, численні факти зловживань службовим становищем посадових осіб

²⁷ Держархів Львівської обл. Ф. 19. Повітова рада у Львові. Оп. 1. Спр. 405. Арк. 2, 4, 11.

²⁸ Там само. Спр. 345. Арк. 1.

²⁹ Там само. Спр. 355. Арк. 12.

³⁰ ЦДІАЛ України. Ф. 205. Прокуратура апеляційного суду у Львові. Оп. 1. Спр. 1998. Арк. 18–90.

і збільшення бюджетних витрат на утримання самоврядної бюрократії спричинили критику урядової політики в цій сфері, але не її зміни, хоча 1938 р. уряд вніс відповідні до закону про устрій самоврядування. Парламентські слухання з цього питання були призначені на червень 1938 р. Українські політики вирішили скористатися нагодою з метою внесення змін у чинне законодавство і вкотре звернути увагу громадськості на стан справ у самоврядуванні. Саме тому значну увагу самоврядній тематиці було приділено на Народному з'їзді УНДО, що відбувся 4 січня 1938 р. у Львові. У прийнятих резолюціях було висунуто низку вимог, зокрема «зміни закону про територіальну самоуправу в тому напрямі, щоб забезпечити громадянам безпосередній вплив на склад поодиноких самоврядних одиниць та на їх діяльність»³¹. У наступній була висунута вимога скасування збірних громад³². Резолюції з'їзду стали основою поведінки представників УПР у сеймі під час розгляду урядового законопроекту. Безпосередньо перед початком його розгляду ЦК УНДО прийняв спеціальну резолюцію, де вкотре заявив протест проти «усунення українського елементу від належної участі в самоуправі та її органах усіх типів»³³.

Урядовий законопроект внесено на розгляд Адміністративної комісії сейму 10 червня 1938 р.³⁴. Уже 17 червня комісія приступила до розгляду проекту закону, який нічого принципово нового не пропонував. Головна його відмінність від чинних законів була формальною. По суті, це була компіляція низки виборчих ординацій, виданих у вигляді відповідних розпоряджень МВС. До цього їх було п'ять: два розпорядження про вибори громадських радних, два – про вибори до волосних рад і одне – про вибори до повітових рад. Урядовий проект не вводив ніяких суттєвих змін, лише дещо спрощував механізм виборів. Окрім того, він трохи зміцнив контроль над процесом виборів громадського чинника через запровадження виборів членів виборчих комісій і їхніх заступників відповідними самоуправними установами (досі їх призначав староста). Проте голів виборчих комісій і надалі призначав староста. Новий законопроект продовжив термін внесення виборчих протестів та термін їхнього розгляду, скоротив віковий ценз від 30 до

³¹ Там само.

³² Свобода. 1938. 20 лютого.

³³ Там само. 22 травня.

³⁴ Діло. 1938. 19 червня.

27 років для кандидатів на самоврядні посади та скасував акумуляцію голосів. Відтепер кожен кандидат міг одержати лише один голос конкретного виборця.

Головні зусилля під час дебатів над цим законопроектом українські послы, члени Адміністративної комісії, спрямували на внесення поправок із метою домогтися пропорційності виборів. Виступаючи на засіданні комісії, посол Степан Баран розкритикував чинний закон, а також запропоновані урядом зміни, і заявив, що проти них виступає не лише українське, а й польське село, яке вимагає проведення демократичної реформи закону про територіальну самоуправу. Далі він вніс пропозицію відмовитися від опосередкованості виборів до волосних і повітових рад. Показово, що всі вісім польських послів, які взяли участь в обговоренні, виступили проти цієї пропозиції³⁵. Адміністративна комісія на цьому ж засіданні ухвалила урядовий проєкт.

На наступному обговоренні законопроекту, вже на сесії сейму 7 липня 1938 р., українські послы знову спробували внести поправки до закону, проте безрезультатно. У промові під час обговорення урядового законопроекту посол В. Целевич критикував проєкт нової виборчої ординації, насамперед за те, що в ньому відсутнє положення про пропорційність виборів до міських рад. Водночас він відзначив і позитивний момент у введенні положення про вибори членів виборчих комісій³⁶. Під час дебатів у сеймі виступив Степан Біляк. У промові він заявив: «Теперішній законопроект виборчої ординації до міського самоврядування не усуває тих постанов, які спричинили, що українське населення по містах не має належного заступництва в міських радах»³⁷. Щоби виправити становище, необхідно, на думку посла, ввести п'ятиприкметникові вибори: загальні, рівні, таємні, безпосередні та пропорційні. Головною хвилюючою законопроекту він вважав те, що той не допускав пропорційності виборів³⁸.

Ще один український посол – С. Баран – у виступі також вніс поправки з метою введення загального, рівного, безпосереднього і таємного голосування під час виборів, а також висловився за

³⁵ Свобода. 1938. 26 червня.

³⁶ S.S.S. Kadencja IV. 41 pos. z 18.02.1937. S. 100; 86 pos. z 7.07.1938. S. 76–78.

³⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 344. Українське національно-демократичне об'єднання. Оп. 1. Спр. 537. Арк. 76.

³⁸ Там само. Арк. 77.

пропорційність³⁹. Показово, що один із польських промовців – генерал Люціан Желіговський, характеризуючи стан самоврядування в Польщі, заявив, що з цього погляду Польща стає ближчою до Сходу, ніж до Заходу⁴⁰. Незважаючи на всі зусилля українських послів, жодна з їхніх внесених поправок не знайшла підтримки в парламенті й не була прийнята. Слідом за Адміністративною комісією сейм ухвалив законопроект у запропонованому урядом вигляді⁴¹. Після незначного редагування сенат також його ухвалив⁴². Після остаточного затвердження сеймом у серпні 1938 р. новий закон опубліковано під назвою «Закон про вибір радних громадських, волонських і повітових з 16 серпня 1938 р.»⁴³.

Наприкінці 1938 р. Польща знову вступила у смугу самоврядних виборів. Після закінчення дострокових парламентських виборів на кінець грудня 1938 р. призначено вибори до міських рад. Практично одночасно, на початку січня 1939 р., розпочалися вибори до громадських рад. Вибори до міських рад у грудні 1938 р. відбулися лише в кількох східно-галицьких містах. У більшості вони пройшли у квітні–травні 1939 р. Вибори до громадських рад переважно закінчилися до 24 лютого 1939 р.⁴⁴. Не зумівши домогтися запровадження пропорційності виборів через прийняття відповідної ухвали, представники українського політикуму змушені були розпочинати виборчу кампанію за старими правилами, опинившись у несприятливих суспільно-політичних умовах. Ще 25 і 28 січня 1939 р. на засіданнях Ради міністрів було вирішено виробити програму колонізації краю.

На основі рекомендацій міністерств прийнято урядову постанову, яка передбачала цілий комплекс заходів, спрямованих на якнайшвидше злиття Галичини з корінними польськими землями. Його складовою були заходи з колонізації адміністративного апарату й органів місцевого самоврядування, збільшення і зміцнення польського елементу в Західній Україні. Хоча така політика,

³⁹ Там само. Арк. 62.

⁴⁰ Там само. Арк. 61.

⁴¹ Громадський голос. 1938. 23 липня.

⁴² ЦДІАЛ України. Ф. 843. Польське економічне товариство у Львові. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 1.

⁴³ Dziennik Ustaw RP. 1938. Cz. 63. Poz. 481.

⁴⁴ Jędruszcak H. i T. Ostatnie lata II Rzeczypospolitej. 1935–1939. Warszawa: K. i W., 1970. S. 310.

особливо щодо самоврядування, не стала новиною для українського населення та його політичних партій, оскільки і в попередні два десятиліття полонізація була стратегічною метою польських урядів, занепокоєння викликав акцент, який робився на пришвидшених темпах реалізації постулатів ухвали Ради міністрів. Майбутні громадські вибори, на думку більшості українських політиків, нічим не відрізнятимуться від попередніх, хоча спочатку надії на обмеження втручання адміністративної влади були.

Прем'єр-міністр Феліціан Славой-Складковський ще до початку виборів 9 вересня 1938 р. звернувся до всіх воевод, урядових комісарів, старост і голів повітових виділів, міських та волосних управ зі спеціальним зверненням у справі їхнього проведення⁴⁵. Він нагадував представникам інституцій державного управління про необхідність дотримуватися об'єктивності, слідувати букві закону й усувати зловживання. Вже сам собою цей документ був симптоматичним, хоча ніяк не стосувався Галичини. Вже при створенні виборчих комісій ніякої об'єктивності не було. За законом, повноваження такої комісії дуже значні. Вона затверджувала списки виборців і розглядала протести, приймала та затверджувала списки кандидатів на радних, проводила вибори й підраховувала голоси, затверджувала результати виборів. Так, виборчі комісії мали значні важелі впливу на остаточний результат.

Згідно з положеннями виборчої ординації, голову й одного члена міської виборчої комісії призначав староста, трьох інших – магістрат. У громадських виборчих комісіях голову призначав староста, а двох членів і їхніх заступників обирала громадська управа. Переважно головами призначали поляків, лише в поодиноких випадках – лояльних українців. У містах, навіть у тих, де українці становили значний відсоток населення, до них потрапляв максимум один українець⁴⁶.

Факти красномовно свідчать самі за себе. У волості Брюховичі (Львівський повіт), яка налічувала 13 громад, лише у 3-х українців призначено головами виборчих комісій⁴⁷. У волості Черкаси

⁴⁵ Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.). Ф. 2. Станіславське воєводське управління. Оп. 7. Спр. 980. Арк. 1.

⁴⁶ Нова зоря. 1939. 4 лютого.

⁴⁷ Держархів Львівської обл. Ф. 7. Львівське повітове староство. Оп. 1. Спр. 1087. Арк. 3–15.

цього ж повіту, яка складається з 8-ми громад, – лише у 2-х⁴⁸. Загальна кількість членів виборчих комісій у волості Чижки (Львівський повіт) становила 32 особи. Серед них – жодного українця голови, лише чотири – члени⁴⁹. А це волость з абсолютною перевагою українського населення. Подібна картина спостерігалась і в Тернопільському та Станіславівському воєводствах. Зокрема, на 90 громад Тернопільського повіту головами громадських виборчих комісій було призначено 88 поляків і 2 українці⁵⁰. Повне уявлення про те, за якими критеріями відбирали кандидатів на посади голови комісії і її членів, дає лист старости Львівського повіту до комендантів державних відділів поліції. Листи тотожного змісту отримали всі коменданти відділів у повіті. У ньому висловлювалося прохання: «Необхідно пану коменданту вияснити і донести мені в п'ятиденний термін, чи проти призначення складу виборчих комісій не має заперечень і чи кандидати відповідають вимогам. Зауважую, що на ці посади можуть бути призначені люди під кожним кутом зору надійні і співпраця з якими може дати добрі результати»⁵¹.

Забезпечення польського «стану посідання» через призначення потрібних людей головами та членами виборчих комісій було не єдиним методом маніпулювання результатами виборів. Широко використовувався поділ громад на виборчі округи. У таємній інструкції МВС ішлося і про цей аспект виборчого процесу. Прямо заявлялося: «На теренах національно змішаних поділ громад, волостей і міст на виборчі округи в першу чергу повинен забезпечити польському населенню і лояльним групам виборців інших національностей відповідне представництво в громадських радах (волосних, міських) при одночасному ослабленні нелояльних груп. Ця ж мета повинна братися під увагу при об'єднанні виборців окремих гмін в одне виборче коло при виборах повітових рад»⁵². Далі мовилося, що такий поділ має на меті «рішуче запевнення переваги польського населення в радах там, де це є можливим»⁵³. Це

⁴⁸ Там само. Спр. 2576. Арк. 4–5.

⁴⁹ Там само. Спр. 2577. Арк. 3.

⁵⁰ Нова зоря. 1939. 31 березня.

⁵¹ Держархів Львівської обл. Ф. 7. Львівське повітове староство. Оп. 1. Спр. 1087. Арк. 51.

⁵² Там само.

⁵³ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Станіславське воєводське управління. Оп. 1. Спр. 980. Арк. 35.

означало утворення додаткових дрібних виборчих округів із перевагою польського населення. На механізм цього процесу проливає світло повідомлення коменданта поліції в Гаях (Львівський повіт) старості з оцінкою можливості утворення додаткових округів: «У громадах Глуховичі, Дмитровичі, Чижикив не можна утворити двох виборчих кіл, оскільки поляки розкидані по всій громаді. В громаді Гаї прошу утворити два виборчих кола ... В новоутвореному колі мешкає 170 поляків і 168 українців, при голосуванні буде більше поляків з правом голосу. Через утворення додаткового кола поляки утримають дотеперішній стан посідання, тим більше, що, як чути, українці не підуть на компроміс»⁵⁴.

Подібна мотивація утворення виборчих округів спостерігалася під час міських виборів. Зокрема, в Яворові одну з вулиць було поділено на три частини і приєднано до трьох виборчих округів. Більшість її мешканців була українцями⁵⁵. Так, ще до початку виборів завдяки національному складу виборчих комісій українська спільнота була позбавлена можливості контролю над виборчим процесом, а «виборча геометрія» гарантувала полякам непропорційне представництво в радах.

Відразу після повідомлення про призначення виборів розпочалася підготовка до них. Як і під час виборчої акції 1934 р., польські політичні партії, за невеликим винятком, вирішили діяти спільно. Ще напередодні парламентських виборів 1938 р. проурядові польські політичні угруповання утворили ТНЄ. Нове політичне об'єднання було створено на заміну розпущеного ББСУ. Цей блок відіграв основну роль під час виборів до органів самоврядування. Лише партії лівої орієнтації висунули окремі партійні списки (ППС, Стронніцтво людове, Стронніцтво народове, Стронніцтво праці).

Польська преса відреагувала на початок виборів досить спокійно. Інформація про підготовку і їхній перебіг обмежувалася невеликими повідомленнями про технічні аспекти процесу й оголошенням результатів. Фактично, польська преса їх оминула увагою. Жодних аналітичних статей, коментарів чи прогнозів не публікувала. У часописі «Gazeta Lwowska» з'явилося тільки п'ять заміток, присвячених виборам 1939 р.⁵⁶. У газеті «Ilustrowany kurjer codzienny»

⁵⁴ Держархів Львівської обл. Ф. 7. Львівське повітове староство. Оп. 1. Спр. 2577. Арк. 7.

⁵⁵ Нова зоря. 1939. 4 лютого.

⁵⁶ Gazeta Lwowska. 1939. 20, 21 kwietnia; 18, 27 maja; 3 czerwca.

публікували лише повідомлення про призначення виборів, постанови уряду, пов'язані з їхнім перебігом і результати⁵⁷. Порівняно з попередніми виборами до органів самоврядування, кількість публікацій на сторінках польської преси різко скоротилася. Такий стан речей пояснюється низьким інтересом до них польського громадянства і його впевненістю в позитивних для себе підсумках. Не було необхідності організовувати шумні кампанії у пресі, оскільки виборчий процес повністю контролювала адміністративна влада.

Українська партійна преса виявила значно більшу зацікавленість майбутніми виборами. Ще до їхнього призначення на її сторінках з'явилося кілька статей. Зокрема, у матеріалі «Політичне значення виборів до органів місцевого самоврядування», надрукованому у «Свободі», стверджувалося, що для щоденного українського життя вибір радних має більше значення, ніж послів і сенаторів. Також зазначалося, що, порівняно з виборами до сейму та сенату, підготовка до самоврядних виборів проходить в атмосфері байдужості й апатії⁵⁸. На сторінках «Громадського голосу» були опубліковані резолюції Головної управи УСРП, прийняті на засіданні, що відбулося 5 грудня 1938 р. у Львові. Вони закликали українське громадянство «до активного змагання під час наступаючих виборів до самоврядування»⁵⁹. Проте, порівняно з попередніми виборами, «Громадський голос», який традиційно приділяв самоврядній тематиці величезну увагу, цього разу практично оминув увагою майбутні вибори. Про це свідчить незначна кількість публікацій на його сторінках.

Із початком виборів друковані органи провідних українських політичних партій опублікували традиційні передвиборчі відозви із закликами до активної участі⁶⁰. Традиційним було і питання про можливість створення єдиного українського передвиборчого блоку з метою уникнення міжпартійної конкуренції через висунення єдиного українського виборчого списку. Цю проблему досить активно обговорювали на сторінках української преси. І цього разу партійні інтереси взяли гору над принципом національної солідарності, хоча було досягнуто домовленості про укладення спільного списку кандидатів. Передвиборчого об'єднання партій вкотре створити не вдалося.

⁵⁷ Ilustrowany Kurjer Codzienny. 1939. 17 stycznia.

⁵⁸ Biuletyn Polsko-Ukraiński. 1938. 28 sierpnia. S. 351.

⁵⁹ Громадський голос. 1938. 10 грудня.

⁶⁰ Мета. 1939. 7 січня.

Головна особливість виборів 1939 р. до органів місцевого самоврядування – та обставина, що українські партії приділили їм значно менше уваги, ніж виборам 1934 р. Вони проходили в атмосфері спокою та байдужості. Очевидно, що партійне керівництво втратило ілюзії щодо свого впливу на їхній перебіг і підсумки. Виборчий процес контролювали старости та поліція. Старости зобов'язали начальників поліцейських відділів надсилати тижневі звіти про перебіг виборчої акції. Один із пунктів повинен був містити оцінку шансів проурядових сил і рекомендації щодо заходів, із метою досягнення бажаних результатів⁶¹. У більшості громад під тиском адміністративної влади між польськими й українськими виборчими комітетами було укладено угоди. Про те, яких при цьому дотримувалися пропорцій національного представництва в радах, свідчить хоча б такий факт. У с. Карів (Рава-Руський повіт) проживало 1 152 українських виборці і 22 польські. Останні вимагали п'ять мандатів для себе. У відповіді на запит групи українських послів до міністра внутрішніх справ Ф. Славоу-Складковського із приводу зловживань під час виборів, останній навів такі статистичні дані, які, на його думку, свідчать про повне порозуміння між поляками й українцями у сфері самоврядування. Зокрема, у Львівському воєводстві з 2 232 громад альтернативних виборів не було в 1 294, у Тернопільському – у 765 громадах із 1 221, а у Станіславському – у 662 громадах із 906⁶². У тих громадах, де відмовлялися укладати угоду, не обійшлися без зловживань. У Дрогобицькому повіті (Львівське воєводство) у громаді Мадрич поза списком виборців опинився 61 українець, у громаді Опара – 101. Було викреслено майже всіх українців – кандидатів на радних у громаді Солонсько. У Бистриці під різними приводами до голосування не допущено 100 осіб із 400. Те саме і в громаді Михайловичі. У громаді Грушів у двох виборчих округах українські списки кандидатів на радних були визнані недійсними⁶³.

У громаді Біла (Чортківський повіт Станіславського воєводства) під час голосування було заарештовано 14 українців. Суть справи полягала в тому, що 12 березня 1939 р. відбувалися вибори і голосувати мало близько 2 000 осіб. Це створювало певні труднощі

⁶¹ Державний архів Тернопільської області (Держархів Тернопільської обл.). Ф. 11. Підгаєцьке повітове староство. Оп. 1. Спр. 253. Арк. 6.

⁶² Мета. 1939. 25 черви.

⁶³ Нова зоря. 1939. 8 березня.

під час голосування. Польські виборці перебували в меншості і їм складніше було голосувати. Достатньо їм було звинуватити українців у намірах перешкодити в голосуванні, як негайно почалися арешти. Після розгляду справи в суді всіх звільнили⁶⁴. Неправомірно вчинила виборча комісія у громаді Мразинці (Дрогобицький повіт) з українським списком виборців, визнавши недійсними 1 812 голосів. Своє рішення вона мотивувала тим, що бюлетені були українською мовою, хоча це не суперечило закону про мову від 31 липня 1924 р.⁶⁵ Не обійшлося без зловживань і під час міських виборів. У Станіславі в семи округах були зареєстровані українські виборчі списки, чотири з них влада визнала недійсними. Український виборчий комітет прийняв рішення не брати участі у виборах⁶⁶. Те саме вчинив Український виборчий комітет м. Сколе, тому що Головна виборча комісія визнала недійсними три українські списки⁶⁷. У Тернопільському воєводстві в більшості громад влада не звертала уваги на протести українців⁶⁸.

Цікава ситуація склалася в м. Глиняни. Ще після виборів 1934 р. українці внесли протест проти результатів виборів до НАТ. Лише через 5 років, за два тижні до нових виборів, протест був задоволений. Очевидно, рішенням НАТ українці так і не скористалися, бо відбулися нові вибори. Протягом 5 років діяла фактично нелегітимна міська рада з польською більшістю⁶⁹.

Ще під час виборів українські послі в сеймі робили спроби повернути увагу громадськості до фактів зловживань. Так, під час дискусії над бюджетом МВС 16 березня 1939 р. члени УПР заявили, що саме внаслідок зловживань українці не здобули належного їм представництва в самоврядних органах⁷⁰.

Проте ні заяви послів, ні протести українських виборчих комітетів до уваги не брали. Зловживання під час виборів і підрахунку голосів набули масовості. Результати як до громадських, так і до міських рад були відповідними. У громаді Кугаїв (Львівський

⁶⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 205. Прокуратура апеляційного суду у Львові. Оп. 1. Спр. 1148. Арк. 67.

⁶⁵ Нова зоря. 1939. 24 січня.

⁶⁶ Діло. 1939. 3 травня.

⁶⁷ Наш прапор. 1939. 14 травня.

⁶⁸ Діло. 1939. 3 травня.

⁶⁹ Українські вісті. 1939. 30 січня.

⁷⁰ Нова зоря. 1939. 20 березня.

повіт) проживало 8 поляків та 521 українець. Із 12 членів громадської ради 2 були поляками. У громаді Гонятичі того ж повіту 45 поляків та 404 українці обрали 16 радних, із них 4 поляки та 12 українців⁷¹. У цьому ж повіті у громаді Рокітно 40 поляків, 992 українці та 17 євреїв обирають до громадської ради 6 поляків і 14 українців. Та ж ситуація і в громаді Боркі Яновські⁷². Подібне співвідношення чисельності українських та польських виборців і їхнього представництва в радах було типовим явищем для решти громад не лише Львівського, а й для інших повітів воєводства і регіону загалом.

Повнішу картину дає аналіз підсумків громадських виборів на прикладі одного повіту. Зокрема, у Львівському повіті зі 124 громад у 77 вибори відбулися «без вибору». Було обрано 2 384 радні: 1 342 (56,2 %) поляків, 866 (36,1 %) українців, 94 (3,9 %) старорусини, 8 (0,3 %) євреїв і 74 (3,5 %) німці⁷³. Треба нагадати, що, за офіційними, явно заниженими, даними перепису 1931 р., чисельність українського населення оцінювалася в 41 %⁷⁴. Щодо політичної оцінки виборів, то, як і передбачалося, серед польських партій найбільше голосів здобув ТНЕ – 22,97 % мандатів. Ліві партії разом здобули 10 % мандатів, інші – по кілька. Найбільше отримали безпартійні – 24,5 %, проте вони були повністю лояльні до тодішнього режиму.

Серед українських партій найбільше мандатів здобуло УНДО, незначна кількість припала на УСРП та УСДП. Значна кількість українців була обрана з польських виборчих списків. Безпартійні становили лише 1,6 %⁷⁵. Аналіз результатів виборів будь-якого повіту на терені трьох південно-східних воєводств Польщі дасть подібну картину з незначними відхиленнями. Загалом, у Львівському воєводстві поляки збільшили своє представництво в радах на 1 614 осіб, порівняно з попередніми виборами. На загальну кількість 40 780 мандатів громадських радних вони здобули 21 698 мандатів. Одночасно українці зменшили своє представництво майже на 1 100 мандатів⁷⁶. Та ж ситуація і в Тернопільському та Станиславів-

⁷¹ Держархів Львівської обл. Ф. 7. Львівське повітове староство. Оп. 1. Спр. 2576. Арк. 1–2.

⁷² Там само. Оп. 1. Спр. 1087. Арк. 49.

⁷³ Там само. Спр. 2571. Арк. 65–66.

⁷⁴ *Sprawy Narodowościowe*. 1937. Nr 5–6. S. 575.

⁷⁵ Держархів Львівської обл. Ф. 7. Львівське повітове староство. Оп. 1. Спр. 2571. Арк. 65.

⁷⁶ *Ilustrowany Kurjer Codzienny*. 1939. 22 marca.

ському воєводствах. Особливо різке збільшення відсотка поляків у громадських радах відбулося у Станіславському воєводстві: від 47 % у 1934 р. до 55,4 % у 1939 р.⁷⁷

Підсумки виборів до громадських рад спричинили різку негативну реакцію провідних українських політиків. Була здійснена спроба колективного протесту. 28 березня 1939 р. на засіданні сейму посли С. Баран, З. Пеленський, П. Лисяк, Г. Ганкевич, І. Тарнавський, Д. Великанович, С. Навроцький та В. Болюх подали спільний запит до міністра внутрішніх справ із приводу масових зловживань під час виборів на терені трьох південно-східних воєводств. Серед цілого арсеналу засобів впливу на результат особливе невдоволення послів спричинив той факт, що польська влада тисла на українське громадянство з метою укладення спільних виборчих списків. Робилося це переважно у громадах з українською більшістю населення. Поляки вимагали половину мандатів навіть тоді, коли чисельність українських виборців становила 80 %⁷⁸. У громадах із польською більшістю мова про укладання компромісного списку вже не йшла. Цей запит досить об'ємний, займає 16 сторінок машинописного тексту і містить численні факти зловживань чиновників під час виборів. Він не дав жодних результатів. Даючи офіційну відповідь на нього, міністр внутрішніх справ Ф. Славой-Складковський заявив: «На підставі аналізу повідомлень та спостережень, зроблених безпосередньо делегованими урядовцями підлеглого мені відділу під час виборчої акції до громадських рад, вважаю за необхідне заявити, що запит послів С. Барана та інших має неслухні закиди, що спираються на цілком неперевірені фактах. Підґрунтя зловживань, що їх нерозважливо приписали владі, яка проводила вибори, треба насамперед шукати в політичній позиції українських політичних чинників, що за всяку ціну намагались надати виборам характеру політичної демонстрації»⁷⁹.

Реакція польських політичних чинників на результати виборів була протилежною. Загальний тон публікацій у польській пресі зводився до висловлення задоволення з факту зміцнення польського «стану посядання» у громадських радах. Знаковою в цьому стала стаття «Перемога польськості – наслідок повної консолідації»,

⁷⁷ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Станіславське воєводське управління. Оп. 7. Спр. 980. Арк. 70.

⁷⁸ Нова зоря. 1939. 31 березня.

⁷⁹ Мета. 1939. 25 червня.

опублікована на сторінках проурядового «Dziennika Polskiego». «Першим твердженням, – зазначено у статті, – і то твердження, яке із задоволенням і radoщами мусимо підкреслити, – це факт, що вибори до громадських рад випали корисно для Польщі і поляків. Представництво польського елементу у громадській самоуправі утверджене в такій кількості і в такій силі, яка полякам, як господарям цих земель безперечно належиться. Чисельні порівняльні дані з терену Львівського воєводства, якими у цьому моменті диспонуємо, показують, що число польських мандатів у громадських радах збільшилось на 1 614»⁸⁰. Далі «Dzennik Polski» стверджує, що подібне становище склалося в Тернопільському і Станіславівському воєводствах, та підтверджує, що польському успіху у виборах необхідно завдячувати консолідації польського громадянства. Особливий наголос газета зробила на тому, що «збільшення польського “стану посідання” в громадських радах є першим найбільшим і найважливішим успіхом поляків у виборах»⁸¹. Іншими словами, як і під час попередніх виборів, меншість обрала більшість⁸².

Невтішними для українського міського населення виявилися також результати виборів до міських рад, що закінчилися в кінці травня 1939 р. у Львівському воєводстві: з 972 міських радних українцями були 86 осіб, у Тернопільському – 87 мандатів з 572, а у Станіславівському – 86 із 448⁸³. В усіх трьох воєводствах чисельність українців у міських радах зменшилася. Що стосується політичної характеристики підсумків виборів, то більшість мандатів здобув проурядовий ТНЄ. У Львівському воєводстві з 972 радних членами ТНЄ були 474 особи, у Тернопільському – 301 із 572, а у Станіславівському – 224 із 504⁸⁴.

Вибори до міської ради Львова стали найпомітнішою політичною подією весни 1939 р. У мініатюрі вони відобразили те становище, у якому опинилися органи місцевого самоврядування на терені всієї Галичини загалом і кількісне представництво українців у них зокрема. Декларуючи на словах прагнення до міжнаціональної співпраці в цих органах, уряд обрав за основу своєї політики у

⁸⁰ Dziennik Polski. 1939. 25 marca.

⁸¹ Ibid.

⁸² Gazeta Lwowska. 1939. 28 maja.

⁸³ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Станіславське воєводське управління. Оп. 7. Спр. 980. Арк. 83.

⁸⁴ Нова зоря. 1939. 29 травня.

сфері самоврядування принцип збільшення «польського стану посідання» без огляду на національну структуру населення регіону. Вибори також засвідчили, що механізм позбавлення багатотисячної української громади міста представництва в міській раді був доведений до досконалості. Українцям не допомогли ні присутність центральних осередків українських політичних партій, ні величезна підготовча, організаційна й агітаційна робота Українського виборчого комітету, ні значна активність виборців.

Указом львівського воєводи А. Білика вибори до міської ради були призначені на 21 травня 1939 р.⁸⁵ Відразу було створено Український виборчий комітет, який розпочав масову агітаційну акцію⁸⁶. Цього разу політикам вдалося подолати міжпартійні протиріччя і домовитися про створення єдиного виборчого блоку. До складу комітету ввійшли представники провідних українських політичних партій та організацій: УНДО, УСРП, УСДП, ФНЕ, Дружини княгині Ольги. Було прийнято рішення йти на вибори окремими українськими виборчими списками. Не обійшлося і без скандалу. Ще під час підготовки стали відомі масові зловживання, цією справою змушені були зацікавитися слідчі органи і вона набула широкого розголосу. Розпочалося слідство проти 11 осіб, які піддавали сумніву виборче право багатьох громадян, внаслідок чого їх викреслювали зі списку виборців. За даними української преси, зі списку вилучено від 20 до 30 тис. осіб⁸⁷. Із цього приводу Український виборчий комітет надіслав прем'єр-міністрові Польщі телеграму протесту. Крім того, посол В. Целевич і голова Українського виборчого комітету О. Радловський 24 квітня 1939 р. мали розмову з львівським воєводою А. Біликом. Той запевнив представників комітету, що саме сьогодні він віддав розпорядження голові Головної виборчої комісії вважати всі ці окреслення недійсними⁸⁸.

Львів було поділено на 20 виборчих округів. У 19 із них було представлено українські виборчі списки кандидатів на радних. В 11 округах Головна виборча комісія під різними приводами не допустила українські списки до голосування. У решті – українці не здобули жодного мандату. Поляки отримали 56 місць у раді, євреї – 16⁸⁹.

⁸⁵ Наш прапор. 1939. 16 березня.

⁸⁶ Там само.

⁸⁷ Діло. 1939. 23 травня.

⁸⁸ Там само. 26 квітня.

⁸⁹ Наш прапор. 1939. 25 травня.

Польська преса не без задоволення прокоментувала результати виборів. Проурядовий «Dziennik Polski» писав: «З точки зору інтересів поляків нашого міста цей показовий факт занепаду українських впливів у Львові потрібно вважати важливим виборчим успіхом польського елементу»⁹⁰. Орган польських національних демократів «Słowo narodowe» відмітило: «Польща прийме з радістю факт великої перемоги в недільних виборах»⁹¹.

Українська сторона досить спокійно відреагувала на повідомлення про підсумки виборів. Оцінюючи факт відсутності українців серед міських радних Львова, «Діло» писало: «В цілому для українського громадянства перемога поляків не грізна, тому що і попередня рада ставилась до українського питання у Львові цілком негативно, нехтувала українським населенням і визнавала Львів виключно польським містом»⁹². Підсумки виборів у Львові стали приводом для подання двох парламентських запитів до міністра внутрішніх справ від імені УПР. Ініціаторами їхнього подання стали посол С. Біляк і сенатор М. Творидло. Ці запити майже тотожні за змістом і містять перелік низки фактів зловживань під час виборів. Від імені УПР парламентарі вимагали від міністра визнати вибори недійсними⁹³. Запити залишилися без відповіді.

Причини поразки українців у виборах міських радних 1939 р. були тотожними з 1934 р.: порушення виборчого законодавства, зловживання під час виборів, фальсифікації результатів, грубий адміністративний тиск на українських виборців. Проте львівські вибори 1939 р. відрізнялися однією особливістю – факти зловживань були масовими і їх майже не приховували.

Отже, оцінюючи підсумки виборів до громадських і міських рад, потрібно відзначити, що полякам вдалося не лише чисельно збільшити своє представництво, а й досягти ще однієї, не менш важливої, мети – вибори 1939 р. остаточно позбавили українців надії на можливість використання органів місцевого самоврядування з метою розбудови свого національного життя. Ліквідувавши рештки самоврядних традицій австрійського типу, що ще жевріли серед частини українців, влада остаточно підпорядкувала собі місцеві органи влади та перетворила їх на ще один засіб колонізації

⁹⁰ Dziennik Polski. 1939. 25 maja.

⁹¹ Słowo Narodowe. 1939. 28 maja.

⁹² Діло. 1939. 28 травня.

⁹³ Там само. 3 червня.

краю. Підсумки виборів, окрім суто практичних і політичних наслідків, мали ще й моральні – вже вкотре було засвідчено, що в міжвоєнній Польщі не було розуміння потреби вирішення українського питання.

Микола Іваник, *Поліна Костюк*

РОЗДІЛ 7

**ВЗАЄМОДІЯ УКРАЇНСЬКИХ ЕКОНОМІЧНИХ
ОРГАНІЗАЦІЙ ТА УСТАНОВ ГАЛИЧИНИ
З ОРГАНАМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ
(НА ПРИКЛАДІ ТОВАРИСТВА
«СІЛЬСЬКИЙ ГОСПОДАР»)**

У 20–30-х роках ХХ ст. у Галичині функціювала низка українських економічних установ та організацій, більшість із яких розпочала діяльність у другій половині ХІХ ст. і на початку ХХ ст. Економічні товариства, банки, страхові компанії, кооперативи та приватні підприємства були підконтрольні органам місцевого самоврядування. У міжвоєнне двадцятиріччя успішну діяльність розвинуло товариство «Сільський господар», Земельний банк гіпотечний, страхові компанії «Дністер», «Карпатія», соціально-економічні організації «Зоря», «Праця», «Сила», «Будучність», Союз українських купців і промисловців, кооперативи «Народна торгівля», «Масло-союз», «Центросоюз», «Калина», Ревізійний союз українських кооперативів, приватні підприємства тощо. У їхній діяльності спостерігалось чимало чинників, які засвідчують відносини українських економічних організацій із державними адміністраціями, органами місцевого самоврядування, а також конкуренцію з польськими та єврейськими установами.

На основі архівних матеріалів Центрального державного історичного архіву у Львові (Ф. 302. Крайове господарське товариство «Сільський господар»), нормативно-правових документів Польської держави, «Звідомлень з праці Краєвого господарського товариства», економічних часописів, як-от «Сільський господар», «Український агрономічний вістник» тощо, спробую більш детально проаналізувати взаємовідносини господарського товариства «Сільський господар» із державними органами влади.

Варто зауважити, що одним із напрямів аграрної політики Польської держави була громадсько-агрономічна діяльність. Громадську

агрономію розглядали як складову аграрної політики, теоретичну та практичну діяльність, що ґрунтувалася на приватній ініціативі, праці держави і самоврядування, яка сприяє формуванню та поширенню агрономічних знань, піднесенню матеріальної і духовної культури окремих господарств та сіл. Аграрну політику Польщі регулювали інститути державного управління: Міністерство сільського господарства, Головна земельна комісія з економічним, сільськогосподарським і ветеринарним відділами, Державний науковий інститут сільського господарства у м. Пулави, Державний сільськогосподарський банк. На українських землях у складі Польщі активно працювали польські об'єднання виробників: Мало-польське хліборобське товариство, Союз експортерів зерна, Мало-польський союз млинів та ін. Окрім цього, розвитком сільського господарства займалися на рівні територіального і господарського самоврядування, що регулювалося відповідним законодавством, зокрема законами «Про державну сільськогосподарську раду» (1925), «Про рільнічі палати», «Про зміни у діяльності Державного рільного банку», «Про сільськогосподарську працю самоврядування та співпрацю в ньому вільних сільськогосподарських організацій» (1928)¹, розпорядженнями й інструкціями Міністерства внутрішніх справ і Міністерства сільського господарства (1928, 1929, 1932, 1937)². Хліборобські палати були головним регулятивно-контрольним органом сільськогосподарського самоврядування, які займалися підготовкою законопроектів, статистичними дослідженнями, виробничими процесами, контролюванням аграрного ринку, організацією науково-дослідної роботи, сільськогосподарською освітою тощо. На українських землях у складі Польщі функціювали Львівська, Волинська, Поліська хліборобські палати, а на місцях працювали повітові аграрні комітети.

¹ Ustawa z dnia 17 marca 1925 r. o Państwowej Radzie Rolniczej. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Warszawa, 1925. Nr 41. Poz. 278. S. 550–551; Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 marca 1928 r. o izbach rolniczych. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Warszawa, 1928. Nr 39. Poz. 385. S. 888–894; Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 marca 1928 r. w sprawie zmian w ustroju Państwowego Banku Rolnego. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Warszawa, 1928. Nr 38. Poz. 356. S. 787–789.

² Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 11 lipca 1932 r. o unormowaniu właściwości władz i trybu postępowania w zakresie administracji rolnictwa i reform rolnych. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Warszawa, 1932. Nr 67. Poz. 622. S. 1031–1313.

Вирішенням господарських питань українців займалося товариство «Сільський господар», яке було підконтрольне Львівській хліборобській палаті. Статути, плани й інші організаційні та нормативно-правові документи господарської організації «Сільський господар» затверджували Міністерство сільського господарства й органи місцевого самоврядування. Це свідчило про офіційне визнання української господарської організації «Сільський господар» і дозвіл на проведення її діяльності на рівні з іншими господарськими товариствами. Часто воєводські органи влади давали пропозиції щодо внесення змін та доповнень у нормативно-правові документи організації. Крім цього, Львівська хліборобська палата визнала товариство «Сільський господар» організацією, яка займалася повоєнною господарською відбудовою Галичини, покращенням якості сільськогосподарської продукції, піднесенням економічної культури населення, створенням і розвитком сільськогосподарських навчальних закладів. Воно було виявом самоорганізації та господарської самодіяльності українського селянства, захисником його економічних інтересів в умовах індустріально-ринкової економіки. Товариство сприяло піднесенню аграрної культури села, теоретичному і практичному навчанню селян поступовому раціональному господарюванню. «Сільський господар» займався розвитком сільського господарства відповідно до раціональних і новітніх технологій, піднесенням добробуту сільських господарів³.

У звіті за 1936 р., який оголосили на загальних зборах, констатовано: «Товариство “Сільський господар” в першу чергу є покликане для захисту інтересів хліборобів, для заступництва його перед урядом. В цій ділянці праці заступало Товариство

³ Статут краєвого господарського товариства «Сільський господар» у Львові. 25 травня 1912 р. Львів: Накладом товариства «Сільський господар», 1912. С. 2; Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 302. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 1–2; Онішкевич С. Стан нашого рільництва. Реферат виголошений на загальних зборах Краєвого рільничого товариства «Сільський господар» у Стрию 23 вересня 1909 р. Львів: Накладом о. Ст. Онішкевича, 1910. С. 1–18; Олесницький Є. Задачі нашої краєвої хліборобської організації. Реферат виголошений на зборах Краєвого рільничого товариства «Сільський господар» у Стрию 23 вересня 1909 р. Львів: Накладом товариства «Сільський господар», 1909. С. 1–17; Храпливий Є. Сорок літ праці Краєвого господарського товариства «Сільський господар» у Львові. Львів: Накладом товариства «Сільський господар» у Львові, 1939. С. 10–17.

інтереси селян: 1. Перед центральною владою: Міністерстві Рільництва, Скарбу, Суспільної опіки; 2. Перед воєводськими урядами і скарбовими палатами; 3. В староствах, повітових виділах, в скарбових урядах та інших урядових установах на цім терені, де працює «Сільський господар». Зокрема належить відмітити наш зв'язок з Львівською хліборобською палатою, яка ставилася з розумінням до вимог Товариства та старалася в багатьох випадках з нами співпрацювати»⁴.

Відповідно до статутів 1929 р. і 1932 р., товариство «Сільський господар» репрезентувало інтереси українського селянства в державних і крайових органах, господарській адміністрації, обороняло його права, допомагало у створенні господарств, надавало допомогу у вирішенні агрокультурних, переробних, постачальницько-збутових проблем. «Сільський господар» мав триступеневу організаційну структуру: у Львові – центральне правління, у повітових містах – філії, у селах – гуртки⁵. При товаристві діяв Крайовий комітет організації кооперативів, а при філіалах – повітові комітети, які організовували кооперативи по селах.

На 1933 р. органи місцевого самоврядування зареєстрували 81 філію товариства «Сільський господар», а на 1930 р. їх було 70 у Галичині: у Львівському – 27, Тернопільському – 21, Станіславському – 21, також 3 філії – у 3-х повітах з українським населенням у Краківському (Горлиця, Новий Санч, Ясло), 3 – у Волинському (Кременець, Луцьк, Костопіль) воєводствах. У 1935 р. кількість філій зменшилася до 65⁶.

Представники воєводських урядів і Львівської хліборобської палати брали участь у заходах української господарської організації. Наприклад, на загальних зборах товариства «Сільський господар» у Львові 29 березня 1934 р. серед присутніх були представники Львівського воєводського уряду і Львівської хліборобської палати. На зібранні звітували, зокрема, про проведену організаційну й

⁴ На день загальних зборів «Сільського господаря». *Сільський господар*. 1937. 15 квітня. С. 113.

⁵ Статут Краєвого господарського товариства «Сільський господар» у Львові. 25 жовтня 1929 р. Львів: Накладом товариства «Сільський господар», 1929. С. 1–32; ЦДІАЛ України. Ф. 302. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 1–2.

⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 302. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 26; Спр. 315. Арк. 1; Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.). Ф. 593. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 14.

фахову роботу, а також дискутували про заплановану діяльність⁷. 31 березня 1938 р. відбулися збори товариства «Сільський господар» у Львові в залі Народного дому за участю 170 делегатів філій. Місцеву владу репрезентували представники Львівського, Тернопільського воєводств, Союзу хліборобських палат, Львівської хліборобської палати тощо⁸.

Союз хліборобських палат і організацій у порозумінні з іншими польськими установами та співпраці із «Сільським господарем» організовував конкурс на кращий опис власного сільського господарства. Конкурс на опис господарювання в малоземельному господарстві був спрямований на те, щоб охочі детально описали стан, проблеми та шляхи покращення свого господарства. Його учасники подавали інформацію відповідно до конкретних рубрик: склад сім'ї, порівняння з господарством, батьківським або сусідським, спосіб господарювання, шляхи покращення господарства та перешкоди, спосіб збуту власної продукції, потреба отримання кредиту й ін. Учасники, які детально описували своє господарство, здебільша висловлювали побажання щодо: розпарцелювання великих маєтків, зменшення податків, доступного кредитування; допомоги в реалізації збуту сільськогосподарської продукції; підвищення цін на сільськогосподарську продукцію та зменшення на фабричну. Переможці отримували фінансову допомогу з державного або місцевого бюджету⁹.

У 1920–1930-х роках товариство «Сільський господар» тісно співпрацювало з українськими кооперативними союзами, як-от: РСУК, «Центросоюз», «Маслосоюз». Спільними зусиллями «Сільського господаря» і кооперації проводилося багато заходів, зокрема акції «порятунку українського села в господарській скруті», де головними були завдання піднесення аграрної культури села, виробництва та збуту сільськогосподарської продукції¹⁰. Періодично організовували різні професійні з'їзди, як-от українських агрономів, кооператорів 1932 р., I Конгрес українських інженерів 1932 р. Ці заходи відбувалися за погодженням з органами

⁷ Загальні збори краєвого господарського товариства «Сільський господар» у Львові. *Український агрономічний вістник*. 1934. Кн. 2. С. 199.

⁸ Загальні збори «Сільський господар». *Український агрономічний вістник*. 1938. Кн. 5. С. 39.

⁹ Archiwum akt nowych (AAN). Z. 47. Sygn. 1145.

¹⁰ ЦДІАЛ України. Ф. 302. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 1–2; Спр. 52. Арк. 30–32; Спр. 55. Арк. 1–2; Спр. 58. Арк. 34; Спр. 63. Арк. 3–17; Спр. 114. Арк. 2.

місцевого самоврядування і під їхнім контролем. Вони свідчили про тісну співпрацю «Сільського господаря» не лише з місцевою українською кооперацією, а й із закордонною¹¹.

Українські агрономи товариства «Сільський господар» разом із представниками українських центральних кооперативних установ 13–14 червня 1932 р. брали участь у конференції Міністерства сільського господарства у Варшаві, під час якої виголосили низку пропозицій. Вони вживали заходів щодо представництва своїх інтересів у фінансово-рільних комітетах, створених відповідно до ухвали Ради міністрів від 7 березня 1932 р. На той час у низці повітів у таких комітетах уже працювали делегати товариства «Сільський господар». Також налагоджувалася співпраця з роз'ємними урядами, де також були представники «Сільського господаря», які займалися кредитними справами малої земельної власності та виконували роль роз'ємних суддів між селянином-боржником і вірителем. Так українські селяни одержали можливість звертатися з усіма справами безпосередньо до делегатів товариства «Сільський господар»¹².

Співпраця товариства з центральними кооперативними установами сприяла розвитку організаційного напрямку «Сільського господаря», який передбачав об'єднання українських агрономів, які виконували функції господарських інспекторів і службовців союзів кооператив. У жовтні 1933 р. на VII З'їзді агрономів у товаристві «Сільський господар» почав функціювати Інспекторат агрономічної праці, до якого належали дирекція товариства, представники РСУК, «Центросоюзу» та «Маслосоюзу». Інспекторат звітував про свою діяльність Міністерству сільського господарства через Львівську хліборобську палату¹³. Ці факти свідчать про зміцнення й удосконалення організаційно-адміністративної структури товариства в 1930-х роках.

Товариство «Сільський господар» було задіяне в реформуванні сільського господарства на державному рівні, зокрема у парцеляції землі, допомагало селянам в отриманні кредитів, відстоювало

¹¹ Резолюції VII Краєвого кооперативного з'їзду усталені радою РСУК на засіданні її президії 11 липня 1932 р. Львів: Накладом РСУК, 1932. С. 34; ЦДІАЛ України. Ф. 302. Оп. 1. Спр. 219. Арк. 19; Спр. 221. Арк. 4; Спр. 223. Арк. 32–33.

¹² Оборона інтересів українського села. *Сільський господар*. 1932. 1 липня. С. 210.

¹³ ЦДІАЛ України. Ф. 302. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 1; Спр. 20. Арк. 1–2; Спр. 233. Арк. 2–4.

їхні права на землю. Товариство мало міністерські дозволи на проведення землевпорядкування. У 1935–1938 рр. заходами товариства «Сільський господар» скомасовано понад 10 сіл Галичини, а на 1939 р. тривали підготовчі роботи в 9¹⁴.

Крім цього, товариство видало працю вченого-агронома Івана Лапчука «Комасація ґрунтів», у якій автор пояснив, що «комасація ґрунтів – це зібрання поодиноких ґрунтових парцель одного господарства шляхом виміни в один збірний наділ для уможливлення раціонального господарювання»¹⁵. Основна мета проведення комасації, на думку автора, – забезпечити неподільність сільських господарств та ефективність господарювання на них.

Діяльність товариства щодо меліорації земель активізувалася із другої половини 1930-х років із прийняттям закону про меліорацію, яка проводилася під контролем хліборобських палат. Акції з окультурення пасовищ і лук товариство «Сільський господар» проводило спільно з «Маслосоюзом». Агрономи надавали консультації та пропагували меліорацію, збирали кошти на її проведення, засновували «водні» спілки. Наприклад, упродовж 1934–1938 рр. за сприяння Львівської хліборобської палати і «Сільського господаря» в українських громадах Галичини змеліоровано 11 тис. га лук і пасовищ у 63 селах, а підготовчі роботи тривали у 37¹⁶.

У зв'язку із законодавчими змінами, товариство «Сільський господар» надсило пропозиції та зауваження до проектів законів і розпоряджень у сільськогосподарських справах. Робота проводилася в органах місцевого самоврядування: «До справ заступництва інтересів селян належить участь наших представників у воевідських і повітових комісіях у різних комітетах, які займаються справами

¹⁴ Звідомлення з праці краєвого товариства господарського «Сільський господар» у Львові за рік 1928. Львів: Накладом товариства «Сільський господар», 1929. С. 14–15; Храпливий Є. Як працював «Сільський господар» у першому півроці 1929. *Ілюстрований господарський календар «Сільський господар» за звичайний 1930 рік*. Львів: Накладом товариства «Сільський господар», 1931. С. 289–290; Звідомлення з праці Краєвого господарського товариства «Сільський господар» за 1938 рік. Львів: Накладом товариства «Сільський господар» у Львові, 1939. С. 34–36; Родіонова Л. Відносини між українським товариством «Сільський господар» і польською владою (1920–1930 рр.). *Збірник праць Тернопільського осередку НТШ*. Тернопіль: Рада, 2007. Т. 3: Українсько-польські відносини вчора і сьогодні. С. 116.

¹⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 302. Оп. 1. Спр. 630. Арк. 3.

¹⁶ Там само. Спр. 62. Арк. 36–42; Спр. 149. Арк. 12.

рільництва. Завдяки нашим старанням маємо представників у всіх воевідських класифікаційних комісіях, що зараз переводять класифікацію ґрунтів у зв'язку з реформою ґрунтового податку»¹⁷.

Розвиток інших напрямів діяльності товариства також вимагав погодження і співпраці з державними інституціями й органами самоврядування. Наприклад, товариство «Сільський господар» займалося будівництвом нових цукроварень та співпрацювало з товариством «Пшеворськ». Члени товариства мали плани щодо заснування Акційної селянської цукроварні. Успішно їй вдалося реалізувати 1935 р. – отримано дозвіл від Міністерства сільського господарства і Міністерства фінансів про створення у Львові спілки рільничої цукроварні «Поділля». Засновниками цього акціонерного товариства були Львівська хліборобська палата, Союз землевласників, Малопольське товариство сільського господарства і «Сільський господар», які сформували її капітал, що на 1936 р. становив 2,7 млн зл. Зокрема, акціями володіли Союз землевласників (34 %), Малопольське товариство сільського господарства (43 %) і «Сільський господар» (23 %) ¹⁸.

Крім цього, товариство пропагувало розвиток бджільництва та шовківництва¹⁹. При ньому функціювала секція пасічників, яка займалася впровадженням технологій щодо збільшення кількості та покращення якості меду на пасіках у Підлютому і Ялівці біля Львова. Бджільничу продукцію члени товариства збували через пасічний кооператив «Рій» у Львові та Подільську пасічничу спілку в Тернополі²⁰. Члени пасічничої секції брали участь у міжнародних з'їздах пасічників, зокрема у Всеслов'янському у Познані, Празі, а також у роботі Львівської хліборобської палати зі стандартизації та торговельної класифікації меду²¹. Відповідно до державних стандартів Львівська хліборобська палата підтримувала розвиток шовківництва на українських землях у складі Польщі. Вона матеріально – у

¹⁷ На день загальних зборів «Сільського господаря». *Сільський господар*. 1937. 15 квітня. С. 114.

¹⁸ ЦДІАЛ України. Ф. 302. Оп. 1. Спр. 458. Арк. 1–5; Спр. 464. Арк. 1.

¹⁹ Там само. Спр. 18. Арк. 1–2; Звідомлення з праці Краєвого господарського товариства «Сільський господар» за 1938 р. С. 35–53; Крайове господарське товариство «Сільський господар» у Львові, 1899–1944. Спогади / за ред. П. Дубрівного. Нью-Йорк: УВАН, 1970. С. 171–193.

²⁰ Крайове господарське товариство «Сільський господар» у Львові. 1899–1944. Спогади. С. 186–193; ЦДІАЛ України. Ф. 302. Оп. 1. Спр. 475. Арк. 1–26.

²¹ ЦДІАЛ України. Ф. 302. Оп. 1. Спр. 219. Арк. 40.

формі греди та насіння білої шовковиці – допомагала товариству «Сільський господар», яке пропагувало й поширювало шовківництво разом із кооперативом «Шовк»²².

Товариство «Сільський господар» обстоювало інтереси українського виробника на державному і локальному рівнях. У 1935–1939 рр. при ньому функціювала секція допомоги народному й домашньому промислу, яка, уклавши статут Товариства опіки над народним мистецтвом і домашнім промислом, організовувала виробничі кооперативи, допомагала селянам отримувати кредити через Львівську хліборобську палату, забезпечувала участь у «Східних торгах», міжнародних конгресах і виставково-ярмаркових заходах, зокрема оплачувала місце українських кооперативів на Міжнародному ярмарку «Східні торги» у Львові, сприяла участі у виставках у Познані та Катовіце, разом із «Центросоюзом» намагалася організувати торгівлю виробами домашнього промислу та створити гуртівню²³. У такий спосіб члени товариства прагнули звільнитися від посередників, протистояти приватній торгівлі та монополізації збуту загальнопольськими союзами виробників. Адже держава на той час найбільше протекціонувала польські товариства, синдикати і фірми, які функціювали на українських землях, зокрема Малопольське товариство сільського господарства, Союз експортерів зерна та Малопольський союз млинів – монополістів у продажі зерна, Союз годівельників безріг, Синдикат польських експортерів свиней і худоби, Польський беконовий союз, Східно-Малопольський союз експортерів яєць, Союз експортерів дробу тощо²⁴.

У співпраці з Міністерством віросповідань та народної освіти, Кураторіями шкільних округ товариство «Сільський господар» й інші українські економічні організації і кооперативи проводили навчально-практичну діяльність. У першій третині ХХ ст. на ЗУЗ функціювали: Однорічна хліборобська (садівничо-городнича) школа товариства «Просвіта» в Милуванні, школа «Сільського

²² ЦДІАЛ України. Ф. 302. Оп. 1. Спр. 623. Арк. 1–39.

²³ Родіонова Л. Роль товариства «Сільський господар» у розвитку сільськогосподарства західноукраїнських земель (20–30-ті роки ХХ ст.): дис. ... канд. екон. наук: 08.01.04 Економічна історія та історія економічної думки. Тернопіль, 2001. С. 127–128; ЦДІАЛ України. Ф. 302. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 44–45.

²⁴ Вербова О. Національний господарський рух на західноукраїнських землях впродовж 1848–1944 років: монографія. Львів: ПАІС, 2009. С. 166.

господаря» у Коршеві, спеціальна молочарська школа «Маслосоюзу» у Стрию, агрономічні курси «Сільського господаря» в маєтку Мирона Луцького в Янчині біля Перемишля.

Представники товариства «Сільський господар» погоджували з Міністерством віросповідань і народної освіти та Кураторією львівської шкільної ради програму сільськогосподарських шкіл і курсів. Кураторія шкільної округи на власний розсуд пропонувала керівний склад навчального закладу. Наприклад, 1935 р. Кураторія львівської шкільної округи запропонувала на посаду директора Хліборобського ліцею в Черниці інж. Михайла Холєвчука²⁵. Державний сільськогосподарський ліцей у Черниці Жидачівського повіту Станиславівського воєводства на підставі розпорядження Міністра віросповідань і народної освіти почав функціонувати з 1 вересня 1935 р. Міністерство купило шкільний маєток у Черниці в п. Вітольда Стефануса за 318 тис. зл. Площа маєтку становила 334 га²⁶. Організація навчання у приватних та державних сільськогосподарських школах Галичини відбувалася згідно з програмами Міністерства віросповідань і народної освіти. Зокрема, 1936 р. міністерство видало «Програму навчання у школах рілньничого приспособлення». Чимало учнів отримувало стипендії з державного бюджету²⁷. З метою збільшення кількості учнів у ліцеї куратор ЛШО звертався до Міністерства віросповідань і народної освіти із пропозицією реорганізувати ліцей через створення як українських, так і польських класів, про що дізнаємося з листа від 3 квітня 1937 р. На думку куратора, запровадження польських класів могло би збільшити кількість учнів щонайменше вдвічі. Однак у такій реорганізації куратор ЛШО Єжи Гадамський мав певні політичні застереження: «Єдиною серйозною небезпекою цього ліцею з польськими і руськими класами може бути можлива позашкільна контрагітація шовіністичних чинників, як польських, так і українських. Поляки можуть закидати, що вони рятують долю української школи польською молоддю, а українці можуть відчувати часткові обмеження їх шкільної власності»²⁸. Однак у зв'язку зі збільшенням кількості учнів української національності реорганізація ліцею не відбулася.

²⁵ Хліборобське шкільництво. Вписи до Хліборобського ліцею. *Сільський господар*. 1935. 15 червня. С. 14.

²⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 4а. Спр. 1844. Арк. 1–23; Спр. 1845. Арк. 45–49.

²⁷ Там само. Спр. 191. Арк. 3–7.

²⁸ Там само. Спр. 1844. Арк. 33.

Варто зауважити, що начальний заклад у Черниці тісно співпрацював із Львівською хліборобською палатою, товариством «Сільський господар, зокрема з філією в Жидачеві. Директор товариства «Сільський господар» Євген Храпливий допомагав добирати учнів у ліцей²⁹, а учитель ліцею і керівник ліцейного фільварку Євген Брилинський був делегатом Міністерства господарства та аграрних реформ до Класифікаційної комісії ґрунтів на повіт Жидачів³⁰.

Товариство «Сільський господар» із нагоди дня пам'яті голови товариства о. Тита Войнаровського заснувало Фонд хліборобської освіти ім. Тита Войнаровського. Його мета була означена так: «“Фонд хліборобської освіти імені Тита Войнаровського”, що зложений найширшим загалом наших членів міг би служити в залежності від зібраної квоти, чи то для оснування окремої господарської школи, чи був би помічний для тої нашої молоді, що відбуває студії у господарських школах різного напрямку. Бо бл. п. о. Тит Войнаровський ціле своє життя старався за те, щоби наша сільська молодь могла дістати відповідне господарське вишколення та поміг власним коштом великій кількості нашої теперішньої інтелігенції покінчити школи та заняти відповідні місця у рядах та проводі нашого громадянства. А ці потреби на фаховий вишкіл нашої сільської молоді тепер зросли ще більше, тож і фонди на цю ціль мусять бути ще значніші»³¹. Варто зауважити, що на проведення такої акції товариство «Сільський господар» мало отримати відповідний дозвіл. Спочатку він був наданий Львівським і Станіславським (у листопаді–грудні 1938 р.), а згодом Тернопільським воєводським урядом на основі постанови від 15 березня 1933 р. про публічні збірки (Dz. U.R.P/№ 69, roz. 162), відповідно до розпорядження міністра внутрішніх справ від 14 липня 1934 р. На території Тернопільського воєводства акцію на збірку коштів було проведено з 1 квітня по 30 червня 1939 р. Із цього приводу представники товариства констатували: «Наше товриство дістало дозвіл на збірку на цей фонд на терені Тернопільського воєводства у часі від 1 квітня до 30 червня 1939 року. Збірку цю вільно нам перевести тільки між нашими членами, а зокрема у нашій підбудові, себто через філії та кружки “Сільського господаря”, а далі через наші окружні

²⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 4а. Спр. 1857. Арк. 78–79.

³⁰ Там само. Спр. 1850. Арк. 40.

³¹ Там само. Ф 302. Оп. 1. Спр. 526. Арк. 8.

союзи кооператив, районів молочарні та кооперативи усіх видів, бо вони є нашими членами»³². Усі охочі пересилали гроші до Центробанку або до кооперативного банку «Дністер».

Варто зауважити, що значну роль у співпраці товариства з органами місцевого самоврядування відігравала діяльність окремих її представників, які входили до Державної сільськогосподарської ради у Варшаві, Львівської хліборобської палати, воєводських і повітових аграрних комітетів тощо. Серед таких діячів можна відзначити о. Т. Войнаровського, який очолював товариство «Сільський господар», а у 1930-х роках був радником, заступником голови Львівської хліборобської палати, брав участь у конференціях з аграрних питань і засіданнях Апеляційної комісії податків із доходів для Малопольщі³³. Це давало змогу о. Т. Войнаровському вирішувати чимало питань за посередництвом і підтримки Міністерства сільського господарства, зокрема розроблення стратегії господарського розвитку регіону, погодження планів товариства «Сільський господар», «справу Станевич», парцеляцію церковних земель, отримання кредиту у Варшавському банку тощо³⁴. Отець доктор Т. Войнаровський докладав чимало зусиль для визнання товариства як представника господарських інтересів населення на державному рівні, сприяв залученню представників товариства до роботи у фінансово-господарських комітетах, роз'ємних урядах, Хліборобській палаті тощо. Про авторитет о. Т. Войнаровського в організації свідчить той факт, що польські урядовці та представники господарських організацій зверталися до нього як до президента «Сільського господаря» із проханням вплинути на кадрові призначення у філіях товариства, запрошували на конференції, збори. Вони також відзначали бажання о. Тита як президента Львівської хліборобської палати налагодити співпрацю «Сільського господаря» з іншими організаціями та представниками на рівні сейму і сенату³⁵.

Радниками хліборобських палат були й інші представники «Сільського господаря»: Юліан Павликовський, Євген Храпливий, Микола Творидло, Андрій Палій, Михайло Холевчук, Євген Брилинський,

³² Там само. Арк. 10.

³³ Національний музей ім. Андрея Шептицького у Львові. Відділ рукописів (НМЛ ВР). Фонд Тита Войнаровського. Од. зб. 3370. Арк. 1.

³⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 682. Оп. 1. Спр. 146. Арк. 5, 10; Ф. 302. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 19–20.

³⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 682. Оп. 1. Спр. 164. Арк. 3–5.

Мирон Луцький та ін. Вони брали участь у заходах Львівської хліборобської палати, зокрема у зборах, нарадах, конференціях. Їх представницький чисельний склад визначало Міністерство сільського господарства.

У грудні 1925 р. Ю. Павликовський і О. Луцький брали участь у першому засіданні Державної сільськогосподарської ради у Варшаві, на якому обговорювали шляхи розвитку сільського господарства Польської держави, створення фахових комісій. Юліан Павликовський був членом комісії з рослинництва³⁶. Микола Творидло і Суходольський брали участь у заходах Львівської хліборобської палати щодо стандартизації експорту сільськогосподарської продукції. Прийнятий проект про «добровільну стандартизацію» вони мали відстоювати на засіданні Палати та хліборобських організацій у Варшаві³⁷.

У 1934 р. українці утворили у Львівській хліборобській палаті з ініціативи товариства «Сільський господар» Український клуб, який ставив завдання «інформувати своїх членів про всі справи, які відносяться до праці Львівської хліборобської палати; усталювати обов'язуючі опінії для виступів поодиноких членів Клубу; інформувати усіх тих селян-виборців про всі справи, які веде Львівська хліборобська палата та про способи праці Українського клубу в цій установі тощо»³⁸. Віцепрезиденти Львівської хліборобської палати та голови Українського клубу о. Т. Войнаровський і Ю. Павликовський також вимагали представництва у Волинській, Поліській, Люблінській хліборобських палатах³⁹. Вони сприяли співпраці товариства з багатьма польськими та єврейськими підприємствами й організаціями, зокрема державними фірмами із продажу і виробництва мінеральних добрив: Бюро рільничих порад у Львові, «З'єднаними фабриками сполук азотових» у Хожуві й Мостиськах, Союзом суперфосфатових у Варшаві. Представники товариства вели переговори зі Союзом виробників пряжі в Лодзі про постачання льону і конопель, із Союзом польських олійних заводів – ріпаку, соняшника тощо. У 1936 р. товариство «Сільський господар» стало членом Союзу експортерів дробу у Варшаві, окружних і повітових торговельних комісій, які займалися збутом продуктів тваринництва.

³⁶ Державна рільнича рада. *Сільський господар*. 1926. 1 січня. С. 9–10.

³⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 302. Оп. 1. Спр. 263. Арк. 1–2.

³⁸ Там само. Спр. 21. Арк. 1.

³⁹ Звідомлення з праці Краєвого господарського товариства за 1935 рік. Львів: Накладом товариства «Сільський господар», 1936. С. 10.

Крім цього, «Сільський господар» був задіяний у заходах, які відбувалися на локальному й державному рівнях⁴⁰.

Незважаючи на співпрацю товариства з державними та громадськими установами й організаціями, «Сільський господар» функціював здебільша за рахунок членських внесків, із доходів із публічних заходів і зрідка фінансувався державним коштом. Неохоче Міністерство сільського господарства надавало субвенції товариству, незважаючи на численні прохання. У 1933 р. «Сільський господар» звертався до Міністерства фінансів у Варшаві із проханням про звільнення від сплати державного промислового податку, у зв'язку з тим, що є неприбутковою культурно-освітньою організацією хліборобів. Однак це прохання Міністерство фінансів відхилило. Також неодноразово представники «Сільського господаря» зверталися із проханням про надання субвенції товариству. На 1932–1933 рр. Міністерство сільського господарства через Львівське воеводське правління виділило товариству субвенцію на суму 10 тис. зл. із чітко зазначеними умовами їхнього використання⁴¹.

У міжвоєнний період ХХ ст. було чимало чинників державного й локального рівнів, які негативно впливали на співпрацю українських економічних організацій і кооперативів із державними інституціями й органами місцевого самоврядування. Серед них варто відзначити пацифікацію, яка унеможливлювала діяльність українських установ та організацій, адже перервалися зв'язки з філіями, були матеріальні втрати, відбувалися акти вандалізму; перестали надходити членські внески, організовувати публічні заходи, передплачувати часописи. Наприклад, у ніч на 3 жовтня 1930 р. було підкладено вибухівку під будинок «Сільського господаря» у Львові, яка суттєво пошкодила приміщення⁴².

Значною перешкодою в розвитку українських господарських товариств був курс на централізовану господарську політику Польської держави, яку особливо виявила польська влада у 1930-х роках.

⁴⁰ ЦДІАЛ України. Ф. 302. Оп. 1. Спр. 101. Арк. 3; Спр. 493. Арк. 7; Ф. 469. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 1–5; Родіонова Л. Відносини між українським товариством «Сільський господар» і польською владою... С. 78; Звідомлення з праці Краєвого господарського товариства за 1936 рік. Львів: Накладом товариства «Сільський господар», 1937. С. 10; Звідомлення з праці Краєвого господарського товариства «Сільський господар» за 1938 рік... С. 13.

⁴¹ ЦДІАЛ України. Ф. 302. Оп. 1. Спр. 405. Арк. 1 зв.; Спр. 51. Арк. 1–4; 11–13.

⁴² Там само. Спр. 101. Арк. 1.

Польська влада вважала, що товариство «Сільський господар» суперечить централізованій господарській політиці Польської держави і територіально обмежувала діяльність організації. «Сільський господар» особливу увагу приділяв роботі не лише в Галичині, а й на північно-західних українських землях⁴³. Польська влада заборонила заснувати філії й організувати їхню роботу філій в Острозі, Рівному, Холмі, Ковелі, Володимирі-Волинському. У 1935 р. закрито філію у Кременці, 2 роки потому – у Луцьку⁴⁴, а 1939 р. влада заборонила святкувати 40-річчя «Сільського господаря». Значні перешкоди чинило також Тернопільське воєводське управління щодо заснування філій «Сільського господаря»⁴⁵. Михайло Холевчук зазначав: «Є тенденція усунути “Сільський господар” з терену в користь інших хліборобських організацій. Це видно на кожному кроці. В дальшому є тенденція унеможливити не лише українській кооперації, але і товариству “Сільський господар” займатися збутом сільськогосподарських продуктів, який в останніх часах став основою кооперативного життя в нашому краю»⁴⁶.

У зв'язку зі створенням Хліборобської палати значно посилився контроль над діяльністю товариства «Сільський господар» і його філій. На цьому аспекті наголошував, зокрема, вчений-економіст М. Холевчук у рефераті, виголошеному на засіданні Інспекторату агрономічної праці і президії «Сільського господаря»: «Від дня 1 серпня 1933 р., то є від хвили створення Хліборобської палати настигло сильне обтяження бюро Централі “Сільського господаря” працею, для виконання якої не має Товариство достаточної кількості фахового канцелярійного персоналу»; «Хліборобська палата, перебираючи під свій нагляд працю хліборобських організацій,

⁴³ Там само. Спр. 315. Арк. 1; Звідомлення з праці Краєвого товариства господарського «Сільський господар» у Львові за рік 1928... С. 22; Крайове господарське товариство «Сільський господар» у Львові. 1899–1944. Спогади... С. 515–519; Родіонова Л. Відносини між українським товариством «Сільський господар» і польською владою... С. 73–74.

⁴⁴ ЦДІАЛ України. Спр. 61. Арк. 4, 12; Звідомлення з праці Краєвого господарського товариства «Сільський господар» за 1935 рік... С. 18; Звідомлення з праці Краєвого господарського товариства «Сільський господар» за 1938 рік... С. 21–22.

⁴⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 302. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 2; Павликовський Ю. Сучасне положення рільництва і стан справ Львівської хліборобської палати (промова, виголошена на пленарній сесії Ради 31.01.1939). Львів: Накладом товариства «Сільський господар», 1939. С. 30.

⁴⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 302. Оп. 1. Спр. 134. Арк. 4.

зажадала точних виказів стану філій і кружків “Сільського господаря” та всіх гуртків (Секцій), які працюють в організації “Сільського господаря”»⁴⁷. Перед товариством «Сільський господар» постало чимало викликів, над якими необхідно було працювати та миттєво реагувати: «А тим часом господарська політика уряду і тому безпосередньо підчинених установ між тими і Хліборобських палат є того рода, що нам необхідно треба дати конкретні докази, що “Сільський Господар” і об’єднана в цій хліборобській організації кооперація працює не лише в торговельній ділянці, як це всюди названі чинники впевняють, але рівночасно дбають про піднесення сільського господарства в краю та стандаризації сільсько-господарських продуктів, якої то діяльності нашим організаціям відмовляється»⁴⁸, – зазначав М. Холевчук.

Хліборобська палата спричиняла певні труднощі в організаційній роботі товариства. Найбільші труднощі виникали в організації секції годівлі тварин і діловодстві, яке треба було вести польською мовою. Забороняла засновувати годівельні секції «Сільського господаря» у тій місцевості, де була така секція іншої хліборобської організації тощо. З цього приводу М. Холевчук констатував: «Досі Хліборобська Палата не видала ніяких вказівок, які саме вимоги ставить вона до фахової праці хліборобських організацій. Натомість урядовці Хліборобської палати в часі перевірок праці Філій і Кружків “Сільського Господаря” всюди заявляють, що праця не ведеться так, як цього вимагає Хліборобська палата»⁴⁹. Представники товариства «Сільський господар» потребували від Львівської хліборобської палати конкретних вказівок та інструкцій, які б регулювали діяльність й окреслили план роботи хліборобських організацій у Галичині.

У 1920–1930-х роках простежувалися кризові явища в економіці: відсутність інвестиційних і матеріально-технічних ресурсів, зниження цін та труднощі в організації збуту сільськогосподарських продуктів. На ринку збуту виникала й низка інших: сусідні держави все частіше обмежували ввіз сільськогосподарської продукції, більші вимоги висували щодо її якості⁵⁰. Про проблеми зі збутом сільськогосподарської продукції констатовано у звіті товариства

⁴⁷ Там само. Арк. 1.

⁴⁸ Там само. Арк. 3.

⁴⁹ Там само. Арк. 33.

⁵⁰ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 593. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1–5.

«Сільський господар» за 1930 р.: «Торговельні договори Польщі не забезпечували сталого вивозу живого товару за кордон. Були теж випадки наглого зірвання торговельних умов у сій ділянці, як прим. з Чехією і Австрією, а через те понижувалася нагло ціна на товар на наших ринках»⁵¹.

Негативно на співпраці українських кооператив та організацій з органами місцевого самоврядування позначилися кризові явища в економіці, зокрема відсутність інвестиційних і матеріально-технічних ресурсів, нестабільність валюти, проблеми з ринком збуту тощо. Ці факти – свідчення неоднозначних суспільно-політичних та економічних відносин у регіоні, складних стосунків українських економічних товариств і кооперативів із державними та громадськими польськими організаціями, які переважно негативно впливали на діяльність товариства «Сільський господар».

Оксана Пасицька

⁵¹ ЦДІАЛ України. Ф. 302. Оп. 1. Спр. 101. Арк. 1.

РОЗДІЛ 8

**ПРАВОВИЙ СТАТУС УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
В ОРГАНАХ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ
ТА ШКІЛЬНИЦТВІ МІЖВОЄННОЇ ГАЛИЧИНИ**

Після переходу Галичини під юрисдикцію міжвоєнної Польщі польські урядовці зіткнулися зі складною мовною ситуацією на новоприєднаних українських територіях, де переважало непольське населення. Згідно з даними, які наводять українські вчені, 1921 р. у Галичині проживало 4 780 503 особи, з них 2 934 745 українців (61,4 %), 1 283 405 поляків (26,8 %), 530 030 євреїв (11,1 %), 32 323 представників інших національностей (близько 0,7 %)¹. Сформована як поліетнічна держава, у якій національні меншини становили понад 35,1 %, міжвоєнна Польща зосередилася на забезпеченні польській мові провідних позицій у культурній, освітній, інформаційній, міжнаціональній сферах і державному управлінні. Польські урядовці добре розуміли, що мова – це важливий об'єднавчий чинник, який сприяє збереженню національної ідентичності. Саме тому владні кола докладали значних зусиль, щоб за будь-яку ціну утвердити «польськість» в окупованій Галичині, провадили на цих теренах національну, освітню та мовну політику, спрямовану на асиміляцію і полонізацію українців, утравкізацію українського шкільництва, поглиблення регіональних відмінностей, звуження суспільних функцій української мови тощо².

Упродовж 1919–1939 рр. польська влада значні зусилля спрямувала на полонізацію навчальних закладів та органів місцевого самоврядування Галичини, оскільки ті відігравали важливу роль

¹ Дашкевич Я. Східна Галичина: етнічні відносини, національні міфи та менталітети. *Україна в минулому*. Київ; Львів, 1994. Вип. 6. С. 79; Макарчук С. Етносоціальне розвиток і національні відносини на западноукраїнських землях в період імперіалізму. Львів: Вища школа, 1983. С. 128.

² Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. Київ: ІПіЕНД, 2008. С. 308–310.

у реалізації мовної політики у краї. Урядовці всіляко намагалися перетворити шкільництво на засіб виховання польського державного патріотизму й асиміляції українців, педагоги мали плекати польський національний дух, популяризувати польську історію та культуру. Випускник Української академічної гімназії у Львові Володимир Янів у спогадах писав, що «польський режим намагався перемінити дружню спільноту вчителів та учнів на школу яничарів ... Цій школі мала припасти сумна доля – йти проти інтересів рідної спільноти із зневолюванням умів, вихолощуванням думки, викривлюванням характерів»³. Польські урядовці добре розуміли, що освіта і виховання – визначальні чинники формування національно свідомої особистості, саме тому всіляко намагалися обмежити доступ дітям-українцям краю до здобуття освіти рідною мовою. Водночас владні кола прагнули забезпечити чисельну перевагу поляків в органах місцевого самоврядування Галичини, а також повне підпорядкування їх адміністративній владі краю⁴. Підтвердженням цьому слугують результати виборів до органів місцевого самоврядування Галичини, які відбулися у червні–липні 1927 р. Так, на виборах до міських рад українці здобули 18,9 % мандатів, поляки – 43,5 %, а євреї – 36,9 %. До повітових – 26,7 % мандатів (233) отримали українці, 66,4 % (613) – поляки, 7,5 % (63) – євреї, 0,2 % (2) – німці. І лише на виборах до гмінних рад українці здобули 56,8 % мандатів, а поляки – 35,2 %⁵. Незначна кількість мандатів, здобута українцями на виборах до органів самоврядування Галичини, пояснювалася тим, що адміністративна влада контролювала як процес підготовки виборів, так і їхнє проведення на місцях. Водночас місцева адміністрація мала змогу безперешкодно впливати на результати виборів, а також вчиняти різні порушення (наприклад, невнесення українців до списків виборців, визнання виборів недійсними в разі перемоги кандидата-українця тощо), на які

³ Янів В. Життя молоді УАГ в перші роки польської окупації. *Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові. На 100-річчя першого українського іспиту зрілости 1878–1978* / упоряд. Б. Романенчук. Філадельфія; Мюнхен, 1978. С. 259.

⁴ Іваник М. Українсько-польські стосунки в органах місцевого самоврядування Галичини в 1919–1939 рр.: етнополітичний аспект. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2008. Вип. 17. С. 175.

⁵ Пучак Н. П. Виборча кампанія до органів місцевого самоврядування Східної Галичини 1927 року. *Університетські наукові записки*. Хмельницький, 2006. № 3–4. С. 367.

неодноразово вказували українці під час виборчого процесу, проте в більшості випадків ці протести залишалися поза увагою влади⁶.

Національна, мовна й освітня політика польської влади 20–30-х років ХХ ст., спрямована на асиміляцію непольського населення та формування в нього польської національної свідомості, суперечила як міжнародно-правовим зобов'язанням Польщі щодо національних меншин, зокрема у сфері мовних відносин, які були зафіксовані у т. зв. Малому Версальському трактаті, так і положенням конституційно-правових актів.

Відповідно до т. зв. Малого Версальського трактату, укладеного 28 червня 1919 р. між Англією, Францією, США, Італією, Японією та Польщею й ратифікованого польським сеймом 31 липня 1919 р., польський уряд зобов'язався перед державами Антанти забезпечити національним меншинам усю повноту політичних і громадянських прав (ст. 1, 2, 7–10), зокрема й мовних. У ст. 7 гарантувалося, що для польських громадян не буде встановлено жодних обмежень щодо вільного вживання будь-якої мови у приватних та торговельних відносинах, релігійних справах, пресі, у будь-яких публікаціях і неpubлічних зібраннях. Водночас, попри те, що польська мова була визнана офіційною, польським громадянам, які спілкувалися іншими мовами, ніж державною, надавалися певні поступки щодо вживання рідної мови в усних і письмових зверненнях до судових органів⁷. Загалом, у ст. 7 був задекларований принцип, який гарантував рівність перед законом усім громадянам, однакові цивільні та політичні права. Право вільно використовувати рідну мову в навчальних і виховних закладах, громадських організаціях, національним меншинам гарантувала ст. 8. Згідно з нею, непольське населення одержало однакові з титульною нацією права на заснування й утримання шкіл, виховних закладів, громадських організацій тощо, однак при цьому фінансова підтримка їх державою не передбачалася – меншини мали створювати їх власним коштом⁸. Право на державну початкову освіту рідною мовою гарантувала ст. 9, згідно з якою у містах та округах, де «частка представників

⁶ Іваник М. Українсько-польські стосунки в органах місцевого самоврядування... С. 169.

⁷ Traktat między Głównymi Mocarstwami Sprzymierzonymi i Stowarzyszonymi a Polską, podpisany w Wersalu dnia 28 czerwca 1919 roku. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej* (Dz. U.). 1920. Nr 110. Poz. 728. S. 1938.

⁸ Ibid. S. 1938.

національних меншин є вагомою», польський уряд мав забезпечити за бюджетні кошти функціонування початкових шкіл із навчання мовами меншин й обов'язковим вивченням державної мови⁹. Про середню і вищу освіту рідною мовою у статті не йшлося. Положення ст. 9 набули розвитку в підзаконних та урядових актах.

Однак, попри взяті на себе зобов'язання, польська влада так і не забезпечила національним меншинам гарантовані їм мовні й освітні права, належного фінансування початкових навчальних закладів із непольською мовою викладання, що пояснюється спрямуванням національної, освітньої та мовної політики держави на полонізацію непольського населення¹⁰. Зрештою, міжвоєнна Польща відмовилася від виконання цих правових зобов'язань перед меншинами, відкликавши 1934 р. свій підпис під т. зв. Малим Версальським трактатом, а міністр закордонних справ Польської держави Юзеф Бек подав до сейму проект закону про скасування зобов'язань щодо непольського населення¹¹.

Мовні права польських громадян регулювала також низка інших законів і підзаконних актів міжвоєнної Польщі. Під тиском країн Антанти польські урядовці в конституційних актах задекларували принцип рівноправності всіх громадян і поваги до етнічних, расових, релігійних та мовних меншин. Конституція від 17 березня 1921 р. гарантувала польським громадянам право збереження їхньої національності, розвиток рідної мови й національних особливостей (ст. 109). Згідно зі ст. 110, національні меншини мали право на створення й утримання освітніх закладів і вільне використання у них рідної мови¹². Конституція, прийнята 23 квітня 1935 р., хоча й обмежила парламентську демократію та делегувала надзвичайні повноваження Президенту Польщі, проте ст. 81 зберегла чинність

⁹ Traktat między Głównymi Mocarstwami Sprzymierzonymi i Stowarzyszonymi a Polską... S. 1939.

¹⁰ Ogonowski J. Uprawnienia językowe mniejszości narodowych w Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2000. S. 48; Kierski K. Ochrona praw mniejszości w Polsce. Poznań: Drukarnia «Dziennika Poznańskiego», 1933. S. 508.

¹¹ Руда О. Національно-освітня політика урядів Польщі щодо населення Галичини в 20–30-х роках XX століття: реалізація та рецепції. Львів, 2019. С. 234.

¹² Ustawa z dnia 17 marca 1921 roku – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Dz. U. 1921. Nr 44. Poz. 267. S. 653.

ст. 109–110 Конституції 1921 р.¹³. Зауважу, що, відповідно до ст. 67 Конституції 1921 р.¹⁴ і ст. 75 Конституції 1935 р.¹⁵, місцеві органи влади мали право видавати нормативні документи для поладження проблем місцевого самоврядування, зокрема й мовних. Однак, як слушно зазначила дослідниця Марина Гаврецька, підпорядкування органів місцевого самоврядування місцевим державним адміністраціям негативно позначилося на впровадженні функціонування української мови в цих органах і позбавило українців Галичини можливості впливати на визначення в них статусу рідної мови¹⁶. Водночас жодна з Конституцій міжвоєнної Польщі не містила норм, які б гарантували непольському населенню право на освіту рідною мовою та державне фінансування початкових, середніх і вищих непольських навчальних закладів. Конституції 1921 р. та 1935 р., як і т. зв. Малий Версальський трактат, обмежилися загальним формулюванням мовних прав національних меншин.

Значну увагу мовному питанню чи не вперше приділив коаліційний уряд на чолі з Вінцентієм Вітосом, що прийшов до влади наприкінці травня 1923 р. Сформований із представників НДП та Польської народної партії «П'яст», уряд мав намір підготувати проєкт закону про державну й офіційну мову. Зокрема, про це йдеться у п. 4 документа, що містив перелік справ, поданих на розгляд Політичним комітетом Ради Міністрів, затвердженим Радою Міністрів 4 червня 1923 р. У цьому пункті зазначено, що питання підготовки законопроекту про державну й офіційну мову досі ще жодний уряд не порушував. 4 липня того ж року Рада Міністрів прийняла ухвалу, у якій доручила Політичному комітету на підставі висновків міністра внутрішніх справ, викладених у рефераті щодо завдань внутрішньої політики держави, підготувати відповідний законопроект. У напрацьованому проєкті закону державною й офіційною мовою було визнано польську, а руську (українську), білоруську та німецьку – віднесено до місцевих. Саме польською мовою мали послуговуватися всі державні адміністративні структури й органи місцевого

¹³ Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 roku. *Dz. U.* 1935. Nr 30. Poz. 227. S. 497–508.

¹⁴ Ustawa z dnia 17 marca 1921 roku – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. S. 646.

¹⁵ Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 roku. S. 506–507.

¹⁶ Гаврецька М. Й. Правовий режим української мови у Східній Галичині (1848–1939 рр.): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2015. С. 126, 129.

самоврядування. Права мов національних меншин на державному і місцевому рівнях мали визначити окремо розроблені постанови. Запропонований законопроект затвердив Політичний комітет Ради Міністрів 14 липня 1923 р. Однак робота урядовців над мовним законопроектом на цьому і закінчилася, до цього питання уряд В. Вітоса більше не повертався. Зауважу, що на зміст законопроекту певною мірою вплинули політичні симпатії його розробників, оскільки ще від початків роботи коаліційного уряду він зайняв однозначно націоналістичну позицію у вирішенні проблеми польського населення. Саме тому зміст постанов проекту закону, як слушно зауважив польський дослідник Єжи Огоновський, цілковито відповідав намірам уряду Вітоса, які полягали в асиміляційному та колонізаційному курсі щодо національних меншин¹⁷.

Подальшу роботу над врегулюванням мовного питання провадив уряд Владислава Грабського, який прийшов до влади 19 грудня 1923 р. Важливим кроком у врегулюванні мовного питання в міжвоєнній Польщі стало прийняття сеймом 31 липня 1924 р. законів «Про державну мову і мову урядування державних та самоврядних адміністративних влад»¹⁸, «Про офіційну мову в судах, прокуратурі та нотаріаті»¹⁹ та «Про організацію шкільництва»²⁰. Для роз'яснення положень законів було видано підзаконні акти, які визначали правовий статус польської мови як державної та мов національних меншин: української – на теренах Львівського, Тернопільського, Станіславівського, Волинського та Поліського; литовської – Віленського; білоруської – Поліського, Новгородського, Віленського воєводств, Гроденського та Волковиського повітів Бялостоцького воєводства²¹.

Правовий режим польської мови та мов національних меншин в органах місцевого самоврядування і мовні відносини в органах державної влади й самоврядування регулював Закон «Про державну мову і мову урядування державних та самоврядних

¹⁷ Ogonowski J. Uprawnienia językowe mniejszości narodowych... S. 86–87.

¹⁸ Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. o języku państwowym i języku urzędowania rządowych i samorządowych władz administracyjnych. *Dz. U.* 1924. Nr 73. Poz. 724. S. 1094–1095.

¹⁹ Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. o języku urzędowania sądów, urzędów prokuratorskich i notariatu. *Dz. U.* 1924. Nr 78. Poz. 757. S. 1206–1207.

²⁰ Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa. *Dz. U.* 1924. Nr 79. Poz. 766. S. 1212–1214.

²¹ Руда О. Національно-освітня політика урядів Польщі... С. 245.

адміністративних влад». Польську мову було визначено державною, якою мали послуговуватися всі державні й місцеві органи влади у внутрішній і зовнішній службовій діяльності (ст. 1). Цивільні органи влади й адміністративні I та II інстанцій, а також органи самоврядування були зобов'язані в межах своєї компетенції приймати письмові заяви й усні звернення від польських громадян української (у законі записано руської, «русинської»), білоруської та литовської національностей їхніми рідними мовами (ст. 2). У ст. 2 наводився перелік воєводств, у яких, як виняток із правила, непольське населення мало право подавати письмові заяви чи вносити усні звернення до зазначених органів влади рідною мовою. Українці отримали таке право на території Львівського, Станиславівського, Тернопільського, Волинського та Поліського воєводств²². Натомість ті українці, які проживали на інших територіях Польської держави, були позбавлені такої можливості. Водночас ст. 3 закону містила перелік воєводств, у яких представники від непольського населення мали право отримати відповідь від органів місцевого самоврядування та адміністративних органів I і II інстанцій на внесені подання рідною мовою. Зокрема, лише на теренах Львівського, Тернопільського та Станиславівського воєводств адміністративні органи I та II інстанції, магістрати міст, повітові й воєводські адміністрації та їхні відділи мали відповідати на звернення українців, подані рідною мовою, двома – державною та мовою подання. Натомість у Волинському й Поліському воєводствах вказані органи відповідали на внесені подання українців державною, і лише за бажанням сторін могли надати відповідь двома – державною та мовою заяви. Ради міст, виокремлених із повітів і підпорядкованих державній адміністрації, мали право самостійно вирішувати, якою мовою відповідати на звернення громадян: чи лише державною, чи також однією із зазначених мов меншин. Органи сільського самоврядування мали право відповідати на заяви та звернення громадян мовою подань²³. Як зазначив дослідник Володимир Марковський, подібні положення закону обмежували мовні права українців, порівняно з австро-угорським періодом, оскільки в тодішньому законодавстві право українців подавати заяви й отримувати відповіді

²² Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. o języku państwowym i języku urzędowania rządowych i samorządowych władz administracyjnych. S. 1094.

²³ Ibid.

від місцевих органів влади рідною мовою було оформлене як чітка правова норма, натомість у польському – як виняток із правила²⁴.

Відповідно до ст. 4 закону, під час засідань гмінних і міських рад, повітових і воєводських сеймиків було дозволено використовувати на рівні з державною ті мови меншин, які допускалися в поданнях у конкретному воєводстві. Органи самоврядування міст, виділених із повітів і підпорядкованих державній адміністрації, самостійно могли вирішувати, якою мовою вести засідання міських рад. Органи місцевого самоврядування мали право видавати розпорядження, які дозволяли вести протоколи засідань гмінних і міських рад, повітових і воєводських сеймиків як державною, так і однією з дозволених мов національних меншин²⁵. На підставі нормативного акта, виданого органом місцевого самоврядування, дозволялося розміщувати оголошення самоврядних органів двома мовами: державною (текст подавався на першому плані) та однією з мов, дозволених законом до використання в заявах на окресленій території (ст. 5). В «Офіційному віснику воєводства» воєводські розпорядження та оголошення державних адміністративних органів мали друкувати двома мовами: державною (текст розміщувався на першому плані) та тією, якою велися протоколи засідань воєводського сеймика. У ст. 6 зазначено, що об'єднання органів місцевого самоврядування, опираючись на власне рішення, могли вести кореспонденцію з іншими самоврядними органами двома мовами: державною та тією мовою національних меншин, яка була дозволена на конкретній території. Відповідно до ст. 7, мовні обмеження, прописані у ст. 2–5, не поширювалися на органи управління залізницями, поштами, телеграфами та телефонами. В усному спілкуванні, наприклад, при обслуговуванні громадян при залізничних касах чи в поштових відділеннях, за потреби дозволялося використовувати рідну мову непольського населення²⁶.

Дослідник В. Марковський зауважив, що деякі положення статей Закону «Про державну мову і мову урядування державних та самоврядних адміністративних влад» суперечили ст. 95 і ст. 96

²⁴ Марковський В. Я. Правовий статус української мови в органах державної влади та органах місцевого самоврядування Другої Речі Посполитої. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2012. № 4. С. 42.

²⁵ Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. o języku państwowym i języku urzędowania rządowych i samorządowych władz administracyjnych. S. 1094.

²⁶ Ibid. S. 1094–1095.

Конституції 1921 р. Зокрема, закладені в законі відмінності між українцями Львівського, Тернопільського, Станиславівського воєводств, з одного боку, та Волинського й Поліського – з другого, порушували мовні права українців. Оскільки, відповідно до ст. 3, українське населення Волині мало окремо висловити прохання до службовців державної установи чи органу місцевого самоврядування надати відповідь на внесені подання українською мовою²⁷.

Контроль за виконанням положень закону мали здійснювати Голова Ради Міністрів і відповідні міністри (ст. 9). Задля роз'яснення основних положень закону, 24 вересня 1924 р. уряд прийняв «Виконавче розпорядження Ради Міністрів від 24 вересня 1924 р. до Закону від 31 липня 1924 р. про державну мову і мову урядування органів державної влади та органів самоврядування адміністративних влад»²⁸. У п. 1 «Виконавчого розпорядження...» наведено перелік тих державних установ (центральні органи влади, військова адміністрація, адміністрація залізниць і пошти, телеграфу, телефону), які на всій території Польської держави у внутрішньому й зовнішньому врядуванні мали приймати подання від громадян винятково державною мовою. Натомість у п. 2 перелічено ті цивільні органи влади та їхні адміністрації I й II інстанцій (воєводська адміністрація, фінансові установи, шкільні кураторії та їхні представники, земська та гірнична адміністрації, староства, шкільні інспектори, інспектори із праці тощо), органи місцевого самоврядування (сеймики й відділи воєводств, повітові відділи, міські ради й магістрати міст, ради гмін та їхні адміністрації тощо), до яких національні меншини мали право вносити подання чи усні звернення рідною мовою, однак винятково на тих теренах, про які йшлося у ст. 2 Закону «Про державну мову і мову урядування державних та самоврядних адміністративних влад»²⁹. Зауважу, що деякі публічні установи Львівського, Тернопільського, Станиславівського, Волинського та Поліського воєводств, попри те, що, відповідно до ст. 2

²⁷ Марковський В. Я. Правовий статус української мови... С. 46.

²⁸ Rozporządzenie wykonawcze Rady Ministrów z dnia 24 września 1924 r. do ustawy z dnia 31 lipca 1924 r. o języku państwowym i języku urzędowania rządowych i samorządowych władz administracyjnych. *Dz. U.* 1924. Nr 85. Poz. 820. S. 1301–1302.

²⁹ Руда О. Правовий статус української мови в органах місцевого самоврядування міжвоєнної Галичини. *Новітня доба*. 2022. Вип. 10. С. 76; Rozporządzenie wykonawcze Rady Ministrów z dnia 24 września 1924 r. ... S. 1301.

закону, були зобов'язані приймати від українців письмові й усні звернення рідною мовою, відмовляли їм у цьому праві, покликаючись на те, що їх немає у переліку установ, згаданих у п. 2 «Виконавчого розпорядження...». Це було порушенням мовних прав українців і суперечило основній меті закону³⁰. Водночас у п. 2 також зазначалося, що вся кореспонденція та подання, надіслані адміністративними органами й органами місцевого самоврядування до державних установ, перелічених у п. 1, мали подаватися винятково державною мовою, не залежно від території їхнього розташування³¹.

Відповідно до п. 3, подавач, який вносив заяву недержавною мовою чи діалектом, мав отримати відповідь тією ж мовою або по можливості тим же діалектом. У цьому ж пункті зазначалося, що міська влада Львова мала право самостійно вирішувати, якою мовою відповідати на заяви, проводити засідання чи вести протоколи органів міської влади. У п. 5 йшлося про те, що адміністративні й самоврядні органи на підставі відповідного розпорядження органів місцевого самоврядування могли надсилати кореспонденцію до інших органів влади тою мовою, використання якої на цій території було передбачене ст. 2 закону, однак не могли вимагати відповіді тією ж мовою. На території Львівського, Тернопільського, Станиславівського, Волинського та Поліського воєводств працівники залізниці, поштових відділень, телеграфу, телефону при усному спілкуванні з українцями, зокрема працівники квиткових кас, поштових відділень, за потреби мали використовувати українську мову (п. 7)³².

Попри те, що у статтях Закону «Про державну мову і мову урядування державних та самоврядних адміністративних влад», детально роз'яснених у «Виконавчому розпорядженні...», українцям де-юре гарантувалися певні мовні права, однак де-факто їхнього виконання місцеві урядовці не дотримувалися. Дослідниця М. Гаврецька зазначила, що вибір мови ведення кореспонденції, документації самоуправних органів у воєводствах, повітах чи у громадах з українським населенням місцевими органами влади робився переважно не на користь української мови. З одного боку, це було

³⁰ Марковський В. Я. Правовий статус української мови... С. 45.

³¹ Rozporządzenie wykonawcze Rady Ministrów z dnia 24 września 1924 r. ... S. 1301.

³² Руда О. Правовий статус української мови в органах місцевого самоврядування... С. 76; Rozporządzenie wykonawcze Rady Ministrów z dnia 24 września 1924 r. ... S. 1302.

пов'язано з тим, що в законі був чітко закріплений правовий статус польської мови як державної, а з другого – значна перевага поляків в органах самоврядування позбавляла українців можливості впливати на вибір мови³³.

Правовий статус української мови у шкільництві міжвоєнної Галичини регулював Закон «Про організацію шкільництва»³⁴ від 31 липня 1924 р., доповнений 7 січня 1925 р. відповідним розпорядженням міністра освіти³⁵. Головна мета шкільного закону полягала в піднесенні статусу державної мови, популяризації польської культури та формуванні в учнів польської національної свідомості, а також обмеженні дітям національних меншин здобуття освіти рідною мовою³⁶. Відповідно до ст. 1 закону, приватні навчальні заклади для дітей української (у законі русинської (руської)), білоруської та литовської національностей із викладанням рідною мовою, а також для дітей інших непольських національностей, могли створюватися на тих же умовах, що і приватні школи з польською мовою викладання. Щодо організації державної початкової освіти, то в законі були прописані правила, що поширювалися винятково на терени, окреслені у ст. 1: Львівське, Тернопільське, Станіславівське, Поліське, Волинське, Новоградське, Віленське, Білостоцьке (Гродненський і Волковиський повіти) воєводства. Відповідно до принципу примирення та об'єднання, а також задля гармонійного співіснування населення національно мішаних теренів, а не їхнього роз'єднання, основним типом початкової державної школи на окреслених у ст. 1 закону територіях мала бути спільна утравкістична школа, покликана виховувати дітей польської та непольської національностей відданими громадянами Польської держави, у взаємній

³³ Гаврецька М. Й. Правовий режим української мови у Східній Галичині... С. 130.

³⁴ Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa. S. 1212–1214.

³⁵ Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 7 stycznia 1925 r. wydane w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych i Ministrem Rolnictwa i Dóbr Państwowych w sprawie wykonania ustawy z dnia 31 lipca 1924 r. zawierającej niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa. Dz. U. 1925, Nr 3, Poz. 33. S. 26–30.

³⁶ Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.: навч. посібн. 2-ге вид. Київ: Генеза, 2000. С. 190; Чепіль М. Формування національної свідомості учнівської молоді Галичини (1848–1939 pp.). Дрогобич: Коло, 2005. С. 268.

пошані до національних особливостей (ст. 2). З огляду на це, окремі школи з державною та українською мовами викладання, які діяли в одному шкільному окрузі, якщо можливо, мали бути об'єднані в одну двомовну. У державних школах, розташованих у гмінах із 25 % українського, білоруського чи литовського населення, дозволялося навчання дітей перелічених національностей рідною мовою за умови, що батьки не менше 40 учнів відповідної національності, які належали до одного шкільного округу, подали про це офіційно підтверджені декларації. Однак, якщо в цьому шкільному окрузі не було 40 дітей шкільного віку, батьки яких висловилися б за їхнє навчання рідною мовою (тобто русинською (руською), білоруською чи литовською), то мовою викладання у школі ставала державна. Натомість, якщо у шкільному окрузі, поряд із батьками, які висловилися за навчання дітей рідною мовою, було не менше 20 дітей, батьки яких наполягали на навчанні їхніх дітей державною мовою, то школа ставала двомовною, при цьому половина годин відводилася на навчання мовами меншин, зокрема українською (ст. 3). Як зазначив польський дослідник Кароль Санойця, цю різницю у кількості декларацій за польську й українську мови навчання (20:40) автори закону внесли задля полегшення запровадження у шкільництві державної мови, тобто від початку польська влада мала на меті перетворити українські навчальні заклади на двомовні³⁷.

В одно-, дво- та трикласних державних і приватних початкових школах із непольською мовою викладання було передбачено обов'язкове вивчення державної мови. Натомість у чотири-, п'яти-, шести- та семикласних державних і приватних початкових навчальних закладах із непольською мовою викладання, крім предмета «польська мова», учні мали ще вивчати державною мовою польську історію та науку про тогочасну Польщу, до того ж на такому рівні, який би дав їм змогу продовжувати навчання в польсько- або двомовних середніх навчальних закладах (ст. 4)³⁸.

На теренах Львівського, Тернопільського, Станиславівського, Поліського, Волинського, Новоградського та Віленського воєводств, де спільно проживали представники різних національностей, зокрема

³⁷ Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym południowo-wschodnich województw Drugiej Rzeczypospolitej. Kraków: Historia Iagellonica, 2013. S. 135–137.

³⁸ Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa. S. 1213.

українці й поляки, білоруси й поляки, учительські семінарії мали бути винятково двомовні (польсько-українські або польсько-білоруські, відповідно) (ст. 5)³⁹. Щодо державних середніх навчальних закладів, то на окреслених теренах могли діяти польськомовні або утраквістичні школи (низку предметів мали викладати польською). Однак українська чи білоруська утраквістична державна середня школа могла бути створена лише на підставі офіційно завірених звернень батьків 150 учнів, які відвідують польськомовні навчальні заклади відповідного типу в одному повіті або місті. Натомість уже наявні в одному повіті або місті державні польсько- й україномовні середні школи за можливості мали бути об'єднані в один двомовний навчальний заклад (ст. 6). Як у приватних, так і в державних середніх навчальних закладах із непольською мовою викладання обов'язково запроваджувалося вивчення низки предметів державною мовою: польської мови та літератури, історії, географії, науки про тогочасну Польщу (ст. 7)⁴⁰. У державних професійних школах навчання могло бути двомовним лише за умови звернення з відповідним проханням батьків дітей непольської національності, які становили 40 % усіх учнів однієї школи. В іншому випадку в навчальних закладах цього типу запроваджувалася польська мова викладання (ст. 8)⁴¹.

Роз'яснення та доповнення до Закону «Про організацію шкільництва» внесло розпорядження міністра освіти від 7 січня 1925 р.⁴². Зокрема, у п. 8, який стосувався ст. 3 і 4 закону, йшлося про те, що батьки чи опікуни дитини, які прагнули, щоб та навчалася рідною мовою, могли подати шкільному інспекторові відповідного повіту декларацію встановленого зразка, завірену судами, нотаріатами, староствами чи гмінною владою. Саме на шкільного інспектора покладалася обов'язок з'ясовувати відповідність передбачених законом умов, за яких декларація набувала чинності. Наприклад, саме інспектор мав з'ясувати, чи справді у гміні, у якій розташована школа, проживає, відповідно до результатів останнього перепису

³⁹ Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie (Archiwum PAN). Zesp. III–180. Sygn. 76. K. 66; О. Польонізація українських середніх шкіл. *Діло*. 1925. 26 серпня.

⁴⁰ Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa. S. 1213.

⁴¹ Руда О. Національно-освітня політика урядів Польщі... С. 150.

⁴² Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 7 stycznia 1925 r. ... S. 26–30.

населення, 25 % представників тієї національності, мовою якої прохач хоче навчати свою дитину; чи прохач із дитиною справді мешкають у цьому шкільному окрузі; чи на 1 вересня відповідного року дитина прохача досягне шкільного віку; чи опікун дитини уповноважений до внесення подібних декларацій⁴³. У п. 9 зазначалося, що мова навчання у школі могла бути змінена лише на початку навчального року. Натомість декларації приймалися впродовж усього навчального року, однак у поточний навчальний рік розглядалися лише ті з них, які були подані не пізніше 31 грудня. Відповідно до п. 10, шкільний інспектор до 1 лютого поточного навчального року мав повідомити населення цього шкільного округу про внесення декларацій за непольську мову навчання (щонайменше 40 батьками учнів). Це робилося для того, щоб інша частина батьків мала змогу подати декларації за державну мову викладання. Водночас у поточному навчальному році розглядалися лише декларації за державну мову, подані до 30 квітня. У п. 12 зазначено, що до 31 травня шкільний інспектор мав подати кураторові обґрунтований висновок та інші документи, що стосувалися запровадження мови навчання у школі. Натомість куратор мав місяць на прийняття остаточного рішення, після чого зацікавлені особи впродовж 14 днів могли оскаржити прийняте куратором рішення міністру освіти. Відповідно до п. 13, якщо щонайменше 20 батьків учнів школи з непольською мовою навчання подали декларації за державну мову викладання, то вона ставала двомовною, однак за умови, що в ній навчалося не менше 40 інших учнів, натомість якщо їх було менше, то запроваджувалася польська мова викладання⁴⁴.

У п. 19, який стосувався ст. 5 закону, зазначено, що приватні учительські семінарії з непольською мовою викладання могли створюватися на тих самих умовах, що й польськомовні навчальні заклади відповідного типу. Однак у непольських семінаріях обов'язковим стало вивчення низки предметів державною мовою: польської мови та літератури, історії, географії та науки про тогочасну Польщу. Відповідно до п. 20, при вступі абітурієнтів до двомовної учительської семінарії (польсько-української чи польсько-білоруської) вступники мали володіти недержавною мовою: руською чи білоруською

⁴³ Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 7 stycznia 1925 r. ... S. 26–27.

⁴⁴ Ibid. S. 27.

відповідно. У п. 21 (стосувався ст. 6) зазначено, що на окреслених у ст. 1 теренах, після набуття законом чинності, могли існувати лише польсько- або двомовні (польсько-українські чи польсько-білоруські) середні навчальні заклади⁴⁵. Відповідно до п. 22, батьки або опікуни дітей, які хотіли, щоб ті навчалися у двомовній середній школі, мали у присутності директора польськомовної середньої школи, у якій на той момент навчалася їхня дитина, підписати декларацію встановленого зразка, на якій директор мав поставити відмітку «в моїй присутності». Перевіливши, чи батьки, які подали декларації, справді належать до тієї національності, мовою якої хочуть, щоб навчалася їхня дитина, директор мав надіслати документи кураторові відповідного шкільного округу. Саме той мав перевіряти правдивість поданих декларацій і приймати рішення щодо відкриття двомовної середньої школи. Натомість рішення щодо об'єднання уже наявних польсько- й україномовних середніх шкіл, міг приймати лише міністр освіти. Рішення про зміну мови у професійних польськомовних державних навчальних закладах, на підставі поданих батьками учнів відповідних декларацій, також приймав міністр освіти, про що зазначалося у п. 25 (стосувався ст. 8 закону)⁴⁶.

«Закон про організацію шкільництва» 1924 р. і відповідне розпорядження міністра освіти від 7 січня 1925 р. викликали значний спротив серед українського населення Галичини, яке сприйняло нововведення у шкільництві як наступ на свої мовні й освітні права, спробу асиміляції українців, ліквідації непольських освітніх закладів чи перетворення їх на двомовні⁴⁷. Українці вимагали відкриття національних навчальних закладів різних типів, у яких українська молодь мала би змогу вивчати історію України, відзначати урочистості, пов'язані з минулим власного народу, формувати національну свідомість. Зауважу, що тогочасні українські педагоги, зокрема Софія Русова, наголошували на необхідності навчання дітей рідною мовою, вважаючи, що лише рідна школа може виховати громадянську свідомість, почуття людської гідності⁴⁸. Педагог Богдан Заклинський писав:

⁴⁵ Ibid. S. 28.

⁴⁶ Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 7 stycznia 1925 r. ... S. 28.

⁴⁷ Руда О. Національно-освітня політика урядів Польщі... С. 250.

⁴⁸ Русова С. Вибрані педагогічні твори. Київ: Освіта, 1996. С. 295; Білецький Л. Софія Русова. *Учительське слово*. 1922. Ч. 2–3–4. Лютий–березень–квітень. С. 5–6.

«Рідна мова – це головний знак національного життя, дорогоцінний народний скарб. Вона зберігає та передає з покоління в покоління розвиток думок, витворює єдність народної душі»⁴⁹. Він наголошував, що «рідна мова є у школі головною виховуючою допомогою, а зараз центральним (концентраційним) предметом». Саме національна школа та свідомі педагоги, на його думку, мали формувати в учнів любов до рідного краю, виховувати нову свідому інтелігенцію⁵⁰.

Найбільше критики в українського населення Галичини спричиняло запровадження утравкізації шкільництва, що було сприйнято як втрата попередніх здобутків в освітній сфері (зокрема з австрійських часів), а також як спроба позбавити дітей-українців можливості навчатися в національній школі. Адже відповідно до шкільного закону 1924 р. чітко встановлювалася кількість годин, відведених на вивчення польської мови та мов національних меншин, зокрема української. Так, у Галичині на державну й українську мови як окремі предмети було відведено у визначених класах і типах шкіл однакову кількість годин. В утравкістичних навчальних закладах половину предметів мали викладати кожною з цих мов. Зокрема, в семи- та шестикласних двомовних навчальних закладах на вивчення польської та рідної мови відводили 10 год на першому відділі, 6 – на другому, 5 – на третьому та четвертому, 3 – з п'ятого по сьомий відділи. У п'яти- та чотирикласних утравкістичних школах у випускних класах, п'ятому чи четвертому відповідно, на вивчення цих мов відводили по 4 год. У трикласних двомовних навчальних закладах на вивчення державної та української мов відводили на першому відділі (з неподільним навчанням) 14 год, а на другому – 8 год, натомість на першому та другому відділах (із подільним навчанням) – по 7 год, на третьому та четвертому – по 5 год, а з п'ятого по сьомий – 4 год. У двокласній школі на першому та другому відділах – по 6, на третьому – 4, а на четвертому та п'ятому – по 5 год. В однокласній школі з подільним навчанням на першому та другому відділах відводили по 7 год, а на третьому та четвертому – по 4. В однокласній школі з неподільним навчанням на першому відділі передбачено 9 год, на другому – 8, а на третьому та четвертому – по 3⁵¹.

⁴⁹ Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. Ф. 48. Зак. 76/п 13. Арк. 6.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN). Zesp. 322. Mikrof. B. 18455. Sygn. 2252. K. 11.

Значні побоювання в українців викликала також висока ймовірність зловживань місцевої влади під час внесення декларацій за непольську мову навчання, оскільки декларації мали затверджувати державні органи, зокрема суди, нотаріати, староства, гмінна влада, а перевірка їхньої правдивості покладалася на шкільних інспекторів. Як зазначав польський дослідник Єжи Дорошевський, українці слушно побоювалися зловживань, оскільки нерідко нашкоджувалися на бюрократичні перешкоди, штучно створені місцевою польською владою. Траплялися випадки, коли вийти не хотіли затверджувати автентичність підписів, місцева влада переслідувала осіб, які складали декларації за непольську мову навчання, штрафувала чи ув'язнювала їх за надуманими причинами, змушувала українських учителів під загрозою звільнення збирати декларації за державну мову навчання тощо⁵². Інколи шкільні інспектори, в обов'язки яких входило детальне вивчення поданих декларацій і протокольне підтвердження автентичності поданих декларацій за непольську мову навчання (що потребувало особистої присутності прохача в інспектораті, який нерідко розташовувався за десятки кілометрів), відмовляли у прийнятті цих декларацій⁵³. Траплялися випадки, коли польські вчителі роздавали українцям надруковані українською мовою декларації за польську мову навчання, наказували учням-українцям їх підписувати замість батьків, із допомогою поліції змушували батьків чи опікунів підписувати декларації за державну мову навчання тощо⁵⁴.

⁵² Державний архів Тернопільської області. Ф. 231. Оп. 1. Спр. 621. Арк. 35–36; Archiwum Zakładowe Biblioteki Narodowej w Warszawie. Archiwum Towarzystwa Naukowego im. Tarasa Szewczeni. (AZBN w Warszawie. ATNSz.). Mikrof. 68730. K. 311–312; Наша школа в ярмі. *Громадський голос*. 1927. 4 червня. С. 5; Українська школа в ярмі. Промова голови Української Парламентської Репрезентації п. сенатора Черкавського, виголошена дня 22 червня у польському сенаті при обговорюванні бюджету міністерства освіти. *Діло*. 1925. 1 липня; Шкільний плебісцит. Протести проти надужит. *Нова зоря*. 1927. 25 грудня. С. 1–2.

⁵³ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 76. K. 69; AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68732. K. 153–157; Doroszewski J. Podstawy ideologiczne szkolnictwa i ich konsekwencje dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. *Katolicka a liberalna myśl wychowawcza w Polsce w latach 1918–1939 / pod red. E. Walewandra*. Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2000. S. 463–464.

⁵⁴ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68731. K. 339–340; Ibid. Mikrof. 68735. K. 567–569; Як фабрикують декларації за польськими школами? *Діло*. 1933. 26 січня.

Натомість шкільні інспектори чи представники місцевої влади не чинили жодних бюрократичних перешкод тим батькам, які подавали декларації за польську мову навчання. Також при поданні цих декларацій не вимагалось підтвердження правдивості особистого підпису прохача – це робив інспектор, навіть не викликаючи зацікавлених осіб до інспекторату⁵⁵. На відміну від прохань відкрити школу з українською мовою навчання, за польську достатньо було подати декларації 20 батькам будь-якої національності, що неабияк обурювало українців⁵⁶. Це положення особливе значення мало в тих місцевостях, де переважало українське населення, оскільки за державну мову навчання могли висловитися представники будь-якої національності, зокрема й українці, які через припис про таємницю декларацій могли не боятися суспільного осуду.

Певне обурення в українців також спричиняло територіальне обмеження поширення чинності закону, зафіксоване у ст. 1. Українські громадсько-політичні діячі критикували те, що чинність закону не поширювалася на Краківське та Люблінське воєводства, Холмщину і Лемківщину, оскільки побоювалися денаціоналізації місцевих українців, щодо яких влада провадила політику регіоналізації⁵⁷. На думку польського дослідника К. Санойці, таке територіальне обмеження було однією з найбільших вад цього закону, оскільки з-під його юрисдикції було виведено Холмщину та Підляшся, де проживало понад 200 тис. українців, а також Люблінське воєводство з 200–250 тис.⁵⁸.

Несправедливим українське населення також вважало поширення права вибору мови навчання у початкових, середніх і професійних школах лише на ті гміни, у яких українці становили понад 25 % від загальної кількості населення, за результатами перепису 1921 р., натомість позбавлення відповідного права тих із них, які становили менше 25 % у конкретних гмінах. Оскільки українці частково бойкотували перепис населення 1921 р., то, як наслідок, у тих гмінах, де вони реально становили 25 % від загальної кількості населення, на жаль, це не було задокументовано⁵⁹.

⁵⁵ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 76. K. 69; Doroszewski J. Podstawy ideologiczne szkolnictwa i ich konsekwencje... S. 463–464.

⁵⁶ AAN. Zesp. 1185. Sygn. 15. K. 38; Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 76. K. 69.

⁵⁷ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85778. K. 531–533.

⁵⁸ Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 33.

⁵⁹ Руда О. Національно-освітня політика урядів Польщі... С. 250.

Результати шкільних плебісцитів щодо мови навчання у школах, які запроваджувалися відповідно до шкільного закону 1924 р., наперед визначали шкільні та політичні органи, тому вони призвели до масової реорганізації українських шкіл на польські або двомовні. У 20–30-ті роки ХХ ст. тривала розбудова мережі польськомовних навчальних закладів, а також утравістичних за рахунок освітніх закладів з українською мовою викладання. Як наслідок, якщо в 1921/1922 н. р. 51,7 % усіх шкіл Галичини були українськими, то у 1929/1930 н. р. їх залишилося лише 15,1 %, а в 1937/1938 н. р. – 6,9 %⁶⁰.

Отже, правовий статус української мови в органах місцевого самоврядування та шкільництві міжвоєнної Галичини визначали польські конституційні та законодавчі акти, розпорядження відповідних міністерств тощо. Основні закони, які регулювали право використання української мови в органах місцевого самоврядування та освітній сфері, були ухвалені польським сеймом 31 липня 1924 р. Статус польської мови як державної та офіційної в державних і самоврядних установах Галичини закріпив Закон «Про державну мову і мову урядування державних та самоврядних адміністративних влад». Відповідно до нього, гарантувалося право часткового використання української мови в органах місцевого самоврядування різних рівнів. Однак польські чиновники зазвичай на власний розсуд вирішували питання щодо застосування державної чи мови меншин на звернення українців. У більшості випадків перевага надавалася польській.

Правовий статус української мови у шкільництві Галичини регулювали Закон «Про організацію шкільництва» та відповідне розпорядження міністра освіти, покликані піднести статус державної мови, популяризувати польську історію та культуру, формувати в учнів польську національну свідомість. Загалом, шкільний закон 1924 р. слугував підставою для розбудови мережі польськомовного шкільництва, збільшення кількості утравістичних шкіл за рахунок зменшення кількості освітніх закладів з українською мовою навчання.

Значне занепокоєння в українців спричиняло внесення в польське мовне законодавство регіонального підходу до визначення статусу мов національних меншин, що закріплювало відмінності між

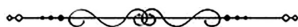
⁶⁰ Łysiak P. Szkolnictwo powszechne narodowości niepolskich w Polsce. *Natio*. 1927. Nr 3–4. Marzec–Kwiecień. S. 20, 22, 28; Syrnyk M. Ukraińcy w Polsce 1918–1939: oświata i szkolnictwo. Wrocław: Krynica Design Studio, 1996. S. 55.

українцями різних воєводств міжвоєнної Польської держави. Вимоги української громадськості створити належні умови для функціонування української мови у шкільництві та органах місцевого самоврядування Галичини виявилися неприйнятними для польської влади, яка зосередилася на побудові мононаціональної Польщі.

Оксана Руда

Частина III

**ОСОБЛИВОСТІ
МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ
ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ
ВІЙНИ**

РОЗДІЛ 1

**СТАНОВЛЕННЯ ТА ФУНКЦІЮВАННЯ
ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ
В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР (1939–1941)**

Після окупації ЗУЗ у вересні 1939 р. радянська влада розпочала їх активну радянізацію з метою якнайшвидшої інтеграції до складу УРСР. Відтворення радянської політичної моделі в регіоні почалося з руйнування старих польських державних інституцій та формування радянських органів влади. Головними елементами цієї системи стали партійні структури та карні органи, а радянська гілка, залучаючи широкий актив до рад, призначалася для створення ілюзії народовладдя. Усі питання, пов'язані з життєдіяльністю регіону, спочатку розглядали на бюро обкомів КП(б)У і лише після цього з відповідними резолюціями виносили на розгляд рад, які легітимізували волю партії. Збоїв у цій системі бути не могло, адже роботою сесій місцевих рад курували відповідальні партпрацівники, які визначали дату й тематику засідань, редагували тексти промовців. Дискусії під час сесійних засідань не були демократичними. Принаймні жодних незапланованих виступів стенограми сесійних засідань не фіксують. Було також встановлено жорсткий контроль за діяльністю виконкомів рад, до яких призначали лише «перевірених» людей. Типовою для новостворених місцевих органів влади була ситуація, коли керівники виконавчих комітетів (обласного, міського та районного рівнів Рад депутатів трудящих) входили до складу відповідних парткомітетів, а заступники голів парткомів обіймали чільні посади у виконавчих органах влади. Тобто мало місце «своєрідне взаємопроникнення партійних і радянських структур»¹, притаманне радянській управлінській системі загалом. Як

¹ Луцький О. Львів під радянською окупацією 1939–1941 рр. *Український вивільний рух*: наук. зб. Львів, 2006. Вип. 7. С. 100.

наслідок виконками рад діяли в симбіозі з партійними та вищими управлінськими структурами влади й становили єдину бюрократичну гілку, що витворювало численні неправові колізії в системі управління та суттєво перешкоджало реалізації повноважень рад як органів місцевого самоврядування.

Від жовтня 1939 р. до січня 1940 р. у західноукраїнських областях владу на місцях здійснювали обласні тимчасові управління, створені військовою радою Українського фронту на базі чотирьох колишніх воєводств (Львівського, Станіславського, Тернопільського й Луцького) у жовтні 1939 р. Вони покликали до життя міські й повітові тимчасові управління, а також сількоми. До складу найвищої управлінської гілки ввійшли передовсім члени командування РСЧА та партійні працівники зі східних областей УРСР, спеціально відряджені ЦК КП(б)У для впровадження політики режиму. Так, обласне тимчасове управління у Львові очолив Микола Мацько, член організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У, Луцьку – Василь Бегма, колишній секретар Київського обкому КП(б)У по кадрах, Станіславі – член ЦК КП(б)У Михайло Груленко, Тернополі – Леонід Грищук, перший секретар Київського сільського райкому КП(б)У. Деякі відповідальні посади влада змушена була делегувати місцевим активістам, керуючись головно класовим принципом, коли на перше місце ставилися не ерудиція і компетентність кандидата, а його пролетарське походження та відповідна громадська активність. Тому відділ палива і транспорту Львівського тимчасового управління очолив малоосвічений колишній візник місцевої пивоварні, а продовольчий – слюсар залізничних майстерень. Суттєво впливати на вирішення будь-яких принципових питань, що стосувалися життєдіяльності міста, вони, звичайно, не могли і цілком це усвідомлювали. Проте багато з них використали шанс, який їм випав за нових обставин та з волі партійного начальства. Так, начальник відділу палива і транспорту тимчасового управління м. Львів О. Кармазин, який згодом був призначений заступником голови міськвиконкому, визнавав: «Пам'ятаю перші дні ... Законів я не знав. Досвіду керівної роботи в мене не було. Як вирішувати питання, спочатку підказувало робітниче чуття»². Нижчий щабель нової адміністрації формували на сільських сходах під головуванням представників повітових управлінь або політруків ЧА. Обрані

² Цит. за: Луцький О. Львів під радянською окупацією 1939–1941 рр. С. 94.

в такий спосіб сількоми найчастіше складалися з бідняків, які не користувалися авторитетом серед односельців³.

Початок запровадженню радянської системи управління тоталітарного зразка в західних областях поклала Декларація «Про встановлення державної влади», яку ухвалили делегати Народних Зборів Західної України 27 жовтня 1939 р. Її затвердження спочатку на рівні ВР СРСР і лише після цього – на республіканському недвозначно вказує на привнесеність ззовні зазначених перетворень. Із метою уніфікації територіально-адміністративного поділу регіону та його наповнення новими управлінськими структурами ухвалено Указ «Про утворення Волинської, Дрогобицької, Львівської, Ровенської, Станіславської і Тернопільської областей у складі Української РСР», який Президія ВР УРСР затвердила 17 січня 1940 р. Тоді ж обласні й повітові тимчасові управління, а також волосні та сільські комітети Указом Президії ВР УРСР були реорганізовані в обласні, міські, районні, сільські та селищні виконавчі комітети рад, хоча ради, які вони мали обслуговувати, обрані не були, адже вибори до місцевих органів влади в західних областях відбулися лише у грудні 1940 р.

Запровадження нового адміністративно-територіального поділу призвело до стрімкого збільшення кількості адміністративного персоналу, адже на місці чотирьох польських воєводств створено шість областей, які поділено на райони, кількість яких значно перевищувала кількість колишніх повітів. Наприклад, на території колишніх 14 повітів Львівського воєводства утворено 37 сільських районів та ще 4 міські районні адміністрації у Львові⁴. На Волині замість 6 колишніх повітів – 30 районів⁵, у Тернопільській обл. – 38 районів⁶ і т. д. З урахуванням нового адміністративно-територіального поділу до січня 1940 р. у західних областях УРСР у наказному порядку створено 6 облвиконкомів, 202 райвиконкоми,

³ Кучерепа М., Вісин В. Радянський режим на Волині (1939–1941 рр.). *1939 рік в історичній долі України і українців: матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Львів, 23–24 вересня 1999 р.)*. / ред. К. К. Кондратюк. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. С. 161.

⁴ Вісті. 1940. 8 січня.

⁵ Кучерепа М., Вісин В. Радянський режим на Волині (1939–1941 рр.). С. 161.

⁶ Кравчук Л. В. Суспільно-політичні та соціально-економічні трансформації на Тернопільщині (вересень 1939 – червень 1941 рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний університет ім. Івана Франка. Львів, 2020. С. 12.

14 міських, 89 селищних і 4 944 сільських виконавчих комітетів рад⁷, які функціювали до грудня 1940 р.

Виконкоми формувалися в ручному режимі у складі голови, заступника голови, секретаря та 7–8 членів. Їх також очолили партійці зі східноукраїнських областей, а місцеві опинилися на другорядних посадах. Так, серед 10 членів Львівського облвиконкому був лише 1 місцевий – лікар М. Панчишин, якому довірили посаду голови обласного відділу охорони здоров'я⁸. Серед районних голів виконкомів в області не було жодного місцевого, а крісла заступників голів обійняли лише 9 осіб із місцевого населення і 67 опинилися на посадах завідувачів відділів. У Ровенській обл. вихідцям із місцевого населення було відведено лише 22 посади заступників голів райвиконкомів та 93 посади завідувачів відділів, а серед членів облвиконкому не було жодного місцевого⁹. Подібною виявилася ситуація на Волині, де обласний і районний апарат влади складався майже винятково з приїжджих емісарів, а заступниками голів райвиконкомів (на квітень 1940 р.) стали лише троє місцевих мешканців¹⁰. Кількість місцевих переважала в сільрадах, проте коло повноважень голів сільрад було настільки обмеженим, що їх лише номінально можна вважати представниками органів державної влади.

Остаточну трансформацію управлінських структур у регіоні завершено після виборів до місцевих органів влади, які відбулися 15 грудня 1940 р. Тоді було обрано 6 обласних, 199 районних, 78 міських, 4 районні в м. Львів, як найбільшому адміністративному центрі регіону, та 5 022 сільських і селищних Рад депутатів трудящих¹¹. Лише відтоді можна говорити про легітимність радянської гілки влади в західноукраїнських областях, хоча, зважаючи на спосіб обрання та повну підконтрольність виборів парткомітетам, вона залишається сумнівною.

⁷ Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною / гол. редкол. Ю. Ю. Сливка та ін. Київ: Наукова думка, 1989. С. 317.

⁸ Вільна Україна. 1939. 20 грудня.

⁹ Кульчицький С., Кондратюк С. Встановлення радянських органів влади в Західній Україні у 1939–1941. Вісник Львівського університету. Серія юридична. Львів, 2001. Вип. 36. С. 137–141.

¹⁰ Там само.

¹¹ Терлецький В. М. Ради депутатів трудящих Української РСР в період завершення будівництва соціалізму (1938–1958 рр.). Київ: Наукова думка, 1968. С. 92.

До «легітимно обраної» гілки влади знову потрапили переважно прибулі з інших регіонів УРСР, адже кожний чиновник у своїй діяльності волів опиратися на «перевічених» людей, а не мати справу з аборигенами, які доволі часто трактували проблеми з погляду звичного їм світогляду та не хотіли поступатися власними принципами. Тому масово залучати місцеві кадри до роботи в управлінських структурах влада не спішила, пояснюючи це дрібно буржуазною свідомістю місцевого елемента. Однак причин нехтування місцевим потенціалом радянською владою було значно більше. Усвідомлюючи, що програють місцевій інтелігенції за рівнем освіти і культури, радянські емісари почувалися некомфортно в їхньому товаристві, а тому воліли спілкуватися зі собі подібними. Цю проблему підняв на обласній партійній конференції 27 квітня 1940 р. політрук однієї з військових частин у Дрогобичі М. К. Попов, який наголосив, що приїжджі управлінці створюють штучний бар'єр між собою і місцевими, замість того, щоб активно на них впливати¹². Однак, про який вплив могло йтися, коли якість новоприбулих фахівців часто не відповідала навіть середньому рівню місцевих кадрів? Адже, незважаючи на вказівку Микити Хрущова ретельно добирати людей для роботи в західноукраїнських областях УРСР, сюди потрапили не «кристалічно-чесні і непохитні більшовики», а «більші й менші пройдисвіти (від яких постаралися позбавитися на Батьківщині)»¹³. Не маючи навичок управління, не знаючи місцевих умов, погано володіючи українською мовою, приїжджі урядовці не завжди справлялися зі ситуацією, що не раз ставило їх у двозначне становище, змушувало порушувати т. зв. «соціалістичну законність» і вдаватися до необґрунтованого застосування сили. Ситуацію з кадрами в західних областях влучно схарактеризував митрополит Андрей Шептицький у листі до Папської резиденції в Римі від 26 грудня 1939 р.: «Наїхала до нас з Києва й Москви ціла гурма урядовців, канцеляристів та уповноважених, які самі не знають, що мають робити, й мішаються до всього. Кожен урядовець секвеструє, що тільки може, і всім і всюди грозить карою смерті.

¹² Стенограма першої обласної партійної конференції 23–25 квітня 1940 р. *Державний архів Тернопільської області (Держархів Тернопільської обл.)*. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 61–62.

¹³ Постанова бюро Ровенського обкому КП(б)У від 21 травня 1940 р. *Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.)*. Ф. 400. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 66.

Виглядає, що більшовицькі урядники мають владу вбивати людей без того, щоб їх кликано до відповідальності»¹⁴.

Незадовільні фахові та моральні якості прибулих чиновників створювали плінність кадрів у регіоні, адже чимало відповідальних працівників було звільнено з обійманих посад. Проте, з огляду на брак управлінських кадрів, найбільшим покаранням для них було переведення на іншу роботу. Так, секретаря Дрогобицького облвиконкому Чижова за те, що «не справився з роботою, не організував роботу серед апарату, припустився грубих помилок, чим дискредитував себе серед працівників», рішенням обкому від 27 березня 1940 р. було звільнено з посади і запропоновано... «використати на іншій роботі»¹⁵. У квітні 1940 р. на Тернопільщині через зловживання службовим становищем були звільнені з посад голови Заліщицького й Бережанського райвиконкомів¹⁶. Наскільки гостро стояла кадрова проблема в західноукраїнських областях, свідчить той факт, що найбільше питань, які розглядали на засіданнях обл- і райвиконкомів, стосувалися саме кадрових призначень. Так, серед 151 питання, розглянутого на бюро Дрогобицького обкому КП(б)У впродовж 1940 р., третину (50) присвячено кадровим проблемам¹⁷.

Згідно із законодавчими нормами, діяльність місцевих рад в УРСР спрямовувалася на керівництво культурно-політичним і господарським життям на своїй території (Конституція УРСР, ст. 74). Тож новостворені місцеві ради взялися до вирішення проблем життєдіяльності міст і сіл, налагодження роботи закладів торгівлі, охорони здоров'я, освіти, комунальних служб, допомоги біженцям та переселенцям тощо. У регіоні розгорнулася робота з відновлення будівель, знищених під час бойових дій, ремонту шляхів, мостів та іншої інфраструктури. Багато уваги приділяли відбудові й розвитку залізничного транспорту, нафтогазової та лісової промисловості, що сприяло ліквідації безробіття й навіть створило дефіцит кваліфікованих кадрів. Значні державні асигнування, виділені

¹⁴ Реабілітовані історією. Львівська область. Кн. 2: м. Борислав, Бродівський район / гол. ред. Ю. Підлісний, упоряд. В. Савчак. Львів; Київ: Астролябія, 2014. С. 11.

¹⁵ Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.). Ф. 5001. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 39.

¹⁶ Стенограма першої обласної партійної конференції 23–25 квітня 1940 р. Арк. 62–63.

¹⁷ Стенограма I-ї Дрогобицької обласної конференції КП(б)У. 27–28.04.1940 р. Держархів Львівської обл. Ф. 5001. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 56.

на відновлення діяльності заводів і фабрик, дали змогу вже на початку 1940 р. досягти рівня індустріального розвитку регіону початку 1939 р., а незабаром і перевершити його¹⁸. Величезні кошти виділяли також на розширення мережі шкіл, культурно-освітніх закладів, подолання неписьменності. Зокрема, у Львові 1940 р. на розвиток народної освіти було асигновано коштів у 9 разів більше, ніж за часів Польщі¹⁹.

Загалом, соціально-економічна політика радянської влади в багатьох випадках збігалася з потребами розвитку регіону, тому її початково населення сприймало прихильно²⁰. Однак методи, якими здійснювали соціалістичні перетворення, та подвійні стандарти нової влади (диктат центру, репресії, відсутність свободи слова, економічна експлуатація населення, всесилля партійних і силових структур тощо) підважували радянський спосіб життя в очах місцевого населення та породжували негативне ставлення до радянської влади загалом.

Уже перші постанови й розпорядження нової влади викликали неоднозначну реакцію населення. Відповідно до рішення Народних Зборів, місцева влада приступила до націоналізації великої промисловості, банків, поміщицької і монастирської землі, безсоромно прибираючи до рук багатства краю та грабуючи людей. Найбільше постраждали поляки, яким майже винятково належали велика промисловість і земля. На квітень 1940 р. було експропрійовано понад 2 200 великих та середніх промислових підприємств, 414 банків, 1 500 дрібних кредитних установ²¹, які перейшли у власність держави. Процес націоналізації чиновники здійснювали надзвичайно нерозбірливо через відсутність чітких вказівок, критеріїв і підходів до їхньої роботи. До того ж члени націоналізаторських комісій, створених при обл- та райвиконкомах, використовуючи безкарність і кругову поруку, що процвітала в управлінських структурах, часто перевищували свої повноваження, нехтували власними постановами й нормами закону з метою наживи. Зокрема, у Стрию, Ходорові

¹⁸ Луцький О. Львів під радянською окупацією 1939–1941 рр. С. 110.

¹⁹ Луцький О. «Радянізація» Львова: вересень 1939 – червень 1941 рр. URL: <https://map.lviv.ua/statti/luckij2.html>

²⁰ Мишак І. Соціально-економічні та культурні перетворення на західноукраїнських землях після включення їх до складу УРСР: новітня історіографія. *Історико-географічні дослідження в Україні*. Київ, 2009. Вип. 11. С. 277.

²¹ Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною. С. 310.

та Самборі на Дрогобиччині у процесі націоналізації великих промислових підприємств реквізували помешкання і приватні речі їхніх власників, через що на складах опинилися меблі, посуд та навіть жіноча білизна²². Після втручання відповідних органів речі наказано повернути власникам, проте багато майна зникло безслідно, адже його опис зумисно проводили недбало.

Разом із фабриками і заводами влада реквізувала дрібні майстерні, цехи, пекарні, кондитерські, крамниці тощо, власників яких також пограбовано. Зокрема, у Кіцманському р-ні Чернівецької обл. працівники райвиконкому проводили незаконні обшуки в помешканнях власників крамниць, вилучаючи та привласнюючи їхні особисті речі²³, а у Глибоцькому р-ні – скуповували незаконно реквізоване майно через кооперацію, а частину необлікованого без будь-яких документів передали на баланс райпарткому (меблі, килимові доріжки тощо)²⁴.

Не менше зловживали представники влади під час націоналізації житлового фонду, адже приїжджі посадовці потребували помешкань для себе та своїх родин, які не завжди вдавалося отримати законно. З ордером, а інколи і без нього, «визволителі» самовільно займали омешльовані квартири, виганяючи їхніх власників у підвальні приміщення чи просто на вулицю, не пропонуючи нічого натомість. У кращих випадках останні були змушені ділити свою квартиру зі сім'єю «радянського вельможі»²⁵. Беззаконня творилося під прикриттям офіційних рішень і постанов місцевих органів влади. Зокрема, захоплення житлових площ у м. Ровно чиновники здійснювали відповідно до постанови бюро Ровенського обкому КП(б)У від 31 серпня 1940 р., якою міськком партії та міськраду зобов'язали провести роз'яснювальну роботу серед приватних домовласників про передачу зайвої житлової площі під квартири чиновникам,

²² Стенограма I-ї Дрогобицької обласної конференції КП(б)У... Арк. 31.

²³ Справка о нарушениях Революционной законности в Черновицкой области за 1940 год. *Державний архів Чернівецької області (Держархів Чернівецької обл.)*. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 8.

²⁴ Справка о проверке поступивших заявлений на имя Обкома КП(б)У от т.т. Гаражи – председателя Глыбоцкого райисполкома, Брюховича – директора мельницы, бывшего штатпропа Глыбоцкого РК КП(б)У. *Держархів Чернівецької обл.* Ф. 1. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 24–27.

²⁵ Пагіря О. Життя в умовах радянської окупації Західної України у 1939–1941 роках. URL: <http://www.territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=253> (дата звернення: 7.08.2020).

звільнивши так до 20 вересня 1940 р. не менше 150 квартир²⁶. У Львові спеціальні комісії при міськ- та райвиконкомках, які виконували постанову облвиконкому від 25 грудня 1939 р. про націоналізацію 6 000 будинків поміщиків, капіталістів і великих домовласників, вилучали на користь держави нерухомість людей, які зовсім не підпадали під дію цієї постанови²⁷. До 27 листопада 1939 р. лише до диспозиції апарату НКВС та ЧА в місті було передано 1 004 помешкання²⁸. Самоуправство властей спричинило хвилю обурення серед містян, через що лише протягом першої половини січня 1940 р. до райвиконкомів м. Львів надійшло 274 заяви про незаконну націоналізацію й опис майна²⁹. Резонантність справи змусила владу зупинити на деякий час націоналізацію, щоб узгодити її із законодавчими нормами. Про це згадує у щоденнику письменник П. Панч, який тоді проживав у Львові: «З першого ж дня “націоналізатори” накрутили так, що довелося спішно припинити на деякий час націоналізацію і на спеціальному засіданні облвиконкому було вказано на припущені помилки, коли націоналізації піддавали будинки на три, чотири кімнати, націоналізували не тільки кам'яниці, а й майно. У кооперативному будинку “Власна хата” по вул. Генінга, 2, пенсіонерку, яка володіла двома кімнатами й кухнею, виселили до кухні, забрали речі. У Кульчицького (ревізор кооперативу), забрали меблі і одяг, а самого поселили до кухні»³⁰.

Подібна ситуація склалася і в інших областях. Лише на одному із засідань президії Тернопільської міськради (19 березня 1940 р.) було розглянуто понад 20 заяв мешканців міста зі скаргами на несправедливу націоналізацію їхнього майна³¹. Непоодинокими були випадки, коли посадовці за відповідну винагороду повертали

²⁶ Самсонюк Т. М. Поляки Рівненщини в умовах становлення радянського тоталітарного режиму (1939–1941 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний університет «Острозька академія». Острог, 2015. С. 68–69.

²⁷ Луцький О. Львів під радянською окупацією 1939–1941 рр. С. 110

²⁸ Пагіря О. Життя в умовах радянської окупації Західної України у 1939–1941 роках...

²⁹ Луцький О. Львів під радянською окупацією 1939–1941 рр. С. 110.

³⁰ Культурне життя в Україні. Західні землі: документи і матеріали / упоряд., комент. Т. Галайчак; упоряд., вступ. ст. О. Луцький; упоряд.: Б. Микитів, Л. Батрак-Плодиста, Л. Федоришин. Київ: Наукова думка, 1995. Т. 1: 1939–1953. С. 77–78.

³¹ Постанова президії Тернопільської міської ради від 19 березня 1940 року «Розгляд заяв про невірну націоналізацію майна». *Держархів Тернопільської обл.* Ф. Р-9. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 86–87.

власникам майно, що підлягало націоналізації. Однак винні у зловживаннях чиновники покарані не були, адже новоутворені суди та прокуратура продукували потрібні владі вердикти. Найчастіше справа взагалі не доходила до суду, а закінчувалася адміністративними рішеннями або доганами по партійній лінії. Так, інструктор із кадрів Чернівецького обкому КП(б)У Трофанчук із приводу зловживань районних керівників області під час націоналізації заявив, що до цих осіб треба обмежитися організаційними висновками, а судити не варто³².

Численні непорозуміння із правами власності на об'єкти нерухомості виникали також через втручання в роботу місцевих органів влади працівників парткомів, які часто нав'язували головам виконкомів свої рішення або скасовували постанови останніх. Так, відповідно до постанови бюро Чернівецького обкому КП(б)У, втрачало чинність рішення міськради про відведення приміщення санаторію «Гора» під лікарню для залізничників і передано його в розпорядження командування ЧА для розміщення військових гарнізонів³³, чим зневажає радянське народовладдя в очах місцевого населення.

Не менш одіозним кроком радянської влади стала реформа банківської системи, яка передбачала ліквідацію приватних банків і перехід їх акціонерних капіталів до Державного банку СРСР. У зв'язку з цим, влада з 1 жовтня 1939 р., відповідно до інструкції Держбанку СРСР, заборонила будь-які активні фінансові операції, як-от облік векселів, видача позик, прийом вкладів тощо. Тож каси Державного банку проводили операції лише зі стягнення позик і повернення вкладів, а видача вкладів дозволялася лише в межах 300 руб. Було видано заборону на видання коштів закладами і поточними рахунками польських громадських, благодійних, релігійних, військових та інших організацій, установ і підприємств, що діяли до 1 жовтня 1939 р. А вимога повного й негайного (впродовж 24 год.) погашення заборгованостей клієнтів банків і кас за виданими кредитами та векселями (крім заборгованості по операціях із землею) за 1939 р. шокувала представників дрібного й середнього бізнесу та призвела до їхнього банкрутства. Як і погіршило

³² Справка о проверке поступивших заявлений на имя Обкома КП(б)У от т.т. Гаражи... Арк. 27.

³³ Постанова бюро Чернівецького обкому КП(б)У «Про розміщення військових частин гарнізона» від грудня 1940 р. *Держархів Чернівецької обл.* Ф. 1. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1.

фінансове становище місцевих мешканців рішення влади про перехід на радянську валюту відповідно до постанови Політбюро ЦК ВКП(б) від 8 грудня 1939 р. Документ передбачав початок обміну валюти з 21 грудня 1939 р.: злоті обмінювали на рублі за курсом 1:1, але не більше 300 зл.³⁴ Запровадження курсу рубля нарівні з польським злотим, який до початку війни був учетверо нижчим, відкрив шлях представникам режиму до легального пограбування захоплених територій.

Знищивши стару адміністративну систему та пограбувавши регіон під виглядом націоналізації, представники режиму не зуміли скористатися одержаними активами. Дуже швидко в роботі партійних і державних структур західноукраїнського регіону стали виявлятися недоліки, притаманні управлінській гілці СРСР загалом (надмірна централізація, засилля вказівок «згори», заідеологізованість, бюрократія), що призводило до дисбалансу в роботі не лише місцевих рад, а й багатьох галузей промисловості і торгівлі. Націоналізовані та підпорядковані принципу командно-директивної економіки великі й малі підприємства з першого ж дня «лихоманило» через незбалансоване планування, нераціональне використання виробничих потужностей, штурмівщину, гонитву за показниками на шкоду якості продукції тощо. Не сприяли ефективності роботи державних підприємств масові звільнення фахівців (переважно поляків) та перетворення решти працівників у різновид найманої робочої сили з фіксованою зарплатнею та повним відчуженням від засобів виробництва, що позбавляло людей стимулів до високопродуктивної праці. Ситуацію ускладнювали нераціональні постанови місцевих властей, що бралися регулювати організацію роботи місцевих підприємств. Так, президія Тернопільського облвиконкому рішенням від 20 грудня 1939 р. запровадила єдині вихідні дні в державних і кооперативних установах м. Тернопіль і Тернопільської обл., що мали припадати на 6, 12, 18, 24 і 30 числа щомісяця, незалежно від дня тижня³⁵. Відповідно неділя, коли люди звикли ходити до церкви, ставала робочим днем, що не могло не вплинути на ставлення місцевих робітників до праці. Як наслідок майже половина підприємств державної промисловості й

³⁴ Самсонюк Т. М. Поляки Рівненщини в умовах становлення радянського тоталітарного режиму... С. 68–69.

³⁵ Кравчук Л. В. Суспільно-політичні та соціально-економічні трансформації на Тернопільщині... С. 165.

артілей (укоопспілок) промислової кооперації систематично не виконували плани, що негативно позначалося на місцевому бюджетному господарстві.

Розпустивши Ревізійний союз українських кооперативів та об'єднавши дрібних товаровиробників у неефективні промислові артілі, влада зруйнувала десятиліттями налагоджуваний господарський механізм, що призвело до ліквідації середнього класу й одразу ж позначилося на фінансово-економічному становищі регіону та людей. Уже взимку 1939–1940 рр. у містах почав відчуватися брак продуктів харчування, що породив таке явище, як спекуляція. Відтак стрімко злетіли вгору базарні ціни. Зокрема, у січні–лютому ціни на вершкове масло, молоко, яйця, порівняно з довоєнним часом, збільшилися у середньому в 20, а на хліб – у 4–5, на м'ясо (яловичину і свинину) – у 5–7 разів³⁶.

Причина різкого погіршення забезпечення населення необхідними товарами полягала не лише в розбалансуванні економіки краю, а й халатному ставленні до своїх обов'язків місцевих чиновників. Доповідаючи уряду про стан справ у Тернопільській обл. на 29 вересня 1940 р., нарком внутрішніх справ УРСР Іван Серов констатував, що незадовільне забезпечення необхідними товарами мешканців м. Тернополя пов'язане з тим, що міський торговельно-промисловий фонд не вибирає своєчасно виділені йому фонди. Так, ще в червні Тернопільторг отримав наряди на 40 т цукру та 160 т гасу, проте на 15 вересня ці фонди залишалися на складах у постачальників. Текстильних товарів, виділених місту на суму 502 тис. руб., у торговельну мережу потрапило лише на 20 тис., одягу з 640,6 тис. руб. вибрано 13 тис., мила туалетного з 70 тис. руб. – 20 тис., парфумерних виробів із запланованих 131 тис. руб. – лише 70 тис.³⁷ У доповідній записці І. Серова також йшлося про факти порушення фінансової дисципліни працівниками Тернопільторгу, випадки корупції, крадіжок і розтрат на суму майже 30 тис. руб., про безвідповідальне ставлення до зберігання продуктів на складах, що призводило до їхнього псування тощо³⁸. У Городецькому р-ні Львівської обл. унаслідок незадовільної роботи райспоживспілки та райзмішторгу постачання населення хлібом

³⁶ Луцький О. Львів під радянською окупацією 1939–1941 рр. С. 105–106.

³⁷ Голові Раднаркому України тов. Корнійцю Л. Р. 1940 р. 29 вересня. *Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ)*. Ф. 16. Оп. 33. Спр. 27. Арк. 106–107.

³⁸ Там само.

і необхідними товарами також відбувалося з перебоями, що призводило до величезних черг у магазинах³⁹. «У другій половині січня 1940 р. у Львові почався голод, – згадував проф. Ярослав Дашкевич. – У першу окупаційну зиму в меню багатьох родин переважала “смажена” на воді цибуля і картопляні плячки, печені на блясі. На блясі також пекли коржі з борошна, замішаного на воді та солі»⁴⁰.

Показово, що фінансові й економічні негаразди регіону ніяк не позначилися на становищі місцевої номенклатури, яка, «нехтуючи декларованими принципами комуністичної моралі, узаконила приховану від народу систему пільг і привілеїв стосовно матеріально-побутового забезпечення себе і своїх сімей»⁴¹. Для представників нової влади було організовано магазини закритого типу, де продавали дефіцитні товари, їдальні зі значно калорійнішим меню, ніж у громадських закладах харчування, привілейовані заклади медичного обслуговування та відпочинку тощо. Зокрема, вирішенням побутових проблем високопоставлених чиновників у Львові займався особисто голова Львівського облвиконкому Микола Козирєв, який на початку 1940 р. телеграфував до Наркомторгу УРСР: «Згідно нашої домовленості прошу дати вказівку про відвантаження для відп[овідальних] працівників обкому партії і облвиконкому 10.000 пачок високоякісних цигарок, 1.000 клгр. вершкового масла, 200 клгр. ковбаси, 50 ящиків різних консервів, 1.500 клгр. копченої риби, 500 клгр. ікри, 500 клгр. сиру (голландського)»⁴². Чимало працівників місцевих органів влади зловживали службовим становищем, коли йшлося про отримання пільг, або поводитися нетактовно, демонструючи свою зверхність щодо підлеглих, а особливо представників місцевого населення. Зокрема, інструктор Хотинського райвн Зорін (Чернівецька обл.) вимагав подати йому на обід у місцевій їдальні рибу, хоча в меню була лише курятина. А коли буфетниця пояснила, що не може виконати його замовлення, незадоволений чиновник наказав завідувачу звільнити її⁴³. Зрозуміло, що

³⁹ Там само. Арк. 110.

⁴⁰ Стадник Г. Від окупації до окупації: Львів у 1939–1941 роках. DW. 2009. 21 серпня. URL: <https://p.dw.com/p/JENc>

⁴¹ Луцький О. Львів під радянською окупацією 1939–1941 рр. С. 107.

⁴² Там само.

⁴³ Довідка про факти порушення рев-законності по районах Чернівецької обл. станом на 14.X.1940 р. *Держархів Чернівецької обл.* Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 2.

подібні факти не проходили повз увагу місцевих мешканців і формували у свідомості населення ставлення до влади як до привілейованої касты.

Важливою частиною функціювання місцевих органів влади була організація бюджетного господарства. Наповнення місцевих бюджетів здійснювалося передовсім за рахунок посилення фіскального тиску на населення, адже більшість націоналізованих фабрик і заводів, підпорядкованих союзним міністерствам і відомствам, не давали прибутку в місцеві бюджети. Найбільшого визиску зазнавали селянські господарства не усупільненого сектора, які давали понад 90 % сільськогосподарської продукції. Ще одним зручним способом поповнення місцевих бюджетів стала кампанія реалізації державних позик, із якою західні українці зіштовхнулися вперше. Вона була добровільно-примусовою, тож позичати гроші державі на великий термін змушені були всі працюючі.

Процес розподілу місцевих коштів відбувався під контролем парткомітетів та передовсім враховував інтереси номенклатури. Зокрема, проект місцевого бюджету Тернопільської обл. на 1940 р., затверджений облвиконкомом 5 січня 1940 р., передбачав видатки в сумі 208,3 млн руб., із яких на сільське господарство – 7,02 млн, транспорт і зв'язок – 0,55 млн, шляхове господарство – 9,94 млн, комунальне – 11,6 млн, соціально-культурні заходи – 13,36 млн (освіту – 9,39 млн, охорону здоров'я – 3,4 млн, соціальне забезпечення – 5,53 млн, фізкультуру і спорт – 0,17 млн). Водночас видатки на утримання місцевих органів управління становили 41,4 млн руб.: із них на обслуговування управлінських структур йшло 20,7 млн, матеріально-технічне забезпечення – 2,4 млн, інші видатки, зокрема на капітальний ремонт приміщень виконкомів і рад – 4,2 млн⁴⁴. Тобто найвитратнішу статтю місцевого бюджету становило саме утримання і обслуговування армії місцевих чиновників та адміністративних приміщень.

Не дивно, що місцеве населення дуже швидко опинилося в опозиції до нової влади, що виявлялося в актах саботажу та шкідництва. Найбільшого спротиву впровадження радянських новозмін зазнавало на селі, що було пов'язано як із приватновласницькою психологією місцевих селян, так і шаблонними методами діяльності нової влади, що намагалася реалізувати тут сценарій колективізації

⁴⁴ Кравчук Л. В. Суспільно-політичні та соціально-економічні трансформації на Тернопільщині... С. 167.

селянських господарств, яку здійснювали більшовики в 1930-х роках на Великій Україні. Однак прошарок незаможного селянства, на підтримку якого представники влади могли б розраховувати, у західноукраїнському суспільстві був незначним, тож точки опертя для нової влади на селі не існувало.

Для реалізації земельної реформи при селянських комітетах, а згодом при сільських радах утворено земельні комісії, які діяли під керівництвом райвиконкомів і районних партійних організацій та займалися конфіскацією та розподілом поміщицьких, державних, осадницьких і монастирських земель. Відповідно до Постанови ЦК КП(б)У і РНК УРСР (Раднаркому УРСР) від 24 березня 1941 р. «Про встановлення граничних норм землекористування на один селянський двір по Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Ровенській, Станіславській і Тернопільській областях УРСР», майже 0,5 млн безі малоземельних селян одержали в користування понад 1 млн га поміщицької землі. Проте ця постанова не ліквідувала явище «земельного голоду» на селі, адже далеко не всі мало- та безземельні селяни отримали визначені постановою розміри земельних наділів, оскільки значна частина конфіскованої землі (1,5 млн га) перейшла у власність держави⁴⁵. Так, на 24 березня 1940 р. у Волинській обл. конфісковано поміщицької та церковної землі 297 157,72 га, з яких селянам передано лише 137 068,88 га (46 %); у Ровенській обл. націоналізовано 540 561 га, а передано в користування колгоспам і селянам лише 105 197 га (20 %). Зосередження у державному резерві землі свідчило про те, що радянська влада не була зацікавлена в розвитку індивідуального селянського виробництва, а навпаки, вела підготовку до його ліквідації⁴⁶. До того ж, не всі селяни погоджувалися обробляти поміщицьку землю чи брати в користування панську худобу, боячись повернення старих порядків⁴⁷. Зокрема, такі випадки зафіксовано в с. Перковці та інших Кельменецького р-ну Чернівецької обл.⁴⁸.

⁴⁵ Баран В., Токарський В. Україна: західні землі: 1939–1941 рр. Львів, 2009. С. 59.

⁴⁶ Махаринець М. Є. Еволюція правового регулювання земельних відносин на Волині в 1939–1960-х роках: дис. ... д-ра філософії: 081 / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2021. С. 99.

⁴⁷ Півоварчук В. М. Соціально-економічні процеси у західних областях України (вересень 1939 – червень 1941 років): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Рівненський державний гуманітарний університет. Рівне, 2000. С. 11.

⁴⁸ Довідка про факти порушення рев-законності по районах Чернівецької обл. станом на 14.X.1940 р. *Держархів Чернівецької обл.* Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 4.

Процес колективізації селянських господарств, започаткований владою на початку 1940 р., позбавив селянство отриманих земельних наділів, що відразу ж спричинило невдоволення і протидію людей, які звикли до одноосібного господарювання⁴⁹. З метою пришвидшення колективізації місцеві органи влади почали повсюдно підміняти принцип добровільності грубим адмініструванням та фінансовим тиском, однак зробити це було непросто через відсутність відповідних кадрів. Попри те, що біля керівництва сільрад опинився легко маніпульований елемент, впровадження земельної реформи довгий час пробуксовувало, адже одномоментно зруйнувати стосунки, які укладалися між людьми на селі десятиліттями, виявилось неможливо. Селяни противилися колективізації, правдами і неправдами намагалися зберегти свою землю, через що процес «розкуркулення» став вибірковим. Так, актив Метенівської сільради Зборівського р-ну Тернопільської обл. «розкуркулював» середняків, які мали по 10–15 моргів поля, а заможних селян, яким належало по 40–50 моргів, до списків для «розкуркулення» не вносили, бо останні перебували в родинних або приятельських стосунках із керівництвом сільської ради⁵⁰. У с. Будище Сторожинецького р-ну Чернівецької обл. конфісковану в заможних господарів землю внаслідок певної протекції надавали передовсім не безземельним, а малоземельним селянам⁵¹.

Серед українського селянства не знайшла всезагальної підтримки кампанія депортації польського елементу, оголошеного владою «ворогами народу», що мало послугувати легітимною підставою до їхнього виселення. Незважаючи на утиски, яких українські селяни зазнавали від польських поміщиків, лісників та осадників, вони часто виявляли співчуття до їхнього теперішнього становища. Хоча сільські ради під керівництвом новоприбулих функціонерів масово фабрикували групові звернення селян, у яких ті нібито прохали визволити їх від «панського ярма ... від такої сволочі, яка знову оживає і буде боронитися під різними масками»⁵², водночас

⁴⁹ Головки М. Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939–1945 рр.: монографія. Київ: Олан, 2004. С. 222–223.

⁵⁰ Там само. С. 163.

⁵¹ Довідка про факти порушення рев-законності по районах Чернівецької обл. станом на 14.X.1940 р. Арк. 2.

⁵² Самсонюк Т. М. Поляки Рівненщини в умовах становлення радянського тоталітарного режиму... С. 57–58.

зафіксовано чимало випадків, коли селяни просили представників влади не виселяти їхніх односельців-поляків або переховували їх від депортації. Наприклад, мешканець с. Городок (тепер – Рівненський р-н Рівненської обл.) Ровенської обл. Іван Куліш тривалий час переховував від переслідування органів НКВС місцевого барона Федора Штейнгеля та допоміг йому і його родині нелегально перетнути кордон, що врятувало останнім життя⁵³. А у Львівській обл. члени однієї зі сільрад видали довідки виселеним осадникам семи господарств, щоб їх повернули на попереднє місце проживання. Влада відреагувала негайно: рішенням облвиконкому сільраду було розформовано й ухвалено обрати до її складу «справедливих людей, радянських, які будуть захищати інтереси народу, інтереси батьківщини»⁵⁴.

Кадровий голод, що охопив весь західноукраїнський регіон, особливо відчувався на селі. Серед західних українців майже не було досвідчених управлінців, адже всі адміністративні пости в міжвоєнний період тут обіймали поляки. Після їхньої депортації влада позбулася не лише антирадянськи налаштованого елемента, а й фахового управлінського резерву. З місцевих українців співпрацювати з новою владою погоджувалася найчастіше сільська біднота. Так, у сільрадах та їхніх виконкомках, які майже винятково складалися з місцевих мешканців, опинилися люди неграмотні, забиті нуждою, які не мали навичок адміністрування та не користувалися авторитетом. Зокрема, заступником голови Дубнівського райвиконкому (Ровенська обл.) став селянин-бідняк М. Козійчук, а колишній батрак І. Ткачук був призначений заступником голови Володимирецького райвиконкому⁵⁵. Не маючи освіти, ці люди часто ухвалювали абсурдні рішення або такі, що не відповідали законодавчим нормам, чим дискредитували нову владу, замість того, щоби бути її опорою. Так, відповідно до рішення Осовецької сільської ради Олеського р-ну Львівської обл. селяни не мали права продавати сільськогосподарські продукти

⁵³ Там само С. 63; Кузьміна І. Політична діяльність Федора Штейнгеля (1906–1918 рр.) *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. Київ, 2012. Ч. 21. С. 243–262.

⁵⁴ Стенограма наради голів сільрад Львівської області від 5 березня 1940 р. *Держархів Львівської обл.* Ф. Р-221. Оп. 1. Спр. 177. Арк. 55–56.

⁵⁵ Радянська Ровенщина. 1939–1959. Документи і матеріали / упоряд.: П. І. Волкова та ін. Львів, 1962. С. 66.

приватно, а лише через кооперацію⁵⁶. На Тернопільщині Зборівська сільська рада Зборівського р-ну самочинно встановила торговий збір на свою користь із продажу селянами худоби на ринку: з коней і великої рогатої худоби – по 1 руб., зі свиней – по 0,5 руб., із підсвинків – по 0,3 руб., а Скородинська сільрада Білобожницького р-ну – спеціальний податок «Для оплати оренди приміщення під школу» з розрахунку 1 руб. із 1 моргу землі⁵⁷, що також не мало законних підстав і було опротестовано прокуратурою. Члени Рудківської сільради (Дрогобищина) ухвалили постанову, відповідно до якої селяни мають платити зарплату міліціонерові Мудрику⁵⁸. У с. Яблуниця Путильського р-ну Чернівецької обл. сільрада винесла постанову про стягнення із заможних селян по 4 руб. для оплати роботи комісії, яка здійснювала перерозподіл земельних наділів⁵⁹. Тобто люди зі своєї кишені мали оплачувати роботу чиновників, які відбирали в них землю. «Ми маємо також постанову, – зауважив голова Дрогобицького обкому КП(б)У на нараді, яка розглядала ситуацію з функціонуванням сільської адміністрації в регіоні, – де сільрада зобов'язує Івана одружитися з Одаркою і видати їм три морга поля»⁶⁰. Чимало проблем у новообраних голів сільрад спричинило оформлення документації, адже раніше їм не доводилося мати справу з діловодством. Так, на Львівщині голова сільради надіслав у район прохання про послугу для священника такого змісту: «Любезний тваришу комісар ... дозвольте цьому селянину привезти три літри вина для ксьондза»⁶¹.

Представники режиму цілком усвідомлювали проблему: «В області 700 голів сільрад, які вперше прийшли на керівну роботу і не знають не лише, як працювати, а навіть структури радянських

⁵⁶ Терлецький В. М. Ради депутатів трудящих Української РСР в період завершення будівництва соціалізму... С. 104.

⁵⁷ Кравчук Л. В. Суспільно-політичні та соціально-економічні трансформації на Тернопільщині... С. 163.

⁵⁸ Стенограма голів сільрад Львівської області. *Держархів Львівської обл.* Ф. Р-221. Оп. 1. Спр. 177. Арк. 57.

⁵⁹ Справка о нарушениях революционной законности в Черновицкой области за 1940 г. *Держархів Чернівецької обл.* Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 6.

⁶⁰ Стенограма наради секретарів міськкомів, райкомів КП(б)У, та відділів кадрів радянських, господарських організацій Дрогобицької області про підбір, висування та облік кадрів. 1940. 17 травня. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України)*. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 7397. Арк. 30.

⁶¹ Стенограма голів сільрад Львівської області. *Держархів Львівської обл.* Ф. Р-221. Оп. 1. Спр. 177. Арк. 57.

органів влади ... Треба організувати навчання для цих людей, навчити їх писати протоколи згідно форми, пояснити, що таке радянська влада, які рішення може ухвалювати сільрада тощо»⁶², – вказувалося на одній із нарад у Дрогобицькому обкомі партії. У зв'язку з цим у регіоні було розгорнуто широку мережу курсів для радянських працівників. Зокрема, лише на Тернопільщині влітку 1940 р. у Чорткові, Бучачі, Збаражі й Теревовлі функціювали курси для голів і секретарів сільрад, на яких навчалася 441 особа. На проведення занять влада витратила понад 150 тис. руб.: 110,2 тис. – на стипендію курсантів, 19,3 тис. – на оплату праці викладачів і керівників курсів, 4,5 тис. – на придбання навчальної літератури та навчального приладдя, понад 20 тис. – на орендну плату за приміщення⁶³.

Особливо важко прибулим управлінцям давалися зміни в ідеологічній та духовній площинах. Суспільно-політична ситуація, з якою зіштовхнулися радянські емісари в західноукраїнському регіоні, різко відрізнялася від інших областей УРСР і СРСР загалом. Проте посадовці не звертали на це уваги, ламаючи місцеві звичаї і традиції, уражаючи національні та релігійні почуття людей. Зокрема, напружена ситуація в регіоні склалася у зв'язку з намаганнями нової влади насаджувати атеїстичну пропаганду. Загалом, високий ступінь релігійності населення був настільки несподіваним і незрозумілим явищем для партфункціонерів зі східноукраїнських земель, що вони не знали, як діяти у деяких ситуаціях. Традиційне привітання галичан «Слава Ісусу Христу!» викликало у приїжджих розгублення та змушувало почуватися, якщо не у ворожому, то в чужому середовищі, що формувало відповідне ставлення представників режиму до проблем релігії у регіоні. Хоча влада намагалася не форсувати цих питань, проте окремим посадовцям не терпілося навернути аборигенів у свою віру. У регіон було завезено велику партію антирелігійної літератури, для населення – організовано численні лекції на відповідну тематику. Особливої уваги надавали антирелігійному вихованню дітей і молоді. З переходом в освітніх закладах на радянські програми адміністрація почала вимагати від учителів обов'язкового внесення до робочих планів

⁶² Стенограма наради секретарів міськкомів, райкомів КП(б)У, та відділів кадрів радянських, господарських організацій Дрогобицької області... Арк. 29–30.

⁶³ Кравчук Л. В. Суспільно-політичні та соціально-економічні трансформації на Тернопільщині... С. 156.

атеїстичних заходів та наведення мало не на кожному уроці антирелігійних прикладів⁶⁴. Були навіть спроби закривати культові споруди, які в документах комунальних господарств позначалися як «бросові» («закинуті»). Так, на Ровенщині 6 грудня 1940 р. голова Дубенського міськвиконкому Давиденко вирішив передати в розпорядження виконкому греко-католицьку церкву. Заволодівши ключами від храму, він самовільно відчинив його та наказав викинути з підземелля труни із забальзованими рештками померлих. Він же організував збори єврейських релігійних громад щодо передачі міськвиконкому кількох синагог, в одній із яких було влаштовано клуб, в іншій – готель⁶⁵. У м. Мізоч Здолбунівського р-ну представники місцевої влади зруйнували усипальницю родини Дуніних-Карвіцьких у підвалі римо-католицького костелу, з якої винесли на смітник саркофаги з тілами покійних, викинули з храму і порубали унікальний орган. Анновільський домініканський жіночий монастир було націоналізовано й передано в користування сільській раді та школі⁶⁶. Влада ліквідувала також церковні навчальні й наукові установи, а їхнє майно – конфіскувала. Зокрема, лише у Львові припинили діяльність греко-католицька Богословська академія, духовна семінарія, Богословське наукове товариство, закрито теологічний факультет Львівського університету та римо-католицьку духовну семінарію⁶⁷. Пограбовані й зневажені очільники конфесій і релігій правдами та неправдами шукали шляхів на еміграцію, адже ставали предметом стійкого зацікавлення спецслужб.

Такі дії влади викликали рішучий протест вірян. Зокрема, у Жидачівському р-ні Дрогобицької обл. люди організували страйк через заборону богослужінь та порушення владою їхніх релігійних почуттів. Заспокоїти людей вдалося лише місцевому священникові. Це змусило очільників обкому констатувати, що «якийсь ксьондз має більший вплив на народ, ніж ми»⁶⁸. У багатьох школах місцеві учителі, всупереч заборонам влади, перед початком занять

⁶⁴ Кобринович І. М. Організація та діяльність репресивно-каральної системи більшовизму на Волині у 1939–1941 рр. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Львів, 2008. № 612. С. 150.

⁶⁵ Держархів Рівненської обл. Ф. 400. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 60.

⁶⁶ Самсонюк Т. М. Поляки Рівненщини в умовах становлення радянського тоталітарного режиму... С. 62.

⁶⁷ Луцький О. Львів під радянською окупацією 1939–1941 рр. С. 114.

⁶⁸ Стенограма I-ї Дрогобицької обласної конференції КП(б)У... Арк. 48.

продовжували промовляти з дітьми молитви, а заради компромісу поряд з іконами ставили портрети Йосипа Сталіна й інших очільників СРСР. Врешті-решт, представники режиму змушені були визнати, що висока релігійність західних українців була частиною їхньої ментальності і що швидко справитися з цією проблемою не вдасться, проте інтенсивність антирелігійної пропаганди у регіоні не зменшилася.

Отже, радянська система управління, що характеризувалася тотальним відчуженням народу від власності й політичної влади, всеосяжним контролем компартійної верхівки над цілістю життя країни, виявилася малопривабливою для мешканців західноукраїнських територій, які звикли до громадських форм урядування. Зловживання владою, кругова порука чиновників, безкарність, некультурність новоявленої «еліти» справляли на населення гнітюче враження. Мешканець с. Висоцьк Ярославського повіту Львівської обл. Іван Маковецький, згадуючи про початковий період урядування радянської влади, писав: «Коли восени 1939 р. прийшли до Висоцька більшовики, тоді все населення села зовсім виликувалося з проросійського ставлення. Такої гуртової бридоти наші люди ще ніколи у своєму житті не зустрічали»⁶⁹. Найбільше обурювалися поляки, яких, незважаючи на депортації, залишилося в регіоні чимало. Спостерігаючи за діями радянських урядовців, мешканка м. Дубно Рівенської обл. С. Курцвайль записала в щоденнику: «Що відбулося! Що відбулося! За 18 днів так знищити державу, так насильно роздавити ... На сьогодні все втрачено. Щасливий лише той, хто не живе. Іноді мені здається, що я втрачаю глузд»⁷⁰.

Зацікавлення й заангажованість населення у пропаговані радянські цінності згасали з кожним днем. Очікуючи на розвиток міжнародно-політичних подій, люди відмовлялися співпрацювати з новою владою та готові були втратити все, лиш би позбутися окупантів. Зокрема, мешканець м. Ровно, колишній капрал польської армії Д. Муляр сказав: «Гітлера треба сюди, щоб він скинув бомбу і розбомбив би все місто разом з радянською владою»⁷¹. Масла у

⁶⁹ Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси: в 3-х т. / ред. рада: В. М. Литвин (голова); відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Наукова думка, 2004. Т. 2. С. 178.

⁷⁰ Цит. за: Самсонюк Т. М. Поляки Рівненщини в умовах становлення радянського тоталітарного режиму... С. 82.

⁷¹ Там само. С. 74.

вогонь підливали чутки про кількість заарештованих і вивезених до Сибіру, що передавалися від хати до хати в режимі «сарафанного радіо». Ситуація загрожувала вийти з-під контролю, про що свідчать слова мешканця с. Дарабани Хотинського р-ну Чернівецької обл. Тимофія Перепелюка зі середняків, який, реагуючи на утиски селян-одноосібників, сказав: «У м. Хотині повісився один візник через те, що на нього наклали великий податок. Він дурень, потрібно було заколоть дві-три години (в особі комуністів), а потім вішатися, то хотя б було не дурно. Тут ще не один завішається, тут і чорт не витримає»⁷².

У цій ситуації представники режиму змушені були вживати додаткових заходів для здержування протестних настроїв і власної безпеки. Постановою Політбюро ЦК ВКП(б) «Питання західних областей України» від 4 квітня 1940 р. керівникам районних та міських рад, а також виконавчих органів влади було дозволено носіння зброї. За два тижні Генштаб РСЧА організував у регіоні роздачу 1 800 револьверів із набоями до них⁷³. «Демократично обрана влада» готувалася стріляти у власних громадян заради збереження свого владного становища. Попри шалений ідейно-політичний тиск і діяльність спецслужб, які прицільно вилучали з життя потенційно небезпечних для влади осіб, напруга в регіоні продовжувала наростати. Соціальний вибух попередив початок радянсько-німецької війни та панічну втечу членів радянської адміністрації на Схід.

Так, унаслідок встановлення радянської влади в західноукраїнському регіоні було зруйновано демократичні засади організації суспільства та насаджено жорсткий тоталітарно-партократичний режим, який діяв на всій території СРСР. Принцип поділу влади був заміщений принципом «єдності влади трудящих мас», уособленням якого виступали ради, міцно вмонтовані у владну вертикаль, що нівелювало принцип народовладдя. Вирішального значення у здійсненні радянізації західноукраїнських областей УРСР система рад не мала, адже в ухваленні найважливіших рішень, які стосувалися

⁷² Політінформація. 14 квітня 1941 р. Хотинський РК КП(б)У. *Держархів Чернівецької обл.* Ф. П-1, Оп. 1. Спр. 72. Арк. 5.

⁷³ Лубянка. Сталин и НКВД-НКГБ-ГУКР «Смерш». 1939 – март 1946. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти / ред. акад. А. Н. Яковлев; сост.: В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова. Москва: МФД: «Материк», 2006. С. 151–152. (Россия. XX век. Документы).

політичного, економічного та культурного життя регіону, пріоритет належав союзним і республіканським партійним органам влади. Проте, виступаючи ретрансляторами партійних постанов та розпоряджень, вони все ж відіграли певну роль в організації життя місцевого соціуму на «соціалістичних засадах».

Внаслідок насадження директивно-командної економічної системи та формалізації діяльності рад, суспільно-економічні перетворення в регіоні були неоднозначними, а інколи – суперечливими. Зокрема, процес націоналізації великої промисловості та поміщицьких і церковних земель через відсутність конкретних вказівок місцевих органів влади або нехтування ними відповідальних осіб обернувся пограбуванням регіону та його мешканців. Не дали очікуваних результатів масштабні зрушення в господарському секторі через «хронічні хвороби» радянської економіки (безгосподарність, незбалансоване планування, корупція тощо). Цілковитої ліквідації безробіття влада досягла не лише за рахунок модернізації економіки регіону, а й арештів та депортації польських чиновників, підприємців, військовослужбовців, визнаних ворогами радянської влади. А користь від запровадження української мови у школах і вишах нівелювалася змістом радянської системи освіти, побудованої на глорифікації радянського способу життя й антирелігійній пропаганді. Формальне становище рад сприяло встановленню в суспільстві подвійної моралі, адже громадяни вимушено ставали мовчазними учасниками процесу імітації народовладдя. Засилля радянських емісарів у владних структурах регіону вказувало на окупаційність радянського режиму, витворювало стіну відчуження між владою та місцевим населенням, яке явно або приховано її саботувало.

Олександра Стасюк

РОЗДІЛ 2

**ОРГАНІЗАЦІЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ
В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ ВЛІТКУ 1941 РОКУ**

Складаючи плани дій і розробляючи директиви, ОУН(р) бачила себе реальною силою на початку Другої світової війни, спрможною виступити як політично, так і збройно локомотивом національного відродження й державотворення. Передбачаючи неминучість німецько-радянської війни та готуючись відновити Українську державу, ОУН(р) масово видрукувала «Вказівки на перші дні організації державного життя». У них задля гарантування безпеки й порядку на місцях державним службовцям різних гілок влади та всім керівникам місцевої влади було наказано на час перехідного воєнного стану зберігати вже наявні форми суспільного ладу, а також творити місцеве самоврядування перед приходом німецької армії.

Попередньо інтенсивно напрацьовувала проекти у Кракові Державна комісія ОУН на чолі з Володимиром Горбовим, який залучив до роботи в ній економістів, правників, освітян та інших фахівців. Державна комісія розробляла комплекс документів, що мали детально регламентувати організацію всіх механізмів і шаблів влади та місцевого самоврядування на звільнених землях. «Завдання тієї Комісії, – як розповідав Володимир Горбовий Зеновію Книшу, – у двох напрямках: теоретично – вона має обдумати й підготувати адміністрацію України після прогнання більшовиків. Це вимагає студій, що їх слід вести прискішеним темпом, бо невідомо, коли почнуться вони напевно і то може скоріше, як ми сподіваємося. Треба пізнати теперішній державно-адміністративний устрій України, всі галузі політичної й господарської адміністрації, вглибитися в стан, що витворився там після 1920 року, опанувати його і зрозуміти. Для того потрібно багато людей з різних ділянок і вони підбираються, більшість з них уже почала працювати. На тому не кінець. Самі теоретичні студії не вистачають, вони дають сире знання, з

якого треба зробити практичні висновки»¹. Було створено спецгрупу, опосередковано пов'язану з Державною комісією ОУН, яка розробляла більш вужчі теми, де працювали Степан Бандера, Ярослав Стецько, Роман Шухевич і Степан Ленкавський, які також залучали необхідних фахівців².

Відтак було розгорнуто широку мережеву підготовку організаційних кадрів щодо військового вишколу й підготовки майбутніх державно-самоврядних органів і структур на звільненій Вермахтом від ЧА територіях України. У підсумку Державна комісія ОУН уже на 1941 р. виробила інструкцію «Діяльність і боротьба ОУН під час війни». Згідно з нею, формування органів української державної влади мало розпочатися одночасно зі збройною боротьбою за звільнення України від радянської окупації. Революційна ОУН мала проголосити відновлення Української держави. Відповідно мусили бути зорганізовані та встановлені державні органи влади на всіх рівнях і звільнених теренах. Передбачалося, що на перших порах територіальні одиниці діятимуть цілком самостійно в усіх суспільно-економічних сферах та самотужки вирішуватимуть поточні питання, позаяк не матимуть змоги встановити відразу ж тісні зв'язки як між собою, так і з вищими органами державної влади. При цьому місцевий керівник мав негайно зосередити всю повноту влади (політичну, військову, адміністративну, судову) у своїх руках. Управлінська структура повинна була вибудовуватися, з огляду на поточні місцеві завдання та рівень їхньої складності. Всі керівні посади мали би бути обійняті членами ОУН(р) або її прихильниками, а члени організації мусили стежити за всіма сферами життєдіяльності та в разі зауваження будь-яких відхилень від програми ОУН доповідати відповідним очільникам³.

Саме з цієї причини на початку травня 1941 р. у середині ОУН(р) було розповсюджено (разом із рішеннями II Великого збору)

¹ Книш З. Розбрат. Спогади й матеріали до розколу ОУН у 1940–1941 роках. Торонто: Срібна Сурма, [б. р.]. С. 175.

² Стецько Я. 30 червня 1941. Проголошення відновлення державности України / відп. ред. М. Посівнич; упоряд.: М. Посівнич, О. Ісаюк; післям. І. Патриляк. Дрогобич, 2019. С. 376–375.

³ Кентій А. В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929–1941 рр.). Київ, 1998. С. 124; Патриляк І. Державне будівництво в планах ОУН (травень 1941 року). *Київська старовина*. 2003. № 2. С. 90; Трохимович В. Державотворчі ідеї Проводу ОУН в Україні (1940–1950). *Український визвольний рух*. Львів, 2007. 36. 10: До 100-річчя від дня народження Романа Шухевича. С. 300.

«Політичні вказівки», які стали свого роду інструкцією для дій за різних військово-політичних обставин і розвитку глобальних подій, зокрема при оголошенні національної державності в умовах тотальної війни на теренах України між імперіями-монстрами. В організації передбачали й очікували напад Німеччини на Радянський Союз, а відтак вказували, що «ОУН використає війну з СССР для розгортання боротьби за Суверенну Соборну Українську Державу, для прискорення її здобуття»⁴.

Усьому членству було видано напрямні ОУН з Інструкцій революційного проводу щодо дій активу в Україні під час війни, де зазначалася необхідність розгортання визвольної революційної боротьби за УССД, що (незважаючи на рівень збройної потуги українства, порівняної з арміями воюючих сторін) мало б засвідчити, що український народ сам бореться за власну волю й незалежність, а відтак мав здобути підстави для Української держави та бути стартом для її будови, а також здобути Україні позицію суб'єкта у формуванні нового ладу на Сході Європи. Що ж до безпосередньо державотворчих намірів, наголошувалося на недопущенні на опанованих теренах неконтрольованих розподілів населенням колгоспів, розпалення боротьби за приватну власність чи продуктові запаси тощо, а натомість наказувалося залізною рукою опанувати анархію та творити українську армію. З першим же моментом збройного виступу в кожній місцині треба було оголошувати в ній українську владу й поширювати маніфест ОУН про створення української державності. При цьому генеральною лінією на західноукраїнських землях (від села до краєвого центру) належало перебирати всю політичну владу неподільно, а інші політичні чи фахові сили залучати до співпраці, але під керівництвом ОУН(р)⁵.

Центром крайової влади й уряду мав стати Львів, а на центрально-східні українські землі наказувалося перекидати стільки людей, щоб це не послаблювало бази революційного проводу в Західній Україні. Крайовий західноукраїнський уряд мав бути підчиним центральному Українському суверенному соборному урядові. «Проголошуючи суверенну соборну Українську Державу, – зазначено в

⁴ Політичні вказівки (травень 1941 р.). *ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 р.* [Б. м.], 1955. С. 48.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 3833. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 15–16.

документі, – ОУН шляхом вияву волі народу по льокальних плебісцитах повітових, місцевих зібраннях покликає Голову суверенної соборної Української держави, коли не створився в між часі суверенний Український національний уряд у Києві, якому краєва влада ЗУЗ підчиняється»⁶.

Німецькі війська потрібно було сприймати як союзницькі. При цьому ще до їхнього приходу створити владну вертикаль, щоб заявляти, «що вже створилася українська влада, її перебрала ОУН під кермою Степана Бандери, всі справи українського життя ладає ОУН та місцева влада, готові увійти у приязні взаємини з союзними військами для спільної боротьби з Москвою та для співпраці»⁷. Якби німці негативно поставилися до створюваної української влади, треба було «заявляти на місцях, що назначені ОУН не можуть передати влади, бо лише Провід ОУН може їх звільнити від обов'язків», при застосуванні фізичної сили не чинити опір, «але в правному розумінні влади не передавати (зн[ачить] завісити себе в урядуванні)»⁸.

На очищеній від ворога території потрібно було організовувати міліцію, парамілітарні організації та військові частини. Паралельно утворити необхідні для функціонування державного життя суди, різні суспільні установи, організацію забезпечення армії, шпиталів, комунікаційні служби, фінансові уряди тощо. Самоврядні структури під впливом ОУН мали здійснювати поділ поміщицьких земель між працюючими (земля залишалася би власністю тих селян, які на ній працюють), заведені ж насильно колгоспи ліквідувати на засаді, що селяни, яких було примушено віддати землю в колгосп чи радгосп, одержать її назад. Машини, якими досі управляли, залишати в кооперативній власності тих, хто був власником відносних наділів землі, й ними вони могли далі обробляти свою землю як її власники. У державному секторі з фахівців чи колишніх директорів за ініціативою ОУН(р) призначити до керівництва підприємства чи заводу. Організовувати за націоналістичними ідеями спілки: а) молоді; б) комбатантів; в) політ'язнів; г) професійні організації інтелігентів, робітників, хліборобів; ґ) організації виробничих працівників (гірників, робітників, інженерів, директорів тощо); д) культурно-освітні організації; е) фізичного виховання;

⁶ Там само. Арк. 17–18.

⁷ Там само. Арк. 18–19.

⁸ Там само.

є) служб праці; ж) жіночі; з) харитативні (благодійні) тощо і насамперед мілітарні та парамілітарні (як, наприклад, військову організацію «Січ»). У всіх центрах створювати осередки пропаганди із членів ОУН(р), здобувати для них необхідні технічні засоби, перебрати під контроль організації культурні осередки (письменників, журналістів, науковців). Праця й ініціатива виховання та організації молоді мусить бути винятково в руках націоналістів. Відповідно до потреб і згідно з доцільністю, наскільки дієвість апарату буде запевнена, необхідно було зберегти в адміністрації наявні форми або творити нові. При цьому наголошувалося, що ОУН не може стати партією, але мусить створити ідейно-політичний визвольний рух⁹.

Тож найперше на звільнених землях ОУН негайно проголошувала б відбудову Української держави, встановлювала владу, що організовувала б державне життя в усіх сферах і керувала ним. Мандат на це, як стверджував революційний провід, надавала їй довголітня революційно-визвольна боротьба, державотворча ініціатива й активна сила. Стратегія перебрання державної влади у Західній та Центральній Україні відрізнялася: у першій – перебирає всю владу; у другій – обіймає лише керівні пости й призначає функціонерів різного рівня в міру можливості¹⁰.

Для тих, хто перебирав би урядування на місцях було підготовано й відповідну присягу: «Присягаю Україні, що всі обов'язки супроти Української Держави поручені мені Організацією Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери, буду виконувати вірно, сумлінно і буду служити всіма силами і життям від нікого незалежній Українській державі та змагати до її могутності і слави»¹¹.

Загалом же було вирішено творити державність методом доконаного чину: «а) Крайовий Провід ОУН змагає до того, щоб якнайскорше здобути відповідний терен і підстави для створення центру державного будівництва, формує центральну владу та далі наві'язує до створеного вже на місцях стану, творячи цілість; б) Рівночасно і незалежно від того в краю йде організація державного будівництва так само, як збройного зриву на місцях (за методом "б") так, що провідники окремих (менших) організаційних одиниць і провідні члени за вказівками, одержаними попередньо без

⁹ ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 15–19.

¹⁰ Там само. Арк. 23–24.

¹¹ Там само. Арк. 106–107.

окремого наказу самостійно організовують у відповідний момент революцію та будову держави на своєму терені»¹².

Отже, у травні 1941 р. Провід ОУН(р) виробив вказівки та інструкції щодо перших заходів з організації державного життя в Україні під час війни. Так, зокрема, щодо адміністративного поділу вирішено на перших порах залишити наявний досі стан, впроваджуючи нову адміністративну одиницю між районами й областями – округу. Округа як одиниця відповідала би приблизно тогочасним західноукраїнським повітам. Осідком окружних властей мало стати більше місто, що перебувало у природному центрі для кількох (3–5) районів.

Для цілої ж Української держави адміністративно-територіальний поділ передбачався у такій конфігурації:

- адміністративно-територіальна одиниця I ступеня – область;
- адміністративно-територіальна одиниця II ступеня – округа;
- адміністративно-територіальна одиниця III ступеня – район;
- адміністративно-територіальна одиниця IV ступеня – громада¹³.

Для західноукраїнських областей при цьому створювалася на перехідний час вища спільна адміністративна одиниця, якою керувало Крайове правління, що підлягало б центральному урядові Української держави і було би зверхньою владою для підпорядкованих йому обласних правлінь. Крайове правління мало бути зліквідованим після того, як завершиться перебудова місцевих структур, що перебували під польською окупацією, за планом і спільною державною системою з центральними та східними українськими землями.

Обласний центр був осередком і проводом цілого підпорядкованого терену. Обласні установи в усіх ділянках мали надавати напрямні, плани та вказівки праці для всього терену, а також координувати й контролювати діяльність округ, узагальнені плани та інструкції центрального уряду, зокрема крайового правління, розробляти і пристосовувати до свого терену та розподіляти їхнє виконання на округи. Крім планів, інструкцій та виконавчих розпорядків, обласні власті подавали б до окружної влади і свої бачення щодо подібних розробок на сконцентровані завдання для районів. Технічно-адміністративні апарати обласних установ треба було б обмежувати до

¹² ОУН в 1941 році. Документи: в 2 ч. Київ, 2006. Ч. 1 / упоряд.: О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук; відп. ред. С. Кульчицький. С. 105–106.

¹³ Там само. С. 107.

конечного мінімуму. Також варто застановитися і на вказівці, що в обласних установах «керівні посади слід обсаджувати передовсім членами ОУН, а далі симпатиками – людьми, що мають, з одного боку, фахове знання, а з другого – знають потреби і можливості терену, а передовсім думають націоналістичними категоріями»¹⁴.

Окружні установи мали одержані від обласних властей плани-напрямні й інструкції розпрацьовувати на сконцентровані вказівки та матеріали для районів, достосовувані до їхніх конкретних умов і стану тощо. Округи повинні були також організовувати, інструктувати та координувати діяльність районів. Райони ж набували лиш виконавчих обов'язків. Районам належало б передавати конкретні завдання, одержані з округи, безпосередньо виконавчим органам, організовувати їхнє виконання та тримати на контролі процес реалізації. Окружний (районовий) провідник зосереджував усю владу: політичну, військову, безпекову, адміністративну і судівництво. Розвиток державної влади й апарату загалом мав би відбуватися так: від територіальної централізації при повносяжній децентралізації на початку до централізації і творення окремих організаційних будов у поодиноких сферах згодом. Тобто, «зразу територіальні одиниці (округи й райони) будуть у великій мірі самовистарчальними, замкненими в собі, їхні зв'язки з вищими одиницями і з рівнорядними сусідами будуть слабкі. В той час всі функції державного життя будуть на місці кермовані й централізовані в одній владі»¹⁵.

У міру налагодження зв'язків та розбудови обласного (на західноукраїнських землях і крайового) правління, а вище – уряду Української держави мали поступово налагоджуватися й окремі зв'язки в такому (часовому) порядку: військовий, служби безпеки, комунікації, господарства і фінансів, урядів праці, суспільної перебудови та опіки, виховання й освіти. За певний час передбачалося, що розбудова сягне належного рівня й організація кожної сфери творитиме окрему одноцільну систему, розбудовану на всіх щаблях, централізовану у відповідному міністерстві. Після цього ж «в окремих адміністраційних одиницях, передовсім в областях (частинно в округах, а на ЗУЗ в крайовому правлінні) буде керма усіх ділянок життя координована, а не централізована»¹⁶.

¹⁴ ОУН в 1941 році... С. 108.

¹⁵ Там само. С. 109.

¹⁶ Там само.

3 червня–липня 1941 р. по всій Західній Україні на місцях розпочалося самоорганізування місцевих самоврядних структур. Ось як, наприклад, виглядала хронологія шляху до Львова й ланцюга проголошень української державності однією з похідних груп ОУН(р). Кордон група перейшла 27 червня біля Динова й того ж дня в с. Воля Володжська було проголошено самостійність Української держави, переобрано управу колгоспу й створено міліцію. Наступного дня у Бірчі здійснено підготовку до створення районної та міської управ. 29 червня самостійність України похідна група урочисто проголосила у с. Війське Добромільського р-ну, де також було переобрано управу і створено міліцію.

30 червня 1941 р. похідна група прибула до Добромиля й розпочала підготовку до організації української влади. 1 липня о 19:00 у присутності представників німецького війська на маніфестації проголошено Акт відновлення самостійності. Не маючи розпоряджень із верху, німецька окупаційна влада міста розгублено сприймала перебрання цивільної влади українцями (ввечері того дня на урочисте прийняття для вищих офіцерів Вермахту прибуло 2 генерали і 30 штабних офіцерів). Оунівська група покинула місто вночі, залишивши д-ра Омеляна Логуша, який і провів заходи для остаточної організації міської та районної управ. Тож до міської управи ввійшли: лікар Роман Кушнір (голова), Микола Муліцький (заступник голови), Дмитро Осадчук (референт просвіти), Михайло Карманський (референт фінансів), Іван Павлюк (референт санітарної служби), Осип Мудрий (референт руху населення). До складу районної: Григорій Турко (голова), Теодор Шатинський (заступник голови), Василь Двуліт (організаційний референт), інженер Любомир Гузь (господарчий референт), Андрій Бахівський (шкільний референт), Йосип Дуркот (фінансовий референт), д-р Роман Кушнір (референт здоров'я). На посади ж інших відділів вирішено призначити комісарів від ОУН(р). Уже наступного дня відбулася нарада управи міста і району, а 4 липня реорганізовано міліцію (командантом став член ОУН Василь Манько). 6 липня похідна група прибула на маніфестацію до Самбора, а 7 липня – виїхала до Львова¹⁷.

¹⁷ Кріль М. Добромиль у долині Вирви. Львів, 2016. Т. 2: Історія і культура. (Серія Отчий край). С. 426–427; Відновлення Української держави в 1941 році. Нові документи і матеріали. Київ: УВС, 2001. С. 48–49.

Повідомлення у пресі про проголошення Акта про відновлення Української держави

На середину—кінець липня 1941 р. українську державність було проголошено на всіх українських землях, звільнених від радянської окупації, а саме: у всіх західноукраїнських областях, у Житомирській і частинах Кам'янець-Подільської і Київської обл. На тоді Станіславську обл. майже повністю окупували угорські війська, які проголошенню Української держави перешкод не чинили. Румунські війська, що захопили Чернівецьку обл. і частину деяких галицьких повітів (Заліщики, Снятин), жорстоко придушували всі спроби відродити українську державність. В інших областях, зайнятих німецькими й подекуди словацькими військами, перешкод проголошенню української державності не було, проте згодом німці почали вимагати відкликання Акта проголошення Української держави та розгорнули репресії проти діячів УДП і членів ОУН(р)¹⁸.

Отже, після проголошення Української держави у Львові 30 червня 1941 р., на виконання наказу Проводу ОУН(р) менш ніж за місяць українську державну місцеву (сільську й міську) адміністрацію було започатковано у Станіславській, Тернопільській, Львівській, Дрогобицькій, Рівненській, Луцькій, Житомирській і частково в Київській обл. Тобто в цих регіонах було охоплено всі села, містечка

¹⁸ Гай-Нижник П. Українська Держава: суспільно-політична модель і соціально-економічний лад в теорії та ідеології ОУН-6 (1940–1990 рр.). Київ: Крок, 2020. С. 124–125.

й міста, а також створено українські районні управи. Було налагоджено обласні управи й запрацювали вони у Станіславові, Тернополі, Львові, Житомирі, Рівному та Луцьку. На стадії організації перебували у Дрогобичі, Вінниці та Кам'янці-Подільському¹⁹. Фактично, німецькі військові чинники затвердили обласні управи Тернополя, Станіславів, Луцька й Житомира, які працювали в порозумінні з окупаційною військовою владою. У Рівному та Львові на той час налагодити зв'язок із німецькою військовою адміністрацією не вдалося, проте практичні контакти було встановлено з округами й районами. Окремі групи надіслано для організації місцевої державної влади на Пінщину і Берестейщину, Буковину і Закарпаття, до Центральної і Південно-Східної України, у Крим. Окружні управи зорганізовано на терені майже всіх західних областей, а округи переважно покривалися за давніми повітами²⁰.

Варто зауважити, що під час призначення українських державних управ усіх ступенів і рівнів в ОУН(р) засадничо намагалися керуватися принципом фаховості. Тож часто бувало, що до складу управ входили люди, які в минулому виявляли більшу чи меншу політичну діяльність (зокрема окремі члени УНДО, ФНЄ, радикали) й які мали визнати Провід ОУН(р) і лояльно виконувати всі директиви її місцевих керівників²¹.

Голови обласних управ, як вказував Я. Стецько, мали змогу «змінювати склад членів Управи, пропонує зміни на затвердження» голові УДП. Голови місцевих урядів присягали на вірність Українській державі. Так, наприклад, прямо перед відкриттям Народних Зборів 30 червня 1941 р. у будинку «Просвіти» таку присягу перед Ярославом Стецьком склав проф. Юрій Полянський як новопризначений посадник міського управління Львова та інші члени вибраного Проводом ОУН(р) міського управління²².

Головами обласних управ стали (липень 1941 р.): Львівської – д-р Олександр Марітчак, Тернопільської – Василь Охримович (ОУН(р)), Станіславівської – інж. Ілля Семянчук (колишній член ФНЄ), Волинської – Андрій Марченко (ОУН(р)), Рівненської – Іван Карнаухов (адвокат), Ростислав Волошин (заступник голови),

¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 56, 75–75 зв.

²⁰ Гай-Нижник П. Українська Держава: суспільно-політична модель... С. 125–126.

²¹ Там само.

²² ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 2; Спр. 21. Арк. 20; Стецько Я. 30 червня 1941... С. 192.

*Опублікований текст Акта про відновлення
Української держави*

Житомирської – Іван Луцюк. У Львові на середину липня 1941 р. обласну управу було сформовано в такому складі: д-р О. Марітчак (голова), мгр Ярослав Спольський (заступник голови), д-р Михайло Росляк (загально адміністративний референт), інж. Дево-сер (земельний референт), інж. Бачинський (референт промислу), дир. Квасниця (референт торгівлі), Кульчицький (референт комунального господарства), д-р Гриньовський (референт суспільної опіки), мгр Стець (референт фінансів), інж. Рижевський (референт шляхів), М. Кульчицький (референт заготівель)²³.

Персональний склад, наприклад, Луцької обласної управи, що сформувалася 10 липня 1941 р., мав таких членів: Андрій Марченко (голова), Роман Андріішин (заступник голови), Павло Ерастів (начальник канцелярії), Євген Тиравський (начальник адміністративного відділу), Анатоль Кох (начальник господарчого відділу), Борис Білецький (начальник відділу освіти), Аврамії Омельчук (начальник відділу здоров'я і суспільної опіки), Юрій Критюк (начальник відділу лісів), Володимир Поліщук (начальник відділу шляхів), Семен Волощак (начальник відділу податків), Юрій Кох (референт пропаганди), Федот Юревич

²³ Гай-Нижник П. Українська Держава: суспільно-політична модель... С. 126.

(референт безпеки). Саме цей склад затвердив Я. Стецько в Берліні 5 серпня 1941 р.²⁴

Під патронатом обласної екзекутиви ОУН(р) 29 липня 1941 р. створено Кам'янець-Подільську обласну управу, до складу якої увійшли: Микола Козак, Денис Притуляк, Олег Лисяк, Теодозій Охримович, Микола Фриз, Остап Голуб'як, Богдан Лотоцький, Богдан Цуприк, Михайло Побережник, Володимир Біланюк, Лев Сваричевський. Було закладено й обласну народну міліцію з 14 осіб (передбачалося довести її склад до 100 озброєних осіб), яку очолили: Володимир Зброжик (обласний командант), Карасевич (заступник команданта), Клим Роснецький (секретар), Яків Щегрин (муштровий референт). Окрім того, при міській управі Кам'янця-Подільського мала бути організована охоронна сторожа у складі 20 осіб²⁵.

У Берліні 5 серпня 1941 р. Я. Стецько затвердив склади окружних управ: Житомирщини (голова – Олександр Яценюк; обласною управою керував Іван Луцьок), Рівненщини (голова – Григорій Карнаух), Володимирщини (голова – Степан Черниш), Ковельщини (голова – Самійло Підгірський), Горохівщини (голова – Назар Димич), Дубенщини (голова – Олексій Сацюк). Посадниками міст призначено: інж. Миколу Єрмолаєва (м. Луцьк), Полікарпа Бульбу (м. Рівне), Івана Бартківца (м. Володимир-Волинський), доктора Миколу Пирогова (м. Ковель), Григорія Трачука (м. Горохів), Василя Бурку (м. Дубно)²⁶.

Обласні державні управи поділялися на окружні, окружні управи – на районні (повітові), районні управи – на сільські. Так, наприклад, Дрогобицьку обл. організаційно було поділено на три округи: Стрийську, Самбірську і Перемишльську. До Стрийської належало шість районів: Дрогобич, Сколе, Стрий, Миколаїв, Жидачів, Ходорів. До Самбірської – теж шість: Устрики-Долішні, Старий Самбір, Турка, Самбір, Рудки, Хирів. До Перемишльської – чотири райони: Бірча, Добромиль, Перемишль, Мостиська²⁷.

Від перших же днів проголошення відновлення Української держави 30 червня 1941 р. місцеві українські органи влади поволі ставали на шлях налагодження основ державного економічного

²⁴ Там само. С. 126–127.

²⁵ Там само. С. 127.

²⁶ Державний архів Житомирської області (Держархів Житомирської обл.). Ф. 1151. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1; ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 6 зв.

²⁷ Гай-Нижник П. Українська Держава: суспільно-політична модель... С. 127.

ладу не лише в аграрному секторі, а й в інших галузях народного господарства. Так, уже 3 липня повітовий провід ОУН(р) у Калуші (Станіславщина) постановою, оголошуючи про запровадження воєнного стану в повіті, повідомляв про дозвіл приватної торгівлі із заувагою, що (аби не допустити спекулятивного зростання цін) їхнє державне регулювання – єдино можливий вихід²⁸.

Торгівлю можна було провадити як за готівку, так і шляхом прямого обміну товарів. Утім невдовзі стало зрозуміло, що бартер негативно впливає та грошовий обіг, тож цей міжрахунковий спосіб довелося заборонити. Вето було накладено й на кредитування, натомість у деяких регіонах (як-от у Кам'янці-Струмиловій на Львівщині) навіть визначалося співвідношення (курс) грошових одиниць у районі (в обігу, до речі, продовжували перебувати радянські рублі й почали з'являтися німецькі марки). Так місцевий районний провід ОУН намагався налагодити грошовий обіг та водночас обмежити гіперінфляційні процеси. Результат не забарився і вже 13 липня 1941 р. місцевий податковий уряд в особі керівника податкової інспекції звітував повітовій управі про те, що в його розпорядженні наявні кошти; повідомляв, що найближчим часом заплановано обкласти податком пивоварню у м. Бузьк і нарікав на відсутність подальших наказів, позаяк його підлеглі цілком налагодили службу та готові виконувати свої обов'язки²⁹.

Поволі, попри військовий стан, довоєнний перебіг господарського життя почав відновлюватися. Так, наприклад, у повідомленні щодо господарського та громадського життя Галичини від 10 липня 1941 р. зазначалося: «У Львові відновили свою працю всі центральні українські установи, зокрема Ревізійний союз українських кооперативів та Центросоюз. Покликано до життя промислову кооперацію. Міська споживча кооперація відновлює свою діяльність на базі Маслосоюзу»³⁰. Налагоджувалися не лише торговельні відносини, а й починали відкриватися крамниці та нові магазини, про що, наприклад, ішлося у звіті від 4 серпня 1941 р. Бережанського (Тернопільщина) торговельно-промислового відділу місцевій районній управі. Відтак поступово почала відновлюватися й банківська діяльність, зокрема у сфері кооперації. Так, Український кооперативний банк у Бережанах у звіті УДП у Львові повідомляв

²⁸ Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів. Львів; Київ, 2001. С. 246.

²⁹ ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 87.

³⁰ Там само.

про створення Фонду віднови державного життя, на рахунок якого ця банківська установа перевела суму у 45 тис. 900 руб. 75 коп.³¹.

Проте існувала й інша, паралельна, дійсність, що руйнувала не лише перші паростки сталості суспільно-господарського ладу в підконтрольних місцевим органам влади місцях, а й заперечувала саме утвердження Української держави в її зародку – факт німецької військово-адміністративної окупації українських земель і цілковите заперечення права українців на власну державність політичною верхівкою Райху, а також союзницькими Берліну режимами у Братиславі, Будапешті та Бухаресті. Дестабілізації додавав не тільки саботаж і терор, а й підливна політично-пропагандивна діяльність поляків, що, попри втрату державності внаслідок німецької агресії, так і не змогли позбутися ворожого ставлення до державотворчих прагнень українців³².

Тим часом, у зв'язку з тим, що 1 серпня 1941 р. німецька окупаційна влада ввела Галичину до Генеральної губернії, краєм прокотилася хвиля народних протестів і зборів підписів на підтримку ОУН та УДП. Зокрема, у Зборівському повіті народні зібрання відбулися у 71 населеному пункті: в Олієві (900 підписів), Озірній (1 045 підписів), Великій Плавучій (536 підписів), Букачівцях (534 підписи), Білоголовах (596 підписів), Годові (615 підписів), Кудинівцях (509 підписів), Лопушанах (575 підписів), Перепельниках (575 підписів), Манаєві (576 підписів), Ярославичах (426 підписів) тощо³³.

Необхідно зауважити, що нормальному функціюванню українських управ усіх ступенів великі перешкоди все ж таки чинили німецькі й угорські військові ортс- і штадткомандатури. Часто траплялися випадки, коли, незважаючи на існування місцевих (сільських чи міських) управ, німецькі й угорські військові коменданти уповноважували організовувати місцеву державну адміністрацію поляків, особливо це траплялося в Тернопільській обл. Німецька військова влада також досить часто втручалася у господарські справи адміністрації: налагодження сільського господарства й торгівлі, промисловості, створюючи так хаос і занепокоєння серед українського населення³⁴.

³¹ Українське державотворення. Акт 30 червня 1941... С. 257, 276, 337.

³² Гай-Нижник П. Українська Держава: суспільно-політична модель... С. 137.

³³ ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 3–4.

³⁴ Гай-Нижник П. Українська Держава: суспільно-політична модель... С. 138.

У Станіславської обл. від українських державних управ угорці, які окупували всю Гуцульщину та Підгір'я аж по Дністер, вимагали складення їм присяги вірності, на що отримали категоричну відмову. Українське ж населення ставало на бік організованих ОУН самоврядних адміністрацій. На цих теренах угорські війська (у яких було багато поляків, що зголосилися до угорської армії після 1939 р.) забороняли зображення тризуба під загрозою арештів і розстрілів, у селах тривало цілковите роззброєння української міліції, практикувалося побиття селян тощо³⁵.

А проте тривало протистояння мельниківської і бандерівської організацій. Так, наприклад, бандерівці вигнали представників ОУН(м) із зали під час зібрання робітників у Львові, а в Рогатинському повіті бойовики ОУН(р) заборонили мережу мельниківців і створену ними районну управу. У відповідь на центральних теренах України мельниківці за допомогою СД та гестапо роззброювали бандерівців, перебирали провід міліцією і змушували підписувати заяву з відмовою співпрацювати з ОУН(р) тощо³⁶.

Загалом же, як доповідав Іван Климів («Легенда») Провіднику ОУН Степанові Бандері, з 200 районів Буковини, Галичини й Волині націоналісти перебрали владу у 187, тобто у 3 300 населених пунктах³⁷.

Факт проголошення відновлення Української держави від 30 червня 1 липня 1941 р. визнав УНК. Адольф Гітлер дізнався про установчі державотворчі збори у Львові 2 липня і розпорядився розпустити український уряд (УДП), провідників заарештувати, а їхніх співробітників взяти під суворий нагляд і контроль Головного управління безпеки Третього Райху. Водночас начальник поліції безпеки і СД Відділу ІВА повідомляв 2 липня 1941 р. до Берліна, що на протигагу ОУН(р) негайно запроваджено в місті «самоврядування» та розпочато підготовку до щонайшвидших заходів проти бандерівців загалом й самого С. Бандери зокрема³⁸. Тож від цього дня було вжито заходів із вимогою для українців (під загрозою

³⁵ Гай-Нижник П. Українська Держава: суспільно-політична модель... С. 138–140.

³⁶ ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 8–12.

³⁷ Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: в 2 т. Москва, 2012. Т. 1 (1939–1941) / редкол.: А. Н. Артизов (председ.) и др. С. 388.

³⁸ Україна в Другий світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів / упоряд. і передм. В. Косика: у 4 т. Львів, 1997. Т. 1. С. 92; ОУН в 1941 році. Документи. С. 265.

арешту), що перебували на теренах Генерального губернаторства, але там не проживали, негайно повернулися до своїх домівок, а керівним особам українських емігрантських організацій, які були на території Райху, – подбати про те, щоб їхні члени дотримувалися наданих вказівок. Також постановлено: «Різних політичних керівників українських емігрантів береться під домашній арешт, особливо в Генеральному губернаторстві, в тому числі також Степана Бандеру»³⁹.

У Кракові 3 липня 1941 р. відбувся допит Степана Бандери державним підсекретарем Ернестом Кундтом із приводу Акта 30 червня. Того ж дня (як і листами від 4, 5 і 6 липня) голова УДП Я. Стецько офіційно звернувся до канцлера Німеччини з повідомленням про Акт проголошення відновлення Української держави і запропонував співпрацю між Україною і Німецькою імперією як союзними державами⁴⁰. Вказуючи на Акт відновлення державності, після певного історичного екскурсу (зокрема й акценту на визнанні України Німеччиною за Берестейським договором 1918 р.) Ярослав Стецько відверто зізнавався Адольфу Гітлеру, що «безпосереднім виразником ідей цього акта та наших політичних прагнень була і є Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери», а також доводив до відома фюрера, що «опираючись на повний суверенітет своєї влади, українська держава приєднується до нового Європейського порядку»⁴¹. Подібною ж риторикою відзначалася і Декларація УДП, що, очевидно, була призначена для прочитання найвищими структурами Райху.

Проте 5 липня у Кракові на німецький допит до державного секретаря уряду Генеральної губернії Йосефа Бюглера знов викликали Степана Бандеру та членів президії УНК (д-ра Володимира Горбового, проф. Андрія Андрієвського, Ярослава Мудрого, д-ра Степана Шухевича, крім відсутнього Всеволода Петріва, що перебував у Празі), де їм оголосили про негативне ставлення німців як до діяльності УНК, так і до Акта проголошення відновлення Української держави. Після розмови гестапо взяло С. Бандеру під домашній арешт у столиці Німеччини від 6 липня, а згодом відправило до тюрми на Принцрегентенштрассе. 7 липня 1941 р. воно заарештувало В. Горбового та полк. Василя Євтимовича (гетьманця, керівника ексекутиви

³⁹ Україна в Другій світовій війні у документах... Т. 1. С. 100–101.

⁴⁰ ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 378. Арк. 20–27.

⁴¹ Україна в Другій світовій війні у документах... Т. 1. С. 95–96.

УНК), а 8 липня 1941 р. проф. Андрієвському повідомило про заборону діяльності УНК. У липні арешту піддано й автора «Декалога» (10 заповідей українського націоналіста) Степана Ленкавського, якого до 19 грудня 1944 р. утримувано в концтаборі «Аушвіц»⁴².

За таких умов 7 липня у Львові (на вул. Руській, 20) зібралися ще вцілілі члени Проводу ОУН, які перебували в місті: Ярослав Стецько (в. о. провідника ОУН), Микола Лебедь (заступник), Іван Климів, Іван Равлик, Лев Ребет, Ярослав Старух, Василь Турчківський та Роман Ільницький (як секретар). Учасники схвалили пропозицію голови УДП Я. Стецька відкинути німецький ультиматум, продовжити й далі встановлювати владу на місцях і мобілізувати людей на боротьбу за здобуття державної самостійності. Водночас відкинута думка про підняття всенародного збройного виступу проти німців як несвоєчасну та на часі нездійсненну. Як очільник уряду, Я. Стецько відмовився перейти в підпілля, незважаючи на всі ризики. Також вирішено, що у випадку його арешту керівництво УДП має перебрати на себе Л. Ребет, а ОУН очолив би М. Лебедь. Виходячи з цього, для призначення в. о. голови УДП чисті бланки з підписом і печаткою отримав Іван Климів, а Ярослав Старух та Василь Кук – для призначення членів уряду в Центральній та Східній Україні⁴³.

Між тим на Я. Стецька було здійснено невдалий замах. Він же 7 липня 1941 р. надіслав як голова УДП до німецького МЗС заяву з черговим обумовленням дій ОУН(р) та обґрунтуванням нагальності у відновленні української державності, зокрема й з огляду на інтереси самої Німеччини. Але попри цей та попередні подібні листи й заяви, 9 липня німці заарештували голову УДП і переправили до столиці Райху⁴⁴.

Вже на середину липня 1941 р. було припинено вільний випуск усіх газет ОУН(р) та позбавлено її можливості використовувати близько 20 типографій, які експропріювали в перші дні звільнення

⁴² Российский государственный военный архив (РГВА). Ф. 1699к. Оп. 1. Д. 229. Л. 8.

⁴³ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 84. Арк. 206; Стецько Я. 30 червня 1941: Проголошення відновлення державності України. Торонто, 1967. С. 256–262; Ільницький Р. Події 30 червня 1941 р. *Ільницький Р. Думки про українську визвольну політику*. Гадяч, 2007. С. 126–127; Українське державотворення. Акт 30 червня 1941... С. 160.

⁴⁴ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 37. Арк. 248–249; Ф. 65. Спр. 9079. Т. 3. Арк. 176–177.

Львова від більшовиків⁴⁵. У таємних розпорядженнях МЗС, гестапо та СД навколо питання Акта 30 червня все частіше щодо ОУН (групи Бандери) використовували вирази: «уявний український крайовий уряд у Львові», «гоноворова та активна група Бандери», «інсценований у Львові акт», «збентежений хід людей Бандери», «акт самочинства» тощо⁴⁶.

Німці однозначно висунули вимогу відкликати Акт 30 червня. На це ОУН(р) заявила, що проголошення відновлення української державності у Львові вже стало історичним фактом і стане однією зі славних традицій та свят українського народу. Натомість представники німецької влади на початку серпня 1941 р. висунули Проводу ОУН(р) три вимоги, однією з яких був розпуск уряду УДП. 12 липня провідник ОУН Микола Лебедь наказав організації поступово переходити в підпілля, а у Львові легально працювало тільки бюро УДП (заступником голови УДП після арешту Ярослава Стецька Іван Климів призначив Михайла Степаняка, якого після арешту в середині вересня 1941 р. змінив на цій посаді Л. Ребет)⁴⁷.

Тим часом похідні групи ОУН(р) вирушили на Закарпаття, Берестейщину і Пінщину, а головне – просувалися поза р. Збруч, через Проскурівщину, Житомирщину, Вінниччину на Київ, а далі – на Схід і Південь України. Провід організації визначив головним завданням створювати місцеві управи й організовувати збройну боротьбу для 5 000 підготовлених членів. Улітку ж 1941 р. наказом крайового Проводу українських націоналістів на матірніх українських землях і начальника Команди Української революційної армії І. Климів («Є. Легенди») оголошено «повстання на всіх українських землях самостійної соборної Української держави» й про те, що «Укр. Нац. Армія перебирає під свою руку: а) Охорону кордонів Української держави перед зовнішнім ворогом та боротьбу з ним; б) Охорону й безпеку діяння Української державної влади; в) Охорону життя, праці й майна громадян Української держави»⁴⁸. Окремим наказом оголошено про створення Українських

⁴⁵ РГВА. Ф. 500к. Оп. 2. Д. 229. Л. 81.

⁴⁶ Україна в Другій світовій війні у документах... С. 201–210; ОУН у 1941 році. Документи. С. 354–356.

⁴⁷ ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 1; ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75135 фп. Арк. 11; Лебедь М. Організація протинімецького опору ОУН 1941–1943 років. *Сучасність*. 1983. Ч. 1–2. С. 151.

⁴⁸ ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 8–9.

повітряних сил і центру Української панцерної (броньованої) зброї. Окрім Української революційно-національної армії, в оборону української державності ставав також Український військовий легіон, який підпорядковувався Проводу та Головному штабу ОУН на чолі зі С. Бандерою. Відтак по всій Україні запроваджено воєнний стан, революційні трибунали, зокрема збірну відповідальність, родову й національну, за злочини проти Української держави, її війська й ОУН⁴⁹.

Степана Бандеру, якого з 6 по 25 липня утримувано в берлінській тюрмі, після чого він до 15 вересня перебував під домашнім арештом, 16 вересня 1941 р. його запроторено до центральної в'язниці Берліна, а за чотири місяці переведено до концтабору «Саксенгаузен». У ті ж вересневі дні у столиці Німеччини арешту піддано й інших провідних членів ОУН(р): Ярослава Стецька, Івана Габрусевича, Осипа Тюшку, Володимира Стахіва, Нестора Процика, Юрія Хименця, Омеляна Антоновича. Масові арешти відбулися у Кракові, Львові й по всій Західній Україні. У наступні 2 роки німці заарештували й убили 80 % керівного складу ОУН(р)⁵⁰. Так, німецькі окупанти практично знищили процес відновлення Української держави та взяли курс на недопущення її відродження.

Вважаючи українське питання головним у встановленні стабільності в Центральній-Східній Європі, націоналісти намагалися опиратися на власні сили та використати всі сприятливі геополітичні обставини для відновлення української державності в червні-липні 1941 р. Акт відновлення Української держави 30 червня 1941 р. суперечив колоніальним інтересам Німеччини. Тактика доконаних фактів призвела до того, що нацисти репресували уряд Я. Стецька і місцеві органи самоврядування та арештували в липні-вересні 1941 р. понад 1 500 членів ОУН. Акт відновлення державності демонструє масштабність підготовки і розгортання структур на місцях, реалізацію планів у воєнних реаліях та підтримку населення від західного кордону до Фастова і Василькова біля Києва в понад 350 містах і 187 районах, де було проголошено Акт у 10-денний термін. У семи західноукраїнських областях створено обласні, районні управи (адміністрації) та всю вертикаль самоврядування.

⁴⁹ ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 8–9.

⁵⁰ Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy 1933–1945. Warszawa, 1972. S. 247; Літопис нескореної України: документи, матеріали, спогади. Львів, 1997. Кн. 2 / упоряд.: Я. Лялька та ін. С. 79–97.

Акт 30 червня 1941 р. і формування органів місцевого самоврядування засвідчив тяглість національно-державної ідеї, започаткував новий етап визвольної боротьби та переформатування боротьби інших поневолених націй. Під гаслами ОУН і УПА в 1940–1950-х роках український народ розгорнув боротьбу за УССД, що в різних формах триває і на сучасному етапі російсько-української війни.

Павло Гай-Нижник, Микола Посівнич

РОЗДІЛ 3

**УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ
УСТАНОВ, ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ
І МІСЦЕВИХ ГРОМАД
ГАЛИЧИНИ В ПОРЯТУНКУ
УКРАЇНЦІВ-ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ
ІЗ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ І ПОТЕРПІЛИХ
ВІД ПОВЕНІ ТА ГОЛОДУ
(ОСІНЬ 1941 – ЛІТО 1942 РОКІВ)**

Серед соціальних проблем, породжених німецько-радянською війною, однією з найгостріших постала організації допомоги різним категоріям соціально незахищених груп населення на окупованих територіях, які опинилися на межі виживання: сиріт, інвалідів, удів, людей похилого віку, переміщених осіб, полонених тощо. Для вирішення цих завдань необхідно було створити систему відповідних органів, залучивши до цього ініціативну громадськість, представників місцевих територіальних громад. Оскільки історики традиційно надають перевагу вивченню безпосереднього перебігу військово-політичних подій, то часто обходять увагою цей аспект історії війни. Навіть сучасна українська історіографія не має особливих успіхів у висвітленні окресленої тематики. Зазначена обставина значною мірою актуалізує необхідність її наукового дослідження¹.

Від початку німецького вторгнення на ЗУЗ як військові, так і нацистські цивільні органи управління отримали всю повноту влади щодо тутешнього населення. Вже 1 серпня 1941 р., відповідно до наказу Гітлера від 17 липня того ж року, Галичину було відірвано від решти українських земель і приєднано як окрему область (дистрикт) до складу ГГ, яку створили окупанти 1939 р. на частині

¹ У межах розділу колективної монографії не стояло завдання детально відтворити весь перебіг допомогових акцій, тому виклад головних із них упродовж вказаного періоду обмежено до окремих сюжетів і спостережень.

території Польщі з переважним польським населенням із чотирма дистриктами: Краківським, Люблінським, Радомським та Варшавським. Новоутворена галицька адміністративна одиниця охоплювала тогочасні межі Львівської, Дрогобицької, Станіславської і Тернопільської (за винятком північних районів) обл. Правління у ГГ уособлював генеральний губернатор, який діяв від імені Гітлера і якому були підпорядковані всі ділянки державної адміністрації. Він одночасно очолював НСП у межах ГГ. Йому належала законодавча влада і підпорядковувався виконавчий орган – правління². На початок 1943 р. правління ГГ складалося з 12 відділів (міністерств): внутрішнього управління, фінансів, юстиції, господарства, прохарчування і сільського господарства, лісів, праці, пропаганди, науки і навчання, будівництва, залізниці, пошти³ та Державного секретаріату. Безпосередньою роботою правління керував заступник генерального губернатора – перший державний секретар, якому підпорядковувалися керівники окремих відділів. Головні відділи правління поділялися на відділи, а ті – на підвідділи, підвідділи ж – на референтури й підреферентури⁴.

Кожен із п'яти дистриктів мав подібну структуру правління. Цивільну адміністрацію очолював губернатор. Першим очільником дистрикту Галичина був Карл Ляш, від лютого 1942 р. до липня 1944 р. – Отто Вехтер. Компетенції відділів були аналогічні до головних відділів при правлінні ГГ, однак терен діяльності відділів охоплював лише окремий дистрикт⁵. Відповідно до нового адміністративно-територіального устрою дистрикт Галичина поділили на округи (Kreise), що охоплювали від 4 тис. до 5 тис. км² із чисельністю населення 140–600 тис. Їх очолювали окружні старости – крайсгауптмани (Kreishauptmann), у руках яких зосереджувалася вся повнота влади у всіх галузях і питаннях у межах його області. Зі складу округ були виділені більші міста, де керівництво

² Луцький О. І. Генеральна губернія. *Енциклопедія історії України* / ред. кол.: В. А. Смолій (голова); В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін. Київ: Наукова думка, 2004. Т. 2. С. 74–75.

³ Див.: Коновалець М. Дещо про адміністративний устрій генерального губернаторства. *Календар «За народ» на рік 1943*. Львів: Українське видавництво, 1943. С. 41.

⁴ Там само.

⁵ Там само. Загалом, це ті ж відділи при головному правлінні ГГ за винятком двох – залізниці та пошти. У дистриктах були лише зв'язкові для справ залізниці й пошти.

здійснювали міські старости – штадтгауптмани (Stadthauptmann). До складу апарату окружної адміністраційної влади входили такі структурні підрозділи: відділ внутрішнього управління, продовольства і сільського господарства, контролю цін, пропаганди, шкільний, вуличного руху, житловий, населення і опіки, персональний. Відділи поділялися на підвідділи (церковного культу, комунального господарства, будівельний, охорони здоров'я, земельний), а ті – на референтури. Окружному старості підпорядковувалися очільники найнижчої ланки німецької цивільної адміністрації в Галичині – повітові комісари (Landkomissar) і в кожному окружному виділеному місті – міські комісари (Stadtkomissar) з аналогічним службовим апаратом, у руках яких була зосереджена вся повнота влади⁶. Всі головні посади на рівні округ, повітів, охопно з органами судочинства і поліцією, обіймали німці (райхсдойче), пости другорядного значення – особи німецького походження (фольксдойчен) та деякі українці й поляки як спеціалісти.

Низову адміністрацію в кожному окрузі на рівні волостей і сіл німецька окупаційна влада віддала місцевим мешканцям (посади посадників (Burgermeister) у деяких містах, волосних старшин (війтів), голів збірних громад, секретарів волостей чи громад тощо). У компетенції волосного старшини збірних громад (die Vogte), що керував волостю, яка об'єднувала 5–10 сіл із населенням 8–16 тис. осіб, перебували села та збірні громади, якими управляли солтиси (Schulze) й війти (Foht). При кожній управлінській структурі низової адміністрації діяла рада як дорадчий орган, куди входили чиновники та «мужі довір'я» від громад. Насправді, усіх їх місцеве населення не вибирало – їх призначали губернатори або крайсгауптмани. При цьому переважно посадовці цього рівня були тої національності, представники якої переважали в населеному пункті, волості, повіті. Фактична роль і компетенція ненімецького посадника в деяких містах, волосного старшини або голови громади були, як свідчить Володимир Кубійович, мінімальними⁷. Наглядова влада над громадами (окружний або міський староста) мала право зупиняти чи скасовувати розпорядження ненімецького посадника, як і видавати

⁶ Микитей Г. Адміністраційний поділ Галичини і його назви в українській мові. *Краківські вісті*. 1943. 17 серпня. С. 5.

⁷ Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії 1939–1941. Історія Українського Центрального Комітету. Чикаго: Видавництво Миколи Денисюка, 1975. С. 39.

власні⁸. І хоча німецьке законодавство ГГ використовували назви самоуправління, але насправді жодних самоврядних структур, зокрема й на нижчому рівні, окупанти не дозволили⁹. Що стосується участі українців та поляків в основних сферах життя, зокрема в адміністративно-господарському апараті дистрикту Галичина, і пріоритетів заміщення вакантних посад у різних його секторах, то губернаторство К. Ляша відзначалося більшою підтримкою польського елемента на противагу українському. Така нацистська національна політика, здійснювана в Галичині за принципом «поділяй і владарюй», зазнала певної корекції за часів губернатора О. Вехтера, який проводив гнучкішу лінію балансування між поляками й українцями, проте вже з наданням певного пріоритету українцям як найчисельнішій національній групі регіону. Згідно з оцінкою польського підпілля та зібраною відповідною інформацією, співвідношення між поляками й українцями на 22 листопада 1942 р. представлено так: «В державній адміністрації [дистрикту Галичина] українці не становили більшості, однак витіснення польського елемента на користь українців відбувається постійно ... В адміністрації залізниці, пошти, телеграфу польські сили ще переважають, особливо, коли йдеться про верхи. Натомість на провінції значна більшість функціонерів вже є українською. В лісовій адміністрації надлісництва і лісництва знаходяться в руках поляків. Однак низи (гайові і лісова служба) складаються майже виключно з українців, що датується віднедавна. В адміністрації самоврядування українці мають безумовну перевагу, і то навіть у визначних польських осередках»¹⁰. За даними Чеслава Мадайчика, на 15 січня 1944 р. серед 386 в'їтів та бургомістрів у дистрикті Галичина налічувалося 346 українців¹¹.

У межах заохочення польського, українського і єврейського населення до співпраці з новою владою окупанти дозволили національні комітети суспільної опіки, при цьому для поляків, євреїв і

⁸ Коновалець М. Дещо про адміністративний устрій... С. 42.

⁹ Дистрикт Галичина. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/Book/narusu/66.pdf>

¹⁰ Archiwum Akt Nowych. Armia Krajowa 203/XV/45. Komenda obszaru Lwów (Oddział VI). Ocena przeciwnika ukraińskiego z dnia 22 listopada 42. S. 17. Цит. за: Сич М. Українська кооперація в Галичині під час II світової війни. Львів: Видавничий центр Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, 2000. С. 227.

¹¹ Див.: Orlof E. Polityka Ludnościowa okupanta niemieckiego wobec ukraińców w Generalnej Guberni i Komisariacie Rzeszy Ukrainy. Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття». (м. Чернівці 16–18 травня 2000 р.) Доповіді та повідомлення. Чернівці: Рута, 2001. Т. 4. С. 67.

українців як найчисленніших у Кракові ще 1940 р. створено центральні координаційні органи: Головну раду опікунську, Єврейську суспільну самопоміч та Український центральний комітет відповідно. Вони були створені за німецьким провідницьким принципом (Führerprinzip), згідно з яким кожна суспільну структуру повинен очолювати провідник, наділений в її межах беззаперечними повноваженнями. УЦК на чолі з В. Кубійовичем, відповідно до статуту, міг займатися справами лише українського населення. Він зосередив під своїм контролем більшість сфер українського суспільного життя і структурно складався з таких відділів: президійного з правничим бюро, діловим керманічем і секретарем; організаційного; фінансового; суспільної опіки; культурної праці; господарського; опіки над студентством; шкільних справ¹². Комітет мав організувати мережу низових клітин – комітети в округах і повітах, що виступали допоміжними органами співпраці з німецькими адміністраціями на місцях. Окружні комітети* складалися з голови, заступника, секретаря та референтів: організаційного і персональних справ, суспільної опіки і праці, господарського, опіки над молоддю і родиною, культурної праці і шкільних справ, фінансового. У повітах створювалися повітові делегатури, у районах – волосні, а в селах УЦК представляли «мужі довір'я» (переважно дві особи – священник та освічений селянин). На грудень 1941 р. у дистрикті Галичина діяло 26 окружних, 41 повітовий, 109 волосних комітетів і 965 «мужів довір'я»¹³.

Впродовж усього періоду існування цивільної адміністрації ГГ УЦК де-факто залишався єдиним українським представницьким органом, який, співпрацюючи з німецькою владою, намагався організувати українське громадянство для розбудови й координації власного національного життя, прагнучи по можливості обсадити українцями якнайбільше позицій у низовій адміністрації і господарському житті, а також через організацію суспільної опіки та

¹² Добрянський М. Український Центральний Комітет. *Календар «За народ» на рік 1943*. Львів: Українське видавництво, 1943. С. 40.

* Створені у ГГ окружні філії УЦК під назвою «допомогові», що підпорядковувалися окружним старостам і керівництву УЦК, у дистрикті Галичина отримали назву «Український окружний комітет».

¹³ Стефанюк Г. Формат «влада-суспільство» в дистрикті «Галичина» (1941–1944 рр.). *Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. 2012. Ч. 20–21. С. 299.

самодопомоги допомагати тим людям, які цього конче потребували. Тимчасовим винятком у всій системі представництва національних інтересів у ГГ було заснування в Галичині окремого УКК на чолі з Костем Паньківським із функціями та структурою, подібними до УЦК (серпень 1941 р.). Наприкінці лютого 1942 р. німецька влада ГГ, намагаючись максимально централізувати представництво українського населення у структурі всієї управлінської системи в межах губернії, ліквідувала УКК як окремий керівний організаційно-представницький осередок для всього організованого українського життя в Галичині, підпорядкувавши його УЦК. Голова УКК став заступником провідника УЦК. Незважаючи на те, що формально центральні установи УЦК залишалися у Кракові, Львів став фактичним центром його діяльності.

Комітет як легальна установа проводив т. зв. реальну політику, яка полягала в тому, щоб за умов дотримання формальної лояльності до німецької влади бути, по-перше, посередником між німецькою владою та українським населенням і його заступником «на зовні», по-друге, організацією для всього національного життя та ним керувати¹⁴. Сотні інтелігентів стали до праці з потаємною надією зберегти себе, щоб у сприятливий момент прислужитися національній справі. «Діяльність Українського центрального комітету, – зауважував Іван Крип'якевич, – не можна вважати одноцілою, тут перехрещувалися два стремління. З одного боку, німці створили комітет на те, щоб легше їм було управляти українським населенням і використати його для своїх цілей, а особливо для фронту. Центральний комітет мусів своєю організацією допомагати німцям в організації контингентів хліба, в доставленні людей до Німеччини на роботу, при організації так званої “Служби Батьківщини”, а фактично це була служба шляхова “Baudienst” і врешті також на утворення галицької дивізії»¹⁵. А проте зауважував вчений: «... українська громадськість бажала використати комітет для власної організації так, щоб схоронити себе перед знищенням, до якого ішли німці. Тому особливо окружні комітети намагалися тільки про око (для

¹⁴ Добрянський М. Український Центральний Комітет. С. 35.

¹⁵ Заболотна І. Роки німецької окупації на Західній Україні за спогадами І. П. Крип'якевича (Стенограма запису спогадів д-ра історичних наук, зав. відділу інституту історії України АН УРСР у м. Львові, проф. Крип'якевича Івана Петровича). *Український археографічний щорічник. Нова серія*. Київ; Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць, 2002. Вип. 7. С. 407.

виду) виконувати все те, чого ждали німці. Головне своє завдання комітети бачили в тому, щоб організувати освіту, школи, всякі господарські організації, щоб тим способом протиставитись німецькому наступові»¹⁶. Завдання комітету і, очевидно, лояльність, яку до німецьких органів влади при кожній нагоді демонстрували очільники УЦК, що в очах антинімецьки налаштованого населення часом асоціювалися з негативним образом прислужників окупаційного режиму, один із керівних членів комітетської структури Михайло Демкович-Добрянський намагався пояснити так: «Живемо в тотальній суцільній державі. Тотальна держава намагається охопити все життя при допомозі органів державної влади. В цих умовах роля українського комітету як посередника між державою і громадянством українським є надзвичайно важна і відповідальна. Він мусить безнастанно підтримувати зв'язок з владою і знати своєрідності і закони тотальної системи, щоб всякчасно вияснювати справи, що приносить з собою кожний новий день і таким чином у співпраці з владою упорядковувати взаємовідносини між українським громадянством і державними чинниками. Лише в цей спосіб може сьогодні Комітет забезпечити правильний і успішний розвиток українського життя»¹⁷. Загалом, діяльність УЦК поширювалася на всі сфери українського життя, окрім політичного. Будь-які вияви українського національного життя поза офіційно визнаним окупаційним режимом рамками жорстко придушувалися.

У таких умовах основним завданням УЦК залишалася загальна суспільна опіка над потребуючими, що власне й передбачав його організаційний статут. У 1941–1942 рр. серед найважливіших допомогових акцій УЦК та усієї української громадськості пріоритетним відразу стала організація невідкладного порятунку сотень тисяч українців – червоноармійців, які на початку німецько-радянської війни опинилися в полоні й масово гинули від голоду, холоду, насильств у нашвидкуруч збудованих таборах військовополонених, обгороджених колючим дротом, часто позбавлених елементарних санітарно-гігієнічних умов для фізичного існування. Використання військовополонених довго було незрозумілим: нацистська Німеччина передбачала «блискавичну війну» без застосування в німецькій економіці робочої

¹⁶ Заболотна І. Роки німецької окупації на Західній Україні... Вип. 7. С. 407.

¹⁷ Добрянський М. Український Центральний Комітет. С. 36–37.

сили зі Сходу¹⁸. Вже до середини липня 1941 р. потік військовополонених, що зростав, перевищив можливості окупантів щодо їх охорони й утримання. Радянських військовополонених, які потрапляли до імпровізованих концтаборів, не годували кілька днів або й навіть понад тиждень. Навіть офіційних занижених норм харчування для полонених червоноармійців переважно не дотримувалися. Голод змушував бранців їсти все, що потрапляло до рук: листя, траву, кору дерев, що збільшувало смертність від розладів травлення через вживання малоприслатних чи зовсім непридатних для харчування матеріалів. Жахливим було забезпечення полонених і теплим одягом, через відсутність якого бранці перемерзли й помирали від різних хворіб. У таборах швидко поширювалися інфекційні захворювання, які підвищували смертність через відсутність медичної допомоги. Давалися взнаки brutальні знущання та побої охоронців і наглядачів. Полонених, незахищених нормами міжнародного гуманітарного права щодо військовополонених, безжально карали за найменші порушення встановленого порядку¹⁹. Вони не витримували важких умов перебування в таборах, деякі, щоб урятуватися від голодної

¹⁸ Дослідники цієї проблеми зауважували, що тільки з вересня 1941 р. дозволили забирати полонених до праці для війська в Німеччину, а в жовтні – вже у військовій індустрії. Тільки за п'ять місяців від початку німецько-радянської війни було дозволено використовувати полонених для праці. Сталося це під тиском потреб промисловості, якій бракувало робочої сили. Див.: Воєнні полонені червоноармійці. Як то було у Східній Європі в рр. 1941–1945 ... За книгою Даліна. *Новий шлях (Вінніпег)*. 1961. 18 березня. С. 14.

¹⁹ І хоча Німеччина підписала Гаазькі та Женевські конвенції щодо ставлення до військовополонених, проте не змогла і не прагнула забезпечити їх умовами для існування. Ще перед початком німецько-радянської війни німецьке командування видало документ, у якому йшлося про військову підсудність цивільного населення в районі проведення операції «Барбаросса», й надало особливі повноваження військам, покликаним виявити та затримати там усіх дійсних і потенційних противників фашизму, за яким кожен німецький офіцер повинен був карати без суду і будь-яких формальностей осіб, підозрюваних у ворожому ставленні до Німеччини. Цей наказ звільняв від карної відповідальності німецьких солдатів, які здійснювали злочини проти населення окупованих територій. Солдати вермахту одержували інструкції про те, що «більшовицький солдат вихований політично. Кожен німець є його смертельним ворогом. ... належить рахуватися з тим, що військовополонені тримали вказівки щодо діяльності в полоні. Зважаючи на це вартівники мають дотримуватись трьох принципів: крайня чуйність, вища обережність та крайня недовіра». Див.: Король Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 роках. Київ: Академія, 2002. С. 98; Парнікоза І. Шталаг 319. Життя в'язнів і місця останнього спочинку. URL: <https://expedicia.org/11103-2/>

смерті, наважувалися на втечу. Лише невеликій частині бранців вдалося втекти і сховатися у місцевих лісах, а потім зникнути серед тутешнього українського населення, яке в міру можливості надавало їм продукти, одяг, прихисток, ризикуючи своїм життям і життям своїх рідних. Над втікачами часто здійснювали прилюдне покарання, зазвичай – розстріл, щоби стримати інших від втеч*.

Попри німецькі адміністративні заборони й обмеження, накладені на цивільне населення ГГ, українська громадськість уже в перші дні війни намагалася вживати дієвих заходів, щоб залучити українське населення краю до солідарної допомоги полоненим як найактуальнішої та найпекуучішої проблеми. Для її вирішення необхідно було передусім створити систему відповідних органів, покликаних забезпечити реалізацію шляхетних намірів щодо порятунку бранців, підшукати людей із відповідним досвідом та бажанням праці в цій сфері, віднайти дієві матеріальні засоби й отримати дозвіл на організацію повсякденних форм допомоги потребуючим від німецької влади, яка відразу намагалася максимально обмежити будь-які контакти військовополонених із місцевим населенням, нерідко застосовуючи для цього силові методи²⁰.

За свідченнями К. Паньківського, ідея допомоги полоненим українцям спершу зародилася в «давнішій» ГГ²¹, де українська громадськість уже накопичила певний досвід зі звільнення з таборів полонених українців – колишніх вояків польської армії²². На розгортанні допомогової акції позначилася також пам'ять галицьких українців про старі, особливо австрійські, часи, значно кращі, порівняно з пізнішими – польськими і радянськими**. «Здавалося, – згадував

* Ці питання не входять до основного аспекту цієї праці, тому заторгну їх лише принагідно.

²⁰ Вже 4 липня 1941 р. «Краківські вісті» – загально інформаційний щоденник, що виходив у Кракові під егідою «Українського видавництва», оповістив читачів: «... поки що всякого роду просвітньо-інформаційну діяльність між українськими полоненими зі східного фронту, компетентні чинники (читай – німецькі – авт.) застерігають виключно для себе». *Краківські вісті*. 1941. 4 липня. С. 6.

²¹ Паньківський К. Роки німецької окупації. 1941–1944. 2-ге вид. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1983. С. 38.

²² Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії 1939–1941... С. 174.

** Традиція збору коштів на громадські потреби існувала в Галичині задовго до Другої світової війни. Вона сформувалася тут ще в середині XIX ст. на хвилі революційного піднесення «Весни народів», фактично із виникненням перших легальних можливостей для організації подібних акцій. У другій

К. Паньківський, – що повторяться часи першої світової війни і українські полонені будуть виділені в окремі табори, а українські організації матимуть можливість піклуватися такими людьми»²³. То ж 19 липня 1941 р. УЦК, беручи до уваги важливість організації опіки над полоненими українцями з радянської армії, за посередництвом Абверштелле, що дислокувався у Кракові, звернувся до Верховного головного командування німецьких збройних сил, до компетенції якого входили табори військовополонених на території Райху, ГГ, райхскомісаріатів «Україна» та «Остланд», з відповідно вмотивованим поданням. Воно містило перелік пропозицій, покликаних забезпечити умови перебування українських бранців: відокремити їх від полонених інших національностей; уможливити збірку продуктів, речей і грошей для полонених серед українського населення ГГ; дозволити інформування населення за допомогою преси, брошур, курсів; дозволити релігійну діяльність; дозволити організовувати культурне життя: хори, театральні гуртки, бібліотеки; призначити кожному табору відповідного інструктора та священника за погодженням з Українською установою довіри в Берліні²⁴ або з УЦК у Кракові. Одночасно до німецької військової влади надіслано подання із пропозицією негайного звільнення полонених українців, які мали походження із Західної України. При цьому відзначена готовність обох українських установ бути «помічними при

половині XIX – на початку XX ст. усі українські політичні сили періодично оголошували у пресі заклики про збір коштів на ту чи ту справу (йдеться про закладання захоронок, шпиталів, бурс, сприяння педагогічним видавництвам, НТШ, студентським товариствам, деяким бібліотекам тощо). Не став винятком і міжвоєнний період, коли особливо активізувалося питання суспільної підтримки і захисту потребуючих галицькими українцями, кількість яких після окупації краю Польщею значно зросла. «Поміч і порада» були спрямовані головню на проблеми полонених, інтернованих, біженців, голодуючих, постраждалих від повеней, інших вразливих категорій населення.

²³ Паньківський К. Роки німецької окупації. 1941–1944. С. 38.

²⁴ Ця установа з осідком у Берліні репрезентувала перед німецькою владою всі українські емігрантські організації. Вона здійснювала реєстрацію українців у Німеччині, видавала їм посвідки на проживання та здійснювала контроль і нагляд за українськими організаціями й установами. Одночасно намагалася захищати інтереси співвітчизників, які з різних причин опинилися на території Третього Райху ще до початку війни проти СРСР. Див.: Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії 1939–1941... С. 192–193; Бурім Д. В. Створення Української установи довіри в Німецькій імперії: політика урядових кіл Німеччини та українська політична еміграція (1938–1945). *Український археографічний щорічник. Нова серія*. Київ, 2010. Вип. 15. С. 591–618.

узгіднюванні походження»²⁵. У справі поранених полонених українців УЦК домагався: відокремити в лікарнях поранених українців від інших; допустити з українського боку санітарну допомогу й опіку до військових шпиталів, у яких сподівалися, що перебуватимуть полонені українці²⁶. Одночасно такі ж інтервенції зробив у Берліні представник УЦК у німецькій столиці Атанас–Юрій Фіголь²⁷.

Позитивного вирішення УЦК довелося чекати майже два місяці. Німецька влада зволікала. Не дивно, що К. Паньківський зауважив: «... справа звільнення полонених швидко притихла. Проїшло літо і ніяких розпоряджень у справі полонених не було»²⁸. Відповідно до відомих на сьогодні джерел, лише 26 серпня 1941 р. під час аудієнції представників УЦК Романа Данилевича (голови УДК у Ярославі)²⁹, Володимира Тимцярука (голови люблінської секції українських правників, голови окружного суду) і Василя Палидвора (юридичного дорадника при Люблінському губернаторові) з командувачем військовим округом (він же очільник німецької головної таборової влади для військовополонених у ГГ із центральним осідком спершу в Кельце, згодом – у Любліні) генерал-лейтенантом Герґотом* було отримано запевнення, що УЦК таки отримає дозвіл проводити опіку полонених українців радянської армії у трьох напрямках: матеріальна допомога, релігійна опіка й освідомна акція³⁰. Щоб це можна було практично зробити, УЦК мав запропонувати для кожного табору «мужа довір'я», щоб той, реалізуючи досягнуті домовленості, у порозумінні з комендантом табору міг проконтролювати надходження допомоги полоненим на місцях. Для погодження усієї допомогової акції УЦК запропонував кандидатуру Р. Данилевича як свого уповноваженого і зв'язкового для усіх таборів на терені

²⁵ Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.). Ф. Р-35. Оп. 13. Спр. 257. Арк. 123.

²⁶ Там само.

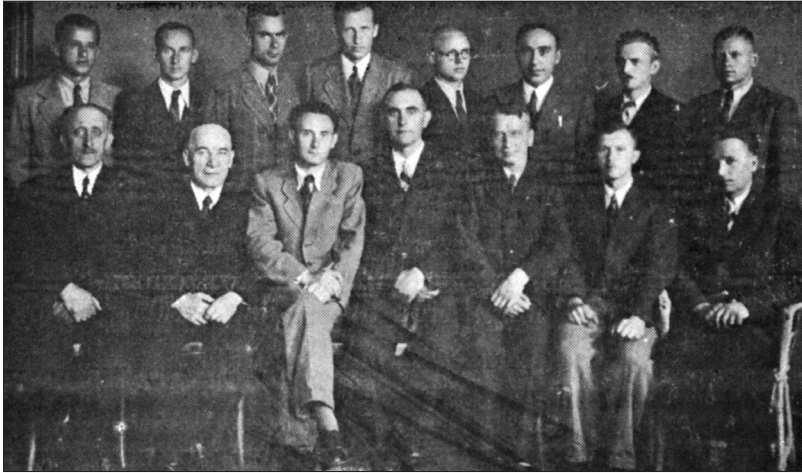
²⁷ Там само.

²⁸ Паньківський К. Роки німецької окупації. 1941–1944. С. 39.

²⁹ Роман Данилевич – співредактор і журналіст, автор статей на виховні теми в періодичних виданнях «Молоді ремісники» (1931–1933), «Українське юнацтво» (1933–1939), «Лицарство Пресвятої Богородиці» (1939), співробітник видавництва «Наша майбутність» (1939). (Див.: Головата Л. Український легальний видавничий рух Центрально-Східної Європи, 1939–1945: наукова монографія. Київ; Львів. 2013. С. 310).

* Інформації, як вдалося українській делегації виклопотати аудієнцію в німецького генерала, наразі бракує.

³⁰ Держархів Львівської обл. Ф. Р-35. Оп. 13. Спр. 257. Арк. 106.

Роман Данилевич– уповноважений УЦК для усіх таборів військовополонених на теренах Генеральної Губернії серед членів провodu Ярославського УДК (стоїть 2-й справа)

ГГ³¹. 15 вересня 1941 р. Р. Данилевич, на якого була покладена посередницька місія між полоненими і властями, під час зустрічі в Любліні з наступником Гергота генерал-майором Паулем Вітасом отримав нарешті письмовий дозвіл входити в безпосередній зв'язок із комендантами окремих таборів у ГГ у справі акції допомоги полоненим українцям³². Під час підготовчих заходів з її реалізації Р. Данилевич наприкінці вересня розпочав поїздки таборами, які розташовувалися на терені ГГ. Це дало можливість УЦК краще орієнтуватися в умовах перебування військовополонених українців у таборах, яких, за підрахунками Р. Данилевича, на тоді перебувало близько 150 тис. осіб.

Дещо по-іншому організація допомоги військовополоненим спершу була налагоджена в Галичині, де українська громадськість у своїй харитативній діяльності відразу зробила акцент на її відповідному інституційному забезпеченні. Вже 9 липня 1941 р. у Львові за погодженням із німецькою владою постала управа громадської організації УЧХ, пріоритетними завданням якого стали: організація допомоги пораненим і полоненим українцям; збір на це грошей,

³¹ Там само.

³² Там само.

харчів, одягу, взуття; проведення детального реєстру пропавших без вісти, а також заарештованих та примусово взятих до війська; організація по повітах і селах низових осередків УЧХ та обрання їхніх управ; залучення до УЧХ усіх місцевих українців, не залежно від того, чи були вони дотичні до медицини, чи ні; негайне перебрання представниками УЧХ усього майна радянського Червоного Хреста³³. Очолила організацію управа під керівництвом відомого лікаря Олександра Барвінського. Крім нього, до її правління увійшли лікарі Тома Воробець, Тарас Даниш, Роман Осінчук, Олена Врецьона, Михайло Григорчук³⁴. УЧХ, який діяв під патронатом митрополита Андрея Шептицького, перейняв передусім опіку над полоненими, натомість інша національна організація з подібними завданнями – УДА³⁵ (від початку вони співпрацювали і координували свої дії) – взяла на себе підтримку українським політ'язням, жертвам більшовицького терору та українцям зі східних областей України*. Наразі ще бракує інформації про діяльність УЧХ на початковому етапі існування. Щоправда, допис Т. Даниша на шпальтах україномовного щоденника для дистрикту «Галичина» «Львівські вісті» дає змогу скласти певне уявлення про перші заходи управи організації. Так, на початок осені 1941 р. її осередки вже створили в Золочеві, Тернополі, Самборі, Зборові, Теребовлі, Яворові, Перемишлянах, Бучачі, Станіславові, Мостиськах і Дрогобичі³⁶. Автор статті вказував, що в міру організаційної розбудови, завдяки клопотанням управи

³³ Завдання Українського Червоного Хреста. *Львівські вісті*. 1941. 30 серпня. С. 3.

³⁴ Даниш Т. Важна установа. *Львівські вісті*. 1941. 3 вересня. С. 3.

³⁵ 17 липня 1941 р., відповідно до постанови управи м. Львів, було прийнято рішення організувати в місті замість окремих українських харитативних установ єдину організацію під назвою «Українська допомогова акція» для допомоги українському населенню, яке потерпіло від війни. Її управу було затверджено у складі: голова – отець крилошанин Василь Лициняк, його заступник – Іван Рогащ, члени управи: Онуфрій Максимів, Г. Могилиничка, Іван Ващишин, В. Оренчук. Цією ж постановою відділ соціального забезпечення управи м. Львів зобов'язали в подальшому проводити допомогові акції для мешканців у «дотеперішніх рамках» / Постанова Управи м. Львова з 17.VII.1941 р. *Українські щоденні вісті*. 1941. 20 липня. Про подальшу інституційну долю УДА див.: Паньківський К. Роки німецької окупації. 1941–1944. С. 36–37.

* На місцях створені осередки УДА серед першочергових завдань своєї діяльності залишили також опіку над полоненими.

³⁶ Даниш Т. Важна установа. *Львівські вісті*. 1941. 3 вересня. С. 3.

УЧХ до німецьких військових властей, в окремих таборах полонені українці вже отримали додатково деякі харчі й одяг, а священникам дозволили проводити там богослужіння. Одночасно повідомлялося про намагання організувати звільнення з таборів полонених українців і про перші скромні позитивні результати в цьому напрямі³⁷.

У жовтні–листопаді 1941 р. основна праця УЧХ з організації допомоги полоненим українцям ішла в напрямі сприяння тим із них, кого звільнили з таборів і дозволили повернутися до рідних осель. Неділю, 12 жовтня, у Львові проголосили Днем УЧХ і тоді в місті відбулася велика прилюдна збірка на УЧХ із метою збору коштів та речей для полонених. 26 жовтня 1941 р. президія УЧХ* оприлюднила заяву, у якій проінформувала українське населення про звільнення українських полонених із таборів** і закликала його представників, зокрема духовенство, лікарів, голів громад: «Облегчіть поворот українським полоненим під свої рідні стріхи до своїх милих батьків і жінок»³⁸.

Допомога звільненим полоненим, які, отримавши відповідні перепустки, пересувалися колонами додому пішки під охороною кількох німецьких вартових (щоб вони передчасно не порозбігалися), аж до їхнього формального звільнення поблизу місця проживання³⁹,

³⁷ Там само. Треба зазначити, що, на жаль, верифікувати цю поодинокую інформацію на підставі документальних джерел поки що не вдалося.

* Від 21 листопада 1941 р. УЧХ, згідно з новими політичними обставинами, стала структурною одиницею УКК, змінивши згодом назву на Крайову комісію допомоги полоненим відділу суспільної опіки, перебравши всі справи, пов'язані з акцією допомоги на терені дистрикту. Її очолив Тома Воробець, заступником був призначений Семен Юськів. Вони намагалися на новій організаційній площині надати своїм заходам на терені дистрикту значення першорядної національної справи. Комісія, незважаючи на комунікаційні труднощі, налагодила контакт із відділом суспільної опіки УЦК із метою пошуків засобів порятунку полонених українців, організовувала серед українства заплановані збірки харчів, одягу, взуття і коштів, закликаючи при цьому всі українські установи й організації на місцях максимально долучатися до цієї акції.

** За даними УЦК, унаслідок його дієвих заходів у відповідних німецьких органах вдалося звільнити близько 30 тис. полонених українців.

³⁸ Президія УЧХ. Допоможіть полоненим вернутися до рідних хат. Відозва Українського Червоного Хреста до Українського Громадянства. *Краківські вісті (щоденник)*. 1941. 26 жовтня. С. 3.

³⁹ Детальний опис транспортування полонених у публікації Петра Грицака (1923 р. н.), якого восени 1941 р. місцевий УДК у Ярославі залучив як перекладача і супровідника однієї з колон (1 000 осіб) звільнених з табору у

передбачала організацію їхнього транспортування з надання необхідного переліку засобів супроводу, наскільки дозволяли окупаційні обставини: засобів перевезення для тих, хто наскільки ослаб, що не міг іти далі (переважно підводи⁴⁰, в окремих випадках – вантажні машини), влаштування притулків для тимчасового розселення і перебування, забезпечення продуктами харчування, одягом, засобами особистої гігієни, місцем для миття. Вкрай важливо було вирішити одну з найскладніших проблем – забезпечити оперативний санітарно-гігієнічний і санітарно-протиепідемічний нагляд за поворотцями, що прибували, максимально залучивши до цього наявний місцевий санітарно-лікарський персонал. Завдання полягало в тому, щоб у міру потреби провести оперативний медичний огляд прибулих, виявити хворих або підозрілих на інфекційні захворювання і спрямувати їх до лікарні, щоб запобігти поширенню особливо небезпечних епідемій серед населення (вже в листопаді в таборах лютувала епідемія висипного тифу)⁴¹. Треба було негайно ізолювати хворих від інших полонених у відповідно визначеному місці (приміщенні), забезпечити наявними препаратами, а також провести дезінфекцію зараженого брудного одягу. Зрозуміло, що сповна виконати завдання з опіки полонених, зокрема надати адекватну медичну допомогу, ні організаційні осередки УКК і УЦК, ні місцеві громади, що мали свої проблеми та потреби, не мали фізичної змоги.

Завдяки жертовності українського населення членам УЧХ (пізніше Комісії допомоги полоненим відділу суспільної опіки) вдалося організувати для полонених масштабний збір продуктів та одягу. Така діяльність, як і раніше, опиралася на власні сили, добровільні матеріальні пожертви різних груп населення. Чимало краян, хто скільки

Ярославі українців див.: Грицак П. Фантасмагоричний марш до волі полонених у 1941 р. *Грицак П. Спогади. Листування. Публіцистика*. Перемишль, 2006. С. 433–439.

⁴⁰ Відомо, що селяни Бібреччини надали для подальшого перевезення полонених 70 підвод. Бен. Краєва Комісія Допомоги Полоненим у Львові. *Краківські вісті. Щоденник*. 1942. 27 лютого. С. 3.

⁴¹ Петро Грицак відзначав: «З ретроспекту можна сказати тільки, що спосіб переведення такого маршу полонених був якимсь дивно невідповідальним. Полонені не були відшвилені, багато було заражено дизентерією та іншими хворобами. Навіть не було зорганізовано подачі води для пиття для виснажених під час цілоденного маршу в осінній теплий день. Мене спочатку брала розпука..., але треба було якось комбінувати». Грицак П. Мій життєопис. *Грицак П. Спогади. Листування. Публіцистика*. Перемишль: «Перемиська бібліотека» Перемиського відділу Об'єднання українців у Польщі, 2006. С. 36–37.

мав і міг, на заклики організаторів доставляв необхідні продукти та кошти, завдяки чому була надана матеріальна гуманітарна допомога потребуючим. Ініційовані збірки оголошували при різних нагодах: під час святкування храмівих празників, після богослужінь, театральних вистав, концертів, родинних імпрез (весіль, хрестин) під час публічних відзначень у читальнях «Просвіти» (пізніше – Українських освітніх товариств), визначних подій української історії і духовності (день Листопадового чину, на честь 20-х роковин битви під Базаром, дня «Просвіти», Святого Миколая, Різдва Христового тощо).

Уже незабаром масове звільнення українців із таборів було зупинено. Коли виявилось, що понад 150 тис. полоненим українцям доведеться зимувати в таборах на території ГГ, УЦК добився від влади дозволу посилати для них харчові пакунки⁴². Відповідно до «Інструкції у справі організації і переведення допомогової акції українським полоненим», завіреної підписами Т. Воробця і К. Паньківського, актив громадян негайно приступив до збору продуктів у стандартних пакунках вагою 3 або 5 кг для пересилки в табори полонених українців. Його вміст, вигляд і спосіб пакування чітко визначала ця інструкція. Зокрема, у 3 кг пакунок було дозволено покласти 2 кг сухарів, 1 кг непсувального товщу (вуджена солонина, смалець або топлене масло) або пів кілограма цибулі чи часнику, сушених овочів, цукру і солі. У 5 кг пакунок: 3,5 кг сухарів та 1,5 кг таких продуктів, як товщі, сушені овочі, цибуля, часник і сіль «у кількості, на яку стати жертводавцю»⁴³. Окрім «сухих пачок», які мали граничні вагові норми та конкретний вміст, рекомендувалося проводити гуртові збірки таких продуктів: крупи, борошно, яйця, сир, товщі, квасоля, горох для потреб звільнених із полону, що перебували в лікарнях чи пунктах переходу і яких також треба було відживлювати⁴⁴.

Ідея гуманітарної акції поступово здобула підтримку серед українського загалу. Заклик про пожертвування полоненим українцям знайшов належне розуміння та підтримку в різних вікових, соціальних і фахових групах населення, серед свідомих своїх

⁴² Акція допомоги полоненим. *Краківські вісті. Щоденник*. 1942. 3 лютого. С. 3.

⁴³ Держархів Львівської обл. Ф. Р-35. Оп. 13. Спр. 213. Арк. 212.

⁴⁴ Там. само. Арк. 212–212 зв.

* Восени і взимку 1941 р. на шпальтах більшості легальних україномовних газет у ГГ у хроніці регулярно з'являлася в дозволеніх межах інформація про перебіг допомогової збірки для потребуючих.

громадянсько-суспільних обов'язків людей. Цьому сприяли відповідні інформаційно-пропагандивні відозви й директиви УЦК і УКК, які пояснювали конечну необхідність та організаційні форми допомоги. Засобами продуманої систематичної пропагандивної кампанії, до якої була активно залучена україномовна преса* ГГ, місцевим громадам вдалося мобілізувати до збірної акції тисячі жителів міст і сіл. Її вагомість та значення обумовлювалися критичним становищем полонених у таборах. Звіти відділу суспільної опіки УЦК інформували, що якщо у вересні на території ГГ налічувалося сім таборів військовополонених (у Ярославі, Замості, Холмі, Білій Підляській, Седльце, Острові Мазовецькому і Львові), то взимку їхня кількість зросла вчетверо⁴⁵. Становище полонених залишалося там нестерпним. Згідно з «Звідомленням відділу суспільної опіки УЦК» (датованим за його змістом початком листопада 1941 р.), був зафіксований «жахливий образ життя в поодиноких таборах. Найгірші обставини в таборах в Холмі (150.000 всіх полонених) і в Ярославі. Санітарні, харчеві та особисті відносини трагічні. Смертність застрахаюча (Холм – 500–600 осіб денно вмирає). Кожного дня випадки людодійства»⁴⁶. Щоби зберегти здоров'я і життя бранців, треба було, зважаючи на власні сили, максимально змобілізувати весь український масив, залучаючи добровільні матеріальні пожертви різних груп населення. Зокрема, на Зборівщині в підсумку тримісячної діяльності повітової комісії допомоги полоненим під керівництвом Осипа Маланчука допомогова акція дійшла до кожного села. Для прикладу, за цей період жителі с. Поморяни зібрали для бранців 853 зл., 98 буханок хліба, 121 кг борошна, 43 кг різних круп, 35 кг цибулі, 25 кг квасолі, 4 кг товщу, а села Озірна, Осташівці, Данилівці передали 121 зл., 476 буханок хліба, 64 кг борошна, 53 кг круп, 19 кг цибулі, 99 кг квасолі, 27 кг жирів. Усього в повіті було зібрано 1 987 буханок хліба, 803 кг борошна, 742 кг круп, 200 кг цибулі, 48 кг товщу, 285 кг квасолі. 3

⁴⁵ До початку грудня 1941 р., окрім семи зазначених таборів військовополонених, на території ГГ додалися ще нові в таких місцевостях: Бліжин, Конське, Кельце, Святий Хрест, Ченстохова, Петриків (Пйотрків), Кобежин (поблизу Кракова), Островек Венгровський, Деблін, Понятово, Володава, Перекопана (два), Негрибка, Пікуличі, Романів, Рава Руська, Яворів, Золочів, Тернопіль. *Держархів Львівської обл.* Ф. Р-35. Оп. 13. Спр. 213. Арк. 107.

⁴⁶ *Держархів Львівської обл.* Ф. Р-35. Оп. 13. Спр. 257. Арк. 125.

того 666 кг борошна і 685 кг круп доставлено до Львова⁴⁷. У березні 1942 р. Комісія допомоги полоненим відділу суспільної опіки у Львові надала інформацію про зібрані харчові пачки від початку акції на допомогу українським полоненим у всіх округах Галичини: у Золочівській – 3 785, Тернопільській – 2 390, Бережанській – 5 569, Городенківській – 1 138, Чортківській – 10 439, Станіславській – 3 452. Всього зібрано 38 120 пачок, із яких до товарних складів у Львові перевезли 14 181, а безпосередньо до таборів – 15 660. Ще 8 287 пачок залишилося для використання на місцевих складах⁴⁸.

У Львові надіслані харчові пакунки перебували в розпорядженні секретаріату Крайової комісії допомоги полоненим (керівник – Зенон Литвинко). Тут їх сортували, за потреби перепаковували і спрямовували до таборів. Загалом, кожний відділ комісії виконував свої завдання в тісній взаємній співпраці. Велике значення для підтримки постійного зв'язку з низовими осередками при окружних і повітових комітетах мала праця організаційного референта – Василя Крохмалюка. Такі обов'язки вимагали його постійного перебування у службових відрядженнях для організації доставки продуктів та одягу до пунктів призначення. У його компетенції були також питання організації на місцях народних кухонь і приміщень для нічлігу⁴⁹. Завданнями господарського референта (Івана Ващишина) стали: організація транспорту і постачання харчів для львівських лікарень, де перебували полонені українці, та львівського табору військовополонених на цитаделі («Шталаг 328») ⁵⁰. Для зберігання харчових пакунків, різних продуктів, білизни, які надходили до Львова з усього краю, обладнали в місті окремий склад на вул. Клепарівській, 15. Там також організували т. зв. підручний склад, із якого щодня видавали продукти тим полоненим, які ще до кінця листопада етапами пробіралися до рідних місць⁵¹.

Загалом, у різних адміністративних утвореннях ГГ склалися неоднакові умови для реалізації задуманого. Більше давалася визнаки

⁴⁷ Праця Повітової комісії допомоги полоненим. *Зборівські вісті*. 1942. 15 лютого. С. 4.

⁴⁸ Допомога полоненим. *Дрогобицьке слово*. 1942. 27 березня. С. 3.

⁴⁹ Бен. Краєва комісія допомоги полоненим у Львові. *Краківські вісті*. 1941. 27 листопада. С. 3.

⁵⁰ Детально про табір див.: Забілий Р. Нацистський табір у Львові. Кілька епізодів з історії «Шталагу-328». URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2017/01/13/149434/>

⁵¹ Бен. Краєва комісія допомоги полоненим у Львові. С. 3.

розбіжність у діях керівників німецької влади, які спочатку погодилися на організацію збірної акції, а потім не виконували своїх обіцянок, вважаючи їх недоцільними. Вже 23 вересня 1941 р. голова УДК у Холмі – відомий український військовий і громадський діяч Святослав Шрамченко – скаржився Володимирові Кубійовичу на те, що місцева німецька влада за погодженням із крайстауптманом Люблінського дистрикту категорично заборонила будь-які збірки для полонених українців. Він просив очільника УЦК таки виклопотати обіцяний дозвіл, аргументуючи це тим, що місцевому повітовому осередку польського комітету опіки вдалося отримати від влади офіційний дозвіл на допомогу полякам, які потрапили до табору як солдати радянського війська⁵². Як згадував один із організаторів української збірної акції у Холмі та навколишніх українських селах: «Під'їхали ми з возами під табір [“Шталаг 319” у Холмі – О. Л.], але німці нас відігнали прикладами і не допустили до жодної допомоги для наших жертв. Пізніше полонені почали вмирати. Поширилася дизентерія, вони не мали жодної лікарської допомоги та вмирали як мухи. Ми нічого не могли зробити»⁵³. В окремих випадках чиновники зі складу повітових клітин УЦК дистанціювалися від проблем тих, хто потребував допомоги, а подекуди навіть привласнювали матеріальну допомогу, виділену на харитативну діяльність.

Ставлення українського населення до цієї гуманітарної акції теж виявилось амбівалентним: якщо більшість українців сприймала її як крайню необхідність, намагалася підтримувати і допомагати полоненим чим могла, то підходом інших (меншості) до пекучої проблеми було гасло: «Нас це мало обходить». Безперечно, на ефективності заходів зі збору харчових продуктів, одягу, грошей позначався загальний невідрадний матеріальний стан пересічного галичанина. Український селянин, що брав принаймні мінімальну участь у національному русі, був обтяжений непосильними контингентами, а більшість української інтелігенції, отримуючи невисокі зарплати, ледве зводила кінці з кінцями в повсякденному приватному житті.

Освідомний відділ УЦК 10 грудня 1941 р. звернувся до своїх низових структур з інструкцією, в якій вказував: «Акція допомоги увійшла в нову стадію. Полонених розташовано по зимових

⁵² Держархів Львівської обл. Ф. Р-35. Оп. 13. Спр. 213. Арк. 109.

⁵³ Цит. за: Парнікоза І. Шталаг 319. Життя в'язнів і місця останнього спочинку. URL: <https://expedicia.org/11103-2/>

таборах меншими групами. При кожному таборі є назначений Муж Довір'я, висунений УДКомітетом ... Йдуть заходи дістати для полонених ріжні полегші. В першу чергу висилку харчових пачок для кожного полоненого та листування картками-шаблонами»⁵⁴. Однак при цьому визнавав, що хоча формально німецька влада прихильно поставилася до акції УЦК, вона «не має великих осягів, напр[иклад], досі не дали дозволу на збірку грошей, харчів та одягу»⁵⁵. При цьому УЦК вважав за необхідне звернути увагу української громадськості на те, що, якщо комусь допомогова акція видається малоефективною, то радив їм взяти до уваги обставини, у яких вона відбувається. Йшлося про воєнний час, коли стосунки полонених із цивільним населенням дуже ускладнені, коли кожний окремий дозвіл на це мусив бути затверджений німецькими урядовими чинниками»⁵⁶. Комітет закликав не зневірюватися в акції, а навпаки напружити всі сили, щоб хоча б частині полонених допомогти. «Слід пам'ятати, – наголошувалося в інформаційному звіті освідомного відділу, – що акція допомоги мусить бути постійною і жертвенною. ... Іде про порятунок цілого покоління, що з нами одної крові і кости. Воно мусить відчувати нашу поміч і опіку»⁵⁷. І хоча невідрадний матеріальний стан пересічного галицького українця безперечно впливав на ефективність таких збірних акцій, але багаті мешканців краю, хто скільки мав і міг, на заклики організаторів доставляв необхідні продукти й речі для потребуючих.

Проте їхні зусилля не завжди приносили очікувані результати. Поетапне переміщення військовополонених із таборів, розміщених у ГГ, на територію Райху, починаючи від 1942 р., об'єктивно звужувало організаційні спроможності УЦК надати їм регулярну допомогу⁵⁸. Її налагодження за межами ГГ ставало справою неральною через максимально ускладнений доступ до військовополонених. Відтак змінювалися і цільові орієнтири допомогових акцій УЦК. Показово, що у відозві відділу суспільної опіки УЦК

⁵⁴ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Ф. 3959. Оп. 2. Спр. 50. Арк. 7.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ За даними УЦК, на початок 1943 р. у таборах для військовополонених у ГГ, де раніше перебувало 200 тис. українців, у них залишилися лише 10 тис. 150 тис. перевезли до Німеччини, решту – на інші окуповані території. ЦДАВО України. Ф. 3951. Оп. 3. Спр. 39. Арк. 23 зв.

«Допомогова акція. Головні завдання сьогоднішньої хвилини», розміщений у додатку до Вісника УЦК (ч. 3/40 від 5 лютого 1943 р.), анонімний автор зазначив: «... перша і найобильніша допомога усій українській дітворі і шкільній молоді»⁵⁹. Другою категорією потребуючих названо міську та сільську інтелігенцію, міське робітництво, молоді подружжя, багатодітні родини. Натомість допомога полоненим і в'язням зайняла лише третє місце в цьому рейтингу цільових пріоритетів під назвою «Кому допомагати». Вже на тоді, як вважав відділ, «їх годі обняти систематичною допомогою»⁶⁰. Тим самим засвідчено неспроможність УЦК забезпечити акцію допомоги українським військовополоненим як тривалий організаційний проєкт через наявність непереборних визначальних супутніх чинників. Адже того року формального дозволу на проведення збірки для полонених окупаційна влада не надала⁶¹. Проте і за таких обставин відділ суспільної опіки розраховував у близькій перспективі продовжувати збирати добровільні пожертвування на полонених у вигляді готівки, одягу, продуктів, книжок⁶². Українська громадськість ГГ завжди добре усвідомлювала її пекучу потребу.

Загалом, допомогою акція 1941–1942 рр. на підтримку українських військовополонених у ГГ була хвилеподібною. Влітку і на початку осені 1941 р. вона переважно обмежувалася поодинокими й недостатньо скоординованими заходами УЦК та УКК, спрямованими на інституційне забезпечення і вироблення механізмів її проведення, зокрема через пошук контактів із відповідними німецькими урядовими чинниками для її легалізації. Щойноотриманий дозвіл на опіку від німецької влади, узгодження кандидатур «мужів довір'я» з комендантами окремих концтаборів, їхня одержана інформація про реальне становище полонених дали змогу вже в жовтні–грудні 1941 р. розпочати масштабну різнопланову допомогу бранцям. У цей період вона за багатьма показниками досягла апогею. Голод на Прикарпатті, який став очевидним уже на початку 1942 р., епідемія висипного тифу, що лютувала в таборах узимку 1941–1942 рр., накладені обмеження на контакти полонених із цивільними, численні людські втрати через важке інфекційне захворювання поміж організаторів і керівників допомогової акції, зазвичай ініціативних

⁵⁹ ЦДАВО України. Ф. 3951. Оп. 3. Спр. 39. Арк. 23 зв.

⁶⁰ Там само. Арк. 19 зв.

⁶¹ Там само. Арк. 23 зв.

⁶² ЦДАВО України. Ф. 3951. Оп. 3. Спр. 39. Арк. 23 зв.

Стаття про допомогу полоненим у щоденнику «Краківські вісті».

3 лютого 1942 р.

та повних самопосвяти людей, які заплатили життям через ближчі контакти з хворими, – все це неабияк ускладнило спроможність утримувати акцію на досягнутому рівні. У цей період найважливішим постало завдання врятувати від голоду сотні тисяч людей, передовсім дітей, у постраждалих від катастрофічної за наслідками для населення вересневої повені 1941 р.

Тоді, на початку вересня 1941 р., після кількадедних безперервних інтенсивних дощів на Бойківщині, Гуцульщині та Лемківщині з берегів вийшли ріки Дністер, Прут, Черемош, Бистриця, Лімниця, Стрий, Сян. Повінь одразу охопила великі території й набула руйнівного масштабу. У зоні лиха опинилися сотні тисяч людей. Вода залила тисячі гектарів полів, городи, пасовища, зруйнувала будинки, дороги, мости, спричинила масову загибель худоби та домашньої птиці. Були жертви і серед людей⁶³. У газеті «Самбірські вісті» від 11 вересня 1941 р. очевидець так писав про повінь на Бойківщині:

⁶³ Держархів Львівської обл. Ф. Р-35. Оп. 2. Спр. 170. Арк. 1.

«Дня 30.VIII.1941 р., пізнім вечором страшні хмари почали надтягати з заходу. Вночі почав падати легенький дощ, який падав цілу неділю й понеділок з малими перервами. Вода в Дністрі і Стривігору почала чимраз більше прибувати, а у вівторок, о годині 8-й зрання, почала з великою силою виступати з берегів ... Села Бабіне, Береги і Кружики залляла вода протягом одної години цілком ... Жаль серце стискав, сльози самі тиснулися до очей, коли з підвищеного місця хтось дивився на безкрає море води, в якому стирчали лишень телеграфічні стовпи, дерева і верхи хат. Збіжжя, яке було вижате чи в копах, а також конюшина в копицях скорим темпом сплили, неначе б, перті водою, тікали від своїх властителів. Вся ярина, бульба, отава знищені дотла»⁶⁴.

Аналогічна ситуація склалася на Гуцульщині й Покутті, де, за багатолітніми спостереженнями, подібна повинь була ще 1886 р. Рівень води р. Дністер на ділянці Галич–Заліщики піднімався на 8–10 м⁶⁵. У Станиславові під водою опинилися передмістя (Бельведер, Княгинин, Рінь, Майзлі), припинила роботу електростанція, перервався залізничний зв'язок з околицями. Півтораметровий шар води значної площі залив Надвірну⁶⁶. Ще більша шкода була зафіксована в селах Прикарпаття. «Львівські вісті» інформували: «Болшівці представляють собою суцільне море води. Те саме в селах Дубівці, Козина, Залуква, Богодники. Люди вийшли з хат і тікають на підвищені місця в селі. Багато людей на дахах домів. В очі заглядає голод. Великі шкоди нанесли ріки Лімниця й Луква, притоки Дністра. Води забрали з собою збір сіна, понижили і замулили управні поля, городи, понижили нижчеположені сади»⁶⁷. На 10 м понад свій нормальний стан піднеслася розбурхана вода у р. Сян. У зоні затоплення опинився Перемишль і навколишні села: Острів, Бутковичі, Пралківці, Вовче, Перекопане та ін.⁶⁸.

Тисячі людей, втративши все своє майно, залишилися без даху над головою і без засобів до існування. З огляду на те, що більшість

⁶⁴ Самбірські вісті. 1941. 11 вересня.

⁶⁵ Сусідко М. М., Лук'янець О. І. Районування територій України за ступенем гідрологічної небезпеки. URL: https://uhmi.org.ua/pub/np/253/18_Sosedko+Luk.pdf

⁶⁶ Повинь на Прикарпатті. *Воля Покуття*. 1941. 28 вересня.

⁶⁷ Катастрофальна повинь на Підкарпатті. Для населення організується допомога. *Львівські вісті*. 1941. 16 вересня. С. 3.

⁶⁸ З українського життя. Перемищина. *Краківські вісті: щоденник*. 1941. 7 вересня.

селянських господарств у гірських районах краю, як за польського панування, так і за час майже дворічного перебування під радянською владою з великими труднощами зводили кінці з кінцями⁶⁹, вереснева повинь прирекла горян на неймовірні страждання й бідкування. Найважче було селянам із колишньої прикордонної смуги, звідки їх виселила радянська влада, які з початком радянсько-німецької війни повернулися до своїх спустошених господарств і напівзруйнованих будинків. Повинь остаточно розвіяла сподівання селян на краще майбутнє, завівши їх у безвихідь.

Для порятунку потерпілих від повені українська інтелігенція ініціювала створення в містах і селах Галичини громадські комітети допомоги. 6 вересня 1941 р. Коломийський окружний комітет допомоги жертвам повені на чолі з отцем-прелатом Олександром Русиним звернувся до населення округи із закликом організувати подібні комітети на місцях і розпочати збір продуктів, одягу, будівельних матеріалів тощо⁷⁰. Оперативно було розроблено й оприлюднено інструкцію для комітетів, яка утверджувала засади самоорганізації та самодопомоги. Ініціативу підтримала громадськість Галичини, і вже у вересні–жовтні найбільш потерпілі села одержали першу допомогу. Для створення фонду допомоги на Бойківщині службовці й робітники-українці сплачували 1–2 % зарплати. У Дрогобицькій окрузі почалася збірна акція під гаслом «Допоможім собі самі», основною ідеєю якої було самообмеження. 5 грудня 1941 р. місцевий український окружний комітет звернувся до громадськості з настановою не їсти сніданку в неділю, а заощаджені продукти передавати потребуючим. На заклик першими зголосилися громади сіл Болахівці, Уличне, Снятинка, Воля Якубова, Почаєвичі, Летня. За кілька днів їхні представники, незважаючи на власну неможливість і розуміючи важливість допомогової акції, почали звозити до комітету перші сотні кілограмів збіжжя, картоплю, яйця, овочі⁷¹.

⁶⁹ Не випадково Коломийська окружна управа, контрольована ОУН, ще в липні 1941 р. звернулася до селян Коломийського, Снятинського, Городенківського повітів із закликом, щоб під час жнив і загалом польових робіт приймали на роботу верховинців і в такий спосіб дали горянам матеріальну допомогу й «відвернули від них марево голоду, що рік-річно відвідує нашу Гуцульщину». *Воля Покуття*. 1941. 27 липня.

⁷⁰ Відозва Окружного Комітету помочі жертвам повені. *Воля Покуття*. 1941. 14 вересня.

⁷¹ «Поможім самі собі». Робота Українського окружного комітету Дрогобищини. *Вільне слово*. 1942. 24 січня.

У містах до збору коштів на допомогу потерпілим приєдналася і творча інтелігенція. 4 жовтня у Станиславові з ініціативи місцевих мистецьких кіл у переповненому залі відбувся доброчинний концерт на підтримку жертв повені⁷². У ньому взяли участь провідні мистці міста: піаніст Т. Левицький, скрипачка О. Сімович, віолончеліст І. Вольфсталь, хор «Думка», оркестр театру ім. І. Франка під керівництвом І. Недільського⁷³.

Увагу справі допомоги потерпілим приділив також провід ОУН СД. Як свідчив Микола Лебедь, тогочасний урядуючий провідник ОУН СД, на першій Конференції ОУН, яка відбулася наприкінці вересня – на початку жовтня 1941 р., окремо розглядалося питання боротьби з голодом у підгірських районах Галичини⁷⁴. Членом ОУН було доручено організувати допомогу для голодуючих по селах і пильнувати, щоб ніхто з українського населення такої допомоги не цурався⁷⁵.

Складне матеріальне становище більшості українців значно обмежило можливості широкого розгортання збору коштів і продуктів для потерпілих від повені. Тим більше, що негайної суспільної опіки громадських чинників гостро потребували також військово-полонені українці бійці ЧА, радянські громадяни – переселенці зі Східної України, які після початку радянсько-німецької війни змушені були залишитися в Галичині разом із дітьми без засобів до існування, а також удови, сироти, інваліди.

Восени 1941 р. через обмежену доставку харчів і мізерні норми продовольчих пайків, які не забезпечували мінімальних фізіологічних потреб, населення міст краю почало голодувати. У пошуках їжі городяни намагалися у приміських селах обміняти промислові товари й одяг на продукти. За таких обставин не всі мешканці Галичини з належним розумінням поставилися до громадських допомогових акцій. «От такий собі газда на 15–20 моргів, – констатувала повітова газета “Зборівські Вісті”, – котрий по більшовицьким

⁷² З життя у Львові й у Галичині. *Краківські вісті: щоденник*. 1941. 17 жовтня.

⁷³ Концерт на допомогу жертвам повені. *Вільне слово*. 1941. 19 жовтня.

⁷⁴ Лебедь М. Українська Повстанська Армія. Її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. Репринтне вид. Дрогобич, 1993. Ч. 1: Німецька окупація України. С. 30.

⁷⁵ Дяків В. Мої спогади про Осипа Горнового. (У записі Л. Шанковського). *Дяків-Горновий О. Ідея і чин. Повна збірка творів*. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1968. С. 51.

розкуркуленню з погрозами відвоював коня, корову і ще дещо, тепер розгосподарився за своїми воротами і – “Що я маю комусь помагати, мені ніхто не помагав і я нікому не буду”. На жаль, про таких темних “куркулів” доходять відомості з повіту. ... Таких, правда, не багато стрінемо, одиниці, але коли заповіджена на три тижні наперед збірка УДА дала дотепер маленькі висліди, то це треба взяти в вину недбайливості й браку належного розуміння потреби Духовенства (на котрих головно опертоса на збірці) і сільського проводу. Бо в тих селах, де люди поважно й ділово взялися до справи, збірка дала гарні висліди»⁷⁶.

Німецька окупаційна адміністрація, яка передовсім керувалася прагненням максимально використати природні й людські ресурси краю в інтересах Райху, мало переймалася турботами та проблемами позбавленого основних громадянських прав і свобод поневоленого населення, хоча і її представники висловлювали занепокоєння розмірами спустошень, заподіяних стихією, та виділили невеликі кошти і продукти для окремих потерпілих місцевостей. Вони при цьому передусім керувалися не гуманністю, а усвідомленням небезпеки масштабів руйнувань і загрози від традиційних супутників природних катаклізмів – інфекційних епідемій, що могли зачепити і військових та цивільних німців, які опинилися на цих теренах. Траплялося, що окремі німецькі урядовці, тверезо оцінюючи масштаби й наслідки стихійного лиха, співчутливо ставилися до потерпілих і в міру сил та бажання намагалися сприяти українським і польським громадським чинникам в організації допомогової акції, як, до прикладу, це робив станиславівський окружний староста д-р Альбрехт, який час до часу демонстрував показову лояльність до українців. Водночас окупаційна адміністрація постійно наголошувала, що за будь-яких обставин усі без винятку округи ГГ, зокрема й найбільш постраждалого від стихійного лиха Галицького дистрикту, мусять повністю здати до кінця 1941 р. сільськогосподарський натуральний податок (т. зв. контингент), накладений на селян ще в серпні. Окупанти не хотіли враховувати скрутне становище селян, у якому ті опинилися після повені. 4 жовтня 1941 р., тобто на початку заготівельної кампанії, губернатор Галицького дистрикту К. Ляш у виступі перед представниками німецької адміністрації краю наголосив: «Головним

⁷⁶ (-й.). Поможім потребуючим. *Зборівські вісті*. 1941. 16 листопада.

завданням в дистрикті Галичина є збір та вивезення врожаю. Дистрикт є областю з надлишком зерна»⁷⁷.

Проте для більшості індивідуальних господарств, які опинилися в зоні повені, встановлені норми здачі аграрної продукції виявилися нереальними. І хоча окупаційна адміністрація намагалася стимулювати здачу селянами контингентів встановленням державної ціни за передану сільгосппродукцію, її розміри виявилися настільки мізерними, що селяни за отримані кошти не могли майже нічого придбати. За таких обставин УЦК звернувся до головного відділу прохарчування і сільського господарства в уряді генерального губернатора із клопотанням про зниження розмірів контингентів у зоні стихійного лиха та продовження термінів їх здачі. За даними Мирослава Сича, внаслідок зусиль УЦК керівник згаданого відділу окупаційної адміністрації визнав за можливе зменшити контингент відповідно до стану врожаю в окремих громадах і продовжити термін його здачі. Умовою застосування знижок стала вимога здачі продуцентами 60 % накладених контингентів⁷⁸. Самбірський повіт, зокрема, повинен був здати в 1941 р. контингент жита в розмірі 23,3 тис. ц, пшениці – 10,6 тис., ячменю – 8,1 тис., вівса – 16 тис., картоплі – 73,7 тис. Коли окупанти виявили, що їхнє розпорядження належно не виконується, Самбірське староство оголосило крайній термін здачі контингенту. Того ж дня 10 селянських родин, яким інкримінували «злобне затаєння продуктів», було вислано до таборів примусової праці, а їхнє майно і господарство конфіскували⁷⁹. За невиконання податкових приписів передбачалися надзвичайно суворі санкції через застосування штрафів, тілесних покарань, конфіскації майна, фізичного знищення⁸⁰. Згідно з розпорядженням німецької влади, власник господарства за невиконання норм поставок сільгосппродукції або несвоєчасну сплату податку підлягав: 1. Високим грошовим штрафам. 2. Конфіскації всього

⁷⁷ Держархів Львівської обл. Ф. Р-35. Оп. 6. Спр. 34. Арк. 4. Цит. за: Боляновський А. Німецька окупаційна політика в Галичині у контексті гітлерівського «нового порядку» в Європі у 1941–1944 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Львівський національний університет ім. Івана Франка. Львів, 1999. С. 146.

⁷⁸ Сич М. Українська кооперація в Галичині під час II світової війни. Львів: Видавничий центр Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, 2000. С. 242.

⁷⁹ Наша хроніка. Селяни Самбірського повіту мусять негайно здати контингент. *Вільне слово*. 1942. 9 березня. С. 3.

⁸⁰ Łuczak Cz. Polska i Polacy w Drugiej wojnie światowej. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza. 1993. S. 222.

живого інвентарю. 3. Конфіскації збіжжя і всього майна та відправці на виконання важких примусових робіт у таборах. 4. Карі смерті⁸¹. Щоб уникнути каральних заходів, селяни змушені були віддавати найнеобхідніше.

Щоби примусити населення якомога швидше розрахуватися з владою, окупанти заборонили вільний продаж сільгосппродукції, а на Бойківщині, Гуцульщині та Лемківщині до закінчення здачі контингенту зупинили роботу млинів, насильно вилучаючи в жителів жорна й ручні млиники. Запроваджено карткову систему розподілу продуктів, мізерна відпускна норма яких для ненімецького населення не забезпечувала мінімальних фізіологічних потреб. При цьому для селян видача продовольчих пайків взагалі не передбачалася, оскільки вважалося, що вони здатні себе прогодувати.

За таких обставин наприкінці 1941 р. і особливо на початку 1942 р., в умовах незвично холодної та довгої зими, більшість південних районів Галичини охопив масовий голод. Із початку 1942 р. почали надходити повідомлення про зростання випадків голодної смерті. На Бойківщині й Гуцульщині така загроза постала для 250 тис. осіб. За даними УЦК, на початок травня на Стрийщині голодувало 69 000 осіб, Коломийщині – 41 138, Самбірщині – 39 000, Дрогобиччині – 30 000, Калушині – 35 000, Станиславівщині – 17 412⁸². Люди пухли від голоду, хворіли й помирали. За матеріалами ОУН, лише у Станиславівському повіті за першу половину 1942 р. від голодного виснаження померло 6 000 осіб. Особливо сильний голод поширився в гірських місцевостях, де в селах через ослабленість від хронічного недоїдання щоденно помирало 12–14 осіб⁸³. 11 лютого 1942 р. на засіданні виділу (управи) УНРади адвокат В. Лисий стверджував: «Економічна руїна загалу доведена до краю. Найгірше в горах, бо бойки і гуцули нічого не дістають, а владі це байдуже. З Поділля довозити хліб не можна, хоч є дозволи крайсгауптманів, бо відбирають, ще й б'ють. Голод зростає. До того особиста свобода більше обмежена, як за большевиків. Стягання

⁸¹ Боротьба трудящих Львівщини проти німецько-фашистських загарбників (1941–1944). Збірник документів і матеріалів / упоряд.: Ш. Столяр, А. Ярошенко. Львів: Вільна Україна, 1949. С. 90.

⁸² ЦДАВО України. Ф. 3959. Оп. 2. Спр. 59а. Арк. 10.

⁸³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 62. Оп. 1. Спр. 1622. Арк. 5; Лебедь М. Українська Повстанська Армія... С. 30.

контингентів проводиться у безмилосердний, просто жорстокий спосіб. Розбивають скрині, забирають усе, б'ють, при чому село нічого дістати не може. А контингенти рішуче зависокі. Багато людей арештують невинно»⁸⁴. 15 травня 1942 р. о. Євген Левицький, парох с. Баличі Підгірні, у листі до митрополита Шептицького зазначав: «... тим часом в Баличах страшний голод. Кількоро старших парохіян померло дослівно з голоду. В такому селі, де все, що мало будь-яку відживну вартість, з'їдено, дуже маленько посаджено чи посіяно. Вправді влади призначили деяку кількість бульби та зерна на засів, однак люди, які місяцями примирають з голоду, все насіння мимо строгости наказу поз'їдали. З голоду їдять люди падлину, множаться рабункові напади, виводять худобу зі стаєн і вбивають в корчах задля м'яса»⁸⁵.

Голод в українських селах Прикарпаття шаленів аж до середини липня 1942 р., щоденно забираючи нові жертви. Стягнення контингентів продовжувалося з попередньою беззастережністю. У деяких місцевостях німецькі карні експедиції, крім усіх запасів харчів, реквізували все, що мало якусь матеріальну вартість: чоботи, мило, годинники тощо⁸⁶. До участі у зборі контингентів нацистська адміністрація залучала й українську поліцію, яка теж застосовувала насильство і примус. Певне уявлення про це дає витяг зі звіту керівника Станиславівського проводу ОУН СД «Богданка»: «В Рогатинщині до збірки контингенту німці організовують теж українську поліцію, яка свої обов'язки виконує аж надто "солідно" (побої, здирства). Роблять це головню нейтральні підлі типи і барановщики*, які за це дістають премії (горілка, папіроси і т. д.)»⁸⁷. У серпні 1942 р. митрополит Андрей Шептицький в листі до папи

⁸⁴ Протоколи нарад Ради сеньйорів і Української Національної Ради. Від липня 1941 до лютого 1942. (Машинописна копія). Арк. 131. *Архів автора*.

⁸⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 201. Оп. 1. Спр. 109. Арк. 168.

⁸⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 13. Спр. 376. Т. 21. Арк. 85 зв.

* Ймовірно, від прізвища Ярослава Барановського – секретаря (з 1933 р.) Проводу ОУН, якого в організації підозрювали у співпраці з польською поліцією. Після розколу ОУН працював в ОУН(м). 11 травня 1943 р. вбитий у Львові за нез'ясованих обставин.

⁸⁷ Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті. Документи і матеріали / відп. ред. М. Кутуток. Івано-Франківськ, 2009. Т. 2. Кн. 1: (1939–1945). С. 216.

Пія XII зазначав: «... сільському населенню нав'язаний режим рабства; практично всіх молодих людей насильно вивозять до Німеччини працювати на фабриках та фермах. У селян відбирають все, що вони вирощують, і від них вимагають подвоїти продукцію. Покарання за купівлю чи продаж через виробника – смерть»⁸⁸. Навіть ті, хто досі був досить заможним, констатував митрополит, зазнають зубожіння і потерпають від голоду⁸⁹. Лише наприкінці липня 1942 р., як інформував оунівський «Вісник української інформаційної служби», у Галичині було зафіксовано деяке зменшення випадків голодної смерті, коли «зав'язалась бараболя, напучнявіли колоски зерна і люди замість травою і хабаззям стали житись недоспілою бараболею і таким же зерном»⁹⁰.

Селяни рятувалися як могли. За свідченнями Григорія Дем'яна (1929 р. н.), навесні того страшного 1942 р. у його рідному селі Грабовець, розташованому в Сколівських Бескидах, «недоїдало все населення, навіть заможніші родини ..., ... люди варили різні трави. Лобода і заяча капуста вважалися ще лакоминкою. Із смереки зривали молоді пагінці, очищали їх і готували з того страву, а то й цілком сирими їли. На болотистих місцях виривали так звані нюнюки. Очищали їх низ від болота та позеленілих листків і з'їдали. Таким способом найбільше тамувала голод дітвора, яка доглядала худобу на пасовищах. Рятувало ще трохи те, що була якась худобина. Але ж молока більшу частину забирали окупанти. Зарізати теля чи свинку було суворо заборонено»⁹¹. Багато з горян, щоб урятуватися, вирушали в пошуках хліба до інших, переважно східних і північних, округ Галицького дистрикту, де селяни зібрали непоганий урожай. Там прибулі наймалися на роботу за харчі чи обмінювали на них свої речі. Проте німецькі порядки не дозволяли вільно перевозити продукти з однієї округи до іншої⁹². Поліція й

⁸⁸ Кравчук А. Християнська соціальна етика під час німецької окупації, 1941–1944: Митрополит Андрей (Шептицький) про солідарність, опір владі та захист святості життя. *Ковчег. Науковий збірник із церковної історії* / за ред. Б. Гудзяка, І. Скочиляса та О. Турія. Львів, 2000. Ч. 2. С. 229.

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 21. Арк. 85 зв.

⁹¹ Дем'ян Г. Грабовець (Історико-народознавче дослідження). Львів, 2007. С. 227.

⁹² З 1 вересня 1941 р. у Галичині був введений суворий контроль за перевезенням харчових продуктів, який стосувався збіжжя, борошна, квасолі та інших бобових, м'яса і м'ясних виробів, масла та інших жирів, свиней, овець

жандармерія затримувала верховинців на залізничних станціях, польових дорогах та стежках і конфіскувала виміняні чи придбані продукти. Ці акції супроводжувалися знущанням та побиттям. Добратися додому без втрат вдалося небагатьом⁹³. Орест Кузьма (1928 р. н.), колишній мешканець с. Хватова (тепер – Золочівського р-ну Львівської обл.) згадує випадок, коли жінка, у якої відібрали збіжжя, з розпуки кинулася під поїзд⁹⁴.

Надзвичайна ситуація в гірських районах згуртувала українську громадськість. УЦК розпочав масову акцію допомоги голодуючим, яка поряд із гострою проблемою порятунку інтернованих у нацистських таборах військовополонених українців бійців ЧА стала для комітету першочерговою і невідкладною. Так, 4 березня 1942 р. у Львові було скликано конференцію делегатів із потерпілих теренів, де створили окрему Комісію для організації негайної допомоги голодуючим із засягом діяльності на всю ГГ і призначили в цій справі спеціального уповноваженого УЦК⁹⁵. Ним став Дмитро Паліїв, що від 1939 р. жив у Криниці (Лемківщина, тогочасна територія Краківського дистрикту). Після того, як німецька влада заборонила Дмитрові Палієву перебувати в Галичині, його на цій посаді замінив лікар Іван Черкавський⁹⁶. Осідком комісії став Львів (вул. Личаківська, 37а).

Митрополит Андрей Шептицький, єпископи Станиславівський Григорій Хомишин і Перемишльський Йосафат Коциловський

тощо. Для приватного забезпечення дозволялося перевезення залізницею або підводами вантаж до 3 кг, у якому на масло могло припадати 0,5 кг, а на м'ясо або м'ясні вироби – 1 кг. Див.: Що приносить день... *Львівські вісті*. 1941. 11 вересня. С. 3.

⁹³ 25 лютого 1942 р. у щоденнику поет Мирослав Кушнір, який проживав тоді в Бережанах, написав: «Незчисленними підводами, зі санчатами, а то й пішки з торбою на плечах мандрують наші підгір'яни від села до села за прошеним і міняним хлібом. А тут саме слідує найтрагічніше. Це все, що вони наміняли чи просто випросили у людей, їм забирають. Поліція все конфіскує. А потім вертає бойко без скравка [окрайця – О. Л.] хліба назад у свої гори і гине з голоду». (Див.: Кушнір М. Невкоєне серце. Поезії, проза, матеріали до життєпису / передм. М. Дубаса. Львів, 2005. С. 335–336).

⁹⁴ Кузьма О. Дорогою мого життя. Спомин. (Машинописна копія). С. 15. *Архів Михайла Романюка*.

⁹⁵ За координацію і розбудову українського зоорганізованого життя. *Наші дні*. 1942. № 4. С. 3.

⁹⁶ Паньківський К. Роки німецької окупації. 1941–1944. С. 104; Кубійович В. Мені 70. Мюнхен; Париж, 1970. С. 49.

25 березня 1942 р. підписали спільне послання духовенства всіх греко-католицьких єпархій ГГ, у якому закликали до активної допомоги голодуючим та координування своєї праці з відповідними заходами УЦК. Священників зобов'язували всіляко стимулювати вірних до складання пожертв на потреби голодуючих у неділі та свята і пересилати матеріальну допомогу до УЦК та його місцевих комітетів. Крім того, духовенству було доручено спільно з УЦК організовувати в потерпілих місцевостях народні кухні, де голодуючі могли б отримувати мінімальне харчування⁹⁷. У Новосандецькій окрузі (Західна Лемківщина) актив місцевого УДК уже в лютому 1942 р. організував 10 громадських кухонь, де харчувалося близько 3 000 осіб⁹⁸.

Найбільшого розмаху допомогова акція досягла у травні–червні. У березні 1942 р. УЦК вдалося вибити від влади харчові приділи для голодуючих і передати їх на Підгір'я. Загальний обсяг виданих харчів становив 437,5 т. Цих продуктів виявилось замало, щоб забезпечити потребує населення навіть у Галичині. Тому для найбільш постраждалих місцевостей, як-от Турка, Сколе, Долина, Делятин, УЦК виділив із власних запасів 241,3 т продовольства⁹⁹. До початку червня 1942 р. у 9 галицьких округах, що найбільше постраждали від голоду, УЦК організував 486 народних кухонь, послугами яких користувалося 96,7 тис. осіб, із них 80 % – діти, решта – особи старшого віку і непрацездатні. Всі вони одержували щоденне одноразове харчування. В окремих селах, де, з огляду на високігір'я і дисперсне розселення мешканців, не було змоги організувати народні кухні, представники УЦК роздавали індивідуальну харчову допомогу¹⁰⁰. Левову частину цієї роботи виконували жінки.

Однак для повсюдного відкриття народних кухонь і надання допомоги всім потребуєчим УЦК не мав ані коштів, ані продуктів, ані організаційних можливостей. За таких обставин було вирішено терміново вивезти з голодуючих районів хоча б частину дітей

⁹⁷ Послання до духовенства всіх греко-католицьких єпархій Генеральної Губернії. *Місіонар. Релігійний місячник*. 1942. Ч. 5. С. 54.

⁹⁸ Ценко М. Допомога потребуєчим – гідна наслідування. *Допомогові кухні на Лемківщині – Криниччині. Львівські вісті*. 1942. 26 лютого; ЦДІАЛ України. Ф. 201. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 123.

⁹⁹ ЦДАВО України. Ф. 3959. Оп. 2. Спр. 39. Арк. 67 зв.

¹⁰⁰ З краю. 486 народних кухонь при українських комітетах. *Краківські вісті: щоденник*. 1942. 19 червня.

віком від 8 до 14 років у ті місцевості Галичини, де була змога врятувати їх від смерті, передусім на Опілля та Поділля. Згоду на це дала й німецька адміністрація.

У березні 1942 р. УЦК розробив детальний план перевезення дітей і розгорнув потужну пропагандивну акцію у пресі. Низові структури на місцях отримали точні інструкції щодо механізму переселення, зібрали необхідні статистичні дані про дітей, яких батьки зголошувалися відпустити. В округах, що приймали переселенців, були визначені конкретні повіти й села, куди повинні були переїхати діти. Кореспонденти пресових видань краківсько-львівського «Українського видавництва» детально нотували перебіг переселенської акції, закликаючи всіх, хто зустрічав переселюваних дітей у дорозі, і тих, хто приймав їх на тривалий побут, «виявити якнайбільше зрозуміння до їхнього положення та заступити їм їхніх батьків. Часто повинні їм дати навіть більше, як деякі батьки, які цієї опіки чи не вміли, чи не могли дати. Це наш суспільний обов'язок!»¹⁰¹. Відділ народного здоров'я УЦК закликав до співпраці українських лікарів. На перехідних станціях чергував медичний персонал, стежачи за дотриманням переселенцями гігієнічних норм і правил, надаючи безпосередню допомогу хворим, забезпечуючи їх ліками. Духовними опікунами дітей були священники і вчителі народних шкіл, зазвичай супроводжуючи їх до місць призначення. Українська кооперація в Галичині, її центральні установи – Ревізійний союз українських кооператив, Центросоюз, Маслосоюз, Народна торгівля – за всіх наявних тоді обмежень надали допомогу коштами, продуктами, транспортом. Почесне головування в Комісії допомоги голодуючим, створеної з відповідальних і сповнених посвяти людей, до ручили митрополиту Йосипові Сліпому.

Завдяки координації дій співробітників УЦК та зусиллям усього українського суспільства у квітні–травні 1942 р. з усіх потерпілих від голоду місцевостей залізничним транспортом, вантажними автомобілями, підводами було вивезено 22 300 дітей: із Самбірської округи – 3 200, Дрогобицької – 3 900, Коломийської – 2 300, Станиславівської – 3 500, Стрийської – 5 600, Калуської – 2 000, Перемишльської – 1 200. Крім того, близько 3 000 дітей батьки та родичі

¹⁰¹ Дбаймо про здоров'я переселюваних дітей. *Краківські вісті: щоденник*. 1942. 17 травня.

вивезли самостійно¹⁰². У дорозі на всіх транзитних пунктах дітям та їхнім наставникам давали харчі, зібрані серед місцевого селянства та частково зі збірки на полонених.

Найбільше дітей прийняли округи: Тернопільська – майже 8 000, Чортківська – 3 700, Золочівська – 2 100, Кам'яно-Струмилівська – 2 100, Бережанська – майже 1 000¹⁰³. Про готовність прийняти переселенців тамтешні жителі заявляли ще раніше, але повною мірою добра воля виявилася, коли діти прибули на місце призначення. Їх буквально розхапали українські родини, взявши на себе відповідальність за матеріальну й моральну опіку над ними. Незважаючи на власні нестатки, опікуни подбали, щоб переселенці були добре нагодовані та одягнені. У цьому незабаром мали змогу переконатися й багато батьків, які приїхали їх відвідати. Діти ж допомагали тим родинам, які їх прийняли: пасли худобу, виконували іншу посильну роботу на господарстві¹⁰⁴. Представники УЦК здійснювали контроль за станом переселенців, дбали, щоб їм не чинили кривди. Лікарі стежили за здоров'ям дітей, священники проводили серед них виховну роботу. У багатьох випадках для переселенців організовували навчання в народних школах. Водночас УЦК дорікав, що подекуди лікарі не належно здійснювали медичне обстеження перед від'їздом дітей, що стало причиною частих звернень-скарг українських окружних комітетів, які організовували прийом і розселення. Вони слушно зауважували небезпеку епідемій інфекційних захворювань. Були й інші недоліки в організації переселенської акції, але загалом, як констатував у липні 1942 р. УЦК, «переведені контролю виявили, що загально переселеним дітям живеться добре»¹⁰⁵.

У середині серпня 1942 р., коли небезпека голодомору в гірських районах минула, почалося організоване, добре сплановане повернення дітей додому. У другій половині серпня – протягом вересня вони повернулися до своїх сімей. Усі везли зі собою скромні подарунки – опікуни спорядили їм на дорогу хліб, молоко, мед, яблука,

¹⁰² Всього для переселення підготували близько 35 тис. дітей, проте вільних місць для них виявилось на означений час тільки 25 тис. Див.: Переселення 15000 дітей. *Краківські вісті: щоденник*. 1942. 19 травня.

¹⁰³ Дзиндра Я. Переселення українських дітей весною 1942. *За народ. Календар на 1943 рік*. Львів. С. 88–89.

¹⁰⁴ Кузьма О. Дорогою мого життя. Спомин... С. 15.

¹⁰⁵ Суспільна опіка. Акція переселення дітей. *Вісник Українського Центрального Комітету*. Краків; Львів, 1942. Ч. 7 (13). С. 40.

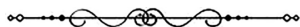
а також одяг (новий чи перешитий) і взуття. Майже всі повернулися, лише 1 000 дітей-сиріт або тих, чиї батьки виїхали на роботу до Німеччини, залишилися в опікунів до кінця війни або назавжди.

Так, допомогіві акції 1941–1942 рр., організовані та проведені за активної участі місцевих громад, засвідчили достатньо високий рівень соціальної згуртованості й організованості українського суспільства в Галичині. Ці події чітко виявили, що у критичні, екстремальні моменти історії краща його частина, виконуючи свій громадянський обов'язок, здатна вирішувати найскладніші питання буття свого народу, згуртовуючи його на засадах національної солідарності й добровільної жертвності.

Олександр Луцький

Частина IV

МІСЦЕВІ ОРГАНИ ВЛАДИ УРСР (1944–1991)

РОЗДІЛ 1

РОЛЬ МІСЦЕВИХ РАД У ПОЛІТИЧНИХ ТА ЕКОНОМІЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЯХ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР ПОВОЄННОГО ПЕРІОДУ

Проблема діяльності місцевих органів влади в західноукраїнських областях повоєнного періоду раніше не ставала об'єктом спеціального дослідження, хоча окремі її аспекти широко представлені в історичних, політологічних, джерельних, а також архівознавчих роботах¹. Дослідники передовсім зосереджували увагу на кадрових проблемах регіону та діяльності парткомітетів, а функціонування рад і їхніх виконкомів залишали поза увагою через вторинність радянської гілки влади в управлінській системі УРСР. Проте саме на цьому рівні якнайкраще проглядаються протиріччя між проголошеними у СРСР демократичними принципами функціонування муніципалітету та реальними політичними практиками, заснованими на тотальному партійному контролі.

Конституційно носієм влади у СРСР проголошувалися Ради депутатів трудящих (пізніше – народних депутатів), які реалізовували її через систему обраних органів – виконавчих комітетів. Масова

¹ Історія державної служби в Україні: у 5 т. / відп. ред.: Т. В. Мотренко, В. А. Смолій; редкол.: С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін. Київ: Ніка-Центр, 2009. Т. 2; Першина Т. Формування управлінських кадрів в Західній Україні в 1944–1948 рр.: регіональні особливості. *Сторінки воєнної історії України*: зб. наук. статей. Київ, 2009. Вип. 12. С. 299–312; Докаш О. Ю. Політика відновлення органів влади та управління західних областей УРСР на завершальному етапі Другої світової війни: структурно-кадровий зріз. *Наука і сучасність: виклики глобалізації*: матеріали Міжнародної конференції (м. Київ, 25 травня 2013 р.). Київ, 2013. Ч. 2. С. 131–135; Стародубець Г. Повсякденне життя партійно-радянської номенклатури західноукраїнських областей у період пізнього сталінізму (середина 1940-х – початок 1950-х). *Повсякденне життя населення західних земель України у перші повоєнні роки (1944–1953): вибрані питання*. Львів; Торунь: Liha-Pres, 2021. С. 42–74 та ін.

участь населення у радах мала забезпечити реальне народовладдя, проте його механізм, спотворений незримою диктатурою більшовицької партії, пробуксовував від початку. Реальна влада в державі перебувала в руках комуністів, які використовували ради лише як ефективний «передавальний пас» від керівних органів державної партії до всього населення². Комуністи керували радами за допомогою партійних вказівок, контролю за виборчим процесом, партійних діячів, які входили до складу рад і відповідали за неухильну реалізацію лінії партії. Сталінська Конституція 1936 р., поклика на демократизувати життя суспільства, нічого не змінила в системі управління державою. Під приводом «керівної і спрямовуючої сили» комуністи продовжували впливати на ради, відсуваючи їх на маргінес політичного та суспільного життя країни.

У повоєнний період радянська управлінська гілка у СРСР продовжувала функціонувати за схемою, виробленою в попередні роки, адже радянська система влади, легітимізована «Великою Побоєд», не мала потреби змінюватися. Законодавчо ради у СРСР виступали як представницький, а водночас виконавчо-розпорядчий орган місцевої влади. Сталінська Конституція не розмежовувала чітко функції рад та їхніх виконавчих комітетів, наділяючи обидві структури керівними функціями щодо господарського та культурного життя на місцях. І хоча виконкоми мали здійснювати керівництво на основі рішень та постанов, ухвалених сесіями рад, однак терміни проведення сесій і визначення кола обговорюваних питань належали членам виконкомів. Так, підпорядковані радам виконкоми керували роботою сесій, перед якими законодавчо мали би звітувати³. Цей юридичний казус не могли оминати навіть радянські дослідники, констатуючи, що у СРСР склалася така ситуація, коли реальна місцева влада здійснювалася не радами, а їхнім виконавчо-розпорядчим штатним апаратом⁴. Проте це не заважало більшовикам називати ради «єдиними повноправними представницькими

² Кульчицький С. Подарунок Сталіна радянському електорату. (До 70-річчя Великого терору). *День*. 2007. № 57. URL: <https://day.kyiv.ua/article/istoriya-iyu/podarunok-stalina-radyanskomu-elektoratu>

³ Дудников А. А. Деятельность местных Советов депутатов трудящихся по осуществлению представительских функций (1945–1953 гг.) URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/deyatelnost-mestnyh-sovetov-deputatov-trudyaschihsya-po-osuschestvleniyu-predstavitelских-funktsiy-1945-1953>

⁴ Копейчиков В. В. Гуманизм советской демократии. Киев: Политиздат Украины, 1989. С. 87.

органами народу»⁵. Насправді радянська адміністративно-командна система управління, що ґрунтувалася на чіткому підпорядкуванні нижчих керівних структур вищим, не залишала місця для демократії. Концентруючи у своїх руках кадрові, матеріально-фінансові й адміністративно-організаційні функції, виконками були частиною т. зв. владної вертикалі, а ради в цій системі виступали лише її формальним, часто незручним додатком. Зрештою, виконками також не були самостійною одиницею, здійснюючи управління справами при реальній владі першого секретаря партійного комітету, що остаточно нівелювало принцип народовладдя у СРСР.

Ради реалізовували свої повноваження у форматі сесій, які тривали зазвичай день–два і проводилися 1–3 рази в місяць, залежно від їхнього рівня (обласні, районні, сільські, селищні тощо). Базуючись на широкому представництві всіх верств населення, ради законодавчо мали всі можливості для вирішення насущних проблем місцевих громад. Однак жодних вагомих питань, які би стосувалися розвитку економічного та суспільно-політичного життя на місцях, депутати без санкції партійних комітетів виносити на обговорення, а тим більше затверджувати не могли. Кожній сесії місцевих рад, незалежно від її рівня, передувало рішення партійних органів про порядок проведення сесійного засідання, у якому «рекомендувалися» для обрання прізвища голів і секретарів, окреслювався порядок денний, затверджувався список виступантів із текстами їхніх виступів та депутатів, які братимуть участь в обговоренні доповідей. Так само партійне керівництво поширювалося, більше чи менше, на всі господарські й соціально-культурні заходи виборних органів.

Партійці брали на себе вирішення питань, які входили до компетенції рад, чим підміняли діяльність органів влади на місцях. Про це свідчать як протоколи сесійних засідань рад, зміст яких визначали постанови ЦК КП(б)У, так і обов'язкова присутність у сесійній залі обкомівських чи райкомівських працівників або членів ЦК КП(б)У (залежно від рівня сесійного засідання рад). Нормою стало ухвалення спільних рішень парткомами й виконками рад. Як наслідок, місцеві ради були позбавлені можливості виробляти самостійні рішення не лише з політичних чи економічних проблем, а й найдрібніших питань. Наприклад, Ровенський обком КП(б)У за 1945 р. і 8 місяців 1946 р. ухвалив 265 спільних з облвиконкомом

⁵ Там само.

рішень, що стосувалися благоустрою території та побутових проблем населення: «... про роботу лазень і пралень, про збереження декоративних насаджень та інші»⁶.

Підпорядкування рад та їхніх виконкомів парткомітетам за час війни посилювалося, що призводило до адміністрування, порушення принципів демократії у діяльності рад, звужувало коло людей, які б могли реалізовувати засади народовладдя. Очікувана суспільством лібералізація діяльності державних органів влади після ліквідації Державного комітету оборони так і не настала. Правляча верхівка лише посилювала партійний диктат, що зрештою призвело до повної концентрації виконавчої і законодавчої влади в руках комуністів. Контроль за державними управліннями здійснювався через процедуру їхнього персонального затвердження в партійних органах, що забезпечувало призначення у владу лише «потрібних» людей. Дбаючи про «чистоту рядів», під час призначення складу виконкомів часто порушували принцип пріоритетного висунування депутатів на керівні посади. Так, на 1 жовтня 1953 р. у Ровенській обл. у складі виконкомів місцевих рад працювало 46 осіб, які не були депутатами: 6 секретарів райрад, 12 голів і 28 секретарів сільських рад⁷.

Формально влада неодноразово робила спроби активізувати діяльність рад, наголошуючи щоразу на їхній винятковій ролі в управлінні державою⁸, проте більшість із них були косметичними або їх ігнорували представники владної вертикалі без будь-яких наслідків для самих посадовців. Пріоритетне слово в керівництві повоєнної відбудовою та життям країни загалом залишалося за комуністами, яким ради були потрібні лише як завуальована форма здійснення своєї диктатури, і цей статус-кво ніхто не був зацікавлений змінювати.

В умовах неповноцінної діяльності рад зростає організаційно-розпорядча функція їхніх виконкомів. Голови виконкомів, керуючись вказівками парткомітетів, усе частіше ухвалювали одноосібні рішення замість колегійних, або діяли шляхом опитування. Тобто на засідання виконкому виносили рішення, які «не потребували спеціального обговорення» і за мовчазною згодою присутніх затверджували. Так, за перше півріччя 1945 р. Львівським

⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 46. Спр. 1604. Арк. 31.

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. Р-1. Оп. 20. Спр. 359. Арк. 46.

⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 13. Спр. 767. Арк. 39.

облвиконкомом шляхом опитування ухвалено рішення з 624 питань, Тернопільським – 131, Чернівецьким – 133. У деяких селах Клеванського р-ну Ровенської обл. майже всі питання вирішували голови виконкомів одноосібно⁹.

Засилля парткомів у владній вертикалі призвело до стагнації радянської управлінської гілки. Документи парткомів і радянських органів влади цього періоду фіксують повну або часткову бездіяльність рад різних рівнів: порушення конституційних термінів скликання сесій районними, сільськими, селищними та міськими радами (районного підпорядкування), незадовільну явку депутатів на засідання сесій та їхню низьку активність в обговоренні питань, незадовільну роботу депутатських комісій і груп. Так, під час 5-ї сесії Львівської облради II скликання була відсутня майже половина депутатів – 37 осіб із 80¹⁰, а з 184 депутатів сільських рад Яворівського р-ну Львівської обл. понад половину (98) не брали жодної участі в житті громади¹¹. Така ситуація спостерігалася не лише в західноукраїнських областях, а й на всій території УРСР, адже проблема низької результативності роботи рад мала загальносоюзні масштаби. Наприклад, за друге півріччя 1946 р. із 16 916 місцевих рад УРСР регулярно проводили сесії лише 1 875 (11 %) ¹². Упродовж 1946 р. зовсім не скликали сесії облвиконкому Ровенської облради, не відбувалися сесії міськрад у Луцьку і Ровно. На рівні райрад не було проведено жодної сесії у Станіславівській обл. – у 25 районах, Полтавській – 22, Херсонській – 21, Волинській – 20. У Ровенській обл. не було сесій у 810 сільрадах, Волинській – 693, Станіславській – 561, Тернопільській – 483, Київській – 407¹³. У наступні роки ситуація ще довго не змінювалася на краще. Так, упродовж 1947 р. у Брюховицькому р-ні на Львівщині не було проведено жодної сесії в 25 сільрадах¹⁴.

⁹ Балух В. А. Восстановление и укрепление местных Советов на освобожденной территории Западных областей УССР в годы Великой отечественной войны: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Черновцы, 1983. С. 106.

¹⁰ Список відсутніх товаришів на V сесії облради депутатів трудящих. *Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.)*. Ф. 221. Оп. 2. Спр. 1391. Арк. 4.

¹¹ Держархів Львівської обл. Ф. Р-2121. Оп. 2. Спр. 1764. Арк. 204.

¹² Інформація про місцеві Ради депутатів Трудящих на основі даних статистичних звітів на 1 січня 1947 р. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 30. Спр. 589. Арк. 8.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

Щоб надати сесіям більшої політичної значимості, збільшити їхній суспільний резонанс, партійне керівництво запрошувало на засідання передовиків виробництва, ветеранів війни, депутатів ВР УРСР і СРСР, відомих культурних діячів тощо, однак активність рад та депутатів залишалася низькою. Так, за перше півріччя 1953 р. у Сокальському, Кам'яно-Бузькому, Магерівському, Городоцькому й інших районах Львівської обл. на засіданнях сесій районних рад III скликання постійно були відсутніми по 15–20 депутатів, а у Підкамінській та Івано-Франківській селищних радах при кворумі 25–26 депутатів сесії відвідували лише 16–17 осіб¹⁵. У Глинянській районній раді під час чотирьох сесій, які відбулися за перше півріччя 1953 р., виступили всього 43 особи, зокрема лише 17 депутатів, у Поморянській на трьох сесіях – 37 осіб, із них – 11 депутатів. У Рава-Руському, Підкамінському, Краковецькому р-нах у 9 сільських рад за звітний період провели лише по 2–3 сесії тощо¹⁶.

Ще меншу активність під час сесій місцевих рад виявляло жіноцтво. Зокрема, на сесіях Львівської обласної ради впродовж 1947–1954 рр. голос серед 10–15 виступантів забирали лише 1–2 жінки. Жінок ніколи не обирали головами сесійних засідань, але за ними стало бути закріплені обов'язки секретарів. Формування членів виконавчих комітетів також відбувалося за принципом гендерної нерівності. Зокрема, на 1 січня 1947 р. по УРСР серед членів облвиконкомів нараховувалася 281 особа, з яких лише 11 жінок (4 %). Головами, заступниками голів і секретарями облвиконкомів майже винятково числилися чоловіки. Лише в Полтавській обл. заступником облвиконкому було обрано жінку¹⁷. Серед рядових членів облвиконкомів також переважали чоловіки – 141:10¹⁸. Зі 146 членів голів міськвиконкомів районного підпорядкування було 4 жінки (2,7 %), а серед 127 заступників – 9 (7 %). Дещо більше жінок було обрано секретарями міськвиконкомів – 70 осіб¹⁹. Із часом кількість жінок у владі дещо збільшувалася, але значної цифри не досягла. Так, на 17 грудня 1950 р. серед членів

¹⁵ Держархів Львівської обл. Ф. 221. Оп. 2. Спр. 4104. Арк. 150–153.

¹⁶ Там само. Арк. 151.

¹⁷ Сводный статистический отчет местных Советов депутатов трудящихся на 1 января 1947 г. ЦДАВО України. Ф. Р-1. Оп. 20. Спр. 71. Арк. 2–6.

¹⁸ Там само. Арк. 7.

¹⁹ Там само. Арк. 95–97.

облвиконкомів УРСР нараховувалося уже 45 жінок (13 %), серед заступників голів облвиконкомів – 12 (13 %). Проте обрання жінки на посаду секретаря облвиконкому в Чернігівській обл. було радше винятком²⁰. Посади голів облвиконкомів традиційно відводили лише чоловікам. На нижчих щаблях влади теж переважали чоловіки. Вони обіймали керівні посади навіть тоді, коли поступалися жінкам рівнем освіти й фаховості. Зокрема, впродовж 1947 р. серед завідувачів відділами Великомоствіського виконкому райради Львівської обл. були лише дві жінки, і саме вони мали вищу освіту, тоді як чоловіки-заввідділами охопно з головою райради мали середню або початкову²¹. У 1949 р. серед призначенців на голову райрад у Львівській обл. також переважали чоловіки, хоча серед членів райвиконкомів були жінки з вищою, неповною вищою та середньою освітою. У Лопатинському, Золочівському, Краковецькому, Бібрському, Заболотцівському й інших районах на Львівщині серед голів сільрад не було жодної жінки і навіть посади секретарів обіймали переважно чоловіки²².

До сумнівно якісних характеристик роботи місцевих рад західноукраїнських областей треба зарахувати також мову доповідачів сесійних засідань, що була лакмусовим папірцем кадрового складу управлінців. Якщо в 1945–1946 рр. під час сесій обласних рад у Львові лише 2–3 доповідачі виступали російською, то впродовж 1953 р. російськомовних уже було 5–6 осіб, що вказує на поступову русифікацію регіону, попри запевняння чиновників у прихильності до курсу українізації. Російською зазвичай виступали представники обкому та силових відомств, що вивищувало її статус, з огляду на впливове становище виступантів. Намагаючись наслідувати партійне керівництво, чимало україномовних доповідачів говорило жакливим суржилом, вживаючи кальки з російської та російськомовні слова: «вопроси, які виставляються на виконкомі», «не допустити гибелі жодного центнера», «підприємства міста Львова повинні бути запівалями і допомагати воскресникам в відношенні осушення ріки Полтви», «установи нуждаютсяся

²⁰ Сводный статистический отчет о составе исполнительных комитетов и постоянных комиссий местных Советов депутатов трудящихся Украинской ССР (третьего созыва). Областные советы. 17.12.1950 г. ЦДАВО України. Ф. Р-1. Оп. 20. Спр. 214. Арк. 12, 14–16.

²¹ Там само.

²² Держархів Львівської обл. Ф. Р-221. Оп. 2. Спр. 2545. Арк. 105–138.

в капремонті»²³ тощо, що автоматично перетворювало українську мову на меншовартісну.

Попри те, що пріоритетним завданням місцевих органів державної влади було визначено вирішення питань, пов'язаних із нормалізацією життя на місцях (відбудови житлового фонду, постачання населення продовольством та промисловими товарами, медичного обслуговування, роботи комунальних закладів, засобів зв'язку і транспорту тощо), робота рад та їхніх виконкомів у західних областях була спрямована передовсім на перервану війною промислову модернізацію краю. Про це свідчить специфіка питань, які виносили на розгляд сесій і виконкомів рад. Лівову частку становили проблеми роботи місцевих підприємств та функціонування самих органів влади внаслідок незадовільної кадрової політики й незбалансованої діяльності окремих відділів виконкомів. Так, упродовж 1945 р. Шевченківський райвиконком м. Чернівці розглянув 64 (40,2 %) питань про роботу місцевої промисловості, 59 (37,9 %) – відділів райвиконкому та кадрові питання, 6 (3,8 %) – сільське господарство, 30 (18,9 %) – інші, куди входили вирішення побутових проблем населення і соціального забезпечення, культурного обслуговування, розвиток системи охорони здоров'я тощо²⁴. Три чверті обговорюваних питань на засіданнях Кременецької міськради Тернопільської обл. у цей же період також були присвячені питанням відбудови промисловості та роботі місцевих органів влади²⁵. Натомість запити та пропозиції, які «слуги народу» робили на прохання виборців, представники влади часто ігнорували. Зокрема, одна з депутаток Львівської обласної ради Конобаєва, доповідаючи на IV сесії облради 14 вересня 1953 р. про недостатню кількість дитячих садків у Львові, наголосила на безуспішних спробах порушити цю проблему перед членами облвиконкому: «Матері звертаються до мене як до депутата з проханням влаштувати дітей. Але, на жаль, і від нас, депутатів, відпекуються, і неможливо допомогти матері влаштувати дитину»²⁶.

²³ Держархів Львівської обл. Ф. Р-221. Оп. 2. Спр. 1301. Арк. 31; Спр. 2789. Арк. 73, 88; Спр. 2791. Арк. 45.

²⁴ Балух В. А. Восстановление и укрепление местных Советов... С. 104.

²⁵ Державний архів Тернопільської області (Держархів Тернопільської обл.). Ф. 1686. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 1–7.

²⁶ Стенограма IV сесії Львівської обласної ради депутатів трудящих (четвертого скликання) 14 вересня 1953 р. *Держархів Львівської обл.* Ф. 221. Оп. 2. Спр. 2791. Арк. 61.

Незважаючи на те, що в повоєнний період при радах були створені комісії соціального забезпечення населення, допомоги ветеранам й інвалідам війни, опіки над дітьми-сиротами та інші, вони часто не виконували своїх функцій через брак фінансування.

Швидкий розвиток промисловості в переважно аграрному регіоні мав збільшити його економічний потенціал у межах УРСР і зміцнити тут становище радянської влади. Однак майже всі промислові об'єкти регіону перебували в підпорядкуванні республіканських та союзних міністерств і відомств, тому не давали прибутків у місцеві бюджети. Кошти на розвиток регіону повертали у вигляді дотацій, що збільшувало залежність місцевих органів влади від центру. Зокрема, місцеві ради Львівської обл. у 1945 р. при бюджеті 241 113 тис. руб. отримали дотацію у розмірі 67 032 тис. руб., а Тернопільський облвиконком, затвердивши бюджет у сумі 169 764 тис. руб., отримав додатково 44 631 тис. руб.²⁷. Зобов'язавши великі промислові підприємства виділяти певну суму на розвиток місцевих громад, уряд укотре довів їхню фінансову несамостійність, адже тепер благоустрій населених пунктів залежав не так від ефективності роботи рад та виконкомів, як від щедрості т. зв. «червоних» директорів, яка часто залежала від особистих стосунків між чиновниками. Роль рад у вирішенні питань різних галузей економіки та соціокультурної сфери держави звузилася ще більше²⁸. Кошти, яких бракувало, вишукували із «внутрішніх резервів» (підписка на державну позику, грабіжницьке оподаткування одноосібних селянських господарств, експлуатація робочої сили через розгортання соцзмагань, організації недільників і суботників тощо). Так, у квітні 1945 р. у м. Львові на суботниках працювало понад 14 тис. міщан, а на відновлення пошкодженої ділянки залізної дороги у Дрогобицькій обл. більшовики в неділю зігнали майже 2 тис. осіб²⁹.

Підприємства, що підпорядковувалися місцевим органам влади й мали б наповнювати місцеві бюджети, володіли мінімальними оборотними коштами. Але й вони часто не виконували своїх фінансових зобов'язань через безгосподарність, відсутність трудової дисципліни, простої, приписки, розкрадання майна тощо, які були

²⁷ Балух В. А. Восстановление и укрепление местных Советов... С. 143.

²⁸ Історія державної служби в Україні. Т. 2. С. 344.

²⁹ Кірсанова О. Я. Развитие социально-политической активности трудящихся западных областей УССР в процессе строительства основ социализма. Київ: Наукова думка, 1981. С. 25, 29.

притаманні радянській системі господарювання. Рівень механізації на підприємствах був надзвичайно низький. У 1954 р. перед відповідальними чиновниками ставили завдання підвищити рівень механізації на підприємствах лише на 50 %. І це в час, коли гроші на модернізацію підприємств уряд виділяв регулярно, але вони через нерозторопність чиновників не освоювалися на місцях. А закуплене устаткування не використовували на повну потужність або воно залежувалося на складах. Як наслідок на більшості підприємств використовувалася лише ручна праця, що відзначали самі чиновники: «До цього часу у нас виробництво майже всіх підприємств районної промисловості кустарне, не механізоване, в той же час не використовуються всі великі можливості, які нам надає зараз партія і уряд в справі дальшої механізації виробництва і піднесення продуктивності праці»³⁰.

Готуючись до виступу на 2-й сесії обласної ради II скликання, голова Львівського облвиконкому зазначав, що у Львівській обл. за 1947 р. при загальному перевиконанні прибуткової частини бюджету на 105,4 %, план податку з обігу виконано лише на 88 %, через що обласний бюджет недорахувався 24 110 тис. руб. Зокрема, Львівська база «Текстильзбут», внаслідок недовиконання плану завозу товарів на суму 13 574 тис. руб., недодала до бюджету 11 337 тис. руб., а підприємства обласного управління легкої промисловості через невиконання виробничих планів із випуску кравецьких і трикотажних виробів, взуття та галантерейних товарів заборгували бюджету області податку з обігу на суму 12 100 тис. руб.³¹. Через незадовільну роботу податкової служби постійно виникали недоїмки з податків із населення. Так, за 1948 р. загальна сума недоїмок лише в Тернопільській обл. склала 18 млн. руб.³².

Через незбалансованість роботи фінансових організацій, що перебували у віданні виконкомів рад, нефаховість або байдужість окремих чиновників, неправильно або недостатньо використовувалися державні асигнування. Зокрема, план бюджету із видатків у районах Львівської обл. на 1947 р. виконано лише на 84,1 %:

³⁰ Стенограма Х сесії Львівської обласної ради депутатів трудящих (четвертого скликання) 7 жовтня 1954 р. *Держархів Львівської обл.* Ф. Р-221. Оп. 2. Спр. 3028. Арк. 109.

³¹ Довідка до виступу на II сесії обласної Ради трудящих. *Держархів Львівської обл.* Ф. 221. Оп. 2. Спр. 338. Арк. 41.

³² *Держархів Тернопільської обл.* Ф. 1833. Оп. 2. Спр. 135. Арк. 31.

Перемишлянський райвиконком видаткову частину коштів реалізував на 80,7 % (на утримання сільського господарства – 80 %, ремонт шляхів – 75 %, вечірні школи сільської молоді – 42 %, хати-читальні – 83 %), Ново-Милятинський – на 73 % (ремонт шляхів – 67 %, дитячі садки – 30 %, вечірні школи сільської молоді – 73 %, бібліотеки – 75 %, хати-читальні – 66 %)³³. У цій ситуації облпрофради Львівського облвиконкому, які б мали контролювати та корегувати роботу підлеглих їм структур, внаслідок відсутності економічного й фінансового аналізу, займалися дезінформацією, наголошуючи винятково на «потрібних» показниках.

Недотягнення в роботі рад та їхніх виконкомів негативно позначалися на добробуті населення. На 4-й сесії Львівської обласної ради 14 вересня 1953 р. відзначалося, що «обласні управління та виконкоми Рад депутатів трудящих не приділяли належної уваги роботі підприємств районної місцевої і харчової промисловості, значна частина яких не виконала планів по випуску продукції і по зниженню її собівартості, і цим самим не забезпечили зростаючий попит населення на товари і продукти масового споживання»³⁴. Попит населення на товари покращеної якості та розширення їхнього асортименту зростає значно швидше, ніж розвивалася місцева промисловість. Попри те, що ці питання піднімали майже на кожній обласній і районних сесіях рад, а «облвиконком та обком партії визначали конкретні завдання для місцевої промисловості», справа не рухалася з місця. Зокрема, на 10-й сесії Львівської обласної ради (7 жовтня 1954 р.) зазначалося, що «районна промисловість продовольчих товарів на сьогоднішній день ще працює не на рівні тих завдань, які впливають із запитів населення, із постанов партії та уряду»³⁵.

В умовах повоєнного хаосу у країні з новою силою розквітла корупція, наслідком чого стала поява злочинних схем у владі, серед керівників підприємств вищої та середньої ланок, спрямованих на приховування службових злочинів й отримання нетрудових

³³ Там само. Арк. 42.

³⁴ Стенограма IV сесії Львівської обласної ради депутатів трудящих (четвертого скликання) 14 вересня 1953 р. *Держархів Львівської обл.* Ф. 221. Оп. 2. Спр. 2791. Арк. 113.

³⁵ Стенограма X сесії Львівської обласної ради депутатів трудящих (четвертого скликання) 7 жовтня 1954 р. *Держархів Львівської обл.* Ф. Р-221. Оп. 2. Спр. 3028. Арк. 104.

прибутків. І хоча на першому місці за кількістю випадків порушення соціалістичної законності в західних областях УРСР перебували силові відомства НКВС, НКДБ, військовослужбовці, члени «винищувальних» підрозділів), проте працівники радянської адміністрації також були до цього причетні³⁶. Голови рад і виконкомів чинили протизаконня переважно в тісному зв'язку з іншими високопосадовцями по партійній та радянській лініях.

Так, чимало випадків порушення чинного законодавства зафіксовано високопосадовцями Дрогобицької обл., про що йдеться у листі громадянина Берези до редакції газети «Правда», надісланому наприкінці 1945 р. Автор листа писав про наявність злочинної змови між посадовцями, які використовують службове становищем із метою незаконного збагачення: «Заступники голови Дрогобицького облвиконкому Гришац, Коваленко, Сисоєв та весь апарат виконкому облради їздив у Німеччину, де, замість вивезення обладнання для підприємств, займались закупівлею необхідних їм дефіцитних товарів, тобто їздили за барахлом ... Зокрема, заступник голови облвиконкому Лешенко привіз з Німеччини легковика і продав за 50.000 руб. ... Ці ділки облаштували собі квартири покинутими меблями, а зав. облфінвідділу ніяких коштів з них не стягує, бо й сам незаконно привласнив собі квартиру зі шкіряними меблями. В обкомі та органах НКВС все знають, однак мовчать, бо у самих рильце в пушку. В Дрогобичі процвітають сімейственість, кругова порука, критику затискають. Бо не хочуть виносити сміття за поріг»³⁷.

Чимало фінансових злочинів скоїли високопосадовці у Львівській обл. Так, лише в галузі торгівлі за 1947 р. виявлено 129 випадків великих розтрат на суму 1 168 тис. руб., зокрема по облторгу (директор Тишкевич) 45 випадків на суму 450 тис. руб., залізничному харчоторгу (директор Макаров) – 23 випадки на суму 250 тис. руб., Червоноармійському харчоторгу (директор Тимофєєв) – 24 випадки на суму 220 тис. руб.³⁸. Їм не поступалися чиновники

³⁶ Довідка про надзорну роботу органів прокуратури в Західних областях УРСР по боротьбі з порушеннями радянської законності. 6 лютого 1946 р. ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 3637. Арк. 68.

³⁷ Лист Берези (н/об) до редакції газети «Правда» про порушення соцзаконності високопосадовцями району і області. 1945 р. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 3636. Арк. 159.

³⁸ Довідка до виступу на II сесії обласної Ради трудящих. Держархів Львівської обл. Ф. 221. Оп. 2. Спр. 338. Арк. 52.

нижчої ланки: перший секретар Городоцького райкому Григорій Шпитяк, починаючи з 1 січня 1946 р., виписав собі за державний кошт 7 костюмів і видав по 4–5 костюмів другому секретареві райкому т. Гробовому, третьому секретарю Лісовому, голові районної ради Кравець³⁹.

У Ровенській обл. члени обкому й облвиконкому привласнили більшу частину матеріальної допомоги, надісланої благодійними організаціями зі США воїнам Радянської армії та їхнім сім'ям. Голова Комісії держбезпеки депутат ВР СРСР Уляна Єфимчук-Дячук і завідувач обласного відділу соцзабезпечення Гук ставили питання перед обкомом КП(б)У й облвиконкомом про потребу повернення речей і передачі їх за призначенням, але ніхто з посадовців не відреагував⁴⁰.

Незважаючи на те, що економічні негаразди в регіоні виникали передовсім через незбалансовану політику центру та некомпетентність окремих відповідальних осіб, представники влади на місцях не були налаштовані їх критикувати, натомість недовиконання бюджетів пояснювали складною суспільно-політичною ситуацією і потребою вести боротьбу з «бандами українських буржуазних націоналістів», які «намагаються зірвати усі заходи партії та уряду шляхом диверсій і терористичних актів серед населення, вбиваючи кращих наших людей з числа радянського активу»⁴¹. Окремі чиновники були схильні звинувачувати в саботажі заходів радянської влади місцеве населення, яке не виявляло належної лояльності до режиму. Голова Львівського облвиконкому Микола Козирев у виступі на 10-й сесії обласної ради II скликання вимагав від підлеглих діяти рішучіше, посилити трудову дисципліну та жорсткіше дотримуватися політики оподаткування місцевих громадян, які мали би бути вдячними радянській владі за визволення від польсько-панського панування, адже «вони отримали всі блага громадянства радянського без особливої участі у боротьбі за своє звільнення»⁴².

Тож, намагаючись будь-що виконати вказівки «з гори», чиновники нерідко практикували у своїй роботі насильницькі методи. Зокрема, багато таких фактів було зафіксовано під час підписки

³⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 3624. Арк. 67.

⁴⁰ Там само. Спр. 3636. Арк. 195–196.

⁴¹ Лист М. Хрущову від майора М. Бітюкова. 5 січня 1946 р. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 31. Арк. 18.

⁴² Держархів Львівської обл. Ф. 221. Оп. 2. Спр. 332. Арк. 57.

населення на облігації «Державної позики відновлення і розвитку народного господарства СРСР», внаслідок чого добровільний принцип підписки на території західноукраїнських областей свавільно порушувався. Якщо робітники та держслужбовці в містах, які регулярно отримували зарплатню, сприйняли кредитування держави більш-менш спокійно, то селяни, отримуючи в колгоспах на трудодні копійки, рішуче протестували. Щоби виконати рознарядку по району та змусити селян сплатити позику, представники влади застосовували адміністративний примус, а нерідко фізичну силу й погрози. Мешканців села викликали до сільради і називали суму, на яку вони повинні були підписатися, вимагаючи негайно внести гроші готівкою. За відмову погрожували репресіями. Так, у мешканця с. Добряни Львівської обл. Сабота за те, що він уніс лише половину суми позики, представники влади 6 травня 1946 р. відібрали корову і свиню, а самого заарештували⁴³. Погрожуючи селянам збільшити суму позики вдвічі, перший секретар Городоцького райкому Григорій Шпитяк казав: «Не дратуйте радянську владу. Муха і та сердиться, а спробуйте розсердити радянську владу»⁴⁴. Люди просили заступника голови райради депутатів трудящих Федотова, який також був присутній під час екзекуції, почекаати з виплатами до базарного дня, щоби вони могли виручити потрібну суму продажем продуктів із власного господарства. До Федотова зверталися як до свого представника, якого делегували у владу, однак він відмовився дослухатися до прохань селян і також вимагав негайної виплати. Тут же був присутній представник Львівського обкому КП(Б)У, який не зупинив розправи⁴⁵.

На відміну від управлінців обласного та районного рівнів, які урядували під охороною міліції та спецслужб, часто не полишаючи своїх кабінетів, сільський голова, втілюючи політику влади на селі як її представник, щодня наражав себе і свою родину на небезпеку. Опинившись між двох вогнів – владою більшовиків та повстанцями, – більшість голів сільрад співпрацювали з тими і тими, намагаючись збалансувати інтереси обох сторін на свій страх та ризик.

⁴³ Лист заступника начальника Городоцького відділу МДБ УРСР у Львівській області капітана Черепеня в Комісію партійного контролю при ЦК ВКП(б) (м. Москва). 5 червня 1946 р. *ЦДАВО України*. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 3624. Арк. 63–64.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Там само.

Представники влади довгий час змушені були миритися з подібною ситуацією, адже вплинути на неї не могли. Змальовуючи обставини, у яких доводилося працювати головам сільрад у західних областях, замнаркома торгівлі УРСР із кадрів Хименко доповідав у ЦК КП(б)У: «Зараз у селах західних областей радянська влада представлена призначеним райвиконкомом одним головою сільради, до речі буде сказано, що у більшості сіл його ніхто не обирав. Комісії при сільраді (культурна, земельна та інші не працюють, сесії сільрад не скликаються). Деякі голови сільрад стали на шлях попурання бандитам свого села, знаючи про їх місцезнаходження, не заявляють про них органам НКВС, більше того, постачають їх продовольством, одягом ... Повинен зауважити, що більшість з цих голів сільрад акуратно і в строк виконують усі завдання вищих органів влади»⁴⁶. Намагаючись переломити ситуацію на свою користь, влада систематично проводила роботу «по очищенню керівного складу сільрад від куркульських і ворожих елементів та заміну їх перевіреними на практичній роботі і відданими радянській владі людьми»⁴⁷, проте гарантувати безпеку своїм ставленикам за обставин, що склалися, не могла. Осіб, які наважувалися протистояти повстанцям, чекала смерть, адже вони могли розраховувати лише на себе. Наприклад, голова Лопушанської сільради Лановецького р-ну Тернопільської обл. Григорій Ромашин упродовж кількох місяців 1946 р., забарикадувавшись у своїй хаті, щодня відбивав атаки боївок ОУН. Керівники району між собою називали його «смертником» і казали: «Все одно бандити його вб'ють»⁴⁸.

На голів сільрад було покладено виконання чи не найскладнішого завдання, яке стосувалося радянзації регіону, – колективізацію одноосібних селянських господарств. Попри те, що офіційно влада наголошувала на добровільному принципі організації колгоспів, очільників влади націлювали на інше: «Слід запам'ятати кожному голові виконкому районної та кожному голові виконкому сільської Ради, що сільське господарство за умов Радянської Влади мусить розвиватися лише в напрямку колгоспного господарства» та «самим головним завданням на даному етапі виконкомів районних та

⁴⁶ Лист Замнаркома торгівлі УРСР по кадрах Хименко. 6 березня 1946 р. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 30. Спр. 340. Арк. 85.

⁴⁷ Постанова Х сесії Львівської обласної ради депутатів трудящих від 25–26 вересня 1947 р. *Держархів Львівської обл.* Ф. Р-221. Оп. 2. Спр. 2537. Арк. 195.

⁴⁸ Там само.

сільських Рад депутатів трудящих – це колективізація, організація бідняцьких та середняцьких господарств в колгоспи»⁴⁹. З метою пришвидшення процесу суцільної колективізації радянська влада використовувала суперечності між різними категоріями селян, зокрема перерозподіл земель на користь бідняцьких господарств, що неминуче породжувало напругу у стосунках між заможними та незаможними прошарками західноукраїнського села. Водночас посилювався фінансовий тиск на селян, які відмовлялися від колективізації: норми поставок сільгосппродукції для одноосібних господарств були збільшені на 50 % та на 1–3 місяці скорочені нормативні терміни їх здачі, скасовано всі пільги.

Отже, друга радянізація західноукраїнського регіону супроводжувалася насадженням апробованої правлячою верхівкою у міжвоєнний період адміністративно-командної системи. Її структурний стрижень становили ради всіх рівнів, що перебували під цілковитим контролем партійних органів. Весь управлінський алгоритм і технології кадрового комплектування, організації роботи, ухвалення та виконання рішень визначалися союзним і республіканським центрами. Вся ця система володіла «родовими властивостями», притаманними бюрократичному апаратові, що склався в УРСР упродовж 20–40-х років ХХ ст. і породжував низку негативних тенденцій в управлінні на місцях. Масове залучення населення до складу рад давало змогу комуністам легітимізувати партійні рішення, а водночас знімало з них відповідальність за вчинені помилки та злочини, перекладаючи їх на все суспільство.

Формування радянських представницьких органів влади в західних областях УРСР повоєнного періоду відбувалося передовсім за рахунок приїжджого елемента, що забезпечувало представникам режиму неухильне виконання політики партії на місцях. Управлінська сфера місцевих органів влади внаслідок підпорядкування парткомітетам була надзвичайно вузькою та другорядною, не мала самостійної фінансової і матеріальної бази, а тому не могла належно впливати на суспільно-економічний розвиток регіону. Першочергове вирішення загальнодержавних та економічних проблем обмежувало ресурси місцевих органів влади, позбавляло їх бази для

⁴⁹ Доповідь про роботу районних та сільських Рад депутатів трудящих (30.01.1948 р. на нараді голів райвиконкомів Тернопільської області). *Держархів Тернопільської обл.* Ф. 1833. Оп. 2. Спр. 135. Арк. 5, 11.

розвитку підпорядкованих громад і територій. Однак, працюючи в єдиній упряжці з партійними та вищими виконавчими органами влади, радянські працівники несли відповідальність за реалізацію політики партії в регіоні, а водночас ставали причетними до зловживань і корупційних дій номенклатури. Особливо складним було становище голів сілрад, які часто виступали заручниками непростої ситуації в регіоні, пов'язаної з діяльністю учасників національно-визвольного руху та домінуванням антирадянських настроїв серед місцевого населення.

Олександра Стасюк

РОЗДІЛ 2

**ФОРМУВАННЯ СТРУКТУРИ ТА ТЕМПІВ
РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВОСТІ ЗАХІДНИХ
ОБЛАСТЕЙ УРСР: ПОВНОВАЖЕННЯ
ЦЕНТРАЛЬНИХ І МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ
НА ЗЛАМІ 60–70-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ**

У післявоєнний період ХХ ст. агропромисловий комплекс західних областей УРСР розвивався в межах планової командно-адміністративної системи господарювання. Її характерними ознаками були: панування суспільної, головно державної, власності над усіма економічними ресурсами; обмеження товарно-грошових відносин, вилучення з товарного обігу землі; «заглушення» економічної свободи виробника та встановлення над ним повного контролю держави; централізоване економічне планування як основа господарського механізму; централізований розподіл продуктів суспільного виробництва з метою задоволення потреб як суспільства загалом, так і його членів; підпорядкування інтересів окремих споживачів і виробників інтересам міністерств, виробничих об'єднань, держави тощо¹.

Зважаючи на зазначене, не дивно, що соціально-економічний сектор західноукраїнського регіону наприкінці 1960-х років потребував нових капіталовкладень, модернізації виробництва, перерозподілу трудових ресурсів, враховуючи неухильне зростання видатків держави на воєнно-промисловий комплекс в умовах «холодної війни», що наростала. Існувала необхідність збільшення повноваження місцевих державно-партійних органів влади у процесі планування промислового розвитку регіону, чого, однак, не відбулося.

У другій половині 1960-х – першій половині 1970-х років центральні державно-партійні органи влади обрали перевірений

¹ Башнянин Г., Мартин О. Особливості руху і використання економічних ресурсів у командно-адміністративній системі. URL: https://nv.nltu.edu.ua/Archive/2006/16_7/151_Basznianyn_16_7.pdf

десятиліттями метод управління – централізоване економічне планування як основу господарського механізму². Держплан УРСР підготував проект основних напрямів розвитку «народного господарства» Волинської, Івано-Франківської, Закарпатської, Львівської, Рівненської, Тернопільської і Чернівецької обл. на 1971–1975 рр. Загальний обсяг промислового виробництва регіону було заплановано збільшити на 74 % (загалом у республіці – на 46,9 %). Передбачалося, що випуск промислової продукції в Івано-Франківській обл. зросте на 50 %, Тернопільській – на 85 %, Волинській, Рівненській – на 80 %, Закарпатській – на 69 %, Львівській – на 65 %, Чернівецькій – на 62 %³.

У 1971–1975 рр. передбачалося збільшити потужності виробництва цементу на 600 тис. т, шиферу – на 180 млн плиток, м'якої покрівлі – на 125 млн м², стінових матеріалів – на 547 млн од., збірного залізобетону – на 554 тис. м². План передбачав зведення склозаводу із введенням у дію потужностей в обсязі 10 млн м², а також збільшення виробництва керамічних дренажних труб, вапнякового борошна, санітарно-технічних виробів та інших матеріалів за рахунком розширення і реконструкції наявних підприємств⁴.

Завдяки інтенсифікації сільськогосподарського виробництва валовий збір зерна в західноукраїнських областях упродовж 1971–1975 рр. передбачалося збільшити на 5,5–10,9 %, цукрових буряків – на 3,2–8,1 %, льону-довгунця – на 8–15,6 %, м'яса в живій вазі – на 16–42 %, яєць – на 11,6–41 %. Також панувалося сподівання оновлення овочевих баз, що в підсумку дало би змогу «поліпшити використання трудових ресурсів в сільській місцевості цих областей»⁵.

У постанові ЦК КПУ «Про дальший розвиток народного господарства західних областей УРСР» (1969)⁶ йшлося про необхідність погодитися з розробленим Держпланом УРСР проектом основних

² Детальніше див.: Малярчук О. Соціально-економічні процеси в західному регіоні Української РСР (1964–1991). Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2015. 548 с.

³ Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.). Ф. П-3. Оп. 13. Спр. 31. Арк. 20.

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 24. Спр. 2721. Арк. 6.

⁵ Там само. Арк. 7.

⁶ Кошарний І. Я. Рясні плоди дружби (Економічні і культурні перетворення у західних областях України за роки Радянської влади). Львів: Каменяр, 1974. С. 95.

напрямів розвитку народного господарства Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Рівненської, Тернопільської і Чернівецької обл. УРСР на 1971–1975 рр.⁷. Водночас вказано на необхідність Держплану УРСР при розробці плану розвитку «народного господарства» УРСР на 1971–1975 рр. врахувати зауваження відділів ЦК КПУ щодо розвитку західних областей республіки, а також обласних комітетів (обкомів) Компартії⁸.

Відповідно Волинський, Закарпатський, Івано-Франківський, Львівський, Рівненський, Тернопільський, Чернівецький обкоми партії і облвиконкоми (обласні виконавчі комітети) ознайомилися із запропонованими Держпланом УРСР напрямками розвитку промисловості та сільського господарства і «в основному погодилися з ними»⁹. Проте були й зауваження, які, на думку обласної партійної еліти, необхідно було би врахувати під час складання планів «п'ятирічки». Пропозиції місцевих обкомів полягали у зведенні додаткових заводів і фабрик, розширенні/реконструюванні великої кількості підприємств, що вже діяли, тощо¹⁰.

Бюро Волинського обкому КПУ і Виконком обласної ради в листі ЦК КПУ вважали, що пропозиції Держплану «в основному забезпечують дальший розвиток економіки і культури, створюють належні умови для кращого використання трудових ресурсів області»¹¹. Констатовано, що створення нових виробничих потужностей, передбачених у проекті, збільшувало кількість робітників на 35,2 тис. осіб (у 1,6 рази порівняно з 1968 р.). Партійна еліта області констатувала, що виконання проекту дасть можливість переформатувати структуру агропромислового виробництва та збільшити питому вагу промислового виробництва у валовому продукті¹². Так, якщо 1968 р. очікуване виробництво промислової продукції на душу населення становило 470 крб, то в 1975 р. цей показник мав становити 1 042 крб (у 2,2 рази більше). Споживання електроенергії в області збільшувалося від 628 кВт/г у 1968 р. до 1 700 кВт/г – у 1975 р. (у 2,7 рази). Товарообіг із розрахунку на душу населення повинен

⁷ Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.). Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 4048. Арк. 103.

⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 2721. Арк. 5.

⁹ Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп. 13. Спр. 31. Арк. 22.

¹⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 2721. Арк. 8.

¹¹ Там само. Спр. 2723. Арк. 142.

¹² Там само.

був зрости за вказаний період від 370 крб до 632 крб (на 71 %) ¹³. Водночас Волинський обком КПУ підготував власні пропозиції до проекту, які мали допомогти «повніше використати продуктивні сили області». Партчиновники наполягали на будівництві нової вугільної шахти із проектною потужністю 600 тис. т на рік. Її спорудження диктувала необхідність працевлаштування 1 300 шахтарів шахти № 6 «Нововолинська», яким загрожувало безробіття, зважаючи на відсутність перспективних для розробки пластів вугілля ¹⁴.

Певні зауваження Бюро Волинського обкому КПУ стосувалися легкої промисловості. Так, Держплан УРСР на випуск продукції в натуральному виразі передбачав на 1975 р. виробництво шовкових тканин у кількості 69,41 млн м². Проте в області не було підприємств такого профілю і в переліку будівництва 1971–1975 рр. вони не значилися. З цих причин спеціально створена комісія пропонувала спорудити: прядильно-ткацьку фабрику з виробництва шовкових тканин потужністю 60 тис. веретен і 23,5 млн м. п. сурових шовкових тканин у рік у Ковелі; підприємство з виробництва шовкових тканин у Луцьку; прядильно-ткацьку фабрику з оздобувальним виробництвом потужністю 70 тис. веретен і 67 млн м. п. сурових шовкових тканин у рік у Луцьку ¹⁵.

Звернули уваги партчиновники й на дефіцит окремих будівельних матеріалів, зокрема цегли (її брак 1968 р. в області становив 70 млн шт.). «Якщо зберегти запроектовані на 1971–1975 рр. темпи росту виробництва стінових матеріалів, передбачених Держпланом УРСР, то дефіцит їх в 1975 р. тільки при забезпеченні централізованих капіталовкладень, не враховуючи будівництва за рахунок інших джерел фінансування, досягне 96 млн штук», – відзначено в листі до ЦК КПУ. Беручи до уваги цей чинник, запропоновано передбачити у проєкті реконструкцію Кульчинського силікатного заводу з доведенням його потужності до 120 млн шт. цегли ¹⁶.

Закарпатський обком КПУ в документі «Зауваження до проекту основних напрямів розвитку народного господарства Закарпатської області на 1971–1975 рр., розробленого Держпланом УРСР»

¹³ Там само. Арк. 30.

¹⁴ Кошарний І. Я. Рясні плоди дружби (Економічні і культурні перетворення у західних областях України за роки Радянської влади). Львів: Каменяр, 1974. С. 120.

¹⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 2723. Арк. 190.

¹⁶ Там само. Арк. 192.

вважав, що «накреслені обсяги і темпи зростання промислового, сільськогосподарського виробництва і капітального будівництва забезпечать, в цілому, дальший економічний розвиток області»¹⁷. Однак, на думку обласної партійної еліти, Держплан УРСР все ж таки допустив низку тактичних помилок під час складання проекту. Закарпатський обком КПУ пропонував: реконструювати Ужгородський завод залізобетонних виробів зі збільшенням потужності від 21,5 тис.³ до 35 тис.³ збірного залізобетону із введенням у дію 1971 р.; збудувати і ввести у дію 1972 р. завод із випуску цегли потужністю 100 млн шт.; спорудити і ввести в дію 1975 р. цех дренажних трубок у м. Мукачево потужністю 50 млн шт. на рік тощо¹⁸.

У 1971–1975 рр. вважалося необхідним передбачити 45 млн крб капіталовкладень на житлове будівництво, що пояснювалося «вкрай незадовільним станом житлового фонду, ростом міського населення, низькою забезпеченістю житловою площею»¹⁹. Наголошено, що в обласному центрі (Ужгороді) нараховувалося 7 050 будинків, із яких 4 600 – одноповерхових. Проводити в них ремонт для місцевої влади було «економічно не вигідно», через що кількість аварійних будинків збільшувалася з року в рік. Особливість регіону – значна кількість ромів (тільки в Ужгороді – 1 500 осіб), які проживали в непридатних до життя лачугах. Так, резюмували в обкомі КПУ, «для проведення першочергових робіт по благоустрою міста Ужгорода потрібно на 1971–1975 рр. 10 мільйонів карбованців»²⁰.

Також обком КПУ пропонував: перенести терміни початку будівництва бавовнопрядильної фабрики у смт Іршава з 1975 р. на 1974 р. і заводу низьковольтної апаратури – з 1974 р. на 1973 р.; внести у план будівництва завод побутової хімії у м. Ужгород на 1971 р.; збільшити в п'ятиріччі обсяг осушення земель гончарним дренажем на 5 000 га; зменшити обсяг випуску меблів на 1975 р. на 14 млн крб (не забезпечені приростом потужностей за рахунок виділених капіталовкладень); передбачити будівництво в 1971 р. політехнічного технікуму на 1 200 учнівських місць і профтехучилища для підготовки спеціалістів легкої промисловості²¹.

¹⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 2723. Арк. 196.

¹⁸ Там само. Арк. 198.

¹⁹ Там само. Арк. 198.

²⁰ Там само. Спр. 2721. Арк. 55.

²¹ Там само.

Держплан УРСР передбачав у 1971–1975 рр. збільшити випуск промислової продукції в Івано-Франківській обл. удвічі, зерна – на 7 %, м'яса – на 20 %²². Передбачалося збудувати шинний завод, завод азотних добрив, синтетичних мийних засобів, тонкого органічного синтезу, хімічного машинобудування, запасних частин до автомобілів, дві бавовнопрядильні фабрики тощо, що викликало схвальні відгуки місцевої партійної еліти²³.

Водночас Держплан УРСР передбачав розвідати в області в 1971 р. запаси калійних солей по промислових категоріях у кількості 400 млн т і на них розпочати будівництво нового калійного комбінату потужністю 1–1,2 млн т на рік із введенням першої черги до 1980 р. Місцева партійна еліта вважала необхідним збільшити обсяг розвідувальних бурових робіт на Івано-Франківщині до 15–20 тис. м на рік²⁴. Також, «враховуючи той факт, що основний приріст видобутку нафти і газу в області пов'язаний з введенням в розробку нових родовищ», запропоновано довести об'єм розвідувальних бурових робіт до 120 тис. м²⁵.

Івано-Франківський обком КПУ вказував на той факт, що виробничі потужності Івано-Франківського виробничого об'єднання «Укрголовм'ясо» не забезпечують переробки худоби, яку продають державі колгоспи, радгоспи і населення. Зокрема, 1967 р. за межі області було вивезено 8 500 т худоби в живій вазі, 1968 р. – 10 500 т²⁶. Для переробки м'яса (тварини, птиця) необхідно було мати виробничі потужності кількістю 75 т м'яса в добу. Натомість на кінець 1970 р. вони становили тільки 45 т. Відзначено, що Міністерство м'ясної і молочної промисловості УРСР у плані на 1971–1975 рр. передбачило будівництво в м. Калуш м'ясокомбінату, однак у проекті Держплану УРСР його не було²⁷.

Львівський обком КПУ висловив зауваження щодо обсягу центральних капіталовкладень в агропромисловий сектор області. Вважалося необхідним «для забезпечення передбаченого рівня виробництва» збільшити обсяги капіталовкладень і будівельно-монтажних робіт на 479 млн крб, зокрема на: машинобудування – 42,9; вугільну

²² Держархів Івано-Франківської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 4048. Арк. 103.

²³ Там само. Арк. 104.

²⁴ Там само. Арк. 107.

²⁵ Там само. Арк. 109.

²⁶ Там само. Арк. 110.

²⁷ Там само.

промисловість – 77; промисловість будівельних матеріалів – 30; будівельну індустрію – 19,4; транспорт – 50; сільське господарство – 50; житлове будівництво – 76,5; освіту – 40; культуру – 3,3²⁸.

Занепокоєння місцевих партійних чиновників спричиняли незначні кошти, які передбачали інвестувати в будівництво транспортної інфраструктури. Констатовано, що магістральні шляхи загальнореспубліканського значення Львів–Ужгород–Чоп і Львів–Мукачево–держкордон, зокрема їхні ділянки на перевалах Карпат не забезпечують належний пропуск вантажного й військового транспорту, через що виникла «гостра потреба в реконструкції згаданих шляхів в межах Львівської області»²⁹.

Львівський обком КПУ зазначав, що в області нараховується 517 тис. га заболочених і перезволожених земель, із яких необхідно осушити гончарним дренажем 300 тис. га. Партчиновники пропонували додатково внести до плану осушення на 1971–1975 рр. 261 тис. га, зокрема гончарним дренажем – 100 тис. га. Також констатовано, що в області майже третина сільськогосподарських угідь перебуває в заплавах гірських річок (їхня протяжність 931 км). Враховуючи це, під час весняних і літніх паводків наносяться щорічні збитки сільському господарству від 2 до 8 млн крб. Запропоновано передбачити на 1971–1975 рр. асигнування на регулювання потоків річок області в сумі 29,9 млн крб³⁰.

Рівненський обком КПУ зауважував, що на три галузі промисловості (харчову, легку, деревообробну) припадало близько 60 % усього промислового виробництва області. З цих міркувань місцева партійна еліта вважала доцільним розвивати інші галузі промисловості, про що ще 1968 р. інформував Держплан УРСР. «У цих пропозиціях передбачалося значне зменшення диспропорції між кількістю чоловіків і жінок, які були задіяні у промисловому виробництві, і покращення структури галузей промисловості області», – відзначали в обкомі КПУ³¹.

Місцеві державно-партійні органи влади намагалися переконати ЦК КПУ в необхідності зведення в області у 1971–1975 рр. низки підприємств машинобудування, електротехнічної промисловості та приладобудування. Зокрема, запропоновано звести в м. Рівне

²⁸ Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп. 13. Спр. 31. Арк. 8.

²⁹ Там само. Арк. 9.

³⁰ Там само. Арк. 12.

³¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 2721. Арк. 162.

4 заводи машинобудування із загальною кількістю працівників 13 000 осіб, а також 2 заводи електротехнічної промисловості та приладобудування із загальною кількістю працівників 4 000 осіб. «Доцільність будівництва цих підприємств ... підтверджується наявністю добре розвинутої мережі залізничних та шосейних доріг, будівельних матеріалів і необхідної кількості трудових ресурсів», – резюмували партчиновники³².

Тернопільський обком КПУ, «виходячи із балансових розрахунків», просив Дерплан УРСР переглянути власні пропозиції і прийняти зауваження, які стосувалися можливої чисельності міського населення. З метою «дальшого використання трудових ресурсів і більш повної зайнятості трудового населення»³³, місцева партійна еліта внесла пропозиції щодо додаткового будівництва в області в 1971–1975 рр.: філіалу заводу «Електроарматура» з потужністю 20 млн продукції в рік на м. Тернопіль; двох цехів із виробництва електротехнічної продукції з потужністю 45 млн продукції у смт Підволочиськ і 20 млн на рік у м. Тереховля; заводу сухого обезжиреного молока потужністю 2,5 т сухого молока і 6,5 т цільної молочної продукції у смт Підволочиську і Козовій кожен; консервного заводу облхарчпрому Міністерства харчової промисловості УРСР потужністю 5 млн на рік у смт Шумське; плодоовочевого заводу «Головконсерву» потужністю 20 млн на рік у смт Ланівці; хлібозаводу потужністю 40 т на добу у м. Тереховля й ін.³⁴.

Зважаючи на те, що «в області щороку збільшується обсяг капіталовкладень», Тернопільський обком КПУ констатував факт росту потреби у стінових матеріалах (тільки 1968 р. дефіцит становив 223 млн шт. цегли), через що пропонував у 1971–1974 рр. збільшити на 64 % капіталовкладення в галузь будівельних матеріалів. Водночас «з метою задоволення потреб населення житловою площею ..., соціально-культурними закладами» місцеві партчиновники просили переглянути вказані показники і погодити з розвитком промисловості області³⁵.

Власні міркування щодо планів ЦК КПУ в розвитку агропромислового комплексу висловили комуністи Чернівецької обл. Зокрема, місцевий обком КПУ зауважив, що в області функціює чимало

³² Там само.

³³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 2723. Арк. 203.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само. Арк. 224.

підприємств легкої промисловості, де «приміняються в основному жіноча праця»³⁶. Водночас у поточній п'ятирічці розпочалося будівництво нових підприємств, де передбачалася праця здебільша жінок. Із цих причин місцева партійна еліта наполягала на скасуванні планів будівництва в Чернівцях у 1971–1975 рр. шовкового комбінату та комбінату костюмних тканин. «В районних центрах їх розмістити неможливо в зв'язку з тим, що чисельність населення в них невелика»³⁷, – відзначали партчиновники.

Місцевий обком КПУ пропонував підтримати Держплан УРСР у намірах побудувати в Чернівцях підшипниковий завод, «де можна було б працевлаштувати незайнятих у виробництві чоловіків»³⁸. Також акцентовано увагу на тому, що чимало підприємств у м. Чернівці розміщені у приміщеннях, які, з одного боку, «непридатні для організації технологічних процесів, з іншого – знаходяться в аварійному стані. З цих причин вважалося доцільним передбачити виділення необхідних коштів на реконструкцію шкіргалантерейної фабрики, заводу побутової хімії, головних уборів, текстильно-художніх виробів та металоштампувального заводу»³⁹.

Згідно з дорученням ЦК КПУ, Держплан УРСР підготував зауваження відповідно до пропозицій обкомів західноукраїнських областей. Зокрема, якщо місцеві партчиновники запропонували у Львівській обл. на 1975 р. збільшити розрахункову чисельність міського населення окремих міст, зокрема Львова на 50 тис., а в Тернопільській обл. – на 138,6 тис. осіб за рахунок механічного приросту, то Держплан УРСР вважав, що на стадії розробки основних напрямів розвитку «народного господарства» на 1971–1975 рр. «немає підстав вносити зміни в розрахункову чисельність населення»⁴⁰. Вказувалося, що Постановами ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР обмежено зростання населення міст, зокрема Львова⁴¹.

Щодо будівництва нових підприємств, Держплан пропонував вирішувати проблему поетапно. Так, у вугільній промисловості це питання мало би вирішуватися «відповідно до стану поливного балансу республіки на 1971–1975 рр. з урахуванням можливостей

³⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 2721. Арк. 168.

³⁷ Там само. Арк. 222.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само. Арк. 224.

⁴⁰ Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп. 13. Спр. 31. Арк. 10.

⁴¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 2721. Арк. 19–21.

підвищення в цьому балансі питомої ваги прогресивних видів палива»⁴². Пропозиція Львівського обкому КПУ щодо збільшення первинної обробки нафти в області також не знайшла підтримки в економістів. Констатовано, що потреба Львівської обл. у нафтопродуктах на 1975 р. становитиме до 2,3 млн т. Із цих причин «збільшувати обсяги первинної переробки нафти до 3,9 млн т недоцільно». Щобільше, відзначено, що Наддніпрянський і Дрогобицький нафтопереробні заводи забезпечували західноукраїнські області нафтопродуктами, а додаткової сировини для нарощування обсягів обробки в регіоні не було⁴³.

Внесена Львівським обкомом КПУ пропозиція щодо розширення Добротвірської ДРЕС не могла бути підтримана, оскільки будівельно-монтажна організація була переведена на спорудження Бурштинської ДРЕС⁴⁴. Обласні організації просили додатково розмістити в західноукраїнському регіоні 16 підприємств сфери машинобудування і металообробки. Застереження місцевих комуністів викликали позитивні відгуки Держплану, однак питання, на думку плановиків, потребувало «додаткового вивчення разом з союзними міністерствами і відомствами»⁴⁵.

Держплан УРСР визнав, що обсяг виробництва будівельних матеріалів і конструкцій у західноукраїнських областях не відповідав потребам будівництва: дефіцит тільки стінових матеріалів 1968 р. становив 375 млн од.⁴⁶. Постановою Ради Міністрів УРСР від 19 червня 1968 р. схвалено комплекс заходів щодо розвитку промисловості будівельних матеріалів у 1968–1970-х роках, однак проблема вирішена не була. Чимало запитань у місцевої партійної еліти викликав розвиток легкої і харчової промисловості, проте відчувався брак обґрунтованих техніко-економічних розрахунків, які унеможливили подальші розробки в цих сферах⁴⁷.

Держплан УРСР був проти будівництва в Рівненській обл. ще одного цукрового заводу. Передбачалося, що виробничі потужності наявних у 1975 р. становитимуть 121,5 тис. ц переробки буряків у добу, а заготівля цукрових буряків – 13,8 млн ц. Така кількість

⁴² Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп. 13. Спр. 31. Арк. 12.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Там само. Арк. 45.

⁴⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 2723. Арк. 203.

⁴⁶ Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп. 13. Спр. 31. Арк. 56.

⁴⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 2723. Арк. 12.

буряків могла бути перероблена за 122 доби, що значно менше середньої тривалості виробництва по республіці⁴⁸.

Незважаючи на обґрунтовані пропозиції обкомів західноукраїнських областей щодо збільшення обсягу капіталовкладень в економіку західноукраїнських областей (1971–1975), Держплан УРСР вважав недоцільним збільшувати їх фінансування від 6 млрд до 7,3 млрд крб, оскільки «при цьому зростання капіталовкладень в порівнянні з поточною п'ятирічкою буде більшим у два рази і є не реальним»⁴⁹. Водночас запропоновано врахувати «по можливості окремі додаткові пропозиції», особливо ті, що стосувалися розвитку підприємств будівельних матеріалів⁵⁰.

Відділи ЦК КПУ також розглянули основні напрями подальшого розвитку господарства західних областей України на 1971–1975 рр. та додаткові пропозиції обкомів західноукраїнських областей і вважали, що «з наміченими Держпланом УРСР завданнями по збільшенню промислового та сільськогосподарського виробництва і обсягами капітального будівництва в цих областях в основному можна погодитися»⁵¹. Відтак було запропоновано передбачити спорудження комплексів культурного обслуговування населення – палаців культури, кінотеатрів тощо. «Необхідно звернути увагу на підняття рівня матеріально-технічної бази кінообслуговування сільського населення західних областей»⁵², – зауважували у ЦК КПУ. Додам, що матеріали відділів ЦК КПУ були надіслані членам Політбюро ЦК КПУ в березня 1969 р. Перший секретар Петро Шелест «одобрив пророблену відділами роботу і погодився з пропозиціями Держплану УРСР»⁵³. Все ж, як показали реалії, відсутність достатньої кількості виробничих потужностей, низька трудова дисципліна, недоліки довготермінового планування не дали змоги повноцінно реалізувати плани державно-партійних органів влади.

Отже, наприкінці 1960-х – у першій половині 1970-х років ЦК КПУ мала масштабні плани щодо розбудови агропромислового комплексу західноукраїнських областей на ґрунті нарощування промислового виробництва, освоєння цілих земель та урбанізації.

⁴⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 2721. Арк. 24.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Там само. Арк. 9.

⁵¹ Там само.

⁵² Там само.

⁵³ Там само. Арк. 17.

Визначальною в цьому контексті стала Постанова ЦК КП України «Про дальший розвиток народного господарства західних областей УРСР» (1969), у якій було запропоновано погодитися з розробленим Держпланом УРСР проектом основних напрямів розвитку народного господарства Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Рівненської, Тернопільської і Чернівецької обл. УРСР на 1971–1975 рр. Загалом схвалюючи перспективний план центральних державно-партійних органів влади, місцева партійна еліта висловила власні зауваження, які стосувалися обсягів капіталовкладень, доцільності модернізації окремих підприємств, розподілу трудових ресурсів тощо. Пропозиції обкомів КПУ західноукраїнських областей ґрунтувалися на об'єктивній оцінці соціально-економічного потенціалу кожної з областей, проте переважно залишалися без належної уваги ЦК КПУ та Держплану УРСР. Зазначена тенденція, яка спостерігалася й надалі, призвела до численних «негативних наслідків» в агропромисловому секторі регіону, поглибила протиріччя між місцевими та центральними державно-партійними органами влади, сприяла уповільненню темпів виробництва, пришвидшила зміни в соціальній структурі населення.

Світлана Лук'яненко

РОЗДІЛ 3

**ФУНКЦІЮВАННЯ ІНСТИТУТУ
МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ
В УРСР В УМОВАХ ПОЛІТИКИ ПЕРЕБУДОВИ,
ГЛАСНОСТІ, ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ**

Інститут місцевого самоврядування відіграє важливу роль у сучасних державотворчих процесах. Його становлення на українських землях у новітній час безпосередньо пов'язане з періодом перебудови, гласності та демократизації у СРСР, «архітектором» якої виступив генеральний секретар ЦК КПРС Михайло Горбачов. Новації, які він ініціював у всіх сферах суспільно-політичного життя держави, дали змогу в останні роки існування СРСР реанімувати «забутий» у радянській тоталітарній державі інститут місцевого самоврядування та закласти фундамент його повноцінного функціонування в незалежній Україні.

Конституція УРСР (1978) передбачала, що «Ради народних депутатів – Верховна Рада Української РСР, обласні, районні, міські, районні в містах, селищні та сільські Ради народних депутатів – становлять єдину систему органів державної влади»¹. Так, «на весну 1990 року Конституцією УРСР місцеві ради не визнавались органами місцевого самоврядування і тому не могли мати всього набору ознак, характерних для сучасного розуміння місцевого самоврядування, як окремого, відмінного від державного інституту публічної влади»², – зазначав Андрій Ткачук.

Відродженню місцевого самоврядування в Україні передувала чергова спроба партійної номенклатури підвищити роль рад як

¹ Конституція УРСР, прийнята на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 року. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09#Text>

² Ткачук А. Місцеве самоврядування та децентралізація. Законодавство. Київ: ІКЦ «Легальний статус», 2016. С. 20.

місцевих органів державної влади шляхом удосконалення їхньої структури³. Про цей намір, зокрема, свідчить Постанова Президії ВР СРСР № 618-I від 20 жовтня 1989 р. «Про Примірне положення про голів і президії місцевих Рад народних депутатів»⁴. Відповідно до документа, роботу крайових, обласних, автономних областей, автономних округів, районних, міських, районних у містах Рад народних депутатів мали організовувати їхні президії, очолювані головами рад, а в міських (міст районного підпорядкування), селищних і сільських радах – голови цих рад (ст. 1). Голову ради повинні були обирати на її сесії серед депутатів на термін повноважень ради (шляхом таємного голосування), а до його компетенції належало вести її засідання, відати її внутрішнім розпорядком, підписувати її рішення (ст. 2).

Голова ради, заступник голови, голови постійних комісій, голова комітету народного контролю (за необхідності – інші депутати) входили до складу президії Ради народних депутатів (ст. 4), яка:

- скликала сесії ради, повідомляла депутатам і доводила до відома населення час і місце проведення, а також питання, які вносяться на розгляд, і прийняті нею рішення;
- здійснювала керівництво підготовкою сесій ради і питань, що вносяться на її розгляд;
- представляла раду у відносинах із державними і громадськими організаціями;
- доповідала раді про стан справ на її території та інші важливі питання; інформувала про свою діяльність;
- подавала раді кандидатури для обрання на посади голови виконавчого комітету, голови і членів комітету (групи) народного контролю, а також суддів, яких, згідно із законом, повинна була обирати відповідна рада;
- вносила на розгляд ради пропозиції про створення та склад постійних комісій ради, координувала діяльність постійних комісій і депутатських груп;

³ Ключевський В. Органи місцевого самоврядування в Україні: історичний аспект та нагальні проблеми сьогодення. URL: https://www.pubadm.vernadskyjournals.in.ua/journals/2019/6_2019/20.pdf

⁴ Постанова Президії Верховної Ради СРСР № 618-I від 20 жовтня 1989 р. «Про Примірне положення про голів і президії місцевих Рад народних депутатів». *Відомості Верховної Ради СРСР*, 1989, N 20, ст. 373. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0618400-89#Text>

– організовувала взаємодію Ради народних депутатів із громадськими організаціями й радами трудових колективів тощо (ст. 5)⁵.

Відповідно до постанови, засідання президії Ради народних депутатів скликав голова «в міру потреби»⁶. Також у них могли брати участь депутати, які не входили до складу президії (із правом дорадчого голосу). Рішення президії у питаннях, що належали до сфери її компетенції, приймали більшістю голосів усього її складу і їх підписував голова ради⁷.

Проблему функціонування інституту місцевого самоврядування порушували партійно-державні органи влади й опозиція від підготовки до виборів до ВР СРСР (1989). Проекти законів «Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР»⁸, «Про вибори народних депутатів Української РСР»⁹, «Про вибори народних депутатів місцевих Рад народних депутатів Української РСР»¹⁰ безпосередньо стосувалися проблем комплектації та повноважень місцевих рад. Так, для прикладу, 27 жовтня 1989 р. ВР УРСР ухвалила Закон «Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР»¹¹, згідно з яким Ради народних депутатів одержали статус складових єдиної системи представницьких органів державної влади¹². Відповідно:

- термін повноважень усіх рад збільшувався від 2,5 до 5 років;
- голів рад, уповноважених скликати сесії, обирали на постійній основі;

⁵ Постанова Президії Верховної Ради СРСР № 618-I від 20 жовтня 1989 р. «Про Примірне положення про голів і президії місцевих Рад народних депутатів». *Відомості Верховної Ради СРСР*, 1989, N 20, ст. 373. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0618400-89#Text>

⁶ Там само.

⁷ Там само.

⁸ Закон Української РСР «Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР (проект)». *Радянська Україна*. 1989. 5 серпня. С. 1.

⁹ Закон Української РСР «Про вибори народних депутатів Української РСР (проект)». *Радянська Україна*. 1989. 6 серпня. С. 3–5.

¹⁰ Закон Української РСР «Про вибори народних депутатів місцевих Рад народних депутатів Української РСР». *Відомості Верховної Ради УРСР*, 1989, *додаток до N 45*, ст. 626. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8305-11#Text>

¹¹ Закон Української РСР «Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР». *Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР)*, 1990, N 45, ст. 606. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/404-12#Text>

¹² Максименко Ю. Становлення органів місцевого самоврядування в Україні у радянські часи. *Часопис Київського університету права*. 2020. Вип. 2. С. 156.

– призначення й обрання службових осіб до складу виконавчих комітетів, органів народного контролю, а також керівників відділів і управлінь виконавчих комітетів тепер мали провадити на основі висновку відповідних постійних комісій¹³.

Президія ВР УРСР 4 листопада 1989 р. підготувала Постанову «Про здійснення виконавчими комітетами місцевих Рад народних депутатів республіки повноважень президій Рад народних депутатів»¹⁴, згідно з якою встановлено, що формування президій місцевих Рад народних депутатів, їх повноваження, визначені законами УРСР «Про вибори народних депутатів Української РСР», «Про вибори депутатів місцевих Рад народних депутатів Української РСР», перебувають у компетенції виконавчих комітетів місцевих рад¹⁵.

Відбулися значні зміни й у кількісному складі депутатів місцевих рад. Відповідно до Закону УРСР «Про вибори депутатів місцевих Рад народних депутатів», у період виборчої кампанії осені 1989 р. – весни 1990 р. було утворено 10 900 обласних, районних, міських, селищних, сільських та 5 500 окружних виборчих комісій, до яких на альтернативній основі обрано 172 000 осіб¹⁶. До місцевих рад передбачалося обрати близько 308 000 депутатів, що на 220 000 менше (41,7 %), ніж було в поточному скликанні¹⁷.

Оновлення депутатського складу місцевих рад після березневих виборів 1990 р. сприяло актуалізації проблеми «повноцінного відродження» інституту місцевого самоврядування, адже формування «територіально-ієрархічної системи влади», у якій поєднувалися гіперцентралізація «Центру» та вияви самостійності в регіонах (областях), призвело до деформації суспільно-політичних процесів, охоплюючи і здійснення спроб офіційного Києва до посилення

¹³ Там само.

¹⁴ Постанова Президії Верховної Ради Української РСР «Про здійснення виконавчими комітетами місцевих Рад народних депутатів республіки повноважень президій Рад народних депутатів». *Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР)*, 1989, N 46, ст. 649. URL: <https://docs.dtki.ua/doc/8357-11>

¹⁵ Там само.

¹⁶ Постанова Президії Верховної Ради Української РСР «Про хід підготовки до виборів депутатів місцевих Рад народних депутатів в Українській РСР». *Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР)*, 1990, N 2, ст. 13. URL: <https://docs.dtki.ua/doc/8556-11>

¹⁷ Там само.

всеосяжного контролю над органами місцевого самоврядування, зміцнення моноцентризму, уніфікації регіонів¹⁸.

У таких умовах побачив світ Закон СРСР № 1417-I від 9 квітня 1990 р. «Про загальні засади місцевого самоврядування і місцевого господарства в СРСР»¹⁹. Під терміном «місцеве самоврядування» законодавець розумів самоорганізацію громадян для вирішення безпосередньо або через органи, які вони обирають, усіх питань місцевого значення, виходячи з інтересів населення та особливостей адміністративно-територіальних одиниць, на основі законів і відповідної матеріальної та фінансової баз (ст. 1)²⁰.

Відповідно до закону, до системи місцевого самоврядування входили: місцеві Ради народних депутатів, органи територіального громадського самоврядування (ради і комітети мікрорайонів, житлових комплексів, домові, вуличні, квартальні, селищні, сільські комітети й інші органи), а також місцеві референдуми, збори, сходи громадян, інші форми безпосередньої демократії.

Основна ланка місцевого самоврядування, відповідно до закону, – місцеві Ради народних депутатів, які координували діяльність усієї системи місцевого самоврядування (ст. 3) та здійснювали діяльність на основі принципів:

- волевиявлення народу через Ради народних депутатів, місцеві референдуми й інші форми безпосередньої демократії;
- законності;
- самостійності та незалежності Рад народних депутатів, їхньої відповідальності за вирішення питань місцевого значення;
- захисту прав і законних інтересів громадян;
- виборності Рад народних депутатів, органів територіального громадського самоврядування, їхньої підконтрольності населенню;
- гласності та врахування громадської думки;
- поєднання місцевих і державних інтересів²¹.

¹⁸ Яремчук В. Вибори до органів місцевого самоврядування у 1990–2015 рр. як індикатор стану регіональних політичних режимів (на прикладі Львівської області). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, Київ, 2018. Вип. 1(93).

¹⁹ Закон СРСР № 1417-I від 9 квітня 1990 р. «Про загальні засади місцевого самоврядування і місцевого господарства в СРСР». *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1417400-90#Text>

²⁰ Там само.

²¹ Там само.

До компетенції місцевих Рад народних депутатів входило: за взаємною згодою перерозподіляти між собою окремі повноваження в галузі господарського та соціально-культурного будівництва з урахуванням місцевих демографічних, територіальних, економічних умов і національних особливостей, а також передавати частину своїх повноважень органам територіального громадського самоврядування.

Рішення місцевих Рад народних депутатів, їхніх виконавчих та розпорядчих органів, прийняті в межах своєї компетенції, були обов'язковими для виконання Радами народних депутатів нижчих рівнів, їхніми виконавчими і розпорядчими органами.

Первинний територіальний рівень місцевого самоврядування – сільрада, селище (район), місто (район у місті). З урахуванням місцевих умов і національних особливостей союзні й автономні республіки могли визначати інші рівні місцевого самоврядування. Також сільські населені пункти, селища, міста з метою ефективнішого здійснення своїх прав та інтересів могли об'єднуватися в асоціації²².

Економічну основу місцевого самоврядування становили природні ресурси (земля, її надра, води, ліси, рослинний і тваринний світ), комунальна й інша власність, яка служила джерелом одержання доходів місцевого самоврядування і задоволенню соціально-економічних потреб населення відповідної території (ст. 8)²³.

Основу місцевого господарства становила комунальна власність (ст. 10), розпорядження й управління якою здійснювали від імені населення адміністративно-територіальних одиниць відповідні Ради народних депутатів й уповноважені ними органи. До комунальної власності належало майно, яке передавав безоплатно СРСР, союзні й автономні республіки, інші суб'єкти, а також майно, яке створила або придбала місцева Рада народних депутатів за рахунок належних їй коштів²⁴.

Місцеві Ради народних депутатів одержали право вносити пропозиції про передачу або продаж у комунальну власність відповідних адміністративно-територіальних одиниць підприємств (об'єднань), організацій, установ, їхніх структурних підрозділів, а також інших об'єктів, які належали до інших форм державної власності,

²² Там само.

²³ Там само.

²⁴ Там само.

якщо вони мали особливо важливе значення для забезпечення комунально-побутових і соціально-культурних потреб населення цієї території, функціонування місцевого господарства. Також місцеві Ради народних депутатів у межах своєї компетенції могли надавати підприємствам (об'єднанням), організаціям та установам, які входили в місцеве господарство, переважне право користування місцевими земельними й іншими природними ресурсами, матеріально-технічним постачанням із місцевих фондів²⁵.

Актуальна для того часу проблема, яка спричиняла чимало дискусій у суспільстві, – взаємовідносини органів місцевого самоврядування з підприємствами. Передбачалося, що вони з організаціями й установами, які не перебували в комунальній власності, будуватимуться на податковій і договірній основі (ст. 11). Водночас місцевим Радам народних депутатів надано право самостійно розробляти та затверджувати плани соціально-економічного розвитку території в межах наявних повноважень, виходячи з матеріально-фінансових ресурсів, максимального залучення місцевих ресурсів і резервів виробництва, інтересів охорони навколишнього середовища²⁶.

Фінансову основу місцевого самоврядування становили бюджетні й позабюджетні кошти місцевих Рад народних депутатів, а також інших органів територіального самоврядування. Місцеві Ради народних депутатів самостійно розробляли, затверджували і виконували бюджети відповідних територій в інтересах населення. Мінімальні розміри місцевих бюджетів визначалися на основі нормативів бюджетної забезпеченості на жителя, які встановлювали союзні й автономні республіки²⁷.

Місцеві Ради народних депутатів мали право утворювати позабюджетні фонди, до яких входили:

- додаткові доходи і зekoномлені фінансові ресурси, одержані за рахунок здійснення організованих місцевими радами заходів щодо вирішення економічних і соціальних проблем;
- добровільні внески й пожертвування громадян, підприємств (об'єднань), організацій та установ;

²⁵ Закон СРСР № 1417-І від 9 квітня 1990 р. «Про загальні засади місцевого самоврядування і місцевого господарства в СРСР». *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1417400-90#Text>

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

- доходи від місцевих позик, грошово-речових лотерей, аукціонів;
- штрафи, які сплачували за одержання підприємствами й організаціями необґрунтованого прибутку (доходів) у зв'язку із завищенням цін (тарифів) на продукцію (роботи, послуги);
- штрафи за забруднення навколишнього середовища і нераціональне використання природних ресурсів та інші порушення природоохоронного законодавства, санітарних норм і правил, а також платежі, які компенсують заподіяну шкоду;
- штрафи за адміністративні правопорушення, вчинені на території місцевої ради, а також грошові нарахування, що їх накладають відповідні органи народного контролю;
- 50 % виявлених перевірками прихованих або занижених доходів підприємств (об'єднань), організацій та установ, розміщених на території місцевої Ради народних депутатів;
- доходи від реалізації безгосподарного і конфіскованого майна;
- інші позабюджетні кошти²⁸.

У відповідь на Постанову Президії ВР СРСР «Про Примірне положення про голів і президії місцевих Рад народних депутатів», Закон СРСР «Про загальні засади місцевого самоврядування і місцевого господарства в СРСР», 20 квітня 1990 р. Президія ВР УРСР оприлюднила Постанову «Про тимчасову структуру і штати апарату по обслуговуванню діяльності місцевих Рад народних депутатів Української РСР»²⁹, згідно з якою пропонувала: а) схвалити тимчасову структуру і штати апарату з обслуговування діяльності обласних, районних, міських, районних у містах Рад народних депутатів, їх голів і президій (не допускалося створення інших підрозділів зі штатними працівниками); б) передбачити з місцевих бюджетів витрати на утримання штатних працівників.

Закон СРСР «Про загальні засади місцевого самоврядування і місцевого господарства в СРСР» не відповідав вимогам часу. Однак, на жаль, проблема функціонування інституту місцевого самоврядування в УРСР, де факто, «випала з поля зору» й ВР УРСР. Яскравий приклад – Декларація про державний суверенітет України

²⁸ Там само.

²⁹ Постанова Президії Верховної Ради Української РСР «Про тимчасову структуру і штати апарату по обслуговуванню діяльності місцевих Рад народних депутатів Української РСР». *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://docs.dtkr.ua/doc/9081-11>

(липень 1990 р.)³⁰, у якій тільки констатовано, що «повновладдя народу України реалізується на основі Конституції Республіки як безпосередньо, так і через народних депутатів, обраних до Верховної і місцевих Рад Української РСР»³¹, а від імені народу може виступати винятково ВР УРСР – «жодна політична партія, громадська організація, інше угруповання чи окрема особа не можуть виступати від імені всього народу України»³².

Окремою постановою («Про роз'яснення окремих положень законів Української РСР про місцеві Ради народних депутатів та Примірнього положення про голів і президії» місцевих Рад народних депутатів УРСР»³³) Президія вищого законодавчого органу республіки намагалася уніфікувати штат, повноваження президії місцевих Рад народних депутатів та пришвидшити процес їхнього утворення³⁴.

Фрагментарні згадки про інститут місцевого самоврядування є і в окремих тогочасних законодавчих актах, ухвалених ВР УРСР у серпні–грудні 1990 р. (відповідні параграфи внесені на підставі Закону СРСР «Про загальні засади місцевого самоврядування і місцевого господарства в СРСР»). Так, економічне підґрунтя місцевого самоврядування закладали закони: «Про економічну самостійність Української РСР»³⁵ від 3 серпня 1990 р. і «Про бюджетну систему Української РСР»³⁶ від 5 грудня 1990 р. Перший документ³⁷ у ст. 11 «Економічні основи місцевого самоврядування» передбачав фінансову незалежність місцевих рад («місцева Рада народних депутатів

³⁰ Декларація про державний суверенітет України. *Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР)*, 1990, N 31, ст. 429. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>

³¹ Там само.

³² Там само.

³³ Постанова Президії Верховної Ради Української РСР «Про роз'яснення окремих положень законів Української РСР про місцеві Ради народних депутатів та Примірнього положення про голів і президії» місцевих Рад народних депутатів Української РСР». *Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР)*, 1990, N 16, ст. 245. URL: <https://docs.dtkr.ua/doc/9033-11>

³⁴ Там само.

³⁵ Закон Української РСР «Про економічну самостійність Української РСР». *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/142-12#Text>

³⁶ Закон Української РСР «Про бюджетну систему Української РСР». *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/512-12#Text>

³⁷ Закон Української РСР «Про економічну самостійність Української РСР»...

має самостійний бюджет»), а їхні рішення, прийняті в межах компетенції, були «обов'язковими для діючих на даній території підприємств, організацій та установ, службових та інших осіб»³⁸.

Передбачалося, що початок господарської діяльності і використання природних ресурсів на території місцевих Рад народних депутатів здійснюється тільки з їхнього дозволу. Водночас підприємства, установи, організації та виробничі одиниці, розташовані на території УРСР, мали вносити плату за використання землі, інших природних і трудових ресурсів, відрахування від валютних надходжень, а також сплачувати податки до місцевих бюджетів³⁹.

Відповідно до Закону «Про бюджетну систему Української РСР»⁴⁰, місцевим радам надано право самостійно розробляти, затверджувати і виконувати свої бюджети, покликані «забезпечити необхідними коштами фінансування заходів економічного і соціального розвитку, здійснюваних місцевими органами державної влади та органами державного управління»⁴¹.

Проте назрілим тогочасним питанням для українського суспільства було ухвалення окремого закону, який би присвячувався функціонуванню інституту місцевого самоврядування в УРСР. Зрештою, 7 грудня 1990 р. ВР УРСР розпочала обговорення проекту Закону «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування»⁴². Закон уперше в умовах радянської влади проголошував принципом місцевого самоврядування відмову від «демократичного централізму» у відносинах між радами різних рівнів⁴³. Народні депутати зробили крок до організаційної, правової та матеріально-фінансової автономії місцевих рад як органів самоврядування⁴⁴.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Закон Української РСР «Про бюджетну систему Української РСР...»

⁴¹ Клімова Г. Місцеве самоврядування в Україні: історія і сучасність. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/2481/1/Klimova_80.pdf

⁴² Закон Української РСР «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування». *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/533-12#Text>

⁴³ Ключевський В. Органи місцевого самоврядування в Україні: історичний аспект та нагальні проблеми сьогодення. URL: https://www.pubadm.vernadskyjournals.in.ua/journals/2019/6_2019/20.pdf

⁴⁴ Баламут А. Формування місцевих органів влади Чернігівщини в роки незалежності України (1989–2004 pp.) (до визначення проблеми). URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/39447/21-Balamut.pdf?sequence=1>

Для якомога швидшого ухвалення законопроекту, постійна комісія у питаннях діяльності Рад народних депутатів, розвитку місцевого самоврядування, як відзначав Володимир Руденко (заступник голови виконкому Гощанської районної Ради народних депутатів, Гощанський виборчий округ, Рівненська обл.), розглянула всі пропозиції, подані й висловлені під час обговорення, а також врахувала «окремі положення альтернативного проекту»⁴⁵. Однак, незважаючи на зазначене, проект закону спричиняв чимало запитань у народних депутатів, що призвело до постатейного обговорення документа. Все ж того ж дня 265-ма голосами «за» його було ухвалено⁴⁶.

Після ухвалення цього закону втратили чинність інші: «Про обласну Раду народних депутатів Української РСР»⁴⁷, «Про районну Раду народних депутатів Української РСР»⁴⁸, «Про міську, районну в місті Раду народних депутатів Української РСР»⁴⁹, «Про селищну Раду народних депутатів Української РСР»⁵⁰, «Про сільську Раду народних депутатів Української РСР»⁵¹, а також Постанова Президії Верховної Ради УРСР від 5 березня 1990 р. «Про Примірне положення про голів і президії місцевих Рад народних депутатів Української РСР»⁵².

На підставі ухваленого закону Раді Міністрів УРСР доручено до 1 квітня 1991 р.:

⁴⁵ Стенограма пленарного засідання Верховної Ради Української РСР. 7 грудня 1990 р. Засідання 52. *Верховна Рада України. Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4486.html>

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Закон Української РСР «Про обласну Раду народних депутатів Української РСР». URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/t801048?ed=1980_10_31

⁴⁸ Закон Української РСР «Про районну Раду народних депутатів Української РСР». URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T795437>

⁴⁹ Закон Української РСР «Про міську, районну в місті Раду народних депутатів Української РСР». URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/t710025?ed=1990_12_08

⁵⁰ Постанова Верховної Ради Української РСР «Про порядок введення в дію Закону Української РСР «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування». *Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР)*, 1991, N 2, ст. 6. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/534-12#Text>

⁵¹ Там само.

⁵² Постанова Президії Верховної Ради Української РСР «Про Примірне положення про голів і президії місцевих Рад народних депутатів Української РСР». *Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР)*, 1990, N 12, ст. 193. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8904-11#Text>

– визначити порядок передачі та перелік майна, яке за плату або безоплатно передаватиметься до складу комунальної власності різних територіальних рівнів;

– розробити нормативи бюджетної забезпеченості на жителя республіки та внести їх на розгляд ВР УРСР;

– внести на розгляд ВР УРСР пропозиції щодо погодження республіканських законодавчих актів Закону «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування» і унормувати рішення Уряду УРСР відповідно до цього закону⁵³.

Однак Рада Міністрів УРСР не зуміла реалізувати окремі положення закону. У Постанові Президії ВР УРСР «Про хід виконання Закону Української РСР “Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування”» констатовано, що «на місцях в цілому позитивно сприйнято цей Закон»⁵⁴, адже «він заклав основи самоврядування в республіці, сприяє піднесенню ролі і посиленню відповідальності Рад народних депутатів за стан справ на своїй території»⁵⁵. На думку партійних чиновників, у м. Київ, Дніпропетровськ, Харків, Чернігів «у вирішенні питань місцевого життя стали виявляти більше ініціативи і самостійності органи територіального громадського самоврядування»⁵⁶.

Відзначено, що «Радами організовано вивчення і проводиться робота по практичному застосуванню його положень. В більшості місцевих Рад приведено у відповідність із Законом їх структуру, поєднано посади голів Рад та голів виконавчих комітетів»⁵⁷. У 573 радах (5,3 %) було обрано осіб, які раніше не працювали на зазначених посадах, у 342 сільських радах (16,1 %) із мінімальною кількістю депутатів виконавчі комітети не були утворені взагалі.

Уряд республіки, як переконували у КПУ, «не забезпечив повною мірою виконання Постанови Верховної Ради Української РСР від 8 грудня 1990 року “Про порядок введення в дію Закону

⁵³ Постанова Верховної Ради Української РСР «Про порядок введення в дію Закону Української РСР “Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування”»...

⁵⁴ Постанова Президії Верховної Ради Української РСР «Про хід виконання Закону Української РСР “Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування”». *Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР)*, 1991, N 28, ст. 360. URL: <https://regulation.gov.ua/documents/id205225>

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Там само.

Української РСР «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування»⁵⁸. Зокрема, не виконано доручення ВР УРСР, передбачене її Постановою від 26 березня 1991 р. «Про введення в дію Закону УРСР “Про власність”», щодо забезпечення до 1 травня 1991 р. розмежування майна між власністю УРСР і Кримської АРСР, областей та м. Київ відповідно⁵⁹. «Внаслідок цього Ради позбавлені можливості практично формувати своє місцеве господарство і комунальну власність, окремі з них у зв’язку з цим допускають порушення чинного законодавства, майнових прав власників»⁶⁰, – читаємо в документах. У республіці практично не діяла норма закону, згідно з якою ради базового рівня мали право на розподіл до 20 % товарів народного споживання, що виробляються на їхній території.

У Президії ВР УРСР були переконані, що не спрацьовують належно положення закону щодо фінансових ресурсів місцевого самоврядування. «Із 13 джерел, з яких мають повністю зараховуватися доходи у бюджет адміністративно-територіальної одиниці місцевого самоврядування базового рівня, використовуються здебільшого шість-сім»⁶¹, – констатували партійні функціонери. Зокрема, не надходили доходи з таких джерел, як здача в оренду майна, яке належить до комунальної власності, земельний податок, плата за трудові та природні ресурси тощо⁶².

У більшості місцевих рад республіки річні бюджети були сформовані зі значною нестачею коштів. До прикладу, у Луганській обл. потребували дотації місцеві бюджети понад третини адміністративно-територіальних одиниць базового рівня на загальну суму понад 148 млн крб. У Чернігівській обл. із дефіцитом сформовано 65 % місцевих бюджетів⁶³.

Ще більша проблема – «на місцях» допускалися «надмірності у використанні бюджетних асигнувань» і позабюджетних коштів на утримання апарату управління, забезпечення депутатської діяльності.

⁵⁸ Постанова Президії Верховної Ради Української РСР «Про хід виконання Закону Української РСР “Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування”». *Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР)*, 1991, N 28, ст. 360. URL: <https://regulation.gov.ua/documents/id205225>

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Там само.

⁶² Там само.

⁶³ Там само.

Так, у Київській міській раді від основної роботи звільнено 10 голів і 6 секретарів постійних комісій, яким встановлено місячні оклади відповідно 600 і 500 крб, у Донецькій – 12 голів постійних комісій із 17. Депутатам Харківської міської ради щомісячно виплачувалося по 100 крб, Московської і Ленінської районних рад м. Харків – по 100 і 50 крб відповідно. Головам Київської і Московської районних рад цього ж міста встановлено щомісячну доплату за суміщення посад голови ради і голови виконавчого комітету в розмірі 50 % посадового окладу. Згідно з даними Міністерства фінансів УРСР, у республіці по затверджених на 1991 р. бюджетах чисельність апарату органів державного управління збільшилася, порівняно з 1990 р., на 10,3 тис. од. (9,7 %), витрати на їхнє утримання – на 43 млн крб. (8,7 %) ⁶⁴.

Чисельність апарату місцевих органів управління, наприклад, Харківської обл. збільшилася на 2 205 од., або на 41,5 %, із витратами на їхнє утримання 10,3 млн крб, Дніпропетровської – на 1 049 од. (19 %) і 4,5 млн крб, Львівської – на 897 од. (17,6 %) і 3,5 млн крб, Одеської області – на 631 од. (12,6 %) і 2,5 млн крб відповідно ⁶⁵.

В окремих областях не було погоджено із законом структуру місцевих рад. Навесні 1991 р. не було поєднано посади голів рад і голів виконавчих комітетів у Житомирській та Чернівецькій областях, більшості районних рад Житомирської (19 з 23), деяких – Черкаської (5), Чернігівської (4), Чернівецької (3) обл. У Київській, Донецькій міських, 6 районних радах м. Київ залишено президії рад, які паралельно з виконавчими комітетами продовжували виконувати управлінські функції ⁶⁶.

Враховуючи зазначене, Президія ВР УРСР пропонувала Кабінету Міністрів: визначити порядок формування комунальної власності адміністративно-територіальних одиниць різних рівнів; до 1 вересня 1991 р. розробити нормативи бюджетної забезпеченості на жителя республіки; закінчити роботу з підготовки пропозицій щодо погодження із зазначеним законом республіканського чинного законодавства, подати їх на розгляд ВР УРСР та ін. ⁶⁷.

Міністерству фінансів УРСР Президія українського парламенту запропонувала до 1 липня 1991 р. розробити механізм реалізації положень закону щодо формування місцевих бюджетів,

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Там само.

позабюджетних і валютних фондів, а також «подати необхідну практичну допомогу місцевим Радам народних депутатів, їх фінансовим органам у здійсненні ними наданих законодавством Української РСР повноважень в галузі бюджету і фінансів»⁶⁸.

Отже, напередодні розвалу СРСР, в умовах гласності, перебудови, демократизації, державно-партійні органи влади на тлі протестних настроїв населення здійснили перші кроки до формування інституту місцевого самоврядування. Ухвалено численні нормативно-правові та законодавчі акти, які визначали компетенцію місцевих органів влади, їхній штат та функції, що однак не привело до якісних змін. Тільки після відновлення незалежності України створено умови для розвитку інституту місцевого самоврядування і проведено каскад реформ, кінцева мета яких – децентралізація, тобто передача повноважень та бюджетних надходжень від державних органів до органів місцевого самоврядування.

Олег Муравський

⁶⁸ Там само.

РОЗДІЛ 4

**ЗАХІДНІ ОБЛАСТІ УКРАЇНИ У ВИБОРАХ ДО
МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ 1989 І 1990 РОКІВ**

Понад 100 років минуло від дня проголошення СРСР і понад 30 – від часу його закономірного розпаду. Неминучість такого краху довів провал політики перебудови, розгорнутої у другій половині 80-х років ХХ ст. Насправді, це була рятівна спроба вбудови в авторитарний політичний режим окремих елементів демократичного устрою. Зазначений експеримент був спрямований на збереження російського монополізму через поєднання демократії із партійним абсолютизмом і вмонтуванням у планову економіку ринкового інструментарію. Він довів до зубожіння громадян країни і в такий спосіб пришвидшив антиросійський визвольний рух українського народу, що не полишав державницькі прагнення упродовж усієї його національної генези.

На зламі 1980-х років радянський виробничий механізм вичерпав потенціал і завів країну у кризу, що стрімко наростала. У 1985 р. шляхом кулуарної боротьби із застійним крилом у партії Михайло Горбачов зумів перемогти і стати Генсеком ЦК КПРС, а відтак – новим керівником СРСР. Будучи допущеним до спроби андроповських реформ, він бачив ту безвихідь, у яку впевнено крокував Радянський Союз, несучи на собі токсичний тягар за давнених проблем. Залишаючись імперським комуністом М. Горбачов розумів, що низький рівень добробуту, посилений національними, політичними та релігійними негараздами, має здатність сформувати суспільний запит на справжню радянізацію країни.

Таке прагнення неодмінно позбавить КПРС правлячого статусу і приведе до розпаду багатонаціональної та різнорелігійної держави. Щобільше, теоретичні партійні принципи помітно відставали від життя. Вони перетворилися на догми, а тому – на гальмо розвитку держави, що демонструвала ознаки нестійкості політичного режиму. Відтак, постійно доводилося застосовувати силові засоби, які ще більше розхитували комуністичний лад.

Щоб розірвати це замкнуте коло, М. Горбачов дійшов до такого висновку: для запобігання революції «знизу» і збереження російського панування, треба негайно розпочати реформи «зверху». Як і кожен радянський партократ, він не усвідомлював безнадійності спроби гібридизації партійного авторитаризму з народовладним тлом, що є несумісними в суті.

У 1986 р. він пішов далі – із трибуни XXVII З'їзду КПРС офіційно проголосив політику реформ, яка одержала назву «перебудова»¹. У політичному напрямі на її першому етапі йшлося про оновлення ідеологічної надбудови країни за допомогою введення політики гласності, що була нічим іншим, як контрольованим осучасненням комуністичної авторитарності. Насправді, відбувалася адаптація віджилих положень марксизму-ленінізму до тих вимог сьогодення, що, очевидно, їх заперечували.

Так сформувалася парадигма соціалізму з «людським обличчям» як повернення до ленінських норм державної розбудови. Йшлося про очищення від негативних нашарувань сталінського, хрущовського і брежнєвського періодів, на які списувалися усі злочини минулих десятиліть. Відбувалися болісні для партапарату кадрові ротації, що розмивали монолітність компартійних лав, позбавляючи КПРС «сакрального» статусу. Але найнебезпечнішою стала провальна спроба синтезу планової і ринкової економік. Вона й призвела до стрімкого падіння добробуту громадян країни.

Відтак, втілення політичної реформи у СРСР постало як об'єктивна необхідність. Зволікання могло мати непередбачувані наслідки. Зниження матеріального рівня мало потенціал розсекретити використання комуністичного вчення як прикриття російської узурпації поневолених народів. Позаяк КПРС не мала наміру добровільно відмовлятися від влади у створеній нею країні, було обрано половинчате рішення – «косметичного ремонту» політичного осердя СРСР, прикрасивши його формальною домінантою виборних органів.

Задум М. Горбачова був таким: запобігаючи сепаратизму, треба було контрольовано відновити багатопартійність і делегувати партійні повноваження радянським інституціям. Потім за рахунок адміністративного ресурсу та силового апарату – утворити

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. Київ: Політвидав України, 1986. 422 с.

комуністичну більшість у майбутніх радах й очолити їх, зберігаючи російську монополію на владу.

Концептуальні засади реформування політичного устрою СРСР стали надбанням громадськості на XIX Всесоюзній партійній конференції 1988 р. Для того, щоб камуфлювати комуністичний авторитаризм західноєвропейським парламентаризмом, М. Горбачов відважився делегувати державні повноваження радам, роль яких було зведено нанівець самою ж правлячою партією. Він надіявся на те, що до новообраних рад потрапить максимальна кількість партійної номенклатури та залежної від неї силової, господарської, наукової і культурної бюрократії, що й збереже за КПРС статус суспільного авангарду.

Першою серед п'яти резолюцій конференції була постанова «Про демократизацію радянського суспільства і реформу політичної системи», до якої додалися ухвали: «Про боротьбу з бюрократизмом», «Про міжнаціональні стосунки», «Про гласність» і «Про правову реформу». Відтепер вищим законодавчим органом країни ставала не ВР СРСР XI скликання 1984 р., а 3^{ій}зд народних депутатів СРСР, який повинен був обрати новий парламент XII скликання.

Переваги такого ризикованого кроку були очевидними. У політичному аспекті М. Горбачов «радянлізував» державу, чим надавав їй демократичного забарвлення й позбавляв статусу «імперії зла». В економіці до влади повинні були прийти новатори ринкового ґатунку, які мали вивести країну із кризового становища і підвищити матеріальний рівень населення. У сфері міжнаціональних стосунків Генсек передбачав що союзу, республіканські, області, міські, районні та сільські ради очолять його висуванці, які забезпечать міжетнічну рівновагу в регіонах. У релігійному плані він був готовий відмовитися від атеїстичної доктрини через посилення позицій РПЦ. У партійному напрямі зберігав правлячий статус за КПРС й позбувався «застійного» кадрового баласту. Це давало змогу реабілітувати партію від минулих злочинів і надати їй репутації нової політичної спілки.

Доконечна необхідність збереження за комуністами суспільних пріоритетів покладалася на тезу, що сама партія розпочала реформу, а значить вона здатна до самокритики як демонстратора оновлення і тому має потенціал далі керувати державою. Відтак, зазначені реформи не повинні були торкатися авангардної компартійної ролі як локомотиву розвитку радянського суспільства, нею ж вироштованого.

Однак М. Горбачов явно переоцінював міцність російського режиму на неросійських землях. Рішення XIX Партконференції уперше поставили під сумнів легітимність партійної влади і ввели країну у формат очікування майбутньої первинності виборного врядування. Усупереч задуму М. Горбачова ця подія спричинила не посилення, а ослаблення компартійного ладу в регіонах. Вона створила перспективу для патріотично налаштованих соціумів, вселяючи в них надію на парламентське припинення комуністичного, а тому російського панування².

За задумом М. Горбачова, державним кермом країни ставав новий орган законодавчої влади – З'їзд народних депутатів СРСР, що обирався на 5 років і скликався раз у рік. Його повинні були наповнити 2 250 комуністів вищого партійного рівня, «одягнуті» в шати народних депутатів на чолі з новообраним головою – Генсеком ЦК КПРС. Щоб так сталося, комуністи видумали нерівноправну виборчу систему, максимально скеровану на їхню перемогу. Для цього з однаковим виборчим правом обиралося тільки 750 депутатів від національних округів. Ще 750 депутатів отримували мандати від національно-територіальних і виробничих округів. Але за такими квотами: по 32 мандати від кожної республіки, по 11 – від кожної автономної республіки, по 5 – від автономної області та по 1 – від кожного автономного округу. Ще 750 депутатів обиралися: 100 осіб – від КПРС, ВЦРПС, колгоспів і кооперації, 75 осіб – від ВЛКСМ та офіційних радянських товариств і лише 75 осіб – від інших громадських організацій. Юридичну дорогу призначеним на 26 березня 1989 р. виборам проклали прийняті роком раніше Закон «Про вибори народних депутатів СРСР» і зміни до Конституції СРСР 1977 р.

Так, М. Горбачов «продав» громадянам багатонаціональної країни рятівний лише для російських комуністів задум про необхідність здійснення політичної реформи під керівництвом тієї партії, яку сам і очолював³. У прикінцевому виступі він недвозначно констатував: «Партія не збирається і ніколи не віддасть роль політичного авангарду – це аксіома»⁴. Михайло Горбачов дотримав слова

² XIX Всесоюзная конференция Коммунистической партии Советского Союза, 28 июня – 1 июля 1988 г.: Стенографический отчет: в 2 т. Москва: Политиздат, 1988. Т. 1. 352 с.

³ Материалы XIX Всесоюзной конференции Коммунистической партии Советского Союза. Рига: Авотс, 1988. С. 7–13.

⁴ Правда. 1988. 30 июня. С. 1.

і 1 жовтня 1988 р. став головою президії ВР СРСР, об'єднавши у такий спосіб радянську та партійну владу⁵.

До списків виборців було внесено 192 575 165 громадян країни, з яких участь у голосуванні брали 172 840 130 осіб, або 90 % від загальної кількості. За першим туром обрано 1 958 депутатів, за другим – 292 депутати – представники 60 національностей СРСР. Не дивлячись на компартійні старання, депутатські мандати отримали 88 % комуністів, а 12 % – безпартійних⁶. На попередніх виборах 1984 р. присутність непартійних обмежувалася 0,3 %.

Найгіршим для М. Горбачова було те, що не здійснився його магістральний задум. Більшість залежних від нього секретарів обкомів, міськкомів, райкомів та парткомів була забалотована. Депутатами стали хоча і партійні, але представники виробничої, наукової, культурної, громадської ланок радянського суспільства, часто з опозиційним мисленням. Тому результати виборів варто кваліфікувати як першу поразку горбачовської політичної реформи, спрямованої на перезавантаження наявної компартійної влади, а не на справжню радянізацію країни. Просування до фіаско на цьому не закінчилося. Восени 1989 р. парламенти союзних республік прийняли рішення призначити республіканські й місцеві вибори на 4 березня 1990 р.

У семи західних областях УРСР – Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській, Волинській, Рівненській, Чернівецькій та Закарпатській – усе розпочалося з того, що, потрапивши в нові умови, компартійний апарат готувався до виборів за старими лекалами. У передвиборних програмах багато говорилося про відродження лєнінської концепції соціалізму з «людським обличчям» та політичне лідерство КПРС як єдиного чинника задоволення матеріальних і духовних потреб радянського суспільства. Неодноразово наголошувалася виняткова роль М. Горбачова – початківця перебудови й очищення партії. Постійно виокремлювалося те, що лише комуністи володіють таким багажем керівного досвіду, який дасть змогу втілити всі починання їхнього союзного лідера⁷.

Концептуальні засади партійної підготовки до виборів 1989 р. найяскравіше звучали у виступі першого секретаря Львівського обкому Якова Погребняка на XXII Обласній конференції 9 грудня

⁵ Правда. 1988. 1 июля. С. 1.

⁶ Правда. 1989. 30 марта. С. 1.

⁷ Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.). Ф. 3 (Львівський обком Компартії України). Оп. 62. Спр. 521. Арк. 116.

1988 р. У розлогій доповіді він говорив, що КППРС і надалі залишатиметься органом політичного керівництва, а перебудова її діяльності повинна відбуватися разом із переходом від авторитарних методів до переконувальних і дискусій. Наприкінці доповіді обласний керманич наголосив, що для перемоги на виборах треба діяти через значну кількість комуністів у трудових колективах, домагаючись виконання основної мети політичної реформи – перший секретар обкому – це народний депутат СРСР і голова обласної ради⁸.

Аналогічна магістраль пронизувала виступ першого секретаря Тернопільського обкому Валентина Острожинського з трибуни XXII Обласної конференції 9 грудня 1988 р. «Головним втіленням новачків, – стверджував доповідач, – стали “Закон про зміни та доповнення до Конституції СРСР” та “Закон про вибори народних депутатів СРСР”, які розпочали здійснення реформи політичної системи і демократизації суспільства»⁹. У прикінцевому слові він заспокоїв номенклатуру й наголосив: більшість звільнених партійних працівників буде скеровано на роботу в радянські, державні та господарські інституції¹⁰.

Керівник комуністів Івано-Франківської обл. Іван Посторонко 9 грудня 1988 р. оприлюднив інформацію про скорочення 20 % штатів обкому та ліквідацію його галузевих відділів. Звільнені працівники замінили 80 % очільників радянських і профспілкових інституцій, 4-х керівників міських та районних виконавчих комітетів і 58 директорів підприємств області¹¹. «Партія і народ впевнено ідуть курсом правдивості, відкритості і демократизму – назустріч політичній реформі!» – резюмував обласний очільник¹².

Перший секретар обкому Волинської обл. Леонід Павленко 9 грудня 1988 р. наголошував, що суть партійного оновлення – це відмова обкому від галузевої структуризації, а основне завдання полягає в його звільненні від господарських функцій і зосередження уваги на ідеологічній роботі. Звільнених партійців планували скерувати на

⁸ Держархів Львівської обл. Ф. 3. Оп. 62. Спр. 220. Арк. 18.

⁹ Державний архів Тернопільської області (Держархів Тернопільської обл.). Ф. 1 (Тернопільський обком Компартії України). Оп. 36. Спр. 2. Арк. 10.

¹⁰ Там само. Арк. 44–47.

¹¹ Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.). Ф. 1 (Івано-Франківський обком Компартії України). Оп. 1. Спр. 5336. Арк. 8–14.

¹² Там само. Арк. 7.

радянські, державні та господарські посади. «За рахунок цієї категорії працівників, – констатував доповідач, – буде укріплено апарат рад народних депутатів усіх рівнів з урахуванням їх нової ролі в реформованій політичній системі СРСР»¹³. Наприкінці промови доповідач авторитетно заявляв: «Слід пам'ятати – розвиток демократичних починань це не стихійний, а строго керований партією процес»¹⁴.

Про перемоги партійного оновлення в Рівненській обл. 9 грудня 1988 р. рапортував перший секретар обкому Тарас Панасенко. Він гучно заявляв, що керуючись рішенням XIX Партконференції «Про демократизацію радянського суспільства і реформу політичної системи» в області затверджено нову стратегію управління народним господарством. Вона давала реальну можливість розмежувати функції партійних, радянських і господарських закладів та подолати дубляж у їхній діяльності. З цією метою було створено новий орган, який наділив радянські інституції повнотою державних повноважень, – Головне планово-економічне управління облвиконкому, куди було скеровано багато звільнених партійних працівників¹⁵.

Перший секретар Чернівецького обкому Микола Нівалов запевняв 23 грудня 1988 р., що партія впевнено просувається курсом революційних змін, а скорочені штати партійних кадрів знайшли місце праці в радянських інституціях краю¹⁶. 9 грудня 1988 р. такі ж «перемоги» озвучував перший секретар Закарпатського обкому Генріх Бандровський. Із трибуни XXII Обласної партконференції він говорив: «Комуністична партія проводить докорінну перебудову політичної, соціальної та економічної сторін нашого життя»¹⁷. Тому 45 % звільнених партійних посадовців було скеровано на роботу в радянський та виробничий сектори Закарпаття¹⁸.

Наприкінці 1988 р. усі західноукраїнські обкоми отримали таємні настанови ЦК КПРС й КПУ щодо участі комуністів у виборах. Вони зводилися до таких вказівок: 1) докласти максимум зусиль для

¹³ Державний архів Волинської області (Держархів Волинської обл.). Ф. 1 (Волинський обком Компартії України). Оп. 17. Спр. 963. Арк. 3–5.

¹⁴ Там само. Арк. 30.

¹⁵ Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.). Ф. 400 (Рівненський обком Компартії України). Оп. 136. Спр. 3. Арк. 41.

¹⁶ Державний архів Чернівецької області (Держархів Чернівецької обл.). Ф. 1 (Чернівецький обком Компартії України). Оп. 60. Спр. 221. Арк. 6–9.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Державний архів Закарпатської області (Держархів Закарпатської обл.). Ф. 1 (Закарпатський обком Компартії України). Оп. 30. Спр. 22. Арк. 28–31.

того, щоб народними депутатами стали вищі посадовці партійного апарату; 2) очолити й взяти під контроль як передвиборний процес, так і проведення виборів та підрахунок голосів; 3) покладатися на авторитет парткомів та адміністративний ресурс; 4) відзначати авангардну роль партії і демократичні здобутки перебудови; 5) дистанціюватися від злочинів минулого; 6) виокремлювати монополю здатність партії щодо задоволення соціально-економічних запитів; 7) демонструвати безперспективність позапартійних кандидатів; 8) виокремлювати нездійсненність програм альтернативних висуванців; 9) опиратись на радянські закони й давати відсіч екстремістам¹⁹.

Сценарій проведення виборів у Львівській обл. 8 грудня 1988 р. затвердив голова облвиконкому Михайло Кирей, який був членом бюро обкому. Розгортання виборів курували перший секретар обкому Яків Погребняк та секретар з ідеології Володимир Яремчук. Було утворено 9 виборчих округів і 2 088 дільниць. Кількість членів виборчих комісій налічувала 25 852 особи, з яких 53 % були комуністами. Серед 29 виборчих конференцій законними визнано 23, на яких 21 особа отримала право кандидатури. Виборчими округами допущено до голосування 15 кандидатів: 8 службовців і 7 робітників та колгоспників, 12 з яких були членами КПРС. В обговоренні участь прийняло близько 30 тис. осіб, у голосуванні – до 2 млн виборців²⁰.

Вперше за багато десятиліть комуністичного панування в Західній Україні основні компартійні кандидатури були забалотовані. Перший секретар обкому Яків Погребняк зазнав поразки. А разом із ним підтримувані партапаратом ректор Львівського державного медичного інституту Михайло Павловський, директор Львівського автобусного заводу Олександр Маслак і генеральний директор ВО «Кінескоп» Микола Ващенко.

Так сталося тому, що в передвиборний процес втрутилися не-підконтрольні КПРС національні громадські організації. Їхня кількість у Львівській обл. становила 2 102 спілки: 698 – політичних, 540 – просвітницьких, 273 – краєзнавчі, 5 – екологічних²¹. Чільними були: НРУ, УГС, ТУМ, Комітет виборчого права, Товариство Лева,

¹⁹ Держархів Львівської обл. Ф. 3. Оп. 62. Спр. 564. Арк. 99–104.

²⁰ Там само. Арк. 1–21.

²¹ Там само. Спр. 576. Арк. 64.

Українська асоціація незалежної творчої інтелігенції, КЗ УГКЦ, Українська ініціативна група захисту прав в'язнів совісті, товариства «Довіра», «Милосердя», Марійське товариство, «Меморіал», Об'єднання соціалістичних демократів, Друзі українського мистецтва і літератури, «Зелений світ», Етнографічне товариство ім. Івана Франка, Асоціація молодих істориків, РТК і страйкові комітети²².

Щойно розпочалися передвиборні перегони, як працівники Львівського державного університету, Політехнічного інституту, Інституту прикладного і декоративного мистецтва, Інституту суспільних наук, Інституту теоретичної фізики, Інституту ботаніки, ВО ім. Леніна, 50-річчя Жовтня, «Електрон», «Мікроприлад», «Електроприлад», «Світоч», «Кінескоп», «Прогрес», «Світанок», ЛАЗ, РЕМА, Автокранового заводу, закладів освіти, медицини та культури всупереч комуністичним претендентам висовували кандидатури, що не значилися в партійних списках²³. До цього процесу приєдналися Яворівське ВО «Сірка», Дрогобицький нафтопереробний завод, Бродівський механічний завод, Самбірська швейна фабрика, Радехівський цукровий завод, Пустомитівська птахофабрика та багато інших трудових колективів області. У важких передвиборних баталіях із парткомками представникам ТУМ, НРУ, УГС і РТК вдавалося відхиляти обкомівську креатуру й реєструвати патріотично налаштовані кандидатури.

Минулорічний «мітинговий марафон» продовжився 22 січня 1989 р. Біля собору Святого Юра пройшла Літургія та багатотисячний мітинг із нагоди Акта Злуки. 19 лютого на просп. Леніна, у частині, відомій як «Клумба», або «Гайд парк», тривала велелюдна демонстрація, де представники НРУ, УГС, ТУМ вимагали зміни нерівноправного закону про вибори. 8, 15, 26 лютого, 5 і 12 березня біля пам'ятника Іванові Федорову не припинялися багатолюдні акції, що закликали виборців підтримувати опозиційних кандидатів²⁴.

Тому Львівщина не обрала жодного представника партійної номенклатури. Народними депутатами СРСР стали член Львівської організації Спілки письменників УРСР Ростислав Брагунь, завідувач кафедри теоретичної фізики Львівського державного університету проф. Іван Вакарчук, головний редактор журналу «Жовтень»

²² Там само. Арк. 63.

²³ Там само. Спр. 521. Арк. 1–4.

²⁴ Там само. Спр. 539. Арк. 49.

Роман Федорів, секретар із правового захисту молоді Львівського міськкому ЛКСМУ Юрій Сорочик, міністр лісового господарства УРСР Валерій Самоплавський, голова колгоспу «Перше травня» Дрогобицького р-ну Михайло Берко, голова колгоспу ім. Леніна Нестерівського р-ну Дмитро Мороз, механізатор колгоспу «17 вересня» Стрийського р-ну Степан Попадюк, операторка машинного доїння колгоспу ім. В. Чапаєва Золочівського р-ну Галина Пиндик, голова виконкому Гізничівської сільської ради Жидачівського р-ну Ярослав Лесюк. Близькими до партапарату були директор ВО «Конвеєр» Валентин Вологжин і голова Львівської обласної організації ветеранів війни та праці Дмитро Бачинський.

Демонстрації 26 квітня на просп. Леніна, пл. Ринок і біля пам'ятника Іванові Федорову урочисто вітали обрання демократичних кандидатів. Від 20 квітня до 7 травня під егідою НРУ, ТУМ, УГС, Товариства Лева відбулося 12 антикомуністичних демонстрацій, які охопили всю центральну частину Львова. На зміну їм прийшли багатотисячні мітинги. Вони розгорнулися 17, 19, 25 травня біля стадіону «Дружба» і повторилися 28 травня, 3 і 17 червня. Згодом, 13 червня, 2, 9 липня, мітинги відбулися на просп. Леніна.

Так, 25 червня у с. Рудно Пустомитівського р-ну, 23 липня, 11, 15 серпня біля Львівської обласної прокуратури, 23 і 27 серпня біля стадіону «Дружба» пройшли антикомуністичні маніфестації, на яких В'ячеслав Чорновіл, Богдан та Михайло Горині, Іван Гель, Ігор та Ірина Калинці, Ярослав Кензьор закликали громадськість не коритися обкомівським наказам і готуватися до місцевих та республіканських виборів. 23 липня демонстранти блокували приміщення обласної прокуратури й розвісили національні прапори. Кримінальної відповідальності зазнали робітник Львівського ботанічного саду Л. Мишко та слюсар видавництва «Вільна Україна» П. Суржиця²⁵.

У Бродах 8 серпня працівники міліції виявили листівки із закликом до боротьби за відновлення державності України. За це обласна прокуратура притягла до відповідальності неповнолітніх А. Кубіта, О. Топилко, Ю. Красницького, Д. Бабая, Р. Кавнія, І. Грішина²⁶. Справу проти учня львівської СШ № 18 І. Тарнавського було порушено за розгортання жовто-блакитного стягу 29 вересня на стадіоні

²⁵ Держархів Львівської обл. Ф. 3. Оп. 62. Спр. 564. Арк. 49.

²⁶ Там само. Арк. 50.

«Дружба»²⁷. Утримання під вартою мешканця Стрия Р. Яворіва було спричинене тим, що 10 жовтня 1989 р. він кинув камінь у вікно актового залу міськкому партії²⁸. 26 жовтня УВС області інформувало обком щодо притягнення до відповідальності організаторів демонстрацій у Стрию В. Романюка та Ф. Кравця²⁹.

Винятковий резонанс мала каральна акція львівської міліції 1 жовтня 1989 р. Під час відзначення Дня міста демонстранти зірвали 70 державних прапорів СРСР і УРСР. О 21:00 поряд із приміщенням УВС на вул. Миру відбулися бійки громадян із працівниками правоохоронних органів. Згодом сутички поширилися на прилеглі вул. Коперника і Жовтневу. Тілесні ушкодження отримали 44 демонстранти і 34 співробітники силових структур³⁰. За порушення правил проведення мітингів органи прокуратури притягнули до відповідальності 52 особи, серед них були: В'ячеслав Чорновіл, Богдан та Михайло Горині, Ігор та Ірина Калинці, Степан Хмара, Ігор Деркач, Олег Петрик, Іван Макар, Іван Гель, Іван Кандиба, Григорій Приходько, Михайло-Матей Гаврилів, Петро Зеленюх³¹.

Всього у Львівській обл. у 1989 р. відбулося 237 антикомуністичних акцій: 100 мітингів, 27 зібрань, 25 демонстрацій, 121 молебень, 12 мистецьких заходів, у яких взяло участь 557 тис. осіб. Було задіяно 156 атрибутів національної символіки. Правоохоронні органи затримали 340 мітингувальників, порушили 17 карних справ, притягнули до відповідальності 19 осіб. Оштрафовано 142 страйкарі на суму 10 595 крб, покарано виправними роботами 4 особи, накладено адміністративний арешт на 26 осіб, попереджено 162 особи.

У Львові було проведено 52 мітинги, 10 зібрань, 9 демонстрацій, 31 молебень, 4 масові міроприємства. Протестувало 254 тис. осіб, що задіяли 38 жовто-блакитних стягів. Органи МВС і КДБ схопили 141 демонстранта і порушили 11 кримінальних справ, притягнули до відповідальності 12 осіб, оштрафували 38 осіб на суму 4 270 крб, піддали адміністративній відповідальності 21 особу, а з 70 особами провели профілактичні розмови³². Для приборкання демонстрантів

²⁷ Там само.

²⁸ Там само. Арк. 49.

²⁹ Там само. Спр. 521. Арк. 60.

³⁰ Там само. Спр. 539. Арк. 52.

³¹ Там само.

³² Там само. Спр. 521. Арк. 55–56.

силові структури задіяли 37 857 працівників³³. Дійшло до того, що перший секретар міськкому Віктор Волков констатував необхідність введення у Львові військового стану³⁴.

Напередодні виборів перший секретар Тернопільського обкому Валентин Острожинський повідомляв, що в області відбулося 18 зборів трудових колективів щодо висунення кандидатів, у яких взяло участь 63 790 учасників. Вони обговорили 23 і висунули 16 кандидатур³⁵. Пройшло понад 400 передвиборних зустрічей на виробництві та 101 – за місцем проживання. Діяло 420 інформаційних центрів і 400 клубів виборців³⁶. Працювали 23 пропагандивні групи, які проводили «вечори діалогу» з жителями всіх районних центрів³⁷. На сторінках партійної преси було опубліковано 47 репортажів, що закликали голосувати за висуванців від КПРС³⁸. Видання Тернопільського бавовняного комбінату газета «Текстильник» опублікувала сім схвальних статей про директорку підприємства й члена бюро обкому Світлану Гурар'є, кандидатуру якої було забалотовано³⁹.

Деталі передвиборної боротьби пригадував в інтерв'ю заступник директора Тернопільської СШ № 8 Богдан Фенюк. Він зазначав, що вибори 1989 р. демократичними не були, позаяк розгорталися за сценарієм, розробленим у центральних комітетах КПРС і КПУ та під патронатом їхніх місцевих структур. Але протистояння національного висуванця професора Тернопільського педагогічного інституту Романа Гром'яка та компартійної кандидатки, директорки ВО «Текстильник» Світлани Гурар'є вивело передвиборний процес з-під контролю комуністів. Довкола першого об'єдналася патріотично налаштована громадськість і «дала бій» російській комуністичній системі, засади якої ще вчора здавалися непорушними. Це була проба сил, що показала ілюзорність горбачовського політичного проекту з назвою «перебудова». Українці використали його і продемонстрували прагнення до незалежності від росіян⁴⁰.

³³ Держархів Львівської обл. Ф. 3. Оп. 62. Спр. 558. Арк. 37–39.

³⁴ Ключаров Г. Горячие дни во Львове. *Труд*. 1989. 26 октября. С. 3.

³⁵ Держархів Тернопільської обл. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 10.

³⁶ Там само. Спр. 1. Арк. 3–5.

³⁷ Там само. Спр. 19. Арк. 10–14.

³⁸ Держархів Тернопільської обл. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 8.

³⁹ Текстильник. 10 лютого. 1989. С. 1.

⁴⁰ Інтерв'ю з Б. Фенюка, записане 21 липня 2009 р. *Архів автора*.

Найбільш активними були: УГС, НРУ, ТУМ, спілки «Ноосфера», «Тернове поле», «Громада Подільського краю – Тернопільщина», «Вертеп» та ін. Їхніми намаганнями трудові колективи ВО «Ватра», «Оріон», Комбайнового заводу, Бавовняного комбінату, Бережанського заводу «Мікрон» висували опозиційних кандидатів. У Тернополі, Зборівському, Лановецькому р-нах громадськість ігнорувала компартійних висуванців і не приходила на зустрічі з ними. Агітатори опозиційних кандидатів у Борщівському і Чортківському р-нах закликали не голосувати за першого секретаря обкому й роздавали листівки антикомуністичного змісту.

Так розпочалася «листівочна війна». У Тернополі, Зборові, Рогатині, Кременці, Козовій, Збаражі розповсюджували відозви національного змісту, прилюдно знищували компартійні агітаційні матеріали й комуністичну пресу. У молодіжному середовищі доходило до сутичок під час зустрічей із кандидатами від КППС. Широко розповсюджувався самвидав НРУ, УГС, КЗ УГКЦ, ТУМ із закликами бойкотувати вибори, контрольовані КППС. Члени виборчих комісій Збаразького і Тербовлянського р-нів підказували псувати бюлетені й добиватися повторних виборів. У такий спосіб було навмисно пошкоджено 14 тис. бюлетенів: у Тернополі – 5 817, у Чортківському р-ні – 1 022 бюлетені, у Буцацькому – 1 034, у Борщівському – 716⁴¹. У Кременецькому р-ні і Тернопільському педінституті дійшло до масових агітацій проти комуністів у день виборів. Фото Романа Гром'яка в обкомівській газеті «Вільне життя» було навмисно спотворено, що спричинило гостре незадоволення громадськості⁴². У відповідь на це багатотиражка Педінституту «Студентський вісник» опублікувала матеріали щодо С. Гузар'є, які компартійна преса назвала національно образливими⁴³.

За тиждень до виборів місцеві філії УХС, НРУ та ТУМ організували в Тернополі й області 8 несанкціонованих мітингів, у яких прийняло участь понад 28 тис. учасників. У виступах Георгія Петрука-Попика, Левка Горохівського, Марії Куземко, Михайла Левицького, Володимира Колінця, Юрія Тими, Миколи Савгіри, Богдана Лехняка, Євстахія Жизномірського лунали заклики не голосувати за партійних висуванців і викривати їхні передвиборні програми⁴⁴.

⁴¹ Держархів Тернопільської обл. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 12.

⁴² Там само. Спр. 1. Арк. 8–11.

⁴³ Там само. Спр. 19. Арк. 12.

⁴⁴ Там само. Спр. 5. Арк. 100–101.

Під час виборів обком практикував проведення «гарячих ліній», у яких взяло участь понад 10 тис. мешканців області, що задали 1 025 запитань (57 % – економічних, 43 % – політичних). Серед них найчастішими стали: Чому рівень добробуту пересічних жителів знижується, а партійної номенклатури підвищується? Чому не зменшується задекларована партійна опіка над виробничою сферою? Як пояснити надмірне зацікавлення КППС організацією виборів? Як розмежувати діяльність партійних і радянських органів?⁴⁵.

Внаслідок чисельних антикомуністичних акцій народними депутатами ВР СРСР стали завідувач кафедри Тернопільського педагогічного інституту проф. Роман Гром'як, голова колгоспу «Радянська Україна» Підволочиського р-ну Ігор Данилюк, головний лікар Кременецької районної лікарні Ярослав Гіль, голова агрофірми «Прапор Леніна» Борщівського р-ну Адам Щепановський. Партійний апарат представляв лише перший секретар обкому Валентин Острожинський і близький до нього керівник Обласної ради ветеранів війни та праці Володимир Мильников. Оскільки всі депутати були членами КППС, обком поспішив оголосити цілковиту перемогу, що стала і доказом переваги комуністичного ладу⁴⁶.

Але вже 4 червня на мітингу в Тернополі фундатори «Меморіалу» Марія Куземко й Ігор Пушкар закликали готуватися до наступних місцевих і республіканських виборів та виходити з партії⁴⁷. 30 липня УГС, ТУМ і НРУ провели маніфестацію, де закликали не коритися радянським законам, які комуністи створили для себе. 23 серпня в Тернополі відбувся багатотисячний мітинг, на якому керівники НРУ Георгій Петрук-Попик, Андрій Зюбровський, О. Шандрівський озвучували відозви щодо політичної боротьби за владу⁴⁸. Відлуння цієї найбільшої антикомуністичної акції викликало мітинги в Бережанах, Бучачі, Вишнівці, Ланівцях, Кременці, Козовій, Микулинцях, Підволочиську, Чорткові.

На «Співочому полі» 2 вересня в Тернополі НРУ, УГС і «Меморіал» провели 50-тисячну демонстрацію, де у виступах Марії Куземко, Георгія Петрука-Попика, Богдана Ткачика, Левка Горохівського, Михайла Левицького було піддано критиці конституційні норми у СРСР і лунали вимоги бойкоту недемократичного Закону

⁴⁵ Держархів Тернопільської обл. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 108–109.

⁴⁶ Там само. Спр. 1. Арк. 3–7.

⁴⁷ Там само. Арк. 110.

⁴⁸ Там само. Спр. 3. Арк. 12–13.

«Про вибори до Верховної Ради УРСР»⁴⁹. 3 вересня на г. Лисоня та біля с. Жукове Бережанського р-ну відбувся мітинг, який провели представники демократичних сил Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської обл. Тут було озвучено наміри йти єдиним галицьким «фронтом» на вибори 1990 р.⁵⁰

На початку 1989 р. газета Івано-Франківського обкому «Прикарпатська правда» превентивно оприлюднила інтерв'ю з обласним прокурором Миколою Андріуцою, який застерігав жителів регіону від участі в несанкціонованих мітингах, нагадавши, що силові структури мають усі можливості контролювати передвиборну ситуацію⁵¹. За словами другого секретаря обкому Євгена Новицького, комуністи області провели 71 передвиборну зустріч і всюди відчували народну підтримку. До партійних органів надійшло 127 схвальних листів, у яких лунало прохання до КППС залишатися авангардом перебудови. На шпальтах партійної преси з'явилося 78 публікацій, що доводили виняткову партійну спроможність керівництва державою. Серед висунутих кандидатур 70 % становили комуністи, з яких 50 % були компартійними очільниками⁵².

Однак під тиском національних спілок в Івано-Франківську, Калуші, Коломиї, Богородчанському, Надвірнянському, Рогатинському, Рожнятівському, Снятинському, Тисменицькому р-нах парткомми втратили контроль над виборами. Чисельні антикомуністичні виступи ініціював НРУ, який очолювали Іван Безанюк, Лілія Лишега, Юрій Ведмідь; ТУМ, яким керували Степан Пушик, Антон Путько, Степан Шулепа, а також «Меморіал» і товариство «Рух», що очолювали Маркіян Чучук, Володимир Ковальчук, Роман Гладиш, Юрій Мартинюк, Ігор Попович.

Опозиційність виявляли висуванці трудових колективів Інституту нафти і газу, ВО «Позитрон», «Карпати», Заводу тонкого синтезу, Заводу арматурних конструкцій, Управління бурових робіт⁵³. Працівники ВО «Промприлад» Михайло Головатий, Володимир Протас, Роман Данилевич, Ярослав Білогубка вимагали покарання партійних керівників, які заборонили створення осередків національних

⁴⁹ Там само. Спр. 29. Арк. 22–23.

⁵⁰ Там само. Спр. 3. Арк. 44.

⁵¹ Орнат Я. Закон і перебудова. *Прикарпатська правда*. 1989. 15 січня. С. 2.

⁵² Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 5443. Арк. 3–5.

⁵³ Там само. Арк. 6–7.

спілок у Делятині, Снятині та Тлумачі⁵⁴. Жителі с. Княжолука Долинського р-ну оголосили ультиматум: у разі не відкриття храму УГКЦ вони не підуть на вибори⁵⁵. Вчителі Долинської школи-інтернату попереджали секретаря ЦК КПУ Юрія Єльченка: якщо партійний апарат заборонить створення НРУ, то народ проголосить його самостійно⁵⁶.

За співпрацю з очільником дискусійного клубу «Відверстість» Борисом Голодюком виступав директор Прикарпатського меблевого комбінату І. Семенюк та секретар парткому Т. Генсеровський. Керівник цехового комітету Надвірнянського лісокомбінату В. Гриценко збирав підписи на підтримку утворення осередку НРУ. Звільнені з ув'язнення жителі Долини Петро і Василь Січки оголосили створення УХДП. Дружина Петра – учасниця оунівського підпілля Стефанія Петраш і священник Ярослав Лесів пропагували діяльність КЗ УГКЦ та УГС⁵⁷.

Отож народними депутатами СРСР стали представники культурного, виробничого й робітничого середовищ. Це – секретар правління Союзу письменників СРСР та УРСР Дмитро Павличко, голова колгоспу «Прапор комунізму» Коломийського р-ну Василь Ткачук, робітниця Прикарпатського меблевого комбінату Тетяна Сидорчук, ланкова колгоспу ім. Москальова Тлумацького р-ну Ганна Телезин, робітниця Калуського ВО «Хлорвініл» Марія Маслій, кухарка Городенківської райспоживспілки Марія Москалик. А партійну номенклатуру репрезентував лише перший секретар Івано-Франківського обкому Іван Посторонко. Незважаючи на провал, він назвав результати виборів доказом зростання партійного авторитету, позаяк серед семи депутатів четверо були членами КПРС⁵⁸.

У травні 1989 р. у с. Воскрениці Коломийського р-ну було вперше на Прикарпатті піднято національний стяг. Від 10 до 18 вересня масові антирадянські акції відбулися у містах Івано-Франківськ, Галич, Надвірна, Долина та в селах Ганусівка, Загвіздя, Ямниця Тисменицького р-ну, Отиня Коломийського р-ну, Петранка Рожнятівського р-ну. Для приборкання демонстрантів було задіяно 5 000 працівників міліції. Під час нічного патрулювання

⁵⁴ Держархів Тернопільської обл. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 5447. Арк. 12.

⁵⁵ Там само. Спр. 5487. Арк. 1–4.

⁵⁶ Там само. Арк. 9–12.

⁵⁷ Там само. Спр. 5443. Арк. 17–21.

⁵⁸ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 5443. Арк. 5.

правоохоронці зняли з будинків по 2 національні стяги в Івано-Франківську і Коломиї, 8 – у Рогатині, 3 – у Більшівцях Галицького р-ну, 4 – у Голині та Добровлянах Калуського р-ну, 2 – у Вигоді Долинського р-ну⁵⁹. У с. Вишневі Рогатинського р-ну міліція вилучила п'ять листівок із закликами до повалення російського комуністичного режиму й відновлення державної самостійності України.

В Івано-Франківську 23 червня відбулася антикомуністична акція, де представники НРУ, УГС, УХДП оприлюднювали факти злочинності КПРС й вимагали узаконення тризубу та жовто-блакитного прапору. Лунали відозви щодо легалізації УГКЦ, розширення осередків НРУ, УГС, ТУМ, відбувалася консолідація з метою висунення кандидатів на майбутні вибори до ВР УРСР⁶⁰. 20 серпня на стадіоні «Локомотив» 5 000 івано-франківців і 400 львів'ян розгорнули 77 жовто-блакитних та чорно-червоних полотнищ, підняли 9 тризубів і скандували гасла «Геть окупантів України!», «НРУ – наша надія!», «Слава ОУН!». На заклик Ярослава Шевчука демонстранти розпочали похід до місця, де 11 серпня невідомі вчинили напад на рухівця Р. Левицького, який невдовзі помер. На місці злочину мітингарі закликали до створення страйкових комітетів. Почувши цей заклик, трудові колективи підприємств Галича, Надвірної, Коломиї, Болехова, Бурштина, Делятина, Яремча провели місцеві акції непокори. Вулиці цих міст заповнили листівки антикомуністичного змісту з національними символами та відозвами виходити з КПРС⁶¹.

В Івано-Франківську 2 серпня відбулася 10-тисячна демонстрація, яку очолив руховець В. Сікач. Демонстранти підняли 20 жовто-блакитних знамен і розгорнули гасла «Ганьба бюрократам!», «Слава Руху!», «Борітеся – поборете!», «Свідомий народ – надійна демократія!», «Контроль рад над діями КДБ!». 3 серпня 400 членів Бурштинської філії ТУМ прийняли резолюцію про переведення усіх навчальних закладів на українську мову. Того ж дня 500 мешканців Івано-Франківська публічно прослуховували трансляцію Літургії з Ватикану. У с. Остриня Тлумацького р-ну відбувся мітинг, що висловив недовіру місцевому партапарату. 600 учасників Калуського товариства «Просвіта» висунули кандидатом у депутати СРСР Дмитра Павличка.

⁵⁹ Там само. Спр. 5481. Арк. 29–32.

⁶⁰ Там само. Спр. 5443. Арк. 2–4.

⁶¹ Там само. Арк. 16–19.

У Надвірній 29 вересня рухівці зібрали 3 000 прихильників і провели мітинг із закликами готуватися до майбутніх місцевих виборів. Подібна акція відбулася 1 жовтня в Рогатині. Того ж дня в Городенці ТУМ провів 3-тисячну демонстрацію, яка застосувала 50 національних полотнищ. Тоді ж в Івано-Франківську пройшов 50-тисячний похід віруючих УГКЦ до кафедрального собору. У с. Вікторів Галицького р-ну відбувся молебень на могилах січових стрільців, де було задіяно 12 українських стягів. У с. Отиня Коломийського р-ну відбулася зустріч із делегатами Установчого з'їзду НРУ. У Бурштині на стадіоні «Енергетик» демонстранти підняли 25 українських знамен. У Галичі біля пам'ятника Тарасові Шевченку 500 демонстрантів здійняли 50 жовто-блакитних стягів.

У Снятині 7 жовтня електрик районної лікарні І. Скорупський і робітник птахофабрики Ю. Берлад спалили 18 прапорів СРСР і 4 – УРСР. Наступного дня в Івано-Франківську керівник товариства «Відродження» В. Войтекаускас та 300 прихильників провели акцію «Гласність без гласності». У с. Ганусівка Тисменицького р-ну керівник філії НРУ В. Шкільний зібрав 1 000 однодумців, які підняли 25 національних знамен. Того ж дня у Печеніжині Коломийського р-ну священник УГКЦ Висидюк провів Літургію у присутності 500 прихожан, які тримали 11 жовто-синіх стягів. У с. Кринос Галицького р-ну 500 членів ТУМ зустрілися з редактором журналу «Жовтень» Р. Федорівим і підняли 12 національних прапорів. Стільки ж знамен було задіяно на мітингу в будинку культури с. Дубівці, де 400 страйкарів вимагали реальної демократії в УРСР.

У с. Угорники Івано-Франківського міськвиконкому та с. Перегінськ Рожнятівського р-ну 8 жовтня відбулися установчі збори місцевих філій НРУ. 19 жовтня сталися сутички громади с. Тарновиця із працівниками міліції. 22 жовтня у с. Стратин Рогатинського р-ну 25 рухівців, якими керували П. Билинський і В. Калитка, відкрили пам'ятник Тарасові Шевченку та розгорнули 9 національних прапорів. Днем пізніше в с. Черніїв Тисменицького р-ну 100 осіб провели екологічний мітинг. Тоді ж у Коломиї єпископ УГКЦ Софрон Дмистерко, священники Павло Василик і Григорій Сімкайло провели у присутності 300 прихожан Літургію з нагоди завершення святкувань 1000-річчя Хрещення Київської Русі-України. Парафіяни підняли 10 національних прапорів і вимагали легалізації УГКЦ. На Косівщині в с. Микитинці 3 000 прибічників НРУ та ТУМ відкрили пам'ятник Тарасові Шевченку й підняли 11 національних знамен. У

с. Гвізд Надвірнянського р-ну 700 прихожан УГКЦ вимагали повернення храму та застосували 7 жовто-блакитних стягів⁶².

Всього в Івано-Франківській обл. у 1989 р. було проведено 118 акцій громадянської непокорі. Здійнято понад 300 національних прапорів. До карної відповідальності притягнуто 78 активістів⁶³. Спільним лейтмотивом усіх антирадянських акцій стала думка про те, що національним силам треба готуватися до виборів 1990 р., які матимуть для України вирішальне значення.

Розуміючи політичну значимість виборів, другий секретар Волинського обкому Володимир Блаженчук 4 лютого 1989 р. стверджував, що організатором є обласна партійна ланка. Він доповідав, що вибори курували перший секретар Леонід Павленко, секретар обкому з ідеології Іван Фурів та завідувач ідеологічним відділом Іван Лазорко. Поміж 133-х обговорюваних кандидатур було висунуто 21 – усі багатолітні керівні комуністи, серед них – члени бюро обкому В. Бойко, Т. Лісова, О. Лук'яненко, І. Сидор, С. Матвійчук⁶⁴. Очільник Луцького міськкому Богдан Заброварний інформував обком про склад виборчих комісій, до яких потрапило 4 % комуністів і 30 % комсомольців. Він констатував залучення до передвиборного процесу багатьох працівників обласного, міського, районного, а особливо виробничого партійного рівнів⁶⁵. У двох виборчих округах було зареєстровано по кандидату – члену КПРС⁶⁶.

Керівник ідеологічного відділу обкому Іван Лазорко 25 лютого повідомляв: для роботи з виборцями сформовано 17 пропагандивних груп, проведено 3 політдні, створено 10 інформаційних центрів, 427 клубів виборця та 945 агітаційних пунктів⁶⁷. Передовиця газети ЛуАЗ «Автомобіліст» у п'яти публікаціях яскраво описувала особисті й професійні переваги першого секретаря обкому Леоніда Павленка і подавала його як майбутнього депутата СРСР та керівника обласної ради⁶⁸.

Але на заваді комуністичним прагненням ставали прихильники НРУ, УГС, ТУМ, «Меморіал» і відділення Українського фонду

⁶² Держархів Тернопільської обл. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 5481. Арк. 25–41.

⁶³ Там само. Спр. 5477. Арк. 1–10.

⁶⁴ Держархів Волинської обл. Ф. 1. Оп. 17. Спр. 967. Арк. 5–8.

⁶⁵ Там само. Арк. 26.

⁶⁶ Там само. Спр. 973. Арк. 32.

⁶⁷ Там само. Спр. 1001. Арк. 83.

⁶⁸ Автомобіліст. 1989. 19 січня. С. 2.

культури. Значна кількість дискусійних клубів, екологічних спілок, краєзнавчих та мистецьких об'єднань політизувалася, наповнювала ряди цих національних організацій. Особливо в Луцьку, Нововолинську, Ковелі, Володимир-Волинську, Горохові, Маневичах, Ківерцях і Ратно⁶⁹. На зборах трудових колективів ЛуАЗ, Електроапаратного заводу, Заводу пластмасових виробів, Приладобудівного заводу, Заводу синтетичних шкір, ВО «Волинь», «Волиньмаш», «Світязь», «Волиньзалізобетон», Авторемонтного заводу, Виробничо-торговельного шовкового об'єднання прихильники УГС А. Мазурець, М. Семенюк, М. Коц, Л. Зубко закликали висувати безпартійних кандидатів, саботувати парткомівські передвиборні заходи й навмисно псувати бюлетені⁷⁰. Відтак, у Луцьку, Нововолинську, Горохівському, Іваничівському, Рожищенському, Локачинському, Любомильському і Турійському р-нах партапарат позбувся передвиборної ініціативи. Від трудових колективів лунали звинувачення в надмірному піклуванні виборчим процесом, чинилася дискредитація комуністичних кандидатів, лунали закиди щодо фальсифікації роботи комісії⁷¹. Наростаюче невдоволення набирало політичного забарвлення і ставило під сумнів партійну доброчесність. Тому робітники ЛуАЗ, Електроапаратного заводу, Нововолинського ВО «Оснастка» висунули опозиційних кандидатів⁷².

Працівник ВО «Електрометрія» О. Харченко відкрито звинувачував секретаря парткому підприємства І. Сигарьова в кулуарному обранні чотирьох членів виборчої комісії – комуністів В. Єгорова, М. Казначеева, А. Столярчука та І. Соломка. Викладач Луцького ПТУ № 19 М. Поліщук стверджував, що обласну виборчу комісію народ не обирає. Серед 19 її членів – 12 партійних керівників. Керували нею завідувач ідеологічним відділом обкому Іван Лазорко, заступник заввідділом організаційної роботи В. Ткачук і другий секретар Іваничівського райкому В. Джура⁷³.

Незважаючи на передвиборний компартійний патронат, депутатами стали зоотехнік колгоспу «Світанок» Маневицького р-ну Ольга Лук'яненко, слюсар Володимир-Волинського консервного заводу Сергій Матвійчук, заступниця директора Луківської середньої школи

⁶⁹ Робітниче життя. 1989. 27 вересня. С. 2.

⁷⁰ Гунчик М. Куди ж рухається «рух»? *Радянське Полісся*. 1989. 21 вересня. С. 3.

⁷¹ Держархів Волинської обл. Ф. 1. Оп. 17. Спр. 973. Арк. 30–34.

⁷² Там само. Спр. 967. Арк. 105–116.

⁷³ Народна справа. 1989. № 4. Грудень. С. 1.

Турійського р-ну Ганна Демчук, головний лікар Волинської обласної лікарні Іван Сидор. Від партійного апарату обралися командувач військами Прикарпатського військового округу генерал-полковник Віктор Скоков і перший секретар Волинського обкому партії Леонід Павленко, який офіційно констатував перемогу КППС.

Із цим не погодилися протестувальники на мітингах 20 і 24 вересня у Луцьку. Їх очолювали представники патріотичної громадськості Волинської області Г. Кожевников, В. Лазарук, В. Романчук, В. Мельник, К. Шаваров, С. Рупчев, Є. Шиманович. Тут були присутні львів'янин В'ячеслав Чорновіл, волинянин Олександр Гудима та рівненчанин Віктор Шкуратюк. Вони говорили про комуністичні злочини в минулому й не спромогу комуністів забезпечити належний матеріальний рівень сьогодні. Мітингарі здійняли чотири національні стяги із зображенням тризубів, скандували гасла «Геть КППС!», «Обком на смітник історії!» та звинувачували першого секретаря обкому у фальсифікації виборів⁷⁴. У листопаді 1989 р. керівники НРУ Олександр Гудима, М. Тиськів, О. Юрченко, З. Навроцький провели мітинги у Луцьку біля взуттєвої фабрики та Замкової гори. Екологічна демонстрація переросла в антикомуністичний страйк, де лунали заклики відкликати комуністичних депутатів ВР СРСР⁷⁵.

Для того, щоб очолити передвиборний процес Рівненський обком задіяв ідеологічні активи всіх партійних рівнів, засоби масової інформації, адміністративний ресурс, господарські та радянські інституції. Найдосвідченіші комуністи проводили роботу як за місцем праці виборців, так і за адресою їхнього проживання. Передвиборну роботу курували перший секретар обкому Тарас Панасенко та секретар з ідеології Микола Ткачук⁷⁶. Про них в інтерв'ю згадував голова Володимирецької районної ради Олександр Сідлецький. Він зазначав, що ставлення партапарату до радянських інституцій було другорядним. У руках партійної номенклатури концентрувалася реальна влада, а ради були тільки ширмою⁷⁷.

Керівники рівненських міськкому та райкомів 23 лютого 1989 р. доповіли в обком, що повністю контролюють процес висунення кандидатур. Було проведено дев'ять семінарів з ідеологічним активом

⁷⁴ Робітниче життя. 1989. 27 вересня. С. 1.

⁷⁵ Держархів Волинської обл. Ф. 1. Оп. 26. Спр. 28. Арк. 28–32.

⁷⁶ Держархів Рівненської обл. Ф. 400. Оп. 138. Спр. 1. Арк. 6.

⁷⁷ Інтерв'ю О. Сідлецького, записане 9 червня 2009 р. *Архів автора*.

підприємств і відомств області, які розпочали агітацію за партійних кандидатів⁷⁸. Сформовано 10 агітацій пунктів, де пропагандивну роботу здійснювали лише члени партії. На обласному рівні утворено національний округ, 3 територіальні округи та 73 виборчі дільниці, до роботи в яких залучено понад 700 осіб, 65 % із яких – комуністи⁷⁹.

У Рівненському виборчому окрузі № 509 до кандидатського переліку потрапили тільки міські партійні керівники⁸⁰. Більшість зборів трудових колективів районних підприємств обговорювали лише одну обкомівську кандидатуру. У колгоспах «Зоря комунізму», «Більшовик», ім. Богдана Хмельницького, Механічному та Консервному заводах, АПТ № 15606, селах Птиче, Варковичі, Сатіїв Дубенського р-ну розгляд кандидатур не відбувся як такий. Аналогічне діялося у Дубровицькому, Володимирецькому й Сарненському р-нах⁸¹. Загалом, трудові колективи Рівненщини висунули 75 кандидатур компартійних керівників⁸².

На ці порушення рівненська патріотична громадськість почала реагувати наприкінці 1988 р. – на початку 1989 р. Усе розпочалося з обструкцій, влаштованих партійним висуванням на підприємствах Рівного, Дубно, Костополя, Кузнецовська та Здолбунова. У Березнівському, Гоцанському, Корецькому, Млинівському, Острозькому і Рокинівському р-нах виборців захлеснув шквал листівок та плакатів антикомуністичного змісту. У трудових колективах РАЕС, ВО «Рівнеазот», «Облагробуд», «Рівнепромбуд» серед прихильників НРУ, УГС, ТУМ виявлялося чимало рядових комуністів, які заявляли про опозиційність до КПРС та її кандидатур⁸³. Висунення комуністичних кандидатів на Заводі ім. 60-річчя жовтня, ВО «Азот», Радіозаводі наштовхувалося на опір національних спілок і РТК, які намагалися зареєструвати своїх лідерів. Більшість офіцерського складу області заявила, що голосуватиме проти компартійних висуванців⁸⁴. Господарські керівники Дубенського, Здолбунівського, Корецького й Сарненського р-нів, а особливо очільники РТК,

⁷⁸ Держархів Рівненської обл. Ф. 400. Оп. 138. Спр. 26. Арк. 4–7.

⁷⁹ Там само. Спр. 1. Арк. 24.

⁸⁰ Там само. Арк. 7.

⁸¹ Там само. Спр. 26. Арк. 4–7.

⁸² Там само. Спр. 1. Арк. 5–7.

⁸³ Там само. Арк. 15.

⁸⁴ Там само. Арк. 14–16.

симпатизували національним висуванцям і відсторонилися від підтримки комуністичних⁸⁵.

У Рівному НРУ і ТУМ 9 березня 1989 р. організували несанкціоновану багатотисячну демонстрацію, де лунали заклики бойкоту партійних кандидатів. Все розпочалося з того, що очільник товариства «Совість» Федорцов підтримав голодування жительки Рівного Ахметової, яка мала на меті привернути увагу громадськості до втручання КППС у виборчий процес. Наслідком стали велелюдні маніфестації протесту біля Свято-Воскресенського собору та Драматичного театру. Мітингарі нищили комуністичну символіку, вступали в перепалки з міліцією, скандували образливі гасла, вимагали чесних виборних перегонів, закликали не голосувати за комуністів, а підтримати народного висуванця полк. Вілена Мартиросяна⁸⁶.

Депутатами стали: командир 55-го окремого полку зв'язку полк. Вілен Мартиросян, голова виконавчого комітету Рівненської обласної ради народних депутатів Петро Прищепа, слухач Всесоюзної академії зовнішньої торгівлі СРСР Геннадій Ануфрієв, директор агрофірми «Зоря» Рівненського р-ну Володимир Плютинський. Партійну номенклатуру репрезентували заступник завідувача відділом партійного будівництва та кадрової роботи ЦК КПУ Анатолій Корнієнко і перший секретар обкому Тарас Панасенко. Це дало змогу йому констатувати: «Депутати – члени КППС. Перемога – довіра радянського народу до комуністичної партії»⁸⁷.

Утім, 18 червня члени ТУМ на території філії Рівненського краєзнавчого музею «Козацькі могили» у с. Плешева Радивилівського р-ну відзначили День пам'яті полеглих героїв. Вони здійняли вісім національних полотнищ і скандували гасло «Ганьба КППС!». 29 липня на Театральній площі м. Рівне було встановлено інформаційний стенд НРУ, навколо якого згодом утворився рівненський Майдан. 9 серпня тут відбувся 10-тисячний мітинг, який виступив за відставку першого секретаря ЦК КПУ Володимира Щербицького. 10 серпня у Здолбунові пройшов 15-тисячний мітинг, що закінчився сутичками демонстрантів із працівниками міліції. 11 серпня силові структури отримали дозвіл на використання загонів спеціального призначення і вчинили невдалу спробу знищити національний

⁸⁵ Там само. Арк. 29–31.

⁸⁶ Там само. Арк. 26.

⁸⁷ Там само. Арк. 4–5.

Майдан у м. Рівне. 13 серпня в парку ім. Тараса Шевченка відбувся мітинг, а 14 серпня розгорнувся марш протесту, який вимагав передачі приміщення Рівненського райкому міській лікарні. Від 16 до 18 серпня біля Драматичного театру тривав збір підписів за надання українській мові державного статусу⁸⁸.

На рівненських мітингах 7 і 15 жовтня на стадіоні «Авангард» і 30 жовтня біля міського суду НРУ, ТУМ, УГС провели велелюдні антикомуністичні акції, що виступили проти Конституції СРСР і закликали бойкотувати Закон «Про вибори в УРСР»⁸⁹. Зустрівши демонстрантів гумовими кийками, міліція арештувала місцевих керівників НРУ М. Поровського, І. Деминюка, О. Гладунова, М. Шермана і голів товариства «Влада радам» М. Данькевича та О. Бородіна. 30 жовтня за наказом першого секретаря міськкому В. Опришка суддя Н. Музичук позбавила їх волі на 15 діб і оштрафувала на 350 крб кожного.

У відповідь на репресії біля приміщення суду зібралося кілька тисяч протестувальників, яких очолювали члени УГС – Р. Велігурський, О. Усенкін, В. Шкуратюк, ТУМ – Василь Червоній, НРУ – В. Бартасевич, А. Ніколкін. У результаті сутичок було поранено 20 демонстрантів. Рухівець С. Кричільський отримав струс мозку, а операторові О. Сиротюку зламано обидві руки⁹⁰.

Напередодні виборів секретар з ідеології Чернівецького обкому Михайло Іванеско доповідав, що під партійним контролем відбулося 16 зборів трудових колективів, де були присутні понад 7 000 осіб. Тут виступили 132 промовці, які обговорили 25 кандидатур і висунули 10 кандидатів у народні депутати СРСР. За словами другого секретаря обкому Миколи Ревенка, виборчі комісії на 60 % склалися із комуністів. Діяло 597 агітаційних центрів, у яких працювало понад 2 000 осіб. Було проведено 27 дискусійних вечорів «Діалоги гласності» та 78 політднів, присвячених агітації за комуністичних висуванців. У газетах опубліковано 300 передвиборних репортажів, на телебаченні показано 9 програм про партійних посадовців, було зареєстровано 7 кандидатів. У голосуванні прийняло участь 640 тис. виборців, або 98 % від їхньої загальної кількості. Вони висловили 69 наказів майбутнім народним обранцям⁹¹.

⁸⁸ Рада. 1989. № 1. Серпень. С. 2.

⁸⁹ Держархів Рівненської обл. Ф. 400. Оп. 138. Спр. 23. Арк. 24–35.

⁹⁰ Шлях до волі. 1989. № 1. Грудень. С. 1.

⁹¹ Держархів Чернівецької обл. Ф. 1. Оп. 60. Спр. 221. Арк. 6–9.

Але в Чернівецькому державному університеті, Машинобудівному заводі ім. Ф. Дзержинського, ВО «Черемош», «Восход», «Буковина», «Трембіта», «Електронмаш», «Кварц», «Будматеріали», заводах «Індустрія» та «Металіст» і фабрики ім. Федьковича на адресу комуністичних кандидатів лунали запитання, на які вони не могли дати зрозумілої відповіді: 1. Якою Ви бачите політичну систему СРСР? 2. Ваше ставлення до однопартійності? 3. Розкажіть про позитивні та негативні сторони діяльності УГС, ТУМ, НРУ. 4. Ваша думка про КДБ, МВС та збройні сили країни? 5. Чому трирічне розгортання перебудови спричиняє зниження добробуту?

Аналогічні передвиборні колізії розгорталися у трудових колективах обласних ВО «Чернівціліс», «Карпати», «Побутхім», «Прут», «Черемшина», «Еліта», «Коломиясільмаш», колгоспів ім. Суворова Кіцманського р-ну та ім. Котовського Сокирянського р-ну. Тут парткоми втратили контроль над процесом висунення кандидатів і віддали ініціативу в руки рад трудових колективів та національних організацій⁹².

У Чернівцях національним товариствам вдавалося розповсюджувати львівський самвидав НРУ, УГС, ТУМ, національну символіку, значки, літературу, плакати, листівки й відозви патріотичного змісту. У Новоселицькому р-ні було забалотовано компартійного ставленика – голову колгоспу «Маяк» С. Глигора. У Сокирянському р-ні компартійна висуванка Н. Джимер не набрала потрібної для реєстрації кількості голосів. Кожен шостий виборець у Чернівцях викреслив із списку імена обох компартійних кандидатів – П. Годжі й І. Шеремети. Національні ж висуванці Леонід Сандуляк та Вангеліс Фотокакіс здобули необхідну підтримку. Вони провели 21 зустріч із виборцями в Ленінському, Першотравневому, Сторожинецькому, Глибоцькому, Новоселицькому р-нах, зустрічалися із представниками національних меншин та релігійних общин, піднімали гострополітичні питання на зразок: чи знаєте Ви, що добробут у СРСР перебуває на примітивному рівні?

На виборчій дільниці у ВО «Чернівцілегмаш» зафіксовано випадки навмисного псування бюлетенів. Обласна кількість таких налічувала 25 тис. шт. У Ленінському р-ні було зіпсовано 10 тис. бюлетенів, у Першотравневому – 7 тис., у Вижницькому – 8 тис. На 593 бюлетенях були надписи образливого для комуністів змісту. У

⁹² Там само. Спр. 209. Арк. 22–24.

районних центрах виникали стихійні організації, що мали наміри самочинно втручатися у виборний процес. Так сталося у Кіцманському, Сторожинецькому, Хотинському р-нах. У Новоселицькому, Глибоцькому, Путильському, Кельменецькому р-нах відбувалася агітація ТУМ у день виборів і пройшли мітинги на підтримку національних кандидатів⁹³. Під час повторних виборів на дільниці не з'явилося 46 тис. виборців⁹⁴. Лідери національних спілок закликали бойкотувати вибори, позаяк вони були підконтрольні КПРС⁹⁵.

Депутатами стали професор Чернівецького державного університету Леонтій Сандуляк, голова колгоспу «Дружба народів» Кельменецького р-ну Григорій Тимінський, голова колгоспу «Дружба» Кіцманського р-ну Михайло Пацалюк, машиніст тресту «Чернівцібуд» Василь Візнюк. Серед представників партійної номенклатури було обрано першого секретаря обкому Миколу Нівалова, який 12 квітня 1989 р. подав результати як тотальну підтримку передвиборчої програми КПРС⁹⁶.

Національні сили Буковини мали іншу думку. Їхні інтереси виражали НРУ під керівництвом Леоніда Сандуляка, ТУМ, яке очолювали Олег Панчук та Володимир Старик, УГС, до якої входили Валерій Кузьмін, Д. Ганкевич, Остап Юрійчук, СНУМБ, якою керував Сергій Солтус, товариство «Зелений рух радянської Буковини», очолювані Леонідом Сандуляком і Т. Блайко, спілка «Оберіг», якою керував Я. Волощук, Фонд сприяння збереженню єврейських кладовищ, під керівництвом Йосипа Зісельса, група «Меморіал» – А. Галіна, І. Мельничука, М. Кушніра, літературна студія «Січ» – Г. Галиця, Ю. Поліщука та Науково-мистецький клуб⁹⁷.

Патріотично налаштовану громадськість Буковини сколихнуло проведення фестивалю «Червона рута» у Чернівцях 19–24 вересня 1989 р.⁹⁸. 15 жовтня НРУ, УГС і страйком на чернівецькому стадіоні «Буковина» провели 10-тисячний мітинг під гаслом «За демократичні вибори!», який після втручання міліції перенесли на подвір'я спортивної школи на вул. Стасюка. Тут лунали вимоги припинити переслідування Леоніда Сандуляка, прийняти альтернативні закони

⁹³ Держархів Чернівецької обл. Ф. 1. Оп. 60. Спр. 153. Арк. 9–20.

⁹⁴ Там само. Спр. 154. Арк. 10.

⁹⁵ Там само. Арк. 10.

⁹⁶ Там само. Спр. 153. Арк. 4–10.

⁹⁷ Там само. Спр. 226. Арк. 48–53.

⁹⁸ Буковинський вісник. 1989. № 3. Жовтень. С. 2.

про вибори та мови, оприлюднити інформацію про алопецію, скасувати талони на продукти харчування. Було піднято сім українських національних прапорів. А також затримано студента історичного факультету Чернівецького університету, засновника СНУМБ Сергія Солтуса⁹⁹.

Інших учасників акції було арештовано 17 жовтня: Володимира Старика, Олега Панчука, К. Бондаренка, І. Кравчука, І. Кострицького, В. Тофія. 19 жовтня біля приміщення міськвиконкому НРУ провів акцію проти політичних переслідувань, де було затримано ще п'ятьох мітингувальників. 20 жовтня розпочалося безтермінове голодування, яке набрало таких масштабів, що 22 жовтня партійна влада звільнила усіх в'язнів.

У Чернівцях 26 жовтня було проведено загальноміський страйк. 29 жовтня відбувся 5-тисячний мітинг у приміщенні Музею народної архітектури і побуту, де було здійснено українські, білоруські, молдовські, румунські, єврейські прапори й утворено Асоціацію виборців, що мала намір не допустити компанійного втручання у вибори до республіканської та місцевих рад¹⁰⁰. 17 грудня у Вижниці пройшов мітинг, який провели активісти НРУ та УГС В. Клим і В. Кузьмін. Вони закликали до непокори комуністичній владі. 24 грудня на демонстрації в Чернівцях лунали вимоги відставки членів бюро об- і міськкому, які порушили чинне законодавство при оформленні віз в Югославію¹⁰¹.

Незадовго до виборів другий секретар Закарпатського обкому Володимир Куратченко в таємній доповідній записці запевняв ЦК КПУ, що обком сформував виборчі округи, дільниці, комісії та агітаційні бригади, контролював укладання списків, здійснював матеріально-технічне забезпечення виборчих комісій. Під партійним інспектуванням діяло 622 агітпункти, 80 виборчих клубів, 51 агітаційний центр, які обслуговували близько 800 агітаційних колективів та 21 радіоавтобус. Передвиборний процес курували перший секретар обкому Генріх Бандровський і секретар обкому з ідеології Степан Туряниця.

Як наслідок серед 62 висуванців усі були комуністами: 8 – від КПРС, 22 – від ВЦРПС, 28 – від ЛКСМУ, 4 – від інших громадських

⁹⁹ Держархів Чернівецької обл. Ф. 1. Оп. 60. Спр. 210. Арк. 22.

¹⁰⁰ Буковинський вісник. 1989. № 4. Листопад. С. 3.

¹⁰¹ Там само. № 5. Грудень. С. 2.

організацій. В обговоренні прийняло участь 24 тис. осіб, виступило 632 промовці. Відбулося 155 зустрічей із виборцями, де пролунало 455 критичних зауважень та 215 наказів. Було висунуто 62 кандидатури. Після обговорення у трудових колективах їх залишилося 16, а згодом – 7. У виборах прийняло участь 97 % жителів Закарпаття.

У передвиборних перегонах трудові колективи Закарпаття озвучили 528 запитань: 455 – на адресу міських і районних та 127 – обласних партійних структур, 77 % із них – соціально-економічних. Ішлося про довгобуд сільської інфраструктури, житлові й екологічні проблеми, труднощі працевлаштування тощо. Політичні вимоги торкалися питань міжнаціональних стосунків у їхній мовній, культурній та історичній площинах¹⁰².

Працівники підприємств закарпатської філії ВО «Електрон», ужгородської ВО «Конденсатор», Заводу залізобетонних виробів, Заводу нестандартного обладнання, селяни колгоспів «Бобовищенський», «Нове життя» та ім. Димитрова Мукачівського р-ну, робітники Березівського меблевого комбінату, Швейної фабрики і Тересвянського деревообробного комбінату Тячівського р-ну запитували в комуністичних кандидатів, наскільки правочинне втручання партії у виборний процес, чи не є агітаційні пункти залишком формалізму, чому в окремих округах балотувався лише один кандидат від КПРС? Трудові колективи ВО «Тиса», «Закарпатбуд», «Закарпатліс», «Мукачівприлад», «Закарпатзалізобетон», Березівського радіозаводу, Мукачівського заводу «Будіндустрія», Хустського комбінату, Тячівського заводу залізобетонних виробів, Іршавської фетрової фабрики, заводів «Буддеталь» і «Торгмаш» й Драчинської сувенірної фабрики забалотували компартійних висуванців та делегували власних представників¹⁰³.

Депутатами ВР СРСР стали: головний лікар Дубівської дільничної лікарні Тячівського р-ну Микола Бігунець, завідувачка дитячим відділенням Виноградівської районної лікарні Марія Герзанич, бригадир Хустського заводу технологічного обладнання Станіслав Мішук. Представниками партійних структур були перша секретарка Перечинського райкому партії Зінаїда Приходько й командувач Центральною групою військ у Чехословаччині, генерал-полковник Едуард Воробійов. Незважаючи на те, що кандидатуру першого секретаря обкому Генріха Бандровського було забалотовано, він

¹⁰² Держархів Закарпатської обл. Ф. 1. Оп. 33. Спр. 40. Арк. 20–23.

¹⁰³ Там само. Спр. 74. Арк. 1–4.

заявляв, що вибори продемонстрували комуністичну прихильність жителів Закарпаття¹⁰⁴.

Насправді це було не так. 21 січня 1989 р. у приміщенні ужгородського лекторію товариства «Знання» відбулася установча конференція ТУМ. 23 вересня в Ужгороді пройшла така ж НРУ. У ній взяли участь: Михайло Басараб, Петро Скунць, Павло Федака, Ф. Кривін, Ю. Керекеш, М. Джанда, І. Чендей, Ф. Мшанич, Я. Штернберг, М. Бедей, І. Перечинський, І. Бегеш, М. Тиводар, А. Кравцов, Є. Деркач, Л. Костик, Ф. Кривін, І. Андрійчук¹⁰⁵. Флагманом розростання національно-демократичного руху був Ужгородський державний університет. Тут антикомуністичну опозицію очолював голова ТУМ проф. Павло Чучка¹⁰⁶.

В Ужгороді 26 лютого у приміщенні лекторію товариства «Знання» відбулися установчі збори ТУКЗ. Керівниками стали Шандора Фодо і Ласло Балла¹⁰⁷. 10 і 17 червня поблизу озера Синевір у Хустському р-ні та с. Солотвино Тячівського р-ну відбулися акції, спрямовані на вирішення екологічних проблем. 13 вересня в Ужгороді, 16 вересня в Мукачево під керівництвом НРУ, ТУМ і ТУКЗ відбулися екологічні мітинги проти будівництва Пістрялівської радіолокаційної станції у Мукачівському р-ні Закарпатської обл.¹⁰⁸.

У Мукачево 16 вересня 1989 р. за ініціатииви Краєзнавчого об'єднання ім. Олександра Митрака на стадіоні «50-річчя Жовтня» пройшов 4-годинний мітинг, у якому взяло участь 15 тис. демонстрантів. Серед 35 доповідачів були керівники НРУ П. Скунць та П. Матола, рухівські активісти Є. Деркач, О. Шайдрова, Б. Левинець, С. Бобинець, І. Котурбан і представник Української асоціації захисту природного середовища П. Шеремет. Вони звинувачували партійне начальство в недобросовісному виконанні обов'язків, закликали голосувати на виборах до ВР УРСР за висуванців НРУ. 24 вересня на ужгородському стадіоні «Спартак» розгорнувся багатотисячний мітинг під гаслом «Чого прагне Народний рух України на Закарпатті», де було застосовано 28 національних прапорів.

У с. Велике Бичково Рахівського р-ну 8 жовтня відбувся мітинг, а 11, 19 і 26 листопада в Мукачівському р-ні пройшли пікетування

¹⁰⁴ Там само. Спр. 70. Арк. 7–16.

¹⁰⁵ Там само. Спр. 74. Арк. 32–38.

¹⁰⁶ Там само. Арк. 27–30.

¹⁰⁷ Там само. Спр. 63. Арк. 38–41.

¹⁰⁸ Там само. Спр. 74. Арк. 7–10.

будівництва Пістрялівської радіолокаційної станції. Вони розрослися в чисельні антикомуністичні акції, що охопили чи не всі населені пункти Закарпатської обл. 10 і 11 грудня у селах Залужжя та Лалово Мукачівського р-ну пройшли 6-тисячні мітинги, які оголосили підготовку національних сил до виборів 1990 р. 17 грудня селяни Залужжя у протистоянні із загонами міліції висунули кандидатом у народні депутати ВР УРСР рухівця Павла Федаку. Того ж дня аналогічна антикомуністична акція відбулася в Іршаві¹⁰⁹.

Отже, від західноукраїнських областей у виборах до ВР СРСР 1989 р. було обрано 47 народних депутатів. Від Львівської обл. – 12 осіб, Тернопільської – 6, Івано-Франківської – 7, Волинської – 6, Рівненської – 6, Чернівецької – 5, Закарпатської – 5. Із них представників партійного апарату у Львівській обл. було обрано 0 осіб, у Тернопільській – 1, в Івано-Франківській – 1, у Волинській – 1, у Рівненській – 2, у Чернівецькій – 1, у Закарпатській – 1, разом – 7 осіб, що становило 15 % від загальної кількості західноукраїнського депутатського корпусу.

Вказані результати можна вважати провалом горбачовського задуму скерувати мандати народних депутатів СРСР у руки партійної номенклатури і в такий спосіб імітувати радянізацію країни, а відтак – зберегти СРСР. Навіть зважаючи на те, що окремі депутати були близькими до партапарату представниками силових, адміністративних і громадських структур, чільне місце посіли речники наукової, культурної, а особливо виробничої ланок західноукраїнського соціуму. Вони перебували на відстані від партійної номенклатури й нерідко були носіями антикомуністичного, а тому антиросійського світогляду. Таких у Львівській обл. було обрано 8 осіб, у Тернопільській – 4, в Івано-Франківській – 6, у Волинській – 4, у Рівненській – 2, у Чернівецькій – 4, у Закарпатській – 3, разом – 31 особа, або 66 % від загальної кількості депутатів західних областей України.

У 1990 р. задуманий російською партійною верхівкою поверховий ремонт комуністичного ладу як синтез демократії і партократії та ринку і плану зазнав закономірного фіаско. Загубилися у вирі національних пріоритетів такі поняття, як «прискорення», «гласність» і «перебудова». Добробут громадян країни швидко сповзав у прірву. Всім стало зрозуміло – Радянський Союз доживає віку.

¹⁰⁹ Держархів Закарпатської обл. Ф. 1. Оп. 33. Спр. 64. Арк. 13–17.

Комуністична доктрина виявилася нічим іншим, як маскуванням російських імперських прагнень. Упродовж року із 18 млн союзних комуністів партійні лави покинуло 2 млн осіб, або 11 % усіх компартійців країни. На республіканському тлі із 3 млн українських комуністів членства в партії добровільно позбавилося 500 тис. осіб, або 17 % від загальної кількості. Найгіршим для союзної влади було те, що розпад КПСР мав невинну тенденцію до наростання¹¹⁰.

Не додавав оптимізму й минулорічний провал партійної номенклатури на виборах до ВР СРСР. Унаслідок утопічної горбачовської «радянзації» партапарат зробив невдалу спробу переміститися з обкомівських кабінетів у депутатські офіси. До союзного парламенту були обрані представники виробничого, наукового й культурного прошарків, які перебували на відстані від партійного апарату, нерідко будучи носіями плюралістичного світогляду. У такий спосіб збіднілим жителям країни стала очевидною слабкість комуністичної влади як у центрі, так і в регіонах.

Патріотичним соціумам ця поразка принесла усвідомлення, що компартійний режим можна здолати парламентським інструментарієм. Тим паче, що Закон «Про вибори до Верховної Ради УРСР» від 27 жовтня 1989 р. не передбачав кандидатського квотування. Посилені визвольним рухом національні спілки переросли в антикомуністичні партії й націлилися на безкомпромісну боротьбу. Її апофеозом стали призначені на 4 березня 1990 р. вибори до республіканських і місцевих рад, де перемога на перших мала особливе значення. Лише незалежні від Москви парламенти володіли потенціалом беззбройного, а тому легітимного увільнення від багатовікового російського панування.

Однак таку розстановку сил розуміла і вся партійна номенклатура СРСР. А надто – західноукраїнська. Але з минулорічного провалу вона зробила лише тактичні висновки й доклала зусиль, щоб озброїтися сучасними агітаційними засобами. На стратегічному рівні змін не відбулося. Партократія Західної України продовжувала розгортати ідеологеми про етнічну російсько-українську спільність, єдиний господарський комплекс і виняткову цінність комуністичного вчення. Тому сильно програвала на тлі державотворчих закликів національних сил, які пропагували відмежування від політичної несвободи та матеріальної скрути.

¹¹⁰ Держархів Львівської обл. Ф. 3. Оп. 62. Спр. 1020. Арк. 25.

Наприкінці 1989 р. листопадовий пленум ЦК КПУ оприлюднив комуністичну платформу до виборів народних депутатів УРСР і місцевих рад. У ній йшлося про доленосне значення виборів усіх рівнів, але виокремлювалася визначальна роль республіканських. ЦК звернувся до Державного комітету видавництва та Політичного видавництва УРСР із наказом широко обнародувати звернення «До всіх виборців Радянської України». Його треба було опублікувати окремими виданнями українською та російською мовами накладом по 25 тис. примірників. Державні організації зобов'язувалися випустити плакати із відповідними зверненнями накладом у 30 тис. шт. Видавництво «Радянська Україна» мало забезпечити публікацію 5 різних текстів листівок по 10 тис. екземплярів кожної. Розповсюдження матеріалів було доручено Міністерству зв'язку УРСР¹¹¹.

Другий секретар Львівського обкому Віктор Борисюк 20 листопада 1989 р. завізував додаткові заходи щодо підготовки і проведення виборів. Серед них значилося розширене засідання з керівниками силових структур і закріплення працівників апарату обкому за виборчими округами¹¹². 8 грудня ЦК КПУ розіслав в обкоми постанову «Про партійно-політичне забезпечення виборів народних депутатів УРСР». Вона наголошувала: передвиборча боротьба проходить за умов консолідації сил, які виступають проти лінії партії. Серед запропонованих методів протидії вирізнялися: 1) акцентування уваги виборців на тому, що перебудова розпочалася з ініціативи КПРС; 2) наголошування на відсутності в опозиції досвіду керівної роботи та кваліфікованого корпусу відповідальних працівників; 3) роз'яснювання електорату злочинності націоналізму й жовто-блакитної символіки¹¹³; 4) забезпечення за допомогою силових структур порядку під час передвиборної агітації та в момент виборів¹¹⁴.

На обкомівських засіданнях лунали запевнення, що під контролем комуністів зареєстровано 31 873 кандидати, більшість із яких становила комуністи. Було створено 9 236 округів¹¹⁵. У Львові сформовано 7 округів для виборів до парламенту, 58 – до обласної ради, 150 – до міської ради, 545 – до районних рад і 75 – до сільських

¹¹¹ Держархів Львівської обл. Ф. 3. Оп. 62. Спр. 521. Арк. 170.

¹¹² Там само. Спр. 524. Арк. 35–40.

¹¹³ Там само. Спр. 521. Арк. 173–179.

¹¹⁴ Там само. Арк. 173.

¹¹⁵ Там само. Спр. 802. Арк. 1–2.

рад. Відповідно до цього запрацювали 224 виборчі комісії, до складу яких було обрано 2 000 осіб¹¹⁶.

Але минулорічний антикомуністичний рух стрімко набирив обертів. Його продовжила організована НРУ 22 січня 1990 р. акція «живий ланцюг». Близько 3 млн осіб, взявшись за руки, з'єднали Львів та Київ у день 71-ї річниці Злуки УНР та ЗУНР¹¹⁷. 7 квітня у Львові пройшов Установчий з'їзд партії ДСУ, якою керував Іван Кандиба¹¹⁸. 21 квітня в місті відбувся Установчий з'їзд УХДП, яку очолював Василь Січко¹¹⁹. 28 квітня пройшла I Регіональна установча конференція Української селянської демократичної партії. Її очолив Володимир Щербина¹²⁰. 23 червня у Львові відбулася Установча конференція обласної організації УРП, якою керував Богдан Горинь¹²¹. 8 грудня проголошено створення Львівської обласної організації ДПУ¹²². Упродовж 1990 р. на теренах Львівщини проголошено 15 антикомуністичних партій і громадсько-політичних об'єднань, що й дало змогу патріотичним силам здобути перемогу на всіх рівнях виборного процесу¹²³.

Депутатами ВРУ стали висуванці національних сил Львівщини: головний редактор газети «Ленінська молодь» Михайло Батіг, професор Львівського державного університету Орест Влох, науковий співробітник Львівського історичного музею Богдан Горинь, голова політичної ради НРУ Михайло Горинь, завідувач відділу Львівського інституту суспільних наук Євген Гринів, секретар Львівського міськкому комсомолу Ігор Гринів, інженер Львівського фізико-математичного інституту Ігор Деркач, секретар правління Спілки письменників України, голова НРУ Іван Драч, голова ТУМ, старший редактор журналу «Жовтень» Роман Іваничук, працівниця Львівського обласного будинку вчителя Ірина Калинець, керівник пресової служби УГС Ярослав Кендзьор, вчитель Червоноградської СШ № 11, голова Червоноградської філії ТУМ Богдан Козярьський, науковий співробітник Львівського інституту суспільних наук Михайло

¹¹⁶ Держархів Львівської обл. Ф. 2. Оп. 15. Спр. 51. Арк. 93.

¹¹⁷ Величко Я. Від Львова до Києва. *Просвіта*. 1990. № 6. Січень. С. 1.

¹¹⁸ Держархів Львівської обл. Ф. 3. Оп. 62. Спр. 1020. Арк. 220.

¹¹⁹ Там само. Арк. 212–213.

¹²⁰ Там само. Арк. 214.

¹²¹ Держархів Львівської обл. Ф. 3. Оп. 62. Спр. 753. Арк. 119.

¹²² Там само. Спр. 1020. Арк. 218.

¹²³ Там само. Спр. 800. Арк. 23.

Косів, голова виконавчого комітету Львівської міської ради народних депутатів Богдан Котик, голова Львівської організації Спілки письменників України Роман Лубківський, інженер Львівського інституту прикладних проблем механіки і математики Іван Макар, старший науковий співробітник Львівського відділення Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії Степан Павлюк, директор Стрийського будинку працівників освіти Віталій Романюк, науковий співробітник Львівського музею українського мистецтва Тарас Стецьків, член УГС Степан Хмара, директор Бродівського краєзнавчого музею Дмитро Чобіт, співголова УГС і НРУ В'ячеслав Чорновіл, науковий працівник Львівського відділу Інституту економіки Михайло Швайка, директор Інституту теоретичної фізики Ігор Юхновський. Усі депутати від Львівщини наповнили державницьку «Народну раду» у ВРУ.

До обласної, міських, районних, сільських і селищних рад обрано 13 029 депутатів. Серед них комуністів значилося 4 324 особи, або 33 %. Після виборів із КППС вийшло 1 318 депутатів. Відтак, частка комуністів у депутатському корпусі Львівщини знизилася до 3 024 осіб, або 29 %. До обласної ради обрано 199 депутатів, із них 70 комуністів, що становило 34 %. Після виходу з партії 38 депутатів представників КПУ залишилося 32, або 16 %. До міської ради потрапило 146 депутатів. Комуністів – 32, або 21 %. Із них вибуло з КППС 17 осіб, а залишилося 15, що становило 10 %. Керівником обласної ради було обрано співголову НРУ та УГС В. Чорновола.

Серед 150 новообраних депутатів Львівської міської ради налічувалося 16 членів КППС, або 11 % від їхньої кількості. У Залізничній обрано 140 депутатів, комуністів із них – 19 осіб, або 14 %. Відповідно в Ленінській – 105 і 6, або 6 %, у Радянській – 100 і 13, або 13 %, у Червоноармійській – 100 і 16, або 16 %, у Шевченківській – 98 і 8, або 8 %, у Винниківській селищній раді – 98 і 8, або 8 %, у Брюховицькій – 25 і 0¹²⁴. Головою міської ради став начальник сектору Львівського науково-дослідного радіотехнічного інституту Василь Шпіцер.

До районних рад Львова ввійшов 531 депутат. Із них – 154 члени компартії, або 29 %. Залишив компартійні ряди 71 депутат, після чого членів КППС залишилося 83 особи, або 16 %¹²⁵. До районних

¹²⁴ Держархів Львівської обл. Ф. 4. Оп. 49. Спр. 63. Арк. 69.

¹²⁵ Держархів Львівської обл. Ф. 3. Оп. 62. Спр. 802. Арк. 15–17.

рад області обрано 1 073 депутати, серед них – 618 комуністів, або 59 %. Залишило партію 65 осіб. Отже, 453 компартійці становили 42 % від загальної кількості. До сільських і селищних рад обрано 900 та 521 депутати. З них комуністів – 288, або 32 %, та 2, або 0,3 %¹²⁶. Так півстолітньому пануванню комуністів у Львівській обл. прийшов край. Поразка була настільки очевидною, що перший секретар Львівського обкому В'ячеслав Секретарюк визнав її офіційно¹²⁷.

Після перемоги на виборах національний рух набрав яскраво виражених державницьких ознак. 7 червня у Львові за ініціатииви НРУ відбувся мітинг, де було піддано критиці компартійну більшість у ВРУ, відому як «Група 239»¹²⁸. Тоді ж у Стрию відбулися збори голів страйкових комітетів, які висловилися проти підписання союзної угоди. 14 червня Стрийський провід ДСУ організував похід смолоскипів, приурочений 100-річчю від дня народження Євгена Коновальця. 22 і 30 червня у Стрию відбулися мітинги з нагоди початку Другої світової війни в 1939 р. і відновлення державності України в 1941 р.¹²⁹

У Львові 24 червня пройшов мітинг, організований УРП, де у виступах Степана Хмари та Ярослава Кендзьора лунали заклики щодо повалення московської імперії¹³⁰. 30 червня на пл. Ринок НРУ й УРП провели мітинг із нагоди 49-ї річниці проголошення Акта відновлення Української держави¹³¹. Того ж дня у Кракові Яворівського р-ну тисячі мітингувальників відзначили річницю від дня народження Романа Шухевича, якому напередодні в с. Білогорща було встановлено меморіальний знак.

У Дрогобичі 4 липня відбувся мітинг, на якому лунала думка повернути народові пам'ять про героїв ОУН–УПА. 8 липня на Вічеві площі у Львові пройшов мітинг, який організував керівник УНП Григорій Приходько. Демонстранти виступали проти підписання союзної угоди¹³². 21 липня багатотисячне зібрання львів'ян вітало прийняття «Декларації про державний суверенітет України». Народні депутати Ростислав Братунь, Богдан Горинь, Микола Горинь,

¹²⁶ Там само. Арк. 57.

¹²⁷ Держархів Львівської обл. Ф. 4. Оп. 49. Спр. 63. Арк. 69.

¹²⁸ Держархів Львівської обл. Ф. 3. Оп. 62. Спр. 767. Арк. 1.

¹²⁹ Там само. Спр. 975. Арк. 67–68.

¹³⁰ Там само. Спр. 767. Арк. 5.

¹³¹ Там само.

¹³² Там само. Арк. 70.

Михайло Косів, Ірина Калинець, Ярослав Кендзьор та Ігор Деркач вимагали прийняття Конституції України, «Декрету про владу» і негайної передачі радам приміщень об-, міськ- та райкомів. Із цією метою з 6 по 15 липня тривало пікетування обкому, що організував Комітет захисту громадянських прав, який очолював голова страйкому Віктор Фурманов¹³³. 22 липня на львівському стадіоні «Україна» за присутності 50 тис. глядачів відбулося пісенне свято з нагоди 100-річчя української еміграції в Канаді¹³⁴.

У Дрогобичі 23–24 липня тривало пікетування міськкому партії під гаслом «Смерть московській комуні!». 27 липня було проведено масове пікетування обкому¹³⁵. 16 жовтня у Львові й області відбулося пікетування партійних органів і спроби насильного виселення партапарату із займаних приміщень. Того ж дня у Стрию було зірвано адміністративну вивіску з будинку міськкому партії, заблоковано вхід у приміщення, перервано телефонний зв'язок, вимкнено енергопостачання. 17 жовтня подібна акція відбулася у Сколівському райкомі, де за рішенням місцевих рад райкомівське майно було опломбоване¹³⁶. 2 грудня у Самборі НРУ й УРП провели мітинг, лейтмотивом якого стало гасло «Новий союзний договір – нове ярмо України!»¹³⁷.

Передвиборний комуністичний патронат у Тернопільській обл. 15 січня 1990 р. описував першому секретарю Валентиніві Острожинському завідувач відділу обкому М. Віленчук. Було утворено 324 інформаційно-пропагандивні центри та проведено 127 зустрічей із виборцями¹³⁸. Перший секретар Тернопільського міськкому Віктор Рибін пропонував створити мобільні партійні групи з досвідчених комуністів, оскільки головна робота розгорнеться за місцем проживання виборців¹³⁹. Секретар Тернопільського райкому П. Янович викликав голів виконкомів і попередив, що у випадку висунення екстремістів на підвідомчих їм територіях – звільнення з роботи неминуче¹⁴⁰.

¹³³ Держархів Львівської обл. Ф. 3. Оп. 62. Спр. 753. Арк. 80.

¹³⁴ Там само. Спр. 767. Арк. 16.

¹³⁵ Там само. Спр. 783. Арк. 21.

¹³⁶ Там само. Арк. 34–35.

¹³⁷ Там само. Спр. 975. Арк. 12.

¹³⁸ Держархів Тернопільської обл. Ф. 1. Оп. 39. Спр. 73. Арк. 50.

¹³⁹ Там само. Арк. 4–10.

¹⁴⁰ Там само. Арк. 51.

Протизаконне втручання партії підтверджував в інтерв'ю заступник голови крайової ради НРУ в Тернопільській обл. Василь Турецький. Він наголошував, що на комуністів – членів виборчих дільниць – чинився тиск їхнього партійного начальства. Були чисельні перешкоди в реєстрації кандидатів від демократичного блоку та спроби фальсифікування результатів виборів. За таких умов національно спрямовані об'єднання виступили єдиним фронтом, до складу якого ввійшли НРУ, УГС, ТУМ, СНУМ і товариства «Меморіал», «Дума» та «Вертеп»¹⁴¹.

Трудові колективи Тернопільського педагогічного інституту, ВО «Ватра», «Оріон», «Сатурн», «Текстерно» та Комбайнового заводу висунули стільки національних кандидатів, що ті претендували на 8 із 10 мандатів до Верховної Ради, на 59 із 126 – до обласної та на 42 % мандатів у районних, сільських і селищних радах¹⁴². 73 % жителів області підтримували гасло «Ради – без комуністів!». Працівники Бучацького заводу «Астрон» забалотували висунення кандидатури райкому – директора підприємства Олексія Гойняка. Прихильники місцевої філії ТУМ запропонували кандидатом у депутати ВР члена НРУ Левка Крупу, а жителі с. Нагірці висунули рухівця Володимира Кузимківа¹⁴³. Загалом, в області було делеговано 20 667 кандидатів. Із них 70 % – висуванці демократичного блоку¹⁴⁴.

Найчисельнішою антикомуністичною спілкою Тернополя була крайова рада НРУ, якою керував викладач Педагогічного інституту Богдан Бойко. Найбільше осередків діяло в Тернополі та однойменному районі – 53 філії, Підгаєцькому р-ні – 7, Зборівському – 9, Монастирському – 12, Бучацькому – 5, Збаразькому – 4, Теремовлянському – 9, Гусятинському – 6, Бережанському – 8. На чисельних мітингах у селах Слов'ятин, Завалів та Гиновичі Тернопільського р-ну під час створення рухівських осередків лунали заклики припинити здачу молока і м'яса в союзний продовольчий фонд¹⁴⁵. Чи не на всіх підприємствах Тернопільщини функціювали осередки ТУМ. Їх налічувалося 69 установ. Активно діяла тернопільська філія СНУМ, керівником якої було обрано Юрія Моргуна. 25 лютого в актовому залі Локомотиворемонтного заводу відбулася Установча

¹⁴¹ Інтерв'ю В. Турецького, записане 20 липня 2009 р. *Архів автора*.

¹⁴² Держархів Тернопільської обл. Ф. 1. Оп. 39. Спр. 73. Арк. 49.

¹⁴³ Там само. Спр. 82. Арк. 5.

¹⁴⁴ Там само. Спр. 73. Арк. 58.

¹⁴⁵ Там само. Арк. 30.

конференція Тернопільського осередку екологічного товариства «Зелений світ». Її очолювали І. Пушкар, М. Гирич, П. Колесников, Д. П'ясецький¹⁴⁶.

У Тернополі 22 січня пройшов 20-тисячний мітинг, який преса назвала українською революцією¹⁴⁷. 5 березня в Монастириськах і Коропці Чортківського р-ну відбулися мітинги, організовані НРУ, ТУМ та УРП, які прийняли рішення не висувувати кандидатів від КПРС на повторні вибори¹⁴⁸. У квітні в Теревовлі було зруйновано погруддя першого голови райвиконкому Федора Мірошніченка¹⁴⁹. 18 січня прихильники НРУ організували пікет Бережанського маслозаводу і припинили відвантаження його продукції на Москву¹⁵⁰.

Після оголошення результатів виборів до переліку народних депутатів ВРУ потрапили: голова Тернопільської обласної організації УГС Леон Горохівський, вчителька Козівської СШ № 1, голова районної організації НРУ Катерина Завадська, викладач Тернопільського педагогічного інституту, заступник голови крайової організації НРУ Володимир Колінець, заступник директора Тернопільського краєзнавчого музею Левко Крупа, голова ТУМ Дмитро Павличко, голова Тернопільської обласної організації товариства «Меморіал» Марія Гуменюк, викладач Тернопільського педагогічного інституту Богдан Бойко, кардіолог Чортківської районної лікарні Мирослав Мотюк, директор корпорації «Укргаз» Михайло Мацялко і міністр промисловості будівельних матеріалів УРСР Олександр Шевченко. Більшість із них поповнила ряди антикомуністичної «Народної ради»¹⁵¹.

В обласну раду пройшли 63 % комуністів. Їх головою став перший секретар обкому Валентин Острожинський. Національні сили отримали 71 % мандатів у міській раді, яку очолив начальник КБ ВО «Ватра» В'ячеслав Негода. У районні ради потрапило 73 % комуністів, у сільські – 52 %. У 14 районах головами районних рад були обрані перші та другі секретарі райкомів. Але після швидкого виходу депутатів із комуністичних лав, компартійна присутність

¹⁴⁶ Тернопіль вечірній. 1990. 1 квітня. С. 2.

¹⁴⁷ Тернове поле. 1990. № 1. Січень. С.2.

¹⁴⁸ Держархів Тернопільської обл. Ф. 1. Оп. 39. Спр. 75. Арк. 42.

¹⁴⁹ Там само. Спр. 81. Арк. 66.

¹⁵⁰ Там само. Спр. 73. Арк. 30.

¹⁵¹ Левченко В. Недовір'я. Чи випадковість? *Тернопіль вечірній*. 1990. 1 квітня. С. 3.

зменшила до 34 % в обласній раді, до 18 % у міській та до 8 % у сільських радах Тернопілля. Тому наприкінці року перший секретар обкому Іван Бойко визнав поразку комуністичних сил¹⁵².

У Тернопільському палаці культури «Текстильник» ТУМ і «Промсвіта» 21 квітня провели зібрання, присвячене січовому стрілецтву, де лунали заклики до запровадження у навчальних закладах курсу «Історія України»¹⁵³. 29 квітня на Театральній площі Тернополя відбулося урочисте освячення національного стягу України та встановлення його на будівлі міськради¹⁵⁴. 31 квітня на Співочому полі пройшов багатотисячний мітинг, організований НРУ, ТУМ, УГС і СНУМ на підтримку рішення литовського парламенту про вихід із складу СРСР¹⁵⁵. 19–20 травня в Тернополі відбувся Фестиваль українського слова. Депутат ВРУ Роман Гром'як, народний артист СРСР Дмитро Гнатюк і заступник голови міськвиконкому Петро Ковч говорили про неможливість духовного відродження за умов відсутності державної самостійності України¹⁵⁶. 1 липня на подвір'ї колишньої тюрми НКВС у Тернополі національно-демократичні сили відзначили День пам'яті комуністичних репресій¹⁵⁷. 7 липня міськрада прийняла рішення передати новоствореному Товариству творчої молоді частину приміщення обкомівського громадсько-політичного центру. 11 липня 128 підприємств Тернопільської обл. підтримали страйк шахтарів України і припинили роботу¹⁵⁸.

Міськрада 18 липня прийняла рішення щодо демонтажу пам'ятників Леніну, Марксу, Затонському, Галану та військовим Радянської армії¹⁵⁹. 23 липня відбулося спільне засідання представників страйкових комітетів Тернопільщини й осередків НРУ. Тут було обрано страйковий комітет, який очолив слюсар НВО «Ватра» С. Волошин¹⁶⁰. 29 липня на Співочому полі Тернополя відбувся мітинг, який очолював заступник голови крайової ради НРУ Василь Турецький. Голова рухівської філії Богдан Бойко ініціював створення

¹⁵² Держархів Тернопільської обл. Ф. 1. Оп. 39. Спр. 73. Арк. 155.

¹⁵³ Тернове поле. 1990. № 3. Червень. С. 1.

¹⁵⁴ Тернопіль вечірній. 1990. 22 квітня. С. 1.

¹⁵⁵ Бридун Є. Що з нами буде? *Тернопіль вечірній*. 1990. 8 квітня. С. 2.

¹⁵⁶ Тернопіль вечірній. 1990. 27 травня. С. 1.

¹⁵⁷ Там само. С. 2.

¹⁵⁸ Яремчук О. На підтримку гірняків. *Тернопіль вечірній*. 1990. 15 липня. С. 1.

¹⁵⁹ Держархів Тернопільської обл. Ф. 1. Оп. 39. Спр. 75. Арк. 91–92.

¹⁶⁰ Грещук Г. Страйковий комітет: мета і структура. *Тернопіль вечірній*. 1990. 26 серпня. С. 1.

серед обласних депутатів «Народної ради», яка би виступила проти комуністичної більшості¹⁶¹. 30 липня прихильники НРУ, УРП і СНУМ облили фарбою пам'ятник Леніну. 8 серпня 1990 р. міська рада Тернополя однією з перших в Україні демонтувала його¹⁶².

На зборах партійно-господарського активу Івано-Франківської обл. 7 лютого 1990 р. перший секретар обкому Зиновій Куравський говорив, що передвиборні позиції партії перебувають у становищі «пан або пропав»¹⁶³. Під час лютневого пленуму обкому він закликав не реєструвати кандидатів від національних сил і відшукувати в їхніх біографіях дискредитаційні факти¹⁶⁴. Перший секретар Івано-Франківського міськкому Ярослав Федорчук відмовляв у прописці національним висуванцям, внаслідок чого єпископ УГКЦ Павло Василик втратив можливість балотування¹⁶⁵. Рішення бюро Снятинського райкому від 21 лютого зобов'язувало секретарів парткомів очолити виборчу кампанію і забезпечити якомога більшу кількість кандидатів від КППС. Надвірнянський райком постановив до виборів не розглядати питань про відновлення діяльності закритих храмів УГКЦ¹⁶⁶.

Напередодні виборів громадсько-політичний центр обкому провів соціологічне опитування 5 000 жителів області щодо ставлення до державних символів УРСР і СРСР. За його результатами, прихильність до жовто-блакитного прапора та тризубу виявили 74 % українців, 11 % росіян, 10 % євреїв. Серед українців прибічників НРУ, «Меморіалу», «Зеленого світу» і ТУМ виявився 81 %¹⁶⁷.

Учасники мітингу 21 січня 1990 р. в Івано-Франківську вимагали припинити втручання обкому в роботу виборчих комісій сіл Саджівка Надвірнянського р-ну, Козино Галицького р-ну та Вербівці й Сарафинці Городенківського р-ну¹⁶⁸. 25 січня НРУ та УРП пікетували приміщення обкому. Вони вимагали ліквідації усіх партійних структур, передачі собору Святого Воскресіння УГКЦ, а обкомівського житлового будинку – багатодітним сім'ям¹⁶⁹. 29 січня

¹⁶¹ Олесів І. Влада народові. *Тернове поле*. 1990. № 15. Серпень. С. 1.

¹⁶² Держархів Тернопільської обл. Ф. 1. Оп. 39. Спр. 75. Арк. 17.

¹⁶³ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1293. Арк. 2–8.

¹⁶⁴ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 5532. Арк. 100.

¹⁶⁵ Там само. Спр. 5571. Арк. 2.

¹⁶⁶ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 32. Оп. 1. Спр. 911. Арк. 4–6.

¹⁶⁷ Там само. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 5554. Арк. 150.

¹⁶⁸ Там само. Спр. 5571. Арк. 2.

¹⁶⁹ Там само. Спр. 5538. Арк. 19.

відбулося блокування роботи Івано-Франківського міськкому¹⁷⁰. 21 квітня у с. Топільське Рожнятівського р-ну голова місцевого осередку НРУ І. Люльчак побився з керівником виборчої комісії комуністом В. Паньківим, за що першого було притягнуто до кримінальної відповідальності. 26 квітня Сваричівська виборча комісія Рожнятівського р-ну зупинила вибори кандидата від НРУ Т. Гроздівського, звинуваченого в порушенні правил передвиборчої агітації, а матеріали передала до прокуратури¹⁷¹.

Незважаючи на комуністичний опір, до ВРУ було обрано більшість представників національних сил Івано-Франківщини, як-от: співробітник Івано-Франківського краєзнавчого музею, голова обласного товариства «Меморіал» Зіновій Дума, член виконкому крайової організації НРУ, професор Івано-Франківського інституту нафти і газу, заступник голови крайової ради НРУ Степан Волковецький, член президії Львівської регіональної організації НРУ, заступник директора Львівського інституту ботаніки Михайло Голубець, головний редактор газети «Агро», секретар Коломийської територіальної організації НРУ «Покуття» Дмитро Захарук, завідувач кафедри Івано-Франківського педагогічного інституту Василь Костицький, голова УРП Левко Лук'яненко, секретар правління Київської організації Спілки письменників УРСР Петро Осадчук, заступник директора Київського науково-дослідного інституту урології та нефрології, член ради ТУМ Любомир Пиріг, керівник літературної студії Івано-Франківського педагогічного інституту, голова Івано-Франківської крайової комітету ТУМ Степан Пушик, член крайової ради НРУ Богдан Ребрик, артист Івано-Франківського драматичного театру, член правління обласної ради ТУМ Володимир Шлемко, засновник товариства «Рух», викладач Івано-Франківського медичного інституту Маркіян Чучук. Усі вони ввійшли до складу «Народної ради». Натомість другий секретар обкому Євген Новицький став членом «Групи 239»¹⁷².

У 137 округах виборів до обласної ради депутатські мандати отримали 110 висуванців демократичного блоку, або 80 %. Сюди потрапило лише 4 партійні депутати. Головою Івано-Франківської обласної ради став керівник місцевої організації НРУ Микола

¹⁷⁰ Там само. Спр. 5571. Арк. 25.

¹⁷¹ Там само. Спр. 5567. Арк. 98.

¹⁷² Там само. Спр. 5560. Арк. 1–4.

Яковина. У міській раді антикомуністичні сили становили 87 % депутатського корпусу. Її очолив аспірант Івано-Франківського інституту нафти і газу, член НРУ Ярослав Тайліх. У 7 із 17 міських та районних рад прошарок комуністів не сягав й 10 %. Із 397 селищних і сільських рад 348 очолили прихильники національних сил, або 87 %.

Так, 2 квітня сесія Калуської ради, 3 квітня – Івано-Франківської, 4 квітня – Долинської і Надвірнянської районних рад прийняли рішення встановити поряд із прапором УРСР національний. Ці ради зобов'язали сільські виборні органи вивісити жовто-блакитні знамена із тризубами та в роботі сесій використовувати гімн «Ще не вмерла Україна»¹⁷³. 13 квітня сесія обласної ради винесла рішення про винесення погруддя Леніна із зали засідань¹⁷⁴.

На мітингу 17 квітня у Рожнятові депутат обласної ради Л. Михайлів закликав громаду вступати у НРУ¹⁷⁵. 22 квітня в Долині пройшов мітинг національних сил, де була освячена національна символіка, а міське керівництво демонстративно винесло портрети Леніна з адміністративних приміщень району. Того ж дня у Болехові Долинського р-ну було пошкоджено пам'ятник Леніну¹⁷⁶. 22 квітня на зборах Снятинського осередку ТУМ лунали заклики до встановлення чорно-червоного прапора й організованих виступів проти компартійної влади. У центрі Снятина було встановлено плиту з надписом щодо майбутнього спорудження пам'ятника Тарасові Шевченку¹⁷⁷. У Старому Угринові Калуського р-ну встановлено пам'ятник Степанові Бандері та перейменовано на честь його сподвижників кілька вулиць села. Загалом, в Івано-Франківську та області було зруйновано понад 17 пам'ятників Леніну й діячам СРСР і КПРС¹⁷⁸.

У Городенці 22 квітня відбувся мітинг із нагоди проголошення Української духовної республіки, як одного із засобів культурного відродження України¹⁷⁹. 25 квітня Коломийська міськрада прийняла постанову про утворення муніципальної міліції. Цього ж дня НРУ організувало пікетування райвідділу внутрішніх справ на захист осіб, що 16 квітня вчинили наругу над пам'ятником Леніну

¹⁷³ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 32. Оп. 1. Спр. 5581. Арк. 35.

¹⁷⁴ Там само. Спр. 5568. Арк. 2–4.

¹⁷⁵ Там само. Спр. 5567. Арк. 99.

¹⁷⁶ Там само. Арк. 64.

¹⁷⁷ Там само. Спр. 5528. Арк. 18.

¹⁷⁸ Там само. Спр. 5544. Арк. 42.

¹⁷⁹ Там само. Спр. 5567. Арк. 90.

в с. Отиня. 28 квітня в Коломиї було проведено мітинг, де лунали заклики зриву призовної кампанії та створення української армії¹⁸⁰. 26 квітня в Косові з нагоди роковин Чорнобильської трагедії відбувся мітинг, де лунали заклики суду над КПРС¹⁸¹. 4 травня міськрада Калуша прийняла рішення про підпорядкування правоохоронних органів, закладів освіти й господарських організацій та їхню департизацію¹⁸².

У травні 1990 р. облвиконком зареєстрував статут Братства воjakів УПА Карпатського краю¹⁸³. У вересні утворено Крайову спілку політв'язнів України, яка стала підрозділом товариства «Меморіал»¹⁸⁴. 22 вересня відбулася III Конференція крайової ради НРУ. Лідером партії було обрано М. Яковину¹⁸⁵. Працювало понад 450 рухівських осередків. Найбільше – в Івано-Франківську – 115 філій, у Коломиї – 67 філій, у Калуші – 52 філії¹⁸⁶. У Снятинському р-ні філія НРУ об'єднувала 37 осередків¹⁸⁷.

Від жовтня 1990 р. бере початки молодіжна організація «Української Христової молоді»¹⁸⁸. Тоді ж відбулося засідання обласного осередку спілки «Чорнобиль», якою керував інструктор облпрофради Н. Кайдаш¹⁸⁹. 20 жовтня пройшла III Обласна конференція товариства «Меморіал», якою керував Зиновій Дума. Спілка об'єднувала 72 осередки¹⁹⁰. Того ж місяця заявило про себе товариство «Лемківщина»¹⁹¹. 700 медичних працівників області згуртувало лікарське товариство «Прикарпаття», створене в жовтні 1990 р.¹⁹². Тоді ж засновано крайову організацію – Українську спортивну асоціацію¹⁹³. Обласна філія асоціації «Зелений світ», яку заснував Р. Степаняк, скликала Установчу конференцію в листопаді 1990 р.¹⁹⁴.

¹⁸⁰ Там само. Арк. 74.

¹⁸¹ Там само. Арк. 92.

¹⁸² Там само. Арк. 131.

¹⁸³ Там само. Спр. 5596. Арк. 7.

¹⁸⁴ Там само. Арк. 8.

¹⁸⁵ Там само. Арк. 2–17.

¹⁸⁶ Там само. Арк. 4.

¹⁸⁷ Там само. Спр. 5567. Арк. 101.

¹⁸⁸ Там само. Спр. 5596. Арк. 8.

¹⁸⁹ Там само. Арк. 17.

¹⁹⁰ Там само. Арк. 11.

¹⁹¹ Там само. Арк. 16.

¹⁹² Там само. Арк. 17.

¹⁹³ Там само.

¹⁹⁴ Там само. Спр. 5554. Арк. 248.

Суспільно-політичну воєнізовану організацію «Народний фронт України» очолював П. Шевчук¹⁹⁵. Головою Рогатинського товариства «Дзвін» був керівник місцевої ради О. Бойкевич. Спілкою «Гуцульщина» керував редактор газети «Верховинські вісті» Дмитро Ватаманюк¹⁹⁶. 17 листопада відбулася Установча конференція Івано-Франківської організації ДПУ. Її керівниками стали С. Волковецький та Р. Лучинський¹⁹⁷. У листопаді відбулася обласна конференція Союзу солдатських матерів, які вимагали припинити призов до лав Радянської армії¹⁹⁸.

Готуватися до виборів 1990 р. Волинський обком розпочав ще влітку 1989 р. 29 серпня у засіданні бюро прийняли участь керівники партійних, радянських і силових інституцій. Вони отримали настанови щодо максимального сприяння комуністичним кандидатам. Тут відбувалося обговорення основного партійного завдання – наповнити республіканську і місцеві ради членами партійного активу. З цією метою партапарат утворив робочі групи, які проводили зустрічі у трудових колективах і за місцем проживання виборців, «круглі столи», політдні тощо. Запрацювали інформаційні центри, дискусійні клуби, прямі лінії з кандидатами в межах засідань клубу «Діалог»¹⁹⁹. Серед заходів недопущення в ради лідерів національних формувань значилися: викривальні публікації у пресі, на радіо й телебаченні, виступи на сільських зібраннях постраждалих від ОУН–УПА, протидія силових структур проведенню мітингів, розповсюдження агіток про здобутки радянської влади, зустрічі із членами КПЗУ та демонстрування переваг комуністичного ладу.

Із перебігом виконання партійних постанов 11 жовтня 1989 р. обком ознайомив другий секретар Іван Петрук. За його словами, у Ратнівському, Маневицькому, Рожищенському р-нах відбулися зустрічі місцевого партактиву з колективами навчальних закладів. У Ковелі, Нововолинську, Володимир-Волинську відбулися загальні збори парткомітетів і членів РТК. У Локачинському, Іваничівському, Камінь-Каширському р-нах проведено сільські сходи щодо викриття реакційної суті українського націоналізму²⁰⁰. 1 бе-

¹⁹⁵ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 32. Оп. 1. Спр. 5596. Арк. 10.

¹⁹⁶ Там само. Спр. 5554. Арк. 245.

¹⁹⁷ Там само. Спр. 5596. Арк. 6.

¹⁹⁸ Там само. Арк. 15.

¹⁹⁹ Держархів Волинської обл. Ф. 1. Оп. 26. Спр. 44. Арк. 3.

²⁰⁰ Вітрик. А. Увага! Ідеологічна диверсія. *Криця*. 1990. Грудень. С. 1.

резня 1990 р. секретар обкому Степан Купріянов інформував членів бюро про додаткові заходи в контексті підготовки та проведення виборів. Із його слів, правоохоронними органами було не допущено проведення 11 мітингів та 8 страйків і притягнуто до відповідальності 13 осіб. У 9 округах щодо виборів до ВР було висунуто 93 комуністи, кожен із яких провів понад 50 зустрічей із виборцями. На 130 мандатів до обласної ради націлилася 541 член КПРС. У виборах взяли участь 94 % мешканців області²⁰¹.

Все ж 18 лютого 1990 р. на Замковій площі у Луцьку відбувся мітинг, організований активістами УГС, НРУ й УРП. Під лозунгами «Геть КПРС!», «Слава Україні!», «Партію на смітник історії!» лунали заклики до розпаду Радянського Союзу, ліквідації парткомів і відмови від служби у збройних силах СРСР. Після цього демонстранти прийшли до приміщення обкому, де розпочалося безтермінове пікетування. Подібні акції того ж дня відбулися у Горохові, Іваничах і Ківерцях²⁰². Напередодні виборів у Луцьку, Ковелі, Нововолинську, Володимир-Волинську, Ківерцях, Горохові, Турійську, Ратне представники НРУ, УГС, УРП, ТУМ й асоціації «Зелений світ» проводили масові акції громадянської непокори: пікетування партійних установ, страйки та голодування²⁰³.

Депутатами ВР від національних сил було обрано: викладача Луцького педагогічного училища Олександра Гудиму, заступника начальника відділу Луцького підшипникового заводу, голову Луцького осередку ТУМ Ярослава Дмитришина, кореспондента газети «Голос України», члена «Просвіти» Андрія Бондарчука, завідувача відділу охорони здоров'я Волинської обл. Павла Віцяка, геолога Ковельської геологорозвідувальної партії, члена НРУ Андрія Мостиського, начальника відділу Нововолинського заводу спеціального технологічного обладнання, голову Нововолинської крайової організації НРУ Федора Свідерського. Всі вони наповнили «Народну раду». Голова виконкому Волинської обласної ради народних депутатів Михайло Парасунько, начальник політичного відділу Західного прикордонного округу КДБ СРСР Юрій Бабанський та заступник голови правління «Укragропромбуд» Валентин Леміш увійшли до «Групи 239» або до інших фракцій²⁰⁴.

²⁰¹ Держархів Волинської обл. Ф. 1. Оп. 26. Спр. 44. Арк. 12.

²⁰² Там само. Оп. 17. Спр. 1020. Арк. 70.

²⁰³ Там само. Оп. 26. Спр. 44. Арк. 6.

²⁰⁴ Там само. Арк. 4.

Відтак, до ВР потрапило 77 % комуністів, обласної – 87 %, міської – 58 %, районних рад – 53 %²⁰⁵. Серед 76 депутатів облради опинилися 14 із 17 перших секретарів райкомів і 16 із 18 голів міськвиконкомів²⁰⁶. Обласну раду очолив перший секретар обкому Володимир Блаженчук. Головою Луцької міської ради народних депутатів став голова Луцького виконавчого комітету міської ради Антон Кривицький. Керівником Старовижівської райради – перший секретар райкому В. Зимич. Очільником Маневицької – другий секретар райкому В. Павлюк²⁰⁷.

Але у другій половині 1990 р. – першій половині 1991 р. партійні квитки здали 78 % депутатів обласної ради, 87 % міської ради, 79 % сільських і селищних рад. Наприкінці 1990 р. перший секретар волинського обкому й голова облради Володимира Блаженчук із трибуни XXIV Партконференції змушений був визнати: обласна парторганізація вибори програла²⁰⁸.

У Луцьку 19 травня 1990 р. відбулися установчі збори місцевої філії УРП, які висловилися за заборону КППС²⁰⁹. У червні в Ковелі, Нововолинську, Горохові та Ківерцях члени НРУ й УРП робили спроби в судовому порядку передати партійні періодичні видання в руки новообраних радянських інституцій²¹⁰. Влітку в Луцьку проведено II Республіканський фестиваль «Оберіг-90», який став виразником прагнення волинян до відродження національної культури²¹¹. 11 липня в Нововолинську відбувся страйк шахтарів, організований НРУ. Головним прагненням страйкарів була якнайшвидша декомунізація вугільної промисловості регіону²¹².

Від 2 до 13 вересня тривало пікетування приміщення обкому партії, а 14 вересня розпочалося блокування його роботи. Мітингарі вимагали демонтажу пам'ятника Леніну, виступали проти укладання союзної угоди, ратували за розпуск кол- і радгоспів та бойкот передплати партійної періодики й позбавлення КПУ права власності²¹³. 9 вересня у с. Новий Загорів Локачинського р-ну

²⁰⁵ Держархів Волинської обл. Ф. 1. Оп. 17. Спр. 1006. Арк. 70.

²⁰⁶ Там само. Оп. 26. Спр. 44. Арк. 5.

²⁰⁷ Там само. Оп. 17. Спр. 1020. Арк. 134.

²⁰⁸ Там само. Спр. 1013. Арк. 13.

²⁰⁹ Там само. Спр. 1006. Арк. 62.

²¹⁰ Там само. Спр. 1020. Арк. 114.

²¹¹ Там само. Арк. 118.

²¹² Там само. Спр. 1026. Арк. 51.

²¹³ Там само. Оп. 26. Спр. 44. Арк. 33.

НРУ, УРП, ТУМ провели мітинг, де були присутніми представники національних спілок Львівщини, Рівненщини, Тернопільщини й Івано-Франківщини. Тут лунали відозви щодо реабілітації жертв НКВС і відродження забутих імен воїнів ОУН–УПА²¹⁴.

Колективи Луцького педагогічного інституту та філії Львівського політехнічного інституту 4 жовтня відмовилися виконувати комуністичну пропагандивну роботу на підприємствах Волині²¹⁵. Викладачі та студенти навчальних закладів вимагали надати «Декларації про державний суверенітет України» статусу Конституційного акта, вважали недопустимим підписання союзної угоди, засуджували діяльність «Групи 239», закликали до відставки Леоніда Кравчука та Віталія Масола, вимагали передачі історичному факультету приміщення будинку політосвіти обкому партії. Особливо наголошувалося на деідеологізації навчального процесу²¹⁶. 17 листопада місцева філія УРП розповсюдила у Володимир-Волинському військовому гарнізоні звернення, у якому закликала протистояти спробам партійного керівництва області придушити демократію і розправитися з національними лідерами краю²¹⁷.

Перший секретар Рівненського обкому Петро Прищепя й секретар з ідеології Микола Ткачук 18 лютого 1990 р. зібрали не лише партійний, а й силовий, адміністративний і господарський апарат області. Тут лунали накази не повторювати минулорічних помилок, перестати ліберальничати з націоналістами й застосувати до них усю силу радянських законів. А також докласти максимум зусиль, щоби представниками в республіканській, обласній, міських, районних і сільських радах були найкращі мешканці Волині – багатолітні партійні працівники²¹⁸.

Про таке курування виборів розповідав в інтерв'ю начальник цеху РАЕС, член НРУ Р. Омельчук. «Вибори 1990 р., – пригадував він, – були контрольованими КППС. Відчувалося застосування адміністративного та силового ресурсів. Зав'язувалися гострі дискусії, де партійні висуванці не знаходили відповідей на запитання про сталінські злочини та порожні крамниці. Доходило і до сутичок. На ВО “Азот” рухівці силою зірвали виступ другого секретаря

²¹⁴ Там само.

²¹⁵ Там само. Оп. 17. Спр. 1013. Арк. 31.

²¹⁶ Там само. Оп. 26. Спр. 47. Арк. 17–18.

²¹⁷ Там само. Оп. 17. Спр. 1013. Арк. 50.

²¹⁸ Там само. Арк. 58.

міськкому В. Бербенця. Опозиційну кандидатуру інженера РАЕС І. Даньківа зареєстровано не було. За першого секретаря Володимирецького райкому Сергія Каменчука проголосувало 3 тис. солдат, які проходили строкову службу у Чехословаччині»²¹⁹.

На 1 січня 1990 р. на підприємствах Рівного, Кузнецовська, Рівненського, Дубнівського, Здолбунівського, Костопільського і Червоноармійського р-нів діяло 127 осередків НРУ, УГС, УРП. У м. Рівне функціювало понад 70 осередків НРУ²²⁰. Серед навчальних закладів Рівненщини стрімко знаходила прихильників СНУМ. Завершувалася консолідація новопосталих філій ТУМ²²¹.

У містах Рівне, Кузнецовськ, Костопіль, Сарни 21 січня під егідою НРУ відбувалися мітинги з нагоди Акта Злуки, де ширилися національні вимоги та погрози в бік партійної верхівки області²²². Лунали заклики до повалення наявного ладу, бойкоту виборів і гасла «Смерть бюрократам!» та «Кацапи геть з України!»²²³. Того ж дня демонстранти блокували дорогу Рівне–Дубно з метою перешкодити будівництву Дубенської АЕС²²⁴. 9 березня на рівненській площі ім. Короленка представники НРУ, ТУМ, УРП і СНУМ провели мітинг, встановили національний прапор і заклали пам'ятник Тарасові Шевченку²²⁵.

Мандати до ВРУ виборола антикомуністична більшість: інженер ВО «Азот», член правління ТУМ Василь Червоний, заступник начальника «Рівнепромбуд», заступник голови НРУ Микола Поровський, доцент Інституту інженерів водного господарства Володимир Пилипчук, голова Дубенської районної ради Василь Білий, редактор Острозької районної газети «Зоря комунізму» Валерій Баталов, завідувач відділенням Дубровицької районної лікарні Олександр Костюк, заступник голови виконавчого комітету Гоцанської районної ради Василь Руденко, директор ВТО «Рівнеліс» Микола Шершун, голова Рівненського обласного агропромислового комітету Аркадій Єршов. Партійне керівництво репрезентував перший секретар Володимирецького райкому Сергій Каменчук.

²¹⁹ Інтерв'ю Р. Омельчука, записане 3 червня 2009 р. *Архів автора*.

²²⁰ Держархів Рівненської обл. Ф. 400. Оп. 140. Спр. 26. Арк. 46.

²²¹ Там само. Спр. 31. Арк. 42.

²²² Там само. Арк. 1.

²²³ Там само. Арк. 15.

²²⁴ Там само. Арк. 11.

²²⁵ Там само. Спр. 25. Арк. 10.

До обласної ради потрапило 80 % комуністів. Їх очолив перший секретар обкому Петро Прищеп. Серед депутатів облради було 23 представники НРУ. До складу міської обралося 63 % членів КПРС²²⁶. Їх очолив Іван Федів. Національні сили представляли 90 рухівців²²⁷. У районних і сільських радах опинилося 71 % ком-партійців. 14 із 15 перших секретарів райкомів стали головами районних рад. Але до кінця 1990 р. партійності позбавилося 78 % депутатів обласної, 83 % міської й 79 % сільських рад. На початку 1991 р. перший секретар обкому Віталій Луценко визнав, що обласна партійна організація опинилася на задвірках політичного життя²²⁸.

На пл. Радянській у м. Рівне 10 вересня під егідою УРП розпочалося блокування роботи обкому. Акції протистояли загони міліції та пожежників. Пікетувальники вимагали передачі майна КПУ українському народу²²⁹. 22 вересня у Рівненському будинку культури відбулася Установча конференція крайової організації ДПУ, яку очолювали С. Бабій та О. Денишук²³⁰. 30 вересня у Здолбунові пройшов мітинг, на якому демонстранти закликали Верховну Раду відмовитися від підписання союзної угоди. Лунали відозви щодо відставки прокомуністичних голів районної та міської рад і виконкомів І. Конончука, А. Дольного, І. Гречаного, Є. Наумкіна²³¹.

На мітинги в Рівному сходилося до 30 тис. городян, у Кузнецовську, Дубно, Здолбунові, Костополі, Сарнах – до 10 тис. 1 жовтня у Рівному і Дубно відбулися 5-тисячні виступи прихильників НРУ, УРП та СНУМ, що заявляли про солідарність із мітингувальниками в Києві. Національні лідери краю Василь Червоній, Володимир Пилипчук, Микола Поровський, С. Олексіюк, О. Новак, І. Дем'янюк, В. Марчук, І. Федів, В. Коваленко, О. Гуменюк, В. Веремчук говорили про те, що після проголошення «Декларації» Україна стала незалежною державою. 7 листопада у Здолбунові під егідою НРУ й асоціації «Зелений світ» відбулася демонстрація, яка закликала не святкувати річницю більшовицького перевороту²³².

²²⁶ Там само. Спр. 1. Арк. 15.

²²⁷ Там само. Спр. 26. Арк. 48.

²²⁸ Там само. Спр. 11. Арк. 6.

²²⁹ Несенюк М. УРП проти КПРС. *Рівне*. 1990. 5 вересня. С. 1.

²³⁰ Рудницька А. Ще одна партія. *Рівне*. 1990. 29 вересня. С. 2.

²³¹ Дзвін. 1990. 23 жовтня. С. 2.

²³² Там само. С. 1.

Чернівецький обком 20 лютого 1990 р. прийняв до виконання таємну постанову ЦК КПУ «Про додаткові заходи щодо стабілізації суспільно-політичної ситуації». Перший секретар обкому Євген Дмитрієв і секретар з ідеології Едуард Кузнецов наказували активізувати взаємодію партійних, силових, адміністративних і господарських структур у напрямі блокування мітингового та страйкового рухів. Співробітники міліції, КДБ і прокуратури повинні були виявляти та притягувати до відповідальності лідерів й активних членів НРУ, УГС і СУМБ та посилити охорону партійних будівель. Відповідальність за виконання цих заходів покладалася на обкомівців В. Купцова, І. Пікузу та П. Мельника. Їхньому колезі А. Приходнюкові доручили організувати виступи священників РПЦ на телебаченні, радіо й у пресі із закликами не брати участі в «мітинговому марафоні».

Вказані обкомівці 23 лютого доповіли, що всі виборчі дільниці перебувають під їхнім контролем. Силкові структури знешкодили проведення восьми страйків і дев'яти мітингів. Було притягнуто до відповідальності 18 осіб, що порушували порядок проведення вуличних акцій²³³. 24 грудня голова обласного виборчого комітету К. Янош розіслав таємні рекомендації окружним комісіям не реєструвати членів товариства «Зелений рух радянської Буковини» на чолі з його головою Леонідом Сандуляком.

На виборчих дільницях Чернівців, Кіцманського, Глибоцького, Заставнівського, Путильського, Сторожинецького та Хотинського р-нів 2 березня було зафіксовано факти втручання райкомівських співробітників у роботу комісій. 4 березня працівники виборчих дільниць Сокирянського і Новоселицького р-нів були помічені в консультаціях із сторонніми особами. У Кельменецькому та Глибоцькому р-нах зафіксовано силове відсторонення спостерігачів від національних партій. У Чернівцях, Сторожинці, Путилі й Хотині комуністичні кандидати проводили агітацію у день виборів²³⁴.

У відповідь на це голови рад трудових колективів і керівники страйкомів чернівецьких ВО «Черемош», «Восход», «Буковина», «Трембіта», «Електронмаш», «Кварц», «Будматеріали», Дністровського гідровузла, Новоселицького птахокомбінату намагалися не пускати райкомівських працівників на територію підприємств.

²³³ Держархів Чернівецької обл. Ф. 1. Оп. 60. Спр. 350. Арк. 14–15.

²³⁴ Там само. Спр. 369. Арк. 10–12.

Трудові колективи не приходили на зустрічі з обкомівськими висуваннями, погрожували адміністраціям страйками, зривали засідання партійних комітетів, на зборах РТК висовували кандидатури членів НРУ й ТУМ.

Щоб зупинити комуністичний реванш національні сили Буковини від січня до березня 1990 р. провели 21 національний захід, консолідований із НРУ. До керівного складу входили: Олег Панчук, Володимир Старик, В. Клим, В. Жорін, В. Кондратенко, М. Кушнір, В. Бойчук. І. Місюра, К. Катеринчук²³⁵. ТУМ очолювали Т. Кияк, В. Косяченко, М. Поляк, М. Говалешко²³⁶. Товариством «Зелений рух радянської Буковини» керували Леонід Сандуляк, Я. Кирпушко, В. Кондратенко²³⁷. Історико-культурологічне товариство «Оберіг» очолювали М. Бучко, І. Буркут, М. Камолова, Б. Ридуш, а чернівецьку філію УГС – В. Кузьмін, Й. Зісельс, Д. Ганкевич, С. Солтус²³⁸.

У стінах Чернівецького державного університету, Медичного інституту, 18 технікумів та училищ Чернівеччини успішно розгорнула діяльність СУМБ. Її діяльністю керували Л. Чернега та К. Бондаренко²³⁹. Паралельно діяв Український студентський союз, який очолював О. Хавич²⁴⁰. Творчу молодь об'єднувала літературна студія «Січ» («Слово і час»), якою керував Г. Галиць. Студентським науково-мистецьким клубом провадив В. Маслюченко²⁴¹. Помітною була діяльність Асоціації вчителів української мови. Нею керував І. Машковський²⁴².

У січні 1990 р. оформився Комітет за відродження УГКЦ. Його очолювали М. Джуряк та В. Котик. Від лютого 1990 р. починає існувати Демократичний союз, що сформувався у стінах ЧДУ. Ним керував студент Є. Погоржельський. Того ж місяця на політичну арену виходить Ініціативна група УАПЦ, яка ставила перед собою завдання відродження українського православ'я на Буковині. Керували спілкою В. Старик, С. Мельничук, Л. Скибінська. 28 квітня відновило діяльність товариство «Український народний дім

²³⁵ Там само. Спр. 350. Арк. 18.

²³⁶ Там само. Арк. 23.

²³⁷ Там само.

²³⁸ Там само. Арк. 9–10.

²³⁹ Там само. Арк. 67.

²⁴⁰ Там само. Арк. 12.

²⁴¹ Там само. Арк. 24.

²⁴² Там само. Арк. 25.

в Чернівцях». Фундатори спілки І. Андрич, Р. Завада, І. Ільницький розпочали заходи щодо повернення конфіскованого комуністами майна²⁴³.

У травні 1990 р. заявив про себе чернівецький осередок УРП. Керували філією В. Кузьмін, І. Кравчук, М. Когут, І. Нестерук, Д. Ганкевич, Е. Ганкевич²⁴⁴. Тоді ж було опубліковано маніфест чернівецької філії ДПУ. Організатором став аспірант ЧДУ І. Чеховський²⁴⁵. Паралельно виникає Асоціація жінок Радянської Буковини. Фундатором виступила членкиня Союзу письменників УРСР Галина Тарасюк²⁴⁶.

До ВР було обрано: голову колгоспу ім. Шевченка Сокирянського р-ну Дмитра Бабія, голову колгоспу ім. Леніна Вижницького р-ну Василя Біденого, голову Чернівецької профспілки працівників агропромислового комплексу Івана Бойка, начальника Західного прикордонного округу КДБ СРСР Володимира Стуса, радника міністра охорони здоров'я Афганістану Георгія Ходоровського. Представниками партійного апарату стали перший секретар обкому Євген Дмитрієв, другий секретар – Микола Ревенко та перший секретар Сторожинецького райкому Віктор Жук. Вони ввійшли у «Групу 239» або близькі до неї парламентські фракції.

До депутатського корпусу обласної ради потрапило 98 % комуністів. Їх очолив перший секретар обкому Євген Дмитрієв. Депутатами стали й 13 рухівських висуванців на чолі з Олегом Панчуком та Б. Бакисом. За них проголосувало понад 50 тис. жителів Чернівців. До міської ради потрапило 79 % компартійців. Керівником став голова виконавчого комітету Чернівецької міської ради Павло Каспрук. У районних і сільських радах опинилося 84 % членів КПРС. Головами стали райкомівські й господарські керівники середнього рівня. Не встиг перший секретар обкому та голова обласної ради Євген Дмитрієв оголосити про перемогу, як партію покинуло 73 % депутатів обласної ради, 79 % – міської і 81 % – районних та сільських рад²⁴⁷.

Робітники ВО «Кварц», очолювані Білявським, 25 червня 1990 р. направили до ВР телеграму: «Вимагаємо, щоб представники Буковини перейшли на демократичну сторону, тому що народ не з

²⁴³ Старик В. Відродження товариства. *Буковинський вісник*. 1990. № 6. С. 1.

²⁴⁴ Держархів Чернівецької обл. Ф. 1. Оп. 60. Спр. 350. Арк. 25.

²⁴⁵ Там само. Спр. 284. Арк. 147.

²⁴⁶ Там само. Спр. 350. Арк. 26.

²⁴⁷ Там само. Арк. 18.

комуністами і нащадки їм цього не пробачать»²⁴⁸. 3 липня перед приміщенням Президії ВР мешканець с. Брусниця Кіцманського р-ну Журавель розмістив плакати з гаслами «Ганьба народним депутатам від Буковини!», «Буковинські депутати – зрадники українською народу!». Коли його розшукали працівники чернівецького партапарату з вимогою пояснень, він відповів: «Ви не за самостійну Україну і життя на Буковині вам не буде»²⁴⁹.

НРУ, УРП, ТУМ, СУМБ 28 червня 1990 р. провели Молебень пам'яті жертв сталінських репресій, який здійснив єпископ УАПЦ Данило. Наступною акцією став «живий ланцюг» «Єдність проти тоталітаризму», що простягнувся від чернівецького приміщення УВС до будівлі КДБ. В акції взяли участь мітингувальники зі Львова, Івано-Франківська, Тернополя та Рівного. Вони підняли 17 жовто-блакитних знамен і 5 чорно-червоних із траурними стрічками. На Центральній площі Чернівців відбулися сутички зі силовими структурами. Внаслідок цього страйкарі перейшли на Радянську площу, де провели багатотисячну маніфестацію. Депутати ВР Леонід Сандуляк, обласної – Г. Галиць, В. Клим, міської – Голодюк, В. Кузьмін, В. Кондратенко, представник Львівської філії НРУ Горобець, мешканець Коломиї, член УРП Андрушко закликали до розпаду СРСР, силового знищення комуністичного ладу і суду над КПУ. Популярними були такі гасла: «Ганьба!», «Геть москалів!», «Геть окупантів!», «КПРС – на Чорнобильську АС!». У Садгірському р-ні Чернівців було зруйновано пам'ятник Леніну. Виконавця цієї акції В. Малика взяли під захист юристи – члени УРП²⁵⁰.

НРУ 30 червня організував всеукраїнське відзначення 500-річчя Запорізької Січі. Просування національних сил у напрямку Лівобережної України відбувалося трьома колонами: південною – з Івано-Франківської, Тернопільської та Чернівецької обл., центральною – із Львівської обл., північною – із Волинської, Рівненської та Київської обл.²⁵¹. На могилі кошового отамана Івана Сірка представники Чернівецьчини вигукували лозунги «Геть комуністів із України!» та «Партократів до стінки!»²⁵².

Від 21 липня тривав республіканський краєзнавчий похід «Дзвін–90». 26 липня у Чернівцях та 30 селах Вижницького,

²⁴⁸ Там само. Спр. 284. Арк. 148.

²⁴⁹ Там само.

²⁵⁰ Там само. Спр. 350. Арк. 62.

²⁵¹ Там само. Арк. 26.

²⁵² Там само. Спр. 284. Арк. 19.

Кіцманського, Заставнівського і Хотинського р-нів НРУ, УРП і СУМБ провели свято вшанування козацької слави. Відбулося понад 20 мітингів, де лунали заклики реабілітації Івана Мазепи, Симона Петлюри, Степана Бандери й розповсюджувався самвидав та національна символіка²⁵³. 22 листопада активісти НРУ й УРП здійснили пікетування приміщення обкому партії, наслідком чого стало блокування його роботи. Не добираючи висловів, пікетувальники пропонували обкомівцям добровільно вийти з будинку і ніколи не повертатися²⁵⁴.

Секретар обкому з ідеології Степан Туряниця 9 лютого 1990 р. доповідав першому секретареві Закарпатського обкому Михайлові Волощуку, що висунення кандидатів відбувається в атмосфері свободи дискусії та утвердження демократизму. На відміну від попередніх виборів, ефективніше проводиться масово-політична робота. Під контролем обкому працюють 123 інформаційні й агітаційні центри, 28 клубів виборців і 81 консультаційний пункт. Комуністичним кандидатам у депутати надається методична допомога всіх партійних активів. За словами доповідача, скрізь виявляється авангардизм відповідальних працівників обк-, міськ- та райкомів. Секретарі парткомів володіють ситуацією на підприємствах і не допустять висування екстремістських лідерів²⁵⁵.

Закарпатський обком 19 лютого розіслав усім компартійним структурам цеківські «Невідкладні заходи щодо стабілізації суспільно-політичної обстановки в області». Постанова зобов'язувала комуністів перенести організаторську роботу у трудові колективи, позаяк там були антикомуністичні вияви. Для їхньої локалізації планувалося створити оперативні групи із працівників партійних і господарських структур. У взаємодії зі силовиками треба було притягати до відповідальності комуністів, які виступали на боці демократичних сил і чинили порушення партійної дисципліни²⁵⁶.

Але РТК і керівники філій НРУ й ТУМ ВО «Електрон», «Конденсатор», «Тиса», Берегівського радіозаводу, Мукачівського заводу «Будіндустрія», Хустського комбінату, Тячівського заводу залізобетонних виробів мали іншу думку. Вони зривали обговорення комуністичних кандидатів, висовували представників

²⁵³ Держархів Чернівецької обл. Ф. 1. Оп. 60. Спр. 350. Арк. 42–44.

²⁵⁴ Там само. Арк. 78.

²⁵⁵ Держархів Закарпатської обл. Ф. 1. Оп. 34. Спр. 88. Арк. 20–23.

²⁵⁶ Там само.

національних партій, вступали в дискусії з обкомівськими інспекторами, висловлювали недовіру директорам підприємств і секретарям парткомів²⁵⁷.

На заваді комуністичним намірам стала крайова організація НРУ, філії ТУМ, УГС, СНУМ, «Просвіти», товариства «Зелений світ» та «Гуцульщина». 23 грудня 1990 р. в Ужгороді пройшов Установчий з'їзд місцевого осередку товариства «Просвіта». Головою було обрано П. Федаку²⁵⁸. 21 січня 1990 р. прихильники НРУ провели мітинг, де пропагували ідею самостійної України. Зібрання було приурочено до 71-ї річниці «Собору русинів»²⁵⁹. 26 січня біля Ужгородського облвиконкому розгорнулася демонстрація, на якій лунали заклики до комуністів подати у відставку і звільнити приміщення²⁶⁰. 4 і 10 лютого в Ужгороді, Мукачєво, Хусті, Волівці національно-демократичні сили організували проведення мітингу і критикували обласне партійне начальство, вимагаючи його відставки²⁶¹. 24 лютого у Виноградіві пройшли акції громадської непокори під егідою НРУ і ТУМ. Тут переважали гасла «Геть партократів!» та «КПРС – на смітник історії!».

У виборах взяло участь 757 тис. осіб, або 91 % від загальної кількості закарпатського електорату²⁶². Депутатами ВР стали: викладач Ужгородського державного університету, голова обласної організації НРУ Віктор Бедь, директор ВО «Закарпатліс» Іван Герц, директор Закарпатського науково-дослідного інституту агропромислового виробництва Василь Шепа, перший заступник начальника УВС Закарпатської обл. Дмитро Дорчинець, директор Закарпатського виробничо-торговельного взуттєвого об'єднання Ігор Єліашевич, голова колгоспу ім. Леніна Мукачівського р-ну Дмитро Кельман, директор Мукачівської експериментальної лижної фабрики Володимир Данчевський, начальник Виноградівської пересувної механізованої колони Андрій Поличко, директор ВО «Закарпатнерудпром» Іван Попович, заступник голови правління Спілки споживчих товариств УРСР Станіслав Бабенко. Партійну номенклатуру репрезентували перший секретар обкому Михайло Волощук,

²⁵⁷ Там само. Спр. 70. Арк. 16.

²⁵⁸ Там само. Арк. 18–20.

²⁵⁹ Там само. Спр. 88. Арк. 9.

²⁶⁰ Там само.

²⁶¹ Там само. Спр. 6. Арк. 28.

²⁶² Там само. Спр. 88. Арк. 24.

перший секретар Рахівського райкому Іван Габор і перший секретар Іршавського райкому Іван Галас²⁶³.

До обласної ради потрапило 95 % комуністів: 3 секретарі обкому, 6 – райкомів, голова облвиконкому, 5 голів райвиконкомів. Її очолив перший секретар обкому Михайло Волощук. У міську раду ввійшов 71 % комуністів. Її керівником було обрано Еміла Ландовського. Депутатами районних рад стали 76 % членів КПРС. 10 із 15 районних рад очолили перші секретарі райкомів. Їх склад наповнили 24 секретарі міськ- та райкомів. Серед депутатів сільських і селищних рад комуністи налічували 25 %²⁶⁴. Але до кінця 1990 р. із партії вийшли 78 % депутатів обласної ради, 71 % – міської та 79 % – районних та сільських рад.

У Хусті 24–25 березня пройшла III Виїзна сесія великої ради НРУ. У роботі взяли участь представники НРУ, УГС, СНУМ, ТУМ усіх областей Західної України. На мітингу депутат обласної ради М. Джанда, дивлячись на герб СРСР, говорив: «Недалекий той час, коли ми скинемо цей символ колоніальної держави»²⁶⁵. 14 березня подібна маніфестація пройшла в Ужгороді. На 10-тисячному мітингу представники НРУ, УГС, ТУМ, СНУМ закликали не визнавати комуністичної більшості в радах і бойкотувати їхні антидемократичні рішення²⁶⁶. 31 березня голова виконкому Міжгірської селищної ради М. Касинець санкціонував проведення членами НРУ й УГС мітингу на підтримку проголошення державності Литви. У с. Розтоки Рахівського р-ну демонстранти вивісили жовто-блакитне знамено з надписом: «Хто зніме цей прапор – на його місці буде висіти сам!»²⁶⁷.

Голови РТК Рахова 22 квітня заборонили директорам підприємств фінансувати відзначення 120-ї річниці від дня народження Леніна. Квітневий мітинг національних сил Хуста засвідчував небувале наростання радикальних антикомуністичних настроїв серед громадськості регіону. Під час цієї акції непокори лунали вигуки: «Убий комуніста!», «Геть червоний терор!», «Геть бюро райкому!». Згодом невідомі вчинили наругу над пам'ятником Леніну, обливши його фарбою²⁶⁸.

²⁶³ Держархів Закарпатської обл. Ф. 1. Оп. 34. Спр. 1. Арк. 20.

²⁶⁴ Там само. Спр. 69. Арк. 3–6.

²⁶⁵ Там само. Спр. 9. Арк. 7.

²⁶⁶ Там само. Спр. 88. Арк. 9.

²⁶⁷ Там само. Спр. 9. Арк. 13.

²⁶⁸ Там само. Арк. 23.

1 травня керівники підприємств Ужгорода та Мукачевого не підтримали ініціативу міськкому щодо проведення суботника²⁶⁹.

На кордоні з ЧССР 6 травня було зірвано спробу проведення комуністичного мітингу з нагоди 45-ї річниці звільнення Чехословаччини від нацистських військ. Зі словацького й українського боків відбулося блокування, яке унеможливило зустріч працівників Воловецького та Великоберезнянського райкомів із колегами зі Східнославацького крайового комітету КПЧ²⁷⁰. 20 травня у Міжгір'ї прихильники НРУ та СНУМ здійснили пікетування районного військкомату з метою припинити весняний призов молоді до збройних сил СРСР²⁷¹. Загалом, протягом 1990 р. у Закарпатській обл. пройшло понад 40 антикомуністичних акцій, які організували національні сили краю²⁷².

Отже, 15 травня 1990 р. запрацювала ВР УРСР XII скликання, яка згодом назвала себе ВРУ I скликання. 23 травня у порядку денний I сесії було внесено питання «Декларації про державний суверенітет України». Однак 4 червня головою ВР став перший секретар ЦК КПУ Володимир Івашко, який почав свідомо гальмувати процес суверенізації України. Так сталося, бо серед 450 депутатів 380 були комуністами. Проте до партійної номенклатури належала лише половина.

Одночасно до складу ВР потрапило 88 західноукраїнських депутатів, які становили 20 % депутатського корпусу. Від Львівської обл. туди ввійшло 25 осіб, від Тернопільської – 10, від Івано-Франківської – 13, від Волинської – 9, від Рівненської – 10, від Чернівецької – 8, від Закарпатської – 13. 8 червня депутати від Західної України об'єднали довкола себе 125 прихильників відновлення незалежності України і сформували меншість, яка отримала назву «Народна рада».

Основою були західноукраїнські депутати, що нараховували 64 % усіх парламентських представників Західної України. Від Львівської обл. до «Народної ради» ввійшли 25 осіб, від Тернопільської – 8, Івано-Франківської – 12, Волинської – 6, Рівненської – 3, Чернівецької – 0, Закарпатської – 2. Разом – 56 депутатів, або 45 % складу «Народної ради», керованої директором Львівського

²⁶⁹ Там само. Арк. 42.

²⁷⁰ Там само. Спр. 89. Арк. 21–24.

²⁷¹ Там само. Спр. 9. Арк. 49.

²⁷² Там само. Спр. 70. Арк. 9.

інституту теоретичної фізики Ігорем Юхновським. Суттєво наповнили «Народну раду» 38 демплатформівських націонал-комуністів та 17 київських і 10 харківських депутатів.

Партійна номенклатура 28 червня згуртувала 239 депутатів і проголосила більшість із назвою «За радянську суверенну Україну», відому як «Група 239». Її очолив завідувач аграрним відділом Київського обкому партії Олександр Мороз. Це об'єднання мало намір втримати УРСР у межах нової союзної угоди. Від червня до липня 1990 р. між «Групою 239» та «Народною радою» точилося запекле протистояння. Перша хотіла зберегти Україну у складі СРСР, а друга прагнула його розпаду і звільнення українських земель від російського панування. 19 липня під тиском «Народної ради» опір «Групи 239» було подолано та прийнято «Декларацію про державний суверенітет України». На цій основі 24 серпня 1991 р. ВР затвердила «Акт проголошення незалежності України» і розпочала розбудову державних інституцій країни.

Василь Чура

РОЗДІЛ 5

**ДИСИДЕНТКИ В ІНСТИТУЦІЯХ МІСЦЕВОГО
САМОВРЯДУВАННЯ ЛЬВІВЩИНИ (1985–1994)**

80-ті роки XX ст. – десятиліття відчутних змін у соціально-культурному, економічному та політичному житті тогочасного світу. І як не дивно, ці зміни вплинули й на величезну тоталітарну державу – Радянський Союз. Починаючи з другої половини 80-х років, радянська влада активно впроваджує новий політичний курс – перебудову, особливістю якої було перенесення акцентів на демократизацію наявного політичного ладу¹.

Перебудова стала результатом попередніх етапів історичного розвитку. Проте існували й чинники, які визріли напередодні. Зокрема, прогресивне відставання СРСР від розвинених країн Заходу, втрата віри правлячої еліти країни в офіційну ідеологію – марксизм та її прагнення юридично оформити і своє становище, і власність² пришвидшили процес змін.

Перехід до нового політичного курсу визначив і майбутню долю України. Змінювався світ, а отже, і суспільство. Гласність та плюралізм думок вели до поляризації суспільства й поширення національно-демократичних поглядів. Усе частіше звучала публічна критика наявної системи влади. Крім того, у другій половині 1980-х років із заслання повернулося чимало дисидентів, які практично очолили рух українського народу до здобуття незалежності. З їхньої ініціативи та за їхньою участю організовувалися громадські товариства й об'єднання, велася активна правозахисна та інформаційна діяльність, налагоджувалася співпраця із закордонним політикумом і діаспорою, організовувалися численні мітинги та збори.

¹ Муравський О. Західні землі України: шлях до незалежності. Львів, 2011. С. 31.

² Даниленко В. М. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. Київ, 2018. С. 7.

Ще один чинник, що спричиняв незадоволення та протести в суспільстві у той час, – Чорнобильська катастрофа, зокрема через замовчування і байдужість влади. Левко Лук'яненко зазначав, що хоча ця трагедія сколихнула весь світ, на радянську бюрократичну верхівку це не впливало. Незважаючи на протести громадськості, споруджувалися чи планувалися нові атомні реактори на АЕС³.

Всі ці події вели до змін, які ставали незворотними. Рушійні сили перебудови перемістилися від центру на місця, у виробничі підрозділи і творчі колективи. Критикуючи владу, громадяни виявляли готовність взяти активну участь в оновленні життя суспільства, вирішенні найгостріших суспільних проблем. Активізувалися вияви «мітингової демократії». Усе більше людей долучалося до політичного життя⁴.

Відбувалися зміни в політичній структурі суспільства. Головно це відчувалося в поступовій ліквідації командно-адміністративної системи, частковій втраті влади правлячою партією та поетапним переходом влади до Рад народних депутатів, що, по суті, стало переломним етапом боротьби за встановлення демократичної системи⁵.

Активнішим такий демократичний вибір був в областях заходу України. Якщо кількість представників демократичних об'єднань серед депутатів ВРУ I скликання була не значною, то серед депутатів міських і обласних рад на Заході, навпаки – домінантною.

Варто зауважити, що в такого результату було своє підґрунтя. Починаючи з 1987 р., у західних областях утворюються перші не-підконтрольні партійно-державним органам влади громадські організації. Зокрема, у жовтні 1987 р. світ побачила стаття Федора Братишина «Занедбана могила», де йшлося про акти вандалізму на Личаківському кладовищі й руйнування могил відомих українців. Вона стала основою для створення у Львові Товариства Лева⁶.

Щоправда, задум створити таке товариство дозрівав у середовищі молодих художників, етнографів та істориків Львова

³ Лук'яненко Л. До історії Української Гельсінської спілки. Київ: Фенікс, 2010. С. 145.

⁴ Даниленко В. М. Україна в 1985–1991 рр. ... С. 87–88.

⁵ Підкова І. Демократична опозиція у процесах реформування законодавства Української РСР (серпень–жовтень 1989 р.). *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Львів, 2010. Вип. 12. С. 271.

⁶ Волощак Ю. 20 років Товариству Лева. *Mikroskop pana Jurka*. Львів, 2007. Вип. 19. С. 6.

раніше – впродовж 1986 р. Спершу ініціативна група львів'ян організовувала в місті вертепи, а також прогулянки в національних костюмах вулицями міста. Тоді активісти доклали чимало зусиль на забезпечення конфіденційності, яка в контексті перебудови була зайвою, і тим самим втратили ініціативу. Її одразу перехопили члени міського комітету комсомолу та запропонували провести толоку на Личаківському цвинтарі 4 липня 1987 р. Це був період підвищеного інтересу до міської історії, тож не дивно, що на кладовище прийшли сотні львів'ян⁷.

Спочатку члени організації займалися впорядкуванням громадських місць і культурно-історичних пам'яток Львова, для чого використовували традиційні радянські суботники. На тоді не йшлося про жодну організацію, навіть неформальну, про що свідчать спогади найстаріших учасників товариства⁸. Але поступово активісти розширили свою діяльність у сфері культури: налагоджували зв'язки з діаспорою, займалися збереженням традицій українців і відновленням історичної пам'яті народу про видатних українців⁹. Поступово у львівських друкованих виданнях почали з'являтися публікації про незадовільний стан архітектурних пам'яток і необхідність збереження культурно-історичної спадщини міста. Очевидно, у різній формі обговорювали питання необхідності братися за благоустрій міста власними руками¹⁰.

Важливу роль у діяльності Товариства Лева відіграло подружжя Ігоря та Ірини Калинців. Керівник товариства Орест Шейка був частим гостем у будинку дисидентів і саме у співпраці із членами редакції самвидавчого альманаху «Євшан-зілля», яке того ж 1987 р. започаткували Калинці, члени Товариства Лева відшукали й відновили могилу письменника Осипа Турянського, якого забороняла радянська влада. А також віднайшли будинок, у якому мешкав поет Богдан Ігор Антонич¹¹.

⁷ Чорновол І. Історична секція «Товариства Лева» (1987–1990). *Historians*. 2012. 23 жовтня. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/institutsiji-istorichnoji-nauki-v-ukrajini/422-ihor-chornovol-istorychna-sektsiia-tovarystva-leva-1987-1990>

⁸ Стецюк В. Історія Товариства Лева. *Чтиво*. 2012. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Stetsiuk_Valentyn/Istoriia_Tovarystva_Leva/

⁹ Муравський О. Західні землі України: шлях до незалежності. С. 49.

¹⁰ Стецюк В. Історія Товариства Лева...

¹¹ Шкраб'юк П. В. Попід золоті ворота. Шість елегій про родину Калинців. Львів, 1997. С. 419.

Активісти мали спільні патріотичні інтереси. Зокрема, творці альманаху «Євшан-зілля» прагнули пробудження національної свідомості в людей культурних кіл, популяризації історії України та відродження національних традицій. Видавці часопису були відомі багатом і перебували під наглядом радянських агентів. Тому важливо було вберегтися від найменшої відповідальності за публікацію матеріалів, які чинна влада визнала б незаконними. Створення альманаху стало важливим елементом громадсько-політичного життя активної молоді того часу і ще однією ланкою в ланцюжку, що привів українців до демократичних свобод¹². Товариство Лева теж впливало на збереження історії України та становлення інших історико-культурних товариств, діяльність яких згодом стала політичною.

Зважаючи на поступову русифікацію україномовного населення УРСР, 1988 р. академік АН УРСР В. Русанівський на сторінках «Літературної України» запропонував створити Товариство рідної мови (згодом – Товариство української мови ім. Т. Шевченка). Цю ініціативу теж підтримали у Львові¹³. Розпочати активну діяльність товариству заважала радянська система. 13 червня 1988 р. активісти товариства організували проведення установчих зборів у Будинку культури будівельників на вул. Стефаника. Проте місцева влада перешкодила цьому заходу. У відповідь люди попрямували до пам'ятника Франкові і провели несанкціонований мітинг¹⁴. Це, по суті, був перший в Україні протестний мітинг, який започаткував низку багатолюдних зібрань опозиційного спрямування. Установчі збори Товариства української мови відбулися 20 червня¹⁵. Стараннями активістів та за підтримки населення товариство юридично затвердило своє існування і досить швидкими темпами розбудувало широку мережу філій по всій Галичині.

Опозиційний рух набирив усе більших обертів. 16 червня 1988 р., під час мітингу біля пам'ятника Іванові Франку, який вели Іван Макар та Ірина Калинець, було ухвалено створити у Львові

¹² Стецюк В. Історія Товариства Лева...

¹³ Муравський О. Західні землі України: шлях до незалежності. С. 51.

¹⁴ Мельник І. Історія створення Народного руху України та відновлення «Просвіти» (1988–1991). Спогад. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2010. Вип. 19. С. 99.

¹⁵ Зайцев Ю. Д. Генезис Народного руху України: львівська організація. *Український історичний журнал*. 2010. № 4. С. 148.

«Демократичний фронт сприяння перебудові» за прикладом країн Балтії. Цю ініціативу реалізували 25 липня. На зборах громадськості створили ініціативну групу «Демократичного фронту сприяння перебудові», до якого ввійшли представники Товариства Лева, Товариства української мови ім. Т. Шевченка і навіть міського комітету комсомолу¹⁶.

Влітку 1987 р., після виходу на волю групи політв'язнів, відновила роботу УГГ, лідерами якої стали В'ячеслав Чорновіл, Богдан Горинь, Михайло Горинь, Василь Барладяну й ін. Було реанімовано випуск самвидавного «Українського вісника», розпочато видання бюлетенів, експрес-випусків, листівок, у яких висвітлювався реальний розвиток подій в Україні¹⁷. На 50-тисячному зібранні 7 липня 1988 р. оголошено про створення легальної опозиційної загальноукраїнської організації партійного типу – УГС¹⁸. Тоді ж оприлюднено «Декларацію принципів УГС». Документ передбачав: трансформацію СРСР у конфедерацію незалежних держав; конституційне визнання державного статусу української мови; ліквідацію монополії на владу й передачу владних важелів із рук Комуністичної партії демократично обраним радам; відновлення права УРСР на повноцінну дипломатичну діяльність; запровадження республіканського госпрозрахунку, розвиток ринкових відносин; припинення діяльності АЕС в УРСР; перегляд Кримінального кодексу УРСР й усунення з нього ст. 62 (антирадянська діяльність), реабілітацію УАПЦ й УГКЦ¹⁹. «Український вісник» залишався важливим елементом функціонування УГС. У листі до виконавчого комітету УГС В. Чорновіл зазначав: «Значна частина надходжень (а з внутрішніх – переважна більшість) передавалася якраз на пресслужбу (журнал, газети і т. ін.), а не на Спілку взагалі, в перший період Спілка жила виключно з пожертв на “Вісник”»²⁰. Левко Лук'яненко підсумовував, що хоча УГС хронологічно існувала недовго (від 7.07.1988 до 30.04.1990 р.), але за змістом цей період становив окрему добу в

¹⁶ Мельник І. Зачаття Народного Руху. Львів. *Zbruc*. 2013. 25 липня. URL: <https://zbruc.eu/node/10638>

¹⁷ Михайлов В. В. Діяльність Української Гельсінської Спілки в Південній Україні наприкінці 1980-х – 1991 р. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 2013. Вип. 37. С. 163.

¹⁸ Зайцев Ю. Д. Генезис Народного руху України... С. 148.

¹⁹ Михайлов В. В. Діяльність Української Гельсінської Спілки в Південній Україні... С. 163.

²⁰ Чорновіл В. Твори: в 10 т. Київ, 2009. Т. 6. С. 652.

боротьбі української нації проти московського колоніального деспотизму за демократизацію суспільно-політичного життя та державну самостійність²¹.

Наприкінці 1980-х створено також чимало осередків історико-просвітницького товариства «Меморіал», яке виникло як складова Всесоюзного товариства «Меморіал», котре очолював тоді академік і дисидент Андрій Сахаров. Створення організації розпочалося 1988 р. До неї вступило понад 360 тис. людей – репресовані та їхні рідні, а також усі, кому було небайдужим відновлення історичної правди. Своїми завданнями члени «Меморіалу» визначали: відновлення історичної правди та збереження пам'яті жертв політичних репресій в Україні ХХ ст.; подолання тоталітарних стереотипів, контроль за дотриманням прав людини; захист прав репресованих; відзначення пам'ятних дат, пов'язаних із політичними репресіями; просвітницька робота²². 4 березня у м. Київ відбулася Установча конференція українського товариства та було обрано керівництво у складі семи співголів: Ігор Доброштан, Іван Різниченко, Олександр Деко, Володимир Маняк, Володимир Кузнецов, Лесь Танюк, Віктор Цимбалюк.

Діяльність активних громадських товариств часто перетиналися між собою, адже протистояти чинній владі й боротися за демократичне майбутнє ефективніше разом. Левко Лук'яненко пригадував, що 5 березня 1989 р. відбулося чергове засідання Всеукраїнської координаційної ради УГС у Києві, на яке приїхали представники з Вінницької, Івано-Франківської, Київської, Львівської, Рівненської, Сумської, Січеславської (Дніпропетровської), Тернопільської, Харківської та Чернігівської філій. Після засідання учасники долучилися до мітингу пам'яті жертв сталінізму, на якому було оголошено резолюцію про створення товариства «Меморіал», вироблену за участю УГС²³. За короткий час товариство змогло розбудувати широку мережу філій. 27 травня 1989 р. відбулася й Установча конференція «Меморіалу» у Львові; на той час товариство тут уже

²¹ Лук'яненко Л. До історії Української Гельсінської спілки. Київ: Фенікс, 2010. С. 8.

²² Боднарченко О. 4 березня 1989 року було створене Товариство «Меморіал» імені В. Стуса. *Рідна країна*. 2020. 4 березня. URL: <https://ridna.ua/2020/03/4-bereznya-1989-roku-bulo-stvorene-tovarystvo-memorial-imeni-v-stusa/>

²³ Лук'яненко Л. До історії Української Гельсінської спілки. Київ: Фенікс, 2010. С. 61.

нараховувало 150 осередків. Членами ради товариства були В'ячеслав Чорновіл, Михайло Осадчий, Богдан Котик та ін.²⁴

Восени того ж року відновило діяльність і НТШ, яке стало ще одним рушієм активного впровадження національних ідей. Завдання товариства залишалися незмінними: «... консолідувати творчу енергію наукової інтелігенції західноукраїнського регіону, що сприятиме піднесенню авторитету науки на Україні та за її межами»²⁵.

У другій половині 1980-х років активно розвивався і НРУ, що надав відчутного імпульсу процесу демократизації суспільства²⁶. У лютому 1989 р. газета «Літературна Україна» надрукувала пропозицію щодо Статуту і програми НРУ. Його основною метою проголошувалося «сприяння Комуністичній партії у створенні й функціонуванні такого демократичного механізму, який служив би розвитку суспільства, що ґрунтується на справжньому народовладді та збалансованій економіці»²⁷. Протягом пів року формувалися обласні осередки – крайові організації²⁸. Першою була створена Тернопільська – у березні 1989 р.

На початку 1990-х років розвинулася дискусія, хто ж саме став фундатором руху? Одні стверджували – «Меморіал», другі – Спілка письменників України, треті – Товариство української мови ім. Т. Шевченка²⁹. Мабуть, слушно сказати, що це була спільна робота, адже багато активістів цих організацій взяло участь у розбудові НРУ.

У травні 1989 р. львів'яни теж засновують регіональну організацію – НРУ³⁰. У роботі Установчої конференції львівського осередку НРУ взяли участь представники Товариства української мови ім. Т. Шевченка, російського руху «Друзі українського мистецтва та літератури», асоціації «Зелений світ», Товариства Лева, Етнографічного товариства ім. І. Франка, товариства «Меморіал», спілок

²⁴ Іськів В. Початок діяльності Львівського руху. *Форум*. 2009. № 2. С. 12.

²⁵ Наукове товариство імені Т. Г. Шевченка у Львові відновлено. *Віче*. 1989. № 10. С. 2.

²⁶ Підкова І. Демократична опозиція у процесах реформування законодавства Української РСР... С. 279.

²⁷ Зайцев Ю., Зайцев О. Напередодні незалежності. *Історія України*. 3-тє вид. / відп. ред. Ю. Сливка, керівник авт. кол. Ю. Зайцев. Львів: Світ, 2002. С. 385.

²⁸ Хотин Р. 30 років Руху: Створення Народного руху в семи моментах, які наблизили Незалежність України. *Радіо Свобода*. 2019. 7 вересня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30147962.html>

²⁹ Гончарук Г. І. Народний Рух України. Історія. Одеса: Астропринт, 1997. С. 13.

³⁰ Шкраб'юк П. В. Попід золоті ворота... С. 431.

письменників, художників, архітекторів, театральних діячів, Товариства ім. Кибільника в Самборі й ін. На конференції було прийнято «Декларацію Львівської регіональної організації НРУ» і наголошувалося, що організація виступає за відновлення державного суверенітету республіки³¹. На конференції виступало чимало активістів, серед яких і дисиденти, зокрема І. Гель та І. Калинець. Загалом, рада львівського осередку НРУ нараховувала 60 осіб. Рух тоді об'єднав робітників та академіків, поетів та акторів, комуністів та дисидентів³². 8–10 вересня відбувається установчий з'їзд НРУ в Києві, на якому було прийнято Програму та Статут цієї організації. Діяльність неформальних організацій усе чіткіше укріплювалася в політичній площині.

Стараннями всіх цих організацій у 1989–1990 рр. організовувалися мітинги, акції непокори, вуличні маніфестації³³, все більше наголошувалося на основних засадах товариств, наприклад, захисті культурно-історичної спадщини, української мови та реабілітації репресованих українців. Зважаючи на тиск тоталітарної системи, такі зібрання громадян, поряд зі самвидавною діяльністю (альманах «Євшан-зілля», відновлення видання «Українського вісника» тощо), були важливим способом донести до громадськості свої ідеї та чітко визначити опозиційність щодо чинної влади³⁴. І це дало результати.

На місцевих виборах весною 1990 р. упевнену перемогу в Галичині здобули представники демократичних сил. Ігор Мельник зазначав, що тоді для українців мрія здобути незалежність набирала реальних обрисів. Це були успіхи в масовій політичній діяльності. Товариство Лева, Товариство рідної мови, УГС, НРУ й інші організації ставали школою легальної та напівлегальної політичної боротьби для тисяч людей різного віку й політичних переконань.

Зважаючи на патріотичні переконання і демократичність цих організацій та об'єднань, не дивно, що серед новообраних депутатів були представники дисидентства. Для прикладу, до Львівської обласної та міської рад було обрано В'ячеслава Чорновола, Івана Геля, Ігоря Калинця, Михайла Гориня та жінок-дисиденток – Марію Гель,

³¹ Гончарук Г. І. Народний Рух України... С. 32.

³² Мельник І. Історія створення Народного руху України та відновлення «Просвіти»... С. 102.

³³ Муравський О. Західні землі України: шлях до незалежності. С. 48.

³⁴ Там само.

Стефанію Шабатуру, а головою обласного управління освіти – Ірину Калинець. Участь дисидентів у тогочасному політичному житті, самоврядуванні та згодом розбудові незалежної України стала логічним продовженням попередньої діяльності.

Український дисидентський рух, що виник у другій половині 1950-х років – період тимчасового послаблення комуністичного режиму – теж змінювався, залежно від внутрішніх та зовнішніх чинників. Кожна нова доба приносила нові виклики. І відповідно представники та представниці дисидентства не зупинили діяльності і з проголошенням незалежності. Молода держава, яка щойно здобула суверенітет, гостро потребувала активних громадських та політичних діячів, які би взяли за її розбудову. Дисиденти, мабуть, найкраще підходили на цю роль. Маючи особистий досвід у боротьбі за державність, знаючи особливості радянської каральної системи та розуміючи загрозу потенційних російських впливів, дисиденти були зацікавлені в посиленні й розвитку України. І таку діяльність вони розпочали як на загальноукраїнському, так і на локальному рівнях.

Боротьба дисидентів відбувалася в кількох вимірах. Спочатку опір чинився на культурному рівні – молоді інтелектуали намагалися вийти за межі, визначені радянською тоталітарною державою, згодом їхня діяльність перейшла у правозахисне русло. Що сильнішим ставав тиск влади, то збільшувався спротив дисидентів. Із другої половини 1980-х років вони були, якщо не основою, то рушійним елементом об'єднань, комітетів і партій. Показово, що напередодні візиту Генерального секретаря ЦК КПРС у Михайла Горбачова до Львова 21 лютого 1989 р. було ув'язнено: Івана Геля, Івана Кандибу, Григорія Приходька, Михайла Гориня, Богдана Гориня, Ярослава Путька та Ірину Калинець. Упродовж чотирьох місяців (21 листопада 1988 р. – 20 березня 1989 р.) було засуджено 12 представників УГС і затримано понад 30 осіб³⁵. Чинна влада намагалася усунути дисидентів, але це їй не вдавалося. Їхня діяльність у тогочасному політичному житті, самоврядуванні та розбудові держави стала логічним продовженням попередньої боротьби.

У перші дні роботи новообрані депутати Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської обласних рад розгорнули активну роботу

³⁵ Муравський О. Вибори 1989 р. до Верховної Ради СРСР: специфіка Львівщини. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2012. Вип. 21. С. 587.

щодо утвердження демократичних принципів, прав і свобод громадян³⁶. За твердженням І. Мельника, вибори 4 та 18 березня 1990 р. засвідчили волю населення Галичини до зміни наявного ладу. До представницьких органів усіх рівнів зайшли тисячі депутатів, які не хотіли залишатися «машиною для голосування» під час прийняття рішень компартійного апарату³⁷. Побачивши, що перемогу здобувають представники демократичних проукраїнських сил, агенти радянського режиму намагалися обмежити їхню владу. Після виборів 18 квітня 1990 р. ЦК КПУ, Президія ВР УРСР і Рада Міністрів УРСР оприлюднили заяву, у якій демократичні ради західних областей звинуватили в системному порушенні законодавства й розпалюванні ворожнечі між регіональними гілками влади³⁸.

Відразу стало зрозуміло, що вибрана ноша не буде легкою, адже вперше за 45 років місцева влада перебувала в руках не комуністів³⁹. Тогочасний мер Львова Василь Шпіцар пригадував, що представники комуністичної партії пророкували, що нова влада не протримається і 100 днів⁴⁰. Але вона не тільки протрималася довше, а й ввела в дію чимало демократичних реформ.

Фактично, ухвали, які приймали депутати в Галичині, часто випереджаючи законодавчу діяльність у Києві, ставали взірцем для інших органів місцевого самоврядування⁴¹. Для прикладу, Володимир В'ятрович зазначав, що Львівська обласна рада у своїй діяльності виходила поза межі, окреслені радянським законодавством. Зокрема, це виявлялося в активній інформаційній роботі на всеукраїнському рівні, за кожним районом області були закріплені ті чи ті регіони України⁴².

Нова демократична влада розпочала діяльність із чіткого окреслення своїх національних інтересів. Зокрема, 3 квітня 1990 р. з

³⁶ Муравський О. Західні землі України: шлях до незалежності. С. 91.

³⁷ Мельник І. Львівський парламент першого скликання. *Zbruc*. 2015. 9 квітня. URL: <https://zbruc.eu/node/34801>

³⁸ Муравський О. Західні землі України: шлях до незалежності. С. 91.

³⁹ Лукашевський Ю. Перше демократичне скликання Львівської міськради, або як Львовом керувало 650 депутатів. *Твоє місто*. 2020. 14 квітня. URL: https://tvoemisto.tv/blogs/pershe_demokratyчне_sklykannya_lvivskoi_miskrady_abo_yak_lvovom_kerovalo_650_deputativ_108520.html

⁴⁰ Шпіцер В. Рікою пам'яті. Львів: Тиса, 2014. С. 138.

⁴¹ Мельник І. Львівський парламент першого скликання...

⁴² В'ятрович В. Останні дні імперії. 1991 в Україні очима КГБ. *Історична правда*. 2011. 22 серпня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/08/22/53107/>

ініціативи депутатів міської ради над Львівською ратушею було піднято синьо-жовтий прапор⁴³. На це дійство прийшло чимало львів'ян, які під виконання гімну вітали підняття державного стягу тодішніми депутатами міськради Євгеном Шморгуном, Стефанією Шабатурою та Зиновієм Саляком⁴⁴. А 9 квітня прапор було піднято і над Львівським оперним театром, де вперше засідала Львівська обласна рада⁴⁵.

Варто зауважити, що до цього вже були спроби підняття державного прапора. Така ідея зародилася в колі групи «Євшан-зілля», ще в літку 1988 р. Незважаючи на опір та репресії з боку радянської влади, стараннями дисидентів й активних громадян на вічі перед Львівською ратушею було піднято три національні прапори. Щоправда, наступного дня їх зняли з розпорядження представників адміністрації⁴⁶. З початком діяльності нової, демократичної, влади настала можливість підняти та надовго закріпити український прапор.

Стефанія Шабатура, львівська художниця, політув'язнена та дисидентка, роками вела боротьбу з тоталітарною системою. У 1987 р. вона активно долучилася до оформлення самвидавчого альманаху «Євшан-зілля». А 1988 р. художниця разом з І. Калинець та іншими активістками утворила ініціативну групу Маріїнського товариства «Милосердя» і долучилася до боротьби за легалізацію УГКЦ⁴⁷. Відповідно участь дисидентки в політичному житті та самоврядуванні на початку 1990-х – це закономірний процес. Вона стала однією з удостоєних піднімати український прапор над ратушею. Стефанія Шабатура пригадувала, що кандидатури депутатів, які піднімали стяг, вибирали на сесії міськради, а крім них, на верхній площадці перебували львів'яни, яких удостоїли бути учасниками події. Вона також відзначала загальне піднесення та радість, які відчувала того дня⁴⁸. Згодом львівські депутати прийняли відповідні ухвали, що

⁴³ Шпіцер В. Рікою пам'яті. С. 156.

⁴⁴ 33 роки тому над Львівською Ратушею вперше підняли синьо-жовтий прапор. *Твоє місто*. 2023. 3 квітня. URL: https://tvoemisto.tv/news/32_roky_tomu_nad_lvivskoyu-ratusheyu-vpershe-pidnyaly-synozhovtyy-prapor_130221.html

⁴⁵ Мельник І. Львівський парламент першого скликання...

⁴⁶ Шкраб'юк П. В. Попід золоті ворота... С. 436.

⁴⁷ Там само. С. 433.

⁴⁸ Інтерв'ю з Стефанією Шабатурою, 1938 р. н., записане у Львові 1 червня 1998 р., інтерв'юєр Н. Дмитришин. *Архів Інституту Історії Церкви Українського Католицького Університету* (Архів ІІЦ УКУ). Ф. 1273. Спр. П-791. Арк. 24.

визначали синьо-жовтий прапор, тризуб і гімн «Ще не вмерла Україна» українською національною символікою⁴⁹.

Проукраїнський склад міської ради, за винятком декількох комуністів, давав змогу депутатам приймати чимало рішень, які стосувалися відновлення державності, визначення національних героїв чи легалізації УГКЦ.

Того ж 3 квітня 1990 р. створено 14 постійних комісії депутатів, які мали займатися благоустроєм і розвитком міста⁵⁰. Серед них і Комісію з національного та духовного відродження, до якої вибрано 26 депутатів, зокрема С. Шабатуру та М. Гель⁵¹. Остання теж була однією з учасниць політичного життя Галичини та дружиною Івана Геля. У той час, як І. Гель виграв вибори до Львівської обласної ради, його дружина стала депутаткою Львівської міської ради⁵².

При обласній раді теж було утворено Комісію у справах культури та духовного відродження, головою якої був обраний І. Калинець⁵³. Як бачимо, дисиденти опікувалися питаннями національного відродження, які гостро назріли в суспільстві, що роками жило в умовах тоталітаризму. Тогочасну регіональну еліту Львівщини характеризував консенсус із «національного питання» (охоплюючи національні традиції, історичну пам'ять тощо)⁵⁴.

Важливим для нової влади було релігійне питання. Ще до обрання на посаду Стефанія Шабатури, Іван і Марія Гелі, Ірина Калинець й інші дисиденти активно боролися за легалізацію УГКЦ.

⁴⁹ Про проголошення української національної символіки та національного гімну офіційно прийнятими на території Львівської області. *За вільну Україну*. 1990. 4 липня. С. 5.

⁵⁰ Ухвала Львівської міської ради від 03.04.1990 «Про утворення постійних комісій Львівської міської Ради народних депутатів двадцять першого скликання». URL: <https://uk.wikisource.org>

⁵¹ Ухвала Львівської міської ради від 04.04.90 «Про обрання складу постійних комісій Львівської міської Ради народних депутатів двадцять першого скликання». URL: <https://www8.city-adm.lviv.ua/inTEAM/Uhvaly.nsf/6beaa11e1f55c94dc2256b21005c49ff/755eba1bf42db940c2257ed-000233da7?OpenDocument>

⁵² Депутати Львівської міської ради 1 скликання (1990–1994). URL: <https://www.lvivrada.gov.ua/component/k2/item/298-deputaty-lvivskoi-miskoi-rady-1-sklykan-nia-1990-1994>

⁵³ Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.). Ф. 221. Оп. 3. Спр. 1188. Арк. 208.

⁵⁴ Яремчук В. Регіональні політичні режими в Україні: Львівщина (1990–2017 рр.). Київ, 2018. С. 26.

Після років боротьби, організації мітингів, написання відозв та звернень до влади, фіксування фактів утисків щодо УГКЦ, представники релігійного дисидентства, які особисто в цей час зазнавали тиску влади, все ж домоглися успіхів. 28 листопада 1989 р. було проголошено Заяву Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР, за якою греко-католики отримували можливість реєструвати свої громади⁵⁵. З початком 1990-х років Львівщина, де переважали демократичні сили, стала однією з перших областей, де почали вирішувати міжконфесійні непорозуміння⁵⁶.

Важливим елементом цієї боротьби було повернення храмів представникам репресованих конфесій. Питання повернення собору Святого Юра УГКЦ одразу ж стало на порядку денному як у міській, так і в обласній раді. Стефанія Шабатура сама зачитувала проект ухвали під час голосування в міській раді і наголошувала, що тоді для прийняття важливих рішень депутатам доводилося не тільки боротися з системою, а й об'єднувати суспільство. Дисидентка зазначала, що, попри важливі рішення, які приймали депутати, від греко-католицького духовенства не завжди була беззастережна підтримка. Чимало з них ще не повністю вийшли з підпілля і побоювалися активних дій – страх переважував прагнення до свободи⁵⁷.

У кінці цієї ухвали Львівської міської ради зазначалося: «Звертаємось до депутатів Львівської обласної Ради народних депутатів і Верховної Ради Української РСР вирішити питання легалізації і повної реабілітації української греко-католицької церкви як жертви репресій та повернення їй всього майна і споруд»⁵⁸. Відповідь депутатів Львівської обласної ради не забарилася. Присутня на сесії облради під час обговорення релігійних питань І. Калинець, тоді депутатка ВР, ревно виступала за повернення собору УГКЦ. «Церква ув'язнена не буде розмовляти на рівних з іншими. Вона повинна мати права вільної церкви, тоді може бути

⁵⁵ З дотриманням законності. Заява Ради в справах релігій при Раді міністрів УРСР. *Вільна Україна*. 1989. 30 листопада. С. 3.

⁵⁶ Муравський О. Західні землі України: шлях до незалежності. С. 187.

⁵⁷ Інтерв'ю з Стефанією Шабатурою, 1938 р. н., записане у Львові 1 червня 1998 р., інтерв'юєр Н. Дмитришин. *Архів ІІЦ УКЦ*. Ф. 1273. Спр. П-791. Арк. 24.

⁵⁸ Ухвала Львівської міської ради від 06.04.90 «Про собор святого Юра». URL: [https://www8.city-adm.lviv.ua/inteam/uhvaly.nsf/\(SearchForWeb\)/AD6BA905F-B1AB803C2257ED0002D5305?OpenDocument](https://www8.city-adm.lviv.ua/inteam/uhvaly.nsf/(SearchForWeb)/AD6BA905F-B1AB803C2257ED0002D5305?OpenDocument)

справедливість»⁵⁹, – зазначала дисидентка. 4 травня 1990 р. в обласній раді була прийнята ухвала «Про релігійні конфесії на Львівщині». У документі стверджувалося, що будь-яка конфесія, діяльність якої не суперечить міжнародним нормам, має право на реєстрацію та вільне існування; дії влади щодо ліквідації УГКЦ 1946 р. визначалися незаконними й аморальними⁶⁰. Окремою ухвалою розірвано договір про оренду храму Святого Юра з УПЦ і надано тримісячний термін для звільнення приміщення⁶¹.

Марія Гель зазначала, що під час її діяльності в Комітеті з національного і духовного відродження до них зверталися не тільки українці, а й представники польської громади, із проханням надати римо-католицькій громаді костел Святого Антонія у Львові. Тобто діяльність установи не була однобічною, а враховувала прохання і звернення представників різних конфесій⁶².

Проте, незважаючи на активну проукраїнську позицію як міської, так і обласної ради, нова влада зіткнулася з новими викликами. Міжконфесійні конфлікти не припинилися, а подекуди набрали нової сили, зокрема таку ворожнечу посилював брак вільних сакральних споруд, який ставав усе відчутнішим із відновленням чи появою нових релігійних громад. На Львівщині боротьба за володіння наявними храмами охопила близько 54 % від усіх населених пунктів області⁶³.

Звичайно, неможливо було прорахувати всього і критика лилася навіть на представників демократичного спрямування. Ігор Мельник зазначав, що були і прикрі поразки – насамперед в економічній площині, якій тоді приділялося недостатньо уваги. Крім того, новій владі не вдалося призначити на більшість посад людей із новим мисленням, неінфікованих радянською системою⁶⁴. Проте це

⁵⁹ Держархів Львівської обл. Ф. Р-221. Оп. 4. Спр. 26. Арк. 445.

⁶⁰ Муравський О. Західні землі України: шлях до незалежності. С. 187.

⁶¹ Ухвала Президії Львівської Обласної Ради про собор Святого Юра у Львові. *За вільну Україну*. 1990. 16 серпня. С. 1.

⁶² Інтерв'ю з Марією Гель: «Марія Гель. Спомин про життя». *Національний музей «Тюрма на Лонцького»*. 2021. URL: <https://hi-in.facebook.com/lonckoho/videos>

⁶³ Боруцький С. Львівська обласна рада 25 років тому відродила релігійні свободи. *Вголос*. 2015. 13 червня. URL: https://vgolos.ua/news/lvivska-oblast-da-25-rokiv-tomu-vidrody-la-religijni-svobody-chastyna-1_183081.html

⁶⁴ Дем'янчук В. Один з когорти шістдесятників. *Громадсько-політична діяльність Івана Геля (1987–1991 рр.)*. Львів, 2015. С. 135.

не зруйнувало старань патріотично налаштованих депутатів. Стефанія Шабатура зазначала, що вона з одностудцями боролася і за Церкву, і за державу. А найкращим спогадом із тих часів для неї залишилося проголошення незалежності України, що стало найбільшою перемогою, яку надалі необхідно було закріпити⁶⁵.

Близькою подругою С. Шабатури та соратницею в боротьбі за легалізацію УГКЦ була І. Калинець. Перебуваючи в ув'язненні, дисидентка проводила християнсько-просвітницьку діяльність серед віруючих російських каторжанок. Звільнившись з ув'язнення й заслання на початку 80-х років, І. Калинець одразу долучилася до суспільно-культурного життя Львова і цілої України та розпочала активну боротьбу за легалізацію УГКЦ⁶⁶. Після заслання вона з нерозтраченою енергією заповзялася до громадської, творчої й наукової роботи. Крім того, що стала співредакторкою самвидавного журналу «Євшан-зілля», була серед організаторів «Меморіалу», НРУ, увійшла до НТШ, написала понад три сотні статей⁶⁷.

У 1990 р. І. Калинець обрали депутатом ВРУ I скликання. Варто зауважити, що на початок 1990-х років депутати могли належати не тільки до різних комісій одночасно, а й бути депутатами різних рад. Наприклад, І. Калинець у той час була і депутатом ВРУ, і головою управління освіти у Львівській обл. Вона вела активну діяльність у сфері освіти не тільки на Львівщині, а й при ВРУ керувала підкомісією з питань шкільництва. У сфері освіти дисидентка намагалася відродити багато речей, які забороняла радянська тоталітарна система, покладалася на вдалий іноземний досвід і намагалася повернутися до українських національних освітніх традицій міжвоєнного часу. З її ініціативи в Донецьку була відкрита українська школа та Український культурний центр. Дисидентка організовувала масові приїзди в Галичину дітей зі східних областей на Різдвяні свята, відновлювала святкування українських традиційних релігійних свят у школах⁶⁸.

⁶⁵ Малюк І. Стефанія Шабатура: «Я знала, що Україна буде...». *Радіо Свобода*. 2014. 18 грудня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/26750792.html>

⁶⁶ Паславський І. Християнський світ Ірини Калинець. *Українське літературознавство*. 2016. Вип. 81. С. 242.

⁶⁷ Садова В. Львівська пасіонарія. До ювілею Ірини Калинець. *Історична правда*. 2010. 6 грудня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/4cfce85063007/>

⁶⁸ Вона горіла все життя: бібліографічний нарис до 80-річчя від дня народження Ірини Калинець / уклад. Н. А. Петренко. Київ, 2020. С. 12.

А почалося все з того, що 24 квітня 1990 р. Львівська обласна рада ініціювала створення управління народної освіти, очолити яке запропонували І. Калинець⁶⁹. На плечі дисидентки було покладено чимале завдання з реформування освітнього процесу. Перед голосуванням за її кандидатуру із залу буквально лунали запитання від депутатів облради щодо реформування шкіл, зміни чи навпаки створення нових предметів, українізації навчального процесу, детального вивчення історії України тощо. Звучали й запитання щодо уроків релігії у школах Львівщини, наприкладі однієї з тогочасних громад, яка самовільно такі впровадила. На запитання депутата Йосипа Демчинського, чи варто впроваджувати такі уроки у всіх школах, Ірина Калинець зазначила, що це повинна вирішувати сама громада, адже в ній є представники різних конфесій⁷⁰. Дисидентка виступала за рівність і покликала на досвід інших розвинутих країн.

За її ініціативами розпочали активну перебудову навчального процесу у школах, зміну програм, працю над створенням гімназій, ліцеїв, коледжів, авторських і приватних шкіл, відродження «Пласту». Інститут підвищення кваліфікації педагогічних працівників було реорганізовано в Науково-методичний інститут освіти, а це сприяло удосконаленню навчальних шкільних програм та написанню новітніх підручників⁷¹. Зокрема, у Львові відновлено Першу академічну українську гімназію, створено обласний фізико-математичний ліцей, відкрито приватну гімназію Галини Софінської й авторську приватну школу Марії Чумарної⁷². А на базі військово-спортивного інтернату постав Львівський державний ліцей ім. Героїв Крут. Зі спогадів Валентини Стрілько, президентки Міжнародного благодійного фонду ім. Ярослава Мудрого, ліцей став справжньою гордістю Ірини Калинець, адже дисидентка розуміла, наскільки важливо виховувати дітей, які свідомо захищатимуть Україну⁷³. Під її керівництвом на Львівщині почала

⁶⁹ Держархів Львівської обл. Ф. Р-221. Оп. 3. Спр. 919. Арк. 106.

⁷⁰ Там само. Спр. 1188. Арк. 163.

⁷¹ Якубовська М. Я. Дашкевич та І. Калинець: Парадигма духовного діалогу як архетип формування аксіологічних засад культурологічної компетентності сучасних студентів. *Документи як джерело пізнання. До 160-річчя І. Я. Франка та 90-річчя Я. Р. Дашкевича*. Львів, 2016. С. 83.

⁷² Шкраб'юк П. В. Попід золоті ворота... С. 466.

⁷³ Терещук Г. 6 грудня минуло 80 років від дня народження письменниці, дисидентки Ірини Калинець. *Радіо Свобода*. 2020. 6 грудня. URL: <https://www.>

впроваджуватися «концепція української національної школи», вийшов підручник з української літератури, у якому вперше був надрукований текст «Ще не вмерла Україна»⁷⁴.

Роксолана Лемик пригадувала, що Ірина Калинець, будучи депутаткою ВРУ та керівницею управління освіти, повністю реалізувала себе. Це була її стихія – викладати та нести інформацію в маси⁷⁵.

Працюючи у сфері освіти, дисидентка дбала не тільки про відновлення освітнього процесу, а й про збереження національної ідеї загалом. Нація – це неповторна квітка, зазначала І. Калинець, яка мусить розцвісти своїми кольорами. В Україні росте молоде покоління. За ним майбутнє⁷⁶.

Проте не все було так безхмарно. У 1993 р. І. Калинець відзначала, що, незважаючи на її старання та односторонніх людей із проукраїнськими національними поглядами, проблема морального відродження нації майже випадає з поля зору. Попри проголошену державність, ця проблема мало хвилювала як представників влади, так і вчителів, літераторів, філософів, духовенство⁷⁷.

На жаль, після закінчення повноважень депутата ВРУ та через непорозуміння з тодішнім керівництвом облради, І. Калинець не змогла і надалі очолювати управління освіти. Проте не відійшла від освітньої діяльності, а була директором кількох культурно-освітницьких, переважно громадських, інституцій, зокрема віцепрезидентом Міжнародного благодійного фонду української освіти ім. Ярослава Мудрого в Києві⁷⁸.

Мирослав Мариневич зазначав, що буремне 25-річчя І. Калинець, яке почалося після повернення до Львова, було сповнене боротьби за релігійні, національні й культурні права українців; натхненної участі в політичному протистоянні з комуністичною владою, активної парламентської діяльності, праці в державній системі освіти.

radiosvoboda.org/a/rokiv-vid-dnya-narodzhennya-pysmennytysi-shistdesyatnytsi-iryny-kalynets/30984150.html

⁷⁴ Вона горіла все життя: бібліографічний нарис... С. 12.

⁷⁵ Єзерська І. Виставка «Дорога вічності під зорями стоїть». До 80-ї річниці з дня народження Ірини Калинець. *YouTube*. 2020. 12 грудня. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=miZR5AnuHSw>

⁷⁶ Вона горіла все життя: бібліографічний нарис... С. 14.

⁷⁷ Калинець І. Проблема морального відродження нації. *Визвольний шлях*. 1993. Вересень. С. 1052.

⁷⁸ Шкраб'юк П. В. Попід золоті ворота... С. 469–470.

Її громадський голос звучав завжди потужно, вона обстоювала принципи, яким була вірна до кінця⁷⁹.

Отже, у другій половині 1980-х років склалися сприятливі умови для розвитку та поширення демократичних ідей всередині УРСР, а згодом і здобуття незалежності та громадянських свобод. Найбільшого поширення такі ідеї набули в західних областях України. Тут активно розвивалися громадські інституції, а з часом і партії, які пропагували демократичні принципи, сповідували тяглість до національних ідей та відновлення державності. Активними діячами цього руху були дисиденти, які, по суті, творили підґрунтя для переходу влади до депутатів нових демократичних рад. Депутатки С. Шабатура, М. Гель та І. Калинець долучилися до розвитку української освіти, вирішення релігійних питань, збереження історичної пам'яті, пошанування українських героїв, перейменування вулиць тощо – все для формування незалежного українського майбутнього «на ріллі, що заросла бур'яном, не нашою квіткою» (за словами І. Калинець)⁸⁰.

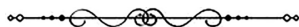
Роксолана Попелюк

⁷⁹ Маринович М. Пам'яті Ірини Калинець. *Релігійно-інформаційна служба України*. 2012. 1 серпня. URL: https://risu.ua/pam-yati-irini-kalynec_n106375

⁸⁰ Шкраб'юк П. В. Попід золоті ворота... С. 467.

Частина V

**МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ
В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ**

РОЗДІЛ 1

**МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ:
СТАНОВЛЕННЯ, ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
(КІНЕЦЬ ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТОЛІТТЯ)**

Місцеве самоврядування – один із найважливіших інструментів та інститутів громадянського суспільства. Його становлення і подальший розвиток в Україні нерозривно пов'язані з формуванням правової держави та її інтеграцією у Європу. Головна мета існування цього інституту – формування територіальних громад, які безпосередньо і через представницькі органи здійснюють ефективне управління справами в інтересах місцевої громади. Від кінця 1980-х років радянська вертикаль поступово трансформувалася у більш сучасну систему органів влади. У 1990-х роках в Україні, у незалежній державі, відбувався процес інституалізації місцевого самоврядування, який був нерозривно пов'язаний із суспільно-політичним контекстом державотворення.

Після відновлення незалежності України розбудова вертикалі влади, зокрема системи місцевого самоврядування, перейшла на якісно новий рівень. Реформи «перебудови», які не забезпечили появи функційної влади рад, проблема перепідпорядкування владної системи й економіки, актуалізували питання змін у законодавстві.

За ініціативи Президента України Леоніда Кравчука 5 березня 1992 р. прийнято ЗУ «Про Представника Президента України». Запроваджувався інститут Представників Президента, який ставав найвищою посадовою особою державної виконавчої влади в області та районі, здійснював керівництво місцевою державною адміністрацією, контроль за дотриманням законодавства та Конституції, відповідав за виконання районного й обласного бюджетів¹. Представники

¹ Закон України «Про Представника Президента України». № 2167-XII від 5 березня 1992. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2167-12/ed19920305#Text>; Мороз Г. Розвиток місцевого самоврядування як інституту громадянського суспільства в Україні (1900–2000 роки). *Сіверянський літопис*. 2017. № 1–2. С. 244.

Президента були уповноважені створювати відділи, управління, інші служби державної адміністрації на місцях, призначати їхніх очільників, однак не мали повноважень призначати керівників «місцевих органів міністерств, державних комітетів»². Парламент не надавав їм права скасовувати рішення виконавчих комітетів місцевих рад, навіть якщо ті суперечили закону. Тобто відбувалося накладання повноважень між місцевими державними адміністраціями й органами місцевого самоврядування, що в результаті створювало низку непорозумінь між Представниками Президента та головами місцевих рад³.

У новій редакції ЗУ «Про місцеві ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування» ухвалено 26 березня 1992 р. У Рад народних депутатів ліквідовували виконкоми. Вони, по-суті, ставали суто представницькими органами. Також передбачалося делегування повноважень від рад до Представника Президента. Нова редакція закону, на думку дослідника Андрія Нікончука, допомогла стабілізувати механізми державного управління, проте не забезпечила ефективної комунікації між місцевими держадміністраціями та Урядом⁴.

Формально закон про Представника Президента та нова редакція ЗУ «Про місцеві ради народних депутатів...» стали суттєвими кроками в розбудові демократичної системи місцевого самоуправління європейського зразка. Однак, на думку дослідників Галини Євсєєвої та Генадія Кривчика, фактично вони були радше декларативними, а по-суті стали поверненням до радянської моделі. Адже головні управлінські повноваження зосереджувалися не в компартійних органах, а у «представників президента та їх апаратів». В українських керівників не було таких повноважень, як у перфектів і комісарів у Франції, чи урядового комісара в Італії⁵. Дослідниця історії місцевого самоврядування Алла Бортнікова також зазначила, що розбудова такого апарату місцевого управління на чолі із

² Закон України «Про Представника Президента України». № 2167-ХІІ від 5 березня 1992...

³ Стещенко Т., Вертегел Є., Куртіш Л. Концептуальні підходи дослідження територіальних громад у системі місцевого самоврядування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 3. С. 72.

⁴ Нікончук А. Розвиток та формування системи місцевого самоврядування в сучасній Україні. *Право і суспільство*. 2011. № 6. С. 51.

⁵ Євсєєва Г., Кривчик Г. Формування системи місцевого самоврядування в Україні (1990–2010 рр.). *Державне управління та місцеве самоврядування: зб. наук. праць*. Дніпро, 2019. Вип. 1 (40). С. 15.

Представниками Президента України створювала жорстку вертикаль влади, підпорядковану Президентові⁶.

На тлі суспільної та політичної кризи у державі відбулися дострокові парламентські та президентські вибори. 3 лютого 1994 р. ВРУ ухвалила ЗУ «Про формування місцевих органів влади і самоврядування», який після виборів депутатів, голів сільських, селищних, міських, районних і обласних рад, скасував інститут Представників Президента⁷. Голів рад усіх рівнів мало обирати населення відповідної території, повноваження державних адміністрацій у районах та областях переходили до відновлених виконкомів⁸.

У 1992–1994 рр. існувала проблема фінансування місцевого самоуправління та розділення місцевого й державного бюджетів. Після президентських і парламентських виборів у липні 1994 р. відбувся розгляд у першому читанні законопроекту «Про місцеві Ради народних депутатів», згідно із яким ліквідовувався інститут місцевої державної адміністрації, натомість відновлювалося місцеве самоврядування, органи якого мали пряме підпорядкування Кабінету Міністрів України, виконавчим органам вищого рангу, але лише з питань реалізації делегованих повноважень⁹. Треба наголосити, що в цьому законопроекті, по-суті, не були розроблені подальші механізми врегулювання питання повноважень і діяльності місцевого самоврядування, а навпаки вилучалися положення про «територіальні колективи громад, про принципи організації взаємодії між органами місцевого самоврядування по “вертикалі”»¹⁰. Однак у результаті довиборів та із приходом центристських кіл у Парламент цей законопроект не був ухваленим¹¹.

Новообраний Президент – Леонід Кучма – зіштовхнувся з гострою необхідністю реформування системи державної влади

⁶ Бортнікова А. Еволюція законодавчої, нормативно-правової бази місцевого самоврядування в Україні. *Society, Politics, Administration in Central Europe*. 2018. № 8. С. 11.

⁷ Крутяк Д. *Становлення та розвиток інституту місцевого самоврядування в Україні (1990–2020 рр.): історичний аспект*: дис. ... д-ра філософії: 032 / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. Київ, 2020. С. 78.

⁸ Нікончук А. Розвиток та формування системи місцевого... С. 51.

⁹ Стешенко Т., Вертегел Є., Куртіш Л. Концептуальні підходи дослідження територіальних громад... С. 72.

¹⁰ Крутяк Д. Становлення та розвиток інституту місцевого самоврядування... С. 79–80.

¹¹ Там само.

України. Він репрезентував себе як прибічник президентсько-парламентської форми правління, відтак працював над закріпленням на законодавчому рівні широких президентських повноважень¹².

Так, 8 червня 1995 р. ухвалено «Конституційний договір» про основні засади організації та функціонування державної влади, місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції – впродовж 1995–1996 рр. Відповідно до закону, президент очолив державну виконавчу гілку влади, свої повноваження здійснював через уряд та систему центральних і місцевих органів виконавчої влади¹³. Пізніше «Конституційний договір» доповнено низкою указів Президента України: «Про Положення про обласну, Київську, Севастопольську міську державну адміністрацію», «Положення про районну, районну в містах Києві та Севастополі державну адміністрацію» від 21 серпня 1995 р.; Указом Президента України «Про делегування повноважень державної виконавчої влади головам та очолюваним ними виконавчим комітетам сільських, селищних і міських Рад» від 30 грудня 1995 р.; оновленою редакцією ЗУ «Про бюджетну систему України» від 28 травня 1995 р. Згідно з цими нормативно-правовими актами, частину повноважень місцевих рад передано державним адміністраціям, по-суті суттєво скорочувалася фінансова незалежність перших. Також «Конституційний договір» порушував демократичний розподіл повноважень – голову ради обирала територіальна громада, водночас він ставав очільником державної адміністрації¹⁴.

Прийняття Конституції 28 червня 1996 р. ознаменувало початок нового важливого етапу в розвитку місцевого самоврядування. Стаття 7 Основного Закону встановлювала, що в Україні визнається та гарантується місцеве самоврядування¹⁵. Водночас варто наголосити, що пункти, які його стосувалися, у різних проектах Конституції були дискусійними, частина норм у прийнятій редакції також потребувала суттєвого доопрацювання. Анатолій Ткачук, Роберт Агранофф, Тревор Браун, експерти Програми сприяння парламентові України зауважили, що творці прийнятого проекту виявляли невелике

¹² Євсєєва Г., Кривчик Г. Формування системи місцевого самоврядування... С. 15.

¹³ Бортнікова А. Еволюція законодавчої, нормативно-правової бази... С. 11.

¹⁴ Кругляк Д. Становлення та розвиток інституту місцевого самоврядування... С. 88–89.

¹⁵ Мороз Г. Розвиток місцевого самоврядування... С. 245.

зацікавлення ґрунтовною роботою над питаннями самоуправління на місцях. Відтак, на думку цих експертів, прийняті норми Конституції України тривалий час блокували можливість реформування адміністративно-територіального устрою, зокрема про бюджетну систему (ст. 95) чи про обласні й районні ради (ч. 4, ст. 140), були двозначними та чітко не прописували механізм наповнення бюджетів органів самоврядування, структуру районних та обласних рад¹⁶.

Норми Конституції України потребували подальшого доопрацювання щодо врегулювання діяльності місцевих органів державної влади і місцевого самоврядування. Задля вирішення цих проблем ВРУ опрацювала проекти авторства науковців, асоціацій органів самоврядування (активність громадських організацій, як засвідчує досвід європейських країн, сприяє ефективності держуправління¹⁷). Наприклад, пропозиції вносили Асоціація міст України та Асоціація народних депутатів України попередніх скликань ВРУ¹⁸. Частина цих пропозицій була взята до уваги при розгляді нового закону про місцеве самоврядування. 29 жовтня 1996 р. ВРУ розглянула два проекти ЗУ «Про місцеве самоврядування». Авторкою першого була робоча група Комісії з питань державного будівництва, діяльності рад і самоврядування від 18 вересня 1996 р., другий напроцювала робоча група, яка об'єднувала представників Фонду сприяння місцевому самоврядуванню України, працівників Міністерства юстиції, науковців різних навчальних закладів України, які працювали на замовлення Асоціації міст України. Перший проект головню закріплював попередньо сформовану ситуацію із самоврядування, другий – пропонував запозичити зразки сучасних моделей європейських країн і США¹⁹. За основу взято перший, однак було доручено Узгоджувальній комісії ВРУ скоординувати проект Асоціації міст України з основним проектом (напрацьованим на базі пропозицій робочої групи Комісії з питань державного будівництва, діяльності рад і самоврядування). Робота узгоджувальної комісії

¹⁶ Ткачук А. Ф., Агранофф Р., Браун Т. Місцеве самоврядування: світовий та український досвід. Київ: «Заповіт», 1997. С. 145.

¹⁷ Maliarchuk O. & Kogut O. Cooperation of Non-Governmental Organizations with Local Self-Government Bodies and State Authorities (on the Example of the Western Region of Ukraine). *Skhidnoievropeiskiy Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*. 2021. Vol. 21. P. 200.

¹⁸ Ткачук А. Ф., Агранофф Р., Браун Т. Місцеве самоврядування... С. 147–148.

¹⁹ Там само. С. 152–155.

була досить ефективною, однак остаточна версія закону – доволі суперечливою²⁰. Експерти Програми сприяння парламентам України (А. Ткачук, Р. Агранофф, Т. Браун) зауважували, що нові напрацювання проекту в розділі про місцеві бюджети суперечать статтям, які розподіляють повноваження місцевого самоврядування на власні та делеговані державою. Такий поділ формальний і лише декларативний, отож існуватимуть труднощі з розподілом фінансів. Інші проблеми – «досить сумнівні частини проекту, що стосуються повноважень районних та обласних рад»²¹.

ЗУ «Про місцеве самоврядування» прийнято 21 травня 1997 р. Первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень, згідно із ст. 6, ч. 1, визнано «територіальну громаду села, селища, міста»²². Представницькими органами на рівні району й області залишалися ради, а їхніми виконавчими органами – місцеві державні адміністрації²³. Норми закону передбачали самостійність органів місцевого урядування (охопно із формуванням бюджету), проте де-факто сфера місцевого управління була чітко регламентованою, зокрема збережено районні й обласні ради як елемент управління в регіонах, водночас наповнення та виконання бюджетів залишилися у компетенції місцевих державних адміністрацій²⁴.

Отож ЗУ «Про місцеве самоврядування» став компромісом між виконавчою та законодавчою владою і поєднав «декларативні європейські норми місцевого самоврядування з усталеними порядками радянської централізації влади в державі»²⁵.

Комітет міністрів Ради Європи 19 жовтня 1995 р. прийняв резолюцію про запрошення України стати 37-м членом організації. 31 жовтня 1995 р. ВРУ ухвалила ЗУ «Про приєднання до Статуту Ради Європи»²⁶. 15 липня 1997 р. – «Про ратифікацію Європейської

²⁰ Ткачук А. Ф., Агранофф Р., Браун Т. Місцеве самоврядування... С. 155–161.

²¹ Там само. С. 163.

²² Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні». № 280/97 від 21.05.1997. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>

²³ Бортнікова А. Еволюція законодавчої, нормативно-правової бази... С. 12.

²⁴ Крутляк Д. Значення ратифікації Європейської хартії місцевого самоврядування у реформуванні муніципальної системи України. *Європейські історичні студії*. 2016. Вип. 4. С. 12.

²⁵ Крутляк Д. Становлення та розвиток інституту місцевого самоврядування... С. 106–107.

²⁶ Дір І., Палінчак М., Стебляк Д. Поняття та еволюція «захисту громадянських прав людини в Україні у рамках Ради Європи». *Die wirtschaftliche entwicklung*

хартії місцевого самоврядування» (набув чинності 1998 р.)²⁷. Хартія – один із головних орієнтирів у розвитку муніципального права європейських країн. В основі документа – принцип субсидарності. Його суть полягає в тому, що проблеми мають ефективно вирішуватися на місцях, де виникають, перебувати в компетенції муніципальних органів. В інших випадках перевага надається нижчим органам влади, тобто пріоритет у вирішенні проблеми надають тій інституції, яка є найближчою до громадянина та більш підконтрольною²⁸. Інші важливі принципи хартії, які закладають основу демократії – механізм децентралізації: «... співвідношення державних та місцевих інтересів, гарантованість захисту прав та свободи волевиявлення територіальної громади, невтручання з боку органів державної влади», гарантування участі в місцевому самоврядуванні, територіальної організованості влади²⁹.

Приєднання до статуту хартії передбачало поступове впровадження постулатів документа, яке в підсумку слугувало запорукою демократизації влади в Україні й інтеграції її правової системи до європейських норм. Однак беззастережне прийняття Європейської хартії місцевого самоврядування в повному обсязі призвело до кризових моментів у діалозі з Радою Європи, адже Україна не могла цілком виконати взяті на себе зобов'язання³⁰.

Ратифікація Європейської хартії місцевого самоврядування заклала основи та передумови для подальших реформ органів місцевого самоврядування. Історик, дослідник історії політичної думки в Україні Микола Горбатюк відзначав, що зміни, які відбулися в Україні

europäischer regionen in der ausbildungs und arbeitsmarktpolitik übergänge und strategien II. Ужгород, 2018. С. 119–120.

²⁷ Толкованов В. Розвиток місцевого самоврядування в Україні в контексті реалізації політики європейської інтеграції. *Держава та регіони. Серія: Публічне управління і адміністрування*. 2012. № 3 (39). С. 123–124.

²⁸ Чудик Н., Мудрак Р. Імплементация принципів Європейської хартії місцевого самоврядування у вітчизняну систему місцевого самоврядування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія: Право*. 2013. Вип. 23. Ч. 1. Т. 1. С. 149–150.

²⁹ Кругляк Д. Імплементация принципів Європейської хартії місцевого самоврядування як чинник формування національної моделі місцевого самоврядування. *Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць*. 2019. Вип. 149 (10). С. 99.

³⁰ Мельничук В. Імплементация принципів Європейської хартії місцевого самоврядування в контексті децентралізації влади. *Вісник Прикарпатського університету. Політологія*. 2019. Вип. 13. С. 112.

в перші роки відновлення незалежності, призвели до нежиттєздатності «старої територіальної основи місцевої влади», яка вже не відповідала потребам «нової організації управління на регіональному і місцевому рівнях»³¹. Потрібно було напрацювати законодавчу базу для реформування адміністративно-територіального устрою, вирішення правових колізій. У Конституції, ЗУ «Про місцеве самоврядування в Україні» (1997) та й в інших нормативно-правових актах цього часу не було означено статусу «населених пунктів і адміністративно-територіальних одиниць». Тому існували ті, які були складовими рад (міських, селищних, сільських), ті, які не мали власних органів місцевого самоврядування, і як адміністративно-територіальні одиниці, що мали свої органи місцевого самоуправління³².

Ці найактуальніші проблеми мав вирішити проект ЗУ «Про адміністративно-територіальний устрій» (у редакції від 8 липня 1997 р.), який внесли на розгляд депутати Роман Безсмертний, Ігор Юхновський, Володимир Стратович. Законопроект пропонував, що «населений пункт – це частина комплексно заселеної території України, яка склалася внаслідок господарської та іншої соціальної діяльності, має сталий склад населення, власну назву та зареєстрована в порядку, передбаченому законом»³³. Також окреслено розмежування на села, селища, селища міського типу, міста районного значення, міста обласного значення, міста з особливим статусом (Київ і Севастополь). Адміністративно-територіальними одиницями пропонувалося окреслювати села, селища, міста, райони в містах, райони, області й Автономну Республіку Крим (за подібним зразком, як у ст. 133 Конституції України). Також передбачалося формування «територіальних утворень – сільських та міських округів на основі об'єднання кількох територіальних громад в єдину громаду»³⁴. Незважаючи на всю актуальність цього законопроекту, після прийняття 4 грудня 1997 р. на нього було накладено вето, та після тривалого розгляду 20 вересня 2001 р. його остаточно відхилили³⁵.

³¹ Горбатюк М. Реформи місцевого самоврядування та адміністративно-територіального устрою в Україні: спроби, прорахунки, досягнення (1991–2020 рр.). Бевз Т., Горбатюк М., Войналович В. *Політичний процес у незалежній Україні, підсумки і проблеми (до 30-річчя Незалежності України)* / за ред. О. Рафальського. Київ, 2021. С. 438.

³² Там само. С. 439.

³³ Там само. С. 439

³⁴ Там само. С. 439–440.

³⁵ Там самою С. 439–440.

У липні 1997 р. на чолі з Леонідом Кравчуком створено Державну комісію проведення державної адміністративної реформи. Її головне завдання – напрацювання «Концепції адміністративної реформи», окреслення термінів її впровадження, впровадження раціонального адміністративно-територіального поділу³⁶.

Президент затвердив «Концепцію адміністративної реформи в Україні» 22 липня 1998 р. У розділі 1 наголошено, що наявна система державного управління неефективна через поєднання інститутів радянської епохи та нових. Також суттєвими проблемами є внутрішні суперечності, незавершеність соціально-економічних і політичних реформ. Тому адміністративна реформа, яку пропонували в документі, полягала в комплексній перебудові системи адміністративного управління в Україні.

Запропоновано робочій групі реформаторів вирішити низку завдань: «... формування ефективної організації виконавчої влади як на центральному, так і на місцевому рівнях управління; формування сучасної системи місцевого самоврядування; запровадження нової ідеології функціонування виконавчої влади і місцевого самоврядування як діяльності щодо забезпечення реалізації прав і свобод громадян, надання державних та громадських послуг; організація на нових засадах державної служби та служби в органах місцевого самоврядування; створення сучасної системи підготовки та перепідготовки управлінських кадрів; запровадження раціонального адміністративно-територіального устрою»³⁷.

У концепції стверджено, що найскладніша проблема реформи – удосконалення організаційних структур виконавчої влади, тому для цього потрібний системний підхід, щоби «визначати оптимальні для потреб України кількість та структуру органів виконавчої влади»³⁸. Також наголошено на важливості формування дієвої системи місцевого самоврядування, тобто зміни низової ланки системи адміністративно-територіального устрою. Зокрема, запропоновано добровільне об'єднання громад для забезпечення формування «реального суб'єкта місцевого самоврядування», тобто територіальної громади, яка б мала фінансові, матеріальні можливості для

³⁶ Там само. С. 440–441.

³⁷ Указ Президента України «Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні» від № 810/98 від 22 липня 1998 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/810/98#Text>

³⁸ Горбатюк М. Реформи місцевого самоврядування... С. 442.

забезпечення населення всіма державними та громадськими послугами³⁹.

Місцеві державні адміністрації окреслено як «єдиноначальні органи виконавчої влади загальної компетенції, що уособлюються головами місцевих державних адміністрацій»⁴⁰. Їхнє призначення на посаду здійснюється за поданням Прем'єр-міністра України, а звільнення – Президентом України. Передбачалося, що основними напрямками їхньої діяльності мали стати: виконання Конституції і законів України; нагляд за їхнім дотриманням, забезпечення законності та правопорядку; реалізація державних і регіональних програм «соціально-економічного й культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин – також програм їх національно-культурного розвитку»⁴¹. До їхніх повноважень також належала взаємодія з органами місцевого самоврядування, розроблення проєктів відповідних бюджетів⁴².

Микола Горбатюк зауважував, що запропонована концепція адміністративної реформи 1998 р. була чи не першим в Україні концептуальним документом такого плану. Проте, незважаючи на всі ці позитивні пропозиції, у наступні роки не було прийнято засад адміністративно-територіальної реформи. Лише невелика частина ідей реалізована в упорядкуванні правового статусу уряду, міністерств, урядових органів, регулюванні питань державної служби⁴³.

Приєднання до статуту Хартії місцевого самоврядування передбачало поступове впровадження постулатів документа, яке в підсумку слугувало запорукою демократизації влади в Україні та інтеграції її правової системи до європейських норм.

Підсумком роботи Державної комісії з проведення в Україні адміністративної реформи було ухвалення ЗУ «Про столицю України місто-герой Київ» та «Про місцеві державні адміністрації» 1999 р.⁴⁴. 9 квітня 1999 р. ВРУ ухвалила ЗУ «Про місцеві дер-

³⁹ Горбатюк М. Реформи місцевого самоврядування... С. 442.

⁴⁰ Указ Президента України «Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні» від № 810/98 від 22 липня 1998 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/810/98#Text>

⁴¹ Там само.

⁴² Там само.

⁴³ Горбатюк М. Реформи місцевого самоврядування... С. 444–445.

⁴⁴ Там само. С. 445.

жавні адміністрації». З подачі Президента України Л. Кучми було внесено низку змін, які в підсумку дозволили головам місцевих державних адміністрацій самим затверджувати склад місцевих адміністрацій на підставі державних асигнувань⁴⁵. Тобто державні адміністрації, як зауважувала дослідниця А. Бортнікова, стали «єдиноначальними органами виконавчої влади загальної компетенції, повноваження яких реалізують одноособово їх керівники – голови державних адміністрацій, яких призначає і звільняє з посади Президент України за поданням Кабінету Міністрів на строк повноважень глави держави»⁴⁶. Проте недосконалі положення організації влади на всіх рівнях, а також неконституційність окремих положень зазначеного закону вплинули на подальше його оновлення⁴⁷.

Варто зауважити, що від 1998 р. (із періоду затвердження «Концепції місцевого самоврядування») і до 2005 р. існувала низка дорадчих органів у сфері реформи місцевого самоврядування й адміністративно-територіального устрою. У 2000 р. із подання Президента України створено Комісію з питань адміністративно-територіального устрою на чолі з Головою Адміністрації Президента Володимиром Литвином. Наступного року також за ініціати́ви Адміністрації Президента України затверджено нову посаду – Уповноваженого Президента України з питань адміністративної реформи, на чолі з Юрієм Єхануровим, а також створено Управління з питань адміністративної реформи Адміністрації Президента України. Також у цей період утворено та діяли: Національна рада з узгодження діяльності загальнодержавних і регіональних органів та місцевого самоврядування; Міжвідомча робоча група з підготовки проєкту «Концепції удосконалення системи адміністративно-територіального устрою України»; Міжвідомча рада з підготовки проєкту ЗУ «Про адміністративно-територіальний устрій України»; Міжвідомча робоча група з розроблення концептуальних засад удосконалення системи місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та адміністративно-територіального устрою. Однак діяльність великої кількості комісій, міжвідомчих робочих груп не дала суттєвих

⁴⁵ Кругляк Д. Становлення та розвиток інституту місцевого самоврядування... С. 114–115.

⁴⁶ Бортнікова А. Еволюція законодавчої, нормативно-правової бази... С. 12

⁴⁷ Там само. С. 12.

результатів – не напрацьовано ефективної системи органів місцевого самоуправління⁴⁸.

У грудні 2004 р. в умовах гострої політичної кризи ВРУ ухвалила ЗУ № 2222-IV «Про внесення змін до Конституції України», згідно із яким новою формою державного управління стає парламентсько-президентська республіка. Запроваджено перерозподіл повноважень між вищими органами державної влади, змінено порядок формування уряду, збільшено роль парламенту в системі управління. 8 грудня 2004 р. ВРУ схвалила проект ЗУ «Про внесення змін до Конституції України щодо вдосконалення системи місцевого самоврядування» (№ 3207-1) та направила його на розгляд до КСУ⁴⁹. Цей законопроект лобіював тодішній Голова ВРУ – Володимир Мороз та представники урядової коаліції. Головні його положення стосувалися можливості добровільного об'єднання громад, скасування районних державних адміністрацій, а натомість місцеве самоврядування мало здійснюватися районним та обласними радами і їхніми виконавчими органами⁵⁰.

КСУ 7 вересня 2005 р. удруге постановив, що доопрацьований законопроект № 3207-1 відповідає вимогам Конституції України⁵¹. Також у його висновку були зауваження щодо уточнення деяких термінів. ВРУ 23 грудня 2005 р. ухвалила постанову «Про попереднє схвалення і направлення до Конституційного Суду України законопроекту про внесення змін до Конституції України» № 3207-1⁵². Наступним кроком мало стати внесення цього закону на розгляд чергової сесії ВРУ, однак остаточний висновок щодо цього законопроекту КСУ надав лише у 2008 р. Хоча більшість статей не суперечила Конституції, проте Парламент не повернувся до розгляду цього питання⁵³.

Із приходом до влади Віктора Ющенка наприкінці 2004 р. – на початку 2005 р. суттєво зросли очікування на впровадження якісних змін адміністративно-територіального устрою та місцевого самоврядування. Адже ще в передвиборчій програмі було задекларовано

⁴⁸ Горбатюк М. Реформи місцевого самоврядування... С. 445–448.

⁴⁹ Забейворота Т. Удосконалення нормативно-правових засад децентралізації влади в Україні в контексті Євроінтеграції. *Теорія та практика державного управління*. Харків, 2016. № 3 (56). С. 226.

⁵⁰ Горбатюк М. Реформи місцевого самоврядування... С. 462.

⁵¹ Забейворота Т. Удосконалення нормативно-правових засад... С. 226.

⁵² Там само.

⁵³ Там само. С. 227.

прагнення посилення фінансової основи для ефективного самоврядування. Подібні постулати декларував і уряд Юлії Тимошенко. Програма діяльності уряду передбачала впровадження децентралізації, розмежування повноважень і функцій між центральними органами влади та нижчими ланками, тобто регіональними й місцевими органами щодо питань бюджету, власності⁵⁴.

Задля підготовки до цих змін було запроваджено в Кабінеті Міністрів України посаду віцепрем'єр-міністра з питань адміністративно-територіальної реформи. А на початку 2005 р. за ініціативою прем'єр-міністра сформована робоча група з адміністративно-територіальної реформи на чолі з віцепрем'єр-міністром Романом Безсмертним⁵⁵. Вона напружувала проект реформи, який широко обговорювали різні кола громадськості. Однак після відставки Кабінету Міністрів України в серпні 2005 р. діяльність на вищих щаблях влади із впровадження реформи фактично припинилася⁵⁶.

Головний задум реформи полягав у передачі максимальної кількості повноважень органам самоврядування. Задля виконання поставлених завдань передбачалося створення громад, які б могли виконувати функції місцевого управління, упорядкування та раціоналізації територіального устрою на рівні району в межах областей, скорочення меж областей⁵⁷.

Пропозиції робочої групи на чолі з Р. Безсмертним взяті за основу законопроекту «Про територіальний устрій України». Він пропонував запровадити трирівневу систему адміністративно-територіального устрою: регіон–район–громада. Основою устрою мала стати громада. Означувались нові кількісні параметри громад (не менше 5 тис. жителів), району (не менше 70 тис.), регіону (не менше 750 тис.). Також пропонувались нові критерії для визначення села, містечка, міста, порядок їх створення та ліквідації. Передбачалося розпочинати здійснення реформи з низового рівня, тобто із формування громад⁵⁸.

Варто зауважити, що політичні діячі та правники по-різному оцінювали причини невдачі реформи адміністративно-територіального

⁵⁴ Горбатюк М. Реформи місцевого самоврядування... С. 450.

⁵⁵ Територіальна реформа: вчора, сьогодні, завтра / за ред. А. Ткачука. Київ: ІКЦ «Леста», 2007. С. 5.

⁵⁶ Територіальна реформа: вчора, сьогодні, завтра. С. 5.

⁵⁷ Горбатюк М. Реформи місцевого самоврядування... С. 452.

⁵⁸ Територіальна реформа: вчора, сьогодні, завтра. С. 6.

устрою та місцевого самоуправління. Микола Горбатюк вважав, що суттєво сповільнювали темпи реформ відсутність профільного міністерства з цього питання і конфлікт між Віктором Ющенком та Юлією Тимошенко, з подальшою її відставкою. Роман Безсмертний і Василь Куйбіда заявляли про брак політичної волі у практичному втіленні реформи⁵⁹. Натомість Юрій Ганущак (політик, експерт із місцевого самоврядування) підсумовував, що експерти з цього питання вказували на недосконалу просторову організацію влади (адміністративно-територіальний устрій). Він додавав, що спроби здійснити вказані зміни у 2005 р. були невдалими головно через наявність різних підходів до формування територіального устрою. Не було створено інституцій, які б поетапно напрацьовували проекти змін, надавався невеликий часовий проміжок для підготовки та практичного здійснення реформ⁶⁰.

Варта уваги також проблема окреслення моделі місцевого самоврядування, яка функціювала в Україні в 1990–2000-х роках. У теорії держави та права Європи і США правники виділяють дві головні моделі місцевого самоврядування: громадівську та державницьку. Перша означає громаду як «соціальну основу місцевої влади»⁶¹. Головний постулат другої – децентралізація державної влади, залучення громади до виконання частини повноважень і функцій державної влади⁶².

Правник Олена Майданик стверджувала, що ЗУ «Про місцеві ради народних депутатів та місцеве самоврядування» 1990 р. засвідчив використання державницької моделі місцевого самоврядування. Однак у 1992 р. відбувся перехід до громадівської концепції, головно після ухвалення ЗУ «Про місцеві ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування». У 1994 р. повернулися до державницької моделі, яку закріпив ЗУ «Про формування місцевих органів влади і самоврядування». Наступного року знову відбулися зміни на користь громадівської після підписання

⁵⁹ Горбатюк М. Реформи місцевого самоврядування... С. 458–459.

⁶⁰ Ганущак Ю. Територіальна організація влади. Стан та напрямки змін. Київ: Легальний статус, 2012. С. 3–5.

⁶¹ Дробуш І. Соціальна функція місцевого самоврядування в Україні: проблеми теорії та практики: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02 / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2017. С. 59–60.

⁶² Майданик О. Становлення та розвиток української моделі місцевого самоврядування. *Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму*. 2018. № 1. С. 56–57.

Конституційного договору. На думку дослідниці, поєднання громадівської теорії з елементами державницької є визначальним для української моделі місцевого самоврядування. Ця власна українська концепція в головних постулатах була узаконена із прийняттям Конституції України у 1996 р. Стаття 140 окреслює поняття місцевого самоврядування крізь призму громадівських ідей, натомість положення розділу 1 репрезентують державницьку модель⁶³.

Отже, процес децентралізації та розбудови місцевого самоврядування, який розпочався у 1990-х роках, поступово впроваджував демократичну модель управління, яка з ретроспективного погляду довела свою ефективність. Простежено взаємозв'язок становлення інституту місцевого самоврядування в Україні із процесами дерадянізації владної вертикалі. Зміни місцевого самоврядування розпочалися в останні роки існування СРСР та УРСР відповідно. Однак вповні розвиток муніципальної демократії відбувся після прийняття Декларації про незалежність України. З'явилися місцеві державні адміністрації, які мали на меті об'єднати систему управління в умовах економічної кризи та суттєвих політичних розбіжностей між Президентом та Парламентом. Спробою подолати політичну кризу і зрівноважити спроби централізації влади Президентом було укладення «Конституційного договору». Документ заклав основи для конституційного утвердження місцевого самоврядування. Визначальним для подальшого розвитку демократії та розбудови місцевого самоврядування стало прийняття Конституції України і профільного законодавства в наступні роки, яке, по-суті, поєднувало демократичні постулати та постсоціалістичний центризм, властивий цьому періоду.

Юлія Артимишин

⁶³ Майданик О. Становлення та розвиток української моделі... С. 56–57.

РОЗДІЛ 2

**ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ ВЛАДИ В УКРАЇНІ:
ЕТАПИ Й ОСОБЛИВОСТІ**

Розвиток суспільних відносин і становлення громадянського суспільства зумовлюють необхідність перегляду традицій українського державотворення та впровадження в Україні практики децентралізації влади, що ґрунтується на аналізі національних особливостей розвитку правової системи і світового досвіду в цій сфері. Децентралізація влади, безперечно, – це один із найдієвіших способів оновлення системи державного управління, що веде до суттєвого збільшення її ефективності та стає основою для подальшого розвитку демократичних процесів у державі. З огляду на це, спостерігається підвищений інтерес до питання децентралізації і українських, і зарубіжних науковців та експертів. Означене зумовило актуальність дослідження теоретико-методологічних аспектів децентралізації публічної влади, зокрема чіткого визначення її поняття, ознак і моделей. Різноманітність наукових підходів до дослідження децентралізації публічної влади як правового явища дала підстави для їхнього аналізу та систематизації в умовах глобалізму й сучасного державотворення в Україні.

Децентралізація у своєму розвитку пройшла декілька етапів. Перший (1991–1996), що бере витоки від часу проголошення незалежності України і триває до прийняття Конституції 28 червня 1996 р., – це період теоретико-правової розробки висновків і рекомендацій щодо запровадження засад децентралізації публічної влади.

Другий етап (1996–2009) – період становлення та розвитку фундаментальних конституційно-правових засад демократії, верховенства права, адміністративно-територіального устрою, органів державної влади і місцевого самоврядування. Наприклад, завдяки

прийняттю ЗУ «Про органи самоорганізації населення»¹ було визначено їх правовий статус та поняття, завдання і принципи діяльності. Так, відповідно до ч. 1, ст. 3 цього закону, орган самоорганізації населення – це одна з форм участі членів територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах у вирішенні окремих питань місцевого значення².

Реформи децентралізації у цьому напрямі створюють підґрунтя для реалізації конституційних прав громадян на:

- участь в управлінні державними справами, вільно обирати та бути обраним до органів державної влади й місцевого самоврядування (ч. 1, ст. 38 Конституції України);

- прав і свобод людини та громадянина, гарантії цих прав і свобод, засади місцевого самоврядування (п. 1, 15, ч. 1, ст. 92 Конституції України);

- одержання дозволу від сільських, селищних, міських рад на створення за ініціативою жителів будинкових, вуличних, квартальних та інших органів самоорганізації населення і наділення їх частиною власної компетенції, майна³.

Водночас існує й низка неузгоджених правових норм із питань визначення чіткої компетенції органів самоорганізації населення. Це пов'язано з тим, що ст. 26 ЗУ «Про місцеве самоврядування» вказує на виняткову компетенцію сільських, селищних, міських рад, де виконавчі питання вирішуються лише на пленарних засіданнях відповідних рад.

Наведене дає підстави для формування думки про те, що така неузгодженість правових приписів повинна бути виправлена на конституційному рівні, оскільки невідповідність цього закону Основному Закону держави й нормативно-правовим актам вищої юридичної сили, фактично, унеможлиблює визначення обсягу повноважень органів самоорганізації населення.

На вказаному етапі правового забезпечення реформ децентралізації в Україні було сформовано основні засади організації та діяльності органів публічної влади, до яких належать законність, гласність, добровільність, територіальність, виборність, підзвітність, підконтрольність та відповідальність перед громадою, фінансова й організаційна самостійність.

¹ Закон України «Про органи самоорганізації населення». № 2625-III від 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2625-14#Text>

² Там само.

³ Там само.

Третій етап (2009–2013) – період, що характеризується запровадженням в Україні, через ратифікацію Додаткового протоколу до Європейської хартії місцевого самоврядування, міжнародних стандартів, які поглиблюють засади децентралізації публічної влади, зокрема щодо організації та функціонування органів місцевого самоврядування, їхні ознаки та засади діяльності, які є обов'язковими для реалізації на теренах України.

Хоча й завдяки ратифікації ВРУ Європейської хартії місцевого самоврядування Законом № 452/97-ВР від 15.07.1997 р.⁴ було закладено концептуальні основи в напрямі децентралізації публічної влади через наділення місцевого самоврядування правом і спроможністю в межах закону здійснювати регулювання та управління суттєвою часткою публічних справ під власну відповідальність, в інтересах місцевого населення (ст. 3), однак у Додатковому протоколі до Європейської хартії місцевого самоврядування визначено право участі у справах місцевого органу влади. Його суть полягає у праві вживати рішучих заходів для визначення або впливу на здійснення повноважень та обов'язків місцевих органів влади (ч. 2, ст. 1), тобто набули подальшого розвитку розроблення наукових підходів щодо децентралізації публічної влади в Україні.

На цьому етапі децентралізаційні процеси відображені і в соціальній сфері людської життєдіяльності. Так, вперше ЗУ «Про безоплатну правову допомогу»⁵ № 3460-17 від 2.06.2011 р. було закріплено положення про те, що безоплатну правову допомогу гарантує держава та повністю або частково вона надається за рахунок коштів Державного бюджету України, місцевих бюджетів та інших джерел (п. 1, ст. 1). Децентралізація також вплинула на визначення кола суб'єктів, що надають безоплатну первинну правову допомогу в Україні, якими є й органи виконавчої влади, і органи місцевого самоврядування, й ін. Окрім аналізованих законодавчих актів, що частково вдосконалили реформу децентралізації публічної влади, зокрема розвитку місцевого самоврядування та соціальної сфери (щодо надання особі права на безоплатну правову допомогу), цей період варто іменувати періодом

⁴ Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії місцевого самоврядування». № 452/97-ВР від 15.07.97. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/452/97-%D0%B2%D1%80#Text>

⁵ Закон України «Про безоплатну правову допомогу». № 3460-17 від 2.06.2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text>

затишшя у напрямі децентралізації та посилення засад централізації публічної влади.

Четвертий етап (2014 – до тепер) – період активного впровадження реформ децентралізації публічної влади. Він має такі характерні риси:

- 1) реалізація на практиці концептуальних засад реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні;
- 2) вироблення механізму створення, функціонування, фінансування та співпраці територіальних громад;
- 3) розроблення стратегій регіонального розвитку та регіональної політики;
- 4) удосконалення адміністративно-територіального устрою;
- 5) розширення царини адміністративних послуг;
- 6) подальший розвиток і збалансування чинного законодавства щодо питань здійснення реформ в адміністративній, політичній, соціальній, економічній сферах тощо;
- 7) формування пріоритетного завдання, що полягає у становленні громадянського суспільства.

Одним із перших законодавчих актів щодо реформ децентралізації в Україні на цьому етапі є ЗУ «Про співробітництво територіальних громад»⁶ від 17.06.2014 р. № 1508-18. Також сюди варто віднести ЗУ «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади»⁷ № 442 від 10.09.2014 р., у якому міститься затверджена схема делегації повноважень між центральними органами виконавчої влади.

Досить слушно видається позиція Анатолія Павлюка, який зазначає, що продовження запровадження політики децентралізації необхідно розглядати як дієвий чинник стабілізації соціально-економічної ситуації, подолання суперечностей між різними рівнями влади, сприяння підвищенню ефективності використання бюджетних коштів на всіх рівнях публічної влади⁸. Ольга Заславська

⁶ Закон України «Про співробітництво територіальних громад». № 1508-18 від 17.06.2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1508-18#Text>

⁷ Закон України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади». № 442-2014 від 10.09.2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/442-2014-%D0%BF#Text>

⁸ Павлюк А. П. Економічні аспекти формування спроможних територіальних громад в Україні. *Стратегічні пріоритети. Серія: Економіка*. 2016. № 1. С. 145.

зауважила, що децентралізація – необхідна умова становлення ефективної системи територіальної організації влади на місцях, зокрема й щодо розподілу місцевих фінансів. Реформа децентралізації в Україні передбачає комплексне стимулювання регіонів до фінансової автономії, пошук додаткових власних ресурсів, активізацію їхнього внутрішнього потенціалу розвитку⁹.

З цією позицією варто погодитися, однак із певним уточненням. Зокрема, реалізація реформ децентралізації в Україні потребує застосування низки заходів щодо удосконалення законодавчого забезпечення з питань децентралізації владних повноважень у всіх сферах суспільного розвитку. Необхідно погодити з Конституцією України принципи реформування соціальних, зокрема галузі освіти, охорони здоров'я, політичних, адміністративних і фінансових напрямів розвитку публічної влади на засадах децентралізації. Останнє можливе лише завдяки відновленню роботи над законопроектом щодо внесення змін до Конституції України з питань децентралізації, відповідно до якого буде вдосконалено конституційні положення із приводу системи територіальної організації влади та адміністративно-територіального устрою держави.

На підставі висловленого, логічною є необхідність прийняття органічного ЗУ «Про адміністративно-територіальний устрій України», що визначатиме основні засади державної політики в цій сфері, структуру нового адміністративно-територіального устрою, сформованого саме на засадах децентралізації та ін.

Окрім того, відсутність ЗУ «Про місцеві референдуми» створює значні перешкоди на шляху до реалізації реформи децентралізації. Місцевий референдум – надважливий інструмент децентралізації влади в державі, адже з його допомогою громадяни можуть вирішувати багато значимих питань місцевого рівня. За допомогою місцевого референдуму із громадської ініціативи жителі громади можуть ініціювати обговорення та вирішення актуальних проблем і проєктів. Отже, нормативно-правове регулювання проведення місцевих референдумів і реалізації їхніх результатів через ухвалення відповідного закону – необхідний крок на шляху до впровадження принципу децентралізації в державне управління.

⁹ Заславська О. І., Огородник В. О. Фінансова децентралізація в Україні: стан, проблеми та перспективи розвитку. *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2017. Вип. 2 (50). С. 265.

Проведене дослідження, аналіз і систематизація чинних нормативно-правових актів, що загалом становлять правове забезпечення реформ децентралізації публічної влади в Україні, дають підстави для висновку, що чинна нормативно-правова база хоч і є основою для реалізації реформ децентралізації, однак залишає невирішеними й неузгодженими багато питань, які потребують законодавчого регулювання. Зокрема, щодо оптимізації повноважень місцевих органів виконавчої влади, запровадження інституту префектів, ЗУ «Про адміністративно-територіальний устрій України» та ін. Це зумовлює виникнення низки проблем під час запровадження реформ децентралізації публічної влади в Україні. Водночас значна кількість нормативно-правових актів у сфері забезпечення реалізації публічної влади на місцях має як наслідок нечітке розуміння процесу децентралізації і посадовими особами органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, і звичайними громадянами.

Процес децентралізації в Україні охопив майже всі сфери державно-владних відносин та відносин у системі місцевого самоврядування. Реформа децентралізації публічної влади спричинила системні зрушення в самій архітектоніці відносин між центральними органами виконавчої влади, місцевого самоврядування й державної виконавчої влади на регіональному рівні. Децентралізація на рівні регіонів сприймається не лише як розширення можливостей органів публічної влади для реалізації власних функцій через перерозподіл матеріальних ресурсів, а й як свобода в політичній площині та зменшення рівня відповідальності перед центральними органами влади.

Хоча децентралізація публічної влади – об'єктивна потреба на шляху демократизації суспільних процесів і розбудови громадянського суспільства та правової держави, однак вона відбувається досить складно і в деяких аспектах із великою кількістю проблем. Зокрема, йдеться про процеси адміністративно-територіальної реформи щодо формування об'єднаних територіальних громад, фінансова й адміністративна спроможність яких буде значно вищою, ніж в окремих громадах до такого об'єднання. Децентралізація в деяких регіонах відбувається за умови потужної протидії місцевих регіональних еліт, які намагаються утримати наявний баланс сил і розподіл сфер впливу.

Окрім того, існує ще й проблема практичної реалізації фінансової і бюджетної децентралізації, яка в різних регіонах має абсолютно

різні форми практичного втілення, що інколи не розширює, а навпаки, зменшує і власні фінансові ресурси громади, і надходження до бюджетів усіх рівнів. Це зумовлює необхідність виокремлення найпроблемніших питань практичної реалізації децентралізації публічної влади, оскільки лише чітка постановка проблеми дасть змогу визначити найефективніші механізми й інструменти їх подолання.

Так, Гліб Макаров виокремив п'ять груп проблем реалізації реформи децентралізації публічної влади в Україні. До першої віднесено ті, що виникають під час здійснення реформ децентралізації публічної влади при перегляді меж адміністративно-територіальних одиниць, що вже виявляється на практиці у вигляді укрупнення територіальних громад задля збільшення їхньої фінансової спроможності. До другої належать проблеми щодо послаблення державного контролю органів місцевого самоврядування за реалізацією повноважень, які будуть їм передані. Це ускладнюється слабкістю інститутів громадянського суспільства. До третьої віднесено проблеми бюджетної сфери з питань фінансування повноважень органів місцевого самоврядування. Четверту групу становлять проблеми із приводу зниження якості місцевого управління та легітимності прийнятих рішень, обумовлене низьким рівнем компетентності посадових осіб місцевого самоврядування та недосконалістю системи добору до депутатського корпусу. До п'ятої ввійшли проблеми щодо утвердження в областях ідей, претензій у сфері політичних інтересів, які суперечать загальнонаціональним інтересам¹⁰.

Таке групування проблем децентралізації публічної влади потребує певного уточнення. Їх варто доповнити окремою групою, що зумовлена відсутністю правового закріплення чіткого обсягу повноважень органів публічної влади, щодо яких повинна здійснюватися децентралізація. Це вказує на невідповідність децентралізаційних процесів в Україні нормам її Конституції. Основний Закон держави чітко передбачає необхідність законодавчого закріплення норм із приводу правового розмежування повноважень місцевих органів виконавчої влади та місцевого самоврядування.

Окрім того, Юрій Шемшученко зазначає, що на шляху до успішної децентралізації України постає комплекс не лише політичних

¹⁰ Макаров Г. В. Очікувані ризики у процесі децентралізації влади в Україні. Аналітична записка. *Державне управління та місцеве самоврядування*. Київ, 2014. Вип. № 2 (21). С. 281.

та економічних, а й соціальних, психологічних та інших проблем. На думку науковця, крім законодавчого підкріплення, цей процес має супроводжуватися розвитком господарсько-економічного і фінансового потенціалу держави загалом¹¹.

Тетяна Карабін виділила ще одну проблему реалізації реформ децентралізації публічної влади, що полягає в суті механізму децентралізації. Позиція вченої обґрунтована тим, що оскільки децентралізація – це процес, то такі її динамічні складові, як порядок передачі функцій і повноважень, способи взаємозв'язків між владними суб'єктами відіграють не меншу роль, ніж статичні елементи, зокрема обсяг здійснюваних функцій і виконуваних повноважень¹². Варто підтримати позицію вченої з цього приводу, оскільки децентралізація публічної влади – системний процес, тому виокремлення важливості лише певних її елементів недоцільне та необґрунтоване.

Український дослідник Олександр Скрипнюк вважає, що в умовах політичної нестабільності України при впровадженні децентралізації можлива поява нових або загострення наявних негативних тенденцій у розвитку держави й суспільства, зокрема:

1) поглиблення регіональних ідентичностей серед населення, сепаратистських настроїв в окремих регіонах;

2) посилення сваволі чиновників та місцевих еліт і зростання незадоволення населення регіонів владою, зокрема центральною, яка демонструватиме неспроможність захистити інтереси та права регіональних громад;

3) небезпека відцентрових тенденцій через вкрай низький рівень відповідальності держави перед адміністративно-територіальними суб'єктами¹³.

Процес децентралізації публічної влади цілком об'єктивний і виражає реальну еволюцію державно-управлінських відносин. На етапі розпаду СРСР Україна потребувала потужної та дієвої центральної влади, що була би спроможна контролювати соціально-економічні процеси в державі. Однак із розвитком демократичних

¹¹ Шемчушенко Ю. Концептуальні проблеми регіональної політики і децентралізації влади в Україні в контексті євроінтеграційних процесів. *Віче*. 2015. № 12. С. 5.

¹² Карабін Т. О. Проблеми децентралізації виконавчої влади в Україні та можливі напрями їх вирішення. *Форум права*. 2012. № 4. С. 441.

¹³ Скрипнюк О. Децентралізація влади як чинник забезпечення стабільності конституційного ладу: теорія й практика. *Віче*. 2015. № 12. С. 24.

настроїв, формування інститутів громадянського суспільства та проголошення курсу на формування правової держави виникла потреба розконцентрувати вплив державних органів влади¹⁴. Демократія неможлива без високого рівня громадянської активності та правової культури і свідомості. Все це обумовлює здатність самоорганізації населення, а в контексті розвитку системи місцевого самоврядування – підвищує дієвість місцевої влади, її здатність ефективно вирішувати проблеми територіального розвитку.

Сама собою управлінська й адміністративна здатність повинна підкріплюватися матеріально-технічними ресурсами, фінансовою базою тощо. Відтак, є потреба переорієнтації фінансових потоків і бюджетних процесів з акцентом на розширення функцій із розпорядження такими коштами органами місцевого самоврядування. Але децентралізація не повинна сприйматися винятково як передача повноважень із рівня центральних органів виконавчої влади на рівень місцевого самоврядування з підкріпленням відповідних функцій збільшенням бюджетних надходжень до місцевих бюджетів за рахунок зміни пропорцій розподілу коштів.

На сучасному етапі здійснення реформ децентралізації публічної влади Україна стоїть перед проблемами проведення масштабних адміністративно-територіальної реформи та реформи місцевого самоврядування. Їх якісна реалізація неможлива без вироблення єдиного системного бачення цього процесу, внесення змін до Конституції України й інших законодавчих актів, а також послідовної політичної волі щодо їхнього втілення.

Насправді, децентралізація публічної влади – це складний управлінсько-правовий процес, оскільки будь-яке зменшення або збільшення обсягу управлінських функцій в усіх без винятку сферах локального управління (фінансовій, соціально-економічній, суспільно-політичній тощо) зумовлює зміну конфігурації відносин між центральними органами виконавчої влади, регіональними органами державної влади й місцевого самоврядування, а в деяких випадках і самоорганізації населення.

Децентралізацію треба розуміти як заміну усталеної парадигми державного управління суспільно-політичними і

¹⁴ Барановська Т. М. Державна політика розвитку територіальних громад в Україні: дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02 / Національна академія державного управління при Президентові України. Харків: Магістр, 2016. С. 16.

соціально-економічними процесами в державі засобами імперативного впливу із великим обсягом контрольних функцій на таку модель розподілу владних повноважень, за якої первинним буде вирішення будь-якої проблеми на локальному рівні (громади та регіону), а інклюзивність участі центральних органів виконавчої влади розглядатиметься як додатковий, але не основний інструмент для її подолання. Тобто, виникаючи на рівні певної території, будь-яка проблема повинна вирішуватися засобами, доступними та достатніми для цієї території і такого масштабу.

У цьому контексті, децентралізація полягає у створенні належного оптимального правового підґрунтя для забезпечення повноцінної реалізації органами публічної влади власних повноважень. При цьому такі повноваження похідні від функцій держави, визначених і гарантованих Основним Законом. Органи публічної влади уповноважені на виконання функцій держави, а тому їхня діяльність повинна забезпечуватися фінансовими, матеріальними, організаційними й адміністративними ресурсами. Однак, якщо проаналізувати природу процесу децентралізації публічної влади та права на місцеве самоврядування, то необхідно висувати, що держава фактично гарантує можливість вирішувати проблеми локального територіального розвитку громадам самостійно. Водночас масштаби проблем, які можуть вирішувати органи місцевого самоврядування та самоорганізації населення, не визначені в Основному Законі, але цілком логічно передбачити, що масштаби проблем можуть співвідноситися з можливостями для цього.

Наведене дає підстави для висновку: що спроможніша у фінансовому й організаційному плані громада, то більше проблем вона може вирішити. Таке вирішення буде оперативним і своєчасним, а його вимір – всеосяжним, із чітким визначенням першопричини проблеми.

Така ситуація пояснюється тим, що локальна організація управління забезпечує максимальне наближення органу публічної влади до об'єкта управління, що дає змогу суттєво скоротити часові витрати між аналізом проблеми та прийняттям рішення щодо її вирішення. Правовий сенс такого процесу полягає у створенні належного законодавчого забезпечення для органів публічної влади локального рівня процесу реалізації їх компетенцій та повноважень. Правове закріплення наглядових, контрольних та інших функцій забезпечить перенесення центру прийняття управлінського рішення

з центральних органів виконавчої влади на рівень органів місцевого самоврядування, у чому і простежується основна суть децентралізації. Це передбачає не лише делегування, а й комплекс заходів із перерозподілу зон і сфер впливу між суб'єктами управління, що входять в єдину систему органів публічної влади.

Практична реалізація реформ децентралізації публічної влади з позицій формування спроможності в органах публічної влади регіонального та локального рівнів демонструє такі результати. Так, відповідно до даних оцінки фінансової спроможності ОТГ, яку провела група експертів за результатами обробки статистичних й інших матеріально-фінансових даних, отриманих із відкритих джерел Міністерства фінансів України, Державної статистичної служби України, необхідно стверджувати, що суто номінально процес децентралізації та реформування адміністративно-територіального устрою відбувається. Це засвідчує, зокрема, той факт, що протягом 2015–2018 рр. із 11,2 тис. територіальних громад майже 3,5 тис. об'єдналися, сформувавши 665 нових суб'єктів державно-владних відносин – ОТГ, які законодавство відразу номінувало як спроможні¹⁵.

Однак, аналізуючи дані, наведені в оцінці фінансової спроможності цих громад, варто зазначити: «... у державному бюджеті на 2018 рік об'єднаним територіальним громадам спрямована державна підтримка у вигляді субвенції на формування інфраструктури в сумі 1,9 млрд грн (у 2017 році – 1,5 млрд грн, 2016 році – 1,0 млрд грн). Крім того, на 2018 рік місцевим бюджетам (в тому числі об'єднаним територіальним громадам) передбачена державна фінансова підтримка у вигляді коштів Державного фонду регіонального розвитку у сумі 6,0 млрд грн, субвенції на соціально-економічний розвиток територій – 5,0 млрд грн, субвенції на розвиток медицини у сільській місцевості – 5 млрд грн, субвенції на будівництво, реконструкцію, ремонт та утримання доріг загального користування місцевого значення – 11,5 млрд грн та ін.»¹⁶.

Отже, такі субвенції з Державного бюджету України на потреби вже об'єднаних (тобто спроможних) громад свідчать про популярність досягнутих результатів. Реальна децентралізація відбулася лише в контексті закріплення повноважень, але не у сфері

¹⁵ Оцінка фінансової спроможності 366 ОТГ: [за підтримки Програми «U-LEAD з Європою» та проекту SKL International]. Київ: U-LEAD, 2018. С. 10–12.

¹⁶ Там само.

підвищення такими громадами власної спроможності та фінансової і матеріальної незалежності від держави.

Тому, О. Скрипнюк пропонує вирішувати фінансовий аспект процесу децентралізації так: делеговані повноваження органами місцевого самоврядування повинні здійснюватися за рахунок загальнонаціональних фінансових джерел, натомість для забезпечення власних повноважень необхідно використовувати фінансові ресурси своєї території¹⁷.

Тут треба додати, що важливим напрямом фінансової децентралізації повинно стати нормативне врегулювання громадських бюджетів через розробку та прийняття ЗУ «Про громадські бюджети», який підвищить рівень ефективності таких бюджетів, гарантуватиме їхню прозорість і захист прав учасників бюджетного процесу за рахунок встановлення певного відсотку з місцевого бюджету, що виділятиметься громадському.

На думку М. Проценко, показовіший темп зростання власних доходів бюджетів ОТГ у розрахунку на мешканця. Так, «в 2017 р. темп зростання власних доходів бюджету таких громад в середньому по Україні дорівнював 32 %. Із розрахунку на одного мешканця середній показник надходжень власних доходів об'єднаних територіальних громад дорівнює 1 500 грн. При цьому він продовжуватиме зростати, оскільки всі об'єднані територіальні громади, які вийшли на прямі відносини з державним бюджетом, відповідно до закону, п'ять років будуть отримувати базову та реверсну дотацію, освітню та медичну субвенції»¹⁸. При цьому розміри таких дотацій обраховуються як надходження бюджету, а оскільки вона реверсна, то цілком логічно, що згодом відповідні відрахування до державного бюджету складатимуть витрати місцевих, які повинні будуть покриватися вже за рахунок прямих власних доходів.

У цьому контексті потрібно констатувати, що підвищення ефективності процесів децентралізації можливе не лише за рахунок вивчення слабких місць практичної її реалізації, а й через наукове пізнання феномена децентралізації публічної влади, коли будуть досліджені особливості її сучасного стану, історичний розвиток

¹⁷ Скрипнюк О. Теоретичні засади реформування системи місцевого самоврядування в Україні на сучасному етапі. *Теорія та історія держави і права*. 2010. № 1. С. 12.

¹⁸ Проценко М. В. Центр розвитку місцевого самоврядування у Харківській області. URL: <http://oblrada.kharkov.ua/>, <http://decentralization.gov.ua/>

проблеми, порядок виникнення, ефективність і результативність у впливі на суспільне життя, зокрема й формування громадянського суспільства¹⁹. Ярина Богів проблему ефективності процесу децентралізації публічної влади розуміє дещо в іншому аспекті. Децентралізація виявляється через якість реалізації управлінських функцій і досягнення максимального результату від здійснення владних повноважень, делегованих на найменший локальний рівень органу влади²⁰. Справді, говорячи про процес досягнення цілей децентралізації публічної влади, не доцільно сприймати зменшення або збільшення бюджетних субвенцій із Державного бюджету України до місцевих як однозначно негативний чи позитивний результат реформи. Такі коливання можуть бути кон'юнктурними і, частіше за все, пов'язані із зламами економічних зв'язків, усталених у межах однієї громади і переформатованими в умовах ОТГ.

Наразі найважливіше говорити про критерії успішності державної політики у сфері децентралізації органів публічної влади, пов'язані з реалізацією принципу субсидіарності. Згідно з ним, здійснення владних повноважень на центральному рівні недоцільне, якщо вони можуть реалізовуватися на місцевому, а публічна влада має здійснюватися на найближчому до населення рівні²¹. На практиці таке розуміння принципу субсидіарності реалізовується через можливість виконувати більший обсяг функцій за рахунок об'єднання або заміщення матеріально-технічних ресурсів декількох суб'єктів владних повноважень. Сам процес децентралізації передбачає делегування або в інший спосіб передавання повноважень від одного органу до іншого разом із доступом до відповідних ресурсів для їхньої реалізації. Але політика децентралізації та деконцентрації в контексті адміністративно-територіальної реформи демонструє дещо іншу архітектуру процесу реформування публічної влади – відбувається кооперація ресурсів та об'єднання суб'єктів повноважень із виділенням одного суб'єкта з декількох. У цьому і полягає сенс процесу формування спроможних

¹⁹ Ременяк О. Методологічні аспекти дослідження проблематики децентралізації публічної влади. *Теорія держави і права*. 2017. № 10. С. 198.

²⁰ Богів Я. С. Правові проблеми децентралізації влади у контексті реалізації народного суверенітету в Україні. *Історико-правовий часопис*. 2016. № 1. С. 95.

²¹ Кулішенко Т. Ю. Децентралізація державної влади: основні підходи *Вісник Донецького національного університету*. 2016. С. 18.

територіальних громад. Але при цьому такі громади беруть на себе і функції органів публічної влади районного рівня, оскільки в деяких випадках об'єднані територіальні громади формуються в межах кордонів районів.

Це також реформування системи публічної влади методами децентралізації, однак при цьому не відбувається делегування повноважень, тобто втрачається адміністративна складова процесу децентралізації.

Загалом, як слушно зазначає Ірина Трофімова, децентралізація може мати такі форми вияву:

- політичну – обсяг повноважень місцевих органів публічної влади дає їм змогу вирішувати всі без винятку проблеми регіонального розвитку без втручання або допомоги органів державної влади;
- бюджетну – обсяг надходжень у місцеві та державний бюджет розподілений так, що дає змогу органам місцевого самоврядування за рахунок власних надходжень вирішувати проблеми територіального розвитку будь-якого масштабу;
- адміністративну – притаманна для моделі делегування повноважень;
- економічну – характеризує наділення місцевих органів влади широкими повноваженнями у сфері регулювання господарських процесів, що відкриває можливість для забезпечення фінансової спроможності територіальних громад²².

Така класифікація форм децентралізації публічної влади розкриває ще одну важливу проблему практичної реалізації політики держави в цій сфері – відсутність узгодженості між різними формами децентралізації: бюджетної, економічної, адміністративної, політичної. Сьогодні і Концепція реформування місцевого самоврядування, і законодавство у сфері регулювання повноважень територіальних громад підміняє процеси децентралізації суто делегуванням повноважень.

Доктор Отто Люхтергандт в експертній оцінці щодо реалізації ідеї децентралізації влади у процесі реформування адміністративно-територіального устрою України пропонує внести зміни до Конституції, визначальними з яких можна вважати:

²² Трофімова И. Н. Трансформация отношений центральной и местной власти в процессе децентрализации управления (опыт европейских стран). URL: http://arsadministrandi.com/article/Trofimova_2011_2.pdf

- організацію трьох рівнів місцевого самоврядування: громади, райони (повіти), області. При цьому рекомендує окремо виділяти АР Крим;
- чітке відокремлення органів державного самоврядування кожного з рівнів;
- дотримання принципу субсидіарності при розподілі повноважень між державними органами влади;
- реалізація права громадян вирішувати проблеми самоврядування через проведення місцевих референдумів²³.

Підсумовуючи, доцільно зробити такі висновки в контексті найгостріших проблем процесу децентралізації публічної влади в Україні та напрямів їхнього подолання. Проблеми практичної реалізації децентралізації публічно-управлінської сфери полягають не лише в якості управлінських кадрів і точності заходів. Необхідно розуміти, що потребують перегляду теоретико-методологічні засади організації публічно-політичних процесів; процесів децентралізації та деконцентрації державного управління. Це виявляється в необхідності запровадження нових прогресивних підходів до методологічного забезпечення самого процесу перерозподілу та делегування повноважень із застосуванням функційного та предметного підходів, синтезуючи елемент обох із них із метою одержання найефективнішої моделі розподілу державно-управлінських функцій між різними органами публічної влади.

Враховуючи зазначені чинники, необхідно виокремити основні напрями практичної реалізації процесу децентралізації влади в Україні, які в перспективі здатні забезпечити її успішне становлення:

- досягнення єдиної суспільної думки щодо необхідності децентралізації влади, шляхів, методів і термінів її здійснення;
- створення єдиної ефективної системи органів державного управління на місцях;
- готовність чинної влади до передачі повноважень на користь місцевих органів самоуправління;

²³ Експертний висновок д-ра Отто Люхтергандта до пропозицій про внесення змін ... стосовно децентралізації в територіальному управлінні країною. *Конституційний процес в Україні: нові реалії, нові виклики, нові підходи. Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу «Конституційний процес в Україні: відповідь на нові виклики чи повторення старих помилок?»* 9 липня 2015 р. Київ, 2015. С. 55.

- здійснення якісної фахової підготовки фахівців, які входитимуть до системи органів місцевого самоуправління;
- створення ефективної системи розподілу фінансових джерел забезпечення діяльності системи органів виконавчої влади.

Одна з найважливіших проблем здійснення реформ децентралізації в Україні – хибність сприйняття та несистемність правового закріплення самого процесу децентралізації публічної влади. У розумінні українського законодавця вона зводиться до делегування повноважень від державних органів влади до місцевого самоврядування. Однак належна реалізація реформ децентралізації публічної влади можлива лише при запровадженні повноцінного процесу перерозподілу повноважень із відповідним законодавчим закріпленням власних функцій за органами державної влади та місцевого самоврядування, які сьогодні наділені делегованими. Такий підхід суттєво зменшить навантаження на мережу міжбюджетних відносин, створивши реальне підґрунтя для бюджетної децентралізації не за рахунок реверсивних субвенцій, а за рахунок кінцевого перерозподілу джерел власних доходів вказаними органами.

Право-державотворча практика вимагає узгодження на практичному рівні інструментів адміністративної, бюджетної та економічної децентралізації. Сьогодні питання децентралізації повноважень органів державної влади, регіонального та локального рівнів (місцеві державні адміністрації) зводиться до сфери реєстраційної діяльності й регуляторних функцій щодо операцій із нерухомістю. Натомість, потребує поглиблення децентралізація в медичній, освітній, соціальній, інноваційній та інших сферах суспільного життя.

Так держава створить належні умови для посилення відповідальності органів місцевого самоврядування за вирішення проблем територіального розвитку з одночасним наділенням їх таким рівнем можливостей, реалізація якого дасть змогу локалізувати будь-які проблеми та питання соціально-економічного розвитку громади.

Отже, проблемами реалізації реформи децентралізації публічної влади в Україні є: ті, що виникають під час перегляду меж адміністративно-територіальних одиниць, що вже спостерігається у вигляді укрупнення територіальних громад; щодо послаблення державного контролю органів місцевого самоврядування за реалізацією повноважень, які будуть їм передані; бюджетної сфери з питань фінансування повноважень органів місцевого самоврядування; із приводу зниження якості місцевого управління та легітимності

прийнятих рішень; щодо утвердження в областях ідей, претензій у сфері політичних інтересів, які суперечать загальнонаціональним; зумовлені відсутністю правового закріплення чіткого обсягу повноважень органів публічної влади. Крім того, здійснюючи реформи децентралізації публічної влади, Україна стоїть перед проблемами проведення масштабних адміністративно-територіальної реформи та реформи місцевого самоврядування. Аналіз статистики свідчить, що наявні сьогодні субвенції з Державного бюджету України на потреби вже об'єднаних (тобто спроможних) громад є популістськими. Водночас реальна децентралізація відбулася лише в контексті закріплення повноважень, але не у сфері підвищення такими громадами власної спроможності та фінансової і матеріальної незалежності від держави.

З огляду на це, необхідно запровадити нові прогресивні підходи до методологічного забезпечення самого процесу перерозподілу та делегування повноважень із застосуванням функційного і предметного підходів, синтезуючи елемент обох із них із метою отримання найефективнішої моделі розподілу державно-управлінських функцій між різними органами публічної влади.

Важливо наголосити, що в умовах російсько-української війни децентралізація стала однією з найуспішніших реформ в Україні, адже завдяки їй вдалося посилити роль місцевого самоврядування в управлінні територіями і ресурсами. Натомість у період воєнного стану держава суттєво обмежила повноваження місцевого самоврядування та продовжує наступ на його права, пояснюючи це потребами оборони²⁴.

Олеся Ременяк

²⁴ Місцеве самоврядування в умовах війни з Росією. URL: https://lb.ua/blog/katerina_odarchenko/586766_mistseve_samovryaduvannya_umovah.html

РОЗДІЛ 3

**РЕФОРМА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ
В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ
(2014–2021): ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ ВЕКТОР**

В умовах російсько-української війни, яка розпочалася 2014 р., актуальною проблемою для центральних органів влади стало проведення реформи місцевого самоврядування з метою раціонального розподілу коштів місцевих бюджетів і підвищення якості надання публічних послуг (іншими словами – зміцнення матеріальної й фінансової основ міст, селищ і сіл та надання їм більшого обсягу прав у розпорядженні наявними ресурсами¹). Сучасні науковці вже сьогодні називають її «одним з найуспішніших активів у діяльності влади»². Проаналізуємо її крізь призму західноукраїнських областей.

Реформа місцевого самоврядування розгорнулася у вигляді децентралізації. Її розпочато з огляду на незадовільну спроможність більшості органів місцевого самоврядування з-поміж близько 11 тис. місцевих рад, які існували до 2014 р., здійснювати власні та делеговані повноваження на належному рівні³. Інші причини децентралізації: надмірна централізація влади щодо прийняття рішень; фінансова недієздатність місцевих органів влади, зумовлена слабкістю фінансової бази, недостатня кількість ресурсів для вирішення повсякденних питань розвитку громади; порушення принципу субсидіарності в питанні розподілу повноважень і формуванні стабільних джерел наповнення місцевих бюджетів; невідповідність

¹ Нема О. Зміцнення спроможності територіальних громад: можливості щодо формування доходів бюджету та оптимізації видатків. *Ефективність державного управління*. 2021. Вип. 3/4. С. 87.

² Успішна реформа під час війни. Приклад децентралізації. URL: <http://www.uscipr.org.ua/ua/med-a/research-updates/usp-shna-reforma-p-d-chas-v-yni-priklad-decentral-zac>

³ Децентралізація і формування політики регіонального розвитку в Україні: наук. доп. / Шевченко О. В., Романова В. В., Жаліло Я. А. та ін.; за наук. ред. Я. А. Жаліло. Київ, 2020. С. 8.

чинної системи адміністративно-територіального устрою України вимогам забезпечення повсюдності самоврядування; відсутність відповідальності за розвиток території, низький рівень довіри між владою та громадськими організаціями; незадовільний стан розвитку інфраструктури, а також низька якість послуг, які надаються громадянам тієї чи тієї громади; погіршення якості та доступності публічних послуг унаслідок ресурсної неспроможності більшості органів місцевого самоврядування здійснювати власні й делеговані повноваження тощо⁴.

У квітні 2014 р. Кабінет Міністрів України затвердив концепцію реформування місцевого самоврядування⁵, яка складалася із трьох напрямів. Перший – базовий – формування об’єднаних громад базового рівня адміністративно-територіального устрою України. Другий – створення нових районів, які мали вирішувати винятково ті питання, що належали до компетенції району: комунальна власність, вторинна медицина, школи-інтернати і т. д. Решта повноважень районів передавалися до компетенції об’єднаних громад. Третій – області, які мали би стати регіонами (зберігалася кількість обласних центрів, натомість змін зазнавала лише форма управління)⁶.

Важливим кроком у реформі місцевого самоврядування стало ухвалення ЗУ «Про співробітництво територіальних громад»⁷ від 17 червня 2014 р., «Про добровільне об’єднання територіальних громад»⁸ від 5 лютого 2015 р., а також змін до Бюджетного і Податкового кодексів – щодо фінансової децентралізації. «Цей процес дозволив формувати відповідно до положень Європейської хартії місцевого самоврядування значний дієвий і спроможний інститут

⁴ Глизнер С. Поняття, типи та причини запровадження децентралізації в Україні. *Політикус*. 2019. Вип. 1. С. 38–39.

⁵ Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text>

⁶ Суть реформи децентралізації – спроможність регіонів самостійно, за рахунок власних ресурсів, вирішувати питання місцевого значення. URL: <https://icps.com.ua/sut-reformy-detsentralizatsiyi--spromozhnist-rehioniv-samostiynozarakhunok-vlasnykh-resursiv-vyrishuvaty-pytannya-mistsevoho-znachennya/>

⁷ Закон України «Про співробітництво територіальних громад». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1508-18#Text>

⁸ Закон України «Про добровільне об’єднання територіальних громад». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text>

місцевого самоврядування на базовому рівні – об'єднані територіальні громади (ОТГ)», – відзначали в Кабінеті Міністрів України⁹.

Справді, після того, як 28 грудня 2014 р. ВРУ ухвалила зміни до Податкового та Бюджетного кодексів, місцеві бюджети одержали можливість поповнюватися за рахунок: 60 % ПДФО в містах обласного значення; 5 % акцизного податку з реалізації підакцизних товарів (тютюнові вироби, алкоголь, бензин); 100 % єдиного податку; 100 % податку на майно (нерухомість, земля, транспорт); 100 % плати за землю; 100 % податку на прибуток підприємств комунальної власності; 100 % плати за надання адміністративних послуг; 25 % екологічного податку¹⁰.

Етап добровільного об'єднання громад стартував 2015 р. після прийняття відповідного закону¹¹, який вніс у цей процес (регламентував добровільне об'єднання відповідно до перспективного плану – документа, який розробляли обласні державні адміністрації згідно з Методикою формування територій спроможних громад). Метою реформи місцевого самоврядування, як уже зазначено, було передусім забезпечення його спроможності самостійно, за рахунок власних ресурсів, вирішувати питання місцевого значення¹².

Перші результати децентралізації були вже у 2015 р.: 794 старі сільські, селищні та міські ради, до складу яких входили 2 015 населених пунктів, добровільно об'єдналися в 159 територіальних громад¹³. Найактивніше цей процес відбувався на Тернопільщині та Хмельниччині, де в 2015 р. було створено відповідно 26 та 22 ОТГ (об'єднали 673 населених пункти з 2 015, об'єднаних по всій країні). Як наслідок, на Хмельниччині ОТГ охопили 35,9 %

⁹ Реформа децентралізації. URL: <https://www.kmu.gov.ua/reformi/efektivne-vryaduvannya/reforma-decentralizatsiyi>

¹⁰ Сороківська О., Мосій О., Кужда Т. Реформа децентралізації в Україні та розвиток місцевого самоврядування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2017. Вип. 14. Ч. 2. С. 140.

¹¹ Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад»...

¹² Суть реформи децентралізації – спроможність регіонів самостійно, за рахунок власних ресурсів, вирішувати питання місцевого значення. URL: <https://icps.com.ua/sut-reformy-detsentralizatsiyi--spromozhnist-rehioniv-samostiynozaz-rakhunok-vlasnykh-resursiv-vyrishuvaty-pytannya-mistsevoho-znachennya/>

¹³ Бевз Т. Специфіка здійснення реформи децентралізації в регіонах України: здобутки і прорахунки. *Народна творчість та етнологія*. 2019. Вип. 3 (379). С. 67.

території та 22,8 % населення області, на Тернопільщині – 27,7 % і 21,3 % відповідно¹⁴.

Принагідно зазначу, що 125 громад зі 159, які об'єдналися до початку 2016 б. р., виявилися дотаційними. У різних регіонах країни суттєво відрізнявся середній рівень дотаційності ОТГ. Так, на Івано-Франківщині він становив 42 %, у Львівській обл. – 31 %, у Чернівецькій – 28 %, на Тернопільщині – 21 %, Хмельниччині – 13 %¹⁵.

Водночас варто констатувати факт зростання бюджетів окремих міст, зокрема західноукраїнського регіону. Серед лідерів 2015–2017 рр. за цим показником були кілька міст заходу країни: Володимир-Волинський, Хуст, Мукачеве, Ковель, Коломия, Берегове (табл. 1)¹⁶.

Таблиця 1

**Населені пункти, чії доходи у 2015–2017 рр.
зростали найшвидше¹⁷**

Населений пункт	Дохід
Чугуїв (Харківська обл.)	238,2 %
Володимир-Волинський (Волинська обл.)	210,8 %
Хуст (Закарпатська обл.)	209,2 %
Мукачеве (Закарпатська обл.)	196,1 %
Буча (Київська обл.)	192,2 %
Ковель (Волинська обл.)	188,7 %
Коломия (Івано-Франківська обл.)	178,3 %
Первомайськ (Миколаївська обл.)	174,3 %
Берегове (Закарпатська обл.)	173,3 %
Сєверодонецьк (Луганська обл.)	172,6 %

Інша загальна тенденція цього часу – неухильне зростання обсягів власних коштів, які ОТГ залучала до проєктів соціально-економічного розвитку (в таблиці подані статистичні дані окремих західноукраїнських областей).

¹⁴ Бевз Т. Специфіка здійснення реформи...

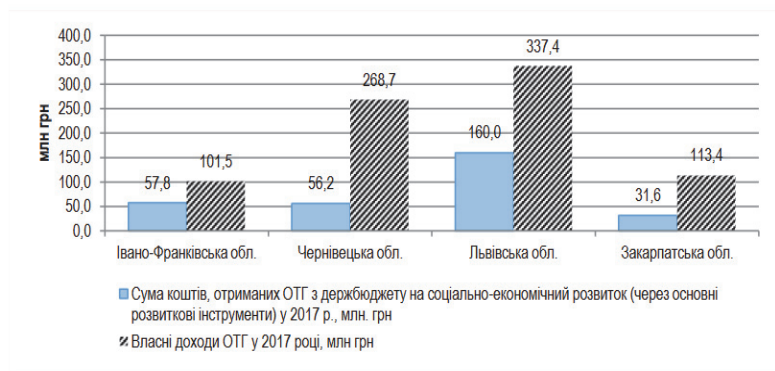
¹⁵ Там само.

¹⁶ Сороківська О., Мосій О., Кужда Т. Реформа децентралізації в Україні... С. 140.

¹⁷ Там само.

Таблиця 2

Обсяги державної фінансової підтримки соціально-економічного розвитку ОТГ та обсягу власних доходів ОТГ (2017 р., млн грн)¹⁸

Громади, користуючись принципом добровільності, не завжди об'єднувалися в тому форматі, який передбачав перспективний план і далеко не всі з них брали до уваги критерії майбутньої спроможності, зокрема:

- нерозривність території;
- наявність у потенційному адміністративному центрі закладу загальної середньої освіти I–III ступеня;
- наявність медичної амбулаторії;
- проживання не менш 250 дітей шкільного і 100 – дошкільного віку¹⁹.

Аналітики зауважували, що відсутність ґрунтовної правової бази та чіткості в законодавстві виявилися чи не найбільшою проблемою децентралізації в Україні у цей період. Зокрема, до ЗУ «Про добровільне об'єднання територіальних громад» від часу його прийняття 5 лютого 2015 р. до початку 2019 р. дев'ять разів вносилися зміни (двічі у 2015 р. – 05.09, 13.12; раз у 2016 р. – 13.01; тричі у

¹⁸ Інвестиційно-кредитні механізми стимулювання розвитку територіальних громад. *Територіальні громади в умовах децентралізації: ризики та механізми розвитку*: монографія / за ред. В. С. Кравціва, І. З. Сторонянської. Львів, 2020. С. 312.

¹⁹ Мовою цифр, фактів і здорового глузду про 120 начебто ліквідованих об'єднаних громад. URL: <https://decentralization.ua/news/12510>

2017 р. – 01.01, 19.03, 16.04; двічі у 2018 р. – 01.01, 05.05, раз у 2019 р. (на 01.05) – 01.01(рис.)²⁰.

Рис. Об'єднанні територіальні громади України (на 01.01.2017 р.)²¹

На початку січня 2019 р. Кабінет Міністрів України затвердив 1 206 перспективних планів ОТГ, які обіймали 76 % території країни (без урахування окупованої). У регіонах-лідерах створення ОТГ – Хмельниччина, Волинь – понад 50 %. Натомість у регіонах-аутсайдерах охоплення ледь сягає однієї десятої Закарпаття – 4 % (детальніше – далі)²².

Намагаючись скористатися своїм правом на добровільне об'єднання, упродовж 2015–2019 рр. певні територіальні громади ініціювали формування ОТГ, неспроможних реалізувати основні потреби населення у своєчасному та максимально спрощеному отриманні професійних послуг. «У підсумку ідея поєднання зусиль у цих громадах виявилася скомпрометованою, а проблема реалізації потенціалу місцевого самоврядування – невирішеною, – відзначали

²⁰ Бевз Т. Специфіка здійснення реформи децентралізації в регіонах України... С. 66.

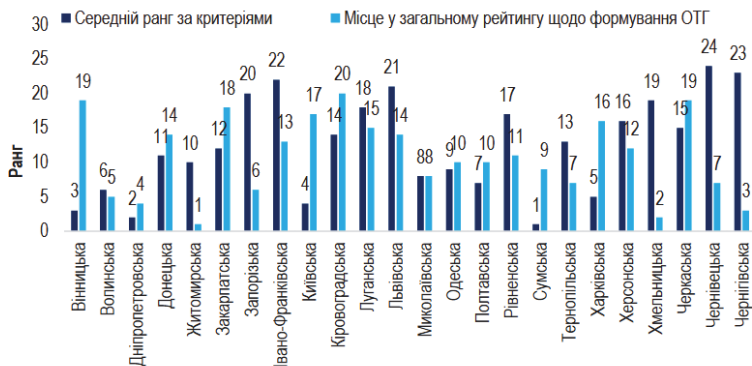
²¹ Мельничук А., Остапенко П. Децентралізація влади: реформа № 1: аналітичні записки. Київ: ЦОП «Глобус»; ФОП Кравченко Я. О., 2016. С. 9.

²² Бевз Т. Специфіка здійснення реформи децентралізації в регіонах України... С. 67.

аналітики. – Хоча принцип добровільності об'єднання продовжував зберігатися, Уряд України здійснював підготовчі кроки для застосування адміністративних стимулів»²³.

Таблиця 3

**Рейтинг областей за темпами децентралізації
(на 10 січня 2018 р.)²⁴**

Наприкінці 2019 р. набрали чинності зміни до ЗУ «Про добровільне об'єднання територіальних громад»²⁵, якими визначено право об'єднання громад тільки в межах затверджених перспективних планів. Близько сотні ОТГ не відповідали вимогам Методики щодо основних критеріїв спроможності. Такі громади були не здатні самостійно забезпечити належний рівень надання публічних послуг, зокрема у сфері освіти, культури, охорони здоров'я. Щоби виправити ситуацію, було вирішено приєднати такі громади до сильніших.

Серед західноукраїнських областей, ліквідації підлягали такі ОТГ:

²³ Децентралізація і формування політики регіонального розвитку в Україні... С. 10–11.

²⁴ Економічний розвиток регіонів України в умовах децентралізації. *Територіальні громади в умовах децентралізації: ризики та механізми розвитку*: монографія / за ред. В. С. Кравціва, І. З. Сторонянської. Львів, 2020. С. 100.

²⁵ Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» щодо спрощення процедури затвердження перспективних планів формування територій громад Автономної Республіки Крим, областей». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/348-20#Text>

– у Волинській обл. – Смолигівська (1 984 жителі, 208 дітей шкільного віку, 40 – дошкільного);

– в Івано-Франківській обл. – Корницька (3 019 жителів, 197 дітей шкільного віку, 101 – дошкільного);

– у Львівській обл. – Міженецька (2 371 житель, 208 дітей шкільного віку, 45 – дошкільного), Дублянська (2 937 жителів, 238 дітей шкільного віку, 74 – дошкільного);

– у Тернопільській обл. – Млиновецька (3 385 жителів, 181 дитина шкільного віку, 31 – дошкільного), Озерянська (2 633 жителі, 243 дітей шкільного віку, 45 – дошкільного), Коцюбинська (2 294 жителі, 216 дітей шкільного віку, 47 – дошкільного), Черніховецька (2 158 жителів, 190 дітей шкільного віку, 55 – дошкільного), Дорогичівська (2 589 жителів, 187 дітей шкільного віку, 68 – дошкільного), Настасівська (2 591 житель, 223 дітей шкільного віку, 70 – дошкільного);

– у Хмельницькій обл. – Сахновецька (2 948 жителів, 216 дітей шкільного віку, 96 – дошкільного), Баламутівська (1 834 жителі, 147 дітей шкільного віку, 29 – дошкільного), Плесенська (2 078 жителів, 241 дитина шкільного віку, 78 – дошкільного);

– у Чернігівській обл. – Вихвостівська (1 691 житель, 191 дитина шкільного віку, 39 – дошкільного), Озерянська (1 898 жителів, 172 дитини шкільного віку, 57 – дошкільного)²⁶.

Загалом, упродовж 2015–2019 рр. 4 572 місцеві ради (41,7 % від загальної кількості рад базового рівня на 1.01.2015 р.) добровільно об'єдналися у 1 002 ОТГ. Із-поміж західноукраїнських областей у 2019 р. Хмельницька обл. посіла 3-тє місце, після Житомирської та Дніпропетровської, за темпами формування ОТГ²⁷. 28 ОТГ обласні комісії запропонували ввести до складу міст обласного значення, оскільки вони розміщувалися у приміській зоні та мали спільну інфраструктуру з містами, а їхні жителі здебільша працювали й отримували соціальні та інші послуги в цих містах. Наприклад, у Волинській обл. до Луцької спроможної громади ввійшли Боголюбська, Іванчицівська (Рожищенський р-н), Одерадівська, Озерцівська (Ківерцівський р-н), Прилуцька (Ківерцівський р-н), Рокинівська, Шепельська громади, а також Жидичинська, Заборольська,

²⁶ Мовою цифр, фактів і здорового глузду про 120 начебто ліквідованих об'єднаних громад. URL: <https://decentralization.ua/news/12510>

²⁷ Децентралізація і формування політики регіонального розвитку в Україні... С. 14.

Княгининівська ОТГ; у Хмельницькій обл. Олешинську ОТГ – до Хмельницької територіальної громади, Колибаївську ОТГ – до Кам'янець-Подільської; у Львівській обл. Волицьку ОТГ – до Шегинівської, Нежухівську ОТГ – до Стрийської²⁸.

Як свідчать статистичні дані, реформа місцевого самоврядування позитивно впливала на доходи місцевих бюджетів. Яскравий приклад – Карпатський регіон (табл. 4).

Таблиця 4

**Зростання власних доходів місцевих бюджетів
в адміністративних районах областей Карпатського регіону
(2015–2017) (із розрахунку на мешканця)²⁹**

Івано-Франківська область	Темпи зростання, %	Львівська область	Темпи зростання, %	Чернівецька область	Темпи зростання, %	Закарпатська область	Темпи зростання, %
1	2	3	4	5	6	7	8
Богородчанський	204,0	Бродівський	209,2	Вижницький	194,8	Берегівський	260,1
Верховинський	200,6	Буський район	207,2	Герцаївський	203,7	Великобerez-нянський	204,3
Галицький	176,1	Городоцький	206,2	Глибоцький	170,5	Виноградівський	212,1
Городенківський	195,7	Дрогобицький	201,3	Заставнівський	210,7	Воловецький	212,0
Долинський	188,2	Жидачівський	57,7	Кельменецький	194,9	Іршавський	212,1
Калузький	218,0	Жовківський	68,9	Кіцманський	207,1	Міжгірський	203,3
Коломийський	194,9	Золочівський	224,7	Новоселицький	193,0	Мукачівський	227,1
Косівський	201,6	Кам.-Бузький	139,7	Путильський	185,5	Перечинський	224,2
Надвірнянський	189,0	Миколаївський	187,3	Союрянський	200,6	Рахівський	195,7
Рогатинський	232,7	Мостиський	193,2	Сторожинецький	180,1	Свалявський	204,2
Рожнятівський	202,1	Перемишлянський	238,8	Хотинський	237,4	Тячівський	201,7
Снятинський	217,7	Пустомитівський	224,2			Ужгородський	210,6
Тисменицький	224,4	Радехівський	212,3			Хустський	220,4
Тлумачький	203,0	Самбірський	201,2				
		Сколівський	277,00				
		Сокальський	52,7				
		Ст.-Самбірський	194,0				
		Стрийський	222,1				
Долинський	188,2	Жидачівський	57,7	Кельменецький	194,9	Іршавський	212,1
Калузький	218,0	Жовківський	68,9	Кіцманський	207,1	Міжгірський	203,3

²⁸ Мовою цифр, фактів і здорового глузду...

²⁹ Оцінювання розподілу економічної активності на районному рівні. *Територіальні громади в умовах децентралізації: ризики та механізми розвитку: монографія* / за ред. В. С. Кравціва, І. З. Сторонянської. Львів, 2020. С. 127.

До 10 грудня 2019 р. ОДА мали подати Кабінету Міністрів України затверджені перспективні плани формування територій громад відповідних областей. На 27 травня 2020 р. Уряд затвердив перспективні плани 24 регіонів, за винятком АР Крим³⁰. Загалом, на початок 2020 р. нараховувалося 982 об'єднані громади. З них 860 ОТГ (88 %) залишилися у перспективних планах без змін або підсилені сусідніми громадами, які до цього часу не виявляли активності. У 7 областях, зокрема Закарпатській, Чернівецькій (якщо не брати до уваги проблему з Новодністровською), на 100 % збереглися утворені ОТГ³¹.

На 10 січня 2020 р. у країні було створено 1 029 ОТГ, у які об'єдналося 4 698 громад із населенням 11,7 млн осіб. Перспективними планами формування територій громад покрито 90,3 % території країни³².

Серед західноукраїнських областей найповільніше процес утворення ОТГ проходив у Закарпатській обл. Ба більше, у 2016–2019 рр. тут спостерігалися випадки блокування процесу формування ОТГ, зокрема йдеться про прецеденти блокування утворення Мукачівської через конфлікт між обласним керівництвом і політичною елітою Мукачівщини, а також суттєве перешкодження створенню Холмківської та Горондівської ОТГ у 2017 р. і Виноградівської ОТГ у 2018 р. Варто згадати також суперечливе рішення Закарпатської ОДА в липні 2019 р. про відмову на звернення Великоберезнянської селищної та Розтоцько-Пастільської сільської рад за висновком про утворення ОТГ³³.

Чинниками, що визначали такий негативний результат, були:

- необізнаність населення з питань децентралізації, відповідно страх перед створенням ОТГ;

- небажання людей із більш розвинутих населених пунктів об'єднуватися з менш розвинутими або економічно неспроможними на момент створення ОТГ;

- недовіра до проведених владою реформ, адже єдина, яка справцювала позитивно, – це запровадження ЗНО³⁴.

³⁰ Децентралізація і формування політики регіонального розвитку в Україні... С. 11.

³¹ Мовою цифр, фактів і здорового глузду...

³² Децентралізація і формування політики регіонального розвитку в Україні... С. 14.

³³ Там само.

³⁴ Сороківська О., Мосій О., Кужда Т. Реформа децентралізації в Україні... С. 139.

Українські аналітики зауважували, що прецеденти перешкоджання формуванню ОТГ варто розглядати й через протистояння регіональних еліт між собою та обласним керівництвом³⁵. «З огляду на це, а також за відсутності необхідної циркуляції еліт, серед населення поширений значний рівень скептицизму щодо успішності децентралізації й спроможності місцевої влади та громад ефективно розпорядитися розширеними повноваженнями, а в окремих випадках акцент робиться на негативні наслідки децентралізації», – резюмували експерти³⁶.

Відповідно до прийнятого ЗУ «Про внесення змін до деяких законів України щодо визначення територій та адміністративних центрів територіальних громад»³⁷ від 16.04.2020 р., Кабінет Міністрів України визначив адміністративні центри й затвердив території 1 470 спроможних територіальних громад, у яких проведені місцеві вибори у 2020 р. на новій територіальній основі³⁸. Завдяки запровадженню міжмуніципальної співпраці громади одержали можливість консолідувати зусилля та реалізовувати спільні проекти. Зокрема, 1 354 територіальні громади уклали 604 договори про співпрацю³⁹.

ВРУ 17 липня 2020 р. прийняла постанову № 3650 «Про утворення та ліквідацію районів»⁴⁰. В Україні було заплановано утворити 136 нових районів замість наявних 490. За прийняття постанови проголосували 238 народних депутатів. Документ підтримали фракції «Слуга народу», «За майбутнє», «Довіра» та шість позафракційних депутатів. Депутати від «Європейської солідарності», «Батьківщини», ОПЗЖ і «Голосу» постанову про утворення та ліквідацію районів не підтримали⁴¹. З 1 січня 2021 р. територіальні громади перейшли на прямі міжбюджетні відносини з Держбюджетом,

³⁵ Децентралізація і формування політики регіонального розвитку в Україні... С. 14.

³⁶ Там само.

³⁷ Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо визначення територій та адміністративних центрів територіальних громад». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/562-20#Text>

³⁸ Реформа децентралізації. URL: <https://www.kmu.gov.ua/reformi/efektivne-vryaduvannya/reforma-decentralizaciyi>

³⁹ Там само.

⁴⁰ Постанова Верховної Ради України від 17.07.2020 № 807-IX «Про утворення та ліквідацію районів». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/807-IX#Text>

⁴¹ Верховна Рада поділила Львівщину на нові райони. URL: https://zaxid.net/verhovna_rada_podilila_lvivshhinu_na_novi_rayoni_n1505147

доходи і видатки між бюджетами районів та територіальних громад розмежували⁴².

Водночас в ухваленій Постанові ВРУ було передбачено утворити у:

- Волинській обл.: Володимир-Волинський, Камінь-Каширський, Ковельський, Луцький р-ни;
- Закарпатській обл.: Берегівський, Мукачівський, Рахівський, Тячівський, Ужгородський, Хустський р-ни;
- Івано-Франківській обл.: Верховинський, Івано-Франківський, Калуський, Коломийський, Косівський, Надвірнянський р-ни;
- Львівській обл.: Дрогобицький, Золочівський, Львівський, Самбірський, Стрийський, Червоноградський, Яворівський р-ни;
- Рівненській обл.: Вараський, Дубенський, Рівненський, Сарненський р-ни;
- Тернопільській обл.: Кременецький, Тернопільський, Чортківський р-ни;
- Хмельницькій обл.: Кам'янець-Подільський, Хмельницький, Шепетівський р-ни;
- Чернівецькій обл.: Вижницький, Дністровський, Чернівецький р-ни⁴³.

Місцеві вибори 25 жовтня 2020 р. пройшли на новій територіальній основі громад і районів⁴⁴. Відзначу, що на початок 2022 р. в Україні існувало 1 438 територіальних громад, із них – 628 сільських⁴⁵. Найвищий відсоток успішних практик децентралізації припадав на сільські території південних (37,5 %) і західних (30 %) областей України (табл. 5)⁴⁶.

⁴² Дяченко С. Тенденції та перспективи розвитку фінансової децентралізації в Україні. *Реформа децентралізації в Україні: здобутки та перспективи: матеріали Міжнародного круглого столу до Дня місцевого самоврядування в Україні (Київ, 9 грудня 2021 р.)* / за заг. ред. Л. Г. Комахи, О. М. Андреевої, В. С. Колтун. Київ, 2021. С. 16.

⁴³ Верховна Рада ухвалила постанову про зменшення кількості районів з 490 до 136. URL: https://lb.ua/news/2020/07/17/462029_verhovna_rada_uhvalila_postanovu_pro.html

⁴⁴ Навіщо децентралізація? URL: <https://decentralization.ua/about>

⁴⁵ Куц Б. Децентралізація публічної влади в Україні як чинник демократичного розвитку сільських територій. *Аспекти публічного управління*. 2023. Вип. 2. Т. 11. С. 43.

⁴⁶ Там само.

Таблиця 5

**Кількість успішних практик децентралізації
на сільських територіях України (2020)⁴⁷**

Тематика практик децентралізації	Кількість успішних практик децентралізації				Всього, %
	Західні області	Центральні та північні області	Південні області	Східні області	
Діяльність органів місцевого самоврядування	2	2	2	-	15,0
Розвиток бізнесу	-	1	2	-	7,5
Освіта	-	-	2	-	5,0
Туризм, культура	1	-	-	1	5,0
Розвиток інфраструктури	-	1	2	1	10,0
Соціальні послуги	2	-	-	1	7,5
Безпека в громаді	-	2	-	-	5,0
Інформаційні комунікації	1	-	1	-	5,0
Участь громадян	6	1	6	1	35,0
Медицина	-	1	-	1	5,0
Всього, %	30,0	20,0	37,5	12,5	100

Загалом, реформа місцевого самоврядування, попри очевидні переваги, має й недоліки, серед яких: процес створення ОТГ розпочався без достатньо продуманої та чітко спланованої інформаційно-роз'яснювальної політики; об'єднання сіл нерідко відбувалося не за принципом як краще для громади, а «під того чи іншого чиновника»; непрозорість повноважень між органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, органами управління в ОТГ, райрадами та райдержадміністраціями тощо⁴⁸.

Все ж таки, як відзначають чиновники, «реформа децентралізації показала свою природню стійкість і важливість – як політичну,

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Кривчик Г. Децентралізація української влади: концепція, впровадження, результати її першого етапу (2014–2018 рр.). *Universum Historiae et Archaeologiae*. 2019. Vol. 2 (27). Issue 2. P. 105.

так і безпекову»⁴⁹. У 2022–2023 рр. децентралізація пройшла випробування повномасштабним вторгненням і продемонструвала свою важливість в умовах воєнного стану як одна зі складових оборони та спротиву ворогу⁵⁰. Проте повноцінна реалізація реформи місцевого самоврядування можлива тільки після закінчення війни.

Роман Пуйда, Казимир Шолота

⁴⁹ Децентралізація як базовий підхід до ефективної відбудови України. URL: <https://ard-ukraine.org.ua/articles/decentralizaciya-yak-bazoviy-pidhid-do-efektivnoyi-vidbudovi-ukrayini>

⁵⁰ Там само.

РОЗДІЛ 4

**ЗАКОН УКРАЇНИ «ПРО СЛУЖБУ
В ОРГАНАХ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ» (2023):
СПЕЦИФІКА УХВАЛЕННЯ, НОВАЦІЇ**

Із червня 2001 р. і донедавна в Україні був чинним ЗУ «Про службу в органах місцевого самоврядування», до якого ВРУ понад 30 разів вносила правки та доповнення. Напередодні повномасштабного вторгнення РФ на територію України ставала дедалі очевиднішою необхідність ухвалення нового аналогічного закону, який би відповідав викликам сучасності, а також сприяв деполітизації та підвищенню професійності служби в органах місцевого самоврядування¹.

У ВРУ 5 січня 2022 р. був зареєстрований Законопроект № 6504 «Про службу в органах місцевого самоврядування»². У Міністерстві розвитку громад та територій його назвали «надзвичайно важливим для розвитку професійних кадрів органів місцевого самоврядування»³, оскільки він передбачав зміни щодо: розмежування статусу службовців і виборних посадових осіб; закріплення принципу політичної неупередженості службовців, із збереженням за ними конституційного права обиратися, та гарантій, передбачених виборчим законодавством; закріплення повноважень керівника служби в органах місцевого самоврядування; упорядкування проведення відкритих конкурсів на посади службовців місцевого самоврядування; опублікування оголошення про конкурс і результати його проведення

¹ Савичук О. Новий закон про службу в місцевому самоврядуванні. URL: <https://centreua.org/monitoring-rishen/novyy-zakon-pro-sluzhbu-v-mist-sevomu-samovryaduvanni/>

² Сучасна та справедлива служба в органах місцевого самоврядування – це можливо? URL: <https://zn.ua/ukr/local-government/suchasna-ta-spravedлива-sluzhba-v-orhanakh-mistsevoho-samovryaduvannja-tse-mozhlivo.html>

³ Уряд направив у Парламент законопроект про службу в органах місцевого самоврядування. URL: <https://x-vymir.com/politics/uryad-napravyv-u-parlament-zakonoproekt-pro-sluzhbu-v-organakh-mistsevogo-samovryaduvannja/>

через Єдиний портал вакансій публічної служби; оновлення порядку формування складу конкурсної комісії; запровадження щорічного оцінювання результатів службової діяльності службовців місцевого самоврядування; оновлення порядку професійного розвитку службовців місцевого самоврядування; запровадження механізмів кар'єрного просування службовців місцевого самоврядування шляхом застосування можливості переведення на вищі посади служби в органах місцевого самоврядування в межах категорії посад протягом року після отримання відмінної оцінки за результатами щорічного оцінювання; удосконалення кадрового резерву службовців місцевого самоврядування; встановлення межі посадових окладів службовців місцевого самоврядування; встановлення дисциплінарної та матеріальної відповідальності службовців місцевого самоврядування⁴.

Міністерство розвитку громад та територій України констатувало, що у проекті закону враховано визначені Європейською хартією місцевого самоврядування гарантії та принципи місцевого самоврядування, зокрема можливість визначати власні внутрішні адміністративні структури з урахуванням місцевих потреб і необхідності забезпечення ефективного управління. Також зазначено, що закріплені у проекті закону правові засади служби в органах місцевого самоврядування мають дозволити добір висококваліфікованого персоналу з урахуванням особистих якостей та компетентності, забезпечити належні можливості професійної підготовки, винагороди і просування по службі⁵.

Голова підкомітету з питань адміністративно-територіального устрою та місцевого самоврядування ВРУ Віталій Безгін 10 лютого 2022 р. із впевненістю констатував: «Думаю, ми з колегами рекомендуватимемо Верховній Раді прийняти його за основу, а потім точково допрацюємо законопроект до другого читання разом із асоціаціями органів місцевого самоврядування»⁶. Проте через повномасштабне вторгнення РФ на територію України його розгляд «затягнувся».

⁴ Уряд направив у Парламент законопроект про службу в органах місцевого самоврядування. URL: <https://x-vymir.com/politics/uryad-napravyv-u-parlament-zakonoproekt-pro-sluzhbu-v-organakh-mistsevogo-samovryaduvannya/>

⁵ Проект Закону про службу в органах місцевого самоврядування. (№ 6504). Висновки, пропозиції до законопроекту. URL: <https://www.kmu.gov.ua/bills/proekt-zakonu-pro-sluzhbu-v-organakh-mistsevogo-samovryaduvannya>

⁶ Реформа служби в органах місцевого самоврядування: коли парламент розгляне законопроект і як це вплине на зарплату. URL: <https://sud.ua/ru/news/publication/228859-reforma-sluzhbi-v-organakh-mistsevogo-samovryaduvannya-koli-parlament-rozglyane-zakonoproekt-i-yak-tse-vplyne-na-zarplatu>

Все ж у другому–третьому кварталі 2022 р. розпочалося експертне обговорення законопроекту. Передовсім потрібно зазначити, що з 2015 р. у підготовці законопроектів про службу в органах місцевого самоврядування брала участь Асоціація міст України. У ньому були враховані концептуальні положення, визначені Правлінням Асоціації міст України у 2016 р.:

- правова й організаційна самостійність служби в органах місцевого самоврядування;
- єдність служби для всіх, хто залучений до здійснення місцевого самоврядування (виборних посадових осіб, патронатної служби голів, усіх службовців місцевого самоврядування);
- відкритість посад службовців, їх належної політичної нейтральності;
- сталість служби місцевого самоврядування;
- забезпечення незалежності місцевого самоврядування у встановленні справедливого формування розмірів оплати праці на службі⁷.

Асоціація міст України відзначала важливість збереження незалежності органів місцевого самоврядування у проєкті та конструктивну співпрацю з членами Комітету з питань організації державної влади, місцевого самоврядування, регіонального розвитку та містобудування, його секретаріатом, Національною державною службою під час підготовки законопроекту до другого читання⁸.

Водночас до обговорення долучилися й міжнародні фахівці. Зокрема, 5 серпня 2022 р. Центр експертизи доброго врядування Департаменту демократії і врядування Генерального директорату з питань демократії Ради Європи в межах програми «Децентралізація і реформа публічної адміністрації в Україні» підготував висновок, у якому зазначив, що «законопроект закладає основи служби в органах місцевого самоврядування та відповідає європейським принципам щодо цих питань»⁹.

⁷ Законопроект «Про службу в органах місцевого самоврядування», реєстр. № 6504, схвалений Комітетом у другому читанні. URL: <https://auc.org.ua/novyna/zakonoprojekt-pro-sluzhbu-v-organah-miscevogo-samovryaduvannya-reyestr-no6504-shvalenyu>

⁸ Там само.

⁹ Висновок щодо проєкту Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» (№ 6504). URL: http://www.slg-coe.org.ua/wp-content/uploads/2022/08/CoE-LEX_LSG-service_No.6504_as-of-5-August-2022_FINAL_UKR.pdf

Серед врахованих рекомендацій висновку: 100 % – щодо фінансового й інституційного потенціалу, 75 % – посад в органах місцевого самоврядування, 66,7 % – ситуації конфлікту інтересів, 50 % – норми законодавства про працю¹⁰.

Серед неврахованих залишилися окремі рекомендації, зокрема:

- дозволити членство в партіях для службовців, які обіймають посади I категорії;
- врахувати аспекти конфіденційності при конкурсах на посади;
- визначити об'єктивні критерії відбору науковців, фахівців та експертів у конкурсних і дисциплінарних комісіях¹¹.

На думку експертів, ці пропозиції могли бути враховані в майбутньому через внесення змін у суміжне законодавство, при підготовці нормативно-правової бази на виконання закону після набрання чинності та надання методичних рекомендацій органам місцевого самоврядування¹².

Нову редакцію законопроекту «Про службу в органах місцевого самоврядування» № 6504 ВРУ прийняла за основу 16 листопада 2022 р.¹³. Законопроект передбачав, що зарплата службовця місцевого самоврядування складатиметься з: основної зарплати – посадового окладу; додаткової зарплати – надбавки за вислугу років, за ранг службовця місцевого самоврядування, премії та компенсації за додаткове навантаження; інших грошових виплат – допомоги до щорічної основної відпустки, допомоги для вирішення соціально-побутових питань та інших заохочувальних і компенсаційних виплат, передбачених цим й іншими законами¹⁴. Схема посадових окладів мала складатися з мінімального посадового окладу службовця місцевого самоврядування, який обіймає посаду III категорії, та міжпосадових його співвідношень з іншими посадовими окладами (у коефіцієнтах). Пропонувалося, щоб закон (за умови його ухвалення) набрав чинності через шість місяців із дня опублікування, але не раніше ніж

¹⁰ Висновок щодо проекту Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» (№ 6504). URL: http://www.slg-coe.org.ua/wp-content/uploads/2022/08/CoE-LEX_LSG-service_No.6504_as-of-5-August-2022_FINAL_UKR.pdf

¹¹ Там само.

¹² Там само.

¹³ Служба в органах місцевого самоврядування: законопроект № 6504 прийняли в цілому. URL: <https://decentralization.ua/news/16515>

¹⁴ Там само.

через шість місяців після припинення або скасування воєнного стану в Україні¹⁵.

У грудні 2022 р. була створена робоча група з метою узгодження позицій зацікавлених сторін під час доопрацювання проекту ЗУ «Про службу в органах місцевого самоврядування» (реєстр. № 6504)¹⁶. До складу її учасників увійшли представники державних органів, українських і міжнародних організацій, органів місцевого самоврядування та їхніх асоціацій, громадського середовища. 23 січня 2023 р. парламентський Комітет з питань організації державної влади, місцевого самоврядування, регіонального розвитку та містобудування провів першу робочу нараду групи з підготовки до другого читання проекту ЗУ «Про службу в органах місцевого самоврядування» (№ 6504).

Голова підкомітету з питань адміністративно-територіального устрою та місцевого самоврядування В. Безгін повідомив, що учасники заходу обговорили п'ять блоків питань:

1. Чи має цей законопроект поширюватися на виборні посади?
2. Чи можуть додатково регулювати службу в ОМС акти Кабінету Міністрів?
3. Чи потрібно громадам зважати на типові положення від Національного агенства з питань державної служби?
4. Чи може голова громади зупиняти розпорядження керівника апарату?
5. Чи має НАДС одночасно розробляти та впроваджувати політику у сфері служби в органах місцевого самоврядування?

За словами В. Безгіна, всі учасники робочої групи схилилися до думки, що треба максимально зберегти цілісність редакції першого читання¹⁷. Зауважу, що під час обговорення учасники дійшли згоди щодо більшості питань. Однак позиції розділилися в питаннях обмеження права на обіймання посад в органах місцевого самоврядування у зв'язку з накладенням на особу адміністративного стягнення,

¹⁵ Там само.

¹⁶ Представники НААУ взяли участь в обговоренні проекту Закону про службу в органах місцевого самоврядування (№ 6504). URL: <https://unba.org.ua/news/7867-predstavniki-naau-vzyali-uchast-v-obgovorenni-proektu-zakonu-pro-sluzhbu-v-organah-miscevogo-samovryaduvannya-6504.html>

¹⁷ Проект Закону про службу в органах місцевого самоврядування – розпочалося експертне обговорення до другого читання. URL: <https://decentralization.ua/en/news/16029>

відеофіксації конкурсного відбору кандидатів на посади в органах місцевого самоврядування і повноважень сільського, селищного, міського голови зупиняти розпорядчі акти керівника апарату ради¹⁸.

У березні 2023 р. робоча група завершила обговорення проблемних питань законопроекту. Зокрема, засідання, яке відбулося 6 березня, було присвячене таким питанням: розмір вихідної допомоги; затвердження положення щодо патронатної служби голови громади; можливість громадян ЄС бути службовцями в органах місцевого самоврядування та ін. 23 березня робоча група провела підсумкове засідання, де остаточно погодила своє бачення законопроекту. Його розгляд у комітеті був запланований на початок квітня¹⁹.

Комітет ВРУ з питань організації державної влади, місцевого самоврядування, регіонального розвитку та містобудування 10 квітня 2023 р. розглянув і підтримав для розгляду Парламентом у другому читанні проект ЗУ № 6504 від 5.01.2022 «Про службу в органах місцевого самоврядування»²⁰. Загалом, законопроект підтримала і Всеукраїнська асоціація органів місцевого самоврядування «Асоціація об'єднаних територіальних громад»²¹, Українська асоціація районних та обласних рад²², Асоціація міст України²³, Всеукраїнська асоціація органів місцевого самоврядування «Всеукраїнська асоціація громад»²⁴.

У Києві 19 квітня 2023 р. відбулася презентація проекту ЗУ «Про службу в органах місцевого самоврядування» (реєстр. № 6504), підготовленого до другого читання. Організатором заходу виступили Комітет ВРУ з питань організації державної влади, місцевого

¹⁸ Представники НААУ взяли участь в обговоренні проекту Закону про службу в органах місцевого самоврядування (№ 6504)...

¹⁹ Обговорення законопроекту про службу в органах місцевого самоврядування завершилося. URL: <https://budget.uteka.ua/ua/publication/budget-news-45-buxgalterskij-obzor-budget-220-obsuzhdenie-zakonoproekta-o-sluzhbe-v-organaх-mestnogo-samoupravleniya-zavershilos>

²⁰ Законопроект «Про службу в органах місцевого самоврядування», реєстр. № 6504, схвалений Комітетом у другому читанні...

²¹ Всеукраїнська Асоціація органів місцевого самоврядування «Асоціація об'єднаних територіальних громад». URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1756412>

²² Українська асоціація районних та обласних рад. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1757943>

²³ Асоціація міст України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1756239>

²⁴ Всеукраїнська асоціація органів місцевого самоврядування «Всеукраїнська асоціація громад»...

самоврядування, регіонального розвитку та містобудування за підтримки і сприяння Програми Ради Європи «Посилення доброго демократичного врядування і стійкості в Україні»²⁵. Учасниками стали представники Ради Європи, ВРУ, Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури, НАДС, Асоціації міст України²⁶.

Під час презентації були розглянуті головні положення доопрацьованого до другого читання цього проекту закону. Учасники заходу наголосили на перевагах та зосередилися на основних нововведеннях:

- розмежування статусу службовців місцевого самоврядування та виборних посадових осіб;
- закріплення принципу політичної неупередженості й заборона службовцям суміщати службову діяльність зі статусом депутата місцевої ради;
- відкриті конкурси на посади службовців місцевого самоврядування;
- кар'єрне просування службовців і новий підхід до формування кадрового резерву;
- встановлення нових умов оплати праці посадовим особам місцевого самоврядування²⁷.

Так, законопроект «Про службу в органах місцевого самоврядування», який підготував Комітет ВРУ з питань організації державної влади, місцевого самоврядування, регіонального розвитку та містобудування, був готовий до другого читання і 2 травня 2023 р. його розглянув Парламент²⁸ та, відповідно, схвалив із незначними доповненнями²⁹. За відповідний законопроект проголосували 263 народні депутати України³⁰.

²⁵ Презентація проекту Закону «Про службу в органах місцевого самоврядування». URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/3696871-prezentacia-proektu-zakonu-pro-sluzbu-v-organah-miscevogo-samovraduvanna.html>

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

²⁸ Новий Закон України «Про службу в органах місцевого самоврядування»: нова якість служби. URL: <https://decentralization.ua/news/16506>

²⁹ Закон України «Про службу в органах місцевого самоврядування». № 2493-III. 07.06.2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2493-14#Text>

³⁰ Верховна Рада ухвалила новий закон «Про службу в органах місцевого самоврядування» (законопроект № 6504). URL: <https://www.congress.gov.ua/verkhovna-rada-ukhvalyla-novyy-zakon-pro-sluzhbu-v-orhanakh-mistsevo-ho-samovriaduvannia-zakonoproekt-6504/>

Згідно із законом запропоновано визнати таким, що втратив чинність, ЗУ від 7.06.2001 р. № 2493-III «Про службу в органах місцевого самоврядування» та для узгодження окремих положень передбачено внесення відповідних змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, законів «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про столицю України – місто-герой Київ», «Про політичні партії в Україні», «Про запобігання корупції», «Про державну службу»³¹.

НАДС висловлювало подяку Комітету ВРУ з питань організації державної влади, місцевого самоврядування, регіонального розвитку та містобудування, підкомітету з питань адміністративно-територіального устрою і місцевого самоврядування цього ж комітету, а також Секретаріату Кабінету Міністрів України, Всеукраїнським асоціаціям органів місцевого самоврядування, Програмі Ради Європи «Децентралізація і реформа публічної адміністрації в Україні», Програмі підтримки вдосконалення врядування та менеджменту (SIGMA), Програмі USAID «Децентралізація приносить кращі результати та ефективність» (DOBRE), Швейцарсько-українському проєкту DECIDE – «Децентралізація для розвитку демократичної освіти» за ухвалення законопроєкту³².

Президент України Володимир Зеленський 18 липня 2023 р. підписав ЗУ «Про службу в органах місцевого самоврядування»³³. Основними відмінностями від однойменного закону 2001 р. було те, що проєкт № 6504 передбачав закладення передумов для створення професійної служби, а саме: розмежування посад службовців місцевого самоврядування та виборних посадових осіб, введення принципу політичної неупередженості службовців, прозорий конкурсний відбір, оцінювання результатів службової діяльності, кар'єрне просування, нову систему оплати праці³⁴.

³¹ Проєкт Закону про службу в органах місцевого самоврядування. (№ 6504). Висновки, пропозиції до законопроєкту. URL: <https://www.kmu.gov.ua/bills/proekt-zakonu-pro-sluzhbu-v-organakh-mistsevogo-samovryaduvannya>

³² Прийнято Закон України «Про службу в органах місцевого самоврядування». URL: <https://nads.gov.ua/news/pryiniato-zakon-ukrainy-pro-sluzhbu-v-orhanakh-mistsevoho-samovriaduvannya>

³³ Президент підписав закон про службу в органах місцевого самоврядування. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3737509-prezident-pidpisav-zakon-pro-sluzhbu-v-organakh-miscevogo-samovraduvannya.html>

³⁴ Новий Закон України «Про службу в органах місцевого самоврядування»: нова якість служби...

Відповідно до закону, службовець місцевого самоврядування – це громадянин України, що призначатиметься безстроково за результатами конкурсу після складення присяги. Йому призначатиметься ранг з 1 по 9. Службовець зобов'язаний дотримуватися принципу політичної нейтральності і щороку має проходити оцінювання, а задля професійного розвитку – складати індивідуальну програму навчання³⁵.

Посади службовців поділятимуться на три категорії: категорія I – керуючі справами, керівники та заступники керівників виконавчих органів; категорія II – керівники та заступники керівників структурних підрозділів апарату, секретаріату ради, виконавчих органів; категорія III – спеціалісти³⁶.

Окрім посад службовців, передбачено виборні, працівників патронатної служби, працівників органів місцевого самоврядування, які виконують функції з обслуговування. Варто зазначити, що дія цього закону не поширюється на депутатів місцевих рад (окрім посадових осіб місцевого самоврядування), працівників, які виконують функції з обслуговування, працівників комунальних підприємств, установ або організацій³⁷.

Шлях до служби, відповідно до закону, пролягатиме через конкурс, порядок якого має затверджувати відповідна місцева рада з урахуванням типового порядку. Рішення про оголошення конкурсу прийматиме керівник служби, який і створюватиме конкурсну комісію. З оголошенням про вакансію можна буде ознайомитися на Єдиному порталі вакансій публічної служби та на офіційному вебсайті місцевої ради. Сам конкурс передбачатиме перевірку документів, тестування, співбесіду та/або інші види оцінювання відповідно до Порядку проведення конкурсу³⁸. Другий за результатами конкурсу кандидат матиме право на призначення на посаду без конкурсу протягом року, якщо вона стане вакантною або переможець відмовився від її обіймання, або переможцеві буде відмовлено у призначенні на посаду, за результатами спеціальної перевірки³⁹.

Передбачалося, що службовець міг обіймати вищі посади за конкурсом або бути переведеним на вищу посаду, але за певних

³⁵ Там само.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само.

умов: відмінної оцінки за результатами оцінювання службової діяльності, у межах обійманої категорії посад, з урахуванням функційної спрямованості, з урахуванням професійної підготовки і компетентності та за його згодою. Водночас без конкурсу передбачався перехід зі служби в органах місцевого самоврядування до державної служби чи навпаки (якщо професійні якості службовця відповідають кваліфікаційним вимогам для призначення на відповідну посаду)⁴⁰.

У положеннях закону № 6504 йшлося і про гарантії трудових прав, закладено можливість заохочень для службовця, матеріальну допомогу для вирішення соціально-побутових питань, навіть можливість надання службового житла⁴¹. Окремо варто зацентувати на системі оплати праці – вона складатиметься з основної зарплати (посадового окладу), додаткової зарплати (надбавки за вислугу років, надбавки за ранг, премії, доплати за додаткове навантаження) й інших грошових виплат (допомоги до щорічної основної відпустки, допомоги для вирішення соціально-побутових питань, інших заохочувальних і компенсаційних виплат)⁴².

Схема посадових окладів мала складатися з мінімального посадового окладу службовця місцевого самоврядування III категорії та міжпосадових співвідношень такого окладу з іншими посадовими (в коефіцієнтах). При цьому мінімальний розмір окладу службовця III категорії не може бути меншим від мінімальної заробітної плати на 1 січня відповідного року⁴³.

«У цілому головна ідея нового закону – створення передумов для появи професіонала, відповідального, компетентного, лояльного до служби і неупередженого, – констатували експерти. – І як результат – надання якісних публічних послуг у громадах. Тому, окрім конкурсних засад, визначення вимог до кандидата, гарантій для самих службовців, передбачається система управління результативністю службової діяльності, індивідуальна програма професійного розвитку, професійне навчання (як-то стажування, підвищення кваліфікації, самоосвіта)»⁴⁴.

⁴⁰ Новий Закон України «Про службу в органах місцевого самоврядування»: нова якість служби...

⁴¹ Там само.

⁴² Там само.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Там само.

Так, упродовж 2022–2023 рр. тривала кропітка робота щодо підготовки нової редакції ЗУ «Про службу в органах місцевого самоврядування». Після його схвалення народними депутатами 2 травня 2023 р. він вводив низку новацій, базовими із яких стали: захист працівників і гарантований нижній показник зарплати; прозора процедура конкурсного відбору; прозоре кар’єрне зростання та робота; деполітизація процесів управління; прозорість та обов’язок оприлюднення премій. Ухвалення законопроекту № 6504 експерти вважали «довгоочікуваним і важливим кроком»⁴⁵. «Але наразі це лише рамка правил, концепція, що втілюватиметься в неідеальних українських умовах, – переконували політологи. – Доля реформи державної служби, а також децентралізації залежатиме і від громад – від їхнього бажання долати внутрішній хаос і налагоджувати процеси, продовжувати реформи та відмовлятися від старих звичок. Не в останню чергу матиме значення людський чинник – хто залишиться на місцях втілювати потрібні зміни після завершення воєнного стану й чи зможуть державна та місцева влада забезпечити ефективну роботу такої потрібної ланки публічної служби?»⁴⁶.

Ярослав Марченко

⁴⁵ Сучасна та справедлива служба в органах місцевого самоврядування...

⁴⁶ Там само.

РОЗДІЛ 5

**ВІД ДЕРЖАВНИХ ДО ВІЙСЬКОВИХ: ДІЯЛЬНІСТЬ
ЛЬВІВСЬКОЇ, ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ
ТА ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ
ОБЛАСНИХ АДМІНІСТРАЦІЙ У КОНТЕКСТІ
ПОВНОМАСШТАБНОГО РОСІЙСЬКОГО
ВТОРГНЕННЯ ДО УКРАЇНИ**

Початок повномасштабної війни РФ проти України 24 лютого 2022 р. спричинив трансформації у діяльності органів місцевого самоврядування України, зокрема в її західних областях, пов'язані з дією в державі режиму воєнного стану. Останній у ст. 1 ЗУ «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 р. означений як «особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень»¹.

Так, відповідно до Указу Президента України № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 р., у якому постановлялося, що у зв'язку з військовою агресією РФ проти України на всій території держави вводився воєнний стан із 5 години 30 хвилин 24 лютого 2022 р. терміном на 30 діб, органи місцевого

¹ Закон України «Про правовий режим воєнного стану». 12 травня 2015 р. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>

самоврядування отримали розпорядження «запроваджувати та здійснювати передбачені Законом України “Про правовий режим воєнного стану” заходи і повноваження, необхідні для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави»².

Зокрема, обласним (і Київській міській) державним адміністраціям постановлялося негайно разом із Державною службою України з надзвичайних ситуацій та іншими державними органами, установами, підприємствами, організаціями всіх форм власності привести єдину державну систему цивільного захисту, її функційні та територіальні підсистеми в готовність до виконання завдань за призначенням в особливий період, а загалом усім органам місцевого самоврядування – «утворити ради оборони та забезпечити сприяння військовому командуванню у запровадженні та здійсненні заходів правового режиму воєнного стану»³.

Важливим у цьому контексті був ще один президентський указ, виданий 24 лютого 2022 р., – № 68/2022 «Про утворення військових адміністрацій», відповідно до якого на виконання ЗУ «Про правовий режим воєнного стану» для здійснення керівництва у сфері забезпечення оборони, громадської безпеки і порядку з’явилося 24 обласних та Київська міська військова адміністрація. Ці військові адміністрації утворювалися на базі відповідних наявних державних адміністрацій, а голови останніх в умовах дії режиму воєнного стану набули статусу начальників військових адміністрацій. Окрім того, на базі наявних районних державних адміністрацій указом формувалися відповідні районні військові адміністрації, і у зв’язку з цим районні державні адміністрації та їхні голови набували статусу районних військових адміністрацій і їхніх начальників. Зрештою, у документі Президент України Володимир Зеленський постановляв Генштабу ЗСУ, Кабінету Міністрів України, обласним, Київській міській військовим адміністраціям відповідно до компетенції здійснювати спрямування, координацію і контроль за діяльністю обласних, Київської міської, районних військових адміністрацій⁴.

² Указ Президента України № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні». *Президент України*. 2022. 24 лютого. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>

³ Там само.

⁴ Указ Президента України № 68/2022 «Про утворення військових адміністрацій». *Президент України*. 2022. 24 лютого. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/682022-41405>

Це цілком відповідало ЗУ «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 р. Стаття 4 констатувала, що на територіях, де введено воєнний стан, для забезпечення дії Конституції та законів України, забезпечення разом із військовим командуванням запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, оборони, цивільного захисту, громадської безпеки і порядку, захисту критичної інфраструктури, охорони прав, свобод та законних інтересів громадян можуть утворюватися тимчасові державні органи – військові адміністрації⁵.

Водночас у документі наголошувалося, що рішення про утворення військових адміністрацій приймає Президент України за поданням обласних державних адміністрацій або військового командування, при цьому військові адміністрації населених пунктів утворюються в межах територій територіальних громад, у яких сільські, селищні, міські ради та/або їхні виконавчі органи, та/або сільські, селищні, міські голови не здійснюють покладені на них Конституцією та законами України повноваження, а також в інших випадках, передбачених цим законом, а військову адміністрацію населеного пункту (населених пунктів) очолює начальник, якого призначає на посаду та звільняє з посади Президент України за пропозицією Генштабу ЗСУ або відповідної обласної державної адміністрації, і він може призначати сільського, селищного, міського голову. У районі чи області військові адміністрації відповідно до законодавства утворюються в разі нескликання сесії відповідно районної, обласної ради у встановлені ЗУ «Про місцеве самоврядування в Україні» терміни або припинення їхніх повноважень згідно із законом або для здійснення керівництва у сфері забезпечення оборони, громадської безпеки і порядку, а у разі ж прийняття рішення про утворення районних, обласних військових адміністрацій їх статусу набувають відповідно районні, обласні державні адміністрації, а голови районних, обласних державних адміністрацій набувають статусу начальників відповідних військових адміністрацій.

Зрештою, відзначено, що фінансування діяльності військових адміністрацій із виконання повноважень органів місцевого самоврядування здійснюється за рахунок коштів відповідних місцевих бюджетів, інших функцій – за рахунок коштів Державного бюджету

⁵ Закон України «Про правовий режим воєнного стану». 12 травня 2015 р. № 389-VIII...

України, тоді як спрямування, координацію та контроль за діяльністю ОВА із питань забезпечення оборони, громадської безпеки і порядку, захисту критичної інфраструктури, заходів правового режиму воєнного стану здійснює Генштаб ЗСУ, а з інших питань – Кабінет Міністрів України в межах своїх повноважень, а районних військових адміністрацій – Генеральний штаб ЗСУ, ОВА (у разі їхнього утворення), а з інших питань – Кабінет Міністрів України, обласні державні адміністрації у межах своїх повноважень.

Зрештою, загальне керівництво діяльністю військових адміністрацій населених пунктів здійснюють керівники відповідних районних державних адміністрацій або начальники районних військових адміністрацій (у разі їхнього утворення), безпосереднє керівництво військовими адміністраціями – їхні начальники, а самі військові адміністрації населених пунктів, районні, обласні військові адміністрації виконують свої повноваження протягом дії воєнного стану та 30 днів після його припинення чи скасування⁶.

До змін у діяльності органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану долучився й український уряд. Так, відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України від 24 лютого 2022 р. № 1790-р «Про організацію функціонування єдиної державної системи цивільного захисту в умовах воєнного стану», місцеві органи виконавчої влади отримали зобов'язання ввести в дію плани цивільного захисту населення на період воєнного стану та забезпечити їхнє здійснення, а обласні державні адміністрації – проведення евакуації населення у разі загрози або виникнення збройних конфліктів⁷.

Інша урядова постанова – № 303 від 13 березня 2022 р. «Про припинення заходів державного нагляду (контролю) і державного ринкового нагляду в умовах воєнного стану» – забороняла проводити планові та позапланові заходи державного контролю і ринкового нагляду на період воєнного стану, за винятком суб'єктів господарювання, що провадять діяльність у сферах енергетики та комунальних послуг, законодавства у відповідних сферах і ліцензійних умов та за наявності загрози, що має значний негативний вплив на

⁶ Закон України «Про правовий режим воєнного стану», 12 травня 2015 р., № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>

⁷ Розпорядження Кабінету Міністрів України № 179-р від 24 лютого 2022 р. *Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-organizaciyu-funkcionuvannya-yedinoyi-derzhavnoi-sistemi-civilnogo-zahistu-v-umovah-voennogo-stanu-179-240222>

права, законні інтереси, життя і здоров'я людини, захист навколишнього природного середовища й гарантування безпеки держави⁸.

А відповідно до постанови Кабінету Міністрів України № 252 від 11 березня 2022 р. «Деякі питання формування та виконання місцевих бюджетів у період воєнного стану», врегульовувалися питання щодо оперативного та ефективного прийняття управлінських рішень про формування і виконання місцевих бюджетів⁹. Загалом, упродовж уже першого року російського повномасштабного вторгнення до України уряд прийняв понад 2 000 документів, які, врегульовуючи діяльність органів місцевого самоврядування, забезпечували життєдіяльність населення в умовах воєнного стану¹⁰.

І, попри виклики воєнного стану, у Львівській, Тернопільській та Івано-Франківській обл., які стали міцним тилом для Сил безпеки й оборони України та надійним прихистком для українських ВПО на тлі російського повномасштабного вторгнення, цю життєдіяльність вдалося належно забезпечити.

Зокрема, у листопаді 2022 р. директор департаменту фінансів Львівської ОВА Олег Демків під час звіту на сесії Львівської обласної ради про виконання показників обласного бюджету за 9 місяців 2022 р. зазначав, що надходження до загального фонду обласного бюджету становили 3 млрд 424 млн грн – що було навіть на 1,1 млрд грн (або на 6,2 %) більше, ніж за аналогічний період 2021 р., при цьому 80 % від усіх надходжень (2,7 млрд грн) сягнули надходження податку на доходи фізичних осіб. Позитивну динаміку, порівняно з 2021 р., також, зокрема, мав і податок на прибуток підприємств, який збільшився на 38 % (надходження склали 451,2 млн грн)¹¹.

Як пояснював Олег Демків, досягнути таких позитивних тенденцій у сфері податкових надходжень і платежів до державного бюджету вдалося завдяки відміні для тилових областей в Україні

⁸ Постанова Кабінету Міністрів України № 303 від 13 березня 2022 р. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/303-2022-%D0%BF#Text>

⁹ Постанова Кабінету Міністрів України № 252 від 11 березня 2022 р. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/252-2022-%D0%BF#Text>

¹⁰ Дуліба Є. Особливості організації діяльності місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування під час воєнного стану. *Актуальні проблеми правознавства*. 2022. № 4 (32). С. 48.

¹¹ Львівська ОВА представила звіт про виконання показників обласного бюджету за дев'ять місяців цього року. *Львівська ОВА*. 2022. 29 листопада. URL: <https://loda.gov.ua/news/47639>

в липні 2022 р. пільг, які діяли від початку повномасштабного вторгнення у сфері митних та податкових платежів. У результаті вже за перші 9 місяців 2022 р., попри війну, надходження до державного бюджету від Львівщини склали понад 54 млрд грн (що було приростом на 43 % до аналогічного періоду 2021 р.), зокрема обсяг податкових надходжень становив 25 млрд грн (приріст – 70 %), а митних – 29 млрд (із приростом 25 %). Водночас офіційних трансфертів до обласного бюджету з державного впродовж січня–вересня 2022 р. надійшло 1,08 млрд грн (43,9 % від річного плану)¹².

Проте на рівні місцевих бюджетів територіальних громад фінансовий стан різнився. Так, якщо п'ять громад на Львівщині (Великомостівська, Солонківська, Меденицька, Яворівська та Новояворівська) виконували або й перевиконували планові надходження 2022 р., Заболотцівська за 9 місяців 2022 р. реалізувала його лише на 50 % від річного плану, а низка (Буська, Підкаміньська, Лопатинська, Моршинська, Перемишлянська, Глинянська, Красненська) перебували на межі невиконання. Втім, показники решти – більшості – бюджетів місцевих громад таки впевнено наближалися до повноцінного виконання до кінця 2022 р.

Зрештою, окреслюючи видаткову складову обласного бюджету Львівщини у січні–вересні 2022 р., варто зауважити, що значну його частку скеровували на дотацію галузей: освіти (1 452,4 млн грн), охорони здоров'я (432,1 млн грн), соціального захисту (303 млн грн), дорожнього господарства (209,9 млн грн), культури і мистецтва (206,5 млн грн), фізичної культури і спорту (88,9 млн грн), будівництва і регіонального розвитку (4 млн грн)¹³.

Позитивна динаміка на Львівщині продовжилася і у 2023 р. Зокрема, до загального фонду обласного бюджету надійшло 5 223,4 млн грн податків і платежів, що на 153,9 млн грн (або 3 %), більше від плану. Порівняно з 2022 р., надходження зросли на 261,2 млн грн (або 5,3 %). Офіційних трансфертів до обласного бюджету впродовж 2023 р. надійшло в сумі 3 141,7 млн грн (або 99,4 %) до річного плану. При цьому з державного бюджету надійшло офіційних трансфертів в обсязі 2 524,9 млн грн (або 99,4 %) до річного плану. Водночас дотацій було отримано на суму 245,8 млн грн (або

¹² Там само.

¹³ Там само.

98,7 %, субвенцій – 2 279 млн грн (або 99,5 %) , до річного плану з урахуванням змін¹⁴.

Поряд із витратами, спрямованими на підтримку державного управління, на Львівщині у 2023 р. сукупно ЛОДА та ЛОР скерували на реалізацію програми відновлення, збереження національної пам'яті і протокольних заходів 2,4 млн грн, на утримання установ освіти обласного підпорядкування та реалізацію відповідних галузевих програм – 3 046,7 млн грн (порівняно з 2022 р., видатки збільшилися на 633,7 млн грн (або 26,3 %)). Особливості воєнного стану відобразилися й на низці статей витрат у сфері освіти: крім традиційних (від заробітної плати до оновлення матеріально-технічної бази закладів освіти та їхніх капітальних ремонтів), частину коштів обласного бюджету Львівщини адресували на ремонт та облаштування укріплень (зокрема у закладах профтехосвіти – 900 тис. грн), ремонти закладів освіти після ракетних ударів (1,3 млн грн), повне облаштування кабінетів предмета «Захист України» та придбання електронних лазерних тирів для загальноосвітніх закладів обласного підпорядкування (18,4 млн грн), капітальний ремонт їдальні із заміною технічного обладнання у Львівському державному ліцеї з посиленою військово-фізичною підготовкою ім. Героїв Крут (у межах виконання програми пріоритетних інфраструктурних проєктів області у 2023 р.)¹⁵.

Видатки бюджету Львівської обл. на охорону здоров'я у 2023 р. становили 968 млн грн (більше на 115 млн грн (або 13,5 %), порівняно з 2022 р.). В умовах сучасної війни в бюджеті, з-поміж іншого, були реалізовані видатки на: спеціалізовану медичну допомогу особам, які постраждали під час Революції Гідності та збройної агресії з боку РФ (14 млн грн); оснащення закладів охорони здоров'я медичним обладнанням, апаратурою, медичною технікою; роботи зі завершення капітального ремонту під'їздної естакади Західноукраїнського спеціалізованого дитячого медичного центру у м. Львів і капітального ремонту приміщень обласного госпіталю інвалідів війни та репресованих ім. Ю. Липи (сукупно 50,8 млн грн зі загального фонду та 23,8 млн грн зі спецфонду); придбання та встановлення тренажерного обладнання на спортивному майданчику

¹⁴ Довідка про виконання обласного бюджету Львівської області за 2023 р.
URL: <https://loda.gov.ua/documents/93500>

¹⁵ Там само.

обласного госпіталю інвалідів війни та репресованих ім. Ю. Липи (760 тис. грн)¹⁶.

На соціальний захист і соціальне забезпечення населення з бюджету Львівської обл. скерували 775,1 млн грн (на 250,5 млн грн (або 47,7 %), більше, порівняно з 2022 р.). Зокрема, важливими в контексті війни були видатки, передбачені на: реорганізацію Центру соціально-психологічної допомоги, Соціального центру матері і дитини, Соціального гуртожитку Львівської обл. шляхом приєднання до Львівського обласного центру соціальних служб (на забезпечення функціонування цих закладів використано 18 млн грн); компенсаційні виплати з бюджету особам з інвалідністю на бензин, ремонт, технічне обслуговування автомобілів, мотоциколясок і транспортне обслуговування (821,8 тис. грн); видатки інших закладів у сфері соціального захисту населення (контактний центр, Будинок воїна) (6,3 млн грн); виконання програми підтримки ВПО на період дії воєнного стану в Україні (8,3 млн грн)¹⁷.

Водночас ще з 2021 р. на Львівщині розпочалося виконання комплексної програми соціальної підтримки учасників АТО (ООС), бійців-добровольців АТО, захисників та захисниць України, членів їхніх сімей, а також родин Героїв Небесної сотні (розрахована до 2025 р.).

У паспорті програми її основною метою, крім «надання комплексної допомоги Захисникам та Захисницям України, ветеранам війни, постраждалим учасникам Революції Гідності, членам їхніх сімей та членам сімей загиблих (померлих) Захисників та Захисниць України, родин Героїв Небесної Сотні», визначається і «підвищення рівня поінформованості з питань соціальної підтримки зазначених категорій осіб, їхніх сімей; поліпшення ефективності взаємодії органів місцевого самоврядування та органів державної влади з регіональними громадськими організаціями та іншими юридичними особами у сфері підтримки Захисників та Захисниць України та членів їхніх сімей»¹⁸.

У межах впровадження програми за 2023 р. було використано 66,9 млн грн, а саме: на соціальні виплати дітям загиблих (померлих) ветеранів війни та дітям загиблих (померлих) учасників Революції Гідності – 10,9 млн грн; одноразову грошову допомогу

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Комплексна програма соціальної підтримки у Львівській області учасників АТО (ООС) та їхніх родин, бійців-добровольців АТО, а також родин Героїв Небесної Сотні на 2021–2025 роки. URL: <https://loda.gov.ua/documents/35500>

родинам на/за встановлення пам'ятних знаків на вшанування загиблих (померлих) захисників та захисниць України, ветеранів війни, бійців-добровольців АТО, постраждалих учасників Революції Гідності – 41 млн грн; реабілітацію та санаторно-курортне лікування осіб з інвалідністю, які брали участь в АТО та Революції Гідності, – 12,1 млн грн; доплати до пенсії батькам і дружинам Героїв Небесної сотні – 631,3 тис. грн; щорічну виплату грошової допомоги родинам загиблих (померлих) захисників та захисниць України, загиблих (померлих) під час (внаслідок) Революції Гідності – 2 млн грн¹⁹.

У 2021 р. розпочалося впровадження ще однієї комплексної програми – «Безпечна Львівщина» (розрахована до 2025 р.), завданнями якої визначено: накопичення Львівського регіонального резерву матеріально-технічних ресурсів; забезпечення готовності систем оповіщення і зв'язку цивільного захисту області; організація рятування на водах Львівської обл.; облаштування споруд цивільного захисту (укриття тощо) та забезпечення функціонування пунктів управління цивільного захисту області; організація та підтримання у готовності системи територіальної оборони області; створення та забезпечення функціонування пожежно-рятувальних підрозділів у Львівській обл.; сприяння матеріально-технічному забезпеченню окремих військових формувань, дислокованих на території Львівщини; сприяння матеріально-технічному забезпеченню правоохоронних органів і впровадження централізованої системи відеоспостереження у Львівській обл.; протидія тероризму та забезпечення кібербезпеки у Львівській обл. Із початком російського повномасштабного вторгнення у лютому 2022 р. рівень актуальності програми лише збільшився, що відображалось на бюджеті програми: якщо у 2021 р. на неї передали 61,5 млн грн, то у 2022 р. уже 88,2 млн (з обласного бюджету – 77,6 млн грн і місцевих – 10,6 млн грн), а на вересень 2023 р. ще більше – 386 млн. грн (з обласного бюджету – 240,4 грн і місцевих – 95,5 млн грн). До того ж, якщо у 2022 р., зокрема на сприяння матеріально-технічному забезпеченню окремих військових формувань, дислокованих на території Львівської обл., виділили 26 млн грн, то у 2023 р. – 95,9 млн грн²⁰.

¹⁹ Довідка про виконання обласного бюджету Львівської області за 2023 р. ...

²⁰ Додаток 1 до розпорядження начальника обласної державної адміністрації від 25.09.2023 № 886/0/5-23ВА щодо Зміни до Ресурсного забезпечення Комплексної програми «Безпечна Львівщина» на 2021–2025 роки. URL: <https://loda.gov.ua/documents/80295>

Крім того, обласний бюджет Львівщини 2023 р. скеровували на: утримання установ культури та мистецтва (364,1 млн грн – більше на 40,8 млн грн (або 12,6 %), порівняно з 2022 р.); фізичну культуру та спорт (188,6 млн грн – більше на 32,1 млн грн, або 20,5 %, порівняно з 2022 р.); розвиток сільського господарства (26,7 млн грн); будівництво й регіональний розвиток (299,3 млн грн); утримання, розвиток автомобільних доріг і дорожньої інфраструктури (1830,2 млн грн); реалізацію програми інформатизації «Цифрова Львівщина» (7,1 млн грн зі загального фонду програми інформатизації, 300,5 тис. грн зі загального фонду та 1,1 млн грн зі спецфонду субвенції з обласного бюджету державному); впровадження енергозберігальних заходів у Львівському обласному госпіталі ветеранів війни і репресованих ім. Юрія Липи (61,7 млн грн); реалізацію програми підтримки бізнесу на період воєнного стану (13,5 млн грн); захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного походження (37,3 млн грн); збереження природно-заповідного фонду (2,2 млн грн); фінансову підтримку ЗМІ (43,1 млн грн) тощо²¹.

Врешті, важливою статтею витрат бюджету Львівської обл. стали виплати грошової компенсації за належні для отримання житлові приміщення окремим категоріям ветеранів війни та їхніх родин (336,1 млн грн), зокрема для:

1) сімей осіб, визначених абзацами 5–8 п. 1 ст. 10 ЗУ «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», для осіб з інвалідністю I–II групи, яка настала внаслідок поранення, контузії, каліцтва або захворювання, одержаних під час безпосередньої участі в АТО, забезпечення її проведення, здійснення заходів із гарантування національної безпеки й оборони, відсічі та стримування збройної агресії РФ (114 млн грн);

2) ВПО, які захищали незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України та брали безпосередню участь в АТО, забезпеченні її проведення, перебуваючи безпосередньо в районах АТО в період її проведення, у здійсненні заходів із гарантування національної безпеки й оборони, відсічі та стримування збройної агресії РФ у Донецькій та Луганській обл. (199,7 млн грн);

3) сімей учасників бойових дій на території інших держав, визначених в абзаці 1 п. 1 ст. 10 ЗУ «Про статус ветеранів війни, гарантії

²¹ Довідка про виконання обласного бюджету Львівської області за 2023 р. ...

їх соціального захисту», для осіб з інвалідністю I–II групи з числа учасників бойових дій на території інших держав, інвалідність яких настала внаслідок поранення, контузії, каліцтва або захворювання, пов'язаних із перебуванням у цих державах, визначених п. 7 ч. 2 ст. 7 закону, надано місцевим бюджетам субвенцію (20,4 млн грн);

4) осіб, визначених в абзаці 14 п. 1 ст. 10 ЗУ «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», для осіб з інвалідністю I–II групи, які стали особами з інвалідністю внаслідок поранень, каліцтва, контузії чи інших ушкоджень здоров'я, одержаних під час участі у Революції Гідності, визначених п. 10 ч. 2 ст. 7 ЗУ «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» (1,8 млн грн)²².

Водночас вагомою ініціативою стало створення в серпні 2022 р. у всіх районах Львівщини ККЦ допомоги ВПО, де останні та всі, хто цього потребував, могли одержати психологічну підтримку, юридичну консультацію, гуманітарну допомогу та сприяння у швидкій взаємодії з державними структурами і територіальними громадами (наприклад, у справах із виготовлення документів, пошуку зниклих безвісти, уточнення інформації про полонених військовослужбовців, отримання правового статусу, надання соціальної допомоги тощо)²³.

У 2023 р. такі центри трансформували в систему офісів координаційних центрів підтримки цивільного населення на чолі із відповідним центром при Львівській ОВА із запланованим подальшим розширенням їхньої мережі від районного рівня до рівня територіальних громад.

«Ми залишаємо гуманітарний та юридичний блоки допомоги, координацію про місця проживання, і розширюємо інформування про послуги та програми різних рівнів. Це мають бути простори, де людина відчуває безпеку, турботу та отримає відповідну підтримку. Для цього ми зараз робимо аудит тих програм, які вже працюють, картування середовищ. Також важливо підсилити психологічний та психосоціальний супровід для різних категорій населення: люди старшого віку, люди з інвалідністю, люди зі залежностями, діти і підлітки, сім'ї, ветерани, родини військовослужбовців»²⁴, – відзначав

²² Довідка про виконання обласного бюджету Львівської області за 2023 р. ...

²³ Консультативно-координаційні центри для допомоги ВПО. *Львівська районна державна адміністрація*. 2022. 15 серпня. URL: <https://lviv-rda.gov.ua/konsultatyvno-koordynatsiynyy-tsentr-dlia-dopomohy-vpo/>

²⁴ Там само.

у червні 2023 р. із початком роботи оновлених центрів очільник Львівської ОВА Максим Козицький під час відкритої зустрічі з українськими та міжнародними партнерами ККЦ. Тоді ж він анонсував створення робочої групи з підготовки програми із психічного (ментального) здоров'я і психосоціальної підтримки цивільного населення Львівщини, яка об'єднуватиме напрями освіти, соціального захисту та охорони здоров'я²⁵.

Подібні напрями в діяльності впродовж 2022–2023 рр. реалізовувала й Тернопільська ОВА. Так, наприклад, за перші 9 місяців 2022 р. обсяг доходів обласного бюджету (без міжбюджетних трансфертів) склав 897,9 млн грн, що на 162,1 млн грн (або 22 %) більше показника відповідного періоду 2021 р. До загального фонду надійшло 800,6 млн грн власних доходів, що на 162 млн грн (або 25,4%), більше показника відповідного періоду попереднього року. Виконання уточненого річного плану склало 79,4 %.

Надходження податку та збору на доходи фізичних осіб склали 714,6 млн грн, що на 155,1 млн грн (або 27,7 %) більше показника 9 місяців попереднього року. У структурі доходів загального фонду питома вага цього платежу становить 89,3 %. Податку на прибуток підприємств надійшло 59,6 млн грн, рентної плати за використання природних ресурсів – 6,8 млн грн, плати за надання адміністративних послуг – 17,9 млн грн²⁶. Спеціальний фонд за доходами виконано на 97,3 млн грн, що на 0,1 млн грн більше показника відповідного періоду минулого року.

Власних надходжень бюджетних установ одержано 93,1 млн грн (питома вага – 95,7 % від усіх надходжень спеціального фонду); екологічного податку, грошових стягнень за шкоду, заподіяну порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища, коштів від відшкодування втрат сільсько- й лісогосподарського виробництва – 4,2 млн грн.

З державного бюджету надійшло 873,5 млн грн міжбюджетних трансфертів, із них дотацій – 280,3 млн грн (базової – 117,8 млн грн; додаткової на здійснення переданих із державного бюджету видатків з утримання закладів освіти й охорони здоров'я – 82,5 млн грн;

²⁵ ККЦ Львівщини трансформують у координаційний центр підтримки цивільного населення з відповідними офісами при РВА, ЛОВА та у громадах. *Львівська ОВА*. 2023. 15 червня. URL: <https://loda.gov.ua/news/69090>

²⁶ Пояснювальна записка до звіту про виконання обласного бюджету за 9 місяців 2022 р. URL: <http://surl.li/rjsht>

додаткової на проведення розрахунків протягом опалювального періоду за комунальні послуги та енергоносії, які споживаються установами, що утримуються за рахунок місцевих бюджетів – 64,6 млн грн; додаткової для надання компенсації закладам комунальної форми власності, закладам освіти державної форми власності, що передані на фінансування з місцевих бюджетів, закладам спільної власності територіальних громад області, що перебувають у управлінні обласних рад – 15,4 млн грн).

Також отримано 593,2 млн грн субвенцій, зокрема освітньої – 157 млн грн; на забезпечення нагальних потреб функціонування держави в умовах воєнного стану – 291,1 млн грн; фінансове забезпечення будівництва, реконструкції, ремонту й утримання автомобільних доріг – 75,8 млн грн; здійснення підтримки окремих закладів і заходів у системі охорони здоров'я – 60,1 млн грн; надання державної підтримки особам з особливими освітніми потребами – 8,5 млн грн; проведення виборів депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів – 0,7 млн грн. Видатки склали 1 572 млн грн (загального фонду – 1409,7 млн грн, спеціального – 162,3 млн грн)²⁷.

Із загального фонду на освіту спрямовано 628,5 млн грн, охорону здоров'я – 142,8 млн грн, соціальний захист і соціальне забезпечення – 88,6 млн грн, культуру та мистецтво – 96,8 млн грн, фізичну культуру і спорт – 29,3 млн грн.

Виконання заходів обласних програм профінансовано на 73,7 млн грн, зокрема на програму розвитку та підтримки комунальних закладів охорони здоров'я виділено 15,6 млн грн; оздоровлення та відпочинку дітей – 7,2 млн грн; соціальної підтримки малозахищених верств населення «Турбота» – 6,6 млн грн; підтримки фінансово-господарської діяльності підприємств та установ спільної власності територіальних громад – 4,3 млн грн; підтримки осіб, які брали участь в АТО, ООС, членів сімей осіб, загиблих під час їхнього проведення, – 4,3 млн грн²⁸.

Водночас за період від січня до вересня 2023 р. Обсяг доходів обласного бюджету (без міжбюджетних трансфертів) за 9 місяців 2023 р. склав 1 169,3 млн грн, що на 271,5 млн грн (або 30,2 %), більше показника відповідного періоду 2022 р.

²⁷ Пояснювальна записка до звіту...

²⁸ Там само.

До загального фонду надійшло 1 000,4 млн грн власних доходів, що на 199,8 млн грн (або 25 %) більше показника 9 місяців попереднього року. Надходження податку та збору на доходи фізичних осіб склали 893,4 млн грн, що на 178,8 млн грн (або 25 %) більше показника аналогічного періоду 2022 р. У структурі доходів загального фонду питома вага цього платежу становить 89,3 %. Податку на прибуток підприємств надійшло 77 млн грн, рентної плати за використання природних ресурсів – 6,6 млн грн, плати за надання адміністративних послуг – 21 млн грн²⁹.

Спеціальний фонд за доходами виконано на 168,9 млн грн. Власних надходжень бюджетних установ одержано 163,4 млн грн (питома вага – 96,7 % від усіх надходжень спеціального фонду); екологічного податку, коштів від відчуження майна, що перебуває в комунальній власності, грошових стягнень за шкоду, заподіяну порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища, коштів від відшкодування втрат сільсько- і лісогосподарського виробництва – 5,5 млн грн.

З державного бюджету надійшло 912 млн грн міжбюджетних трансфертів, із них дотацій – 213,6 млн грн (базової – 119,2 млн грн; додаткової на здійснення переданих із державного бюджету видатків з утримання закладів освіти й охорони здоров'я – 83,7 млн грн; додаткової на компенсацію комунальним закладам, державним закладам освіти, що передані на фінансування з місцевих бюджетів, і закладам спільної власності територіальних громад області й району, що перебувають у управлінні обласних і районних рад – 10,7 млн грн), субвенцій – 698,4 млн грн, із них освітньої – 151,8 млн грн; на здійснення підтримки окремих закладів і заходів у системі охорони здоров'я – 49,6 млн грн; на виплату грошової компенсації за належні для отримання житлові приміщення для ВПО, які захищали незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України – 7,4 млн грн; на виплату грошової компенсації за належні для отримання житлові приміщення для деяких категорій осіб, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України, а також членів їхніх сімей – 13,8 млн грн; на виплату грошової компенсації за належні для отримання житлові приміщення для деяких категорій осіб, які брали участь у бойових діях на території інших держав, а також членів їхніх сімей – 29,6 млн грн; на придбання шкільних

²⁹ Довідка про виконання обласного бюджету за 9 місяців 2023 р. ...

автобусів – 36,8 млн грн; на створення мережі спеціалізованих служб підтримки осіб, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі – 5,4 млн грн; на виконання окремих заходів із реалізації соціального проекту «Активні парки – локації здорової України» – 3,4 млн грн; на надання державної підтримки особам з особливими освітніми потребами – 6 млн грн; на проектування, відновлення, будівництво, модернізацію, облаштування, ремонт об'єктів будівництва громадського призначення, соціальної сфери, культурної спадщини, житлово-комунального господарства, інших об'єктів, що мають вплив на життєдіяльність населення – 59,8 млн грн; на фінансове забезпечення будівництва, реконструкції, ремонту й утримання автомобільних доріг загального користування місцевого значення, вулиць та доріг комунальної власності в населених пунктах – 313,5 млн грн. Видатки склали 1 881,6 млн грн (загального фонду – 1 363,5 млн грн, спеціального – 518,1 млн грн).

Із загального фонду на освіту спрямовано 649,7 млн грн, охорону здоров'я – 139,5 млн грн, соціальний захист і соціальне забезпечення – 121,3 млн грн, культуру та мистецтво – 100,3 млн грн, фізичну культуру та спорт – 35,7 млн грн.

Виконання заходів обласних програм профінансовано на 202,6 млн грн, зокрема розвитку та підтримки комунальних закладів охорони здоров'я – 15,8 млн грн; здоров'я населення Тернопільської обл. – 24,6 млн грн; розвитку та підтримки сфери надання адміністративних послуг – 14,4 млн грн; оздоровлення та відпочинку дітей – 10 млн грн; підтримки осіб, які брали участь в АТО, ООС, членів сімей осіб, загиблих під час їхнього проведення, – 9,8 млн грн; соціальної підтримки малозахищених верств населення «Турбота» – 7,6 млн грн; підтримки підготовки фахівців для професійно-кадрового забезпечення ЗСУ й інших силових структур на базі державного навчального закладу «Тернопільський професійний коледж з посиленою військовою та фізичною підготовкою» – 3,2 млн грн; програму «Ветеран» – 1,5 млн грн³⁰.

Відзначу, що, з-поміж іншого, реалізація обласної програми підтримки осіб, які брали участь в АТО, ООС, членів сімей осіб, загиблих під час проведення АТО й ООС, членів сімей Героїв Небесної сотні, постраждалих учасників Революції Гідності розпочалася ще 2020 р. і розрахована до 2024 р. Серед головних її завдань окреслено:

³⁰ Довідка про виконання обласного бюджету за 9 місяців 2023 р. ...

визначення соціально-побутових потреб та надання відповідної допомоги згаданим категоріям громадян; налагодження співпраці із благодійними й волонтерськими організаціями для надання матеріальної безоплатної правової допомоги названій категорії осіб; підвищення громадянської свідомості; вшанування жителів області, які загинули під час проведення АТО, ООС і надання щомісячної допомоги членам їхніх сімей; виділення земельних ділянок, сприяння учасникам АТО, ООС, зокрема учасникам-добровольцям АТО, учасникам бойових дій-добровольцям і членам сімей, загинувшим у працевлаштуванні³¹.

На 2020–2024 рр. розрахована й обласна програма «Ветеран». Її основними завданнями є: посилення соціального, медичного захисту ветеранів війни та праці, людей похилого віку; створення сприятливих соціально-економічних, медичних, культурних, організаційних і правових умов для їхньої життєдіяльності; забезпечення участі в економічній, соціальній, культурній та інших сферах суспільного життя; захист прав, наданих Конституцією та законами України; підтримка статутної діяльності ветеранських організацій області (йдеться як про ветеранів Другої світової війни, охоплено з учасниками УПА, воїнів-афганців, так і про учасників сучасних бойових дій в Україні та світі)³².

Водночас у липні 2023 р. Тернопільська обласна рада затвердила й комплексну програму підтримки ВПО на Тернопільщині у 2023–2025 рр., метою якої визначено створення сприятливих соціально-побутових, житлових умов, надання освітніх послуг, розширення можливостей працевлаштування ВПО, забезпечення соціального становлення та підтримки молоді, а також проведення інформаційно-роз'яснювальної роботи із зазначених напрямів діяльності. Для цього в межах імплементації програми передбачено: підтримку та стимулювання зайнятості ВПО; формування житлових фондів для забезпечення потреб ВПО; покращення матеріального

³¹ Рішення Тернопільської обласної ради «Про обласну програму підтримки осіб, які брали участь в антитерористичній операції, операції Об'єднаних сил, членів сімей осіб, загинувших під час проведення антитерористичної операції та операції Об'єднаних сил, членів сімей Героїв Небесної Сотні, постраждалих учасників Революції Гідності на 2020–2024 роки» від 28 листопада 2019 р. № 1507. URL: <https://social.te.gov.ua/media/uploads/1506.pdf>

³² Рішення Тернопільської обласної ради «Про обласну програму “Ветеран” на 2020–2024 роки» від 28 листопада 2019 р. № 1506. URL: <https://social.te.gov.ua/media/uploads/rish1506.pdf>

становища ВПО з числа сімей загиблих захисників і захисниць України; забезпечення соціальної адаптації та психологічної реабілітації; забезпечення доступу ВПО до освітніх послуг і культурного розвитку; залучення міжнародних організацій для підтримки й інтеграції ВПО³³.

Аналіз виконання місцевих бюджетів Івано-Франківської обл. за 2022 р. демонструє, що тоді до них надійшло доходів, з урахуванням трансфертів, у сумі 17 073,2 млн грн, що становить 99,5 % до планових показників, затверджених місцевими радами з урахуванням змін.

Із загальної суми надходжень 10 991,1 млн грн (або 64,4 %), становили доходи загального і спеціального фондів, без урахування трансфертів, 6 080,3 млн грн (або 35,6 %) – офіційні трансферти, 1,8 млн грн (або 0,01 %) – гранти (дарунки), що надійшли до бюджетів усіх рівнів.

Протягом звітного періоду проведено видатків загального та спеціального фондів у сумі 16 137,5 млн грн, що склало 90,6 % до плану в рік, із врахуванням внесених змін, зокрема: по загальному фонду – 14 618,2 млн грн (або 93,6 %), по спеціальному – 1 519,3 млн грн (або 69,0 %). Порівняно з 2021 р., видатки збільшилися на 252,9 млн грн (або на 1,6 %).

Сукупно видатки зі загального фонду соціального спрямування склали 76,2 %, із яких на галузь освіти – 79,8 %, соціальний захист і соціальне забезпечення – 6,7 %, охорону здоров'я – 6,1 %, культуру й мистецтво – 4,7 %, фізичну культуру та спорт – 2,7 %.

Загальний обсяг витрат, спрямованих із місцевих бюджетів Івано-Франківської обл. у 2022 р. на виконання завдань щодо відсічі збройної агресії, забезпечення недоторканності державного кордону й захисту держави, реалізації заходів територіальної оборони і захисту безпеки населення (без урахування субвенцій та цільових дотацій із державного бюджету), склав 237,9 млн грн.

Протермінована кредиторська заборгованість по оплаті праці з нарахуваннями працівників бюджетних установ, які фінансувалися за рахунок коштів місцевих бюджетів області у 2022 р., відсутня. Проте, за інформацією Головного управління Державної казначейської служби України, в Івано-Франківській обл. по установах,

³³ Розпорядження Голови Тернопільської ОВА «Про затвердження комплексної програми підтримки внутрішньо переміщених осіб в Тернопільській області на 2023–2025 роки» від 19 липня 2023 р. № 380/01.02-01. URL: <http://surl.li/rjtvf>

які фінансувалися з Тлумацького районного бюджету у 2020 р., залишалися непередані територіальним громадам фінансові зобов'язання за коштами минулих бюджетних періодів, із яких прострочена заборгованість по оплаті праці працівників бюджетних установ склала 4 млн грн³⁴.

При цьому, протягом 2023 р. проведено видатків загального і спеціального фондів у сумі 19 992,5 млн грн, що становить 95 % до плану в рік, із врахуванням внесених змін, зокрема: по загальному фонду – 16 200,2 млн грн (або 94,5 %), по спеціальному – 3 792,3 млн грн (або 97,7 %). Порівняно з 2022 р., видатки загального фонду зросли на 1 582,1 млн грн (або на 10,8 %).

Сумарно видатки зі загального фонду соціального спрямування склали – 71,9 % (11 648,8 млн грн), із яких на галузь освіти припало 76,5 % (8 906,3 млн грн), соціальний захист і соціальне забезпечення – 9,3 % (1 086,6 млн грн), охорону здоров'я – 5,9 % (692,8 млн грн), культуру і мистецтво – 5,1 % (587,8 млн грн), фізичну культуру і спорт – 3,2 % (375,3 млн грн). Загалом, основну питому вагу в загальному обсязі видатків загального фонду займають видатки на захищені статті бюджету – 12 166,8 млн грн (або 75,1 %) ³⁵.

З-поміж численних обласних програм, реалізованих на Івано-Франківщині, варто зосередити увагу на декількох, безпосередньо пов'язаних з умовами повномасштабної російсько-української війни. Зокрема, на 2022–2026 рр. розрахована обласна програма підтримки сімей, загинув, постраждалих учасників Революції Гідності, осіб, які перебували й перебувають у складі добровольчих формувань, учасників бойових дій та інших громадян, які залучалися і залучаються та брали і беруть безпосередню участь у бойових діях, здійсненні заходів із національної безпеки й оборони, відсічі і стримування збройної агресії РФ проти України, починаючи з 20 лютого 2014 р., яку відповідним рішенням голови обласної ради Олександра Сича рекомендували затвердити для виконання й районним, міським, селищним і сільським радам³⁶.

³⁴ Аналіз виконання місцевих бюджетів Івано-Франківської області за 2022 р. URL: <https://www.if.gov.ua/vikonannya-byudzhetu-if-oda/vikonannya-byudzhetu>

³⁵ Аналіз виконання місцевих бюджетів Івано-Франківської області за 2023 р. URL: <https://www.if.gov.ua/vikonannya-byudzhetu-if-oda/vikonannya-byudzhetu>

³⁶ Рішення «Про обласну програму підтримки сімей, загинув, постраждалих учасників Революції Гідності, осіб, які перебували і перебувають у складі добровольчих формувань, учасників бойових дій та інших громадян,

У її межах упродовж періоду імплементації заплановано головні напрями: забезпечення діяльності консультативних органів із питань координації надання соціальної підтримки визначеній категорії громадян та реалізації такої соціальної допомоги (від забезпечення пільгами з оплати житлово-комунальних послуг, покращення житлових умов, надання земельних ділянок і матеріальної допомоги до забезпечення оздоровлення в санаторно-курортних закладах цієї й інших областей, забезпечення безкоштовного здобуття вищої, фахової передвищої, професійної (професійно-технічної) освіти тощо); створення усіх необхідних умов для безперешкодного доступу громадян до інформації про виконання програми; визначення та задоволення соціально-побутових потреб відповідної категорії громадян; налагодження співпраці із благодійними, волонтерськими, релігійними, міжнародними організаціями з метою залучення позабюджетних коштів для надання грошової і натуральної допомоги визначеній категорії громадян для покращення їхнього матеріального стану та побутових умов; надання таким громадян безоплатної правової допомоги щодо захисту порушених прав; соціальна адаптація та інтеграція в суспільство осіб, постраждалих під час участі в бойових діях; покращення фізичного та психологічного стану зазначених осіб; гідне їхнє вшанування, шляхом вручення нагород і відзнак тощо³⁷.

Обласна комплексна програма соціального захисту населення Івано-Франківської обл. також розрахована на період 2022–2026 рр.³⁸. Із-поміж іншого вона передбачає: покращення

які залучалися і залучаються та брали і беруть безпосередню участь у бойових діях, здійсненні заходів з національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії РФ проти України, починаючи з 20 лютого 2014 р., на 2022–2026 роки» № 417-14/2022 від 11 травня 2022 р. URL: <https://www.if.gov.ua/storage/app/sites/24/documentu-2023/tresheyutre40004.pdf>

³⁷ Перелік заходів, джерела та обсяги фінансування обласної програми підтримки сімей загиблих, постраждалих учасників Революції Гідності, осіб, які перебувають чи перебували у складі добровольчих формувань, учасників бойових дій та інших громадян, які залучалися та брали безпосередню участь у бойових діях, здійсненні заходів з національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації проти України, починаючи з 20 лютого 2014 року, на 2022–2026 роки. URL: <https://www.if.gov.ua/storage/app/sites/24/documentu-2023/riyufsh-417-14-2022.pdf>

³⁸ Обласна комплексна програма соціального захисту населення Івано-Франківської області на 2022–2026 роки. URL: <https://www.if.gov.ua/storage/app/sites/24/documentu-2023/0khee-276-10-2021.pdf>

житлових умов сімей ВПО; забезпечення сімей ВПО, сімей учасників АТО/ООС, сімей загиблих у зоні АТО/ООС, осіб, які постраждали під час Революції Гідності, запрошеннями для безкоштовного відвідування обласних, районних і міських культурно-мистецьких заходів та місцевих музеїв у межах визначених квот; залучення членів сімей із числа ВПО, сімей учасників АТО/ООС, сімей загиблих у зоні АТО/ООС, осіб, які постраждали під час Революції Гідності, до участі в конкурсах, вікторинах, концертах, бібліотечних вечорах, інших тематичних заходах, що проводяться в закладах культури області; організацію курсів підвищення рівня володіння державною мовою для різних вікових груп ВПО; створення реєстру об'єктів нерухомості (незавершеного будівництва, покинутих житлових будинків, ліквідованих військових містечок, котеджних містечок тощо) та надання їх в оренду або власність ВПО на пільгових умовах; сприяння працевлаштуванню ВПО через виплату роботодавцю компенсації витрат на оплату праці та єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування; виділення земельних ділянок для будівництва постійного житла для ВПО, з урахуванням їхніх потреб і можливостей працевлаштування та розвитку інфраструктури; висвітлення комплексного надання соціальної допомоги відповідним категоріям громадян у ЗМІ³⁹.

Важливою у контексті умов війни є і комплексна цільова соціальна програма розвитку цивільного захисту Івано-Франківської обл. на 2022–2025 рр., основна мета якої – «забезпечення розвитку цивільного захисту області та фінансування заходів щодо реалізації державної політики у сфері захисту населення та території від надзвичайних ситуацій техногенного, природного та воєнного характеру, підвищення рівня безпеки населення при загрозі та виникненні надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, реконструкція, модернізація, удосконалення територіальної та місцевих автоматизованих систем централізованого оповіщення, підтримання в належному стані обласної водолазно-рятувальної служби та мобільно-оперативної групи територіальної підсистеми єдиної державної системи цивільного захисту до дій за призначенням, покращення матеріально-технічної бази сил цивільного

³⁹ Перелік заходів, джерела та обсяги фінансування обласної комплексної програми соціального захисту населення Івано-Франківської області на 2022–2026 роки. URL: <https://www.if.gov.ua/storage/app/sites/24/document-tu-2023/riyufsh-276-10-2021.pdf>

захисту, накопичення, збереження та щорічне оновлення регіонального матеріального резерву, засобів індивідуального захисту органів дихання, утримання складів цивільного захисту та створення страхового фонду документації»⁴⁰.

Отже, обласні адміністрації на Львівщині, Тернопільщині й Івано-Франківщині, трансформовані з початком повномасштабного вторгнення з державних на військові, успішно продовжують свою діяльність і в нових умовах дії правового режиму воєнного стану. Поряд із традиційними для мирного часу напрямками їхньої роботи, особливу роль вони приділили й підтримці безпекової ситуації в регіонах, допомозі сім'ям ВПО, ветеранам АТО, ООС та учасникам сучасної російсько-української війни. І завдяки цьому створили безпечний прихисток для цивільних громадян України та надійний тил для українських сил безпеки й оборони.

Павло Артимішин

⁴⁰ Рішення Івано-Франківської обласної ради «Про комплексну цільову соціальну програму розвитку цивільного захисту Івано-Франківської області на 2022–2025 рр.», № 147-6/2021 від 23 квітня 2021 р. URL: <https://www.if.gov.ua/storage/app/sites/24/documentu-2023/programa20230123-1.pdf>

РОЗДІЛ 6

**МІСЬКА ДИПЛОМАТІЯ ЛЬВОВА
ЯК ПРИКЛАД ПАРАДИПЛОМАТІЇ
УКРАЇНСЬКИХ МІСТ
У ГЛОБАЛЬНІЙ ПОЛІТИЦІ**

Відновлення суверенної української державності 24 серпня 1991 р. дало, вперше з 1921 р., міжнародну суб'єктність українському народові. Водночас відродження незалежності нашої держави дало певну міжнародну суб'єктність і мешканцям окремих її країв та громад, зокрема Львову. Адже відновлення незалежності України відбувалося паралельно з розвитком сучасної глобалізації, яка «обмежує роль національної держави внаслідок прямого виходу на міжнародну арену [інших – Ю. Т.] інститутів»¹. Це сприяло появі у глобальній політиці феномену, який описав Джеймс Розенау: виникненню поряд із «державоцентричним світом» міжнародної системи «поліцентричного світу», у якому «діють різноманітні, відносно рівноправні [між собою – Ю. Т.], [недержавні – Ю. Т.] актори»². Серед яких є й міста, точніше їхні владні інститути (органи місцевого самоврядування, як-от голови громад і їхні представницькі установи), уповноважені представляти й захищати інтереси цих спільнот усередині своєї держави та за її межами, частина з яких навіть здатна провадити свою мікро- або «парадипломатію» і публічну культурну дипломатію, паралельну з офіційною дипломатією своєї держави.

Поняття «парадипломатія» впровадили до наукового обігу Панайотіс Солдатос й Іво Духачек у 1980-х роках, щоб описати прецедент зростання ролі субнаціональних утворень (регіонів і міст)

¹ Бельська Т. Глобалізація як фактор трансформації владно-суспільних відносин. *Публічне управління: теорія та практика*. Харків, 2013. Вип. 1. С. 76.

² Герасимчук Т. Міжнародний порядок ХХІ століття: основні теоретико-концептуальні підходи. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Київ, 2016. Вип. 25. С. 342.

у міжнародних відносинах³ за рахунок зменшення аналогічної ролі держав, яка зводиться до участі регіональних органів влади (провінцій, районів, земель, штатів) у забезпеченні власних міжнародних інтересів в обхід власної держави⁴. Відповідно, цей термін («парадипломатія») замінив іншу дефініцію – «мікродипломатії», як опису міжнародної діяльності місцевих органів влади, паралельної зовнішнім відносинам центральних владних структур певної держави⁵.

Розвитку «парадипломатії» і її складової – публічної дипломатії міст і регіонів – у глобальному масштабі сприяло закінчення «холодної війни», яке ініціювало два пов'язані між собою, але не тотожні процеси – глобалізацію та регіоналізацію, що розмивають національні кордони, дозволяючи вихід на міжнародну арену субнаціональних акторів і розширюючи масштаби їхньої міжнародної співпраці. Щобільше, окремі дослідники прямо стверджують, що виникнення та розвиток парадипломатії – це відповідь міст і регіонів на глобалізацію та регіоналізацію⁶. «Адже, – вважає Ольга Богородецька, – розширення міжрегіональних, транскордонних і прикордонних зв'язків громад і регіонів, ініційовані регіоналізацією та глобалізацією, підштовхнули їх співпрацю між собою як суб'єктів парадипломатії (регіонів, об'єднань низових адміністративних одиниць, спілок й міст, окремих населених пунктів тощо)»⁷. Це дало змогу запустити самопідтримуваний процес – ускладнення (за рахунок недержавних міжнародних акторів) міжнародних управлінських структур – глобальних та європейських, який «створює нові умови для субнаціональних акторів», зокрема для «збільшення [їх – Ю. Т.] потужності», «отримання [ними – Ю. Т.] більшого авторитету і впливу в міжнародному співтоваристві», порівняно з

³ Головка І. К. Парадипломатія субнаціональних акторів: потенціал та форми реалізації. *Грані*. 2016. № 139. С. 24.

⁴ Турчин Я., Івасечко О. Особливості співвідношення парадипломатії та сепаратизму в сучасних міжнародних процесах. *Транскордонне співробітництво та спільний європейський простір: теорія, практика і нові можливості: монографія*. Львів; Olsztyn, 2018. С. 24.

⁵ Процюк М. В. Роль публічної дипломатії у сучасних українсько-польських відносинах: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці, 2017. С. 39–40.

⁶ Турчин Я., Івасечко О. Особливості співвідношення парадипломатії... С. 13–14.

⁷ Процюк М. В. Роль публічної дипломатії... С. 39–40.

державами, більшу, ніж раніше «можливість реалізувати власні амбіції на міжнародній арені» загалом⁸.

Окрім того, закінчення «холодної війни» дало можливість державам зняти свої обмеження щодо міжнародної діяльності їхніх складових як несuverенних (субнаціональних) акторів, хоча ще в 1980-х роках така діяльність субнаціональних акторів могла «розцінюватися як зазіхання на суверенні права держав, до складу яких вони входять», приклад чого давали творці феномену парадипломатії – Квебек, Фландрія, Країна Басків і Каталонія, які такими засобами прагнули досягнути свого «остаточного ідеалу» – «повної незалежності» від держав, до яких вони належать, що потенційно було небезпечним для цих держав в умовах «холодної війни».

Зазначені суб'єкти парадипломатії мають статус «субнаціонального актора» – географічного утворення всередині держави або на кордоні кількох держав, що має специфічні культурні й історичні особливості та спрямоване на провадження власної політики на міжнародній арені⁹.

Поняття, яке описує їхню діяльність, – «парадипломатія», водночас позначає: 1) «зовнішню політику» субнаціональних акторів, їхні контакти (формальні і неформальні, постійні і тимчасові) з нерівними за статусом іноземними партнерами для досягнення першими визначених цілей на міжнародній арені¹⁰; 2) багатофункційний, багатоформатний політичний інструмент (засіб) їхнього впливу на субнаціональних суб'єктів інших країн, іноземні суверенні держави тощо, просування їхніх міжнародних інтересів та ідентичності¹¹; 3) реалізацію їхніх ініціатив у сфері зовнішніх відносин, іноземної співпраці. При цьому цей термін використовують і в широкому, і у вузькому значенні. Так, у вузькому значенні Штефан Вольф визначає парадипломатію як аполітичні відносини юридичних осіб – субрегіонів держав (провінцій, районів, земель, штатів, регіонів) – як федеративних, так і унітарних¹². Потреби цієї розвідки задоволь-

⁸ Цит. за: Головка І. К. Парадипломатія субнаціональних акторів... С. 24.

⁹ Там само. С. 24–25, 27–28.

¹⁰ Турчин Я., Івасечко О. Особливості співвідношення парадипломатії... С. 12.

¹¹ Головка І. Культурна парадипломатія як складник «м'якої сили» субнаціональних акторів. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*. Дніпро, 2019. Т. 39. С. 44–45.

¹² Головка І. К. Парадипломатія субнаціональних акторів... С. 23–25; Турчин Я., Івасечко О. Особливості співвідношення парадипломатії... С. 12–14.

няє ширше визначення парадипломатії, яке дали Теодора Борота й Алі-М. Кутан – різновид міжнародної діяльності субнаціональних одиниць (субрегіональних утворень), як-от провінції, землі, міста, спрямованої на зміцнення та розвиток їхньої транскордонної кон-курентоспроможності¹³.

Парадипломатія відзначається такими характеристиками, як позаюрисдикційна політична взаємодія субнаціональних акторів, яка відрізняється своїми політичними цілями від юрисдикції суверенних держав, складовими яких є ці територіальні утворення, і відбувається поза межами «міжнародно прийнятої» політичної, зокрема дипломатичної, практики національних держав¹⁴.

Серед цих характеристик парадипломатії одним із головних її параметрів є юрисдикція (юрисдикційний потенціал, компетенція) її суб'єкта. Адже «відповідає за просування цілей держави в цілому» вона сама, як суверенний політичний суб'єкт, носій політичної волі населення усієї країни, представник за кордоном широкого кола його інтересів, який через це має статус повноправного суб'єкта міжнародного права¹⁵. Тому тільки держава, а не її внутрішні територіальні утворення, володіє дипломатичною владою на міжнародній арені як юридичним повноваженням міжнародного суб'єкта вищого рівня, аніж субнаціональні утворення. Ця юрисдикційна компетенція в дипломатичній сфері є грою «з нульовою сумою» політичних суб'єктів: якщо один із них (субнаціональний актор) здобуває юрисдикційну компетенцію (де-факто чи де-юре), то інший (держава) втрачає її. Тому парадипломатія будь-яких субнаціональних утворень фактично виходить поза межі їхніх повноважень, розширює їх¹⁶, кидаючи виклик міжнародному авторитету держави, порушує її суверенну владу навіть тоді, коли остання не заперечує проти результатів такого розширення, а самі її парадипломатичні заходи не суперечать інтересам центральної влади. Хоча традиційно держави, як унітарні (зокрема – Україна), так і федеративні, більше миряться із розширенням зовнішньої компетенції їхніх міст, аніж регіонів. Оскільки

¹³ Іващенко О. А., Гвоздецький В. Д. Європейський регіоналізм в умовах глобалізаційних викликів. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2011. № 6. С. 52.

¹⁴ Головка І. К. Парадипломатія субнаціональних акторів... С. 23.

¹⁵ Іващенко О. А., Гвоздецький В. Д. Європейський регіоналізм... С. 52.

¹⁶ Головка І. К. Парадипломатія субнаціональних акторів... С. 24–25, 27.

парадипломатія і публічна дипломатія міст формально не кидає виклику юрисдикції та інтересам держави, і навпаки – приносить їй певну (фінансову й іміджеву) користь. Натомість, до парадипломатії своїх (і чужих) регіонів кожна держава ставиться дуже обережно, через страх виникнення сепаратизму та конфлікту всередині країни із зовнішньополітичних питань. Це, наприклад, зумовлює прийнятність для України зовнішньої активності її міст (через інститут міст-побратимів), але, навпаки, дуже обережне її ставлення до відповідних міжнародних заходів органів влади областей і районів*.

Щоб якимось запобігти описаним негативним фактичним та юридичним наслідкам для держави, наслідкам спонтанної інтернаціоналізації її регіонів і міст в умовах, коли центральний уряд держави втратив монополію на здійснення прямої співпраці держави з іноземними акторами, центральна влада демократичних держав сама делегує певні зовнішні повноваження на нижчі її рівні – містам і регіонам. Звичайно, за умови, що не передаються на субнаціональний рівень влади такі «традиційні повноваження» національної держави у сфері зовнішньої політики, як-от: оголошення війни, утримання збройних сил, контроль над державними кордонами¹⁷.

Водночас треба наголосити, що держави легше ставляться до публічної дипломатії субнаціональних акторів (через туристичні кампанії, брендинг територіальних утворень за кордоном тощо), ніж їх парадипломатії, не обмежують її, оскільки перша не перевищує «юрисдикційний потенціал» її політичного суб'єкта (він не має достатньої юрисдикції) у цій сфері, здійснюється у межах їх території й об'єкт цієї діяльності перебуває у межах її (держави) юрисдикції, на відміну від парадипломатії. Аналогічно, держави позитивніше ставляться до парадипломатії міст, аніж регіонів, оскільки перша

* Врешті-решт доцільність такого обережного ставлення офіційного Києва до парадипломатії областей підтвердили події в АР Крим наприкінці Революції Гідності 2013–2014 рр. та після неї – в Донецькій і Луганській обл. у 2014 р. – на початку Антитерористичної операції на Сході країни, під час якої маніпуляції Росії з регіональними органами влади чи їхніми окремими представниками (або їх квазізамінниками) стали одним із «фігових листків», яким Володимир Путін обґрунтовував початок гібридної агресії Росії в Україні у 2014 р. і дипломатично прикривав її перед міжнародною громадськістю, яка на той час мала мінімальні уявлення про нашу країну.

¹⁷ Турчин Я., Івасечко О. Особливості співвідношення парадипломатії... С. 19–20.

менше загрожує їхнім повноваженням, суверенітету і територіальній цілісності, ніж друга¹⁸.

Мета парадипломатії – розвиток транскордонних регіональних зв'язків її суб'єктів (міст і регіонів) у довготерміновій перспективі, їхній економічний, культурний, технологічний розвиток. Ця мета конкретизується в цілях («передумовах», «шарах») парадипломатичної діяльності, які в різних теоретиків відрізняються термінологічно, але змістовно ідентичні. Так, передумовами парадипломатичної діяльності субнаціонального актора, за І. Духачеком, є політика, економіка, культура й екологія¹⁹. Франсиско Алдекоа і Майкл Кітінг розрізняють три категорії парадипломатичних цілей: економічні, політичні та культурні. Тоді як Андре Лекур виокремлює три «шари» парадипломатії: економічний, співпраці (культурної, технічної, освітньої тощо), політичних міркувань, які можуть об'єднуватися між собою. Це дає змогу говорити про конкретизацію мети парадипломатії громад і регіонів у таких цілях: першочергових – політичних, економічних та культурних; другорядних – екологічних, технічних, освітніх тощо. Серед них досягнення економічних цілей («шару» в термінології А. Лекура) зводиться до залучення іноземного капіталу субнаціональним актором і не переплітається з досягненням будь-яких політичних або культурних. Культурні цілі субнаціонального актора, за Ф. Алдекоа і М. Кітінгом, охоплюють збереження його культури, її міжнародну проєкцію, встановлення ним культурних зв'язків з іншими країнами або їхніми регіонами. Щобільше, нерідко саме відчуття відокремленості певної регіональної спільноти від центральної влади її держави часто формує у неї мотив до здійснення парадипломатії. Тому частина її дослідників присвячує увагу культурним, ідентифікаційним, психологічним або історичним аспектам виникнення і функціонування цього багаточинникового явища. Подібно, досягнення політичних цілей субнаціонального актора пов'язане з міркуваннями населення громади, регіону щодо їхньої ідентичності, яка відрізняється від тієї, яку формує національна держава, щобільше, із прагненнями до здобуття політичної незалежності від своєї держави цим субнаціональним актором²⁰. Аналогічно І. Духачек вважає, що політичні

¹⁸ Головка І. К. Парадипломатія субнаціональних акторів... С. 25.

¹⁹ Турчин Я., Івасечко О. Особливості співвідношення парадипломатії... С. 12–14.

²⁰ Головка І. К. Культурна парадипломатія як складник... С. 44–45.

підстави ініціювання й розвитку парадипломатії можуть мати сепаратистський підтекст, а не лише мета залучення уваги міжнародного суспільства до життя регіону певної держави²¹.

Ное Пріето поєднує вказані цілі та засоби парадипломатії у двох її вимірах: інструментальному та символічному. Перший – відповідає за досягнення таких цілей субнаціонального актора: залучення іноземних інвестицій, його просування за кордоном і доступ його представників (посадовців й органів влади) до участі в багатосторонніх міжнародних форумах; другий – за досягнення культурних та політичних цілей суб'єкта парадипломатії на міжнародному рівні. Втім, подвійний вимір культурної діяльності (економічний та символічний) робить культурну парадипломатію і інструментальною, і символічною²².

Давід Крикманс узагальнює «весь спектр дипломатичних інструментів» субнаціональних акторів за аналогією з аналогічним інструментарієм держави: а) *Ius legationis* – політичне представництво за кордоном; б) *Ius tractandi* – право укладення договорів; в) право укладення інших формалізованих угод: (політичних) декларацій «Про наміри» та/або угод «Про співпрацю», «Про партнерство» і культурних та транснаціональних контрактів; г) можливості розвитку містом чи регіоном власних програм міжнародної допомоги й обміну ноу-хау в межах: програм – дво- і багатосторонніх, транскордонної співпраці, створення та розвитку громадянського суспільства в регіоні й інших регіонах/країнах; ґ) інші форми участі субнаціональних акторів у багатосторонніх структурах та організаціях, як-от: спостереження та участь у (технічних) комітетах, створення проектів багатосторонніх організацій або участь у них, набуття в них статусу асоційованого члена; д) участь в інших формальних чи неформальних мережах субнаціональних акторів; е) розробка публічної дипломатії міста чи регіону на національному і міжнародному рівнях²³.

Отже, інструментарій парадипломатії суттєво не відрізняється від засобів провадження класичної дипломатії²⁴. Втім, інструменти

²¹ Турчин Я., Івасечко О. Особливості співвідношення парадипломатії... С. 13–14.

²² Головка І. К. Культурна парадипломатія як складник... С. 46.

²³ Головка І. К. Парадипломатія субнаціональних акторів... С. 26–27.

²⁴ Турчин Я., Івасечко О. Особливості співвідношення парадипломатії... С. 13–14.

парадипломатії (наприклад, парадипломатичні представництва) можуть бути неефективними для досягнення окремих (політичних) цілей її учасників, а також у випадку неточного визначення політичних цілей субнаціональних акторів на глобальній арені й дисбалансу розвитку політичних структур, які її здійснюють та зазначених цілей. Застосування інструментарію парадипломатії може бути неефективним, і навіть шкідливим, за умови відсутності «істотного досвіду представництва на світовій арені» у відповідного субнаціонального актора.

Також держави обмежують використання першого із вказаних інструментів дипломатії субнаціональними акторами – їх псевдопосольств. Вони не мають привілеїв, які міжнародна спільнота надає «повноправним, визнаним» посольствам інших держав; приймаючи псевдопосольство суверенна держава попередньо визнає певний ступінь легітимності псевдопосольства міста чи регіону на своїй території до того, як воно зможе реалізувати певні дії від імені відповідного субнаціонального актора. Лише за таких умов субнаціональні актори використовують псевдопосольства для проведення парадипломатичних заходів. І навпаки, на фоні обмеженості ролі офіційних представництв регіонів та міст за кордоном їх власної держави особливу роль для досягнення цілей субнаціональних акторів відіграють формальні й неформальні «мережі однодумців» (європейські чи глобальні), створені субнаціональними акторами²⁵.

Основними формами парадипломатії міст і регіонів є їхня інтернаціоналізація, транснаціоналізація та транскордонна співпраця. Так, інтернаціоналізація зводиться до взаємодії влади регіонів з урядами іноземних країн і міжнародними наднаціональними організаціями. Транснаціоналізація – це співпраця регіонів із транснаціональними інститутами (міжнародними неурядовими організаціями, асоціаціями та/чи корпораціями). Транскордонна співпраця – це інституціоналізована співпраця субнаціональних (регіональних чи місцевих) влад та суспільних акторів двох і більше держав, які перебувають по різні сторони одного (спільного) державного кордону²⁶.

²⁵ Головка І. К. Парадипломатія субнаціональних акторів... С. 23–24, 26–27.

²⁶ Мостова Д. Парадипломатія як складник публічної дипломатії: теоретичний аспект. *Теорія та практика публічного управління та адміністрування у ХХІ сторіччі: матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції за міжнародною участю здобувачів вищої освіти та молодих вчених (Київ, 22 листопада 2019 р.)*. Київ, 2019. С. 184.

У контексті цього дослідження у спектрі парадипломатії (і публічної дипломатії) субнаціональних акторів нас цікавить винятково дипломатія міст у глобальній політиці, яка ще визначається як «дипломатія міст» або «мікродипломатія» (за І. Духачеком). Однак, якщо до інших субнаціональних акторів останній термін уже не застосовують, як уже було зазначено, у випадку міст «мікродипломатія» досі позначає специфічний різновид їхньої парадипломатії.

Можливості для глобальної активності міст, зокрема і українських, зі Львовом охопно, відкрили пришвидшення урбанізації населення Землі, що збільшила глобальну роль міст, порівняно із селами, і сучасна глобалізація, завдяки якій із 1970-х років деякі міста глобального значення мають більший вплив у світі, ніж будь-коли раніше²⁷, і порівняно з державами (власними й іноземними), і порівняно з іншими містами планети. Це створило можливості для активізації міжнародної діяльності органів влади великих «світових» або «глобальних» міст (global/world cities), у яких, за Пітером Холлом, «здійснюється непропорційно велика частина найбільш важливих справ в світі»²⁸. У наступні десятиліття компетенція більшості міст у закордонних справах значно розширилася завдяки збільшенню економічної конкурентоспроможності міст, порівняно з державами у глобальному масштабі й успішному розвитку та глобальному поширенню інформаційно-комунікаційних технологій²⁹, які дали змогу субнаціональним акторам встановлювати парадипломатичні зв'язки безпосередньо, оминаючи офіційні канали комунікації держав.

Аналізуючи мікродипломатію Львова на основі описаних характеристик і типологій парадипломатії, можна відзначити, що вона повністю відповідає опису цього явища й охоплює всі три його форми: інтернаціоналізацію, транснаціоналізацію і транскордонну співпрацю. Із них присутність та активність Львова у глобальній політиці втілюють інтернаціоналізація і транснаціоналізація, тоді як транскордонна співпраця обмежується переважно меншим

²⁷ Головка І. Культурна парадипломатія як складник «м'якої сили»... С. 44.

²⁸ Цит. за: Головка І. К. Дипломатія міст як складова функціонування сучасної міжнародної системи. *Сучасний політичний стан в Україні та розвиток статистики й обліку в умовах глобалізації, загострення енергетичних проблем: збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 16–17 квітня 2018 р.)*. Дніпро, 2018. С. 67–68.

²⁹ Там само. С. 67.

масштабом міжнародної діяльності міста – локальним, регіональним у межах його співпраці з Польщею, її прикордонними воєводствами і громадами із західного боку українсько-польського кордону. Останній аспект парадипломатії Львова, де-юре, виник після Другої світової війни, у 1956 р., у межах співпраці «міст-побратимів» УРСР із Польщею і їхніх органів влади, а фактично активізувався після відновлення суверенної державності України в 1991 р. і, особливо, після наміру України інтегруватися з ЄС³⁰. З огляду на практичну важливість та інтенсивність контактів Львова і його міст-побратимів із Польщі, ця тематика також активно висвітлюється в медіа та науковому дискурсі. Попередні дві форми парадипломатії Львова (інтернаціоналізація, транснаціоналізація) найактивніше розвиваються настільки, наскільки вони перетинаються з його транскордонною співпрацею з польськими громадами і воєводствами, яка переростає у його взаємодію з центральною владою Польщі, інших членів ЄС та органів і установ європейських співтовариств загалом (інтернаціоналізація), а також настільки, наскільки співпраця Львова, його посадовців і органів влади з польськими компаніями, громадськими організаціями та мережами активістів й асоціаціями громад переростає в аналогічну співпрацю ширшого, європейського, масштабу в межах транснаціоналізації. Це не менш активно зараз досліджують українські науковці в межах розвитку національної школи досліджень європейської інтеграції.

Натомість феномени інтернаціоналізації і транснаціоналізації мікродипломатії Львова у глобальному масштабі переважно залишаються поза увагою науковців, хоча ні законодавство України такі процеси не обмежує та не забороняє, і фактаж з цієї тематики систематизований на онлайн-порталі Львівської міської ради – «Львів міжнародний». Тому обмеженість подібних досліджень швидше можна пояснити широтою досліджуваної проблематики, ніж відсутністю даних.

Аналіз даних порталу «Львів міжнародний» засвідчує, що інтернаціоналізація діяльності міста в масштабі планети охоплює як його стосунки із державами, так і глобальними міжурядовими організаціями. Так, у першому напрямі влада Львова співпрацює із

³⁰ Bogorodetska O. Peculiarities of Polish-Ukrainian Partner Cities' Cooperation in the Context of Poland's Public Diplomacy. *Politeja*. 2021. No 5 (74). P. 166, 168, 173–174.

12-ма державами (не рахуючи європейських): 4-ма американськими (США³¹, Канадою³², Аргентиною³³, Бразилією³⁴), 6-ма азійськими (Індонезією³⁵, В'єтнамом³⁶, Пакистаном³⁷, Ізраїлем³⁸, Казахстаном³⁹, Кореєю⁴⁰),

³¹ Посолка США в Україні Бріджит Брінк відкрила у Львові Американський дім. *Львівська міська рада*. 2022. 8 грудня. URL: <https://city-adm.lviv.ua/news/city/lviv-international/294407-posolka-ssha-v-ukraini-bridzhyt-brink-vidkryla-u-lvovi-amerykanskyi-dim> (дата звернення: 31.07.2023).

³² Канада долучиться до створення реабілітаційного центру «Незламні». *Львівська міська рада*. 2022. 27 червня. URL: <https://city-adm.lviv.ua/news/city/lviv-international/292040-kanada-doluchysia-do-stvorennia-reabilitatsiinooho-tsentru-nezlamni> (дата звернення: 31.07.2023).

³³ Посол Аргентини запросила мера Львова на фотовиставку «Аргентина очима жінок-мисткинь». *Львівська міська рада*. 2020. 30 грудня. URL: <https://city-adm.lviv.ua/news/city/lviv-international/283446-posol-arhentyyny-zaprosyla-mera-lvova-na-fotovystavku-arhentyyna-ochyma-zhinok-mystkyn> (дата звернення: 31.07.2023).

³⁴ Мер Львова обговорив можливості для співпраці з послом Бразилії в Україні. *Львівська міська рада*. 2021. 22 червня. URL: <https://city-adm.lviv.ua/news/city/lviv-international/286367-mer-lvova-obhovoryv-mozhlyvosti-dlia-spivpratsi-z-poslom-brazylui-v-ukraini> (дата звернення: 31.07.2023).

³⁵ У Львові запрацює консульство Індонезії. *Львівська міська рада*. 2021. 22 липня. URL: <https://city-adm.lviv.ua/news/city/lviv-international/286932-u-lvovi-zapratsiuie-konsulstvo-indonezii> (дата звернення: 31.07.2023).

³⁶ Григор'єва С. Львів обміняється досвідом із В'єтнамом в напрямках реабілітації та протезування. *Львівська міська рада*. 2022. 3 вересня. URL: <https://city-adm.lviv.ua/news/city/lviv-international/292974-lviv-obminiaetsia-dosvidom-iz-vietnamom-v-sferakh-reabilitatsii-ta-protezuvannia> (дата звернення: 31.07.2023).

³⁷ Козак Н. Мер обговорив із послом Пакистану в Україні можливості розширення співпраці, а також вшанування пам'яті уродженця Львова Мухаммада Асада. *Львівська міська рада*. 2021. 1 липня. URL: <https://city-adm.lviv.ua/news/city/lviv-international/286592-mer-obhovoryv-iz-poslom-pakystanu-v-ukraini-mozhlyvosti-rozshyrennia-spivpratsi-a-takozh-vshanuvannia-pamiaty-urodzentsia-lvova-mukhammadasada> (дата звернення: 31.07.2023).

³⁸ Мер Львова обговорив із послом Ізраїлю нові вектори для співпраці. *Львівська міська рада*. 2021. 8 жовтня. URL: <https://city-adm.lviv.ua/news/city/lviv-international/288504-mer-lvova-obhovoryv-iz-poslom-izrailiu-novi-vektory-dlia-spivpratsi> (дата звернення: 31.07.2023).

³⁹ Григор'єва С. Львів та казахське місто Актау може з'єднати прямий авіарейс. *Львівська міська рада*. 2021. 28 травня. URL: <https://city-adm.lviv.ua/news/city/lviv-international/285927-lviv-ta-kazakhske-misto-aktau-mozhe-ziednaty-priamyi-aviareis> (дата звернення: 31.07.2023).

⁴⁰ Корпорація SAMSUNG офіційно оголосила про свої наміри працювати у Львові. *Львівська міська рада*. 2023. 14 липня. URL: <https://city-adm.lviv.ua/news/city/lviv-international/297499-korporatsiia-samsung-ofitsiino-oholosyla-pro-svoi-namiry-pratsiuvaty-u-lvovi> (дата звернення: 31.07.2023).

африканською (Замбією⁴¹) і з Океанії (Австралією⁴²), охоплюючи всю планету – як держави «глобальної Півночі», так і «глобального Півдня», як «Заходу», так і «Сходу». Хоча при цьому привертає увагу: 1) мала кількість держав із-поза меж Європи, з якими співпрацює влада Львова, буквально її малий «глобальний масштаб»; 2) домінування в цьому короткому переліку держав, які переважно належать до двох географічних категорій, що збігаються – «Глобальної Півночі» та «Заходу», що можна спробувати пояснити формуванням цих двосторонніх стосунків (Львова і його партнерів) впливом історичних та бізнес-чинників. На другому напрямі (інтернаціональної) співпраці Львова безумовно домінують (6 із 8) над іншими міжнародними структурами організації, які належать до системи ООН (Фонд ООН у галузі народонаселення, ПР ООН⁴³, UNFPA⁴⁴, ЮНІСЕФ, представництво ООН в Україні⁴⁵, Агенція ООН у справах біженців⁴⁶), і лише після них, із величезним розривом у масштабах, – співпраця влади Львова з міжнародними форумами, створеними *ad hoc*, для вирішення проблем України, породжених наслідками російсько-української

⁴¹ Демчина М. До Львова завітали очільник Фонду Брентхерста та політичні лідери африканських держав. *Львівська міська рада*. 2022. 17 вересня. URL: <https://city-adm.lviv.ua/news/city/lviv-international/293195-do-lvova-zavitaly-ochilnyk-fondu-brentkhersta-ta-politychni-lidery-afrykanskykh-derzhav> (дата звернення: 31.07.2023).

⁴² Мер Львова презентував послу Австралії ініціативу «Незламні». *Львівська міська рада*. 2022. 30 серпня. URL: <https://city-adm.lviv.ua/news/city/lviv-international/292910-mer-lvova-prezentuvav-poslu-avstralii-initsiatyvu-nezlamni> (дата звернення: 31.07.2023).

⁴³ Мер Львова Андрій Садовий зустрівся з Манал Фоуані. *Львівська міська рада*. 2022. 8 квітня. URL: <https://city-adm.lviv.ua/news/city/lviv-international/291122-mer-lvova-andrii-sadovyi-zustrivsia-z-manal-fouani> (дата звернення: 31.07.2023).

⁴⁴ Яремко А. У Львові обговорили нові можливості співпраці із Фондом ООН у галузі народонаселення. *Львівська міська рада*. 2022. 7 жовтня. URL: <https://city-adm.lviv.ua/news/city/lviv-international/293508-u-lvovi-obhovoryly-novi-mozhlyvosti-spivpratsi-iz-fondom-onn-u-haluzi-narodonaselenia> (дата звернення: 31.07.2023).

⁴⁵ Андрій Садовий запропонував ЮНІСЕФ відкрити офіс у Львові. *Львівська міська рада*. 2021. 3 вересня. URL: <https://city-adm.lviv.ua/news/city/lviv-international/287763-andrii-sadovyi-zaproponuvav-yunisef-vidkryty-ofis-u-lvovi> (дата звернення: 31.07.2023).

⁴⁶ Львів закликає міжнародні організації допомогти в будівництві житла для вимушено переміщених українців. *Львівська міська рада*. 2022. 11 квітня. URL: <https://city-adm.lviv.ua/news/city/lviv-international/291146-lviv-zaklykaie-mizhnarodni-orhanizatsii-dopomohty-v-budivnytstvi-zhytla-dlia-vymusheno-peremishchenykh-ukraintsiiv> (дата звернення: 31.07.2023).

війни (конференції з питань відновлення України⁴⁷ і генпрокурорів різних країн світу United for Justice («Об'єднані заради справедливості»⁴⁸)). При цьому привертає увагу те, що у випадку взаємодії з усіма цими міжурядовими організаціями й форумами, Львів виступає реципієнтом (об'єктом) отримання їхньої матеріальної допомоги та консультацій, а не їхнім суб'єктом (донором), що нетипово для міст, залучених до глобальної політики. Це може свідчити про слабкість матеріальної основи активності Львова у глобальній міжнародній політиці, економічної основи його публічної дипломатії та парадипломатії.

Транснаціоналізацію Львова засвідчує його співпраця з такими транснаціональними інститутами – глобальними чи з-поза меж Європи: міжнародними неурядовими організаціями, асоціаціями (переважно міст-партнерів) і корпораціями. З них перший напрям діяльності міста представлений лише дев'ятьма організаціями (міжнародний саміт міст «Bloomberg CityLab»⁴⁹, Бізнес-форум ЄБРР⁵⁰, Міжнародний республіканський інститут⁵¹, ГО «Міжнародне товариство українсько-турецької дружби»⁵², ізрайльська – «One Heart»,

⁴⁷ Мер Львова поділився підсумками конференції з питань відновлення України. *Львівська міська рада*. 2022. 05 липня. URL: <https://city-adm.lviv.ua/news/city/lviv-international/292142-mer-lvova-podilyvsia-pidsumkamy-konferentsii-z-pytan-vidnovlennia-ukrainy> (дата звернення: 31.07.2023).

⁴⁸ Демчина М. «Символічно, що конференція про міжнародний трибунал для росіян триває у Львові», – Андрій Садовий. *Львівська міська рада*. 2023. 4 березня. URL: <https://city-adm.lviv.ua/news/city/lviv-international/295515-symvolichno-shcho-konferentsiia-pro-mizhnarodnyi-trybunal-dlia-rosiiian-prokhodyt-u-lvovi-andrii-sadovyi> (дата звернення: 31.07.2023).

⁴⁹ Мер Львова став спікером на міжнародному саміті міст Bloomberg CityLab. *Львівська міська рада*. 2022. 11 жовтня. URL: <https://city-adm.lviv.ua/news/city/lviv-international/293546-mer-lvova-stav-spikerom-na-mizhnarodnomu-samiti-mist-bloomberg-citylab> (дата звернення: 31.07.2023).

⁵⁰ Мер Львова виступив на Бізнес-форумі ЄБРР-2022, що відбувається у Марокко. *Львівська міська рада*. 2022. 10 травня. URL: <https://city-adm.lviv.ua/news/city/lviv-international/291499-mer-lvova-vystupyv-na-biznes-formi-yebrr-2022-shcho-vidbuvaietsia-u-marokko> (дата звернення: 31.07.2023).

⁵¹ Львів посилить співпрацю з Міжнародним республіканським інститутом. *Львівська міська рада*. 2022. 29 листопада. URL: <https://city-adm.lviv.ua/news/city/lviv-international/294264-lviv-posylt-spivpratsiu-z-mizhnarodnym-respublikanskym-instytutom> (дата звернення: 31.07.2023).

⁵² Львів поглиблюватиме співпрацю з Туреччиною в сфері бізнесу та інвестицій. *Львівська міська рада*. 2022. 3 лютого. URL: <https://city-adm.lviv.ua/news/city/lviv-international/290341-lviv-pohlybliuvatyme-spivpratsiu-z-turechchynoiu-v-sferi-biznesu-ta-investytzii> (дата звернення: 31.07.2023).

американські – ACCION International⁵³, Jamestown Foundation⁵⁴, Американський єврейський конгрес⁵⁵, африканська – «Brenthrust»⁵⁶), з яких лише дві мають бізнес-профіль, а сім є міжнародними громадськими організаціями (аналітичними, лобістськими, правозахисними, благодійними і спеціалізованими на публічній дипломатії). Більшість із яких (8 із 9) представляють, як і в попередньому випадку, «Глобальну Північ» та Захід. Це засвідчує чітку геополітичну й геоекономічну орієнтацію Львова у глобальній політиці, як і вектор прикладення його зусиль у сфері публічної дипломатії та парадипломатії.

Обмеженість контактів влади Львова із глобальним бізнесом відчувається у межах міської парадипломатії в останні роки (лише 8 контактів із компаніями: турецькими – «Elmaslar Imalat Tibbi Cihaz»⁵⁷, Onur Group, «Turkish Airlines», «Ефе бетон»⁵⁸, американською – «Solve.Care»⁵⁹, корейськими – «Samsung»⁶⁰, «Wolfensohn

⁵³ До Львова приїхала американська бізнесменка Діана Тейлор. *Львівська міська рада*. 2023. 20 червня. URL: <https://city-adm.lviv.ua/news/city/lviv-international/297107-do-lvova-priykhala-amerykanska-biznesmenka-diana-teilor> (дата звернення: 31.07.2023).

⁵⁴ Американський політолог Януш Бугайський відвідав Львів. *Львівська міська рада*. 2023. 12 травня. URL: <https://city-adm.lviv.ua/news/city/lviv-international/296476-amerykanskyi-politoloh-yanush-bugaitskyi-vidvidav-lviv> (дата звернення: 31.07.2023).

⁵⁵ «Кожен українець має вміти поводитись зі зброєю», – Андрій Садовий у розмові з головою Американського єврейського конгресу. *Львівська міська рада*. 2022. 7 лютого. URL: <https://city-adm.lviv.ua/news/city/lviv-international/290380-kozhen-ukrainets-maie-vmyty-povodytys-zi-zbroieiu-andrii-sadovyi-u-rozmovi-z-holovoju-amerykanskohe-ievreiskoho-konhresu> (дата звернення: 31.07.2023).

⁵⁶ Демчина М. До Львова завітали очільник Фонду Брентхерста...

⁵⁷ Демчина М. Львів розвиватиме співпрацю з турецькою медичною компанією «Elmaslar Imalat Tibbi Cihaziar». *Львівська міська рада*. 2021. 18 березня. URL: <https://city-adm.lviv.ua/news/city/lviv-international/284668-lviv-rozvyvatyme-spivpratsiu-z-turetskoju-medychnoiu-kompaniieiu-elmaslar-imaiat-tibbi-cihaziar> (дата звернення: 31.07.2023).

⁵⁸ Львів поглиблюватиме співпрацю з Туреччиною...

⁵⁹ Львів налагоджуватиме медичну співпрацю із провідними американськими університетами. *Львівська міська рада*. 2023. 31 травня. URL: <https://city-adm.lviv.ua/news/city/lviv-international/296795-lviv-nalahodzhuvatyme-medychnu-spivpratsiu-iz-providnymy-amerykanskyim-universytetamy> (дата звернення: 31.07.2023).

⁶⁰ Корпорація SAMSUNG офіційно оголосила про свої наміри...

Fund Management»⁶¹, саудівською – «Flynas»⁶²), з яких практичні й наймасштабніші стосуються бізнесу Туреччини, що поділяє і європейський, і глобальний статус, на фоні декларативності й обмеженості інших бізнес-контактів посадовців Львова із глобальним бізнесом. Це дає змогу стверджувати про слабкість бізнес-аспекту глобальної парадипломатії і публічної дипломатії міста загалом, і про складність досягнення ним своїх економічних цілей (отримання інвестицій та технологій ззовні) зокрема. При цьому географічний розподіл бізнес-контактів влади Львова вкотре підтверджує чітку орієнтацію міста на інтеграцію із «Глобальною Північчю» та Заходом у бізнес-сфері або ж із бізнесом інших країн, пов'язаних із Заходом, на шкоду контактам із бізнесом і ринками решти регіонів планети.

Зважаючи на розрізнення явищ парадипломатії та публічної дипломатії міст (юрисдикційна чи позаюрисдикційна міжнародна діяльність, у межах території своєї держави чи поза нею), можна констатувати, що розглянуті дані про присутність Львова у глобальному просторі з медіапроекту «Львів міжнародний» за 2021–2023 рр. засвідчують перевагу глобальної публічної дипломатії міста над його парадипломатією у глобальній політиці, з огляду на те, що більшість розглянутих міжнародних заходів влада міста провела в Україні, навіть у самому Львові. Це в аналізований період можна пояснити дією непереборних зовнішніх обставин, які обмежували діяльність посадовців і органів влади львівської громади за кордоном, а саме: дією режиму карантину в умовах пандемії Covid-19, а після її завершення – початком дії режиму воєнного стану в Україні з 24 лютого 2022 р. Хоча аналіз активності Львова на глобальній арені до початку пандемії (1991–2020) на основі інших держав може засвідчити й інший вимір дипломатичної діяльності Львова як міста – суб'єкта глобальної політики і, очевидно, покаже вплив інших чинників (зокрема фінансових) на його міжнародну діяльність.

При цьому привертає увагу те, що партнери влади Львова в межах її зусиль із транснаціоналізації та інтернаціоналізації його міжнародної політики переважно не збігаються, окрім кількох випадків

⁶¹ До Львова приїхала американська бізнесменка...

⁶² Григор'єва С. До львівського аеропорту прилетів перший літак із Саудівської Аравії. *Львівська міська рада*. 2021. 3 липня. URL: <https://city-adm.lviv.ua/news/city/lviv-international/286634-do-lvivskoho-aeroportu-pryletiv-pershylitak-iz-saudivskoi-aravii> (дата звернення: 31.07.2023).

(США, Канада, Ізраїль, Туреччина). В інших випадках ідеться про те, що держави і недержавні актори, з якими взаємодіє Львів у межах цих дипломатичних заходів, не збігаються. При цьому в межах транснаціоналізації та інтернаціоналізації парадипломатії міста його органи влади переважно взаємодіють із державами і недержавними акторами, які окреслюються поняттями «Захід», «Глобальна Північ» або ж тими державами (В'єтнам, Пакистан) чи недержавними учасниками глобальної політики (Англіканська Церква Південно-Африканської Республіки, опозиційні лідери африканських країн, бізнес Саудівської Аравії, Туреччини, Південної Кореї і Японії), які так чи так орієнтуються на держави Заходу у своїх інтересах, діях, цінностях, установках тощо. І, навпаки, наявний факт того, що культурні чи бізнес-інтереси Львова в незахідних країнах («глобального Півдня» – Бразилії, Аргентини, Саудівської Аравії, Пакистану тощо) в межах його парадипломатії/публічної дипломатії переважно маніфестувалися до 24 лютого 2022 р. – до початку повномасштабної російсько-української війни, а після цієї дати не фіксуються в повідомленнях профільного порталу «Львів міжнародний». Це дає змогу припустити, що на відповідний напрям реалізації заходів інтернаціональної і транснаціональної дипломатії Львова впливають вагомі зовнішні чинники, не пов'язані із зусиллями самого міста, зокрема ризики ведення економічної, культурної чи наукової активності інших держав в Україні під час війни, а також стосунки цих держав із Росією (та її союзником – Китаєм). Хоча цими негативними чинниками складнощі ведення парадипломатії Львова у країнах «Глобального Півдня» можуть не обмежуватися.

На цьому тлі аналіз інструментального та символічного вимірів глобальної пара- і публічної дипломатії Львова за останні роки засвідчує численні наміри його посадовців та органів влади досягнути відповідних дипломатичних цілей, при неоднозначності їхнього досягнення. Так, влада львівської громади намагалася досягнути всіх її інструментальних цілей на міжнародній арені через: 1) спроби залучення іноземних інвестицій; 2) просування Львова за кордоном; 3) участь його представників у багатосторонніх міжнародних форумах, а також прагнення до символічних цілей – забезпечити культурне та політичне просування Львова на глобальній арені. Щоправда, аналіз успішності цих заходів засвідчує обмеженість результатів міста у здійсненні цих заходів на глобальній арені, порівняно з тими, які відбулися на європейській арені в межах транскордонної співпраці як

з Польщею, так і з ЄС загалом. Зокрема, спроби пошуку міст-інвесторів із-поза меж Європи стосувалися чотирьох держав Заходу або інших, пов'язаних із ним (Японії⁶³, Туреччини⁶⁴, США⁶⁵, Південної Кореї⁶⁶). Натомість вектор культурної й економічної парадипломатії Львова був, парадоксально, цілком протилежним і стосувався «Глобального Півдня» і Сходу, а не держав Заходу (конференції в Ченду, КНР, Бююкчекмедже, Туреччина, Балі, Індонезія⁶⁷). Хоча участь представників Львова в багатосторонніх заходах засвідчує більшу збалансованість їхніх зусиль – Європа, Америка й Африка, Азія, США, Швейцарія і Марокко, Китай (регіональний форум у Ченду, КНР у 2019 р., міжнародний саміт міст Bloomberg CityLab 2022⁶⁸, конференція з питань відновлення України⁶⁹, Бізнес-форум ЄБРР-2022 «Відповідь на виклики у турбулентному світі»⁷⁰). Втім, ми не можемо оцінити, чи досягнення відносної географічної збалансованості заходів глобальної публічної дипломатії Львова було наслідком їх свідомих зусиль чи рішень організаторів цих багатосторонніх форумів. Що цікаво, вектор культурної дипломатії Львова, який відображав його суб'єктність на глобальній культурній карті, був спрямований саме на Китай (участь львівських мистців у виставці скульптурних робіт

⁶³ Щепанська М. Японські інвестиції у розвиток технопарку та партнерські стосунки з м. Кобе: про що говорили мер Львова та посол України в Японії. *Львівська міська рада*. 2021. 30 червня. URL: <https://city-adm.lviv.ua/news/city/lviv-international/286564-yaponski-investytsii-u-rozvytok-tekhnoparku-ta-partnerski-stosunky-z-m-kobe-pro-shcho-hovoryly-mer-lvova-ta-posol-ukrainy-v-yaponii> (дата звернення: 31.07.2023).

⁶⁴ Львів поглиблюватиме співпрацю з Туреччиною...

⁶⁵ Львову допомагатиме Програма USAID «Конкурентоспроможна економіка України». *Львівська міська рада*. 2022. 8 листопада. URL: <https://city-adm.lviv.ua/news/city/lviv-international/293960-lvovu-dopomahatyme-prohrama-usaid-konkurentospromozhna-ekonomika-ukrainy> (дата звернення: 31.07.2023).

⁶⁶ Корпорація SAMSUNG офіційно оголосила про свої наміри...

⁶⁷ Індонезійська торгово-промислова палата відкриє своє представництво у Львові. *Львівська міська рада*. 2023. 30 березня. URL: <https://city-adm.lviv.ua/news/city/lviv-international/295882-indoneziiska-torhovo-promyslova-palata-vidkryie-sovie-predstavnytstvo-u-lvovi> (дата звернення: 31.07.2023).

⁶⁸ Мер Львова став спікером...

⁶⁹ Мер Львова поділився підсумками конференції з питань відновлення України. *Львівська міська рада*. 2022. 5 липня. URL: <https://city-adm.lviv.ua/news/city/lviv-international/292142-mer-lvova-podilyvsia-pidsumkami-konferentsii-z-putan-vidnovlennia-ukrainy> (дата звернення: 31.07.2023).

⁷⁰ Мер Львова виступив на Бізнес-форумі ЄБРР-2022...

та музичному фестивалі міст-побратимів у Ченду, КНР у 2019 р.⁷¹). Політичні зусилля міста вигідно виділяються системними зусиллями його влади, спрямованими на приєднання до чергової асоціації міст (Глобальної мережі ЮНЕСКО міст, що навчаються⁷²), а також на системне просування його інтересів у двох державах (у Канаді – посольство і Міністерство міжнародного розвитку, та США – Конгрес⁷³, Державний департамент, USAID⁷⁴, посольство в Україні) і в одній міжнародній організації (ООН і її підрозділи), які можуть поступитися масштабністю і системністю винятково зусиллям на арені ЄС, які тут не розглядаються, оскільки є предметом дослідження багатьох інших робіт. Мова як про незначні успіхи в залученні саме глобальних інвестицій у Львів, на відміну від гуманітарної допомоги – для подолання наслідків пандемії та повномасштабної війни, що можна спробувати пояснити впливом на бізнес-середовище міста ширших явищ – як воєнних ризиків, так і складного українського бізнес-середовища, на які міська влада вплинути не може. Водночас парадоксальним виглядає той факт, що глобальна парадипломатія/публічна дипломатія Львова, яка має бути передовсім орієнтована на просування його культури і цінностей за кордоном, практично веда до зворотного: більшість зафіксованих культурно-мистецьких ініціатив на сайті «Львова міжнародного» спрямовані на рецепцію в місті культурних ініціатив глобальних (Японія, Китай), регіональних

⁷¹ Григор'єва С. Ченду – місто-побратим Львова: мистецькі проекти, навчальний обмін та гуманітарна допомога. *Львівська міська рада*. 2020. 21 вересня. URL: <https://city-adm.lviv.ua/news/city/lviv-international/281603-chendu-misto-pobratym-lvova-mystetski-proekty-navchalnyi-obmin-ta-humanitarna-dopomoha> (дата звернення: 31.07.2023).

⁷² Представники Львівської міської ради обмінялися досвідом в освітній сфері з представниками Корейської асоціації міст, що навчаються. *Львівська міська рада*. 2019. 27 листопада. URL: <https://city-adm.lviv.ua/news/city/lviv-international/273255-predstavnyky-lvivskoi-miskoi-rady-obminialysia-dosvidom-v-osvitnii-sferi-z-predstavnykamy-koreiskoi-asotsiatsii-mist-shcho-navchaiutsia> (дата звернення: 31.07.2023).

⁷³ Львів поглиблюватиме співпрацю з програмою Конгресу США «Відкритий світ». *Львівська міська рада*. 2021. 13 жовтня. URL: <https://city-adm.lviv.ua/news/city/lviv-international/288605-lviv-pohlybliuvatyme-spivpratsiu-z-prohramoiu-konhresu-ssha-vidkrytyi-svit> (дата звернення: 31.07.2023).

⁷⁴ Львову допомагатиме Програма USAID...

(Казахстан⁷⁵, Узбекистан⁷⁶, Аргентина⁷⁷, Пакистан⁷⁸, Туреччина) і навіть іноземних локальних (окремі громади, зокрема міста⁷⁹, цих країн) гравців, аніж на просування аналогічних львівських ініціатив. Такий факт – статус Львова як об'єкта, а не суб'єкта культурних заходів у глобальному масштабі (не європейському) – має бути предметом окремого дослідження. І водночас загрожує економічним перспективам міста на глобальній економічній та політичній арені. Адже, з огляду на «подвійний характер» (економічний та символічний) культурної складової парадипломатії, який робить таку культурну мікродипломатію інструментальною, і символічною⁸⁰, для її суб'єкта, відсутність інвестицій Львова у просування своєї культури на арені планети загрожуватиме і його економічній привабливості*. І навпаки, вигідно на цьому тлі виглядає саме просування політичних цілей Львова на глобальній арені та участь його представників у багатосторонніх міжнародних форумах.

Оскільки базові цілі або «шари» глобальної парадипломатії/публічної дипломатії Львова (політичні, економічні, культурні) та міра успішності їхньої реалізації висвітлені вище при аналізі «вимірів»

⁷⁵ У Львові відкрили фотовиставку на тему «Казахстан – 30 років Незалежності». *Львівська міська рада*. 2021. 30 серпня. URL: <https://city-adm.lviv.ua/news/city/lviv-international/287680-u-lvovi-vidkryly-fotovystavku-na-temu-kazakhstan-30-rokiv-nezalezhnosti> (дата звернення: 31.07.2023).

⁷⁶ У Львові обговорили перспективні напрями співпраці з містами Узбекистану. *Львівська міська рада*. 2021. 18 червня. URL: <https://city-adm.lviv.ua/news/city/lviv-international/286316-u-lvovi-obhovoryly-perspektivni-napriamy-svivpratsi-z-mistamy-uzbekystanu> (дата звернення: 31.07.2023).

⁷⁷ Посол Аргентини запросила мера Львова на фотовиставку...

⁷⁸ Козак Н. Мер обговорив із послом Пакистану в Україні можливості розширення співпраці...

⁷⁹ У мерії обговорили можливості співпраці у сфері туризму із районом Бююкчекмедже, що у Туреччині. *Львівська міська рада*. 2021. 13 серпня. URL: <https://city-adm.lviv.ua/news/city/lviv-international/287317-u-merii-obhovoryly-mozhlyvosti-svivpratsi-u-sferi-turyzmu-iz-raionom-biuiukchekmedzhe-shcho-u-turechchyni> (дата звернення: 31.07.2023).

⁸⁰ Головка І. Культурна парадипломатія як складник «м'якої сили»... С. 46.

* Натомість інвестиції міського бізнесу у просування культури і цінностей Львова у глобальному масштабі не можуть виправити ситуацію з його представництвом за кордоном, оскільки підприємці, за визначенням, рекламують консьюмеристську, комодифіковану складову культури громади, орієнтовану на отримання ними прибутку («Свято пампуха» і т. п. – власне культурний «бренд», який має свою конкретну ціну), тоді як глобальне просування фундаментальних, некомерційних, складових культури Львова, і цінностей, які є в її основі, має бути завданням саме міської влади.

його мікродипломатії, варто акцентувати на окремих із них – найбільш успішних (політичних) і менш успішних (культурних), оскільки їхня спільна основа – вирішення назовні проблем ідентичності локальної спільноти. Адже саме ці проблеми є серед причин виникнення та функціонування парадипломатії⁸¹. У цьому контексті треба згадати тривалі періоди історії сучасної, пострадянської України: від відновлення її незалежності і до обрання Президентом України Віктора Ющенка, а також період від виграшу президентських виборів Віктором Януковичем і до його усунення з посади внаслідок Революції Гідності, під час яких у більшості областей України домінувала пострадянська, постколоніальна ідентичність, суттєво відмінна від тієї, якою відзначаються і яку підтримують львів'яни («атмосфера справжніх українських традицій» міста, яке є «найбільшим україномовним містом у світі», «твердиня українських національних та духовних цінностей», яке «зберігає свою автентичність»⁸²). У цих умовах розвиток парадипломатії Львова із країнами Заходу, особливо із представленою в них західною гілкою української діаспори, імпліцитно був зорієнтований на підтримку традиційної україномовної культури міста, як субнаціонального актора, відмінного від російськомовної решти країни, особливо в умовах, коли існувало почуття відокремлення цієї локальної спільноти від центральної влади держави, наприклад, за президентства В. Януковича, який просував в Україні постколоніальну, проросійську, пострадянську ідентичність, цілковито відмінну від львівської національно-патріотичної. Інша річ, що розвиток із цих причин львівського різновиду субнаціональної дипломатії, вирішення за її допомогою проблем захисту власної ідентичності міста, пошуку ним зовнішньої підтримки в її збереженні, згодом давали змогу місту накопичити досвід, корисний і для досягнення інших цілей його парадипломатії у країнах «Глобального Заходу», передовсім європейських.

Розглядаючи «спектр дипломатичних інструментів» парадипломатії, який описав Д. Крикманс, треба наголосити на обмеженості його використання для реалізації міжнародної суб'єктності Львова на глобальній арені, порівняно з європейською. Так, парадипломатичне «*Ius legationis*» – політичне представництво за кордоном у формі псевдопосольства – Львів застосовує в ЄС – «офіс

⁸¹ Головка І. Культурна парадипломатія як складник «м'якої сили»... С. 44–45.

⁸² Візуалізація бренду міста. Львів, 2019. С. 4–5.

Львова» у Брюсселі (як «Представництво Львова в Європі»)⁸³ і ширше – в Європі («Резиденцію мистецької дипломатії Львова» в Рейк'явіку⁸⁴), але такі установи відсутні поза межами нашого континенту. Аналогічна ситуація із «*Ius tractandi*» – на європейському рівні Львів є підписантом договору «Пакт вільних міст» Європи з 2023 р.⁸⁵, але відповідні угоди глобального рівня за останній час відсутні. Натомість влада Львова на глобальному рівні активно підписує інші типи формалізованих угод: «Про побратимство» з Ченду (КНР, 2017)⁸⁶, Меморандуми «Про наміри співпраці» із корпораціями «Samsung» та «Onur group» (2023)⁸⁷, «Про співпрацю» з Програмою USAID «Конкурентоспроможна економіка України» (2022)⁸⁸. При цьому, як уже згадано, глобальний напрям діяльності Львова важливий саме як джерело отримання ресурсів містом у межах поширення на нього зовнішніх програм допомоги Україні та обміну ноу-хау між містами: двосторонніх (USAID⁸⁹, м. Кобе, Вінніпег) і багатосторонніх (UNFPA, ПРООН). При цьому на фоні активної участі Львова у формальних та неформальних мережах європейських міст, його участь в аналогічних глобальних мережах незначна (крім прагнення брати участь у мережі «Міст, що навчаються»). Львів також розробляє концепцію своєї публічної дипломатії, у якій робиться спроба його глобального брендування, як міста «відкритого для світу»⁹⁰, яке прагне «спілкування зі світом», «яке прагне розказати світу про свою унікальність ... почерпнути досвід

⁸³ Яремко А. Львів відкрив офіс у Брюсселі. *Львівська міська рада*. 2023. 9 травня. URL: <https://city-adm.lviv.ua/news/city/lviv-international/296418-lviv-vidkriv-ofis-u-bryusseli> (дата звернення: 31.07.2023).

⁸⁴ Резиденцію мистецької дипломатії Львова планують відкрити у Рейк'явіку. *Львівська міська рада*. 2022. 28 жовтня. URL: <https://city-adm.lviv.ua/news/city/lviv-international/293820-rezydentsiiu-mystetskoj-diplomatii-lvova-planuiut-vidkryty-u-reikiaviku> (дата звернення: 31.07.2023).

⁸⁵ Львів приєднався до альянсу Пакт вільних міст 2023. 5 червня. URL: <https://city-adm.lviv.ua/news/city/lviv-international/296911-lviv-priednavsia-do-aliansu-pakt-vilnykh-mist> (дата звернення: 31.07.2023).

⁸⁶ Григор'єва С. Ченду – місто-побратим...

⁸⁷ Корпорація SAMSUNG офіційно оголосила про свої наміри...

⁸⁸ Львову допомагатиме Програма USAID...

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ Про використання знаку для товарів та послуг для промоції міста Львова: Рішення від 09.03.2007 р. № 105. *Львівська міська рада*. URL: [https://www8.city-adm.lviv.ua/Pool%5CInfo%5Cdoclmr_1.NSF/\(SearchForWeb\)/7384E07082CA1E00C22572A00033F2C3?OpenDocument](https://www8.city-adm.lviv.ua/Pool%5CInfo%5Cdoclmr_1.NSF/(SearchForWeb)/7384E07082CA1E00C22572A00033F2C3?OpenDocument) (дата звернення: 31.07.2023).

світової спільноти», статус якого визначено тим, що він є «об'єктом Світової спадщини ЮНЕСКО», «найбільш україномовним містом у світі», «містом літератури ЮНЕСКО», яке через цей статус «виходить у світовий літературний простір», як одне з 30 міст світу, «найбільш перспективних для розвитку аутсорсингу в галузі IT-індустрії»⁹¹. Однак ці ідеї бренд-буку Львова не конкретизуються в його «зовнішній політиці територіальної громади міста», яка проводиться «відповідно до зовнішньополітичної стратегії держави Україна»⁹², у якій робиться європейський і євроатлантичний, але не глобальний акцент. Тому на практиці деклароване позиціонування Львова у глобальному масштабі малопомітне, як і фіксація цих гасел у дипломатичних документах Львова, без будь-яких глобальних акцентів, що потребує розробки реальної глобально орієнтованої стратегії розвитку парадипломатії і публічної дипломатії міста, яка би відрізнялася від публічної дипломатії, яку Львів реалізує в Європі, зокрема в державах-членах ЄС.

Отже, парадипломатія – це вид офіційної діяльності субнаціональних акторів на міжнародній арені, який проводиться паралельно з дипломатією держав, до яких належать ці міста та регіони, і незалежно від неї. Парадипломатія виникла наприкінці XX ст. завдяки економічній глобалізації та регіоналізації, розвитку яких сприяло закінчення «холодної війни», що відкрило можливості для активізації недержавних акторів у глобальній політиці й економіці. Різновидами парадипломатії є мікродипломатія, або власне «дипломатія міст», і культурна публічна дипломатія, яка акцентує на просуванні культури міст – регіонів певної держави поза її кордонами. При цьому парадипломатія здійснюватися субнаціональними акторами і поза межами кордонів власної держави та їхньої юрисдикції, тоді як публічна дипломатія може здійснюватися регіонами й містами і без переходу кордонів своєї держави – завдяки існуванню сучасних електронних засобів масової комунікації, доступних усім субнаціональним акторам. Хоча й може супроводжуватися порушенням власної юрисдикції і центральної влади своєї держави.

⁹¹ Візуалізація бренду міста. С. 4–5.

⁹² Положення про відділ «Прес-служба» управління інформаційної політики та зовнішніх відносин департаменту «Адміністрація міського голови» від 11.01.2017 р. *Львівська міська рада*. URL: https://city-adm.lviv.ua/public-information/offices/upravlinnia-informatsiinoi-polityky-ta-zovnishnikh-vidnosyn/15/download?cf_id=36 (дата звернення: 31.07.2023).

У будь-якому разі держави краще ставляться до мікродипломатії міст і їхньої публічної дипломатії, аніж до парадипломатії регіонів, оскільки саме остання потенційно загрожує суверенітету й територіальній цілісності держави.

Мета парадипломатії – просування інтересів субнаціональних акторів у їхніх стосунках із міжнародними акторами – державами, їхніми міжнародними організаціями та територіальними одиницями, а також зі структурами глобальних бізнесу і громадянського суспільства. Ця мета конкретизується в міжнародних цілях міст та регіонів – захисті їхньої ідентичності, просуванні економіки та культури і досягненні інших цілей, для досягнення яких субнаціональні актори використовують повний набір дипломатичних засобів, як і держави, втім, з акцентом на використанні для своїх потреб міжнародних мереж (форумів й асоціацій) однодумців, а не «псевдопосольств», міжнародна роль яких обмежена державами. Ця парадипломатія здійснюється у трьох вимірах: транскордонної співпраці, транснаціоналізації (співпраці міст і регіонів із глобальними бізнесом та громадянським суспільством) й інтернаціоналізації (співпраці субнаціональних акторів із державами і їхніми міжнародними організаціями).

Для Львова ж притаманна як парадипломатія, так і публічна дипломатія, з акцентом на останній, через негативний вплив на можливості їхньої реалізації зовнішніх несприятливих чинників: фінансових, а також форс-мажорів (спершу пандемії Covid-19, згодом – повномасштабної війни). При цьому влада Львова робить чіткий акцент на регіональній, а не глобальній парадипломатії, транскордонній співпраці з Польщею та іншими державами-членами ЄС, на шкоду глобальній присутності міста у формах транснаціоналізації й інтернаціоналізації, очевидно через можливості отримати для територіальної громади більше вигоди від її співпраці з Європою, ніж від її активності в інших регіонах планети.

При цьому фактичний розвиток парадипломатії і публічної дипломатії Львова ґрунтувався на потребі захисту та збереження його ідентичності, що підштовхувало громаду міста до розвитку стосунків із західною гілкою української діаспори, а також пошуку економічних ресурсів, і у країнах Заходу. При цьому у глобальному масштабі в культурному вимірі парадипломатії Львів швидше є об'єктом культурної публічної дипломатії інших субнаціональних акторів, аніж її суб'єктом. При цьому спроби Львова досягнути

своїх економічних і політичних цілей засобами парадипломатії переважно зосереджуються в регіонах планети, які можна окреслити (в порядку зменшення географічних масштабів) як «Глобальна Північ», Захід, Європа, ЄС, ігноруючи при цьому інші регіони планети. Привертає увагу те, що, переслідуючи свої глобальні економічні цілі інструментами парадипломатії, Львів також виступає швидше її об'єктом, а не суб'єктом, переважно отримуючи матеріальну допомогу (як під час пандемії Covid-19 і повномасштабної війни), а не інвестиції від глобальних гравців, і отримуючи різноманітні ноу-хау від інших міст планети та наддержавних організацій, а не пропонуючи свої субнаціональним акторам у різних регіонах планети.

Юрій Тишкун

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ТА АБРЕВІАТУР

АЕС – атомна електростанція
АН – Академія наук
АР – Автономна Республіка
АРСР – Автономна Радянська Соціалістична Республіка
АТО – антитерористична операція
б. р. – бюджетний рік
ББСУ – Безпартійний блок співпраці з урядом
виконком – виконавчий комітет
військкомат – військовий комісаріат
ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВЛКСМ – Всесоюзний ленінський комуністичний союз молоді
ВО – Всеукраїнське об'єднання
ВПК – Верховна пластова команда
ВПО – внутрішньо переміщені особи
ВПр – Верховна пластова рада
ВР – Верховна Рада
ВРУ – Верховна Рада України
Всегаливидав – Всегалицьке радянське видавництво
ВУО – Волинське українське об'єднання
ВЦРПС – Всесоюзна центральна рада професійних спілок
г. – гора
га – гектар
Галбюро – Галицьке бюро
Галоргком – Галицький організаційний комітет
Галревком – Галицький революційний комітет
ГГ – Генеральна Губернія
Генсек – Генеральний секретар
Генштаб – Генеральний штаб
ГКЦ – Греко-Католицька Церква
ГО – громадська організація
ГРР – Головна Руська Рада
ГСК – Головний січовий комітет
ГСРР – Галицька Соціалістична Радянська Республіка
Держзабезпечення – державне забезпечення

держкордон – державний кордон
держплан – державний план
дир – директор
дол. – долар
ДПУ – Демократична партія України
д-р – доктор
ДРЕС – державна районна електростанція
ДСУ – Держана самостійність України
ЄБРР – Європейський банк реконструкції та розвитку
ЄС – Європейський Союз
заввідділ – завідувач відділу
замнарком – заступник наркома (рос. заместитель наркома)
зл. – злоті
ЗНО – зовнішнє незалежне оцінювання
ЗОУНР – Західної області Української Народної Республіки
ЗСУ – Збройні сили України
ЗУ – Закон України
ЗУЗ – Західноукраїнські землі
ЗУНР – Західноукраїнська Народна Республіка
інж. – інженер
капремонт – капітальний ремонт
КБ – конструкторське бюро
кг – кілограм
КДБ – Комітет державної безпеки
КЗ – Комітет захисту
ККЦ – консультативно-координаційні центри
км – кілометрів
КНР – Китайська Народна Республіка
Комінтерн – Комуністичний інтернаціонал
концтабір – концентраційний табір
КОШТ – Контроль шляхів і транспорту
КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України
КПЗУ – Комуністична партія Західної України
КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу
КПСГ – Комуністична партія Східної Галичини
КПУ – Комуністична партія України
КПЧ – Комуністична партія Чехословаччини
крб – карбованець
КСУ – Конституційний суд України

ЛАЗ – Львівський автобусний завод
ЛКСМУ – Львівська комуністична спілка молоді України
ЛОДА – Львівська обласна державна адміністрація
ЛОР – Львівська обласна рада
ЛуАЗ – Луцький автобусний завод
ЛШО – Львівська шкільна округа
м – метр
м. – місто
МВС – Міністерство внутрішніх справ
мгр – магістр
МЗС – Міністерства закордонних справ
міськвиконком – міський виконавчий комітет
міськом – міський комітет
міськрада – міська рада
НАДС – Національне агентство з питань державної служби
Наркомторг – Народний комісаріат трівлі
НАТ – Найвищий адміністративний трибунал
НДП – Народно-демократична партія
НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ
НКДБ – Народний комісаріат державної безпеки
ННС – Народно-національний союз
НРУ – Народний рух України за перебудову
НСП – Націонал-соціалістична партія
НТШ – Наукове товариство ім. Шевченка
обком – обласний комітет
обл. – область
облвиконком – обласний виконавчий комітет
облпрофрада – обласна профспілкова рада
облфінвідділ – обласний фінансовий відділ
ОВА – обласна військова адміністрація
од. – одиниця
ОДА – обласна державна адміністрація
ООН – Організація об'єднаних націй
ООС – операція об'єднаних сил
ОПЗЖ – Опозиційна партія «За життя»
ОТГ – об'єднана територіальна громада
ОУН – Організація українських націоналістів
ОУН СД – Організація українських націоналістів самостійни-
ків-державників

ОУН(б) – Організація українських націоналістів (бандерівців)
ОУН(м) – Організація українських націоналістів (мельниківців)
ОУН(р) – Організація українських націоналістів (революційна)
партапарат – партійний апарат
партком – партійний комітет
партчиновники – партійні чиновники
ПДФО – податок на доходи фізичних осіб
пл. – площа
повітревком – повітовий революційний комітет
Політбюро – Політичне бюро
політвідділ – політичний відділ
політдні – політичні дні
політрук – політичний керівник (рос. политический руководитель)
полк. – полковник
ППС – Польська партія соціалістична
ПР – програма розвитку
просп. – проспект
проф. – професор
профспілка – професійна спілка
ПСЛ – *PSL* від *Polskie Stronnictwo Ludowe* – Польська селянська партія
ПТУ – професійно-технічне училище
р. – рік, річка
Раднарком – Рада народних комісарів
РАЕС – Рівненська атомна електростанція
Райвиконком – районний виконавчий комітет
райвно – районний відділ народної освіти
райдержадміністрація – районна державна адміністрація
райзмішторг – радянська торгова організація, що займалася спільною торгівлею промисловими та продовольчими товарами
райком – районний комітет
райпартком – районний партійний комітет
райрада – районна рада
райспоживспілка
Реввійськрада – Революційна військова рада
ревком – революційний комітет
РЕМА – Львівський завод радіоелектронної медичної апаратури
РКП(б) – Російська комуністична партія (більшовиків)
р-н – район

РНК – Рада народних комісарів
 РПЦ – Російська Православна Церква
 рр. – роки
 РСУК – Ревізійний союз українських кооператив
 РСФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
 РСЧА – Робітничо-селянська Червона армія
 РТК – рада трудових колективів
 руб. – рублі
 РФ – Російська Федерація
 с. – село
 СД – SD від Sicherheits Dienst – нацистська секретна служба безпеки
 сільком – селянський комітет
 сільгосппродукція – сільськогосподарська продукція
 сільрада – сільська рада
 сільревком – сільський революційний комітет
 СНП – Союз направи Польщі
 СНУМБ – Спілка незалежної української молоді Буковини
 соцзабезпечення – соціальне забезпечення
 спецслужба – спеціальна служба
 СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
 страйком – страйковий комітет
 СШ – середня школа
 США – Сполучені Штати Америки
 т – тонна
 т. д. – так далі
 т. зв. – так звані
 ТВС – Тимчасовий відділ самоврядування
 тис. – тисяча
 ТНЕ – Табір національної єдності
 ТУКЗ – Товариство угорської культури Закарпаття
 ТУМ – Товариство української мови імені Тараса Шевченка
 УАПЦ – Українська Автокефальна Православна Церква
 УВС – Управління внутрішніх справ
 УГА – Українська галицька армія
 УГГ – Українська Гельсінська група
 УГКЦ – Українська Греко-Католицька Церква
 УГС – Українська Гельсінська спілка
 УДА – Українська допомогова акція

УДК – Український Допомоговий Комітет

УДП – Українське Державне Правління

УКК – Український крайовий комітет

Укоопспілка – Всеукраїнська центральна спілка споживчих товариств

УКС – Український католицький союз

УКТОДОМ – Українське крайове товариство охорони дітей і опіки над молоддю

УНДО – Українське націонал-демократичне об'єднання

УНДП – Українська національно-демократична партія

УНК – Український Національний Комітет

УНО – Українська народна обнова

УНП – Українська народна партія

УНР – Українська Народна Республіка

УНРада – Українська Національна Рада

УНТП – Українська націонал-трудова партія

УОК – Український окружний комітет

УПР – Українська парламентська репрезентація

УПСР – Українська партія соціалістів-революціонерів

УПЦ – Українська Православна Церква

УРП – Української радикальної партії

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

УСДП – Українська соціал-демократична партія

УСРП – Українська соціалістично-радикальна партія

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

УСС – Українські січові стрільці

УССД – Українська суверенна соборна держава

УХДП – Українська християнсько-демократична партія

УХО – Українська християнська організація

УХС – Український християнський союз

УЦК – Український центральний комітет

УЦР – Українська Центральна Рада

УЧХ – Український Червоний Хрест

ФНЄ – Фронт національної єдності

ц – центнер

ЦК – Центральний комітет

ЧА – Червона армія

ЧДУ – Чернівецький державний університет

ЧССР – Чехословацька Соціалістична Республіка

ЧУГА – Червона українська галицька армія

шт. – штук

ЮНІСЕФ – Дитячий фонд ООН (англ. United Nations International Children's Emergency Fund)

UNFPA – Фонд ООН у галузі народонаселення (англ. United Nations Population Fund)

USAID – Агентство США з міжнародного розвитку (англ. U.S. Agency for International Development)

Наукове видання

**Місцеве самоврядування в Україні (XX – початок XXI століття).
Західні землі: монографія** / відп. ред. Михайло Романюк; НАН
України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2023.
676 с.

Літературний редактор
Наталія Галевич

Коректор
Наталія Кічула

Упорядник науково-довідкового апарату
Оксана Рак

Макет та художньо-технічне редагування
Дмитро Савінов

Технічний супровід видання
Христина Меренюк, Юлія Артимішин

Підписано до друку 22.12.2023. Ум. друк. арк. 42,25
Друк офсетний. Формат 60х90/16.
Наклад 75 прим.

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
79026, Львів, вул. Козельницька, 4, тел. +38 (032) 270-70-22